

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXXI, 2020

D'ESTUDIS HISTÒRICS
DE LA SOCIETAT CATALANA
Butlletí

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut
d'Estudis
Catalans

La Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) va ser fundada com a filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) l'any 1946. El 1942, però, ja s'havia constituït la Comissió Gestora, integrada per Ramon Aramon i Serra, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, de la Societat d'Estudis Històrics, Literaris i Lingüístics, que ha de ser considerada com el precedent de l'actual SCEH. Des dels seus orígens va restar vinculada als Estudis Universitaris Catalans, repesos després de la Guerra Civil, el 1942. El primer president de la SCEH va ser Ramon Aramon i en van ser vicepresidents Ferran Soldevila (Secció d'Història), Pere Bohigas (Secció de Llengua i Literatura) i Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Secció d'Art i Arqueologia). Malgrat les dificultats derivades de la censura franquista, la SCEH es va anar reunint en sessions científiques a diversos llocs, públics i privats, de Barcelona. El 1952 la SCEH va donar vida al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, que va publicar tres números del 1952 al 1963. Entre el 1969 i el 1972, en un període de creixents dificultats, va publicar cinc volums dels *Estudis d'Història Medieval*, dirigits per Ramon Aramon, amb la col·laboració de Maria Teresa Ferrer i Jaume Sobrequés. A partir del 1985 la SCEH va començar a remuntar. El 1994 va reprendre la publicació del *Butlletí*, que ha anat apareixent cada any des d'aquell moment. A partir del 2000 publica la col·lecció «D'Ahir per Avui». En aquesta nova etapa, la SCEH ha estat presidida per Josep M. Salrach, Montserrat Duran, Santiago Riera, Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés. Emili Giralt, Manuel Mundó, Albert Balcells i Josep Maria Salrach n'han estat els delegats de l'IEC.

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

DIRECTOR

Jaume Sobrequès i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

EDITORA GENERAL

Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica - IEC

CONSELL DE REDACCIÓ

Jordi Catalan i Vidal, Universitat de Barcelona
Antoni Dalmau i Ribalta, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Montserrat Duch Plana, Universitat Rovira i Virgili
Lluís Duran i Solà, Centre d'Història Contemporània de Catalunya
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Josep Guitart i Duran, Universitat Autònoma de Barcelona
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Lluís Martín Berbois, Memorial Democràtic
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Mercè Morales i Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Joaquim Nadal i Farreras, Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural - UDG
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Sebastià Riera i Viader, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Maria Roig Rosich, Universitat Rovira i Virgili
Josep Maria Salrach Marès, Universitat Pompeu Fabra

CONSELL CIENTÍFIC

David Abulafia, University of Cambridge, Gran Bretanya
Martí Aurell i Cardona, Université de Poitiers, França
Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Maria Manuela de Bastos Tavares Ribeiro, Universidade de Coimbra, Portugal
Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona
Aymat Catafau, Universitat de Perpinyà, França
Martino Contu, Universitat degli Studi de Sassari, Sardenya, Itàlia
Paul Freedman, Yale University, EUA
Montserrat Galí Boadella, Universidad Autónoma de Puebla, Mèxic
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra
José María Murià Rouret, Universidad de Guadalajara, Mèxic
Patrice Poujade, Universitat de Perpinyà, França
Maria Manuela de Bastos Tavares Ribeiro, Universidade de Coimbra, Portugal
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Santiago Riera i Tuèbols, Universitat de Barcelona
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Antoni Simon i Tarrés, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona
Patricia Vega Jiménez, Universidad de Costa Rica

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXXI, 2020

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics

FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>

Redacció, subscripcions, administració:
Butlletí de la SCEH
Societat Catalana d'Estudis Històrics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 933 248 584
sceh@iec.cat
<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>

Accessible també des de:
<http://publicacions.iec.cat>
<http://www.raco.cat/index.php/ButlletiSCEH>
Revista indexada a: CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OALster, LATINDEX,
RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR

El Butlletí de la SCEH ha estat sotmès a la valoració de PI Reviewers.

© els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 300 exemplars

Compost per Flor Edicions, SL
Carrer de Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995
Dipòsit Legal: B.3081-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, per bé que està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre, i és obligat fer-hi constar els autors. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca>.

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una atenció especial a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat, així com el possible llegat als temps presents. El *Butlletí* acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics de l'àmbit dels Països Catalans. És una revista d'accés obert, revisada per especialistes i publicada anualment per l'IEC.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The *Butlletí* also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions. It is an open access, peer-reviewed journal published once a year by the IEC.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le *Butlletí* accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans. C'est une revue de libre accès, révisée par des spécialistes et publiée annuellement par l'IEC.

FA CINQUANTA ANYS

HOMENATGE A RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1888-1970)

NOTES PER A UNA AUTOBIOGRAFIA DE RAMON D'ABADAL I DE VINYALS	23
<i>a cura de Jaume Sobrequés i Callicó i Mercè Morales Montoya</i>	
RAMON D'ABADAL I ELS ORÍGENS HISTÒRICS DE CATALUNYA	63
<i>per Josep Maria Salrach Marès</i>	
LA CATALUNYA CAROLÍNGIA.....	79
<i>per Gaspar Feliu</i>	
ELS PRECEDENTS ANTICS A LA HISTÒRIA DE CATALUNYA DE RAMON D'ABADAL, CINQUANTA ANYS DESPRÉS	95
<i>per Marta Prevosti i Monclús</i>	

LA HISTÒRIA DE CATALUNYA, UNA HISTÒRIA UNIVERSAL

PRESENTACIÓ	115
LES LLENGÜES ROMÀNIQUES I EL CATALÀ.....	119
<i>per Mar Batlle i Joan Anton Rabella</i>	

EL CONFLICTE EUROPEU A L'EDAT MODERNA I LA CATALUNYA DE LA MONARQUIA HISPÀNICA.....	183
<i>per Àngel Casals</i>	

ELS FEMINISMES DEL SEGLE XX A CATALUNYA.....	233
<i>per Montserrat Duch i Plana</i>	

PREMSA CLANDESTINA

PRESENTACIÓ DEL DOSSIER MONOGRÀFIC SOBRE PREMSA CLANDESTINA	293

PREMSA I PROPAGANDA COMUNISTA A LES ILLES BALEARS (1921-1977)	297
<i>per David Ginard i Féron</i>	

LA REPRESA DE LA DIVULGACIÓ DE LA PRESCRIPCIÓ LINGÜÍSTICA DURANT EL FRANQUISME: LA «SECCIÓ FILOLÒGICA» (1956-1960) DE MATEU PIGUILLEM AL BUTLLETÍ <i>JOVENÍVOLA</i> DE L'ORFEÓ CATALÀ	321
<i>per Mar Massanell i Messalles</i>	

LLENGUA, USOS I PENSAMENTS EN LA PREMSA CLANDESTINA: <i>QUADERNS D'ESTUDIS POLÍTICS, ECONÒMICS I SOCIALS</i>	351
<i>per Rosa M. Calafat Vila</i>	

LA LLENGUA CATALANA COM A CONTINGUT DE LA PREMSA A L'EXILI	371
<i>per Daniel Casals i Martorell</i>	

ARTICLES

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA	393
<i>per Jordi Maluquer de Motes</i>	

ELS INICIS DEL CATALANISME A LLEIDA (1875-1903): APORTACIONS	443
<i>per Quintí Casals Bergés</i>	

EL BISBE JOSEP PONT I GOL I L'ESGLÉSIA DIOCESANA DE SOGORB I SOGORB-CASTELLÓ (1951-1970).....	475
<i>per Antoni Moliner Prada</i>	

ELS GREUGES DE GUITARD ISARN, SENYOR DE CABOET. TRADUCCIÓ, DATACIÓ I LECTURA	503
<i>per Josep Maria Salrach Marès</i>	

DOCUMENTS

UN DIBUIX INÈDIT DEL BOMBARDEIG D'ÈSPARTERO SOBRE LA CIUTAT DE BARCELONA	521
<i>per Jordi López Vilar</i>	

RECENSIONS

MICHEL ZIMMERMANN: <i>NAISSANCE DE LA CATALOGNE (VIIIe-XIIe SIÈCLE)</i>	531
<i>per Aymat Catafau</i>	

MANUEL CASTELLET I ROSA ANNA FELIP: <i>LA NO-EXTRADICIÓ DE VENTURA GASSOL</i>	534
<i>per Josep M. Roig Rosich</i>	

RAMON GUAL: <i>POMPEU FABRA A PRADA. EL SEU EXILI EN TERRA CATALANA ENTRE FAMÍLIA I AMICS (1939-1948)</i> . JORDI MANENT, DAVID PALOMA: <i>POMPEU FABRA. VIDA I OBRA EN IMATGES</i>	538
<i>per Josep M. Figueres</i>	

JOSÉ MARÍA RAMÓN DE SAN PEDRO: <i>BANQUEROS ROMÁNTICOS CATALANES. XIFRÉ, REMISA, SAFONT, ARNÚS. CUATRO BIOGRAFÍAS</i>	544
<i>per Jordi Maluquer de Motes</i>	

LLUÍS COSTA: <i>LAS CONSTRUCCIONES NACIONALES: ENTRE EL IMAGINARIO Y LA REALIDAD. LA FORMACIÓN DE LA CONCIENCIA NACIONAL CUBANA DESPUÉS DE 1898. ANÁLISIS COMPARATIVO CON LOS CASOS DE LAS IDENTIDADES ESPAÑOLA, CATALANA Y PORTORRIQUEÑA</i>	546
<i>per Josep Vicenç i Eres</i>	

FERMÍ RUBIRALTA: <i>L'EVOLUCIÓ INDEPENDENTISTA DEL CATALANISME. CLAUS HISTÒRIQUES</i>	551
<i>per Lluís Duran</i>	

XAVIER FERRÉ TRILL: <i>ÈTICA DE L'ACCIÓ: ESCOLA COMARCAL PUIGCERVER (1968-1983)</i>	556
<i>per Pere Solà Gussinyer</i>	

ALBERT E. KAHN: <i>REFLEXIONS DE PAU CASALS. PENSAMENTS ÍNTIMS I PERSONALS RECOLLITS PER ALBERT E. KAHN</i>	564
<i>per Josep M. Figueres</i>	

ANTONI ROVIRA I VIRGILI: <i>LA GUERRA DE LES NACIONS. CRÒNICA COETÀNIA DE LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL</i>	568
<i>per Santiago Izquierdo Ballester</i>	

FERRAN LUPESCU: <i>LES PARAULES DE LA NACIÓ</i>	571
<i>per Xavier Ferré Trill</i>	

EVOCACIONS

JOCELYN N. HILLGARTH (1929-2020)	577
<i>per Jaume Aurell</i>	

ANTONI MOLINER PRADA (1948-2020).....	581
<i>per Jaume Sobrequès i Callicó</i>	

ÍNDIX

JOSEP MARIA BENAUL I BERENGUER (1951-2020)	585
<i>per Jordi Maluquer de Motes</i>	

HILARI RAGUER I SUÑER (1928-2020), HISTORIADOR MODÈLIC.	
<i>IN MEMORIAM</i>	589
<i>per Josep M. Figueres</i>	

CONTENTS

FIFTY YEARS AGO

HOMAGE TO RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1888-1970)

NOTES FOR AN AUTOBIOGRAPHY OF RAMON D'ABADAL I DE VINYALS	23
<i>by Jaume Sobrequés i Callicó and Mercè Morales Montoya</i>	

RAMON D'ABADAL AND THE HISTORICAL ORIGINS OF CATALONIA.....	63
<i>by Josep Maria Salrach Marès</i>	

CAROLINGIAN CATALONIA	79
<i>by Gaspar Feliu</i>	

RAMON D'ABADAL'S BOOK <i>ELS PRECEDENTS ANTICS A LA HISTÒRIA DE CATALUNYA</i> , FIFTY YEARS ON	95
<i>by Marta Prevosti i Monclús</i>	

THE HISTORY OF CATALONIA, A UNIVERSAL HISTORY

INTRODUCTION	115

ROMANCE LANGUAGES AND CATALAN.....	119
<i>by Mar Batlle and Joan Anton Rabella</i>	

CONTENTS

EUROPEAN CONFLICT IN THE MODERN ERA AND THE CATALONIA OF THE HISPANIC MONARCHY.....	183
<i>by Àngel Casals</i>	

TWENTIETH-CENTURY FEMINISMS IN CATALONIA	233
<i>by Montserrat Duch i Plana</i>	

UNDERGROUND PRESS

PRESENTATION OF THE MONOGRAPHIC DOSSIER ON THE UNDERGROUND PRESS	293

PRESS AND COMMUNIST PROPAGANDA IN THE BALEARIC ISLANDS (1921-1977)	297
<i>by David Ginard i Féron</i>	

THE RESUMPTION OF THE PROPAGATION OF CATALAN LANGUAGE RULES DURING FRANCO'S REGIME: THE «SECCIÓ FILOLÒGICA» (1956-1960) BY MATEU PIGUILLEM IN THE <i>JOVENÍVOLA</i> NEWSLETTER BY THE ORFEÓ CATALÀ....	321
<i>by Mar Massanell i Messalles</i>	

LANGUAGE, USES AND THOUGHT IN THE UNDERGROUND PRESS: <i>QUADERNS D'ESTUDIS POLÍTICS, ECONÒMICS I SOCIALS</i>	351
<i>by Rosa M. Calafat Vila</i>	

THE CATALAN LANGUAGE AS THE CONTENT OF A PRESS IN EXILE.....	371
<i>by Daniel Casals i Martorell</i>	

ARTICLES

THE FOURTH HORSEMAN OF THE APOCALYPSE: THE DEMOGRAPHIC IMPACT OF THE 1918-1920 FLU IN LATIN EUROPE AND CATALAN-SPEAKING REGIONS	393
<i>by Jordi Maluquer de Motes</i>	

CONTENTS

THE BEGINNING OF CATALAN NATIONALISM IN LLEIDA (1875-1903): CONTRIBUTIONS	443
<i>by Quintí Casals Bergés</i>	
BISHOP JOSEP PONT I GOL AND THE DIOCESAN CHURCH OF SOGORB AND SOGORB-CASTELLÓ (1951-1970)	475
<i>by Antoni Moliner Prada</i>	
<i>THE GRIEVANCES OF GUITARD ISARN, LORD OF CABOET. TRANSLATION, DATING AND INTERPRETATION</i>	503
<i>by Josep Maria Salrach Marès</i>	
 DOCUMENTS	
UNPUBLISHED DRAWING OF GENERAL ESPARTERO'S BOMBING OF BARCELONA CITY	521
<i>by Jordi López Vilar</i>	
 REVIEWS	
MICHEL ZIMMERMANN: <i>NAISSANCE DE LA CATALOGNE (VIIIe-XIIe SIÈCLE)</i>	531
<i>by Aymat Catafau</i>	
MANUEL CASTELLET I ROSA ANNA FELIP: <i>LA NO-EXTRADICIÓ DE VENTURA GASSOL</i>	534
<i>by Josep M. Roig Rosich</i>	
RAMON GUAL: <i>POMPEU FABRA A PRADA. EL SEU EXILI EN TERRA CATALANA ENTRE FAMÍLIA I AMICS (1939-1948). JORDI MANENT, DAVID PALOMA: POMPEU FABRA. VIDA I OBRA EN IMATGES</i>	538
<i>by Josep M. Figueres</i>	

CONTENTS

JOSÉ MARÍA RAMÓN DE SAN PEDRO: <i>BANQUEROS ROMÁNTICOS CATALANES. XIFRÉ, REMISA, SAFONT, ARNÚS. CUATRO BIOGRAFÍAS</i>	544
<i>by Jordi Maluquer de Motes</i>	
LLUÍS COSTA: <i>LAS CONSTRUCCIONES NACIONALES: ENTRE EL IMAGINARIO Y LA REALIDAD. LA FORMACIÓN DE LA CONCIENCIA NACIONAL CUBANA DESPUÉS DE 1898. ANÁLISIS COMPARATIVO CON LOS CASOS DE LAS IDENTIDADES ESPAÑOLA, CATALANA Y PORTORRIQUEÑA</i>	546
<i>by Josep Vicenç i Eres</i>	
FERMÍ RUBIRALTA: <i>L'EVOLUCIÓ INDEPENDENTISTA DEL CATALANISME. CLAUS HISTÒRIQUES</i>	551
<i>by Lluís Duran</i>	
XAVIER FERRÉ TRILL: <i>ÈTICA DE L'ACCIÓ: ESCOLA COMARCAL PUIGCERVER (1968-1983)</i>	556
<i>by Pere Solà Gussinyer</i>	
ALBERT E. KAHN: <i>REFLEXIONS DE PAU CASALS. PENSAMENTS ÍNTIMS I PERSONALS RECOLLITS PER ALBERT E. KAHN</i>	564
<i>by Josep M. Figueres</i>	
ANTONI ROVIRA I VIRGILI: <i>LA GUERRA DE LES NACIONS. CRÒNICA COETÀNIA DE LA PRIMERA GUERRA MUNDIAL</i>	568
<i>by Santiago Izquierdo Ballester</i>	
FERRAN LUPESCU: <i>LES PARAULES DE LA NACIÓ</i>	571
<i>by Xavier Ferré Trill</i>	
 EVOCATIONS	
JOCelyn N. HILLGARTH (1929-2020)	577
<i>by Jaume Aurell</i>	

CONTENTS

ANTONI MOLINER PRADA (1948-2020).....	581
<i>by Jaume Sobrequés i Callicó</i>	
JOSEP MARIA BENAUL I BERENGUER (1951-2020)	585
<i>by Jordi Maluquer de Motes</i>	
HILARI RAGUER I SUÑER (1928-2020), HISTORIADOR MODÈLIC.	
<i>IN MEMORIAM</i>	589
<i>by Josep M. Figueres</i>	

HOMENATGE A RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1888-1970)

NOTES PER A UNA AUTOBIOGRAFIA DE RAMON D'ABADAL I DE VINYALS

Edició a cura de
Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ i
Mercè MORALES MONTOYA

[Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970) fou membre de l'Institut d'Estudis Catalans (1943), de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1949), de la Reial Acadèmia de la Història (1960) i membre corresponent de l'Institut de França: Acadèmia d'Inscripcions i Bones Lletres (1967). Va ser autor de l'obra *Catalunya carolíngia* (1926-1955). *Els primers comtes catalans* (1958) i d'altres estudis referents a l'alta edat mitjana i els orígens de Catalunya, aplegats en l'obra *Dels visigots als catalans* (1969). Quant a la baixa edat mitjana, cal fer esment del llibre *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya* (1966 i 1972). Com a fonament de les seves recerques sobre l'alta edat mitjana, ens ha deixat una reflexió innovadora sobre els segles que van des dels orígens fins a la Hispània visigòtica, en l'obra *Els precedents antics a la història de Catalunya* (1967)].

EL DIETARI

1888 [1 d'octubre] a 1898

Naixement a Vic. Primera ensenyança al col·legi dels Maristes, a la plaça de la Mercè, que després es trasllada al convent del Carme, amb entrada pel corredor de Gurb.

Passem els istius al Pradell. A casa, van morint els meus germans i els meus avis. Dormo al segon pis, extrem nord, al braç baix de la casa.

1898-1900-1904

Estudio el batxillerat al Seminari de Vic. Venen a examinar-nos alguns professors de l'Institut de Barcelona.

A partir de 1900 continuo el batxillerat amb els germans Maristes al convent del Carme.

Anem cada curs a examinar-nos a l'Institut de Barcelona.

1904-1906

Passo els hiverns (menys el període de festes a casa, a Vic o al Pradell), a Barcelona, a casa l'oncle Raimon [d'Abadal i Calderó] (rambla de Catalunya, 13), cursant la carrera de Dret a la Universitat.

Per Tots Sants de 1904 neix [la seva cosina] la Maria d'Abadal i de Fontsdevila.

Condeixebles: Ferran Valls [i Taberner], Lluís Nicolau [d'Olwer], [Rafael] Guerra del Río, [Ramon] Noguer i Comet, J. M. Baixeras, Renter [pare de José Antonio], Coderch [i de Sentmenat], Eduard Segarra.

1906-1910

Passo, amb la família, a viure els hiverns a Barcelona, a la ronda de Sant Pere, 21, pral., a la casa Sentmenat,¹ seguint els cursos de la carrera de Dret. L'estiu, a Vic i al Pradell, i a Coronetes².

El 1908, viatge amb el meu pare a França i Suïssa, Tolosa, Bordeus, Lió, Ginebra, Orange, Nîmes i Marsella.

Segueixo els cursos dels Estudis Universitaris Catalans: [Jordi] Rubió Lluch, [Josep] Puig i Cadafalch, [Norbert] Fons i Sagué (excursions).

1910: Publico «Notes sobre la formació de les Compilacions», amb [Jordi] Rubió [i Balaguer].³

1910-1911

Acabo la carrera de Dret a Barcelona amb Premi Extraordinari.

1. La casa era propietat del marquès de Sentmenat.

2. Finca propietat de la família.

3. *Notes sobre la formació de les Compilacions de «Constitucions i altres Drets de Catalunya», i de «Capítols de Corts referents al General»*, «Estudis Catalans Universitaris», IV (1910), p. 409-445 [en col·laboració amb Rubió i Balaguer].

A la tardor vaig a Madrid a fer el Doctorat: [Joaquín] Fernández Prida, [Rafael de] Ureña [y Smenjand], [Gurmiersindo de] Azcárate. Excursions amb [Elías] Tormo [y Monzó]. Visita a fons de Toledo. Per les festes de Pasqua, excursió sol a León, Compostel·la, Vigo, Oporto, Salamanca i Segòvia. Visc a Fomento, 2, a la pensió de Doña Nemesia, amb [Pere] Bosch Gimpera, [Joaquim] Balcells, [Ignasi] Baixeras pare i fill. Nits, a l'Ateneu. Visites a [Eduardo de] Hinojosa [y Naveros]. Les tardes de diumenge, tertúlies a casa de [Marcelino] Menéndez Pelayo; a l'Acadèmia de la Història, amb Marín i els companys. A fi de curs, uns dies a l'Escorial. Per la tarda, torno a Madrid a llegir la Memòria del Doctorat sobre les *Partidas*.⁴

1911-1912

Estada a París, des del novembre al juliol. Assisteixo a cursos de [Maurice] Prou i [Paul] Viollet, a l'École [nationale] des chartes; d'[Adhémar] Esmein i de Girard, a la Facultat de Dret; a l'École de Hautes Etudes. Condeixebles: [Ernest] Perrot [*en blanc*]. Relació amb Lauer. Treballo seguidament a la Bibliothèque nationale, dinant a un Diwal a la plaça de la Brosse.

Visc un primer temps, a Jean de Beauvois, cantonada al Boulevard Saint-Germain; després, a Léopold Robert, cantonada al Boulevard Montparnasse. Excursió a Amiens i Beauvais. Excursió als castells de la Loire: Chambord, Chenonceaux, Amboise, Blois. Per les festes de Pasqua vaig a Barcelona; el retorn de París, amb Jordi de Rubió [i Balaguer], que va a Hamburg. Publico, entre 1912 i 1923, *Les Partidas a Catalunya*.⁵

1912-1917

Estic a casa. Ajudo el meu pare malalt a portar la casa. El 1914, a primers de juliol, el meu pare és extremunciat a Vic, on ens quedem fins a maig-gener de 1915, que el portem amb *camilla* a Barcelona. Arriba a llevar-se alguna temporada, però s'agreuja i mor pel [24 de] febrer de 1917.

Des de 1914, cura plena de la casa i el patrimoni.

4. Vegeu la nota 5.

5. *Les «Partidas» a Catalunya durant l'edat mitjana*, «Estudis Catalans Universitaris», VI (1912), p. 13-37 i 159-180; i VII (1913), p. 118-162.

L'istiu de 1917, viatge amb els germans a Madrid, Astúries i Bilbao.
1913, amb [Ferran] Valls [Taberner], publiquem *Usatges de Barcelona*.⁶

1917-1923

[Elegit l'1 de maig de 1917] diputat provincial [de la Mancomunitat] pel districte natal de Vic-Granollers. Elegit, juntament amb [Enric] Prat de la Riba i [Fèlix] Fages [Vila] a la primavera de 1917 com a candidat de la Lliga.

A l'istiu, mor [Enric] Prat de la Riba [1 d'agost de 1917].

A la primavera del 1921, reelecció amb [Santiago de] Riba i d'Espanya.

A la vinguda de la Dictadura [de Primo de Rivera], el [12 de] setembre de 1923, som destituïts [el 25 de setembre].

A la tardor del 1922, catalanització de *La Publicitat*, juntament amb [Lluís] Guarro i [Josep] Barbey.

1918

Em caso el 10 de juny amb Maria del Remei Guitart [i Salvadó]. El dia 4 s'havia casat la meva germana Maria amb Xavier de Muller⁷ [i de Ferrer]. A causa de la guerra fem el viatge de nuvis per Saragossa, Burgos, León, Astúries i Santander, tornant per Madrid.

Passem l'istiu, part al Pradell, part a Olot.

A Barcelona anem a viure a casa els Guitart, a Casp, 46, a un segon pis, 1. Cons[titució] d'Asland.

1919

L'istiu, part al Pradell, part a Olot. A la tardor mor la meva mare [Concepció de Vinyals], a Barcelona.

Ens traslladem al primer pis de la casa de Casp, 46. Ve a viure amb nosaltres el meu germà Joan.

1921

1921, juliol 11, neix Joaquim [d'Abadal i Guitart].

6. *Textos de dret català*. I. *Usatges de Barcelona* (1932), editats amb la introducció de Ramon d'Abadal, Barcelona, Diputació Provincial, 112 p. [en col·laboració amb F. Valls-Taberner.]

7. Pares de l'advocat i polític Josep Maria de Muller i d'Abadal (1919-1981).

1923

Estada al sanatori de Mont Repòs, a Vevey (Suïssa), retorn pel maig, des de primers de gener.

El 12 de maig neix [la seva filla] Montserrat [d'Abadal i Guitart].

1923-1924

Estada a Ginebra [Suïssa] i al Mont Sève [França], amb [Manuel] Massó i Llorenç.

1925

Anada a Itàlia i a Sicília amb la Remei. Estada a Roma, Palerm, Girgenti [Agrigento], Siracusa, Nàpols, Vesuvi.

1927-1931

Publico la traducció de [Paul F.] Kehr *El papat i el Principat de Catalunya*.⁸

1927: Publico *El pseudo-arquebisbe Cesari*.⁹

1932

Entro a dirigir *La Veu de Catalunya*.¹⁰

1935, gener

Fundo, amb el senyor [Eduard] Rifa, el diari del vespre *L'Instant* i m'encarrego de la seva direcció.¹¹

8. Traducció al català de l'obra de Paul F. KEHR *Das Papsttum und das Katalanische Prinzipat*, amb el títol *El papat i el Principat de Catalunya*, «Estudis Universitaris Catalans», XII (1927), p. 321-347; XIII (1928), p. 299-323; XIV (1929), pàgines 14-32; i XV (1930), p. 1-20. Edició refosa (1931), 128 p.

9. «El pseudo-arquebisbe de Tarragona Cesari i les preteses butlles de Santa Cecília» (1927), *La Paraula Cristiana*, VI-34, p. 316-345.

10. Diari del qual fou accionista, juntament amb Francesc Cambó, Joan Ventosa i Calvell, i Lluís Duran i Ventosa, entre d'altres. Francesc Vilanova (*Ramon d'Abadal*, p. 243), dona com a data de la presa de possessió oficial i pública d'Abadal com a director de *La Veu* el 4 de febrer de 1933.

11. Aquesta anotació posa fi a les afirmacions de diversos autors, que atribuïen la direcció a Ignasi Agustí, o a aquells que només donaren com a possible que la direcció correspongués a Ramon d'Abadal (el mateix Agustí, Carles Sentís i Baltasar Porcel). Pertanyent al grup catalanista conservador de la Lliga, va ser tancat el desembre de 1936.

1935

Viatge a Orient per Pasqua-abril, amb els oncles Raimond [d'Abadal i Calderó] i Mercè [Fontdevila i Puig]; cosina Maria [d'Abadal i Fontdevila] i els Gorgot: Marsella, Alexandria, [el] Caire, Jerusalem, Tel-Aviv, Betlem, Hebron, Jericó, Nazaret, Cafarnaüm, Damasc, Oms, Baalbek, Beirut, Xipre, Rodes, Esmirna, Constantinoble, Atenes, Marsella... barco.

1936-1937

18 de juliol, la Rev.[olució].

Sortida, el 2 d'agost [amb vaixell holandès] *Ajax*, [del port de Barcelona].

[El 4 d'agost, arribada a] Marsella.

[8 d'agost] Bourg Madame. [Després] Perpinyà, Saint Galmier i Marsella [el 13 de setembre].

Visc, des d'octubre de 1936, a Florència. Passo l'istiu del 1937 a l'Alto Adigio [Bolzano]. Torí, reunió [familiar]. Gènova, Florència, Abadia Fiesolana [la Toscana]. (...) Michelangelo.

1937 a Costalovara [Itàlia] i Innsbruck [Àustria].

L'istiu, a Florència i a Roma.

1937-1938

Visc a Roma.

L'istiu del 1938, a Stubaital, sobre Innsbruck.

A la tardor-octubre, trasllat de [i amb] la família a [Sant Sebastià], Bilbao [zona nacional].

Roma. Setembre [de 1937], mor la mamà de la Remei [Guitart].

1939

Em reintegro al Pradell i a Barcelona.

Febrer: el Pradell-Bilbao, l'abril, al Pradell.

Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart] [a], Sant Sebastià, Teruel.

1939, al gener: Lleida, a Camprodon, a Cuenca; el juliol, a casa, al Pradell (Barcel. batxillerat); el novembre, a Barcelona.

1940

Vivim a Barcelona, on estem moblant el pis, i viatjo sovint a Vic i al Pradell, on fem les obres de refecció.

Al Pradell, treballa el paleta Julià.

Pel desembre, faig llit una setmana agripat.

Venuda, pel gener, la бага de pins de Coronetes [a Campdevàrol].

Treballs i lectures d'història a l'Ateneu [Barcelonès], sobre romans, visigots i *Marca Hispànica*.

Discussions amb els Guitart sobre la successió de la mare de [la seva dona] Remei [Guitart].

Els vespres dels dissabtes anem amb els Oriola¹² a l'Or del Rin.

1941

Residim a Barcelona i, a l'istiu, al Pradell. Viatjo sovint a Vic i al Pradell, per obres.

Obres al pis de Barcelona, per on comprem els mobles a Pallerols.

Al Pradell, obres per Julià (110 pessetes setmanals), i, a l'istiu, per Busquets, a la torre nova; enrajolem el menjador de marbre.

La Remei paga la pintura de l'absis de Granollers, per [Miquel] Costa [i Segura] (?).

Ens expropien la finca de Damians [també les finques de Meranges, la Muga i les Rovires].

Cedeixo 50 accions del guix [Super Gips Isard] [Castellà de n'Hug] a cada fill, per vestir-se. El 15 de febrer faig testament.

Sovint responc citacions per responsabilitats polítiques, processat.

Visito sovint l'oncle Raimon [d'Abadal i Calderó], al seu despatx.

Gestiono la liquidació de La *Veu* [de Catalunya] i l'Editorial.

Pel febrer, atac de pedres al ronyó i, el 28 de març, desvaneixement a casa després de sopar, per insuficiència de la pressió; el 18 de novembre, vèrtig a la Concepció; m'han d'acompanyar pel carrer; és insuficiència de les glàndules suprarrenals.

El 27 de gener, Alfons XIII abdica a favor de D. Joan [III, fill d'Alfons XIII, rei].

El 17 d'abril, mor el pare de la Remei [Guitart]. A.C. S.

El 19 d'agost mor, a Moià, la tia Mercè [Fonsdevila, dona de Ramon d'Abadal i Calderó].

12. Possible referència al seu cunyat Alfons d'Oriola-Cortada o/i Antoni (?) -Cortada.

El 30 de maig [Ferran] Valls [i Taberner] celebra les noces de Plata.

El 22 de desembre, [el seu fill] Quimet es trenca la cama esquiant a la Molina.

Pel juliol, comprem un cotxe Renault.

Continuo lectures d'història: [Louis] Halphen [Reinhard] Dozy, *Marca Hispànica*...

Sortim sovint a les nits amb els Oriola¹³ a l'Or del Rin, Saló Rosa i [Saló] Rigat.

1942

Residim a Barcelona i al Pradell, del 2 de juliol fins al primer d'octubre; viatge sovint al Pradell, per obres. A l'istiu hi ve uns dies Solervicens.

Quimet és operat pel gener per [Lluís] Soler Terol; comença a llevar-se a fi de març.

Tinc sovint vertígens, dolors d'estómac i a l'anca.

Pel setembre, mor Lluís Oriola [i Cortada].

Quimet fa el servei a l'Hospital Militar.

Pel maig mor la tia Rosa Pou; per l'octubre, [Ferran] Valls [i Taberner].

Al pis de Barcelona es fan els mobles; [Miquel] Costa i Segura pinta el saló. Entra Gasull a administrar.

Laude Simarro sobre successió Guitard, pel setembre.

Al Pradell, tallem els arbres blancs.

Al Pradell, obres: a l'escala gran, a la torre, la piscina; tirem a terra la Casa Xica, fonaments de 3,50 metres, al tennis.

Passo les tardes a l'Ateneu [Barcelonès], lectures d'història romana, *Marca Hispànica*, Alfons V.

A casa llegeixo els *Episodis* [*Episodios Nacionales*] de [Benito Pérez] Galdós.

Sovintejo visites a l'oncle Raimon al despatx i a l'Asland, i a exposicions de pintura.

Amb els Oriola,¹⁴ ressopons al [Saló] Rigat; sovint anem al Liceu, tardor i hivern.

1943

Estància al Pradell de l'1 de juliol al 30 de setembre; sovint hi feia viatges per mor de les obres.

13. Els Oriola i Cortada de l'entorn de Ramon d'Abadal, eren Lluís, el seu cunyat Afons i Antoni.

14. Vegeu 1941, nota 13.

Viatge de Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart] i les noies [les filles] a Puigcerdà, Andorra, la Seu, Solsona, Cardona i Súria.

Estança meva al Pradell, del 25 de novembre al 23 de desembre, per la salut.

Nomenat membre de l'Institut d'Estudis Catalans, el 30 de març. Sessions a can [Josep] Puig [i Cadafalch].

Treballo la prehistòria i documents de la Catalunya Carolíngia; les tardes, a l'Ateneu [Barcelonès].

Venc la casa del carrer Neus, el 14 d'abril; la casa de la plaça, el 30 de juny; els pins del Serrat forn [per] 2.200 [pessetes], redempció del cens de Melianta.

Faig testament a Vic; memòria del testament, el 19 d'abril.

Obres al Pradell: arreglo la carretera; acabament [de la] Casa Xica; finestres gòtiques i galeries de migdia de la casa, interiors de la torre; pomer del Moliner; cabanya de la Casa Xica.

Al pis de Barcelona, pintem, renovem els mobles del nostre quarto.

Comprem el Sant Crist per la capella del Pradell.

El 10 de juny celebrem, estricta família, les bodes de plata a l'Hotel Florida del Tibidabo.

Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart] s'examina; comença a fer viatges d'administració a Muntanya.

Sortim a prendre el sol; els diumenges, al cine; nits, al Liceu, ressopons al [Saló] Rigat i Saló Rosa; visites al despatx de l'oncle Raimon [d'Abadal i Calderó]; exposicions. El 16 de juliol, porto el pendó de la processó del Carme, a Vic; pel novembre, padrins [de Confirmacions] a Granollers.

1944

Estada meva al Pradell, del 22 al 30 de març, que fujo per atac de reuma.

Viatge de la Remei [Guitart] a San Sebastián, del 10 al 14 de juny.

Residència al Pradell, del 30 de juny (el 14 de juliol, les dones) fins el 30 setembre; hi torno, per salut, del 25 de novembre al 23 de desembre.

Viatge, del 6 al 16 de setembre [d'en] Quimet [Joaquim d'Abadal] i les noies a les fires d'Olot. Remei [Guitart], Montserrat [d'Abadal i Guitart], Joan [d'Abadal i Guitart] i jo, a Olot, Besalú, Figueres, l'Escala, Empúries, Castelló, Albanyà, Darnius, Llançà, Girona, Cabanes, Olot, Pradell.

Excursió, el 12 de novembre, amb Bertran, a Begues, Vendrell i Solicrup [Vilanova i la Geltrú]. Altre, a iglesies de Terrassa. A Gelida, el setembre.

Quimet i les noies passen el xarampió.

Quimet comença a fer l'administració amb mi, viatges a la Farga i el Pradell, sol.

Montserrat [d'Abadal i Guitart], festeig amb el Josep M.; el 27 d'abril és demanada.

Conxita [Concepció d'Abadal i Guitart], per l'octubre, desviacions; visites a Rovira; tractaments amb insulina fins a fi d'any pel Dr. [Joan] Alzina [i Melis].

Jo, afectat per flemons; 7 de juny, radiografies Argemí; anàlisi de sang; ventrellades; pel setembre, llit.

[El seu cunyat] Alfons Oriola [i Cortada] desmillora sensiblement.

Pel gener entra de secretària Carlota Pomés.

Treballa en els diplomes carolingis, en els documents de Pallars i Ribagorça, de Bages i Guitart d'Urgell.

Sessions de l'Institut [d'Estudis Catalans]. Entro a [l'Associació de] Bibliòfils [de Barcelona].

Els Solers [Francesc Soler i Puigdollers] compren la torre de Sant Julià [de Vilatorrada] als germans.

Traiem la fusta del Serrat del forn; plantem els Aigols.

Compro el quadre de la dama i minyona.

Obres al Pradell: llestes de paleta, a la casa; omplim la piscina; explanem davant de la casa; fem la columnata i la glorieta dins del tancat. Pintem l'entrada.

Ens abonem amb els Oriola¹⁵ a un «palc» al Liceu; ressopons a can Llibre amb ells i els Monroset.

Visites al despatx de Raimon [d'Abadal i Calderó]; tardes de diumenge, al cine, tots.

És tirada a terra la casa de la Cabanya.

1945

Conxita, [d'Abadal i Guitart], a casa fent cures de xoc; l'1 de juny, l'inter-nem a Sarrià fins mig desembre.

Quimet [d'Abadal i Guitart], fa els viatges d'administració a la Farga i al Pradell, cops amb mi.

Venem els pins de la Pineda gran Coma.

15. Vegeu 1941, nota 13.

Istiu molt sec i calorós; mala anyada.

Plantació de pollancre als Aigols.

Treballs de registre de documents amb la Srta. Pomés.

Redacto el treball sobre Balari [i Jovany]¹⁶ per l'Institut.

Assistència a sessions de l'Institut [d'Estudis Catalans].

El 27 d'abril, boda de Montserrat [d'Abadal i Guitart].

El 28 de maig mor la tia Encarnació Iglesias.

Passem l'istiu entre el Pradell i Barcelona, separats pares i fills per mor de la Conxita [d'Abadal i Guitart].

Construcció de la vidriera de la Capella del Pradell i altar de Butsems; llibreries de la torre.

Del 26 de setembre al 9 d'octubre, residim amb Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart] a la Salut, excursions pels volts.

El 17 de novembre, mor l'oncle Raimon [d'Abadal i Calderó] a Rupià.

Redacto el pròleg de les *Obres* [de Ferran] Valls i Taberner.

Còpia dels documents del Cartoral d'Alaó.

Nits, al Liceu, a can Llibre [i Serra] i al Saló Rosa.

1946

Compro can Font, al jardí de casa, de Vic.

Venem una gran part dels terrenys de Sant Adrià.

Talla de la Pineda gran del Pradell.

Internem a la Conxita, el 26 de febrer.

Neix Joan Torras, el 8 de febrer.

Decisió d'internament meu, per Josep, Rovira i Raventós, el 26 de març.

M'arrenca tot el dentat, Bofill.

M'interno a Puig d'Olena, el 27 d'abril; el primer de juny, començo a llevar-me; el 14, a baixar al menjador.

A Puig d'Olena: Josep Font, la Leonard, [Ferran] Soldevila [i Zubiburu]; [Josep Maria Trias [de Bes i Giró]; després, [Josep M.] Font i Rius. Vaig a Barcelona, a les festes de Nadal i cap d'any; abans, al Pradell.

Joan [d'Abadal i Guitart] comença la carrera de Medicina.

16. «... Sobre Balari», amb un afegit posterior que diu «Per l'Institut».

He treballat sobre l'*Adopcionisme*; després, sobre els documents d'Alaó i Ovarra.

A casa, treballava la Srta. Pomés.

1947

Entro al negoci de Casa Muller.

Plantem 3.500 arbres als Aigols.

Serra fa els retrats de tota la família.

Torno a Puig d'Olena el 7 de gener: Josep Font, Ampar Vilallonga, Dego-llada, Carme Vives, Solà, Planell [Josep Maria] Trias [de Bes i Giró]. En marxo el 21 de juny, havent fet estades a Barcelona.

El 10 de febrer i el 19 d'abril, visites de [Josep] Pijoan [i Soterias].

Treballo: els retaules carolingis, documents de Lavaix; Gerri, Alaós, Roda; els deixo llestos a fi de març.

Per l'abril, rebo encàrrec *Abat Oliba*, per Aymà; hi treballo.

Mor [Francesc] Cambó l'1 de maig. Mor Ampar [Vilallonga] el 5 d'abril. Neix Ramon Torras, el 10 de setembre.

Trasllat de tots al Pradell, àdhuc de la Conxita, del primer de juliol fins la fi de setembre. Jo, no torno a Barcelona fins el 16 de setembre, però hi faig escapades.

Es despedeix la Sra. Pomés a mig octubre.

Faig el pròleg del *Pros Bernat*. Redacto el 778-793 del *Pallars i Ribagorça*.

Quimet [d'Abadal i Guitart] es declara, el 25 de setembre a M. Teresa.

Publico, a Vic, la Presentació a *La cançó de Pros Bernat*,¹⁷ de Manuel Milà i Fontanals.

1948

Resideixo a Madrid, a la Pensió Trianon, del 14 de gener fins el 20 d'abril. El 13 ve la Remei i les noies.

Treballo sobre *Pallars-Ribagorça* a l'Ateneo i (Instituto Jerónimo Zurita (CSIC) a l'Archivo Nacional, a la Biblioteca de l'Acadèmia [de la Història].

Gestiono el permís de sortida de l'*Abat Oliba*.

A Barcelona, treball sobre Oliba de Carcassona; sobre Llobet per Gerri.

17. Presentació a Manuel MILÀ I FONTANALS (1947), *La cançó de Pros Bernat*, Vic, p. 5-34.

Pel juny, apareix el llibre de l'*Abat Oliba*,¹⁸ comentat per [Jaume] Vicens [i Vives] el 21 de juliol a *Destino*.¹⁹

Del 12 al 15 de juliol, excursió amb Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart] i Busquets, a Tremp, Gerri, Sort, Escaló, Senterada, Bellera, Lavaix, Suert, Tremp, Montanyana, Benavarre, Roda, Ovarra, Lleida, i a casa.

Trasllat al Pradell, el 21 de juliol. Treball sobre Pallars i estudi *Burgal*. Tornada a Barcelona el 29 de setembre.

M'interno a Puig d'Olena, del 25 d'octubre al 22 de desembre: Pleuresia. Documents d'Alaó.

Entesa de matrimoni de Quimet, el 13 de setembre, a la Farga. Compra de l'anell l'onze de setembre.

Remei [Guitart] ha passat temporades molt dolentes.

Anyada molt dolenta; secada fins el setembre. Arribats, a l'estiu a 36°.

Publico *L'Abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època* al «Guió d'Or», i edició particular.

Publico a Vic: *Efemèrides mil·lenàries. El monestir de Sant Pere de Burgal*.²⁰

1949

Residència a Puig d'Olena, del 27 de gener al 1r d'abril, amb dues estades a Barcelona. Insomnis, herpes zona. Mor Josefina Borràs.

Retorn a Puig d'Olena, del 25 d'octubre al 16 de desembre.

Conxita passa Navarra i San Sebastián, del 5 d'abril al 17 de maig. El 20 de maig s'interna a la clínica.

Joan [d'Abadal i Guitart], a l'istiu, fa el servei militar a La Granja.

Quimet [d'Abadal i Guitart], es promet el 6 de gener; es casa el 9 de juny.

Passem, al Pradell, del 12 de juliol al 28 de setembre; a Rupià, del 12 al 15 d'octubre.

Manolo [Taboada] es declara el 25 d'abril; a l'istiu, ve al Pradell; es promet [amb Anita d'Abadal i Guitart] pel novembre.

18. *L'Abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època* (1948), col·lecció «Guió d'Or», Barcelona, Aymà, 218 p.; segona edició (1948), propietat privada de l'autor, Barcelona; tercera edició (1962), Barcelona, Aedos, 284 p.

19. Jaume VICENS I VIVES (1948), «La època del obispo Oliba». *Destino*, núm. 573, 21 de juliol de 1948. Reedició (1967) a *Obra dispersa. Catalunya ahir i avui*, pròleg de Ramon d'Abadal i de Vinyals, Barcelona, Vicens-Vives, p. 372-373.

20. *Efemèrides mil·lenàries (949-1949). El monestir de Sant Pere de Burgal* (1948), Vic, 34 p.

Soc nomenat membre ordinari de [l'Acadèmia de] Bones Lletres, el 23 d'abril. Faig entrada el 18 de desembre, discurs sobre *Adopcionisme*.

La Remei [Guitart] passa un mal any.

He treballat sobre l'*Adopcionisme*; l'he traduït i imprès.

També sobre els preceptes carolingis, entesa amb Danés per la publicació.

Publico a Tolosa, *Un diplôme inconnu de Louis le Pieux pour le comte Oliba de Carcassonne*.²¹

Publico a l'Acadèmia de Bones Lletres, *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*.²²

1950

Internat a Puig d'Olena, de l'1 de març al 4 d'abril i, del 2 de maig al 13 de juny: soc al Pradell, del 28 de juny al 21 de setembre. Remei [Guitart], al Pradell, des del 13 de juliol.

La Remei passa un mal any.

La Conxita [d'Abadal i Guitart] torna a casa des del 12 d'abril, després de 10 mesos d'internament.

Anna i Manolo es casen el 19 d'abril.

Joan [d'Abadal i Guitart], passa l'estiu al campament [de Castillejos] sobre Reus fins el 10 d'octubre.

Istiu plujós, 175 litres en una setmana, sense llum.

Mor [el seu cunyat] Alfons [Oriola], el 14 de novembre.

Entra a secretari [Jordi] Rubió [i Lois] júnior, pel febrer; índex dels *Preceptes carolingis*.

Suspèn pagaments la Banca Tusquets.

Redacto un discurs sobre els capitulars carolingis per Catalunya, bàsic.

Comença la impressió dels *Preceptes* i redacto el pròleg.

Treballo sobre els comtes de Pallars-Ribagorça.

Treballo en la preparació *Obras* [del Pròleg de les *Obras*, de] Valls Taberner.

21. «Un diplôme inconnu de Louis le Pieux pour le comte Oliba de Carcassonne» (1949), *Annales du Midi*, 61-7/8, Tolosa de Llenguadoc, p. 345-357.

22. *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda* (1949). «Discurso leído en la recepción pública de... en la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona el día 18 de diciembre de 1949. Contestación del Académico numerario Doctor D. José Millás Valli-crosa», Barcelona, 188 p.

Treballo sobre documents de Guifré, i, pel desembre, descobreixo la filiació de Bel·ló.

Apareix la 1a part de *Catalunya carolíngia II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, ed. de l'Institut d'Estudis Catalans, sufragada per la Fundació Patxot.²³

1951

Resideixo a l'Hostal de la Glòria, de Viladrau, del 8 de juny al 28 de juliol, al Pradell, del 6 d'agost al 3 d'octubre.

Sofreixo un atac nefrític, del 9 al 23 d'abril, atès per [Agustí] Pedro i Pons; precedents, desllomat, el març.

Pel setembre, vint dies al llit amb febre.

El 26 d'agost anem a Montserrat per ordenar abat [nullis] de Ripoll el P. [Anselm M.] Albareda.

Entra, a fi de gener, a la casa, el xofer Joan; abans Moliner.

Tot l'any [Jordi] Rubió i [Lois] a la secretaria.

Correcció de proves, del segon volum dels *Preceptes*.

Treballo en la preparació de *Pallars-Ribagorça*.

Treballo sobre l'església de Roda, per a [Jose Maria] Lacarray [y de Miguel].

Treballo en el *Bernat [de Ribagorça]*, per l'homenatge a [Ramón] Menéndez Pidal.

Treballo en les *Obres selectes* de [Ferran] Valls Taberner.

Treballo sobre *Cuixà*, a fons.

Treballo sobre la família de Guifré.

El Sr. Torras s'encarrega de pagar el *Pallars-Ribagorça*.

Pel maig, els joves compren la finca de Montsó.

Per l'octubre, Joan [d'Abadal-Guitart] entra al despatx del doctor Argemí.

A finals d'any, venc la casa de Ripoll.

Per l'octubre, mor Quimet Pon.

En els «Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal», Madrid, vol. III, es publica *El comte Bernat de Ribagorça i la llegenda de Bernardo del Carpio*.²⁴

23. *Catalunya carolíngia II. Els diplomes carolingis a Catalunya* (1a part, 1926-1950; 2a part, 1952), Institut d'Estudis Catalans, «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», II, Barcelona, XXXIX + 301 i 307-590 p.

24. «El comte Bernat de Ribagorça i la llegenda de Bernardo del Carpio» (1951), a *Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal*, III, Madrid, CSIC, p. 463-487.

1952

Resideixo a Viladrau de 4 de juny a 15 de juliol. Al Pradell, de l'onze d'agost a 30 de setembre. El 17 de desembre vaig tres dies a Madrid per a Associació Ciències Històriques.

De 20 de juliol al 5 d'agost, amb els Torras: Pobla de Segur, la Farga de Suert, Pamplona, Burgos, Oviedo, Santander, San Sebastián, Arguis, Barcelona.

El 10 d'agost, Joan [d'Abadal i Guitart] se'n va a Amèrica amb els Argemí.

Conxita passa l'agost a Sant Sebastià. El 3 de setembre va a Sant Julià [de Vilatorrada].

Remei [Guitart] és operada [de càncer de pit] el 27 d'octubre; surt de la clínica el 5 de novembre i fa cura [amb el doctor] Modolell fins el 24 de desembre.

[Jordi] Rubió [i Lois] es trasllada a Liverpool, el 8 d'octubre.

Pel febrer, faig llit enfibrat: asma permanent.

Per l'abril, surt el 2n volum dels *Preceptes*.²⁵

Preparo *Septimània*, per a [Claudio] Sánchez Albornoz.²⁶

Preparo el registre dels documents de Cuixà, i estudi.

Trameto *Septimània* a Buenos Aires, pel juliol.

Pel maig es celebra el Congrés Eucarístic.

El 28 de novembre, al Pradell, visita del P. [Anselm M.] Albareda.

Es continuen les obres: es fa el pla d'explanació davant la casa del Pradell.

Ramon [Codinach Parés] és encarregat general del Pradell.

El 23 de novembre és consagrat Ramon [Masnou i Boixeda], bisbe de Vic.

Apareix la 2a part de *Catalunya carolíngia*. II. *Els diplomes carolíngis a Catalunya*.²⁷

Apareix al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, «La data i el lloc de la mort del comte Berenguer Ramon I».²⁸

Apareix en *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, Saragossa, «Origen y proceso de consolidación de la sede ribagorzana de Roda».²⁹

25. Vegeu 1950.

26. «El paso de Septimania del dominio goda al franco a través de la invasión sarracena (720-768)» (1953), *Cuadernos de Historia de España*, XIX, Buenos Aires, p. 5-54.

27. Vegeu 1951, nota 23.

28. «La data i el lloc de la mort del comte Berenguer Ramon I» (1952), a *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, I, Barcelona, p. 43-44.

29. «Origen y proceso de consolidación de la sede ribagorzana de Roda» (1952), *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, V, Saragossa, p. 7-82.

Apareix al vol. I de les *Obras Selectas* de [Ferran] Valls Taberner, un pròleg meu en col·laboració amb [Josep Ernest] Martínez Ferrando.³⁰

1953

Del 6 al 30 de juliol, amb la Remei [Guitart], Conxita i Joan [d'Abadal i Guitart], sojorn a Puigcerdà i excursió al Midi: Caixans, Urtx, Alp, Das, Grus, Riu, Padrós, Bor, Bellver; Llívia; Gorguja; Rigolissa; Saneja; Guils; Talló, Valltarga; Ix, Santa Llogaia, Llus, Llès,, Sallagosa, la Perxa, Bolguera, Odelló, Font Romeu, Ègat, Augustrina, Targassona; Ur, Ger, Gréixer, Olope, Maranges, Girul, Èllar; Mont Lluís, Fetges, Fontpedrosa, Thués, Eixalada, Oleta, Foncet, Serdinyà, Vilafranca, Cornellès, el Vernet, la Molina; Ur, Enveig, la Tor, Querol, Porta, Porter, Puimorens, Hospitalet, Merens, Ax; la Seu d'Urgell, (Mn. Pujol), Castell-ciutat, Martinet, Sanillers, la Guingueta, Òsseja, Burg; la Perxa, Quillan, Carcassona, Alet; Narbona; Perpinyà, Cuixà, Taurinyà, Codolet, Arrià, Vilafranca, Prada, Perpinyà; Figueres i Barcelona.

Conxita, del 2 al 10 de juny, viatge a Sant Sebastià-París; agost i setembre, a Sant Julià. Malament sempre.

La Remei té un tropell fort al tornar del Pradell; després, bé.

Els joves han de marxar unes setmanes del Pradell per conflictes de servei.

Per l'octubre, Joan confessa que ha falsificat les notes de la carrera, que li falten dos anys; pel desembre fem plans.

Pel maig, visito Peralada; el juny, sopar amb [Philippe] Wolff a casa [Jaume] Vicens [i Vives].

Per últims de juny, entra a la secretaria Ester Jaume; per l'agost ve al Pradell a ordenar llibres.

Deixo llest el treball de Cuixà.

Treballo, imprimeixo, corregeixo, *Pallars-Ribagorça*.

Repasso els volums d'Olzinelles, de Vic.

Començo el treball sobre Lluís el Piadós.

Escric 3 articles a *Destino* sobre *Històries d'Espanya*.

30. Pròleg a les *Obras Selectas, Estudios Histórico-jurídicos* (1952), de Fernando VALLS-TABERNER, Madrid-Barcelona, CSIC, I, p. 7-24 [en col·laboració amb J. Ernest MARTÍNEZ FERRANDO]. El 1954, en el volum II de les *Obras Selectas* de Fernando VALLS-TABERNER, Madrid-Barcelona, CSIC, I, apareix el «Prólogo» de Ramon D'ABADAL I DE VINYALS, p. VII-XXIV; i en el volum IV, editat a Barcelona el 1961, p. VII-XII, el «Prólogo» de J. E. MARTÍNEZ FERRANDO.

Avenço els volums jurídics de les *Obres* de Valls [Taberner].

Mor Mercè Font, el 2 de febrer.

És assassinat [Lavrenti] Beria, l'onze de juliol.

El negoci Muller [de vins de Tarragona] marxa molt malament.

Publico a *Destino* tres articles sobre *Històries d'Espanya*, de [Luis] Valdeavellano, [Ferran] Soldevila i Jaume Vicens [i Vives].

Publico al *Boletín Real Academia*, de Buenos Aires, «Doscientos años de Historia de Cataluña en la Real Academia».

Publico, en l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, la necrologia de Josep Calmette.³¹

Publico a *Cuadernos de Historia de España*, Buenos Aires, XIX, «El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena, 720-768».³²

1954

Resideixo a Viladrau, de 25 de juny a 29 de juliol. Al Pradell, de 3 d'agost al 21, i de 16 al 30 de setembre.

Entre el 23 d'agost i el 15 de setembre fem, amb els joves, aquest viatge: Albi, Saint Galmier, Basilea, Kapperswil, Innsbruck, Munic, Nuremberg, Frankfurt, Köningswinter (Petersburg, Colònia, Werder, Essen), Detmold (Corvey, Paderborn); Aquisgrà, Maastricht (Nimega), Aquisgrà, Mainz, Basilea, Ginebra, Avinyó, Perpinyà (Puigcerdà); Pradell.

Mentrestant, la Conxita i el Joan [ambdós d'Abadal i Guitart] resideixen sols a Puigcerdà; del 20 d'agost al 16 de setembre.

He fet llit pel febrer i per l'octubre, sovint amb atacs de bronquitis i temperatura: penicil·lina i streptomicina.

Es va imprimint el *Pallars-Ribagorça*, pròleg.

Redacto el pròleg jurídic sobre [*Obras* de] Valls i Taberner; impressió del segon volum.³³

Redacto, la primera versió del *Piadós*, per a Born.

Correcció del *Cuixà*. Treballo a *La Plana de Vic*.

31. «Josep Calmette (1873-1952)» (1953), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, XLV, Barcelona, p. 103-106.

32. Citació a 1952, nota 26.

33. Vegeu 1952, nota 30.

A la tardor, [Jordi] Rubió [i Lois] reprèn la secretaria.

Elegit, el 25 de novembre i pres (9 de desembre) possessió de la Presidència de l'Acadèmia de Bones Lletres.

Desembre cessa Joan i entra Miquel de xofer, tonto.

És rompuda la Pineda vella.

Marxen en Moreta i en Sot.

Desembre 7, dinar a Dra. Mercedes [Gaibrois], [Francisco Javier] Sánchez Cantón i [José María] Lacarra [y de Miguel].

El viatge agost-setembre soc invitat al VIIè Congrés internacional per l'estudi de l'Alta Edat Mitjana a l'Occident, on vaig llegir, a Nimega, una comunicació sobre «Els problemes de la Marca Hispànica durant l'imperi de Lluís el Piadós».

Faig el «Pròleg» a *Obras Selectas. II. Estudios Histórico-Jurídicos* de Valls-Taberner.³⁴

Publico, a Vic, *La Plana de Vic en els segles VIII i IX. 717-886*.³⁵

1955

Resideixo a Viladrau de 28 de juny al 25 de juliol, i, a Pradell, del 20 d'agost al 27 del setembre.

Viatge amb la Remei, del 27 de juliol a 9 d'agost: Saragossa, Burgos, Valladolid, León, Oviedo (Covadonga, Avilés, Gijón, Mieres, Narango, Oviedo, Santander, (Altamira, Santillana, Comillas), Santander, Pamplona.

Coloquio de Roncesvalles: el 10 al 16 d'agost; lectura del *Carlemany 778*; visita a Estella, Irache, Roncesvalles i Burgueta; tornada a Barcelona per Osca i Montsó.

La Conxita, mentrestant, a Puigcerdà.

Enllestida la impressió de *Pallars-Ribagorça*.

Retreballo el *Lluís el Piadós*, entregues a [Pere] Ponsich.

Reprenc la «gestació» [del] que seran els *Precedents* [*antics a la història de Catalunya*].

Reprenc *la invasió de Septimània*.

Començo, pel desembre, els *Primers comtes*.

Corresponent de la Reial Acadèmia de la Història, el 17 de juny.

34. Vegeu 1952, nota 30.

35. *La Plana de Vic en els segles VIII i IX (717-886)*, (1954), Vic, 28 p.

Estrenem el Seat en lloc del Ford.

Per la primavera, inici de les obres a la Moreta.

Faig llit pel març; continua l'asma, l'insomni.

Remei, repetides visites al Dr.

Rompudes a la Pineda i al Serrat de l'era.

Entrada d'[Antoni] Badia [i Margarit] a l'Acadèmia [de Bones Lletres].

Dinar pel sant de la Remei, a la Garriga.

Publico a *Anacleto Montserratina*, VIII. «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà». ³⁶

Apareixen els 2 volums de la *Catalunya carolíngia*. III. *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, a l'Institut d'Estudis Catalans, sufragats per D. Joan Torras. ³⁷

Apareix, a *Coloquios de Roncesvalles*, de Pamplona, «La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación». ³⁸

1956

Resideixo a Viladrau del 1 al 28 de juliol, al Pradell, del 31 de juliol al 16 d'agost, i del 10 de setembre al 2 d'octubre.

Del 16 d'agost al 10 de setembre, amb Remei [Guitart], els joves i Joan, fem aquest viatge: Montpeller; Arles, Aix; Gènova, Torí; Milà; Verona, Venècia, Pàdua, Ferrara, Ravenna (trobem els Torras); Bolonya; Florència; Arezzo; Peruggia; Assís, Roma (4 dies); Tívoli; Siena; Pisa; Gènova; Niça; Montecarlo, Niça, Aix; Montpeller; Carcassona, Puigcerdà, el Pradell.

Conxita passa a Puigcerdà del 10 d'agost al 13 de setembre.

He tingut atacs de tos, d'insomni i flemons.

Treballo notes sobre l'època romana.

Redacto sobre *Els visigots al Regne de Toledo*.

Redacto la conferència *Pallars-Ribagorça*, per al curs d'Andorra.

Continua Rubió [i Lois] a la secretaria.

36. «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà», *Anacleto Montserratina*, VIII (1954-1959), Abadia de Montserrat, 125-337.

37. *Catalunya carolíngia*. III. *Els comtats de Pallars i Ribagorça* (1955), Institut d'Estudis Catalans, «Memòries de la secció Històrico-Arqueològica», XIV-XV, Barcelona, 2 vol., LXXX + 244 p. I, 227 + 54 p.

38. «La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación» (1956), *Coloquios de Roncesvalles*, Saragossa-Pamplona, Diputació Foral de Navarra - Institución Príncipe de Viana, p. 39-71.

Pel maig, invito a dinar [Jaume] Vicens [i Vives], [Jordi] Rubió [i Balaguer] i [Martí] de Riquer.

Pel maig, encàrrec d'*Institucions* per D. Ramón [Menéndez Pidal], per a un volum de la *Història d'Espanya*, amb [Claudio] Sánchez Albornoz.

Rebo invitació a participar a Setmana de Spoleto.

Preparo pròleg al Sant Bernat Calvó, del Dr. [Eduard] Junyent.

Acabo la resposta a [Georges] Tessier, sobre els *Preceptes*.

Treballo *Primers comtes i Institucions*.

Mor [Josep] Puig i Cadafalch als 89 anys.

Entra l'Acadèmia [de Bones Lletres], [Jaume] Vicens i Vives.

Grans obres a la Moreta: allargament de la casa i corts de vaques, per l'equip de Paco.

Marxa en «Ponsich» de la masoveria.

Celebrem el sant de Remei a Vilanova.

Sublevació d'Hongria i guerra d'Egipte.

A can Muller tracten amb Coromines.

Surt al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, XXVI, «Els preceptes comtats carolingis per al Pallars».³⁹

Surt el pròleg a l'obra del Dr. Eduard Junyent. «Diplomatari de Sant Bernat Calvó, abat de Santes Creus, bisbe de Vic».⁴⁰

1957

Viatge a Madrid amb Remei [Guitart], Conxita i Joan [ambdós fills de Ramon d'Abadal], del 2 de març al 30. Visites a Da. Mercedes [Gaibrois] (sopar) i D. Ramón [Menéndez Pidal].

Presideixo sessió del [Comitè] de Ciències històriques.

Viatge a Spoleto i a Roma amb la Remei i Rubió [i Lois], avió, del 24 d'abril al 8 de maig. Setmana a Spoleto, comunicació; Gubbio, Ostia, excavacions; St. Pere.

Dinar amb el P. [Anselm M.] Albareda; dinar amb Mn. [Higini] Anglès. [Pare Miquel] Batllori. A Roma, els Torras, pares i joves.

39. «Els preceptes carolingis per al Pallars (segle ix)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVI (1954-1956 [1957]), p. 11-60.

40. Pròleg a Dr. Eduard Junyent (1956), *Diplomatari de Sant Bernat Calvó, abat de Santes Creus, bisbe de Vic*, Reus, p. XI-XXI.

Viatge a Ginebra i Lausanne, amb la Remei del 17 al 22 de juny. Reunió [del Comitè de] Ciències històriques. Mon Repòs.

Sopar [amb Paul] Aebischer; berenar amb [Josep] Pijoan [i Soterias], visita a [Rafael] Patxot [i Jubert].

Resideixo a Viladrau, de 30 de juny a 24 de juliol.

Tots al Pradell, del 5 al 28 d'agost; i del 14 al 29 de setembre.

Viatge a Saint Galmier, París, Loire, amb els joves, de 29 d'agost a 13 d'octubre: Carcassona, Rodez, St. Galmier, Mont Pilat, St. Chammon, Lió, St. Galmier (3 dies); Clermont; Bourges; Orleans; París; Tours (2 nits); Poitiers, Limoges; Sovillac, Tolosa (2 nits), el Pradell.

Viatge a Madrid, amb Quimet i Joan, de 6 de novembre a 1 de desembre. Consell d'Asland, [Comitè de] Ciències històriques, Ciudad Real.

Enllesteixo el treball d'Spoleto, [amb] traducció Alavedra.

Treballo tot l'any redactant els *Primers comtes*.

Encàrrec per Blanc dels *Moments crucials*.

Treballo per les *Institucions de la Història* d'Espasa-Calpe.⁴¹

Faig llit pel març i pel novembre: esllomament, asma bronquial.

Continuen les obres generals a la Moreta.

Marxa el masover [de la Casa nova] de la Moreta.

Venda del pis de la Farga, per 210.000 pessetes.

Comencem amb Rubió [i Lois] el catàleg de fullets.

Entra [Jordi] Rubió [i Balaguer] pare a l'Acadèmia [de Bones Lletres]; incident amb la llengua.

El 21 de febrer, Unió petita d'Europa.

El 12 de març, mor [José] Bertran i Musitu.

El 5 d'octubre, vola el primer *Sputnik*.

Tots aquests anys anem regularment al Liceu.

Entre els anys 1955 i 1958 apareix en la revista de Perpinyà. *Études Roussillonaises*, números IV, V, i VI, «La Catalogne sous l'empire de Louis le Pieux».⁴²

41. El llibre, amb el títol *Vida de «Instituciones de la Pre-Cataluña, 800-1035*, que mai no arribà a publicar-se, era un encàrrec de Ramón Menéndez Pidal per a la *Historia de España*, dirigida per Menéndez Pidal. Vegeu Francesc VILANOVA (1966), *Ramon d'Abadal: entre la història i la política*, Lleida, Pagès editors, p. 438 i sq.

42. «La Catalogne sous l'empire de Louis le Pieux», *Études Roussillonaises* (Perpinyà), IV-3 (1954-1955), p. 239-272; V-1 (1956), p. 31-50; V-2 (1956), p. 147-177; VI-1/2 (1957-[1958]), p. 67-95.

1958

Resideixo a Viladrau de l'1 al 31 de juliol.

Viatge al Nord, amb la Remei i tots els fills, els Torras, M. Soldevila, del 3 d'agost al 3 de setembre: Londres (4 nits); Edimburg (3 nits); Newcastle i barco; Stawanger, Bergen; Stalheim; Bergen (2 nits): embarc en el Mitsnasol, Trondheim, Bolö, Lodingen, Narvik (2 nits); Abisko (2 nits); tren Stockholm (2 nits); barco, Helsinki; Copenhay (3 nits), castells; Hamburg (2 nits), Brussel·les (4 nits); Barcelona.

Residència al Pradell, del 5 al 29 de setembre.

Faig llit, pel febrer; repetides hemorràgies; llit a Brussel·les a fi d'agost; llit al setembre al Pradell.

El primer d'octubre celebrem, a la Masia, amb tota la família, els 70 anys. El dia 12, sant de la Remei [Guitart], a Montserrat.

A la Moreta, continuen les obres.

La Remei fa llit pel gener, quan el dinar dels germans.

Prenem el vermut cada dia a la Barraca.

Els dies de festa, al Liceu.

Acabo la redacció i traducció dels *Primers comtes*, que apareixen pel setembre.

Per l'octubre dono una conferència sobre monestirs.

Redacto nota sobre *Marca Hispànica*.

S'acaba la publicació de *Lluís Piadós*.

Treballo sobre els documents de Ripoll-Olzinelles.

Continua la preparació de *Moments crucials*.

Pel gener soc reelegit president de l'Acadèmia [de Bones Lletres].

Pel març, entrada a l'Acadèmia de [Ferran] Soldevila.

Per l'abril, entrada a l'Acadèmia de [Pere] Bohigas.

Per maig, entrada a l'Acadèmia d'[Antoni] Vilanova.

El 17 de febrer donem un dinar a Don Ramón [Menéndez Pidal]; Gonzalo [Menéndez Pidal], [Jordi] Rubió [i Balaguer], [Martí de] Riquer, [Antoni] Badia [i Margarit].

Visites a Don Ramón [Menéndez Pidal] a la Clínica Arruga.

Venda de 1.600 pins de la Farga per 350.000 pessetes.

Fi de desembre, policia per divises a Suïssa.

Apareix al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, XXVII, «Nota sobre la locución Marca Hispánica».⁴³

A les Settimane di Studi Sull'Alto Medioevo, V, d'Spoleto, «A propos du legs visigothique en Espagne».⁴⁴

A «Biografies Catalanes», I, Barcelona, l'obra *Els primers comtes catalans*, amb pròleg de Vicens Vives.⁴⁵

1959

Viatge a Madrid per divises, del 7 al 9 de gener.

Estada a Vallvidrera, per l'abril, fent exercicis.

Viatge a Madrid els darrers d'abril de tots quatre [dona i tres fills] per Asland [Comitè de] Ciències històriques, Toledo, Valle de los Caídos.

Estades al Pradell, de 30 de juny a 17 d'agost, i de primers de setembre a 9 d'octubre.

Viatge al nord d'Espanya, els quatre i els Torras, del 18 al 28 d'agost: Saragossa, Sòria, Numància, Burgos, Santander (6 nits), Potes, Liébana, Santillana; Bilbao (2 nits), Asland, Pamplona, Barcelona.

Viatge a Serrateix i Balbany, Berga, el 2 d'octubre.

Treballa el primer capítol de la *Catalunya carolíngia*, les «Institucions»⁴⁶ i els «Precedents».

Dono, el 19 de juliol, una conferència a Castellterçol; el 20 de setembre, al temple romà de Vic.

Acaba la secretària de Rubió [i Lois] (35 pessetes per hora), que es casa el 4 de juliol, faig de padrí.

A l'Acadèmia [de Bones Lletres] entra [Juan] Vernet [Ginés] el 23 de gener. L'onze de juny, obsequis als 18 numeraris i 6 electes, berenar a la Masia.

43. «Nota sobre la locución “Marca Hispánica”», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVII (1957-1958), p. 157-164.

44. «A propos du legs visigothique en Espagne» (1958), *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo. V. Caratteri del secolo VII in Occidente*, Spoleto, 2-29 d'abril de 1957, p. 541-588 i 678-682.

45. *Els primers comtes catalans* (1958). Introducció de J. VICENS VIVES, Barcelona, Teide «Biografies Catalanes. Sèrie històrica», núm. 1, XXI + 368 p + 6 làmines; reimpressió (1961), Barcelona, Vicens Vives; segona edició (1965), Barcelona, Vicens Vives.

46. Vegeu 1957, nota 41.

Pel maig, discurs al congrés d'arqueologia francès. El 30, dinar Aubert, Deschamps, [Marcel] Duriat, [Agustí] Duran [i Sanpere], [Joan] Ainaud [de Lasarte].

L'onze de setembre m'és concedida la Lletra d'Or pels *Primers comtes*; sopar el 29 de desembre, carta a Américo Castro.

El 18 de novembre, dinar amb [Constantin] Marinescui [Josep M.] Font i Rius.

Pateixo d'asma i insomnis; pel novembre, desembre faig quatre vegades llit. Liceu.

Pel juny, entrego a [Pelai] Negre [i Pastell], els documents de Girona.

S'acaben les obres de la Farga; es fa la instal·lació de Paco al tancat del Pradell: supressió del tancat, temple; inici de les corts de vaques i projecte de les gàbies.

A la Moreta, entra Manolo d'encarregat.

A Barcelona, compra del rellotge gros de bronze.

Al Pradell, compra de la collidora, que és un fracàs absolut; pedregada, les garberes es podreixen;

Nomenat Officier de l'Ordre des Arts et des Lettres, pel ministre [André] Malraux, el 22 de maig; concessió de la medalla Vermeil, per la Société Française d'Archéologie.

La Société Française d'Archéologie publica el discurs a «Séance d'ouverture. Congrès archéologique de France», CXVII^a, session. Catalogne».⁴⁷

1960

Viatge a Madrid amb Remei [Guitart] i Joan [d'Abadal], del 25 de maig al 5 de juny, per visites de gràcies als acadèmics: Saragossa, Madrid; Àvila; Saragossa: Barcelona. Juntas d'Asland i [Comitè de] Ciències històriques.

Viatge a Roses, l'1 de juliol, per l'enterrament de [Jaume] Vicens [i Vives].

Residències al Pradell, del 6 de juliol al 8 d'agost; i del 18 d'agost al 26 de setembre.

Viatge i estada a Flaçà, del 9 al 15 d'agost: Palamós, la Bisbal, Aiguablava, Begur, Ullastret i Juià.

47. *Séance d'ouverture. Congrès archéologique de France, CXVII^a session, 1949, Catalogne* (1959), París, Société Française d'Archéologie, p. 229-231.

Viatge a Madrid i amb Remei i joves, del 25 de novembre al 19 de desembre: Madrid, (27 entrada a l'Acadèmia [de la història]; lunch al Palace; 2, 3 de desembre, viatge a París: Chantilly, Saint-Denis (8 i 9, lliçó a la Sorbona, recepció), Saint-Germain, Versailles (Sopars amb [Yves] Renonard i [Pierre] Vilar): dia 14, Troyes, Langres, Basilea (2 nits); Lausanne, Ginebra (2 nits), Nîmes, Figueres, Barcelona.

He fet llit pel febrer a casa, a París, a Ginebra, i a casa al retorn, per bronquitis i asma. Insomnis.

Acabo el treball *Sortida al món* [Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrere. Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1960]

Berenar amb [Josep M.] Font [i Rius] i [Joan] Bastardes estudiem els *Usatges*.

Em comprometo a fer la *Història dels catalans*.

Mor Dra. Mercedes Ballesteros [Gaibrois], el 26 de gener.

Entra la Sra. Benita Pujol a secretaria, a primers de febrer.

Oferta de l'Acadèmia [d'Història] per [Francisco Javier] Sánchez Cantón, el 22 de febrer.

Entrega decoracions a l'Institut francès, el 8 de març.

Oferta de lliçons a la Sorbona per [Yves] Renonard, el 8 de març.

Preparació del discurs de l'Acadèmia [de la Història]; lliçons París.

Elecció a l'Acadèmia i publicació, el 14 de maig.

Visita al Pradell de Llovery i [John] Elliot, el 30 de juliol.

Estada de Benita al Pradell, per l'agost.

Entrada de [Josep M.] Font [i Rius] a [l'Acadèmia de] Bones Lletres, el 23 d'octubre.

A fi d'any faig el pla per la *Història dels catalans*.

La Remei, pel juliol, (...) cap a Barcelona.

Moblem el despatx de Joan [d'Abadal i Guitart]. Estrena del Seat, pel novembre.

Gran pedregada a Vic, el 26 de juliol.

Desastre de la collidora; dificultats de sega, pluja.

Mor Josep M. Iglesias el 7 d'octubre; el 29, boda d'Anton d'Oriola.

Cessa el xofer Miquel i entra Emili, per l'abril.

Al Pradell, es treballa en la glorieta, l'esplanació de la cort de vaques i els baixos de la casa; compra de la rentadora. Retaule de [Joan o Pere] Gascó [segle XVI], al menjador.

Article a *Destino* sobre [Jaume] Vicens i Vives.⁴⁸

«Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrere». En *Episodis de la Història*.⁴⁹

Discurs a l'Acadèmia de la Història, *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*. Madrid, Vic.⁵⁰

1961

Viatge a Madrid i Estoril, amb la Remei [Guitart], de 19 d'abril a 20 de maig: Saragossa; Madrid, Paulars [Santa Maria del Poular], Aranjuez, Colmenar Viejo, Segovia i La Granja; Mèrida; Lisboa: Estoril (dinar dels reis), Cascais, Cintra, Quemoj, Lisboa (3 nits); Badajoz, Orpesa; Saragossa, Barcelona. Asland. Acadèmia de Ciències històriques.

Estada a Sant Julià [de Lòria], a casa dels Torras, de 9 a 26 de juliol.

Estada a Flaçà, del 3 al 8 d'agost, amb la Remei i la Conxita [d'Abadal i Guitart]: Empúries, Banyoles, Begur i Ullastret.

Residència al Pradell, de l'onze d'agost al 29 de setembre.

Viatge a Madrid amb la Remei [Guitart], del 28 de novembre al 18 de desembre: Saragossa (2 nits); Daroca, Molina, Madrid; Alcalá, Monasterio de Piedra, Saragossa, Barcelona. Acadèmia [de la Història] i gestions pel Congrés de la Corona d'Aragó.

Tot l'any: gener, febrer, maig, juliol, desembre, atacs de salut, amb febres, bronquitis, asma, fetge i insomnis.

Pels Reis, dono 25 ptes. als fills.

Discurs sobre Balari [i Jovany] a l'Acadèmia [de Bones Lletres] pel gener.⁵¹

Faig article per a la *Enciclopèdia Britànica*.

48. «Vicens Vives y las generaciones en la historiografía catalana», *Destino*, núm. 1196 (9 de juliol de 1960).

49. *Com Catalunya s'obrí al món mil anys enrere* (1960), Barcelona, Rafael Dalmau Editor, col·lecció «Episodis de la Història», núm. 3, 64 p.

50. *Del reino de Tolosa al reino de Toledo* (1960). «Discurso leído el día 27 de noviembre de 1960 en el acto de su recepción pública por el académico...y contestación por el Excmo. Sr. Director de la Real Academia D. Francisco J. Sánchez Cantón», Madrid [Vic], Real Academia de la Historia, 82 p.

51. *Balari i Jovany y sus «Orígenes Históricos de Cataluña»* (1962). «Discurso pronunciado con motivo de la inauguración del curso de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 15 de enero de 1961», Barcelona, 19 p.

Reviso el diplomatarí Oliba-Junyent per una segona edició de l'*Abat Oliba* que preparo; surt pel desembre.⁵²

Redacto un informe per al rei, el 15 de juny; lectura, a varis.

Reunions amb [Josep M.] Font [i Rius] i [Joan] Bastardes, sobre els *Usatges*.

Benita comença fer el registre de documents del [segle] XI.

Pròleg pel llibre de [Jordi] Ventura, i article [sobre llibre] Sobrequés i Vidal.⁵³

Article meu per *Moments crucials*;⁵⁴ preparo el pròleg.⁵⁵

Continuo redactant la *Història dels catalans*.

Mor [Joan B.] Solervicens el 25 de desembre. Article meu a *Destino*.

M'imposen la Medalla de Vic, el 8 d'octubre; concedida el febrer.

Dinar amb [Philippe] Wolff i [Pierre] Deffontaines, el 15 de març.

Conxita passa un mal any.

Joan entra interí a l'Ajuntament, per l'abril.

Proposta de conseller del rei, pel gener; nomenament pel març.

Articles de [Josep M.] Espinàs sobre mi al *Noticiero*, pel desembre.

Obres al Pradell i plans escala de servei; distribució dels baixos, cuina, arreglo segon pis, corts, derruïment casa Ponsich.

Visites de la muller de [Jordi] Pujol, empresonat, per l'abril.

Elegit President de la Sociedad de Estudios Monásticos; nomenat corresponent de l'Academia Nacional de la Historia de Veneçuela.

1961-1962

Publicacions

A *Destino*, «Una historia de nuestros primeros tiempos románicos» sobre el llibre de [Santiago] Sobrequés.⁵⁶

52. Vegeu nota 18.

53. «Una historia de nuestros primeros tiempos románicos» [comentari al llibre de S. SOBREQUÉS *Els barons de Catalunya*], *Destino*, núm. 1260 (30 de setembre de 1961).

54. «El domini carolingi», a *Moments crucials de la història de Catalunya* (1962), Barcelona, Vicens Vives «Biografies Catalanes. Sèrie assaigs», núm. 1, p. 25-49.

55. Introducció a *Moments crucials de la història de Catalunya* [concepte de l'autor sobre la historiografia actual] (1962), Barcelona, Vicens Vives «Biografies Catalanes. Sèrie assaigs», núm. 1, p. IX-XXXVII.

56. Vegeu 1961, nota 53.

A la *Revue historique*, CCXXV, «La domination carolingienne en Catalogne».⁵⁷

A *Studia monàstica*, 3. Montserrat, «El renaixement monàstic a Catalunya després de l'expulsió dels sarraïns».⁵⁸

Pròleg al llibre de Jordi Ventura sobre *Alfons el Cast*.⁵⁹

A *Studi medievali*, 3a ser., II. Spoleto, «L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle x».⁶⁰

A *Miscel·lània Fontserè*, «Notes climatològiques en el segle XVII».⁶¹

A «Biografies Catalanes», Assaigs 1, «Introducció» a *Moments crucials de la història de Catalunya*.⁶²

Al mateix llibre, el capítol sobre «El domini carolingi».⁶³

A *Analecta Montserratensia*, IX, Miscel·lània Alabareda, article sobre «La fundació del monestir de Ripoll».⁶⁴

Articles a *Destino* sobre «Aragón, una obra y un gesto».⁶⁵

Discurs a l'Acadèmia de Bones Lletres sobre «Balari Jovany y sus *Orígenes históricos de Cataluña*».⁶⁶

1962

Viatge a Grècia pel casament del príncep Joan Carles, sempre al barco, del 8 al 17; cap Súnion.

57. «La domination carolingienne en Catalogne» (1961), *Revue historique*, CCXXV-2, p. 319-340.

58. «El renaixement monàstic a Catalunya després de l'expulsió dels sarraïns» (1961), *Studia monàstica*, III-1, Abadia de Montserrat, 1961, p. 165-177.

59. Jordi VENTURA (1961), *Pròleg a Alfons el Cast*, Barcelona, Aedos, p. IX-XIV.

60. «L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle x» (1961), *Studi medievali*, 3a Sèrie, II-1, Spoleto, p. 3-41.

61. «Notes climatològiques en el segle XVII», a «*Miscel·lània Fontserè*» (1961), Barcelona, G. Gili, p. 23-29.

62. Vegeu 1961, nota 54.

63. Vegeu 1961, nota 55.

64. «La fundació del monestir de Ripoll» (1962), *Analecta Montserratensia*, IX (Miscel·lània Anselm M. Alabareda, I), Abadia de Montserrat, p. 187-197.

65. «Aragón. Una obra y un gesto» [comentari al llibre *Aragón*, editat pel Banc d'Aragó], *Destino*, Barcelona, núm. 1305 (19 agost 1962) i 1306 (25 agost 1962).

66. *Balari y Jovany y sus «Orígenes Históricos de Cataluña»* (1962), «Discurso pronunciado con motivo de la inauguración del curso de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, el día 15 de enero de 1961», Barcelona, 19 p.

Estada a Madrid del 23 de maig al 16 de juny: Saragossa: Medina, Daroca, Saragossa [Real] Academia [de la Historia]; [Comitè Internacional de] Ciències Històriques, Dinar amb [José María] Yanguas [Mèssia].

Estada al Pradell, del 6 de juliol al 25 de setembre.

Pel febrer, faig llit al llarg de l'any, pateixo asma, desgana, insomnis, tos, desfets de ventre; llit, octubre i desembre, sang.

Redacto el pròleg dels *Moments crucials*.

Treballo per a la *Història dels Catalans*,⁶⁷ i *Usatges*,⁶⁸ també per *Castella, Catalunya, Espanya*,⁶⁹ redacto el pròleg de Nadal-Giralt⁷⁰ i uns articles sobre Aragó.

Per l'agost és suspès el Congrés d'Història de la Corona d'Aragó; el governador [Camilo Alonso] Vega ho arregla.

Visita a Casserres el 19 d'agost; el 23, Coronetes i la Farga.

Primers d'octubre, Congrés d'Història de la Corona d'Aragó; sols puc assistir a la clausura de Tarragona; discurs, dinar de [Yves] Renonard, [Philippe] Wolff i [José María] Lacarra; cocktail a torre de Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart]. N'era president.

Assemblea d'Estudis Comarcals, a Vic, el 4 de novembre.

Aparesc en *Homenots* de Josep Pla pel desembre.⁷¹

Joan [d'Abadal i Guitart] fa el servei al quarter de la 4a Diagonal.

Pel gener moren [Lluís Nicolau] d'Olwer i [Josep Maria] Cruzet.

Pel febrer, Glenn dona tres voltes al món.

Per l'octubre, sessions del [Concili] Vaticà II.

Nomenament de doctor per la Universitat de Tolosa, agost; carta de [Philippe] Wolff.

Estada dels Vinyals al Pradell, del 10 al 13 d'agost.

67. «L'alta edat mitjana. La pre-Catalunya», a *Història dels catalans* (1963-1966), dirigida per Ferran Soldevila, vol. I i II, Barcelona, Ariel, p. 467-85 i 601-991.

68. «Elaboració dels "Usatges de Barcelona"», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVIII (1959-1960), p. 368-369 (resum d'un comunicació).

69. *Les lliçons de la història. Reflexions sobre Espanya, Castella, Catalunya* (2010), edició i introducció de Francesc VILANOVA, Barcelona, La Magrana, obra pòstuma.

70. «La immigració francesa en el segle XVI i l'aparició de les seves "cases pairals" catalanes». Pròleg a Jordi NADAL; Emili GIRALT (1965), *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*, Mataró, Premi Iluro, p. 5-15.

71. Josep PLA (1970), «El senyor Ramon d'Abadal», a *Homenots. Segona sèrie*, Barcelona, Destino, p. 49-86.

Pel juny, gran pedregada al Pradell.

Pel setembre, venda de la resta de pollancres dels Aigols, per 150 mil pessetes.

Per l'octubre, compra del Seat gros, gris-plom; pel novembre [compro] els coberts de taula de plata; i la televisió.

Pel setembre, la gran inundació del Vallès; 800 morts.

Pel 25 de desembre, la gran nevada; 50 cm a Barcelona.

Llibreria nova al despatx de Barcelona. Al Pradell, continuem les obres als baixos, i a la cort de vaques; llibreries del despatx d'en Quimet. Obres sota gateria.

Per l'abril, faig memòria testamentària.

Pel novembre, capgirament de la política financera.

Publico a Aedos la nova edició de *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*.⁷²

1963

Viatge a Tolosa amb tota la família, del 19 al 25 de març: Figueres, Carcassona, Tolosa (4 nits), solemnitat doctorat [*honoris causa*] amb [Pedro] Laín [Entralgo]; recepció i lliçó [sobre els] *Usatges*, cocktail [Philippe] Wolff; Perpinyà, Pertús, Barcelona.

Estada amb la Remei [Guitart] a Madrid, del 7 de maig al 8 de juny; Saragossa; Paular; qüestió implantació secretaria reial; dinar Cedaceres; sopar [Juan Ignacio] Luca de Tena [y García Torres]; Remei, atac de cor a la nit; visites al Dr. Roig; jo a 38,5.

Estada al Pradell de l'11 de juliol (Remei, 1 d'agost) al 26 de setembre. Cures antituberculosos, llit per l'agost i novembre; eventualment, asma, insomnis i febres.

Per març, cessa [Agustí] Duran [i Sanpere] a la Presidència de l'Acadèmia [de Bones Lletres] i entra [Martí de] Riquer.

Dinar amb [Philippe] Wolff i [Pierre] Deffontaines.

Per l'abril, concessió de la medalla de la Província.

Pel maig, discurs als Jocs Florals, que presideixo.

Per l'octubre, conferència en català a [l'Associació de] Bibliòfils [de Barcelona].

Entrada a l'Acadèmia de [Bones Lletres] de Mn. [Eduard] Junyent; discurs.

Del 3 al 7 de setembre Benita arregla llibres al Pradell.

Pel febrer, Joan [d'Abadal i Guitart] fa les fotos nostres en color.

72. Vegeu 1948, nota 18.

Preparo el discurs i lliçó de Tolosa: *Usatges*.
Preparo discursos dels Jocs Florals i contesta a [Eduard] Junyent.
Correcció proves i redacció de la *Història dels catalans*.⁷³
Redacto informe pel Rei.
Mor Joan XXIII i elecció, el 21 de juny, de Pau VI.
El 13 de juliol mor Ventura Vinyals.
El 17 d'agost, visita al Pradell del Sr. bisbe de Vic [Ramon Masnou i Boixeda].
Per l'octubre, es renova el Concili Vaticà.
Presentació d'Anna M. Coulet [promesa de Joan d'Abadal i Guitart]; a dinar
el 10 de novembre.
El 22 de novembre, assassinat de Kennedy.
Per la primavera, operació accions Asland dels nois [els fills].
Istiu podrit; inundació pel Ter; anyada desastrosa; l'administració no rutlla.
Es lliga el pacte Polliet-Super Gyps, pel gener.
Obres al Pradell: menjador de baix, esplanada.
Armari del quarto de Barcelona; armari quarto del Pradell.
Per l'agost, s'estabulen 14 vaques al Pradell.
Es treuen els pins grossos del bosc del Moliner.
A la Farga, s'obre el camí pel llit del riu.
Construcció del galliner a les golfes de la Moreta.
El 22 de gener havia estat nomenat doctor *honoris causa* per la Universitat
de Tolosa.
Publicacions *La llegenda i la història*, a Vic.⁷⁴
En homenatge a Johannes Vincke, Madrid, «Els concilis de Toledo». ⁷⁵
Resposta al discurs de Monsenyor [Eduard] Junyent [i Subirà],⁷⁶ a la seva
entrada a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

73. Vegeu 1962, nota 67.

74. *La llegenda i la història* (1963), Vic, 21 p. Segona edició (1964) «Tremontanae», XL-VIII-481/482, Perpinyà, p. 209-216.

75. «Els concilis de Toledo», *Homenaje a Johannes Vincke para el 11 de mayo de 1962* (1962-1963), Madrid, CSIC, p. 21-45.

76. «Contestación del académico numerario Don Ramón de Abadal al discurso leído el día 27 de octubre de 1963 en la recepción pública de Mons. Eduardo Junyent en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, sobre *L'arquitectura religiosa en la Catalunya carolíngia*» (1963), Barcelona, p. 47-58.

1964

Estada a Madrid amb Remei [Guitart], del 20 de maig al 22 de juny: Saragossa, Madrid (cambra exterior); Aranjuez; (dinar a casa [de Ramón] Menéndez Pidal; un altre, amb [José María] Yanguas [Messía] i [José María] Pemán. De l'11 al 13 de juny, a Còrdova, amb Pabón (dinar amb [Jesús] Pabón i [Josep M.] Trias [i Giró]); amb [Lluís G. de]; Valdeavellano); Sòria, Saragossa, Barcelona.

Visita al Viver, el 8 de juliol.

Estada al Pradell, del 10 de juliol (Remei, el 4 d'agost) al 28 de setembre.

Durant l'any, he fet llit pel febrer, pel març, pel juny, per l'octubre, pel novembre i pel desembre; asma amb injeccions de cortisona; insomnis; fetge.

L'1 de febrer, sessió commemorativa [de] Valls [Taberner], a l'Arxiu; incident pel català amb governador [Antonio] Ibáñez Freire.

El 23 d'abril, imposició de la medalla de la Diputació, concedida l'any anterior.

Pel juny, entrada de [Pedro] Laín [Entralgo] a l'Acadèmia de la Història.

Treball per a la *Història dels catalans*; discurs sobre Valls [Taberner]; començo l'estudi del comte Guifré-Borrell i de la *Casa d'Abadal* [del] Pradell; inicio el pròleg sobre *el Cerimoniós* encarregat per Don Ramón [Menéndez Pidal] el juny.

Per l'agost, entrego els documents de Ripoll a mossèn [Miquel] Gros [i Pujol].

Redacto el treball sobre el *Migdia francès*.

Boda de Joan [d'Abadal i Guitart] el 5 de novembre; abans s'ha fet l'arreglo del pis i compra de mobles.

Pel desembre, es tanquen els tractes de venda i donació de terrenys de la Fura per a l'edifici de l'Institut [de Vic].

Acostumo a baixar a peu pel passeig de Gràcia; deixem d'anar al Liceu, com fèiem sempre.

Demanam al rei el secretariat per a [Jesús] Pabón; nomenament, a l'octubre.

Al Pradell, continuem les obres de sota la galeria, s'enllesteixen les corts de vaques; es fa el pòrtic entre la casa i el garatge Moliner; cobrim safreigs.

A la Moreta, es fa el pla de la vaqueria amb 130 caps.

El 15 d'octubre, cau Kraschew [Nikita Krushov, secretari general del Partit Comunista de la Unió Soviètica].

El 3 de juliol, tinc una entrevista amb el president de la Diputació i el 29 de desembre, l'Institut d'Estudis Catalans nomena la comissió gestora, [Joaquim] Carreras [i Artau], [Josep Maria de] Casacuberta [i Roger] i [Ramon] d'Abadal [i de Vinyals].

Excursions d'istiu a Vidrà, als colls de l'Espluga i la Creueta, a Greixa i l'Hospitalet.

Publico a Barcelona *Un gran comte de Barcelona pretèrit: Guifred Borrell, 879-911*.⁷⁷

A l'*Anuario de Estudios Medievales*, I, «La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX».⁷⁸

Als *Annales du Midi*, 76, «A propos de la domination de la Maison comtale de Barcelone sur le midi français».⁷⁹

1965

Viatge a Madrid amb Remei [Guitart], del 19 al 24 d'abril, pels Coloquios Hispano-franceses: Lleida, Madrid (llegeixo comunicació, recepcions i banquet); Barcelona.

Excursió a Poblet, el 25 de maig.

Estada a Madrid amb Remei, del 2 al 26 de juny: Montsó, Barbastre, Osca, Saragossa, Madrid (cambrà refrigerada, 413, tertúlies amb [Josep M.] Trias; fins a 36°). Acadèmia [de la Història]; Asland, [Comitè de] Ciències històriques; Barcelona.

Estada a Montserrat, del 5 a l'11 de juliol, presidència de la secció d'història del Congrés de litúrgia.

Estada al Pradell, del 2 d'agost al 29 de setembre; trastorn.

Faig llit pel gener, juliol dues vegades i per l'octubre. El 18 d'agost, al Pradell, ofec persistent; consulta Juncadella, Argemí, [Antoni] Vilaplana i Joan [d'Abadal i Guitart]; em llevo el 26; surto de casa el 30; el 12 de setembre, a missa; se m'inflen les cames.

El 30 de setembre neix la Marta [d'Abadal Caulet].

El 27 de juny, rebo carta de [Georges] Tessier demanant dades per a una proposta a l'Institut de França.

El 23 de juliol operen el P. Joan [d'Abadal i de Vinyals] de la pròstata.

77. «Un gran comte de Barcelona pretèrit: Guifred-Borrell, (897-911)» (1964), *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad de Barcelona*, V, Barcelona, p. 83-130. Una altra edició (1964) a «Miscellanea Barcinonesa», núm. 3, Barcelona, p. 49-90.

78. «La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX» (1964), *Anuario de Estudios Medievales*, I, Barcelona, 1964, p. 29-75.

79. «A propos de la «domination» de la Maison comtale de Barcelone sur le Midi français» (1964), *Annales du Midi*, 76-68/69, Tolosa, p. 315-345.

La Conxita [d'Abadal i Guitart] promou repetits incidents.

Reunions amb [Josep M.] Casacuberta, [Joaquim] Carreres [i Artau], i sovint el P. [Miquel] Batllori per l'Estatut de l'Institut [d'Estudis Catalans], el 16, 24 i 30 de gener, el 5 i 13 de febrer, el 12, 17 i 24 de maig; pel juny, a Madrid, hi dono forma articulada; el 27 de gener, entrevista amb el president de la Diputació; el P. Batllori veié el ministre a la Primavera. Reunions de l'Institut [d'Estudis Catalans] el 19 de febrer, l'1 de març i el 17, encàrrec a Casacuberta, el 28 d'abril es nomena comissió. El 17 d'octubre i el 12 i 27 de novembre, reunions de la Comissió; sabotatge del projecte.

Pel febrer es despedeix Benita [Pujol]; el 9 de març, entra de secretària Roser Riera, que per sort es despedeix a l'istiu. El 21 d'octubre, entra [Jaume] Sobrequés [i Callicó].

Introducció del català a la missa.

Treball per la *Història dels catalans*, i en la confecció del *Cerimoniós*; llest *Història dels catalans*, fi de maig.

Preparo la comunicació pels *Coloquios* de Madrid.

Per l'agost deixo llest el *Cerimoniós*.

Redacto el pròleg de *Nadal-Giralt*.

Enllesteixo el segon capítol del *Domini carolingi*.

El 10 de març, es fereix Don Ramón Menéndez Pidal.

El 26 d'agost, mor Felipe Bertran Güell.

El 26 de novembre mor Josep M. Trias [de Bes i Giró].

Es tanca el Concili [Vaticà II], el 8 de desembre.

A finals d'any, es despedeix Paco i s'acaben les obres noves.

Es projecta l'aixecament de dues granges de pollastres.

1966

Estada al Pradell, del 13 de juliol al 10 d'octubre; els joves, fins el 1r d'octubre. La Conxita [d'Abadal i Guitart] es queda a Barcelona amb la Rosa, Joan [d'Abadal i Guitart] i els seus venen els dissabtes i els diumenges.

L'any ha estat particularment dolent per la meua salut; he fet llit pel gener, febrer, abril, maig, varis dies, agost, setembre, novembre molts dies; desembre, a partir del 5; sols pel març surto al terrat, a missa. Fora de casa i, pel juliol, al Pradell, petits passejos. Reactivació de focus antics: ofec, afonia, sordera, fetge, canyó, insomnis, desgana. A l'istiu comencem a assistir a la missa dels dissabtes al vespre.

La Conxita es posa impossible a la convivència; pel juny, reunió familiar. Passa l'istiu sola a casa a Barcelona. El 14 de setembre, li poso carta de deshauci de casa; el primer d'octubre, passa a residir a casa de Quimet [Joaquim d'Abadal i Guitart]; i pel desembre, ve un dia a dinar a casa.

Neix el net Alexandre, el 10 d'octubre.

Treballo en els capítols 2n i 3r del domini carolingi, també en l'índex, [Jaume] Sobrequés [i Callicó].

Dedico gairebé tot l'any a preparar i redactar el futur llibre *Els precedents a la història de Catalunya*.

El 15 d'octubre, lectura *Pau i Treva* al col·legi d'Advocats.

Pel març, rebo vistes de [Paul] d'Aebischer i de [Ramón] Carande.

M'excuso vora [Francisco Javier] Sánchez Cantón de la no-assistència a l'Acadèmia [de la Història, pel maig].

Pel juny, surt a *Destino* la meua dita sobre la Monarquia presentada per [Santiago] Nadal.

Vàries reunions, a casa, dels consellers reials, l'onze de juliol, amb [José María de Areilza, Conde de] Motrico; informe referèndum;

El 20 de gener, firmo testament; pel febrer venc les accions de Muller noves a Calderó; el 5 de setembre rebo, al Pradell, Colomer i Riera, de Manlleu per negociar la compra del jardí de Vic.

Al Pradell es construeix la granja; s'acorda [posar] el dipòsit d'aigua al solar de la Moreta.

Conflictes del servei dels joves, al Pradell.

El 27 de maig, visita dels [socis de l'Institut Agrícola de] de Sant Isidre al Pradell.

El 25 de gener [Philippe] Wolff a dinar a Barcelona.

El 4 de setembre mor la Sra. Torras.

El 21 d'octubre visito a [Fèlix] Millet [i Maristany].

Lectura dels capítols de [Jesús] Pabón sobre Cambó.

1965-1966-1967

Publicacions:

«La immigració francesa en el segle XVI i l'aparició de les “cases pairals” catalanes», pròleg a l'obra de [Jordi] Nadal i [Emili] Giralt sobre *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*.

En *Homenatge a Jaime Vicens Vives*: «La Monarquia en el Regne de Toledo».

Pròleg al volum XIV de la *Historia de España*, de Espasa Calpe, dirigida per R. Menéndez Pidal, *Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política en Cataluña*.

Entre els anys 1963 i 1966 van sortint plecs, «L'alta edat mitjana» i «La pre-Catalunya» en la *Història dels catalans*, dirigida per Ferran Soldevila, vols. I i II.

En *Estudios dedicados a A. Duran i Sanpere*, l'article «La família del primer comte barceloní, Bera».

Pròleg a l'*Obra dispersa*, I. *Catalunya ahir i avui*, de Jaume Vicens i Vives. A la «Biblioteca Selecta», 400, *Els precedents a la història de Catalunya*.

1967

Estada, amb Remei [Guitart] al Pradell, del 12 de juliol al 4 d'octubre.

Expedicions a Andorra, el 8-9 d'agost; a Montserrat, pel rei; el 17 d'agost; a Coronetes i Olot, el 2 d'octubre.

La Conxita [d'Abadal i Guitart], l'agost a casa dels Solers i la Montserrat [d'Abadal i Guitart], havia entrat a la Residència l'onze de gener.

Jo continuo al llit, fins el 14 de gener; llit de l'1 al 14 de febrer; pel març surto al terrat, i, el 18 d'abril, al carrer; a casa des del 4 de desembre del 66; llit pel juny dues vegades, pel setembre, per l'octubre, 8 dies, fins a finals d'any: asma, bronquitis.

Rebo el nomenament de corresponent de l'Institut de França, l'onze de gener.

Acabo la redacció dels *Precedents*, el 17 de gener.

Reemprenc l'elaboració del *Domini carolingi*,⁸⁰ *Roncesvalles*,⁸¹ *Adopcionisme*.⁸²

Redacto un article sobre Bera; treball sobre *Catalunya, Castella i Espanya*.⁸³

Edicions 62 em proposa, el 3 de maig, publicar l'*Obra dispersa*; Sobrequés [i Callicó] en tindrà cura; firma l'octubre.⁸⁴

80. «El dominio carolingio en la Marca peninsular hispánica, siglos IX y X» (1968), *Cuadernos de Historia*, II, Madrid, p. 33-49.

81. Possible referència al treball citat a 1955, nota 3, bé que es tracta d'un estudi publicat el 1956.

82. Sobre l'*Adopcionisme*, Abadal va publicar un estudi el 1949. Vegeu 1949, nota 22.

83. Vegeu 1962, nota 69.

84. *Dels visigots als catalans*. Edició a cura de Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ (1969). 2 vol. Barcelona, Edicions 62; segona edició (1974).

El 14 de maig, el P. Miquel Batllori em compromet un pròleg a [l'*Obra dispersa*] de Vicens i Vives, que elaboro durant l'istiu; surt el 25 de novembre.⁸⁵

El 27 de maig, concessió de la beca March a Sobrequés [i Callicó].

Treball sobre *Història de la Casa*, lectures Pabón.

Aparició dels *Precedents*,⁸⁶ el 7 de novembre, el 9, la festa.

Visites de [Philippe] Wolff, el 23 de gener; [Georges] Duby, [Jordi] Nadal, el 7 de març; [José María] de Areilza, el 19 de maig; [Xavier de] Muller, el 25 de setembre; [Luis G. de] Valdeavellano, el 7 de novembre; dinar amb l'abat de Montserrat [Cassà Maria Just i Riba], el 12 de desembre; erudits de Vic, dues vegades pel setembre.

Mor el llibreter Sala, el 25 de març; [mor] Pepe Valls, el 30 de novembre.

Visites de [Baltasar] Porcel, per a enquesta de *Serra d'Or*, el 19, 24, 27 i 29 d'abril, 18 i 26 de maig; surt el 19 de juliol.

Visita de l'escultor [Josep Maria] Subirachs, el 27 d'abril; poso varis dies, de finals de maig fins el 9 de juny; entrega el bust al Pradell, el 18 d'agost.

Article sobre Prat de la Riba, el 6 de juliol, a *Destino*. Article sobre Manifest de Palamós, el 19 de novembre. *Destino*, seguits de comentaris per [Manuel] Jiménez de Parga

El 7 de març, és venut el jardí de Vic a la Caixa de Pensions de Manlleu; el 6 de juliol, firmo testament; a l'Institut comença a funcionar la Granja Moreta; grans dèficits, secada imponent, no plou fins el 7 i 12 de setembre a 100 litres, anyada primera de grans pèrdues.

Pel juny, guerra dels 6 dies Israel-països aràbics.

Agençament del quarto de davant de Barcelona.

Nomenament de corresponent de la Sociedad de Geografía e Historia de Guatemala.

[Addenda sobre la casa del Pradell]

1923: Es fa el camí dret d'entrada a l'esplanada.

1931-32: [Es fa] el pas directe pel davant.

1925: S'aixeca el cos de ponent.

1920: [Pels] volts es fa cal Moliner.

1925-27: [Es fa] la paret nova de llevant i de l'església.

85. Vegeu *Publicacions*, 1965-1966-1967.

86. Vegeu *Publicacions*, 1965-1966-1967.

1929-30: Ramon baixa a baix.

1927-28: Ramon a dalt; es fa el jardí. Es cobreix de nou el pou. Jaume i el Carlí es fa la claveguera grossa i el travesser. Es fa el pou nou en 2 anys i la conducció.

1928-1929: es fa la Pineda.

RAMON D'ABADAL I ELS ORÍGENS HISTÒRICS DE CATALUNYA

Josep Maria SALRACH MARÈS¹
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Ramon d'Abadal és conegut sobretot pels llibres i articles que va escriure sobre la història dels segles IX i X, l'època dels orígens de Catalunya. De les obres d'Abadal, la que mostra millor els resultats de la seva recerca sobre aquest tema és *El primers comtes catalans*, editada el 1958 i reeditada moltes vegades. És un llibre d'història política, el seu gènere preferit. Abadal hi explica el pas del domini carolingi a la independència comtal, és a dir, els fonaments del principat feudal barceloní, que considera essencial en la formació de Catalunya.

PARAULES CLAU

Orígens de Catalunya, domini carolingi, independència comtal, comtes catalans, principat feudal barceloní.

Ramon d'Abadal and the historical origins of Catalonia

ABSTRACT

Ramon d'Abadal is best known for the books and articles he wrote on the history of the 9th and 10th centuries, the period of Catalonia's origins. Among Abadal's works, the one that best shows the results of his research into this subject is *El primers comtes catalans*, first published in 1958 and reprinted many times. It is a book of political history, his favorite genre. In this book, Abadal

1. E-mail: josep.salrach@upf.edu

explains the transition from Carolingian rule to county independence, in other words, the foundations of the feudal principality of Barcelona, which he considers essential in the formation of Catalonia.

KEYWORDS

Origins of Catalonia, Carolingian rule, county independence, Catalan counts, principality of Barcelona.

I. L'HISTORIADOR I LA SEVA OBRA

Des de 1910, quan recent llicenciat en dret, als vint-i-dos anys, donava a conèixer el seu primer article com a historiador, fins a l'any 1970, en què va morir, Abadal va publicar una seixantena llarga de treballs entre llibres i articles, la major part dedicats als segles VIII-XI i, amb més precisió, als segles IX i X.² És precisament fruit de la recerca d'Abadal que avui s'identifica aquesta època com la dels orígens de Catalunya, i ell n'és considerat l'historiador, pròpiament dit, en el sentit que és qui en va fer la lectura identificadora i creativa més completa.³

Vist des del present, semblaria que Abadal va partir d'una hipòtesi here-tada, en part, de la historiografia anterior que deia que abans dels segles IX-X Catalunya no existia, i que després dels segles IX i X ja va començar a existir; per tant, la gestació es va haver de produir durant els segles IX i X. La feina de l'Abadal historiador hauria de ser, doncs, verificar la hipòtesi dels orígens abans de l'any 1000, i sobretot explicar com això es va esdevenir. Va ser el treball de tota una vida, en la qual l'historiador va saber combinar el deure de les activitats empresarials familiars amb la vocació per la recerca històrica. Una vocació que el va portar a treballar molt, i molt generosament. Altres no ho haurien

2. La bibliografia completa de Ramon d'Abadal a ABADAL (2003: CLXXV-CLXXXIV).

3. L'any 1988, amb motiu del centenari del naixement de Ramon d'Abadal, un grup d'historiadors convocats pel Departament de Cultura de Generalitat de Catalunya vam participar en un cicle de conferències que tenia per objectiu reflexionar sobre l'obra d'aquest historiador i patrici. Les conferències van ser aplegades en un volum editat: (MUNDÓ et al., 1989).

fet, i en això rau el mèrit primer.⁴ Abadal va buscar en arxius i biblioteques els documents anteriors a l'any 1000, els va llegir i estudiar; en va seleccionar les dades que va considerar més adients per a l'objectiu que s'havia proposat, i amb elles va donar forma a una interpretació dels orígens de Catalunya que és, al nostre entendre, el més important de la seva producció, des del punt de vista historiogràfic. Una interpretació complexa.

Efectivament, el model bastit per Abadal no és simple, tot al contrari. Com una pintura al fresc de gran format, és fet de molts elements i molt diversos. Uns han resistit més que altres el pas del temps. Potser ara, a cinquanta anys de distància, pagaria la pena de fer-ne el balanç en un congrés o quelcom semblant. Un balanç que hauria d'incloure també la tria o selecció d'elements per al diagnòstic, aspecte fonamental que ens portaria inevitablement a pensar i debatre històricament sobre el concepte de nació, sobre el procés de creació i el desenvolupament de les comunitats nacionals, sobre els elements identificadors del fet nacional i sobre la relació entre Estat i nació. L'Abadal historiador i polític catalanista, militant de la Lliga Regionalista, tenia sobre aquesta problemàtica les seves idees, que no va poder traduir en acció política, però que va donar a conèixer a través dels seus escrits d'historiador. En ells expressa també un tarannà conservador que, vinculat a la formació de jurista, el porta a observar amb especial atenció la conducta de l'autoritat, i la legalitat i legitimitat del poder, que posa en relació amb el manteniment de l'ordre, la pau i la justícia.⁵ Home de profundes conviccions religioses, va saber fer conviure en ell la racionalitat de l'historiador modern amb la fe i el sentiment del creient, perceptible en el respecte i admiració amb què tracta l'abat i bisbe Oliba en la monografia que li va dedicar i publicar el 1948.

Una mirada a l'interior d'algunes de les seves obres permetrà comprendre millor l'historiador i capir la importància de la seva recerca sobre els orígens de Catalunya. Treballava amb documents i amb un gran coneixement de la geo-

4. La història familiar dels Abadal ha estat escrita pel mateix Ramon D'ABADAL (1968), i actualitzada per Francesc Vilanova (MUNDÓ *et al.*, 1989: 91-122). La biografia més completa d'Abadal com a historiador és la de Francesc Vilanova (ABADAL, 2003: XI-CLXXIV).

5. El pensament polític d'Abadal, el seu catalanisme, la visió de les relacions Catalunya-Espanya i la concepció de la història, tal com es desprèn del seus escrits, es poden seguir perfectament en una obra pòstuma d'Abadal, que recull, de manera àmplia i amb molt bon criteri de selecció, el millor dels seus escrits sobre aquestes qüestions. L'edició i la introducció són obra de Francesc Vilanova (ABADAL, 2010). Nosaltres vam dedicar dos articles a comentar i presentar aspectes diversos d'aquest llibre i a ressaltar-ne l'interès (SALRACH, 2010).

grafia i els monuments dels països (monestirs, esglésies, castells). A la seva època, l'arqueologia medieval a casa nostra tot just naixia de la mà d'historiadors com Alberto del Castillo i el seu deixeble Manuel Riu, i de les aportacions dels historiadors de l'art.⁶ Abadal, doncs, acumulava proves documentals, que situava sobre el terreny,⁷ tantes com podia, i examinava la validesa de les escriptures per després establir conclusions amb fermesa. Home de lleis, aplicava sense concessions el mètode erudit: el fet ben establert, la paraula justa, la idea madurada.⁸ Va publicar alguns treballs sobre el segle VIII, però pocs. La migradesa de les fonts documentals d'aquest període el limitava, encara que les narratives franques i musulmanes el van ajudar, per exemple, a estudiar el pas de Septimània del domini got al franc a través de la invasió musulmana (Abadal, 1953), i per investigar l'expedició de Carlemany a Saragossa el 778 (Abadal, 1956). Per al segle IX ja va poder combinar les fonts narratives, també musulmanes i franques, amb les documentals, sobretot els preceptes carolingis per a Catalunya, i afegir-hi obres de teologia i erudició religiosa. Amb totes va poder bastir una lectura sobre el domini carolingi a Catalunya, que encara avui és la més completa que tenim. Respecte als inicis de l'establiment d'aquest domini, en temps de Carlemany, la batalla per a la incorporació de l'Església goda a l'Imperi, Abadal l'estudià magistralment en *La batalla del adopcionismo*, que és obra de referència, citada i molt valorada ahir i avui per tots els estudiosos de la cultura i la teologia de l'Europa carolíngia (Abadal, 1948). A continuació, la visió de l'estabilització d'aquest domini a Catalunya, Abadal la va expressar en un llarg article dedicat a Catalunya en temps de l'emperador Lluís el Piadós, en què reconstrueix la història política dels anys 814-840 (Abadal, 1954-1957). Avançada la dècada dels anys seixanta, i ajudat per Jaume Sobrequès, que llavors fou el seu secretari, Abadal aplegà aquests materials i donà forma al volum I, tom 1, de *Catalunya carolíngia*, que es publicà molts anys després de la seva mort. Aquest

6. Amb tot, Abadal va fer el discurs inaugural del Congrés arqueològic de França, celebrat a París el 1959 (ABADAL, 1959).

7. Així va poder escriure pàgines memorables sobre l'ocupació i repoblació de les comarques d'Osona i Bages, sobre els comtats de Pallars i Ribagorça, sobre el domini del monestir de Cuixà al Conflent, etc.

8. La formació de jurista és evident en tota la seva producció, però de manera especial en la dels primers anys (ABADAL, 1910, 1912, 1913). Manuel J. Peláez ha fet un estudi sobre l'etapa de formació d'Abadal com a jurista i la seva producció historiogràfica relacionada amb el dret: (PELÁEZ, 1994).

volum comprèn des de la invasió musulmana, l'any 711, fins a la mort de Lluís el Piadós l'any 840 (Abadal, 1986). A partir d'aquí comença un nou regnat, el de Carles el Calb (840-877), que per Abadal, com per als historiadors de l'època carolíngia en general, sobretot els francesos, no representa només la fi de l'Imperi carolingi, sinó també l'inici del procés de dissociació política que portarà al naixement dels principats territorials en tot l'espai de l'Europa carolíngia.

2. ELS ORÍGENS DE LA DINASTIA NACIONAL

A aquest procés de feudalització política, fonamental en la història de Catalunya, Abadal hi dedica *Els primers comtes catalans*, un dels seus millors llibres, en què combina molt bé la síntesi amb la investigació (Abadal, 1958).⁹ Li va encarregar cap a la meitat dels cinquanta Jaume Vicens Vives per a la història de Catalunya que projectava com a obra col·lectiva, i a la qual posà el títol de «Biografies Catalanes». *Els primers comtes catalans* és, de fet, la història de la marxa dels comtes catalans cap a la sobirania. Per explicar-la, l'autor divideix el llibre en dues parts: la primera està dedicada als orígens de la dinastia nacional, i la segona a la conversió dels comtes en sobirans.

El llibre arrenca amb un capítol dedicat a desfer la teoria de l'historiador francès Josep Calmette sobre els orígens de Catalunya (Abadal, 1958: 3-11). Nascut a Perpinyà el 1873 i mort a Tolosa el 1952, Calmette «exercí, diu Abadal, una mena de dictadura sobre la primitiva història catalana» (Abadal, 1958: 3).¹⁰ D'aquesta dictadura en formava part l'afirmació que Catalunya vingué al món l'any 865 quan, segons Calmette, el rei Carles el Calb va separar els comtats catalans de Septimània, i els encomanà al marquès Bernat de Gòtia, tot dibuixant així els contorns de la Catalunya primitiva. Al mateix temps, l'arribada d'immigrants hispans, que es van barrejar als comtats amb els indígenes, va fer sorgir,

9. La primera edició d'*Els primers comtes catalans*, l'any 1958, porta el segell de l'editorial Teide, empresa fundada el 1942 per Frederic Rahola amb la col·laboració del seu cunyat Jaume Vicens Vives. L'obra va tenir molt èxit i se'n van fer successives reedicions, amb el segell de l'editorial Vicens-Vives, els anys 1961, 1965, 1980 i 1991. I encara l'any 2011 en va sortir una edició amb el segell de la Magrana, amb pròleg de l'autor d'aquest article.

10. Per a la biografia i producció historiogràfica de Calmette, consulteu l'article de F. Gelabert aparegut en el número d'*Annales du Midi* dedicat a la memòria d'aquest historiador rossellonès l'any 1953.

diu Calmette, en ple segle ix, una consciència nacional (Calmette, 1946). Abadal s'oposa a aquest plantejament, i diu que Carles el Calb no va dibuixar cap perfil geogràfic de la terra catalana, ni va separar els comtats catalans de Septimània, i afegeix que l'aparició d'una consciència nacional als volts del 865 és una fantasia (Abadal, 1958: 4).

Net el camí, Abadal posa la primera pedra de la seva teoria en assignar al comte Guifré el Pelós un paper primigeni, poc menys que fundacional, de la història catalana, en consonància simbòlica amb la llegenda de Guifré el Pelós que glossa, llegenda que al segle xii els monjos de Ripoll van incorporar com a pròleg o primer capítol a la versió primitiva de les *Gesta comitum Barcinonensium*.¹¹ Guifré és tan important en la visió de l'historiador que Abadal li dedica nou dels deu capítols de la primera part del llibre. Primer porta la mirada cap endins, a la recerca dels orígens familiars de Guifré. L'avi patern seria, segons Abadal, el comte Bel·ló de Carcassona, del temps de Carlemany, i el pare, el comte Sunifred de Cerdanya i Urgell, una genealogia que avui sembla encara la més probable (Abadal, 1958: 13-27). Després, seguint amb la mirada cap endins, Abadal examina la història del comte Salomó, *natione gallicum*, en qui Guifré, segons la llegenda, hauria venjat la mort del pare, com a pas necessari per al retorn del llinatge al poder comtal (Abadal, 1958: 29-40). Passa després a l'arribada de Guifré i els seus germans al govern dels comtats per voluntat de Carles II i Lluís II de França, cosa que l'obliga ja a parlar de les dificultats polítiques dels carolingis en aquells moments de la segona meitat del segle ix (Abadal, 1958: 41-72). L'ocupació i repoblació de la Catalunya central i les fundacions monàstiques (Ripoll i Sant Joan sobretot) clouen aquesta mirada cap endins del temps de Guifré (Abadal, 1958: 73-150). A partir d'aquí, la visió de l'historiador es dilata i s'obre cap enfora per tal d'observar el que passa a França, al regne franc occidental, i a al-Andalus, la Hispània sarraïna, diu Abadal, i com incideix en la història dels comtats a través de les relacions amicals i hostils que s'estableixen. Punts forts d'aquesta part són el trencament temporal de la legitimitat dinàstica a França amb l'elecció com a rei del comte de París, Odó, un noble; els conflictes interns de l'Església catalana en els quals s'ensuma ja una voluntat d'independència o de separació de l'obediència al metropolità de Narbona (Abadal, 1958: 151-171). L'estudi de les relacions amb la Hispània sarraïna, que Abadal contempla en la llarga durada, tot el segle ix, i

11. Per a la lectura de la versió primitiva de les *Gesta comitum* amb la llegenda de Guifré el Pelós, i l'estudi corresponent, vegeu CINGOLANI (2012: 20-58, i 119-123/160).

que, al seu entendre, van ser en el temps més amicals que hostils, es van enterbolir a finals del segle IX, en temps de Guifré el Pelós, a causa de l'avanç de les fronteres comtals a la Catalunya central. La primera part del llibre es clou amb la topada amb els musulmans de Lleida que va costar la vida al comte (Abadal, 1958: 173-203).¹²

3. LA HISTORIOGRAFIA DE LA INDEPENDÈNCIA

La segona part del llibre porta un títol més que significatiu, aclaridor: «La marxa a la sobirania». En els set capítols que la componen, Abadal basteix el més essencial del seu model d'assoliment de la sobirania comtal, que es caracteritza per ser un procés llarg, evolutiu, de contorns temporals indefinits, en què l'accident hi juga més que la voluntat. En el primer capítol hi ha l'estat de la qüestió, és a dir, l'explicació que des de l'alta edat mitjana, amb la llegenda de Guifré el Pelós, els historiadors han donat de la separació dels comtats catalans del regne franc. Ras i curt: la independència comtal. La llegenda explica la sobirania comtal com a fruit d'un acte jurídic: una donació plena del rei carolingi a Guifré, que així seria el primer comte català independent (ABADAL, 1958: 208-209). Aquesta idea d'un traspàs de sobirania fet pels reis als comtes mitjançant un títol de dret va tenir èxit en cròniques, textos de legistes i obres d'historiadors.

Es troba ja en el segle XIV a la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, que va fer redactar Pere el Cerimoniós; el XV a l'obra de Pere Tomich *Les històries e conquestes dels reis de Aragó e comtes de Barcelona* (Tomich, 1886: 97-98),¹³ i en el segle XVI als *Comentaris* de Jaume Marquilles sobre els *Usatges de Barcelona*

12. Pel que fa a les relacions dels comtats catalans amb al-Andalus, en general, i en el referent a la mort del comte Guifré el Pelós arran d'un enfrontament amb Llop ibn Muhammad el Kasi, senyor de Lleida, en concret, Abadal declara seguir Josep M. Millàs i Vallicrosa. El 1922 Millàs havia publicat un article sobre el tema, i preparà després l'edició d'un recull de textos d'historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia, que la guerra de 1936-1939 i la persecució després de la llengua catalana pel franquisme van bloquejar. Abadal, però, va poder consultar i citar els plecs de proves d'aquesta edició, que es va publicar el 1987.

13. Tomich considera que Guifré va rebre el comtat de Barcelona, identificat, de fet, amb Catalunya, de mans dels reis francs en feu, i que després d'haver-lo alliberat dels invasors musulmans, el va rebre en franc alou.

(Marquilles, 1505: n. 47, f. 12).¹⁴ Com explica Abadal, la versió recollida a les *Gesta* sobre el traspàs de sobirania era tan clara i concloent que, a més de seguir-la juristes i historiadors, prengué caràcter oficial en ésser inserida en l'epítom de la genealogia dels comtes de Barcelona que precedeix les compilacions legals de les *Constitucions* de Catalunya (*Constitucions*, 1704).

Havent observat a l'Arxiu Reial de Barcelona que els documents dels segles x i xi estan datats pels regnats dels reis de França, en el segle xvi l'arxiver i historiador Pere Miquel Carbonell va interpretar de manera diferent la versió de la llegenda de Guifré. Com observa Abadal, «va ser el primer a negar que el comte Guifré hagués obtingut l'al·lodialitat o independència dels seus comtats» (Abadal, 1958: 211). A parer de Carbonell, el rei Carles el Calb va donar a Guifré el comtat amb caràcter de «feu honrat», una categoria jurídica que es va inventar i que li servia per indicar l'excepcionalitat d'aquella infeudació feta a perpetuïtat, però no equivalent a l'al·lodialitat o a la independència (Carbonell, 1546: f. 47). L'historiador Jeroni Pujades, que escriví la seva obra cap al 1620, adoptà la fórmula del feu honrat de Carbonell, i defensà que la independència fou una qüestió de fet, que es concretà el segle xi, en temps de Ramon Berenguer I, i adquirí rang jurídic el segle xiii pel Tractat de Corbeil (Pujades, 1830: 308-319).

Com diu Abadal, la qüestió estava ben encarrilada, però el segle xix l'historiador i arxiver Pròsper de Bofarull va trobar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó un document de l'any 961 de venda d'unes terres de la Plana de Vic feta pel comte Borrell que justifica la propietat dels béns que venia en un precepte del rei dels francs, el gloriosíssim Carles, de donació de tots els béns fiscals i erms als seus avantpassats.¹⁵ Com assenyala Abadal, Bofarull no va fer distinció entre béns fiscals i sobirania, ni es va preguntar si els béns fiscals eren de tots els comtats o només del comtat d'Osona guanyat en temps de Guifré, va donar per suposat que el rei era Carles el Calb i va concloure que aquest document demostrava que aquest monarca havia donat la independència a Guifré el Pelós (Bofarull, 1836: I, 13). Abadal demostra en poques ratlles —no li'n calen més— que l'afirmació

14. Marquilles reproduïx, en el comentari a l'usatge *Cum dominus*, l'argument de la llegenda de la promesa del rei al comte en el sentit que obtindria el comtat en alou si el defensava del domini sarraí, com així fou.

15. És un document de l'any 961 que ha estat editat per F. UDINA (1951: doc. 159) i R. ORDEIG (1999: doc. 893).

de Bofarull es basava en una interpretació i datació equivocades del precepte (Abadal, 1958: 212-213).¹⁶

Posteriorment, però dins del segle XIX, Víctor Balaguer va seguir, diu Abadal, el parer de Pròsper de Bofarull (Balaguer, 1885: 377-396), i també Balari Jovany, encara que, per un camí diferent, va arribar a la mateixa conclusió: Carles el Calb havia traspassat la sobirania a Guifré (Abadal, 1958: 214-215). Balari es basava en el mateix document del 961 en què es fonamentava Bofarull, però discrepava de la identificació que aquest feia de fisc i sobirania. Per Balari, els béns del fisc eren patrimonials i els monarques en disposaven com si fossin béns privats. En canvi, els erms els posseïen per la seva condició de sobirans; per tant, en cedir-los el rei Carles per precepte al comte Guifré, li havia traspassat amb ells la sobirania (Balari, 1899: 335-350).

Si Pròsper de Bofarull, Víctor Balaguer i Josep Balari entenien que la independència comtal s'havia assolit com a fruit d'un acte jurídic protagonitzat per la monarquia, la majoria dels historiadors del segle XIX es van arrencar amb la tesi de la independència de fet, defensada per Pujades el segle XVII. Abadal en fa el seguiment (Abadal, 1958: 213-214), començant pel montpellerí J. Tastu, que posa la visual en la llunyania i aïllament dels marquesos de Barcelona a l'altra banda del Pirineu, i en l'hereditat de la dignitat comtal com una manifestació de la debilitació del poder reial i explicació evolutiva de la sobirania comtal (Tastu, 1851: 13). Tres anys després, Andreu Avel·lí Pi i Arimon aprofundia en la mateixa línia, donant-li la forma que es pot considerar definitiva: partia de la transformació hereditària del càrrec comtal com a punt d'arrencada d'un procés que culminà amb l'extinció de la dinastia carolíngia (987) i l'entronització dels Capets. La prova final seria la carta d'Hug Capet a Borrell per reclamar-li la fidelitat i la negativa d'aquest, que més aviat degué ser una no-resposta. Per Pi i Arimon, el fet que després de Borrell es continuessin datant els documents pels anys de regnat dels reis de França i que no fos fins al Tractat de Corbeil (1258) que aquests reis van renunciar als drets que, com a successors dels carolingis, creien tenir sobre Catalunya, no té cap valor (Pi i Arimon, 1854: 45-50). Després, ja en aquesta línia, van seguir Antoni de Bofarull (1876), J. Narcís Roca (1877), Antoni Aulèstia (1887), Joaquim Rubió i Ors (1887) i Jean-Auguste Brutails (1891). Com explica Abadal, Rubió i Ors va fer una completa síntesi

16. Es tracta d'un precepte perdut que Abadal data de 898-911, en temps del comte Guifré Borrell, concedit pel rei Carles IV, el Simple (ABADAL, 2007: 375-377).

històrica de la polèmica, i va defensar la idea de l'origen de fet de la independència ja en època de Guifré el Pelós, restant importància als indicis de subjecció en documents posteriors, que considerà merament formularis (Abadal, 1958: 214). Finalment, el 1901, Joseph Calmette publicà unes *Notes sur Wifred le Velu* en les quals explicà que el suposat precepte de Carles el Calb al comte Guifré no podia ser altra cosa que un diploma de donació de béns fiscals o erms com centenars d'altres dels reis carolingis als seu fidels. I és que la concessió de sobirania pel rei a un vassall en ple segle IX és inimaginable, conclou Abadal glossant Calmette. Després, ja en ple segle XX, Antoni Rovira i Virgili (1924, III: 207-213) i Ferran Soldevila (1934, I: 56-57) mantindrien aquesta posició.

4. EL MODEL D'ABADAL

Després de fer aquest seguiment historiogràfic sobre els orígens de la independència comtal, i abans de fer la seva personal aportació, Abadal conclou: «La teoria d'una obtenció originària de la sobirania per un títol de dret quedava definitivament enterrada. Sabíem tots que la independència dels comtats catalans sols fou aconseguida evolutivament, al llarg de diverses generacions, i com a resultat d'una sèrie de fets que determinaren la progressiva desintegració del poder franc per un cantó i el correlatiu afermament del domini comtal per l'altre» (Abadal, 1958: 216).

És precisament l'exposició documentada dels fets d'aquest doble i oposat procés d'afebliment (de la monarquia) i enfortiment (dels comtes), amb l'anàlisi i el raonament consegüents, la gran aportació d'Abadal a la història de la independència comtal. Amb ell, acabat el debat, la interpretació culmina i assoleix la forma definitiva d'un model. Per posar-ne la primera pedra, l'historiador explica les característiques del domini franc, mostrant-ne l'acceptació per part dels potents locals, i avança les hipòtesis sobre les causes de la marxa a la sobirania, que no seria fruit d'un sentiment nacional català, aleshores inexistent, ni d'una voluntat política d'afirmació de l'herència visigoda, una mena de nacionalisme visigot, sinó de la «desintegració general del regne franc» (Abadal, 1958: 219-231). Abadal ho diu molt clarament: «La sobirania comtal nasqué de l'horror al buit polític: la debilitació i anul·lació del poder reial portà el correlatiu afermament i supremacia del poder comtal» (Abadal, 1958: 230). Establerta així la premissa en el capítol segon de la segona part, en els cinc capítols restants es desgrana

el doble procés d'afebliment carolingi i afermament comtal. Abadal comença amb el canvi de conjuntura política en temps de Guifré el Pelós, que explica el fet decisiu de la successió hereditària en la dignitat comtal; segueix amb la represa momentània del poder reial franc, i la seva presència encara a Catalunya a través dels preceptes carolingis concedits a jerarques civils i eclesiàstics del país; passa a analitzar amb detall el que en podríem dir presa de consciència de la situació política per part dels comtes catalans, que s'allunyen de França, en el sentit que no viatgen a la cort carolíngia, i en canvi estableixen contactes polítics amb la cort pontifícia, a Roma, buscant la independència eclesiàstica, i amb l'andalusina, a Còrdova, buscant assegurar la pau (Abadal, 1958: 233-322). El llibre acaba amb l'assalt d'al-Mansur a Barcelona, l'estiu del 985, que mostra la inutilitat de confiar en la pau amb el califa i en el poder d'un rei francès, carolingi o capet, incapaç de protegir els comtats, i a contracop obliga el comte de Barcelona a assumir plenament el seu paper sobirà. Va començar llavors, diu Abadal, la independència de fet, una independència, gosaríem dir, més trobada que buscada. La de dret no arribaria fins al Tractat de Corbeil de 1285, matís de jurista (Abadal, 1958: 327-342).

La pregunta és si aquest model que es desgrana a *Els primers comtes catalans* és explicatiu dels orígens de Catalunya. La resposta que el mateix Abadal ens dona és que només ho és parcialment: «En el present llibre sols anem a ocupar-nos d'un aspecte parcial de la formació de Catalunya, l'aspecte polític, i encara limitant-lo a un curt període de temps que no arriba a dos-cents anys; el temps que fou necessari perquè la terra que després serà catalana passi de la sobirania i del govern francs al govern i la sobirania d'autoritats indígenes» (Abadal, 1958: 5). El que l'historiador ens explica en el llibre és la fase inicial de construcció del principat territorial o feudal català, conegut com a principat de Barcelona, per la identitat dels comtes que el van encapçalar. Abadal tenia les seves raons per a aquest enfocament polític dels orígens. Ell creia, i ho raona en la introducció al seu estudi sobre Pere el Cerimoniós, que la història la fan els dirigents, mentre que el poble, la massa, segueix els grans homes, i per això dedica tanta atenció a comtes, bisbes i abats: a Guifré el Pelós i al comte Borrell, per exemple (Abadal, 1972: 9-10). La massa pagesa, els treballadors de l'època, no té més protagonisme en el llibre que el poblament de la Catalunya central, que no és poc (Abadal, 1958: 73-111). S'hi refereix amb aquestes paraules: «Cal distingir encara una tercera categoria d'aprisionadors més humils: els que aprisionen una terra per treballar-la personalment i pel seu comte; aquests un cop l'han ocupada, no la

tenen com a benefici de ningú, en són jurídicament “quasi-propietaris” (l’aprisió, jurídicament no és la plena propietat, però és més que la possessió), pràcticament propietaris; aquests poden vendre lliurement el lot aprisionat, no en deuen serveis a ningú... Aquesta mena d’aprisionadors directes són molt nombrosos, són els que han donat lloc amb les seves transaccions a bona part de la gran massa dels documents que de la primera meitat del segle x s’han conservat en els arxius de Sant Joan (avui al de la Corona d’Aragó) i de la catedral de Vic» (Abadal, 1958: 102).

5. BALANÇ

En el fons del plantejament d’Abadal sobre la independència comtal, que es comú a tota la tradició historiogràfica catalana fins al seu temps, hi ha una qüestió fonamental, racional, que concerneix directament als orígens de Catalunya. Una qüestió que es resumeix en una pregunta: què va ser primer, l’Estat o la nació? Entenguis: què va ser primer en el temps, el principat independent, o el poble, la comunitat nacional, identificada pels de fora i interioritzada pels de dins? Abadal ho té clar, primer va ser la forma política i després, molt després, el sentiment nacional. Va escriure el llibre precisament per tocar de peus a terra i demostrar que els comtes no es van fer independents moguts per cap sentiment nacional. Tot va passar a l’inrevés: «L’esperit nacional, diu, el sentit d’unitat, és formaren lentament com una derivació de la vida política independent del país. La independència no fou l’efecte d’aquell esperit, en fou la causa» (Abadal, 1958: XIV).

Abadal no explica, doncs, els orígens de Catalunya com a pàtria i comunitat, continent i contingut, però sí que explica com es van posar els fonaments de l’edifici polític que en va ser condició necessària. Ho diu ell mateix: «La formació de Catalunya, la seva gestació, fou molt llarga, i ningú no podrà dir mai quan n’advingué el naixement, perquè les nacions no neixen com els homes en uns minuts, sinó en uns parts perllongats i indefinits» (Abadal, 1958: 5). És per aquesta racionalitat i honestat, a més del cabdal erudit de les seves obres, que avui, cinquanta anys després del seu traspàs, recordem i homenatgem l’historiador Ramon d’Abadal.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [en col·laboració amb J. Rubió i Balaguer] (1910). «Notes sobre la formació de les *Compilacions de Constitucions i altres Drets de Catalunya*, i de *Capítols de Corts* referents al General». A: *Estudis Universitaris Catalans*, IV. Barcelona, p. 409-445.
- (1912-1913). «Les “Partidas” a Catalunya durant l'Edat Mitjana». A: *Estudis Universitaris Catalans*. Barcelona, 1912, p. 13-37 i 159-180; i 1913, VII, p. 118-162. [Edició en separata: 1914. Barcelona: Massó, Casas & Cía.].
- [en col·laboració amb F. Valls-Taberner] (1913). «Introducció». A: *Textos de dret Català. I. Usatges de Barcelona*. Barcelona: Diputació Provincial.
- (1949). *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*. «Discurso leído en la recepción pública de [...] en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 18 de diciembre de 1949. Contestación del Académico numerario Doctor D. José M.ª Millás Vallicrosa». Barcelona.
- (1953). «El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena (7320-768)». *Cuadernos de Historia de España*, XIX, Buenos Aires, p. 5-54.
- (1956). «La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación». A: *Coloquios de Roncesvalles. Agosto de 1955*. Saragossa-Pamplona: Diputación Foral de Navarra - Institución Príncipe de Viana, p. 39-71.
- (1954-1957). «La Catalogne sous l'empire de Louis le Pieux». A: *Études Roussillonaises*. Perpinyà. IV-3 (1954-1955), p. 239-272; V-1 (1956), p. 31-50; V-2 (1956), p. 147-177; VI-1/2 (1957-[1958]), p. 67-95.
- (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Teide.
- (1959). «Discurso inaugural». A: *Séance d'ouverture. Congrès archéologique de France. CXVII^e session*. París: Société Française d'Archéologie, p. 229-231.
- (1968). «El passat de la Casa Abadal del Pradell». A: *La Casa Abadal del Pradell*. «Opuscle que amb motiu der les bodes d'or dels nostres pares Ramon d'Abadal i M. del Remei Guitart els dediquen els seus fills. Barcelona, el 10 de juny de 1968», p. 11-39.
- (1972). *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.

- (1986). *Catalunya carolíngia*. Volum I: *El domini carolingi a Catalunya*. Primera part. Edició a cura de Jaume Sobrequés. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2003). *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Edició de Francesc Vilanova Vila-Abadal. Mutilva Baja: Urgoiti Editores S.L.
- (2007). *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. La primera edició és de 1926-1952.
- (2010). *Les lliçons de la història. Reflexions sobre Espanya, Castella, Catalunya*. Edició i introducció a cura de Francesc Vilanova. Barcelona: La Magrana.
- AULÈSTIA I PIJOAN, Antoni (1887-1889). *Història de Catalunya*. 2 vol. Barcelona: La Renaixensa.
- BALAGUER, Víctor (1885). *Historia de Cataluña*. I, Madrid: Tello.
- BALARI JOVANY, José (1899). *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Hijos de Jaime Jepús.
- BOFARULL, Antonio de (1876). *Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña*. II. Barcelona: J. Aleu y Fugarull.
- BOFARULL Y MASCARÓ, Próspero (1836). *Los condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su Marca*. 2 vol. Barcelona: Imprenta de J. Oliveras y Monmany.
- BOTET Y SISÓ, Joaquín (1890). *Condado de Gerona. Los condes beneficiarios*. Girona: Imprenta y Librería de Paciano Torres.
- BRUTAILS, Jean-Auguste (1891). *Étude sur la condition des populations rurales en Roussillon au Moyen Age*. París: Imprimerie nationale.
- CALMETTE, Joseph (1901). «Notes sur Wilfred le Velu». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Madrid, V, p. 442-451.
- «Origines légendaires et historiques de la Catalogne». A: CALMETTE, Joseph (1946). *Études Médiévales*. Toulouse, p. 142-156.
- CARBONELL, Pere Miquel (1546). *Chròniques de Espanya fins ací no divulgades, que tracta dels nobles e invictíssim reys dels gots y gestes de aquells e fets dels comtes de Barcelona e reys de Aragó*. Barcelona: Ambrós.
- CINGOLANI, Stefano Maria (2012). *Les Gesta Comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*. València: Universitat de València.
- Constitucions y altres drets de Cathalunya, compilats en virtut del Capítol de Cort LXXXII, de les Corts per la S.C. y R. Majestat del rey Don Philip IV nostre*

- senyor celebradas en la ciutat de Barcelona any MDCCII* (1704). Barcelona: En Casa de Joan Pau Martí y Joseph Llopis Estampers.
- GELABERT, François (1953). «Joseph Calmette, sa vie, sa oeuvre». *Annales du Midi*, 65-23, p. 241-254.
- MARQUILLES, Jacobus (1505). *Comentaria Jacobi Marquilles super Usaticis Barchinonae*. Barcelona: J. Luschner.
- MILLÀS VALLICROSA, Josep M. (1987). *Textos d'historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1922). «Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia». *Quaderns d'Estudi*, Barcelona, XIV, p. 125-161.
- MUNDÓ, Manuel; PLADEVALL, Antoni; FONT I RIUS, Josep Maria; VILANOVA i VILA-ABADAL, Francesc; SALRACH, Josep Maria, i BARRAL, Xavier (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PELÁEZ, Manuel J. (1994). «Ramon d'Abadal i de Vinyals y la historia del derecho catalán y francés: primera etapa de formación y producción científica (1904-1914)». *Estudis Universitaris Catalans*. Volum XXX. Estudis d'història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, p. 209-218.
- PI Y ARIMÓN, Andrés Avelino (1854). *Barcelona antigua y moderna, o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*. I. Barcelona: Verdaguer.
- PUJADES, Gerónimo (1830). *Crónica universal del Principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII*. Tom VI. Barcelona: Impremta de José Torner.
- ROCA, J. Narcís (1877). «Wifredo lo Pilós». *La Renaixensa. Revista Catalana*, VII, núm. 5-11.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1924). *Història nacional de Catalunya*. III. Barcelona: Edicions Pàtria.
- RUBÍO Y ORS, Joaquín (1887). «Consideraciones histórico-críticas acerca del origen de la independencia del condado catalán». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IV, p. 563-639.
- SALRACH, Josep M. (2010a). «Ramon d'Abadal i l'encaix de Catalunya a Espanya». *L'Avenç*, núm. 358, p. 58-61.

— (2010*b*). «Abadal, la història com a pedagogia». *Serra d'Or*, núm. 610, p. 74-75.

SOLDEVILA, Ferran (1934). *Història de Catalunya*. I. Barcelona: Editorial Alpha.

TASTU, P. (1851). *Notes sur l'origine des comtes héréditaires de Barcelone et d'Emporias-Roussillon*. Montpellier.

TOMICH, Pere (1886). *Les històries e conquestes dels reys de Aragó e comtes de Barcelona*. Barcelona: La Renaixensa.

UDINA MARTORELL, Federico (1951). *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

LA CATALUNYA CAROLÍNGIA

Gaspar FELIU¹
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

1. La *Catalunya carolíngia*, un projecte centenari. 2. Ramon d'Abadal, el pare del projecte. 3. Els primers volums. 4. La *Catalunya carolíngia* després d'Abadal. 4.1. Els anys difícils. 4.2. L'empenta dels anys noranta. 4.3. L'esprint final. 4.4. La feina que queda. 5. Uns mots de cloenda.

PARAULES CLAU

Catalunya carolíngia, Ramon d'Abadal.

Carolingian Catalonia

ABSTRACT

1. The Carolingian Catalonia, a centennial project. 2. Ramon d'Abadal, the father of the project. 3. The first volumes. 4. Carolingian Catalonia after Abadal. 4.1. The difficult years. 4.2. The push of the nineties. 4.3. The final sprint. 4.4. The work that remains. 5. A few closing words.

KEYWORDS

Carolingian Catalonia, Ramon d'Abadal.

1. gaspar.feliu@hotmail.com

1. LA CATALUNYA CAROLÍNGIA, UN PROJECTE CENTENARI

Com és prou sabut, en l'origen de la *Catalunya carolíngia* hi ha la iniciativa de Ramon d'Abadal d'editar tots els documents dels comtats catalans fins a l'any 1000, projecte que va ser assumit com a programa per l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1920, després que fos aprovat per la Secció Històrico-Arqueològica. És, per tant, un programa centenari, o més que centenari si tenim en compte que Abadal havia començat a aplegar materials durant la seva estada a París gràcies a una beca de la Junta de Ampliación de Estudios: de novembre de 1911 a juliol de 1912 va freqüentar l'École de droit, l'École des hautes études i sobretot l'École des chartes, i aprofità per a recollir documentació sobre les fonts legislatives i documentals relatives a la dominació dels reis francs a Catalunya, en especial en la col·lecció «Baluze», de la Biblioteca Nacional de França. Però Abadal s'adonà que era important incorporar Catalunya a l'ambient frenètic de publicació de documents carolingis d'aquells anys,² de manera que aviat substituï el projecte inicial per una proposta més ambiciosa: la publicació de tot el corpus documental català anterior a l'any 1000, una comesa llarga i difícil en sí mateixa, que contingències personals, polítiques i econòmiques han allargat durant un segle i que ara en Josep M. Salrach i jo mateix tenim l'honor, tan gran com immerescut, de fer arribar a port: amb la publicació del volum vuitè corresponent als comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga, que apareixerà aquest mateix any, s'haurà completat el projecte inicial.³

2. RAMON D'ABADAL, EL PARE DEL PROJECTE

La meua comesa és ara explicar ràpidament dues coses: com i gràcies a qui ha estat possible dur a terme el projecte i per què ha estat tant lent i difícil. És evident que les limitacions d'espai obliguen a deixar de banda moltes coses. Per

2. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1926-1950 i 1952), *Els diplomes carolingis a Catalunya*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica II), p. XXXII-XXXVI. Reedició facsímil, ²2007.

3. Ramon ORDEIG I MATA [cur.] (2019), *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (fundador); Gaspar FELIU i Josep M. SALRACH [dir.], *Catalunya carolíngia*, vol. VIII, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica...).

començar, només em referiré a la persona i a la resta de l'obra de Ramon d'Abadal en aquells aspectes imprescindibles per a entendre l'evolució i els problemes de la *Catalunya carolíngia*.⁴ No puc, però, deixar d'indicar que fins a la Guerra Civil, Abadal fou un erudit que treballà intensament en la *Catalunya carolíngia*, en especial en el volum II, que després d'unes primeres obres sobre fonts i temes d'història del dret⁵ desaparegué del panorama historiogràfic, absorbit per l'administració del patrimoni familiar i per la política: de 1913 a 1947 només publicà un article de tema històric i encara ho feu en una revista religiosa.⁶ De fet, Abadal, com a historiador, va ser obra de la postguerra, del franquisme, de la necessitat de salvar la societat, el país, oposant a la dictadura la cultura, de manera que gairebé m'atreiria a dir que la història, que fins a la guerra havia estat

4. Sobre la persona i l'obra de Ramon d'Abadal, els treballs més importants són els següents: Manuel MUNDÓ (1989), «Ramon d'Abadal i la Història de l'Església catalana», a Manuel MUNDÓ *et al.*, *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura; Josep Maria FONT I RIUS, «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador i patrici català», a MUNDÓ *et al.* (1989); Antoni PLADEVALL, «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador i vigatà», a MUNDÓ *et al.* (1989); Josep M. SALRACH, «Ramon d'Abadal, historiador dels orígens de Catalunya», a MUNDÓ *et al.* (1989); Manuel J. PELÁEZ, «Ramon d'Abadal i de Vinyals y la historia del derecho catalán y francés: primera etapa de formación y producción científica (1904-1914)», a Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ; Sebastià RIERA I VIADER [ed.] (1994), *Miscel·lània Ramon d'Abadal. Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona, Curial; Francesc VILANOVA I VILA-ABADAL (1996), *Ramon d'Abadal: entre la història i la política (1888-1970)*. Lleida, Pagès editors; Anscari Manuel MUNDÓ (2000), «Introducció» a ABADAL (1926-1950) (reedició facsímil 2000), i Gaspar FELIU (2011), «Ramon d'Abadal: la tenacitat en el treball de base», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 22, p. 157-183.

5. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS; JORDI RUBIÓ I BALAGUER (1910), «Notes sobre la formació de les Compilacions de "Constitucions i altres drets de Catalunya" i de "Capítols de Corts referents al General"», *Estudis Universitaris Catalans*, IV, p. 409-445, reeditat a RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (ed. a cura de Jaume Sobrequés i Callicó, 1970), *Dels visigots al catalans*, vol. II: *La formació de la Catalunya independent*, Barcelona, Edicions 62, p. 381-403; RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1912), «Les "Partidas" a Catalunya durant l'Edat Mitjana», *Estudis Universitaris Catalans*, vol. VI, p. 118-162, reeditat a ABADAL (1970), p. 375-379; RAMON D'ABADAL I DE VINYALS; Ferran VALLS-TABERNER (1913), *Textos de dret català. I. Usatges de Barcelona*, Barcelona, Diputació Provincial,

6. ABADAL (1926-1950 i 1952); i RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1927), «El pseudo-arquebisbe de Tarragona Cesari i les preteses butlles de Santa Cecília», *La Paraula Cristiana*, VI: 34, reeditat amb el títol «L'abat Cesari, fundador de Santa Cecília de Montserrat i pretès arquebisbe de Tarragona. La falsa butlla de Santa Cecília», a ABADAL (1970), p. 25-55.

una afecció, després de 1939 es convertí per a Abadal en el substitut de la tasca política, que durant anys tingué pràcticament vetada.

Això explica també en part el fat de la *Catalunya carolíngia*; com deia molt bé Rubió i Balaguer,⁷ Ramon d'Abadal irrompé en el panorama historiogràfic català l'any 1948 amb l'abat Oliba⁸ seguit l'any següent per la batalla de l'adopcionisme⁹ i l'altre any per la primera part del volum II de la *Catalunya carolíngia*,¹⁰ seguit de prop per la segona part (1952) i pel volum III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*.¹¹ Amb aquesta trilogia quedava rubricada la figura d'Abadal com a historiador de primera fila, posició que reblà amb *Els primers comtes catalans*, un encàrrec que li va fer Jaume Vicens Vives entorn el 1950 com a primer volum de la col·lecció «Biografies Catalanes»; el llibre, aparegut el 1958,¹² va ser un gran èxit i va obtenir la «lletra d'or», el premi al millor llibre de l'any. L'èxit d'*Els primers comtes* marca el canvi de rumb definitiu d'Abadal, que deixà de ser un editor de documents per a passar a ser un historiador d'ampla volada; podríem dir que va deixar d'alçar parets per a convertir-se en arquitecte. Sens dubte, la història i el país hi van guanyar; en canvi, la *Catalunya carolíngia* hi va perdre: de fet, el mateix Abadal, en el pròleg del volum III de la *Catalunya carolíngia*, després d'explicar el projecte de l'obra, afegia que «no és probable que l'autor pugui accomplir una obra tan vasta, però confia que alguns estudiosos la completaran el dia de demà»;¹³ tenia raó, però segurament no s'imaginava que el

7. Jordi RUBIÓ I BALAGUER (1970), «El triomf d'Abadal sobre la circumstància», *Serra d'Or*, núm. 125, p. 30.

8. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1948), *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, Aymà; El censor franquista va argumentar l'excepcionalitat del permís per a publicar l'obra en català adduint que es tractava d'una col·lecció folklòrica, que s'emmarcava en la commemoració del centenari de Balmes, que la tirada era curta i que el llibre era car. L'obra va ser reeditada el 1962 per l'editorial Aedos i encara a ABADAL (1970: 143-277).

9. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1949), *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras (es tracta del discurs d'ingrés com a membre numerari de l'Acadèmia).

10. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1926-1950 i 1952).

11. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1955), *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. III, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica II), p. XXXII-XXXVI. *Catalunya carolíngia*, vol. III.

12. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1958), *Els primers comtes catalans*, Barcelona, Teide (col·lecció «Biografies Catalanes», sèrie històrica I); reedicions: Vicens Vives, ²1961, ³1965, ⁴1980 i la Magrana ⁵2011.

13. ABADAL (1955), p. 11*.

dia de demà pogués ser tan llarg. De fet, quan el volum sortí publicat, Abadal ja havia començat a distribuir els materials entre persones de la seva confiança; m'hi referiré més endavant.

3. ELS PRIMERS VOLUMS

Dit això, és hora de centrar-nos en la *Catalunya carolíngia*. Després de tornar de París pel juliol de 1912, Abadal va continuar recollint i transcrivint documents per a l'obra i, essent president de la comissió de Cultura i Ensenyament de la Mancomunitat de Catalunya,¹⁴ en va obtenir uns diners per a la publicació de documents i altres materials històrics. En realitat, es tractava de la continuïtat del projecte que havia finançat l'edició dels *Usatges*, de la qual ja he parlat. En aquell moment Abadal considerava, sens dubte amb un excés d'optimisme, que tenia enllestida aproximadament la meitat de la feina d'*Els diplomes carolingis a Catalunya*.¹⁵

Amb la subvenció de la Mancomunitat i l'aprovació del projecte per part de l'Institut d'Estudis Catalans, Ramon d'Abadal tornà a París, aquesta vegada acompanyat per Francesc Martorell, per a revisar les còpies i les transcripcions dels documents. A la tornada, Abadal va treballar intensament en els estudis previs a cada document, en la refecció de documents dels que hi ha notícia en altres de posteriors, en la dependència entre les diverses versions dels documents i en altres aspectes de l'aparat crític, de manera que el 1923 el primer volum va ser lliurat a la impremta. Una mica massa tard: el setembre del mateix any Primo de Rivera, amb l'aquiescència del rei Alfons XIII, va imposar la seva Dictadura militar, que a més de *dura* era també *ruda*. Tot i que la impremta que preparava l'edició era particular, la casa Arts Gràfiques, successors d'Henrich, l'any 1924 les noves autoritats manaren fondre les galeres de tot allò que fos escrit en català. Fou un cop dur, però no afectà l'original ni part de les proves d'impremta, com Abadal anuncià a la Secció Històrico-Arqueològica el 10 d'octubre de 1925. L'any següent, una subvenció de la Institució Patxot li permeté

14. Ho fou segurament després de la dimissió d'Eugeni d'Ors pel gener de 1920: VILANOVA (1996), p. 134-136.

15. VILANOVA (1996), p. 112-113.

reprendre el tiratge, aquest cop a l'impremta de la Casa de Caritat, i pagar despeses de preparació del volum corresponent als comtats de Pallars i Ribagorça.¹⁶

La proclamació de la República i la recuperació de la vida política normal van representar un nou entrebanc per al treball científic d'Abadal, que durant aquests anys es dedicà sobretot a la política i al periodisme polític,¹⁷ de manera que el text gairebé definitiu dels *Diplomes*¹⁸ (excepte el pròleg i els índexs) no fou lliurat a la Casa de Caritat fins a començament d'estiu de 1936 i gairebé a continuació l'esclat revolucionari que seguí a l'alçament militar destruï tot el material manuscrit i semblava que tot l'imprès, tant el dipositat a la impremta com les còpies i els esborranys conservats al domicili de l'autor, que fou saquejat.¹⁹ D'això se n'assabentaria Abadal ja a l'exili. Retornat a Barcelona pel febrer de 1939, un cop enllestida la seva depuració per part del règim franquista, costosa en maldecaps i diners, i després d'haver aconseguit endegar el seu patrimoni, es va tornar a posar a treballar per a recuperar el material perdut i continuar l'obra. Segurament el va animar molt la notícia de la troballa de 34 plecs (272 pàgines), tirats l'any 1926, que li va comunicar Ferran Valls i Taberner l'any 1940.²⁰ Estimulat per aquesta notícia i endut per la seva tenacitat, l'any 1942 Abadal reprengué la recuperació dels materials dispersos i la reconstrucció dels perduts. El gener de 1946 anunciava que havia acabat d'ordenar els materials de la segona part del volum II, però el mateix any s'hagué de recloure al sanatori de Puig d'Olena fins a la primavera de l'any següent; ho aprofità per a treballar sobretot en el volum de Pallars i Ribagorça. Així el 1950 aparegué la primera part del volum II: *Els diplomes carolingis a Catalunya*, amb peu d'impremta 1926-1950 (1926 pels plecs recuperats i incorporats a l'edició); la segona part va ser publicada de seguida, el 1952, totes dues a expenses també de la Institució Patxot, com es fa constar a les portades. Un encartament dins d'aquest darrer volum anunciava que el volum I, *El domini carolingi a Catalunya*, es trobava encara en premsa i que aviat apareixeria el volum III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Però si bé aquest darrer volum aparegué l'any 1955, Abadal no publicà mai el

16. ABADAL (1926-1950 i 1952), p. XXXIV-XXXV.

17. VILANOVA (1996), p. 235-252.

18. Fins a la Guerra Civil i en referència al volum II, Abadal parla sempre de *Preceptes*; després de la guerra de *Diplomes*, que serà el títol definitiu.

19. Pròleg d'ABADAL, (1926-1950 i 1952), p. XXXVI-XXXVII.

20. Les notícies dels paràgrafs anteriors procedeixen de MUNDÓ, pròleg a la reedició fotogràfica (2000) d'ABADAL (1926-1950 i 1952).

volum I, teòricament en premsa el 1952; no va ser fins a l'any 1986 que Jaume Sobrequés, estret col·laborador d'Abadal en els seus darrers anys, publicà una primera part d'*El domini carolingi a Catalunya*, que aplega cinc treballs anteriors, publicats entre 1949 i 1958, que eren avenços de diferents aspectes del que havia de ser aquest volum i que Abadal havia revisat curosament els seus darrers anys. Tot i la seva extensió, aquest primer volum d'introducció general a l'obra no va més enllà del regnat de Lluís el Pietós.²¹ Del que hauria d'haver estat la segona part en deixà un tast en dues obres de síntesi ja citades: *Els primers comtes* i la *Pre-Catalunya*; però la segona part d'*El domini carolingi a Catalunya* no s'ha publicat mai com a tal; en parlarem més endavant.

Els diplomes i *Els comtats de Pallars i Ribagorça* van ser, per tant, els únics volums publicats a nom de Ramon d'Abadal. *Els diplomes* estan a l'altura, si no per damunt, de les més acurades edicions estrangeres de documents dels sobirans francs, de manera que el llibre meresqué els més encesos elogis dels historiadors catalans, espanyols i estrangers.²² El volum sobre Pallars i Ribagorça consolidà aquesta opinió, amb un afegit: la condició de falsos o no d'alguns documents de Pallars motivà una polèmica amb el diplomatista francès Georges Tessier, en la qual intervingué també Charles Higounet, el ressò de la qual tingué el benefici col·lateral d'acabar de donar rellevància internacional a la *Catalunya carolíngia*; la convincent defensa que Abadal feu dels seus punts de vista li atorgà un gran

21. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (a cura de Jaume Sobrequés i Callicó) (1986), *El domini carolingi a Catalunya*, a ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. I, primera part (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXXV). La revisió i posada al dia dels treballs va ser prou important com perquè Abadal decidís donar nous títols als capítols basats en aquests treballs, els títols originals dels quals eren: Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1953), «El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena», *Cuadernos de Historia de España*, XIX (Buenos Aires), p. 5-54; *idem* (1956) «La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación», a Ramón MENÉNDEZ PIDAL *et al.*, *Coloquios de Roncesvalles, agosto de 1955*, Pamplona, Diputación General de Navarra. Institución Príncipe de Viana, p. 39-71; *idem* (1949), *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*, «Discurso leído en la recepción pública de Ramon de Abadal i Vinyals en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 18 de diciembre de 1949»; *idem* (1954-1957) «La Catalogne sous l'empire de Louis le Pieux», *Études Roussillonaises*, IV-3: 239-272; V-1: 31-50; V-2: 147-177, i VI-1/2: 67-95 (Perpinyà). Només el capítol IV, «L'ocupació de la ciutat de Barcelona» és en gran part nou, tot i que utilitza alguns passatges d'ABADAL (1961), «La pre-Catalunya», a Ferran SOLDEVILA, *Història dels catalans*. Barcelona, Ariel, vol. II, p. 601-691.

22. PLADEVALL (1989), p. 70.

reconeixement, sobretot a França.²³ D'altra banda, aquest volum dels comtats de Pallars i Ribagorça contenia, a més de l'edició dels documents corresponents, un ampli estudi històric introductori, important perquè es tractava d'uns comtats amb una història mal coneguda i plena de falsedats aportades per les falsificacions documentals, i a més a més innovador per l'atenció a les realitats demogràfiques i econòmiques, o sigui per l'aplicació immediata que Abadal hi feia de les noves idees difoses a partir del X Congrés Internacional de Ciències Històriques de París de l'any 1950, de les quals Vicens Vives actuava com a apòstol a Espanya. Segons el projecte d'Abadal, estudis històrics semblants havien d'encapçalar cada volum, però cap altre editor no s'ha vist amb cor de dur a terme un estudi semblant.

4. LA CATALUNYA CAROLÍNGIA DESPRÉS D'ABADAL

Mentre ultimava el segon volum dels *Diplomes* i el de *Pallars i Ribagorça*, Abadal, que havia sobrepassat els seixanta anys i que es trobava reclamat per diverses iniciatives editorials, va prendre consciència que no podria acabar la *Catalunya carolíngia* tot sol, de manera que l'any 1951 començà a repartir els seus fitxers entre diversos col·laboradors de confiança, amb l'encàrrec d'enllestir els diferents volums. He de dir que segurament la dispersió no va ser una bona idea. Els col·laboradors, tots de gran vàlua, anaren recollint i estudiant els documents dels quals tenien notícia o se'ls enviaven els uns als altres, però no tingueren ni el lleure ni les disponibilitats monetàries que la confecció de l'obra requeria; d'altra banda, sembla que tots esperaven l'impuls d'Abadal, que en teoria continuava dirigint el programa, però que no intervenia en el treball dels col·laboradors. Per aquesta i altres raons, no es va publicar cap volum de la col·lecció entre 1955 (Pallars i Ribagorça) i 1999 (Osona i Manresa, a càrrec de Ramon Ordeig).²⁴ Els elegits el

23. Georges TESSIER (1955), «À propos de quelques actes toulousaines du IXe siècle», a *Recueil de travaux offerts à M. Cl. Brunel*, París, Société de l'École des Chartes (Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des Chartes, XII), p. 566-580; Charles HIGOUNET (1956), «Chronique du Midi Carolingien», *Annales du Midi* LXVIII, 33, p. 69-75, i Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1954-1956), «Els preceptes comtals carolingis per al Pallars», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, XXVI, republicat en ABADAL (1969) p. 11-60.

24. Ramon ORDEIG I MATA [cur.], «Els comtats d'Osona i Manresa», a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (fundador); Josep M. FONT I RIUS; Anscar M. MUNDÓ [dir.] (1999), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIII).

1951 per a fer-se càrrec dels diferents comtats foren el mateix Font i Rius per a Barcelona, Eduard Junyent per a Osona, Marc Taxonera i Anscari Manuel Mundó per al comtat de Manresa (l'arxiu de Sant Benet de Bages es troba a Montserrat); la resta de comtats quedaven per a més endavant, tot i que Abadal va assenyalar Santiago Sobrequés per a fer-se càrrec dels comtats de Girona i Empúries amb els seus annexos de Besalú i Peralada, i Pere Ponsich per al Rosselló i els altres territoris al nord de l'Albera. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga van quedar més tard sota la supervisió de Manuel Riu, que hi anà treballant amb Cebrià Baraut i Lluís Sardà.

Abadal morí el 17 de gener de 1970; poc abans del seu traspàs va lliurar a Josep M. Font i Rius els materials que encara conservava de la *Catalunya carolíngia*, entre ells les fitxes, perfectament ordenades, per a redactar la segona part del volum introductori i les introduccions històriques a la resta dels volums, un desig que, com ja he dit, no s'ha acomplert. Font i Rius diposità el llegat d'Abadal a l'IEC i plantejà la necessitat que per a assegurar la continuïtat del projecte es creés una comissió que en portés la tutela i direcció. Secundaren la idea Jordi Rubió i Balaguer, Miquel Coll i Alentorn, Joan Ainaud de Lasarte i Ramon Aramon, secretari general de l'Institut d'Estudis Catalans. La comissió, formada per Miquel Coll i Alentorn, Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó, fou creada l'any 1971.²⁵

4.1. Els anys difícils

Molt aviat la mort prematura de Santiago Sobrequés (1973) va deixar l'encàrrec en mans del seu fill Jaume, que hi anà treballant amb l'ajut de Sebastià Riera i Manuel Rovira, als quals acabà passant l'encàrrec; però en conjunt, els anys setanta i vuitanta la feina va avançar molt lentament i amb llargs períodes d'inactivitat. De fet, alguns dels col·laboradors van editar pel seu compte la documentació de què disposaven, com Cebrià Baraut, que publicà els documents anteriors a l'any 1000 de l'arxiu episcopal d'Urgell a la revista *Urgellia*, entre 1978 i 1981 (i continuà fins a l'any 1200 en successius lliuraments fins a l'any 1994);²⁶ o Eduard Junyent, que publicà el *Diplomatari i escrits literaris de*

25. Anscari M. MUNDÓ, «Prefaci» al volum citat en la nota anterior, p. 9.

26. Per la part fins a l'any 1000: Cebrià BARAUT (1978), «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *Urgellia* I (la Seu d'Urgell), p. 11-182; *idem* (1979), «Els documents dels segles IX i X. Conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* II (la Seu

l'abat i bisbe Oliba, dins de les Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut!²⁷ En defensa de la *Catalunya carolíngia*, val a dir que hi ha una gran diferència entre editar els documents d'un arxiu i els d'una institució: en aquest segon cas, la feina és molt més feixuga, atès que cal cercar tots els documents, siguin on siguin, i es corre sempre l'afortunat perill de trobar-ne de nous i d'haver-los d'intercalar, amb el problema que suposa córrer la numeració, o si la feina està molt avançada, acudir a la poc elegant solució dels bisos.

La mostra més clara de la situació d'aquests anys és l'encàrrec del volum VI, corresponent als territoris catalans avui sota sobirania francesa. La història es pot veure al pròleg que Manuel Mundó va escriure per a aquest volum. Recordem que la idea d'encomanar-lo a Pierre Ponsich ja l'havia avançat Abadal l'any 1951; no sembla, però, que ningú contactés amb ell fins que entre els anys 1968 i 1972 Mundó i Ponsich coincidiren diverses vegades en el cursos d'estiu sobre art romànic que se celebraven a Cuixà; a continuació, Ponsich fou nomenat membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica l'any 1973. Però la col·laboració de Ponsich a la *Catalunya carolíngia* no es formalitzà fins a l'any 1986; Ponsich ja anava recollint documents i segurament a partir d'aquest moment s'hi dedicà més, però no es va concretar res fins a l'any 1999, mesos abans de la mort de Ponsich, traspassat el 23 de desembre d'aquell any. Sortosament, en aquest darrer moment el treball va ser intens: Ponsich va lliurar en diverses tongades originals i transcripcions i a la seva mort es disposava de l'ossada documental del volum gràcies a la feina de Mundó, Pladevall i Rafel Ginebra.

4.2. L'empenta dels anys noranta

De fet, a la dècada dels noranta es produí la reactivació definitiva que ha permès l'acabament de l'obra. El mateix any 1990 Font i Rius i Mundó sumaren al projecte Ramon Ordeig, que ha estat decisiu per a l'empenta posterior. En poc temps, poc temps si tenim en compte la magnitud de l'obra i la tradicional exasperant lentitud dels serveis editorials de l'Institut, Ordeig va tenir llest per a

d'Urgell), p. 7-145, i *idem* (1980), «Els documents dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* III (la Seu d'Urgell), p. 7-145.

27. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ (a cura d'Anscari M. Mundó) (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLIV).

l'edició el volum IV, *Els comtats d'Osona i Manresa*, publicat l'any 1999. Al mateix temps ajudà a completar el volum V, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, que es va publicar l'any 2003, a cura de Santiago Sobrequés, Sebastià Riera i Manuel Rovira, amb la col·laboració de Ramon Ordeig.²⁸ Més feina feu encara aquest per acabar d'endegar l'edició del volum VI, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, publicat l'any 2006 a cura de Pere Ponsich.²⁹ A més de la feina d'Ordeig, Mundó revisà també a fons la documentació de tots aquests volums i també del de Barcelona; Mundó i Ordeig han estat, després d'Abadal, els que més han treballat perquè l'obra pugui arribar a bon fi; és de justícia esmentar-ho i agrair-los-hi.

4.3. L'esprint final

Com que Coll i Alentorn morí l'any 1990, abans de la publicació de cap volum posterior al d'*Els comtats de Pallars i Ribagorça*, publicat a nom de Ramon d'Abadal, en les portades dels volums IV, V i VI consten com a directors Font i Rius i Mundó. Durant aquests anys, Manuel Riu i Antoni Pladevall van col·laborar en la direcció i n'havien de ser els continuadors naturals, però quan l'any 2009 Font i Rius i Mundó van plantejar per motius d'edat i de salut que era l'hora de deixar la direcció, tant Riu (mort el 2011) com Pladevall, no es trobaven en disposició de prendre el relleu i així fou com la direcció de la *Catalunya carolíngia* recaigué sobre Josep M. Salrach i jo mateix. En aquest moment estaven ja en marxa els dos volums finals.

El volum corresponent a Barcelona, que recordem que havia estat encarregat per Abadal a Font i Rius, l'havien de compondre en gran part documents ja publicats (*Liber feudorum Maior*, *Cartulari de Sant Cugat*) o transcrits, com els de l'Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona, que jo mateix havia transcrit per a la

28. Santiago SOBREQUÉS I VIDAL; Sebastià RIERA I VIADER i Manuel ROVIRA I SOLÀ (revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata) (2003), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (fundador); Josep M. FONT I RIUS; Anscar M. MUNDÓ [dir.], *Catalunya carolíngia*, vol. V, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXI).

29. Pere PONSICH (revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata) (2006), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (fundador); Josep M. FONT I RIUS; Anscar M. MUNDÓ [dir.], *Catalunya Carolíngia*, vol. V, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXX).

meva tesi doctoral i que més tard, l'any 1995 publicaria pel seu compte el canonge arxiver Àngel Fàbrega,³⁰ per tot plegat es decidí que no corria tanta pressa com altres volums. No va ser fins a mitjans de 1991 que Font i Rius i Mundó el van encomanar a Pere Puig, que acceptà la comesa, però demanà l'ajut d'una altra persona, per mor d'altres obligacions que no podia descurar. El primer col·laborador va ser Joan Josep Busqueta, però aviat ho hagué de deixar en traslladar-se a Lleida; el substituí Ignasi Baiges, que és l'altre editor del volum. Tots dos han comptat amb altres col·laboradors, entre ells Ramon Ordeig, i el volum VII, *El comtat de Barcelona*, va aparèixer l'any 2019; Mundó havia mort el 2012 i Font i Rius el 2018, quan ja els tres toms que el componen estaven a punt del tiratge definitiu; això fa que la cota bibliogràfica sigui especialment complexa, amb més directors que autors.³¹ Finalment, el mateix Ordeig va heretar de Manuel Riu l'encàrrec del volum VIII, que recull la documentació dels comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga, amb el qual es clou, tard però feliçment, el projecte endegat per Ramon d'Abadal i l'Institut d'Estudis Catalans ara fa un segle.³²

En conjunt, la *Catalunya carolíngia* haurà publicat gairebé 5.000 documents (exactament 4.956). Si s'hi sumen els documents numerats en cada volum, la xifra supera els 6.000 (6.049); la diferència són les remissions de documents publicats en altres comtats i els documents refets mitjançant notícies extretes de documents posteriors. D'aquest conjunt, més d'un 40 % (42,5 %) són documents originals, amb una gran diferència entre comtats: mentre als volums III (Pallars) i VI (Rosselló) són molt pocs (menys d'un 5 %), al volum V (Girona) arriben a la quarta part, als volums VII (Barcelona) i VIII (Urgell) superen el 45 % i al IV (Osona) són dues terceres parts. A més a més, cada volum compta amb unes introduccions sobre la geografia i la història del territori corresponent, la

30. Gaspar FELIU (1971), «El dominio territorial de la sede de Barcelona (800-1010)», tesi doctoral inèdita, i Àngel FÀBREGA I GRAU (1995), *Diplomatari de la catedral de Barcelona*, vol. I. *Documents dels anys 844-1260*. Barcelona, Catedral de Barcelona.

31. Ignasi J. BAIGES I JARDÍ; PERE PUIG I USTRELL (2019), *El comtat de Barcelona*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (fundador); Josep M. FONT I RIUS; Anscar M. MUNDÓ [dir.]; Gaspar FELIU I MONTFORT; Josep M. SALRACH I MARÈS (col·laboradors), *Catalunya carolíngia*, vol. VII, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, CX).

32. Ramon ORDEIG I MATA (2020), *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, a Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (fundador); Gaspar FELIU I MONTFORT; Josep M. SALRACH I MARÈS [dir.], *Catalunya carolíngia*, vol. VIII, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica...).

procedència i la historiografia dels documents i sovint de les peripècies de la seva conservació i, aspecte encara més important, un estudi detingut dels documents considerats falsos que en gairebé tots els volums es publiquen en apèndix, amb indicació de les raons que abonen la seva qualificació.

Quadre 1. Comparació dels documents per comtats

	Documents	Doc. reals	Doc. originals	Regests	Doc. refets	% origi- nals
Vol. II Diplomes	122	95	14	3	24	14,7
Vol. III Pallars	322	319	3	15	1	0,9
Vol. IV Osona	1.873	1.717	1.080	334	8	62,9
Vol. V Girona	630	430	109	103	30	25,3
Vol. VI Rosselló	649	538	28	225	52	5,2
Vol. VII Barcelona	1.545	1.185	554	37	21	46,8
Vol. VIII Urgell	908	672	318	137	5	47,3
Suma	6.049	4.956	2.106	854	141	42,5

4.4. La feina que queda

Com ja ha quedat dit, amb el volum VIII s'acaba el projecte presentat per Ramon d'Abadal a l'IEC l'any 1920: la publicació de tots els documents catalans anteriors a l'any 1000. Queden, però, dos serrells que comportaran dos volums més. En primer lloc, tot i que no són gaire nombrosos, hi ha documents que s'han conegut després de la publicació del volum corresponent (de fet, és possible que les còpies dipositades a Poblet de l'arxiu dels ducs de Medinaceli encara ens deparin noves troballes, ja ho han començat a fer); a més a més, s'han trobat originals de documents que només coneixíem per còpies, o bé s'ha demostrat o discutit la veracitat o falsedat d'alguns documents, o la seva datació, etc. Amb aquestes correccions imprescindibles, més l'epigrafia i un regest de tots els documents per ordre cronològic, està en marxa un volum IX d'apèndixs

i correccions. D'altra banda, queda el problema de la segona part del volum I, de la qual ja hem parlat; Josep M. Salrach i jo mateix, com a directors actuals del projecte, ens veiem moralment obligats a assumir la redacció d'aquesta part restant. El plantejament del volum ens enfronta a un dilema previ: hem de ser fidels als escrits i les notes d'Abadal, en especial els *Primers comtes*, la *Pre-Catalunya* i els treballs publicats en *Dels visigots als catalans*, limitant-nos a integrar-los i a posar-los al dia, o bé hem de ser fidels al seu esperit³³ i mostrar la nostra visió, més de mig segle més tardana i influïda inevitablement pels canvis en la historiografia i en últim terme per la nostra visió de l'època? Tot i l'obligació i la devoció de tenir en compte l'obra d'Abadal, hem cregut fermament que hem d'escriure des d'avui, fins i tot si en aspectes concrets la nostra proposta difereix de la del mestre o la contradiu. Pensem que en un termini de tres o quatre anys podrem publicar l'obra i aleshores els historiadors podran discutir i jutjar encerts i errors, que és la manera com entre tots fem avançar el coneixement històric.

5. UNS MOTS DE CLOENDA

Com tota obra, la *Catalunya carolíngia* és filla del seu temps i del seu lloc; la seva història reproduceix, de vegades amb una mica de retard, la història del país, els seus moments d'il·lusió i empena col·lectiva i els seus tràngols i recuperacions. També la capacitat d'aplegar gent diversa entorn d'un projecte engrescador. Les portades de les obres esmenten algunes persones i en aquest article surten altres noms, però no voldria acabar sense agrair la feina dels que no hi surten. La llista seria òbviament massa llarga, de manera que em limitaré a uns pocs noms: Miquel Coll i Alentorn, que hi treballà molt, però morí abans de poder-ne veure publicat cap volum com a codirector; Jordi Rubió i Lois, que va ser el primer ajudant d'Abadal; Manuel Riu i Antoni Pladevall, que van fer feina fosca durant molts anys; Jordi Bolòs i Víctor Hurtado, que a partir del volum d'Osona han traçat els utilíssims mapes que acompanyen cada volum; Joan Soler i Abel Rubió, que han esmerçat temps i paciència en els índexs onomàstics i topogràfics dels darrers

33. Per a mi, la millor expressió d'aquest esperit rau en la seva frase «en la concordança s'aferma la seguretat, en la divergència s'assenyala la precarietat que tenen sovint les interpretacions històriques». Més motiu encara per afinar-les indefinidament; ABADAL (1969: 381).

volums, i també els equips de correcció i edició de l'IEC, tan criticats com imprescindibles. A tots ells, citats o no citats, moltíssimes gràcies.

Només com a darrera consideració voldria assenyalar que a més de la seva utilitat i comoditat per als historiadors del període, i manllevant paraules de Manuel Mundó, «el corpus diplomàtic ha esdevingut la millor credencial que permeté a Catalunya d'entrar en el grup selecte de la ciència historiogràfica europea», donades les dificultats d'un país sense Estat, és un gran èxit.³⁴

34. Introducció de MUNDÓ a la reedició d'ABADAL (1926-1950 i 1952: 2200).

***ELS PRECEDENTS ANTICS A LA HISTÒRIA DE CATALUNYA* DE RAMON D'ABADAL, CINQUANTA ANYS DESPRÉS**

Marta PREVOSTI I MONCLÚS

Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Reflexió entorn del llibre *Els precedents antics a la història de Catalunya* que va publicar Ramon d'Abadal el 1967. Es valora la lucidesa i com l'autor estava al dia, en enfocar alguns temes clau com ara l'origen dels pobles prehistòrics i de l'antiguitat que van poblar l'àrea de Catalunya. Es contrasten els coneixements d'aquell moment amb els actuals. Es valoren especialment les reflexions de l'autor sobre el període romà tardà.

PARAULES CLAU

Ramon d'Abadal, Catalunya, prehistòria, baix Imperi romà.

Ramon d'Abadal's book *Els precedents antics a la història de Catalunya*, fifty years on

ABSTRACT

Reflections on the book *Els precedents antics a la història de Catalunya* published by Ramon d'Abadal in 1967, assessing its lucidity and to what extent the author was up-to-date, focusing on certain key issues such as the origin of prehistoric and ancient peoples that populated the area of Catalonia. The

knowledge of that time is compared with our knowledge today and the author's reflections on the late Roman period are particularly valued.

KEYWORDS

Ramon d'Abadal, Catalonia, Prehistory, Late Roman Empire.

Si fos possible retrotraure'ns vivents a les
èpoques que historièm, ¿fins a quin punt trobaríem
que les nostres elucubracions tinguessin quelcom
a veure amb el que ens mostrarien els nostres ulls,
la nostra contemplació de present?

RAMON D'ABADAL (1967). *Els precedents
antics a la història de Catalunya*.
Barcelona: Biblioteca Selecta, p. 9.

Ramon d'Abadal, potser influït per l'obra de Ferdinand Lot,² pioner en el concepte d'antiguitat tardana i de la importància que tenia el baix Imperi romà per entendre l'etapa medieval, va tenir un interès especial a conèixer els períodes anteriors al de la seva especialitat. Va voler, però, anar més enllà i es va endinsar en tot el període romà i també en la prehistòria, en un afany de coneixement, segurament de tota una vida, que li va permetre crear-se'n una opinió.

Els precedents antics a la història de Catalunya es va publicar el 1967, a la «Biblioteca Selecta». L'objectiu del llibre era donar una visió completa de l'evolució històrica del país anterior a la formació del concepte de Catalunya, que permetés entendre els pilars prehistòrics i de l'antiguitat en què es fonamenta. En aquells temps no s'havia abordat aquesta visió de conjunt. És cert que s'havia publicat la *Prehistòria catalana* de Pere Bosch Gimpera, *El poblament prehistòric de Catalunya* de Josep de C. Serra Ràfols i *Les arrels de Catalunya* de Miquel Tarradell. Però tots tres llibres estaven centrats en la prehistòria. No n'hi havia cap sobre prehistòria i història antiga de Catalunya. Abadal va voler cobrir aquesta mancança.

2. Lot (1927).

L'autor explica (p. 9) que ha sotmès l'obra a la revisió de Miquel Tarradell i Josep de C. Serra Ràfols. Efectivament, a la darrerria dels anys seixanta, aquests dos arqueòlegs estaven contribuint molt notablement a la temàtica del llibre. Abadal escriu en el to característic de l'època: s'exposaven els coneixements i a l'hora d'interpretar-los es feia volar la intuïció d'una forma que avui es titllaria de poc científica. Però era el límit metodològic usual a l'època. En canvi, l'autor adverteix de les greus incerteses en què es mou l'arqueologia.

La ràpida revisió de la prehistòria més antiga de la península Ibèrica comença amb el plantejament dels orígens de les poblacions prehistòriques.

[...] aquests primitius habitants que podríem anomenar indígenes: qui eren, com eren, de quan eren i d'on vingueren (p. 13).

L'origen de les poblacions, heus aquí una qüestió recurrent al llibre, un tema que preocupa l'autor de manera constant. Per a l'origen de les poblacions prehistòriques, recull les tendències de l'època que ja situaven en el Pròxim Orient l'origen de les poblacions humanes que van penetrant al país. Té ben clara aquesta idea, que recorre totes les etapes prehistòriques. Ara bé, no son tan encertats els mecanismes d'expansió de les poblacions que hi descriu. Especialment creu, i ho repeteix de forma reiterada, que les poblacions arriben a la península Ibèrica tant pels Pirineus com per l'estret de Gibraltar, i elucubra sobre aquesta base.

Des dels anys cinquanta, Miquel Tarradell, que va treballar al Marroc entre 1948 i 1955, s'havia adonat que la connexió africana amb la península Ibèrica era una construcció errònia. La teoria africanista planava sobre el conjunt de la prehistòria i la història de la península Ibèrica i era utilitzada per fonamentar moltes de les idiosincràsies que s'atribuïen a la història i la cultura hispànica fins als nostres dies. Tarradell es va adonar que la connexió havia funcionat bàsicament pels Pirineus i pel Mediterrani, i no pas per Gibraltar, tant en el paleolític superior, el neolític, com a l'edat dels metalls. Ho repassa amb les explicacions ben fonamentades dels estudis dels materials, per exemple a *Les arrels de Catalunya*. Abadal ja ho havia de conèixer i segurament Tarradell l'hi devia comentar en revisar l'obra. Però es percep la resistència d'Abadal a canviar uns esquemes tan arrelats en la prehistòria i la història tradicional d'Espanya, en la teoria de l'africanisme.

L'entrada de l'agricultura segueix tenint el mateix ressò del paleolític. Escriu:

L'agricultura i la domesticació d'animals, permetent la reserva d'aliments, atenuaren l'angoixa atriboladora de la fam, donaren lloc al lleure amb totes les seves felices conseqüències (p. 34).

En la dècada del seixanta revolucionaven el món dels estudis de la prehistòria els descobriments de Marshall Sahlins,³ segons el qual els pobles caçadors i recol·lectors passen menys fam que els agricultors. Fins aleshores s'havia viscut en la creença que el paleolític representava la misèria i la lluita desesperada per la supervivència, mentre que l'evolució de la ciència i la tecnologia ens haurien anat alliberant progressivament de les dependències materials. Marshall Sahlins, antropòleg i prehistoriador americà, va elaborar la teoria inversa: que la quantitat de treball (per capita) augmenta amb l'evolució de la cultura, mentre que la quantitat de temps lliure disminueix. Per tant, els homes del paleolític haurien gaudit de més temps de lleure que els del neolític, s'haurien considerat més rics i haurien patit menys fams. Les seves teories han esdevingut un clàssic en els estudis de la prehistòria. A l'època en què Abadal escriu el seu llibre, els estudis de Marshall Sahlins encara no havien tingut gaire ressò a Catalunya. L'autor, doncs, no els podia pas conèixer. Les teories de Marshall Sahlins es van popularitzar al nostre país a partir de la traducció al castellà del seu llibre *Stone Age Economics* (1974),⁴ el 1977. Però és clar que Abadal escriu d'aquella forma plena d'intuïcions poc fonamentades, com es feia a l'època. També escriu en referència al neolític:

[...] comença el punyent dualisme de rics i pobres, fill de la contradicció entre l'activisme i la ganduleria, amb les lluites, ambicions i guerres consegüents (p. 34).

Ara bé, l'encerta en un dels seus capteniments principals, d'esbrinar de quines poblacions deriven les actuals de Catalunya. Considera que els primers pobles agricultors que arriben al país constitueixen «la base fonamental ètnica de la nostra població, com els nostres veritables avantpassats, aquells que podem anomenar pròpiament els pobladors indígenes, els que ja havien de quedar

3. SAHLINS; SERVICE (1960); SAHLINS (1964); *idem* (1972).

4. SAHLINS (1974); *idem* (1977).

assentats definitivament sobre el país constituint el fons de població sobre el qual s'anirien operant després els empelts dels nouvinguts i la recepció de noves cultures...» (p. 40). Els estudis de genètica humana europea de Luigi Luca Cavalli-Sforza⁵ i, per a la península Ibèrica, de Jaume Bertranpetit,⁶ sobre les caracteritzacions genètiques de les poblacions actuals d'Europa i especialment de la península Ibèrica donen, per a l'àrea catalana, una diferència notable respecte a la resta de la Península. Aquests autors interpreten una neolitització més ràpida i antiga, que hauria arribat procedent del Pròxim Orient, amb una forta difusió dèmica (genètica) i una posterior difusió cultural, pel sistema d'expansió en onades (*Wave-of-Advance*), via terrestre, a través d'Europa. Això significa que l'antiga població mesolítica hauria quedat bandejada del mapa genètic català, mentre que no tant de la Península, i que la població nouvinguda amb el neolític s'hauria perpetuat en el mapa genètic ja fins a l'actualitat amb l'única aportació important de les onades indoeuropees de finals del segon mil·lenni i primera meitat del primer. Estudis recents de genètica sobre restes humanes arqueològiques⁷ han puntualitzat sobre el panorama de la península Ibèrica que l'arribada de poblacions de les estepes del centre i l'est d'Europa a l'edat del bronze (2500-2000 aC) foren molt importants; que al sud-est de la Península hi va haver un lleu degoteig d'arribada d'elements nord-africans en època púnica i romana; que a l'inici de l'edat mitjana almenys una quarta part dels ancestres ibèrics havien estat reemplaçats per nouvinguts fenicis, grecs i romans. En època visigòtica es detecten individus de característiques de l'est d'Europa i de l'Àsia. En època musulmana es detecten components nord-africans solament en àrees d'Andalusia i del País Valencià. Si els estudis de Bertranpetit i Cavalli-Sforza havien arribat a caracteritzar l'actual població del País Basc com a descendent del mesolític sense gaires alteracions, els d'Olalde *et al.* consideren que allí l'aportació de població de les estepes també va ser important i que bàsicament adquireix les característiques actuals a l'edat de ferro, sense aportacions posteriors, d'època fenícia, grega, romana ni musulmana.

El relat de l'inici de l'agricultura a Catalunya s'explica dins el context de la Mediterrània, amb els orígens en el Pròxim Orient i el posterior desenvolupament de les grans civilitzacions d'Egipte, Mesopotàmia, Creta, Palestina i Babilònia.

5. AMMERMANN; CAVALLI-SFORZA (1986); CAVALLI-SFORZA (1986); *idem* (1997).

6. BERTRANPETIT *et al.* (1995).

7. OLALDE *et al.* (2019).

«Ens hem allargat més en totes aquestes explicacions sobre l'evolució humana a les regions d'Orient perquè les creiem d'utilitat per al lector a fi de fixar bé, pel contrast, la situació contemporània arraconada de les nostres poblacions occidentals, i, altrament, valorar el significat que tenen les noves vies de comunicació que van a establir-se entre el Mediterrani oriental i les costes peninsulars» (p. 60). Això indica prou clarament el capteniment de l'autor, preocupat per tenir una visió global, completa i profunda, amb el contrast necessari per arribar al fons de les qüestions.

A través d'aquesta reflexió arriba a l'etapa de les grans navegacions del comerç mediterrani, a la cerca dels metalls. Així explica com es van succeint els contactes i influències de les altes cultures del Pròxim Orient a les costes mediterrànies de la península Ibèrica, les colonitzacions i els indoeuropeus. Aquests darrers, motiu d'estudi i d'eclosió de novetats en la seva època, ocupen un espai important, i es deté a descriure tot el fenomen euroasiàtic. Explica les migracions indoeuropees, la constitució del poble fenici, la dels doris i les navegacions i colonitzacions que van fer uns i altres, tal com es coneixia a la seva època. Estava al dia i a grans trets aquest tema encara és prou vàlid, tot i que les cronologies s'hagin d'apujar una mica. En aquells moments, l'esquema que relata era relativament nou, i ell l'exposa correctament. El mapa que reproduceix procedeix de *Les arrels de Catalunya*, que devia ser una font bàsica per a ell.

La influència grega a l'àrea catalana, a través d'Empúries, és ponderada, segons l'autor. Tan poc transcendent li sembla la presència grega a Catalunya que en plantejar-se els orígens de la cultura ibèrica arriba a especular que devia ser el fruit de la influència de l'estat de Tartessos sobre la població eneolítica de les àrees de Múrcia, València i Catalunya. Actualment, els especialistes pensen que la iberització, en gran mesura, és el fruit de la influència grega i fenícia sobre el substrat poblacional existent en aquestes àrees. Abadal pensa que amb la desfeta de la cultura tartèssia, el 500 aC, «forts elements de la població tartèssia» es devien espargar pel litoral de Múrcia fins a Catalunya, i escriu amb bones dosis de bonhomia:

[...] i encara aquest lligam especial, difícilment comprensible i encara vivent, que uneix amb especial simpatia catalans i andalusos, lligam que fa que aquests, en veure's obligats a expatriar-se, triïn Catalunya sobre Madrid (p. 97).

En un altre punt, tracta de les invasions germàniques del segle III a la província Hispania Tarraconensis, amb les destruccions de ciutats i vil·les rurals,

entre les quals descriu la destrucció que detecta Marià Ribas a la vil·la de Torre Llauder, i escriu: «Ell suposava la destrucció del segle v, però jo penso més encertat d'atribuir-la a aquesta invasió del III, molt més malèfica» (p. 206). I encara hi torna a insistir més endavant, tot fent una reflexió sobre el que significà la crisi del segle III i l'entrada al baix imperi: «[...] els dos cadàvers de la vil·la Llauder són molt indicatius» (p. 211). L'atribució d'uns estrats d'unes excavacions a un segle o un altre no es poden fer per intuïció. Es fan sobre la base dels materials arqueològics, els fòssils directors, essencialment les ceràmiques, que donen la cronologia amb força precisió. I els estrats de destrucció eren del segle v o VI, tal com els havia classificat Ribas, no pas del III.⁸

En canvi, feia interpretacions molt positives, com la que considera que les tribus ibèriques de l'àrea catalana que citen els autors clàssics responen a una realitat geogràfica:

Bàsicament, al meu entendre, les divisions obeeixen a un postulat geogràfic determinat per la contextura del país; sobre aquesta contextura s'agrupen naturalment les gentes concordants en circumscripcions, i s'hi estableix la vida interna de relacions privades; aquestes circumscripcions corresponen aproximadament a les comarques vivents; l'última etapa és la concreció d'aquestes relacions en entitat política més o menys fluctuant i imprecisa (p. 98).

I cap al final del llibre (p. 286) torna al mateix tema:

[...] les actuals demarcacions diocesanes ens permeten, encara avui, moltes vegades, d'entendre a través d'elles i en línies generals la situació pre-romana més antiga que ens sigui donat d'escutar.

Això és perquè la delimitació dels bisbats, als orígens del cristianisme, es va fer sobre la base dels límits de la ciutat romana imperial, que a la seva vegada s'havien fonamentat en els pobles ibèrics. L'organització de l'Església ha estat molt més persistent que la política i ha arribat fins als nostres dies. El primer que se'n va adonar va ser Pere Bosch Gimpera.

8. RIBAS (1966); *idem* (1972).

Acaba «El poblament primitiu i les colonitzacions» amb una descripció detinguda del procés de la conquesta romana, plena de cites de Livi, amb ressons d'una detinguda lectura d'Adolf Schulten. Descriu el protagonisme de Tarragona com a base d'hivernada dels exèrcits romans i base militar de penetració a la resta de la península Ibèrica, fins a la conversió en capital de la província Hispania Citerior. Dona la visió clàssica dels segles II i I aC com a etapa d'exacció dels indígenes per part dels romans, i presenta la veritable romanització del país a partir d'August. Interpreta el segle I aC i les guerres civils a la Península i a les terres catalanes com una etapa d'acostament entre romans i indígenes que va a favor de la propera etapa d'incorporació a l'Imperi que representa el període d'August. Avui dia, això es pot matisar, ja que s'ha anat veient que cap al tombant del segle II a l'I aC es produeix la fundació de les primeres ciutats romanes de l'àrea catalana i també en aquests moments s'inicia un procés d'explotació agrària del territori sota estructures i mètodes romans, que dona lloc al gran boom econòmic de la producció i comercialització del vi tarraconense entre el 80-70 aC i el segle I dC. Però en aquella època, tot això encara no es coneixia gaire. Eren investigacions que començaven i que van anar donant fruit als anys vuitanta i noranta del segle XX. Amb tot, en la descripció que fa del Maresme, basada en els llibres de Marià Ribas, ja posa en boca d'aquest autor la cronologia de la fundació d'Iluro a finals del segle II o inicis de l'I aC, data que va ser posada en qüestió en aquella mateixa dècada dels anys seixanta del segle XX per Francesc Gusi,⁹ a partir de les excavacions de les termes de Can Xammar, i que ha estat sostinguda per arqueòlegs posteriors amb greus controvèrsies. Davant les evidències de les excavacions posteriors, aquests autors les han hagut d'anar endarrerint, i actualment admeten la fundació d'Iluro en els anys 80-70 del segle I aC. D'altres, en canvi, han sostingut sempre la datació que Ribas en els anys seixanta ja havia vist correctament.¹⁰ Abadal no entra en aquestes discussions. Per tant, l'encerta en seguir Ribas.

Però encara que tinguem en consideració aquesta primera etapa de romanització del país del segle I aC, és cert que August hi va implantar l'ordenació administrativa plenament romana. Fa reflexions força interessants, de tipus transversal:

9. GUSI (1977); *Revista Laietania*, núm. 5 (1990), dedicat a «Can Xammar, Mataró, campanyes d'excavació 1964-68 i 1970».

10. CLARIANA (1984).

Totes les invasions de gots, de moros, de francs; totes les immigracions d'hispan's, de jueus, d'orientals, de francesos, d'andalusos, que hem pogut sofrir del segle v ençà, per molt que ens hagin afectat, no han aconseguit esborrar la continuïtat del fons bàsic de la nostra població. En el poble català actual existeix un sector, encara avui probablement el més nombros, segurament el que continua donant el to, que, si podíem establir les genealogies familiars, trobaríem que deriva d'aquella població que durant vora set-cents anys visqué damunt la terra catalana sota regiment romà. La gent del nostre país són, molt sovint, els descendents directes, per la sang, d'aquells indígenes, esdevinguts provincials romans, que s'anaren succeint des del segle II abans de Jesucrist fins ben entrat el cinquè i que encara continuaren la supervivència romanística, governats pels gots, fins al 700, llavors de l'entrada dels moros (p. 131).

Valora l'herència de la llengua llatina, de la qual el català és una evolució, i fa un discurs sobre el procés de canvi de l'ibèric pel llatí basat en la intuïció, per bé que molt ben descrit com a procés de substitució de la llengua del país colonitzat per la llengua de poder (p. 166-170).

Només cal remarcar com ens donà una llengua, i amb ella una cultura, la llatina, radicalment noves; una religió, la cristiana, que havia de capgirar les mentalitats anteriors i proporcionar-nos una nova concepció total de la vida, dels seus orígens i la seva finalitat (p. 132).

Sobre la cristianització i la llatinització assumides en aquell període pels nostres avantpassats reposa encara el nostre fons humà actual. I com que el que ens passà a nosaltres, els hispan's peninsulars, passà als gals continentals i als itàlics mediterranis, ens trobem formant part de la unitat de civilització que persisteix en el fons bàsic de tots aquests pobles, record de la llarga convivència dins l'Imperi romà i penyora d'una comunitat espiritual. (p.132)

No pot evitar mostrar-se europeïsta i precursor al seu temps:

[...] la nostra romanització torna a prendre actualitat i ens assenyala la direcció a seguir, gairebé diríem que ens dibuixa el quadre europeu on ens hem d'inscriure, amb una tal acuitat que tot intent de desviació fora un desori (p. 132).

Reflexiona sobre la transcendència de la romanitat, en allò que anomena postromanització erudita, que consisteix en la pervivència del llegat romà jurídic, literari, polític, estructural, que persisteix en les monarquies, en la renaixença carolíngia i més tard en el Renaixement.

Trenca mites, tot seguint Miquel Tarradell:

[...] no es pot inventar una Espanya i una Catalunya en un temps en què no existien espanyols ni catalans, ni es pot qualificar Viriat d'heroi espanyol, ni Indíbil d'heroi català; si els fos donat ressuscitar i veure que, com a tals, els han aixecat monuments, els rodaria el cap, no hi entendrien res; com penso que, a un Cervantes reviscut, el deixarien astorat tantes coses com li han volgut fer expressar en el Quixot i que a ell, se li havien ben escapat (p. 135).

Amb tota la ironia!

Allò que més li interessa és «el gran impacte sofert en la nostra conformació històrica» (p. 136). La seva idea de la romanització profunda del país que es produeix a partir d'August, reposa essencialment en la integració a l'Imperi romà pel fet que el país deixa d'estar explotat per passar a estat integrat i ben administrat dins l'Imperi. Descriu la nova organització administrativa de les províncies, de les magistratures, per bé que no destaca l'estructuració del país en ciutats com un fet determinant. La *civitas*, composta de nucli urbà i territori i dotada d'estatuts jurídics, que els magistrats han d'aplicar fins als confins de la ciutat, que és fins on tenen la *iurisdictio*, és la forma d'organització per antonomàsia de l'antiguitat, és la ciutat-Estat autogovernada que August estén pel país i és la base de l'organització romana. Abadal prou comenta que les ciutats gaudien de força autonomia i escriu que «alguns han pogut definir l'Imperi com una federació o suma de ciutats» (p. 158), per bé que ell dona una importància definitiva a la política dels dirigents, a la «potent màquina de l'administració imperial». I es fixa en el llarg període de pau que va resultar de la nova ordenació d'August.

En el capítol 5 descriu les ciutats i l'urbanisme romà. Remarca que de vegades són ciutats noves i de vegades són evolució de poblats ibèrics, i en destaca els avenços tècnics i materials. És a dir, que no valora a fons la novetat que van introduir les ciutats romanes. No relaciona els edificis del fòrum amb l'autogovern de la ciutat, no relaciona l'ordenació ortogonal amb l'ordenació legal i

fiscal. Crec que això reflecteix una mica com s'estudiava el món clàssic a l'època d'Abadal en el nostre país, a un abisme de diferència de com s'estudiava en el seu temps en el món anglosaxó, on s'aprofundia en els nivells de desenvolupament del dret, de la democràcia, de l'ètica, de conceptes com la *res publica*, la *civitas* o la ciutadania. No podem retreure res a Abadal, que reflecteix la seva època, per bé que permet observar el nivell pedagògic de la Catalunya i l'Espanya de l'època, que en aquest llibre es percep força bé.

Amb la comprensió global de l'evolució econòmica, dedueix molt encertadament que per al benestar dels ciutadans neix tota una indústria independent, de serveis, molt desenvolupada i especialitzada, i un comerç mediterrani important.

[...] la família romana, que en els seus orígens ja és presentada com un model de comportament i solidaritat, es mantingué ferma i sensible, sobretot en les classes mitjanes i àdhuc populars; altrament no es comprendria el dret familiar que Roma creà...

Aquesta frase resulta fonamental. És una intuïció aguda d'Abadal, en adonar-se de la importància que té el fet que la vida recolzi en uns valors fermes, que se segueixen amb disciplina, i que aquests valors tenen una traducció en un sistema legal, eix de la societat romana. Abadal té aquests flaixos fantàstics.

Seguint amb l'economia, dedica el capítol 7 a l'agricultura i la ramaderia. Per fer-ho segueix literalment Marià Ribas,¹¹ que havia fet el seguiment arqueològic del Maresme des dels anys vint del segle xx, que havia excavat o seguit el desmantellament de nombrosos establiments rurals i que en els anys seixanta va dirigir les excavacions de la vil·la de Torre Llauder de Mataró.¹² Ribas era dibuixant i un gran afeccionat a l'arqueologia, però no era un professional. Serra Ràfols, primer des del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Catalans i després de la guerra, des de la Comissaria d'Excavacions Arqueològiques, li feia el seguiment i en ocasions l'ajudava a interpretar les troballes. La informació que aportà Ribas és d'un valor incalculable per a l'arqueologia romana del país. Juntament amb la de Pere Giró al Penedès i la de Josep Estrada al Vallès, representa l'inici del coneixement profund de la romanització del territori. Amb tot, el volum més notable d'informació era el de Ribas sobre el Maresme. Per tant, la tria que fa Abadal és la

11. RIBAS (1952); *idem* (1975).

12. RIBAS (1966); *idem* (1972);

bona, tanmateix en fa una narració que resulta elemental. Era una informació que calia processar. Els comentaris que hi afegeix de la seva collita tampoc no enriqueixen gaire el tema. Ara bé, hi ha alguna observació interessant, com l'observació que els ibers havien habitat a les muntanyes i, en canvi, els romans amb llurs vil·les es desplacen cap a la plana. És una reflexió a grans trets, però substancial. També fa una llarga disquisició purament intuïtiva sobre la propietat de la terra i arriba a la conclusió que al Maresme devia regir la petita propietat. Què vol dir per a Abadal petita propietat? Pels romans, petita propietat és fins a uns 80 *iugera* (20 ha), mitjana propietat és fins a 500 *iugera* (entre 20 i 125 ha) i gran propietat és per sobre d'aquesta xifra. També creu que els noms de pobles començats per vila, dels quals n'hi ha tants a Catalunya, deriven de l'evolució de grans vil·les romanes. És ben possible, per bé que el tema no és pas gens senzill.

El 1962, Miquel Tarradell havia escrit el capítol «Romanització i cristianització» de *Moments crucials de la història de Catalunya* de Jaume Vicens Vives, i el 1963 va publicar el capítol «Prehistòria i antiguitat» de la *Història dels catalans* de Ferran Soldevila. Allí, sobre el món rural romà català, l'autor considera que no hi va haver gran latifundisme, sinó un predomini de la propietat mitjana. Curiosament, més enllà de tenir en compte l'arqueologia, Tarradell es fonamenta també en els documents de propietat del moment immediatament posterior al repoblament, estudiats per Abadal, que assenyalen les velles fites de propietats romanes com a base de les noves i fa la suposició que el panorama dels conreus de cada hisenda s'ajusta a allò que devien ser les vil·les romanes, que perduraven aleshores i que han sobreviscut fins a l'arribada de la mecanització del camp. És com un peix que es mossega la cua!

Les reformes d'August, doncs, es dibuixen transcendents. La següent reforma política que li sembla de gran importància és l'atorgament del dret llatí que fa Vespasià a les províncies hispàniques. I encara la següent és la Constitutio Antoniniana, feta per Caracal·la, que generalitza el dret de ciutadania romana a tots els homes lliures de l'Imperi. Es pregunta per què es va fer, i valora la importància de la unificació de la condició jurídica de tots els habitants de l'Imperi, de les conseqüències de l'extensió de la igualtat i de la minva de distinció entre *honestiores* i *humiliores*, però ho diu bé: ara la classe alta dels notables s'aniria restringint a la categoria senatorial. I també reconeix que el canvi no el va pas produir la Constitutio Antoniniana, sinó que aquesta simplement donava sanció jurídica a una evolució que havia anat fent la societat des d'August. Però per Abadal, «el gran sotrac que havia de canviar el sentit i la seva marxa» (p. 149) (de l'Imperi) fou

l'anarquia militar del segle III, mentre que els segles I i II representen la plenitud de l'Imperi. És a dir, l'evolució del segle II i especialment la Constitució Antoniniana no li fan pensar que el germen del declivi ja està latent. Era la visió clàssica de l'època. Seria més aviat a partir d'interrogants que posava l'arqueologia, tot i que també acompanyats d'una nova interpretació de les fonts, que autors com Andrea Carandini, en els anys vuitanta, van començar a aixecar l'alerta sobre l'evolució i la crisi latent del sistema que s'han de detectar ja en el segle II.

L'avaluació que fa Abadal de l'entrada al baix imperi és altre cop un exercici de lucidesa.¹³ En la meua opinió, és la part més interessant del llibre. Transmet molt bé que la recuperació de l'Imperi, un cop superats els cinquanta anys d'anarquia militar, «malgrat els esforços de Dioclecià i de Constantí» no aconseguirà tornar a l'estat de l'alt imperi.

[...] en conservarà certament molts records i supervivències, però serà estructurada amb molts elements nous [...] La divisió entre alt i baix imperi és molt més que una divisió cronològica, és la divisió de dos mons assentats en bases ben distintes, sobre realitats ben diferents (p. 211). S'acaba el període de la història romana conegut com el de la civilització urbana per entrar en el nou règim de la ruralització (p. 215).

Descriu molt bé l'evolució tardana del colonat, en les seves diferents variants i fins als serfs encasats, que és un fet fonamental per entendre l'època. Com també ho és l'evolució de la propietat, creixent, en poques mans, i cada cop amb més poder davant els poders públics. De tal manera que fins i tot els petits propietaris que subsisteixen també acaben havent de lliurar-se a la protecció o el patronatge dels potents, per descomptat que a canvi de servituds i obsequis obligats. La divisió de la població entre *honestiores* i *humiliores* indica l'extinció de les classes mitjanes, evolució transcendental que —observa— durarà segles i segles.

Abadal explica molt esquemàticament, però molt clara, la nova estructura administrativa i política que Dioclecià implanta a l'Imperi. La burocratització tremenda, costosíssima, la decadència de la civilització urbana i la pèrdua d'autonomia de les ciutats. Reflexiona que si l'alt imperi podia ser concebut com una federació de ciutats, les cúries de les quals exercien una gairebé plenitud

13. L'autor segueix sovint LOT (1927), en una reedició de 1951.

de poders administratius, financers i judicials, amb els governadors provincials amb funció de coordinadors del Concili Provincial, en el baix imperi les ciutats van quedar minimitzades dins la maquinària estatal. Explica la reorganització del sistema monetari i la del sistema fiscal. Descriu com es va fer de feixuc per a la societat de sostenir un semblant pes i unes semblants vexacions i com la població intentava escapolar-se'n. I la resposta de Dioclecetà fou de prendre mesures perquè ningú no pogués moure's del seu lloc i la seva obligació, amb l'adscripció dels cultivadors a la terra, dels propietaris a la seva cúria municipal, dels oficis al seu taller o del comerciant al seu comerç. També fixà els preus màxims de les coses, en un intent de frenar la inflació. Dioclecetà implantà un estatisme totalitari. Però l'autor també descriu que aquesta nova construcció no es va pas sostenir, a causa de la feblesa dels mitjans coactius.

Potents i humils, patrons i protegits, malgrat ésser originats i conformats per pressions i lluites entre ells mateixos, formen una massa compacta moguda per un interès comú enfront de l'Estat, que pretenia lligar-los, endogalar-los tots, ni que fos per salvar-los; formen, com hem dit abans, una mena d'Estat real davant l'Estat oficial i formal (p. 235).

D'aquesta lluita, opina l'autor que en va sortir configurat un nou món, els estats nacionals regits pels bàrbars invasors, amb els quals es va entrar en un altre capítol de la història d'Occident. Considera l'època visigòtica com una continuïtat de la romana, «com una posta del romanisme», mentre que l'inici del món medieval creu que cal situar-lo amb l'entrada dels moros. En la descripció del baix imperi, l'autor ho fa en termes de decadència, tal com es feia en aquells moments. Actualment, en una pretensió d'objectivitat, hom prefereix parlar de canvi. Un canvi, però, amb el qual, com hem vist, Ramon d'Abadal està totalment d'acord.

CONCLUSIONS

Ramon d'Abadal demostra ser un veritable humanista, interessat a conèixer els precedents de la història de Catalunya, i no sols els precedents immediats, sinó tota l'evolució del país, tot el fil des de la prehistòria. Llegia, estava al dia, s'interessava per les novetats, les jutjava i opinava.

El llibre és el fruit del capteniment de l'historiador d'anar a les arrels dels esdeveniments. S'ocupa amb insistència dels orígens de les poblacions, de les poblacions prehistòriques, de la població ibèrica, de la població d'època romana. I manté amb insistència que la població no ha canviat gaire, que les aportacions de pobles forans han estat més aviat minses. La població romana li sembla poc diferent de la ibèrica romanitzada.

Hi ha uns prejudicis que recorren tot el llibre: creu que les cultures que es van desenvolupar a casa nostra no van ser mai punteres, els corrents de la prehistòria sembla que arribaven una mica a la fi del món, els grecs no van tenir gaire ressò al país i les ciutats romanes van ser petites i pobres i, especialment, la pagesia poc romanitzada. Després d'explicar la societat i l'economia romana, escriu:

És clar que tot aquest quadre econòmic i social que acabem de presentar té el seu màxim exponent en la ciutat mateixa de Roma. [...] A la nostra terra, llevat de Tarragona, d'Empúries, de Barcelona, els reflexos foren molt tènues, tanmateix existents (p. 165).

Potser en fa un gra massa. A l'època de les colonitzacions, l'àrea catalana no va ser com la Magna Grècia, però els grecs van exercir una influència notable sobre el país i la cultura ibèrica n'és en part el fruit. En època romana, la Hispània Citerior era una província més de l'Imperi, per bé que una de ben romanitzada i de molt antic; la plaça del fòrum de Tarraco era la major de l'Imperi, després dels fòrums de Roma. A les ciutats romanes dels Països Catalans es vivia amb el dret romà, amb estatuts municipals o colonials propis, amb una societat i una economia estructurades a la manera romana, amb les tècniques romanes, i es comerciava dins del gran mercat mediterrani del moment. No cal menystenir-ho. Potser manlleua aquest menysteniment de Miquel Tarradell, que havia escrit en aquest sentit, perquè valorava molt la cultura ibèrica i el seu pes en el desenvolupament posterior.

Però per Abadal la separació entre Orient i Occident en el baix imperi és enormement transcendental, car pensa que l'Orient de l'Imperi era la part dinàmica i rica, de la qual, en produir-se la separació, Occident deixa de participar. Això li sembla fonamental per entendre què va passar, per entendre la caiguda de l'Imperi d'Occident. Certament, és una visió profunda i important, que, de fet, està en consonància amb considerar l'àrea catalana a l'antiguitat com un lloc allunyat dels centres de cultura i econòmics de l'època.

Acabem amb unes frases del començament del llibre:

Ni fenicis, ni grecs, ni cartaginesos, ni romans, ni gots, ni sarraïns —menys encara els francs a Catalunya— pesaren gaire en la població relativa de la Península. N'arribaren evidentment fornades, però bon cop espargits pel país, en nuclis comarcals o dispersos arreu, acabaren per quedar fosos dins la massa d'una antiga població que ni fou en general escombrada ni deixà de continuar constituint la base ètnica del poblament.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1967). *Els precedents antics a la història de Catalunya*. Barcelona: Biblioteca Selecta.
- AMMERMAN, A. J.; CAVALLI-SFORZA, Luigi Luca (1986). *La transizione neolitica e la genetica di popolazione in Europa*. Torí: Boringhieri.
- BERTRANPETIT, Jaume; CAVALLI-SFORZA, Luigi Luca (1991). «A genetic reconstruction of the history of the population of the Iberian Peninsula». *Annals of Human Genetics*, núm. 55, p. 51-67.
- BERTRANPETIT, Jaume; SALA, J.; CALAFELL, Francesc; UNDERHILL, Peter A.; MORAL, P., i COMAS, D. (1995). «Human mitochondrial DNA variation and the origin of Basques». *Annals of Human Genetics*, núm. 59, p. 63-81.
- BOSCH, Elena; CALAFELL, Francesc; COMAS, D.; OEFNER, Peter J.; UNDERHILL, Peter A., i BERTRANPETIT, Jaume (2001). «High-resolution analysis of human Y-chromosome variation shows a sharp discontinuity and limited gene flow between northwestern Africa and the Iberian Peninsula». *The American Journal of Human Genetics*, 68, «issue 4», p. 1019-1029.
- BOSCH GIMPERA, Pere (1919). *Prehistòria catalana: edats de la pedra i dels metalls, colonització grega, etnografia*. Barcelona: Editorial Catalana.
- CAVALLI-SFORZA, Luigi Luca (1997). *Gens, pobles i llengües*. Barcelona: Proa.
- CLARIANA, Joan-Francesc (1984). «Notes sobre l'estructura urbana d'Iluro». *Fa-ventia*, 6/1, 89-138.
- GUSI, Francesc (1977). «La topografia urbanística de Iluro». A: *Miscel·lànies arqueològiques de Mataró i el Maresme*. Mataró, p. 35-39.
- LOT, Ferdinand (1927). *La fin du monde antique et le debut du Moyen âge*. París: Renaissance du Livre.

- OLALDE, Iñigo, *et al.* (2019). «The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years». *Science*, núm. 363, «issue» 6432, p. 1230-1234.
- RIBAS, Marià (1952). *El poblament d'Ilduro*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1966). «La villa romana de la Torre Llauder de Mataró». *Excavaciones Arqueológicas en España*, núm. 47. Madrid.
- (1972). «La villa romana de la Torre Llauder de Mataró», *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueología*, I, Madrid, p. 117-180.
- (1975). *El Maresme en els primers temps del cristianisme*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- SAHLINS, Marshall (1964). *Tribesmen*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- (1972). *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine Atherton, Inc.
- (1977). *Economía de la Edad de Piedra*. Madrid: Akal.
- SAHLINS, Marshall; SERVICE, Elman (1960). *Evolution and Culture*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- SERRA RÀFOLS, Josep de C. (1930). «El poblament prehistòric de Catalunya». A: Paul VILA [dir.]. *Geografia General de Catalunya, València i Balears*. Vol. 15. Barcelona: Barcino.
- TARRADELL, Miquel (1962a). *Les arrels de Catalunya*. Barcelona: Ed. Vicens Vives, col. «Biografies Catalanes».
- (1962b). «Romantització i cristianització», A: ABADAL, R. d'; RUBIÓ, J.; SOLDEVILA, F.; TARRADELL, M.; VICENS, J. *Moments crucials de la història de Catalunya*. Barcelona: Ed. Vicens Vives.
- (1963). «Prehistòria i Antiguitat». A: SOLDEVILA, F. *Història dels catalans*. Vol 1. Barcelona: Ed. Ariel, p. 15-466.

LA HISTÒRIA DE CATALUNYA, UNA HISTÒRIA UNIVERSAL

PRESENTACIÓ

Projecte de la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i del Centre d'Història Contemporània
de Catalunya, de la Generalitat de Catalunya

Jaume SOBREQÜÉS I CALICÓ
President

En el *Butlletí* de la SCEH (XXIX, 2018: 17-19) vaig presentar el projecte que portava per títol *La història de Catalunya, una història universal*, promogut per la mateixa SCEH i pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC), de la Generalitat de Catalunya. En el *Butlletí* de la SCEH (XXX, 2019: 17-20), coincidint amb la publicació dels primers treballs del projecte vaig explicitar-ne el propòsit: analitzar, per part d'especialistes d'arreu del món, els grans moments de la història de la humanitat i veure quin paper ha acomplert Catalunya com a receptora i com a portadora d'idees o realitzacions de tot ordre.

Així mateix vaig explicitar els grans temes que serien l'objecte d'anàlisi en el projecte, que reitero en la presentació dels tres nous treballs inclosos en el present *Butlletí*.

Són els següents:

- **El món romà i la Hispània Tarraconense precatalana**, per Josep Maria Nolla, Universitat de Girona - Institut d'Estudis Catalans (2019).
- L'Imperi carolingi i la pre-Catalunya de l'edat mitjana.
- **Les llengües romàniques i el català**, per Mar Batlle i Joan Anton Rabella, Institut d'Estudis Catalans.
- **El món mercantil mediterrani i el comerç català medieval**, per David Abulafia, Universitat de Cambridge (2019).
- El parlamentarisme a Europa i a Catalunya a l'edat mitjana.
- Moviments artístics a l'Europa de l'edat mitjana i a Catalunya.

- Els moviments religiosos europeus i a Catalunya.
- L'impacte de la colonització americana a Europa i Catalunya.
- **El conflicte europeu a l'edat moderna i la Catalunya de la Monarquia Hispànica**, per Àngel Casals, Universitat de Barcelona.
- Agricultura, comerç i els orígens de la industrialització, a Europa i a Catalunya (segle XVIII).
- **La Revolució Industrial europea i la industrialització a Catalunya**, per Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona (2019).
- Els moviments socials europeus a Catalunya.
- Interrelacions culturals dins l'Europa dels segles XIX i XX.
- **Els feminismes del segle XX a Catalunya**, per Montserrat Duch i Plana, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- Migracions i exilis al món i a Catalunya al segle XX.
- Les nacions sense Estat a Europa i el nacionalisme català.
- El segle XX en guerra: Europa i Catalunya.
- Noves ideologies al món contemporani i a Catalunya: comunisme, feixisme, nazisme i anarquisme.
- Corrents científics contemporanis i la seva recepció a Catalunya.

En el present *Butlletí* publiquem tres noves contribucions degudes a Mar Batlle-Joan Anton Rabella, Àngel Casals i Montserrat Duch.

El capítol de Mar Batlle i Joan Anton Rabella, **Les llengües romàniques i el català**, té per objecte presentar, dins l'àmbit europeu, el progressiu trànsit del llatí tardà a les llengües romàniques en el seu conjunt, a partir del segle VIII, així com els primers testimonis o resultat d'aquest procés (Batlle). L'assaig analitza així mateix el llarg procés de formació o naixement del català i l'aparició dels primers textos que podem considerar pròpiament escrits en llengua catalana; també la relació entre el català i l'occità, així com la progressiva penetració del català a l'escenari mediterrani (Rabella).

El treball d'Àngel Casals, **El conflicte europeu a l'edat moderna i la Catalunya de la Monarquia Hispànica**, té per objecte inserir el paper polític i econòmic acomplert per Catalunya dins el complex marc històric dels segles XVI i XVII. Es refereix de manera especial a l'esforç que hagué de fer Catalunya per consolidar una existència pròpia en l'àmbit europeu que li permetés mantenir una identitat pròpia. Analitza així mateix el procés creixent de conflictivitat en les relacions

de Catalunya amb Castella, que tindria episodis extremament violents fins a arribar a la ruptura a principis del segle XVIII.

Finalment, Montserrat Duch i Plana, en el capítol **Els feminismes del segle XX** a Catalunya, presenta el complex i sovint tens moviment feminista, en la seva polièdrica dimensió, en el marc del segle XX català, sempre inserit dins del context europeu i sobretot espanyol, al segle XX. Dedica una especial atenció al procés d'inserció de la dona en el món laboral (obrerisme) i polític (lluita per accedir al sufragi), així com a l'evolució de la presència de la dona en la política espanyola des de la Transició fins als nostres dies.

Reitero: és voluntat del Consell de Redacció de la Junta directiva de la SCEH incloure en el nostre *Butlletí*, en els vinents dos anys la totalitat dels estudis que hem anunciat, per tal de poder-ne fer, prèvia una relectura dels seus respectius autors, una edició conjunta en forma de llibre, com a mínim en català, castellà i anglès. És per això que s'ha demanat als autors textos sense notes ni citacions bibliogràfiques i amb una bibliografia selecta molt restringida al final.

LES LLENGÜES ROMÀNIQUES I EL CATALÀ

Mar BATLLE¹

Institut d'Estudis Catalans

Joan Anton RABELLA²

Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 24 de febrer de 2020. Acceptat el 8 de juny de 2020

RESUM

Aquest treball està estructurat en dues grans parts. La primera, a càrrec de Mar Batlle, explica el pas del baix llatí al romànic primitiu en la Romània i el procés d'aparició de les primeres documentacions escrites de les llengües romàniques. També es presenta una breu comparació estructural del llatí i les llengües romàniques per oferir un visió global dels principals canvis lingüístics que s'hi donen. Per acabar, es comenta la classificació més general de les llengües romàniques en relació amb el català. La segona part, a càrrec de Joan Anton Rabella, explica el naixement del català, el seu procés d'escripturització i la funció i les característiques generals de la llengua dels primers textos catalans. Continua amb el procés d'extensió de l'ús del català com a llengua escrita en diversos àmbits i acaba referint-se a la relació entre català i occità i a la gran expansió del català a la Mediterrània.

PARAULES CLAU

Llengües romàniques, català, canvis lingüístics.

1. E-mail: mbatlle@iec.cat

2. E-mail: jrabella@iec.cat

Romance languages and Catalan

ABSTRACT

This work is divided into two halves. The first, by Mar Batlle, explains the evolution from Late Latin to early Romance in Romania and the appearance of the first written evidence of Romance languages. There is also a brief structural comparison of Latin and Romance languages to provide an overall view of the main linguistic changes that occurred. Finally, the most general classification of Romance language is commented on, in relation to Catalan. The second part, by Joan Anton Rabella, explains the birth of Catalan, how its writing system evolved and the language's function and general characteristics based on the earliest Catalan texts. It continues with how the use of Catalan as a written language spread to various spheres and ends by looking at the relationship between Catalan and Occitan and the great expansion of Catalan in the Mediterranean.

KEYWORDS

Romance languages, Catalan, linguistic changes.

I. I. EL BAIX LLATÍ I EL ROMÀNIC PRIMITIU

Quan Roma passà de la monarquia a la república, el llatí era una llengua més de les que es parlaven a la península Itàlica. Les colònies gregues parlaven naturalment grec i els etruscos, al nord d'Itàlia, parlaven la seva llengua. L'expansió de l'Imperi per Itàlia i Europa comportà l'expansió del llatí. Així, a la Gàl·lia, a la península Ibèrica, al nord d'Àfrica, als Balcans, a la Dàcia (Romania), a la costa dàlmata, a part de la Renània i a parts de la Gran Bretanya, el llatí coexistí amb les llengües pròpies de cada zona fins que finalment acabà desplaçant-les, amb l'excepció de la Gran Bretanya i altres llocs del nord d'Àfrica. El llatí arrelà profundament en la part occidental de l'Imperi. Per contra, no va arrelar gaire en la part oriental, amb l'excepció de la Dàcia i els Balcans, on el grec era la llengua més usada, comptava amb una tradició literària més llarga que la llatina i disposava d'un estatus com a idioma de prestigi, des de Grècia fins a Síria i Egipte.

Com totes les llengües, el llatí mai no fou una llengua estàtica ni homogènia. Els parlants podien distingir entre el llatí educat i el col·loquial; i identificaven

mots i frases fetes propis de determinades zones de l'Imperi, així com les pronúncies regionals que coexistien. Per això, segons l'origen geogràfic, social i cultural dels colons, el llatí que difonien presentava característiques diferenciades. De manera que certs dialectalismes, cultismes o vulgarismes propis de determinats sectors de la població romana es reflecteixen en les solucions llatines adoptades en les diferents parts de la Romània. És aquesta llengua parlada la que, amb el temps, serà l'origen de les llengües romàniques, especialment durant el baix imperi i sobretot amb la caiguda de l'Imperi d'Occident. A més, els parlants que sabien escriure, no ho feien igual que parlaven. Qualsevol que escrivís llatí emprava models literaris o educats per a l'ortografia, les construccions sintàctiques i el vocabulari. El llatí literari o clàssic, considerat pels romans l'ideal de la seva llengua en la mesura que l'escola llatina tenia un prestigi molt alt entre la població, va actuar com a element corrector i atenuà l'evolució normal de la llengua.

A banda d'aquests elements diferenciadors que ja es troben en el llatí, un dels factors que més va contribuir a la diferenciació del llatí en les distintes zones de la Romània foren les modificacions que introduïren les llengües d'altres pobles que arribaren a les terres de l'Imperi. Aquesta acció no fou homogènia perquè hi van arribar pobles molt diversos i ho feren en diferents èpoques. Alguns d'aquests pobles aconseguiren dominar completament la zona i acabaren imposant la seva llengua, que seria modificada en major o menor grau per la llengua existent, el llatí. Per exemple, a l'Àfrica el regne vàndal primer i sobretot la islamització posterior desplaçaren progressivament el llatí. A la Dalmàcia les llengües eslaves veïnes es van anar imposant progressivament sobre el dàlmata. Aquest procés acabà a finals del segle XIX, quan desaparegué per complet. Per contra, en altres zones els invasors acabaren adoptant el llatí, tot i que hi introduïren modificacions en la pronúncia, en el vocabulari i en el girs sintàctics de la seva llengua. Així, a la Dàcia els pobles eslaus introduïren molts trets de la seva llengua en el llatí de la zona. La Romània occidental s'emplenà de pobles germànics, que en uns casos hi incidiren molt intensament, com els francs a la Gàl·lia, i en d'altres més superficialment, com els gots a Itàlia i Hispània. Posteriorment, els parlants d'Hispània i Sicília es veurién influïts pels diversos pobles islàmics amb els quals convísqueren.

Des del punt de vista estrictament lingüístic, hi ha trets de les llengües romàniques que semblen formar part de l'evolució natural del llatí. Per exemple, els autors i els escriptors no sempre feien una distinció sistemàtica escrita entre les vocals llargues i breus, que en les diverses etapes de la llengua es marcaren

de maneres diferents. Les llengües romàniques van perdre la longitud vocàlica com a característica distintiva de les vocals, que esdevingué concomitant amb la posició de l'accent. Igualment, en llatí clàssic, les quatre conjugacions verbals diferien en la formació del futur. La primera i la segona afegeixen -B- a l'arrel (AMARE, AMABO) i la tercera i la quarta incorporen el morfema Ē, excepte en la primera persona (REGERE, REGAM, REGES). Aquest sistema fou reemplaçat en les llengües romàniques per construccions que tenen el seu origen en les perífrasis llatines formades per infinitiu + HABEO, la més abundant, HABEO AD + infinitiu, DEBEO + infinitiu (sard) i UOLO + infinitiu (romanès). En alguns textos llatins anteriors al segle v aC ja es documenta l'ús de la construcció d'infinitiu amb valor de futur, tot i que el sistema clàssic és el més habitual. De manera que no és d'estranyar que quan amb el pas del temps els canvis fonològics van portar a una superposició d'algunes formes del futur amb formes de present i de perfet, es recorregué a aquesta construcció per expressar el valor de futur sistemàticament i evitar així les confusions semàntiques.

Encara que no sempre es manifestessin en l'escriptura, el baix llatí ja presentava moltes evolucions fonètiques respecte del llatí clàssic. Per exemple, la Ā i la Ǟ llatines havien desaparegut a tot el món de parla romànica abans de l'edat mitjana. Aquest fou un canvi fonètic amb conseqüències morfològiques, ja que la llargada de la vocal distingia el nominatiu de l'ablatiu en singular en els substantius de la primera declinació. Igualment, les paraules que tenien una [k] abans d'una vocal frontal o palatal passaren a tenir una pronúncia africada; així, la pronúncia llatina velar [k] en CAELUM en algun moment esdevingué [tʃ] en italià (*cielo*), [ts] en castellà antic (*cielo*) i francès antic (*ciel*). Com que aquests canvis eren aïllats i sistemàtics, no necessitaren d'alteracions en l'ortografia en els textos llatins. Ara bé, en altres ocasions sí que hi hagué la necessitat d'expressar els canvis fonètics de manera gràfica, ja que no eren generals a tot el domini romànic. Per exemple, les consonants oclusives sordes intervocàliques es van sonoritzar en algunes parles. Així, en les zones en què el llatí *UITAM* va arribar a pronunciar-se [ˈvida] i *LUPOS* [ˈlobos] amb el temps van passar a escriure *d* i *b* entre vocals.

En algunes zones, doncs, la *t* tenia dues pronúncies ([t] o [d]) i en general els escriptors i la gent que necessitava llegir havien après a fer la pronúncia adequada en cada cas. Amb el pas de temps, també es tendí a no pronunciar aquesta consonant en posició final, tot i que en la llengua escrita es mantingué molt temps després que hagués deixat de pronunciar-se, com en la conjugació verbal (*SCRIBIT*, *HABUIT*). Així a gran part del romànic occidental més primitiu

la *t* al començament de mot generalment corresponia a una [t], mentre que en posició intervocàlica podia correspondre a [d], i al final de mot no es pronunciava. De manera que a bona part de la península Ibèrica, TOTA es pronunciava [ˈtoda] i TENET [ˈtjene].

Quant al llatí col·loquial com a font d'aquests primers canvis gràfics, les inscripcions llatines que s'han conservat són les més abundants, però la majoria de superfícies eren biodegradables, com el papir que es feia servir al segle VIII i encara posteriorment, les tauletes de cera (emprades a les escoles). També s'han conservat algunes mostres en objectes de ceràmica, joies, tauletes de fusta, pissarres, etc. En tot cas, és clar que la societat encara funcionava sobre la base que s'esperava que s'entengués la documentació escrita, fins i tot en les àrees allunyades dels principals centres culturals.

Amb la caiguda de l'Imperi desaparegueren les institucions polítiques unificadores del món romà. I això tingué, entre d'altres, conseqüències lingüístiques. L'idioma comú a l'Imperi, el llatí, continuà parlant-se i també escrivint-se, ja que era la llengua escrita emprada per les classes administratives i, posteriorment, per l'Església. Ara bé, a diferència del que passaria amb el grec, que malgrat les transformacions entre el grec clàssic i el modern, es pot dir que és una mateixa llengua, el llatí parlat es transformà en diversos idiomes fruit d'una veritable revolució lingüística, fonètica i morfosintàctica. Amb tot, inicialment no degué haver-hi una consciència clara de l'existència de dues llengües diferents, el llatí i la llengua romànica de cada lloc, sinó que es devia considerar que corresponien a dos nivells o registres diferents d'una mateixa llengua.

No existeix consens sobre la cronologia del moment en què les llengües romàniques eren ja llengües pròpiament individualitzades del llatí, però en general es considera que el segle VIII és la data més tardana. Per les dades de què disposem podem deduir que al nord de la Gàl·lia, és a dir, en l'àrea on es formà el francès, al començament del segle VII ja no es parlava llatí, sinó una llengua romànica. Així, en la *Crònica* de pseudo-Fredegari, i gràcies a un joc de paraules, apareix el mot *daràs* 'donaràs' en boca d'un personatge, mot que ja no és el llatí clàssic DABIS, ni el llatí vulgar DARE HABES, sinó una forma plenament romànica. Les diferències cronològiques no poden ésser gaire grans en la resta de llengües. En el cas del català, l'evolució, que necessàriament s'havia d'haver produït durant el període de domini visigòtic, havia de conduir a l'aparició del català com a molt tard almenys al començament del segle VIII. La nostra llengua, doncs, ja havia d'existir quan es va produir la reconquesta carolíngia, malgrat que no en

tinguem informació escrita perquè la documentació disponible d'aquest període, redactada sempre en llatí, és molt escassa a casa nostra.

El llatí medieval és l'idioma codificat i transmès amb finalitats legals, administratives, educatives i culturals en el període que aproximadament va des del segle VI fins al segle XIII. Aquest és el període en què es considera que la llengua parlada a la Romània ja s'ha desviat prou del llenguatge escrit i es pot considerar una llengua diferent. El llatí escrit es codifica i es transmet als monestirs i, amb el temps, a les universitats. Cal destacar que la percepció del romànic escrit com una forma deliberada d'escriptura que podia aproximar-se a una transcripció fonètica de la llengua parlada diferent del llatí medieval, només aparegué a l'Imperi carolingi (el nord de França, el Llenguadoc, gran part del nord d'Itàlia i Catalunya). I és que les reformes carolíngies impulsaren el redescobriment del llatí clàssic, fet que va ajudar a prendre consciència de les diferències entre la llengua oral i el llatí. Durant el segle XI ja s'albira en altres zones; en els regnes peninsulars d'Aragó, Navarra, Lleó, Castella, Galícia i Portugal des de 1080, però mai en les comunitats de parla romànica de la zona musulmana, on no feia falta el llatí de l'Església; i en moltes altres zones d'Itàlia, inclosa Sardenya. I no serà fins al segle XIII que la diferenciació es feu clara i el llatí medieval es veié com una llengua diferent del català, el francès, el castellà, l'italià, etc.

A causa de l'evolució fonètica, en molts casos es va perdre la correspondència entre lletres i sons que havia inspirat la representació alfabètica inicial dels mots. I a l'hora de buscar una grafia més adient, s'empraven diferents solucions, especialment al nord de França. Allà, per exemple, la [ka] esdevingué [ja], com en *CATTUM* > *chat*, i optaren per emprar la lletra *k* originàriament grega per representar el so [k] sense ambigüitats. A més, la grafia també tendia a variar d'un lloc a un altre en funció de la pronúncia local.

Les persones encarregades d'escriure un text necessàriament respectaven la majoria de les regles ortogràfiques de la tradició que havien après, però per fer-se intel·ligibles hagueren d'adaptar-les a la funcionalitat, donant pas al que es coneix com a llatí bàrbar, corrupte o decadent. De manera que molts dels desenvolupaments morfosintàctics dels primers romanços implicaren l'ús cada cop més gran de paraules amb funcions gramaticals que no havien tingut abans, o que havien tingut de manera esporàdica. Així, per exemple, trobem l'ús de la preposició *DE* per expressar el sentit possessiu, que era domini del genitiu, i la preposició *AD* per expressar el sentit que corresponia al datiu. L'ús del demostratiu *ILLE* 'aquest' amb la funció de l'article definit *el* i l'ús d'*UNUS* com a article indefinit més

que amb valor numeral. HABERE s'emptra com a verb auxiliar en formacions de temps de perfet i de futur. I ESSE s'usa com a auxiliar passiu en combinacions on el temps de l'auxiliar determina el temps de la forma composta (AMATA EST 'ella era/ha estat estimada' passa a significar 'ella és estimada').

Quant a la morfologia, les inflexions verbals continuaren en romànic amb formes fonètiques evolucionades. Pel que fa a la declinació nominal, mentre les inflexions nominals existiren en la llengua parlada, aprendre a usar-les i emprar-les no implicava cap dificultat. Ara bé, arribà un moment en què en una gran part de l'àrea occidental de parla romànica només va sobreviure una terminació de singular i de plural per a la major part dels substantius i adjectius, a banda de les terminacions relacionades amb el gènere, que normalment era la terminació pròpia de l'acusatiu. Amb tot, en els estadis més primitius de les llengües, especialment en francès i esporàdicament en català, encara es podien trobar restes del nominatiu.

La distinció entre nominatiu, acusatiu i datiu sobrevisqué en alguns pronoms, com ara a la part central de la península Ibèrica: *él* < ILLE, *lo* < ILLUM i *le* < ILLI. I en algunes àrees també sobrevisqué el plural genitiu en tercera persona, per exemple ILLORUM > *loro* (italià), *leur* (francès), *llur* (català), que esdevenen adjectius possessius i funcionen com a pronoms de datiu en tercera persona del plural. En tot cas, a tota la zona de parla romànica es troben textos en què l'autor sembla conèixer les terminacions nominals (morfologia) però s'equivoca en l'ús (sintaxi). Probablement, això no feia el text intel·ligible perquè quedava compensat per la progressiva fixació de l'ordre dels elements en l'oració. Quant a les formes nominals del cas oblic, és a dir, de l'acusatiu, l'ús inexpert de les terminacions es compensava amb un increment de l'ús de les preposicions, com DE i AD, que expressaven el mateix sentit que anteriorment s'havia expressat per mitjà de la declinació.

A més, fins a les reformes carolíngies, la sintaxi llatina més clàssica no formava part dels estudis en l'alta edat mitjana. De manera que l'ordre de col·locació dels elements era molt més proper a l'emprat en la parla habitual que al del llatí clàssic. Així, en els textos medievals més antics, el verb pot aparèixer al final de la frase, al mig o al començament de l'oració, amb una distribució similar a la que es trobarà molt més tard en els primers textos escrits en romànic, on els autors també volien reproduir l'ordre natural dels mots.

La cultura oral era molt present i la gran majoria de textos estaven destinats a ser llegits en veu alta. S'esperava que fossin intel·ligibles quan es llegissin, de manera similar als sermons o textos hagiogràfics. També hi havia la necessitat legal que alguns documents es llegissin en veu alta a les parts interessades, i que

aquestes parts confirmessin que havien escoltat i entès el text abans que el document fos legalment vàlid. Això implica que la fonètica de les paraules devia ser prou propera a la parla habitual del període perquè l'oïent sense educació recongués els mots. I també que la morfologia i la sintaxi emprades en determinar parts del document eren intel·ligibles en gran mesura. Deixant de banda les fórmules clixés dels documents, la morfologia i la sintaxi emprada en la part específica que s'havia redactat per a una ocasió concreta sol reflectir la parla habitual.

Aquesta coexistència pacífica de l'evolució del discurs oral i un enfocament pràctic de les regles tradicionals de l'escriptura es trenca bruscament amb les reformes de final del segle VIII. Els erudits de la cort de l'emperador franc Carlemany sentiren que estaven creant una renovació de la vida cristiana i la cultura llatina. Des del punt de vista lingüístic, impulsaren el redescobriment del llatí clàssic. El resultat fou una divisió conceptual i pràctica molt marcada entre la gramàtica de les persones educades (que correspondria amb el que coneixem com a llatí medieval) i el discurs quotidià normal, ja que les reformes educatives ajudaren a crear una consciència diferencial molt clara entre com parlaven i com escrivien les persones.

Alcuí de York, així com la resta d'estudiosos de parla germànica de la cort de Carlemany, pronunciaven el llatí assignant un so a cada lletra escrita i aquesta pronunciació era molt diferent de la pronúncia vernacle d'una mateixa paraula. Els erudits carolingis requerien que tots els estudiants educats per l'Església empressin aquest mateix tipus de pronunciació quan llegien en veu alta en un context eclesiàstic. I això feu que aquestes lectures fossin difícils de seguir per part de la congregació. Per això, amb el temps, l'Església retornà al sistema anterior, tal com es pot saber per l'edicta 17 del Concili de Tours (813), que es repetiria al Concili de Magúncia (847).

En tot cas, la determinació de fer les obres escrites i les lectures públiques amb el llatí que els erudits de l'època carolíngia pensaven que corresponia al llatí clàssic es correspon amb noves elaboracions dels textos de vides de sants, per exemple, de final del segle IX que, si bé formalment s'assimilen als textos clàssics, es fan cada cop menys entenedors. El nou llatí medieval tenia el prestigi sociolingüístic i el romànic escrit no, cosa que encara continuaria durant força segles. De manera que inicialment el romànic escrit es va limitar a gèneres poc importants, com la poesia, i no serà fins al segle XIII que els gèneres més seriosos començaren a fer-lo servir.

La promoció de la pronunciació ortogràfica antinatural i la gramàtica antiquada pròpia d'aquest període tingué com a conseqüència l'increment de la sensació que existien, en efecte, dos idiomes diferents en lloc de dues modalitats

del mateix idioma. Poc després, alguns autors o escriptors començaren a experimentar noves formes d'escriure pensades per a una lectura en veu alta intel·ligible, en lloc de fer una lectura llatina com les que Alcuí preferia, i apareixen textos tan inusuals com els *Juraments d'Estrasburg* (842) i la *Cantilena de Santa Eulàlia* (de finals del segle ix). Aquesta mena de textos s'incrementaren progressivament durant els dos segles posteriors, reforçant la idea que el llatí i el romànic eren dues llengües diferents.

La nova escriptura romànica no emprava cap símbol nou, sinó que usava els existents per crear noves grafies dels mots que s'aproximaven a les transcripcions fonètiques i reproduïen la pronúncia habitual i general del mot. Així, el mot *UIRGINEM* (com l'emprava Gregori de Tours al final del segle vi), que es pronunciava en vernacle del nord de la Gàl·lia d'una manera similar a [ˈvjerdʒə], podia escriure's amb el nou sistema amb la grafia *vierge*. El coneixement de la correlació entre el so i les lletres llatines feia que un lector o un cantant sabés com s'havia de pronunciar en la llengua vernacle. És per això que en tota l'àrea romànica, els textos en romànic van ser elaborats en centres on hi havia experts en llatí, ja que era necessari conèixer l'esmentada correlació perquè les noves ortografies romàniques funcionessin.

La nova manera d'escriure obeïa, doncs, a la necessitat d'indicar una determinada pronúncia en la lectura en veu alta, més que no pas a la necessitat de reproduir un acte oral al qual l'escriptor havia assistit i posava per escrit. Així, per motius legals, els *Juraments d'Estrasburg* s'han d'interpretar com un text curosament elaborat abans de la seva lectura en públic i no com un text escrit posteriorment a aquesta que recull la parla espontània, com s'ha dit sovint. Igualment, el nou gènere hagiogràfic de la cantilena (seqüència), on cada síl·laba havia de correspondre a una nota de la música preexistent, també necessitava una planificació curosa per endavant. La *Cantilena de Santa Eulàlia* és el text més antic que ha sobreviscut de caràcter hagiogràfic francès i està escrit en el romànic francès de final del segle ix.

1.2. LES PRIMERES DOCUMENTACIONS ESCRITES DE LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

La disminució de l'alfabetització des del segle vii en endavant fa que s'obri una bretxa cada cop més gran entre la cultura clerical escrita i la cultura laica oral. Aquesta bretxa no és només cultural sinó també lingüística, ja que el llatí era

la llengua de l'educació i el romànic era la llengua de la comunicació habitual. Les llengües romàniques es desenvoluparen en contextos complementaris a la comunicació formal i escrita. En l'antiguitat tardana i a l'inici de l'edat mitjana, la llengua escrita estàndard presentava els canvis característics de les varietats informals, és a dir, que s'hi reflectien trets lingüístics propis de la llengua oral. En aquest període, quan l'alfabetització es restringia a una elit educada molt petita, coexistien, doncs, dues cultures: una escrita clerical, la cultura llatina, i la cultura oral romànica dels laics.

L'inici de l'escriptura en romànic es vincula, doncs, a l'oralitat vernacla, ja sigui en comunicacions cerimonials o en contextos pragmàtics o informals. De fet, a totes les regions de parla romànica apareixen els mateixos tipus de textos escrits, que es poden dividir en tres grups. Un primer grup correspondria a textos amb un impacte comunicatiu limitat dins de les pràctiques quotidianes de comunicació immediata i també a textos o fragments escrits fora del camp de text habitual d'un manuscrit que acompanyen textos llatins o s'hi afegeixen. Un segon grup són els textos de tipus pragmàtic que faciliten el treball de l'autor, com textos administratius o jurídics, llistes de comptes, impostos, creditors, béns. I el tercer grup correspondria als textos literaris en romànic que contribueixen a la memòria cultural de la societat. En tot cas, tots els textos són una excepció al que es considera la llengua escrita normal i documenten una nova consciència entre el llatí escrit i les varietats orals usades fora d'aquest àmbit funcional.

Fins a l'any 1150 la documentació en romànic és fragmentària i accidental. Al nord de França i en l'Anglaterra anglonormanda, hi ha 21 manuscrits en romànic escrits entre el 750 i el 1150. I en el mateix període se'n troben 7 a la península Ibèrica; 88 a la zona catalana i occitana; 19 en zones italianes; 16 a Sardenya; 2 a zones del retoromànic. El contrast més gran es dona en la zona peninsular, on s'ha conservat una extensa producció de cartes i textos legals que documenten molt bé la nova funció del romànic. Així, entre el 1150 i el 1250 se'n documenten 870 a la península Ibèrica; 216 a la zona catalana i occitana; 62 a la zona italiana; 20 a Sardenya i 1 en les zones retoromàniques.

Quant al primer grup, cal dir que aquests documents eren la continuació d'una llarga tradició d'escrivans llatins tardans que jugaven amb el contrast lingüístic entre les varietats altes i baixes amb finalitats humorístiques o ideològiques, primer entre el llatí clàssic i el llatí vulgar i després entre el llatí i els vernacles. Els textos i fragments en romànic funcionen com un contrast estilístic dins del text llatí i representen la continuació natural del llatí vulgar escrit que

ja s'emprava amb el mateix propòsit. En ocasions les anotacions també ajuden a aclarir el significat del passatge llatí on s'insereixen. D'aquest període podem esmentar els textos o fragments següents:

Indovinello Veronese, endevinalla escrita entre el 730 i el 750 en llatí i italià que el copista inserí en la primera pàgina d'un llibre d'oracions del segle VIII.

Grafitto di Commodilla, inscripció en italià primerenc feta en el marc d'un fresc a la cripta dels sants Fèlix i Adaucte, a les catacumbes de Commodilla (Roma), de la primera meitat del segle IX.

Placiti Cassinesi, quatre declaracions en italià de testimonis en documents llatins d'un judici, datat el 960-963.

Postilla Amiatina és una breu nota escrita en italià afegida en una escriptura notarial de l'any 1087.

Probatio Pennae de Würzburg, afegida a la primera pàgina d'un manuscrit llatí, escrita en retoromànic prop de l'any 1000.

Iscrizione di San Clemente, inscripcions en un mural que representa la passió de sant Climent on es poden veure diàlegs en italià, de final del segle XI.

Juraments d'Estrasburg, fórmules de jurament en francès i en alemany dins d'un text historiogràfic escrit en llatí (la crònica escrita per Nitard, *Historiarum Libri IV*, que era net de Carlemany). Probablement és el text més famós d'aquest grup.

Deux griffonnages français, breus notes marginals en francès afegides al text llatí *Vita Sancti Cilliani*, del segle XI.

Didascalia sopra una figura di leone, llegenda que acompanya la imatge d'un lleó afegit a la darrera pàgina d'un manuscrit bizantí, en grec i italià, del segle XI.

Glosas Emilianenses, breus notes en llatí, navarroaragonès i basc inserides en un manuscrit en llatí de començaments del segle XI.

Glosas Silenses, breus aclariments en castellà afegits al text llatí, del segle XI.

En el cas del català, tot i que no disposem de cap text del segle X, no vol dir que no hagin existit aquests textos, sinó simplement que no s'han conservat. De fet, sabem que hi va haver un text d'aquesta mena perquè l'erudit il·lustrat

Jaume Villanueva en dona testimoni: en un manuscrit científic molt valuós de Ripoll del segle VIII, avui perdut, hi havia una nota marginal amb lletra del segle X o del començament del següent que deia «Magister ms. no vol que me miras novel» (el meu mestre no vol que em miris, novell). Es tracta d'una facècia monàstica que il·lustra el sentit de l'humor dels monjos ripollesos. Aquest és el primer text conegut volgudament escrit en català.

El segon grup de textos és el precursor de la tradició discursiva que succeeix les antigues pràctiques llatines als monestirs, les cancelleries, les oficines administratives dels tribunals. La tradició llatina proporcionà un gran repertori de fórmules i models textuais llatins on el vernacle s'inseria, primer esporàdicament i després regularment. Freqüentment, els escriptors inserien cites de testimonis en vernacle en la documentació llatina i en els juraments que provenien de l'antiga llei oral alemanya, com es pot veure en els juraments feudals del sud de França i Catalunya, que marcaren l'inici d'una extensa tradició medieval de juraments i documents privats en romànic. La forma lingüística d'aquests textos és força simple. Uns són llistes i d'altres, com els juraments, presenten un estil que segueix la fórmula estàndard. Els textos d'aquest període contenen tota mena d'informació sobre mercaderies, propietats, preus, impostos, llistes de creditors, etc. I demostren que el romànic havia esdevingut una part ordinària de la comunicació als monestirs, les cancelleries i les oficines urbanes. Com a mostra d'aquests textos trobem:

Glossario di Monza, fragment d'un glossari de 65 termes d'ús quotidià on al costat de la forma en italià (llombard) s'indica l'equivalent en grec (bizantí), del primer quart del segle X.

Nodicia de kesos (980), text afegit al *verso* en blanc d'un document en llatí del segle X que conté una breu llista dels formatges que van ser regalats al monestir de Sant Just i Pastor (Lleó) per la feina que havien fet els monjos.

Serment de fidélité prêté par Roger 1er, comte de Foix, à son oncle Peire, évêque de Gérone, que és el jurament de fidelitat fet pel comte de Foix a l'arquebisbe de Girona, on les parts del jurament són escrites en occità i la resta en llatí, de 1034.

Conjurations romanes dans le Breviarium Alarici, fórmules escrites en occità per guarir ferides afegides als marges d'un manuscrit llatí, de la segona meitat del segle X.

Jurament feudal de Radulf Oriol, castlà d'Areny i d'Orrit, a Ramon IV de Pallars Jussà (1028-1047), només les parts del jurament són escrites parcialment en català.

Jurament de compareixença (1031-1035), només les parts del jurament són escrites parcialment en català.

Jurament feudal de fidelitat de Ramon Guillem de Pallars Sobirà a Ramon V de Pallars Jussà (1047-1098), només les parts del jurament són escrites parcialment en català.

Serment de fidélité prêté par Guillem II de Besalu, jurament de fidelitat fet pel comte de Besalú a l'arquebisbe de Narbona, on només les parts del jurament són escrites en occità, de 1053.

Serment de fidélité prêté par la vicomtesse de Narbonne, jurament de fidelitat de la vescomtessa de Narbona a l'arquebisbe de Narbona, només les parts del jurament són escrites en occità, de 1078.

Carta cagliaritana, document de 1089 que confirma una donació i que té la peculiaritat d'estar escrit en sard emprant l'alfabet grec.

Partición de Huesca, nota escrita en castellà i llatí en relació a una partició de béns, de 1090.

Conto navale pisano, llista de despeses relacionades amb l'equipament de vaixells feta a Pisa al final del segle XI o començament del XII i escrita en toscà.

Anotacions en occità sobre donacions que es poden trobar en els dos primers volums del cartulari del monestir de Saint-Martial de Llemotges, de 1120.

Anotacions en occità que apareixen al cartulari dels vescomtes de Millau, anteriors a 1150.

Nota en català col·loquial de l'any 1150, que és una anotació breu inserida en un document llatí.

Sense cap mena de dubte, els textos medievals més famosos de les llengües romàniques corresponen al tercer grup. Els autors o escriptors voluntàriament establiren una nova tradició discursiva i van contribuir al naixement de les convencions romàniques per als textos que pertanyien a la memòria cultural de la comunitat laica. De fet, gairebé tots els textos primerencs d'aquest grup semblen mantenir una estreta relació amb el programa de la Reforma carolíngia i, en concret, amb el desig de l'Església d'obrir als laics les parts més importants de la fe cristiana, la pràctica de la qual fins ara havia estat en llatí.

Efectivament, la majoria dels textos són bilingües. Mantenen la part litúrgica en llatí i el romànic s'empra en la part més emotiva i imaginativa. Així, a les cançons, les oracions, la litúrgia paralitúrgica, els sermons i la instrucció dels laics és on es comença a emprar el romànic com a llengua escrita. Les primeres mostres apareixen al nord de França. El text més antic, de final del segle VIII, és el *Laudes de Soissons*, que afegí a la lletania en llatí de sants una fórmula de benedicció en llengua vernacla dirigida als prínceps carolingis. Sense cap mena de dubte, degué impressionar a l'audiència, que no estava acostumada a sentir el romànic en aquest context i que ajudà a reforçar la identitat dels carolingis congregats. A partir d'aquí la presència de romànic aniria expandint-se en les cançons paralitúrgiques, les oracions, les obres de teatre i les danses, primer al nord i el sud de França i després, a partir del segle XII, a Itàlia i la península Ibèrica.

Dins del context de les reformes de Cluny, i de la reforma de Burgos feta una mica més tard a la Península, la traducció dels textos sagrats més importants formava part de la instrucció dels laics. I començà amb traduccions interlineals i marginals de la Bíblia o de textos per al catecisme. S'hi pot constatar que la traducció del llatí a la llengua parlada habitualment no codificada (normalitzada) era una feina complexa i àrdua. I la principal dificultat era traslladar l'estil complex del text llatí a una llengua vernacla que en aquest moment encara no disposava de mecanismes interns suficients per a aquest propòsit.

En tot cas, la llengua vernacla assumí un nou paper en els dominis culturals que fins aquell moment havien estat reservats al llatí eclesiàstic. Per primer cop, els laics participaven en la memòria cultural literària (en el sentit més ampli) i això tingué un fort impacte en la tradició escrita en romànic. Des de mitjans del segle XII, especialment al nord de França, no hi ha només una explosió de textos escrits en llengua vernacla com sermons, cançons i obres paralitúrgiques i narracions hagiogràfiques, sinó també de narracions orals i textos de caràcter líric més antics, com les cançons de gesta, els poemes dels trobadors, les narracions curtes. És a dir, que paral·lelament a l'aparició d'aquests nous textos escrits en romànic sorgeix també un nou públic urbà i cortesà que llegeix el romànic.

Com a mostres d'aquests textos, a banda del *Laudes de Soissons* ja esmentat de final del segle VIII, tenim els següents:

Cantilena de Santa Eulàlia, escrita en francès a final del segle IX i de caràcter hagiogràfic.

Sermó sobre Jonàs, on hi ha notes escrites en llatí i sobretot en francès per ajudar a la predicació d'aquest sermó, de la primera meitat del segle x.

Chanson de la Passion (fragment d'Augsburg), cançó paralitúrgica sobre la passió de Crist escrita en francès, del darrer terç del segle x.

Transcripció parcial i interlineal al retoromànic d'un sermó en llatí afegit a un sermó de pseudo-Agustí, de final del segle xi.

Formula di confessione umbra, que és una fórmula confessional inserida en una col·lecció de textos litúrgics i paralitúrgics, on tant el que han de dir el capellà com el penitent és escrit en umbre i la fórmula d'absolució està en llatí, de final del segle xi.

Boëci, cançó en occità de caràcter hagiogràfic sobre la vida d'un sant amb comentaris inspirats en les *Consolacions* de Boeci, de final del segle xi.

Passió de Crist (Clermont), escrita en un francès molt influït per l'occità i també conté la *Vida de sant Léger*, escrita en francès, de l'any 1000.

Alba bilingue, breu poema religiós destinat al cant litúrgic en llatí i occità, de l'any 1000.

Chanson de Sainte Fay d'Agen, cançó escrita en occità que narra la vida del sant, de l'any 1100.

Quatre cançons en occità dedicades a la Verge que apareixen en un conjunt de cançons en llatí de Saint-Martial de Limoges, de l'any 1100.

Ceremonial d'une epreuve judiciaire, on la major part del text és en llatí i l'escrivà insereix anotacions en francès, de començament del segle xii.

Sermons limousins, de la primera meitat del segle xii, on els primers apareixen escrits en occità.

Epître farcie de saint Etienne, que és una cançó sobre la vida del sant inserida en un missal en llatí escrita en llatí i francès durant la primera part del segle xii, a la regió de Tours.

Quant li solleiz, que és un himne paralitúrgic sobre el *Càntic dels càntics* (*Càntic de Salomó*) escrit en francès normand al 1150.

Hilarii ludi, col·lecció d'obres paralitúrgiques amb refranys en francès; 2 de les 15 obres estan escrites en francès, del 1150.

Eadwine Psalter, traducció interlineal en anglès i francès del textos litúrgics, de mitjan del segle xii.

Així doncs, el període primerenc de transmissió de les llengües romàniques (segles VIII-XII) va constituir una excepció a la pràctica de l'escriptura llatina

medieval, de la qual seguiren depenent durant segles. La profunda influència de l'escriptura llatina es pot veure en les convencions gràfiques dels textos romànics primerencs, que segueixen la pràctica llatina de separació de paraules i l'estructura formal típica de la tradició llatina. No obstant això, l'ús escrit del vernacle disposava encara d'un espai considerable per a la creativitat en la recerca de solucions adaptades. Així, trobem un llenguatge híbrid en algunes adaptacions literàries com en el *Girart de Roussillon*, escrit en una barreja d'occità i francès fruit del contacte de llengües. Del nord de França prové un document escrit per a un públic burgès, que conté més formes locals i regionals que d'altres adreçats a l'aristocràcia o a l'àmbit reial. També influeix el grau de dependència que el text en vernacle mantingui amb el text llatí. L'autor de la traducció o adaptació dels *Diàlegs* de sant Gregori el Gran al francès antic clarament va idear noves formes quan va intentar imitar les estructures llatines.

El que coneixem com a català antic, francès antic, italià antic, etc., són noms moderns per a una realitat lingüística difícil de capturar on coexisteixen solucions individuals en textos que no eren sempre pensats per ser llegits per moltes altres persones. A partir de 1150 ja trobem textos que reflectien les normes regionals flexibles d'un vernacle particular, però encara molt lluny de representar varietats estàndards codificades. A mitjan segle XII, amb l'ús creixent de l'escriptura per part dels laics i l'aparició d'un públic laic per a la literatura escrita en vernacle canviaren les condicions sociolingüístiques de l'alfabetització en la llengua vernacla. Les cançons de gesta i altres gèneres literaris es van associar fermament a la lectura i l'escriptura, i quan no sols els clergues sinó també els laics començaren a emprar l'escriptura per a les tasques lingüístiques, la situació va canviar.

Així, la creació de complexes estructures que permeten acomplir totes les necessitats expressives, com també la tendència a desenvolupar normes supralocals, permeten la institucionalització de l'escriptura en llengua vernacla i preparen el terreny per a la seva futura estandardització. La intensitat d'aquests processos variava d'una regió a l'altra, però fins al segle XVI no hi hagué cap llengua escrita estàndard codificada. Les futures varietats estàndard no serien idèntiques a cap dialecte regional, sinó que més aviat serien el resultat d'una barreja de característiques lingüístiques heterogènies. En tot cas, els vernacles medievals escrits no degueren reflectir la llengua parlada completament, sinó que els escriptors i els autors crearen formes lingüístiques híbrides adaptades als nous objectius supralocals dels seus textos.

1.3. COMPARACIÓ ESTRUCTURAL DEL LLATÍ I LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

Encara que el llatí i les llengües romàniques són diferents en molts aspectes, des del punt de vista de la tipologia dels elements que integren les llengües romàniques pràcticament ja es troben tots sense excepció en el llatí. En les pàgines següents descriurem breument alguns aspectes lingüístics que posen de manifest el contrast entre el llatí i les llengües romàniques a nivell fonològic, morfològic i sintàctic.

El sistema vocàlic del llatí clàssic es basava en l'oposició de la quantitat llarga/breu de les vocals. Estava format per deu vocals, cinc de llargues i cinc de breus. D'acord amb el punt d'articulació podien ser anteriors, centrals i posteriors, i no presentaven certs trets contrastius que apareixeran en les llengües romàniques, com la nasalització, que es troba en el francès, el portuguès i dialectes del nord d'Itàlia, o la reducció vocàlica en síl·labes àtones que apareix en francès, portuguès, català i molts dialectes del sud d'Itàlia. En tot cas, cap de les llengües romàniques presenta l'oposició de durada com a tret pertinent, fet que indica que aquesta oposició ja s'havia perdut en el llatí vulgar. A més, també hi havia diferències d'accentuació en la llengua literària i el llatí parlat. Per exemple, en llatí clàssic, en les paraules de més de dues síl·labes, la posició de l'accent depenia de la quantitat de la penúltima síl·laba. Però en desaparèixer la distinció entre vocals llargues i breus, els parlants no podien saber on anava l'accent. De manera que si un parlant culte pronunciaria canònicament FÉRO i RÉFERO, la majoria dels parlants pronunciaven FÉRO i REFÉRO.

Com a conseqüència dels canvis en l'accentuació, l'evolució posterior de les vocals va ser distinta segons es tractés de vocals tòniques o àtones. Majoritàriament, en les primeres es produïren processos de diftongació que culminarien en el període romànic; i en les segones es donà un procés de debilitació. I és que la major intensitat de la síl·laba tònica implicava una pèrdua de nitidesa de les vocals àtones contigües a ella i per això la síncope (pèrdua) de les vocals no centrals era molt freqüent. La síncope de la vocal pretònica no inicial es donà en tota la Romània, mentre que la síncope posttònica no final només es donà de forma generalitzada en la Romània occidental. De fet, són nombrosos els «errors» per síncope que recull el conegut *Appendix Probi*, que és una llista d'incorreccions afegida com a apèndix en una còpia d'un tractat gramatical atribuït a Probus (gramàtic del segle IV): SPECULUM, NON SPECLUM; TABULA, NON TABLA; CALIDA, NON CALDA. Igualment, tot i que no de manera generalitzada a la Romània, les

vocals àtones finals es relaxaren considerablement i això contribuï a la crisi del sistema flexiu.

Un altre fenomen important és l'aparició de les semiconsonants, palatal o velar, ja documentat al segle III. Quan la vocal tònica era precedida d'una vocal en hiat, que necessàriament era més tancada que la tònica, aquesta tancava encara més l'articulació de tal manera que deixava de funcionar com a nucli sil·làbic i passava a constituir síl·laba amb la vocal tònica, originant els diftongs creixents, inexistents en llatí clàssic. Així, MULIERE i FILIOLU es pronunciaven [mulj'ɛre] i [filj'olu] respectivament.

El sistema consonàntic del llatí vulgar presenta dues tendències fonamentals. D'una banda, l'augment de la tensió articulatòria de les consonants inicials i el progressiu relaxament de les consonants no inicials. D'una altra, l'aparició d'un nou punt d'articulació, el dels fonemes palatals. La primera tendència implicà, per exemple, l'aparició de vocals palatals epentètiques davant dels grups formats per una consonant sibilant seguida d'una altra consonant, com en SPERARE > [espɛ're]. La relaxació de la tensió articulatòria de les consonants no inicials es manifesta ja de ben antic en la caiguda de les nasals finals en les paraules polisil·làbiques, i de les nasals seguides de sibilant (COSUL en lloc de CONSUL, CRESCES en lloc de CRESCENS, CESOR en lloc de CENSOR). Així, l'omissió de la -m a final de mot ja devia ser general en la pronúncia en temps d'August, però en l'escriptura es mantenia perquè era la marca de l'acusatiu i no es documenta la seva pèrdua fins al baix imperi.

En tot cas, sense cap mena de dubte, la transformació més revolucionària fou la que culminà amb l'aparició dels fonemes palatals en les llengües romàniques. Tingueren lloc diversos fenòmens de palatalització, que no afectaren totes les llengües per igual. El llatí només tenia un so palatal, la iod [j], i les llengües romàniques en tenen molts, com la [ʃ] de *xàfec*, la [ʒ] de *jove*, la [tʃ] de *cotxe*, la [dʒ] de *ferotge*, la [ʎ] *llac*, la [ɲ] de *nyap*; les africades dentals [ts] i [dz], i les fricatives [θ] com en castellà *vecino*, [ð] com en castellà *pasado*, [x] com en castellà *caja*. Seguidament ens referim breument a alguns dels processos evolutius que originen aquestes noves consonants romàniques.

Quan una consonant dental o velar precedia una iod, els parlants tendien a aproximar el punt d'articulació d'ambdós elements, amb la qual cosa el punt d'articulació de les dentals davant de iod s'anà endarrerint progressivament i el de les velars s'avançava. Així, es documenten les grafies *zebus* (amb la introducció de la Z grega) en lloc de DIEBUS, *oze* en lloc de HODIE, *zabolus* en lloc

de DIABOLUS. I en la Romània occidental es documenta la tendència a passar de l'articulació palatal a l'alveolar, que provoca vacil·lacions gràfiques, com en TERCIA/TERTIA/TERSIA, MARSALIS/MARTIALIS. Posteriorment, a bona part de la Romània occidental el resultat dels grups TJ, KJ i K^{ei} acabaren confluint. Se sap que aquest procés s'inicià en època relativament tardana perquè els préstecs que les llengües germàniques adoptaren del llatí abans d'aquest canvi encara mantenen el so de la velar. Per exemple, CISTA donà *kiste* però CELLA ja donà *zelle*. El pas de [tʃ] a [ts] només es va donar en la Romània occidental i fou tardà, probablement posterior al segle VIII, com sembla indicar la conservació de [tʃ] en la parla mossàrab. Al final, [ts], [dz], [dʒ] esdevenen [s], [z], [ʒ] a bona part de la Romània. Com a mostra de la diversa evolució podem esmentar el llatí CAELUM ['kajlu(m)], que esdevé *cielo* ['tʃelo] en italià, *cer* [tʃer] en romanès, *cielo* ['θjelo] o ['sjelo] en castellà, *ciel* [sjel] en francès, *cel* ['sɛl] en català i *céu* ['sɛw] en portuguès.

Des del punt de vista gràfic, la representació d'aquests sons és molt variada. Per exemple, el so [ʃ] s'escrivia *ʃ* en romanès (en aquesta llengua s'emprà l'alfabet ciríl·lic fins al segle XIX), *sc(i)* en italià, *ch* en francès i en occità, *(i)x* en català, *ch* i *x* en portuguès i *x* en gallec. I el so [ɲ] s'escrivia *gn* en italià i francès, *nh* en occità i portuguès, *ny* en català, *ñ* en castellà i gallec.

Les llengües romàniques desenvoluparen categories que no existien en llatí, com l'article definit. La majoria de les llengües empenen l'article provinent del pronom demostratiu llatí ILLE, tret d'algunes zones del català i el sard, que fan servir el derivat d'IPSE. L'aparició de l'article fou possible gràcies als canvis que el sistema de pronoms demostratius llatins patí, sobretot a partir del segle IV. Així entre els articles romànics hereus del llatí ILLE tenim en romanès *l(le)*; en italià *il* (singular, davant de noms que comencen per consonant), *lo* (singular, davant de noms que comencen per vocal, per *s* + consonant, o per *z*), *la*, *i* (plural de *il*) i *gli* (plural de *lo*), *le*; en francès *le*, *la*, *les*; en provençal *lou*, *le*, *li*; en castellà *el*, *la*, *los*, *las*; en català *el*, *la*, *els*, *les* (dialectalment el masculí és *lo*); en portuguès *o*, *a*, *os*, *as*.

A partir de l'estudi de la documentació antiga i de la toponímia podem deduir que en l'àrea del català oriental l'article emprat era el derivat de IPSU, excepte, sembla, a la Cerdanya i el Berguedà, on no apareix en la toponímia. Quant al català nord-occidental, ambdós tipus coexistien originàriament en els comtats d'Urgell i de Pallars, on es manté encara fossilitzat en topònims com *Sapeira*, *Sarroca de Bellera*, però a la Ribagorça més occidental ja hi devia haver només el derivat de ILLU. A la Catalunya Nova apareix encara el tipus IPSE en

la toponímia de l'àrea de la marca primitiva. Per exemple, *Sant Martí Sarroca* (Alt Penedès), *Sant Jaume Sesoliveres* (Anoia), *Sant Pere Sasserra* (Segarra), *Sarral* (Conca de Barberà); i fins al Tarragonès (*Sant Pere Sescelades*), i al Segrià (*Sarroca de Segre*).

Pel que fa a les Illes, dialecte consecutiu, l'article derivat de IPSU s'hi va estendre plenament (excepte a Pollença) a partir de la llengua dels repobladors del segle XIII, i s'hi manté amb tota vitalitat en la parla; no hi és desconegut, però, el tipus ILLU, que s'aplica en singular a algunes paraules com *l'infern*, *el bisbe*, *el sol*, *la lluna*, *el papa*, *el rei*, en topònims com *la Real*, *el Carme* (Palma), i en algunes frases fetes com *tot lo dia*. A les Terres de l'Ebre i al País Valencià sembla que l'únic tipus pràcticament emprat tostemps és el derivat de ILLU, que ja devia predominar en català nord-occidental i que era exclusiu de l'aragonès i de les altres parles hispàniques (incloent-hi el mossàrab).

Les formes etimològiques *lo*, *los* han estat substituïdes en l'edat moderna en la major part del domini lingüístic per les reforçades *el*, *els*, que són les preferents en la normativa actual, però es mantenen amb caràcter dialectal en català occidental, tortosí i alguerès, i en l'extrem meridional del Camp de Tarragona. I també fins ben recentment almenys en frases fetes com *tot lo dia* i *per lo senyal*.

Una de les diferències més destacades de la morfologia nominal romànica moderna en comparació amb la llatina és la gairebé total absència de la declinació nominal. L'única excepció és el romanès, on la distinció de casos es limita a determinants i substantius singulars femenins, i el retoromànic, que conserva alguns patrons residuals. En francès i occità antics, i més esporàdicament en català antic (*sènyer* 'senyor, *Déus* 'Déu'), encara es documenten algunes traces d'aquest sistema, però en general la morfologia dels casos s'havia extingit abans dels primers testimonis de les llengües romàniques. I és que encara que les gramàtiques llatines clàssiques presentaven sempre la flexió nominal amb una estructura estable, en realitat era un sistema en crisi que mostrava moltes confusions formals. A final del segle VII a bona part de la Romània només funcionaven dues desinències: la de nominatiu per expressar la funció de subjecte, d'atribut i de vocatiu (cas recte), i la d'acusatiu (cas oblic) per expressar la resta de funcions diferenciades gràcies a les preposicions.

La funcionalitat indicada per la declinació és assumida per una gamma de preposicions que expressen valors temporals, espacials, etc. Algunes són continuadores de la funció que aquestes preposicions ja tenien en llatí, com els derivats de IN o PER; i d'altres són creacions romàniques, com en francès *pendant*,

en castellà, portuguès o italià *durante*, el català *durant*, etc. Com que el nombre de preposicions de qualsevol llengua romànica és considerablement superior al nombre de casos llatins, en general no es pot fer la simplificació de dir que un determinat cas llatí és equivalent a una determinada preposició romànica, tret, de potser, dos casos. Gairebé totes les funcions del genitiu llatí troben el seu equivalent en construccions romàniques amb les formes derivades de la preposició llatina DE. I similarment, entre el cas de datiu i les construccions romàniques amb les preposicions descendents del llatí AD, com en l'expressió del complement indirecte o els complements d'alguns adjectius (FILIUS PATRI SIMILIS → *il figlio è simile al padre* (italià); *el fill és similar al pare*).

Paral·lelament, el gènere neutre decaigué i les paraules que havien tingut una desinència específica per al neutre passaren a emprar les desinències pròpies del masculí o del femení. El llatí clàssic presentava tres gèneres: masculí, femení i neutre. En aquesta llengua els gèneres ja no representaven gaire més que una categoria gramatical purament formal i no una distinció natural, excepte en les relacions entre home i dona per a les quals hi havia radicals o sufixos diferents: MATER/PATER, VIR/MULIER, IMPERATOR/IMPERATRIX. Per als animals, excepte alguns casos com GALLUS/GALLINA, EQUUS/EQUA, o d'arrel diferent com TAURUS/VACCA, el nom era més aviat epicè, com BOS, FELES, VULPES, independentment del gènere formal.

Quant a la morfologia verbal, en llatí el temps, el mode i l'aspecte s'expressaven a través d'un conjunt de terminacions morfològiques, que a vegades es podien segmentar i reconèixer fàcilment (AMABITUR 'ell serà estimat') i d'altres no tant (AUDIEMINI 'vosaltres sereu escoltats'). Aquest sistema evolucionà en les llengües romàniques mantenint certes similituds però també desenvolupant diferències ben marcades. Així, gairebé totes les llengües romàniques compten amb formes verbals flexionades hereves dels paradigmes llatins de present i d'imperfet d'indicatiu. Els dialectes del sud-est d'Itàlia (Salent) en són l'excepció.

Probablement, l'aparició de les múltiples estructures perifràstiques que les llengües romàniques han desenvolupat és l'aspecte més destacable del sistema verbal romànic. Per exemple, en llatí la veu passiva s'expressava per mitjà de terminacions morfològiques en el present (activa: UIDEO 'veig', passiva: UIDEOR 'he estat vist'), el futur (activa: CAPIES 'capturaràs', passiva: CAPIERIS 'seràs capturat') i l'imperfet (activa: AMABAT 'ell estimava', passiva: AMABATUR 'ell va ser estimat'). En canvi, en el tema de perfet s'expressava a partir de la perífrasi formada amb el participi de passat del verb seguit de la forma imperfecta corresponent del verb

ESSE: present perfet (activa: UIDI 'he vist', passiva: UISUS SUM 'he estat vist'); futur perfet (activa: CEPERISTI 'tu hauràs capturat', passiva: CAPTUS ERIT 'tu hauràs estat capturat'); plusquamperfet (activa: AMAUERAT 'ell havia estimat', passiva: AMATUS ERAT 'ella havia estat estimada').

Les llengües romàniques empren la construcció perifràstica en tots els temps de la veu passiva, inclosos aquells que no l'empraven en llatí. Paral·lelament, observant els següents exemples procedents del francès, l'italià i el portuguès, *j'ai été vu* (francès), *sarai stato catturato* (italià), *tinha sido amado* (portuguès), es poden observar les innovacions que cada llengua romànica ha fet a partir del sistema heretat del llatí. El francès empra l'auxiliar procedent del llatí HABERE + participi derivat de STATUM. L'italià, en canvi, empra l'auxiliar procedent del llatí ESSE. I el portuguès empra l'auxiliar procedent de TENERE i el participi procedent de SEDERE. A més, cal esmentar que moltes llengües també han desenvolupat un altre tipus de construcció passiva amb el pronom *se*, l'anomenada passiva pronominal.

Una altra perífrasi que es desenvolupa a partir d'ingredients llatins és la d'infinitiu + HABERE, que s'acaba fusionant en una única forma verbal creant els paradigmes de futur i condicional: CANTARE + HABEO > *cantarai* > *cantaré* (francès *chanterai*, italià *canterò*, castellà *cantaré*, portuguès *cantarei*, etc.) i CANTARE + HABEBAM > *cantaria* (francès *chanterais*, italià *canterei*, castellà *cantaría*, portuguès *cantaria*, etc.).

Quant al lèxic, els canvis socials de l'Imperi hi trobaren el seu reflex immediat, sobretot a partir del segle III. Molts termes caigueren en desús i foren substituïts per altres més expressius, com LOQUI 'parlar' que fou reemplaçat per FABULARE > *hablar* (castellà), *falar* (portuguès), *favlur* (dàlmata), *faeddare* (sard) i PARABOLARE 'explicar històries' > *parlar* (català i occità), *parlare* (italià), *parler* (francès). O EQUU 'cavall' que fou reemplaçat per CABALLU 'rossí' però el femení EQUA sobrevisqué en les llengües romàniques *yegua* (castellà), *euga* (català), *égua* (portuguès), *ebba* (sard), *iapă* (romanès). També es produí un increment en l'ús dels diminutius, fins al punt que a moltes llengües romàniques només arriben els derivats dels diminutius. Per exemple, del diminutiu de AURE, AURICULA, provenen *orella* (català), *orelha* (portuguès), *oreja* (castellà), *origra* (sard), *orecchia* (italià).

Molts termes llatins no van tenir continuïtat en la totalitat de les llengües romàniques, només han sobreviscut en regions perifèriques o molt allunyades, o com a termes secundaris, sovint amb un canvi de sentit. Per exemple, el llatí CASEU 'formatge' dona *queijo* (portuguès), *queso* (castellà), *caschiel* (retoromànic),

càsu (sard), *cacio* (en moltes parts d'Itàlia), *caș* (romanès), però en altres llengües ha estat reemplaçat pels derivats de FORMATICU ('formatge de motlle'), com *fromage* (francès), *formatge* (català i occità), *formaggio* (italià). O el cas de (COM) EDERE, que sobreviu en la forma *comer* en castellà i portuguès i a la resta de llengües és reemplaçat pels derivats de MANDUCARE 'mastegar', com *manger* (francès), *mandicare* (sard, però també *pappare*), *mânca(re)* (romanès).

Des d'una perspectiva més àmplia i mirant altres idiomes que comparteixen el mateix espai geogràfic que les llengües romàniques, contrasta el desenvolupament del lèxic i de la morfosintaxi. I és que a nivell lèxic hi ha molts elements transmesos a través del llatí com a idioma de cultura i ciència que també es troben a les llengües germàniques i, en menor mesura, en les eslaves, i fins i tot en llengües no indoeuropees com l'hongarès, el finès o el basc. Amb tot, el més sorprenent són els desenvolupaments a nivell morfosintàctic, on trobem paral·lelismes de les innovacions fetes en les llengües romàniques respecte del llatí en les llengües germàniques. Així, hi trobem, amb diferència de distribució, la presència d'articles, l'alternança dels verbs auxiliars equivalents a *haver* i *ser* en la formació dels temps de perfet i també aspectes relacionats amb l'ordre dels elements que integren l'oració.

1.4. LA CLASSIFICACIÓ DE LES LLENGÜES ROMÀNIQUES

Una de les classificacions més antigues és la que distingeix entre les llengües romàniques orientals i les llengües romàniques occidentals, que estableix la divisió en la línia La Spezia-Rimini. Matteo Bartoli ja n'havia parlat a començament del segle xx, però la formulació clàssica més coneguda es deu a Von Wartburg (1950). Les llengües romàniques occidentals són el portuguès, l'espanyol, el francès, el català i l'occità, més totes les altres llengües romàniques que es parlen a Espanya, França, Suïssa, Bèlgica i al nord d'Itàlia. Les llengües romàniques orientals serien les parlades als Balcans (romanès, meglenoromanès i istroromanès) i al centre i al sud d'Itàlia.

Des del punt de vista lingüístic, hi ha dos trets que, en general, distingeixen els dos grups de llengües. La major part de les llengües occidentals utilitza com a morfema de plural la *-s* final, derivada de l'acusatiu plural llatí. En canvi, les orientals expressen el plural amb *-e* o *-i* finals, que deriven del nominatiu plural llatí. Igualment, les llengües occidentals sonoritzen o perden les oclusives sordes

intervocàliques, mentre que les orientals les mantenen. Probablement, cap al segle III dC les consonants llatines *p*, *t*, *k* col·locades entre vocals o bé darrere una vocal i davant una *l* o una *r*, esdevingueren *b*, *d*, *g* en la zona occidental però es mantingueren en l'oriental. Per exemple, CAPRA(M) > *cabra* (portuguès, castellà, català), *capra* (italià), *capră* (romanès); ROTA(M) > *roda* (portuguès, català), *rueda* (castellà), *ruota* (italià), *roată* (romanès). En tot cas i malgrat totes les zones de transició en què un o altre tret hi manqui, aquesta caracterització, ampliada per alguns autors amb altres trets distintius, ajuda a diferenciar els dos grans blocs de llengües de la Romània.

Cal observar que la línia La Spezia-Rimini no només divideix la Romània en el seu conjunt, sinó que separa també el nord de la península Itàlica del centre i del sud. I des d'aquesta perspectiva la unitat lingüística de l'italià es qüestiona clarament. I és que no hi ha només diferències en el desenvolupament diacrònic, sinó també en la morfosintaxi. De manera que és més encertat distingir, com a mínim, dos diasistemes diferents en l'evolució històrica i profundament diferents en les seves propietats tipològiques. Així les varietats parlades a Itàlia al nord de l'esmentada línia s'agrupen en la denominació de gal·loitalià, que inclou el piemontès, el llombard, el lligur i el romanyès. La resta de varietats al sud d'aquesta línia són conegudes com a llengües italianes centremeridionals, entre les quals hi ha l'italià estàndard. Al seu torn, la frontera entre els dialectes centrals i meridionals transcorre per la línia que va des de Roma fins a Ancona. La llengua escrita italiana es basa en el dialecte parlat a Florència, escollit per l'enorme pes cultural dels tres escriptors toscans (Dante, Petrarca i Boccaccio) en el famós debat conegut com a *questione della lingua*.

Un altre cas interessant de comentar és el del sard. A l'edat mitjana i al Renaixement era reconegut com un idioma independent. Amb el temps, com que el sard pertany a l'àrea italiana on la diglòssia entre idioma i dialecte és, sociolingüísticament parlant, un fenomen absolutament general, la gent va passar a considerar-lo un dialecte italià més, com el llombard o el sicilià. Per això, el sard aparegué relativament tard en la llista de llengües romàniques, amb el mateix estatus de llengua independent que podien tenir el francès i l'italià. Amb tot, la seva classificació en el conjunt de llengües romàniques no és clara i més aviat cal considerar-lo com una llengua de transició entre el bloc oriental i l'occidental. En tot cas, a causa de la romanització primerenca i el relatiu aïllament, el sard ha conservat alguns trets arcaics del llatí. Així conserva la [k] llatina davant [e, i], com en *fachere* < FACERE, *cochere* < COQUERE, *chelu* < CAELU; la reducció del vocalisme

llatí és diferent i no es confonen la ũ i la ō llatines, com en *turre* < TÜRRE (en italià *torre*), *solu* < SÖLU (en italià *solo*); conserva les consonants finals, com en *numen* < NOMEN (en italià *nome*). També cal destacar que de totes les dominacions que va patir, la catalanoaragonesa dels segles XIV i XVI és la que més impacte lingüístic va deixar i que encara es parla català a l'Alguer.

Se sol considerar Friedrich Diez (1794-1876) el fundador dels estudis romànics com una disciplina acadèmica especialitzada. En la seva obra *Grammatik der romanischen Sprachen* (1836) divideix en sis les llengües romàniques: dues a l'est (l'italià i el romanès), dues en el sud-oest (l'espanyol i el portuguès) i dues en el nord-oest (el provençal i el francès). I indica que totes sis provenen d'un idioma comú, el llatí. De fet, el pensament lingüístic va canviar a finals del segle XVIII, ja que la idea de l'arbre genealògic va ajudar a comprendre la relació històrica entre un llenguatge primer i els seus descendents. El descobriment del sànscrit i els seus vincles amb el grec i el llatí va ajudar a entendre el vincle entre el llatí i les llengües romàniques. Les llengües van passar de ser entitats estàtiques juxtaposades a ser entitats dinàmiques en desenvolupament.

Aquesta divisió inicial de les llengües romàniques va ser el punt de partida de desenvolupaments posteriors, en què el nombre de llengües no va parar de créixer. És així com en la tercera edició de la seva *Grammatik der romanischen Sprachen*, Diez ja inclou el català com una llengua independent. I és que durant molt de temps els romanistes consideraren el català com una varietat de l'occità, però quan va augmentar el coneixement sobre els dos idiomes, va quedar clar que eren llengües ben diferenciades. La posició del català com a llengua independent es va consolidar amb la publicació el 1925 de *Das Katalanische* de Meyer-Lübke. Malgrat que no tothom hi està d'acord, bona part dels estudiosos considera que el català i l'occità pertanyien a un diasistema comú i que el català rebé influències iberoromàniques posteriors. I cal remarcar, com indica Joan Veny, que el rossellonès és i ha estat sempre un dialecte entre l'occità i la resta del català, format per un enorme bagatge d'elements occitans amuntegats al llarg de segles sobre una estructura bàsicament catalana i que són absents en la resta del català.

La identificació del català amb l'occità també va estar condicionada per la tradició catalana. Inicialment, el terme *llemosí* s'emprava per referir-se al català arcaic i la llengua trobadoresca, especialment a l'àrea valenciana i a les Illes. A partir del segle XVI es començà a emprar per referir-se a la llengua catalana contemporània. La denominació s'inspirava en el parentiu amb l'occità i va ser una

manera unitària de denominar la llengua sense incloure al·lusions geogràfiques de les varietats del català (català de Catalunya, valencià de València, mallorquí de Mallorca, etc.). I així es va emprar fins a mitjan del segle XIX, quan els especialistes en la literatura trobadoresca consideraren que aquesta denominació no era adient.

Ara bé, essent una llengua que presenta característiques pròpies de les llengües gal·loromàniques (com el francès) i iberoromàniques (com el castellà o el portuguès), fou una qüestió molt debatuda entre els lingüistes de la gramàtica comparativa esbrinar a quina agrupació de les llengües romàniques pertanyia. Molts anys després, Badia i Margarit va trobar una solució quan va suggerir que el català era una llengua pont entre els dos grups. El concepte de llengua pont emprat per Badia i Margarit és, de fet, un solució metodològicament molt encertada. La classificació de les llengües té l'objectiu d'establir límits ben definits entre un grup de llengües i la resta, quan en realitat molt sovint només hi ha canvis i transicions graduals entre un grup i un altre. I això és el que es troba en les llengües romàniques, que en ser una família lingüística força unida és plena de llengües pont. Així, l'aragonès, com el català, mostra característiques gal·loromàniques en fonètica, i el gascó té més característiques en comú amb l'iberoromànic que qualsevol altra varietat de l'occità.

Recentment, el millor coneixement del català i de l'occità fa necessari matisar que més que parlar del gal·loromanisme del català caldria parlar de l'occitanoromanisme. Joan Veny classifica la influència que el català rep de tots dos grups de la següent manera.

a) Gal·loromànic-1 (o occitanoromànic-1) (s. VII-XII). En aquest període el català i l'occità formen una continuïtat d'àrea lingüística. Trobem elements pràcticament coincidents amb l'occità (blat, ordi, ceba, cercar, sota, garba, post, glop, etc.) i molts d'altres concomitants en el tipus lèxic (pota/pauta, guatlla/catla, etc.); es tracta d'una continuïtat d'àrea lingüística fruit de la història (base llatina o de substrat compartit) i de la geografia (adstrat).

b) Gal·loromànic-2 (o occitanoromànic-2). Correspon als manlleus de l'occità, resultat de contactes econòmics, polítics, comercials, literaris, de colonització, etc. Així, del lèxic dels trobadors tenim mots com gint/gent 'delicadament', marrit 'trist', gabar 'lloar', isnell, pascor, beutat, etc., avui caiguts en desuetud, mentre que refrany, viola, verger, etc., formen part del vocabulari actual. Recordem que els catalans durant l'edat mitjana usaven l'occità

per a la poesia. A través de la presència dels monjos de Cluny i del Cister, es van integrar mots com canonge, frare, capellà; procedeix del món feudal ambaixada, i tenen a veure amb el del comerç, tatxa, i potser gíngebre. De vegades només ens podem limitar a dir que el mot és gal·loromànic (gratabuixes ‘raspallet de ferro dels argenters’), o que és compartit per occità i català (ufana ‘ostentació’) o precisar que és un occitanisme procedent del francès (torxa/antorxa, faisà, garlopa). A més, la intensa immigració occitana entre els segles XIV i XVII (pagesos, pastors, vidriers), deguda a un excés demogràfic i a les guerres de religió, va deixar empremtes en l’antroponímia catalana, com en els cognoms *Lairet*, *Bigorra*, *Olivier*, *Avinyó*, *Cambó*, *Patxot*, etc.

c) Gal·loromànic-3 (o francoromànic). Correspon a la influència que el català rep del francès a partir de la Revolució Francesa. Així en rossellonès s’empra *bulanger*, *canard*, *colier*, d’abord, etc.

d) Iberoromànic-1. Comprendria les afinitats del català amb aquest bloc hispànic. Primerament es va tenir en compte sols el castellà, sense pensar en l’aragonès, tant en contacte amb el català en l’època medieval, quan existia en la seva plenitud. El català conté casos de continuïtat d’àrea lingüística, alguns presents en occità per la mateixa raó, com encender/encendre, mango/màneg, yermo/erm, secano/secà, hoz/falz/falz, gavilla/gavella, pié/peu, terciar/tercejar, hormiguero/formiguero/formiguer, oruga/eruga, hermano/germà. Paral·lelament també hi ha casos de progressió del castellà dins l’aragonès, per l’expansió política, administrativa i cultural de Castella: es tracta dels actuals o[x]o, ho[x]a, hoy, poyo, mucho, etc., enfront dels genuïns uello-güello, fuella, ué-güé, pueyo, muyto, respectivament, drenats a les altes valls pirinenques, sense que faltin adaptacions accentuals (figádo, pa[x]áro, etc.).

e) Iberoromànic-2. Correspon als manlleus provinents del castellà, bé que el català ja en coneix de primerencs. Es tracta, a partir del segle XVIII, del resultat d’una ocupació militar i d’un intent d’assimilació cultural i lingüística a través de l’escola, l’administració i la premsa, factors als quals s’afegiran el servei militar, el cinema, la immigració i, a la postguerra, la ràdio i la televisió i més immigració. De tota manera cal tenir en compte que, a mitjan segle XIX, la projecció del castellà era limitada a causa de la penúria de l’escolarització: 50% d’analfabetisme a Catalunya, 58% a València, 90% a les Balears.

Quant al francoprovençal i al retoromànic, es diu sovint que van ser llengües *inventades* per Graziadio Ascoli (1829-1907). De fet, la distinció d'aquestes llengües com a idiomes independents té l'origen en la lingüística romànica, ja que entre els parlants no existeix la sensació de pertànyer a una unitat lingüística superior per sobre del dialecte local o regional. Ascoli s'adonà que certs desenvolupaments fonètics del centre de la Romània distingien dos grups de dialectes de la resta.

D'una banda, determinades varietats situades entre el domini del francès i l'occità compartien la característica bàsica que el consonantisme era molt similar al del francès mentre que el vocalisme s'assemblava més a l'occità. El 1873 Ascoli establí la denominació de francoprovençal per referir-s'hi, al·ludint al seu caràcter de transició entre el francès i l'occità (llavors denominat provençal). Avui dia s'emptra també el terme arpità i el seu reduït nombre de parlants viu en tres estats diferents, França, Suïssa i Itàlia. No hi ha hagut mai cap capital local o un centre cultural o polític que hagués afavorit la formació d'una llengua estàndard unificada. Ni hi ha hagut consciència entre els parlants de la similitud entre els dialectes, que es consideren independents entre si i dominats pel francès estàndard.

D'altra banda, Ascoli postulà que una sèrie de varietats lingüístiques a la regió alpina formaven una unitat bàsica que denominà ladí, que després seria batejada per Theodor Gartner (1883) com a retoromànic. Les tres comunitats que componen aquest idioma es troben als Grisons, les Dolomites centrals i la regió del Friül. A diferència de l'arpità, no existeix avui una continuïtat geogràfica entre els dialectes, però sí que hi ha una certa consciència de connexió entre els parlants de les tres zones.

En definitiva, hi ha una gran zona al centre de la Romània on tots els grups d'idiomes principals (tret del romanès) estan directament en contacte. És l'anomenada Romània contínua. Aquesta zona es caracteritza per la presència de nombroses transicions i continuïtats. El gascó i el català formen una transició entre l'iberoromànic i el gal·loromànic; l'arpità funciona com a transició entre el nord i el sud del gal·loromànic; i els tres grups dialectals del retoromànic constitueixen l'àrea de transició entre el gal·loromànic i l'italoromànic, especialment els dialectes del nord d'Itàlia que s'agrupen sota l'etiqueta de gal·loitàlic.

2.1. LA FORMACIÓ DE LA LLENGUA CATALANA

En la història del català sovint s'ha confós —com també ha succeït en altres llengües romàniques— la cronologia del procés de formació de la llengua amb la datació dels seus primers textos conservats.

Des del punt de vista científic aquest és un aspecte evident, però que en alguns moments ha depassat l'àmbit estrictament lingüístic i s'ha barrejat amb valoracions de caràcter simbòlic i polític. D'aquesta manera, a partir de la identificació, errònia, de la primera mostra escrita d'una llengua amb el moment de la seva formació, antigament molts estudis es van centrar a provar de fer recular la data del primer text —és a dir, a provar de trobar textos més i més antics— amb la idea, equivocada, que també implicava fer retrocedir la data d'existència de la llengua (com més antic fos el primer text, més antiga seria la llengua...). En el cas del català, aquesta situació es va donar, per exemple, en la valoració del primer fragment recuperat de la traducció al català del *Liber iudiciorum*, que avui considerem que és del segle XII, mentre que durant molts anys es va defensar que era del segle XI, segurament a partir d'aquesta idea antiga que una retrodatació del text comportaria una major antiguitat de la llengua. Una situació, d'altra banda, ben comprensible si es tenen en compte els intents de desacreditació de la llengua catalana, que des de l'àmbit polític hispànic s'ha volgut considerar sovint com un dialecte (?) o un patuès sense entitat com a llengua romànica plena.

Des d'un punt de vista més general, cal diferenciar les notícies de l'existència de les llengües romàniques (al Concili de Tours, l'any 813, en queda constància quan s'especifica que les homilies s'havien de «tranferre in rusticam Romanam linguam» perquè tothom pogués entendre el que s'hi deia, és a dir, que el llatí s'havia de traduir a la llengua romànica, «Romanam», una llengua que, per tant, ja no era el llatí) de les mostres de l'aparició d'alguna d'aquestes llengües en documents concrets (el francès és el que apareix documentat per primera vegada, concretament als *Juraments d'Estrasburg*, l'any 842) i dels primers textos on ja trobem el català.

En el camp mateix de l'estudi de la història de la llengua catalana a vegades no s'ha tingut prou en compte aquest decalatge entre el moment en què es forma el català i l'època en què es documenten els primers textos, de la mateixa manera que en tot canvi lingüístic sempre hi ha una diferència temporal significativa entre el moment en què un canvi es produeix en la llengua parlada i quan es documenta per escrit. Per aquest motiu, molts treballs que teòricament tracten sobre

la formació del català en realitat estudien el que són les seves primeres mostres escrites conservades —el que realment és el procés d'escripturització o d'accés d'una llengua al codi escrit— i no el que és pròpiament el procés de formació —de diferenciació del llatí— d'aquesta, que és molt anterior ja que costa molt que la llengua romànica tingui accés a l'escriptura.

Com la resta de llengües romàniques, el català es forma entre el final del segle VII i el començament del segle VIII. És en aquell moment que es pot considerar que el que parlava la gent de la zona nord i nord-oriental del que avui és Catalunya —bàsicament el que es coneix com la Catalunya Vella— s'havia convertit en una realitat tan diferenciada de la llengua llatina que ja no podia rebre aquell mateix nom. Aquest procés d'evolució i diferenciació, que és molt complex i interessant lingüísticament, en el cas del català ha estat estudiat de manera exemplar pel llatinista i romanista Joan Bastardas, a qui devem, a més d'uns treballs modèlics sobre el llatí tardà a Catalunya i sobre el català arcaic, el projecte del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (CODOLCAT), iniciat per M. Bassols i que actualment continua sota la direcció de P. Quetglas.³

L'objectiu d'aquest projecte és la realització d'un diccionari del llatí emprat a Catalunya durant l'alta edat mitjana (entre els segles IX i XII) i s'integra en la publicació d'un diccionari europeu de llatí medieval, el *Novum Glossarium Mediae Latinitatis*, de la Unió Acadèmica Internacional. El *Glossarium* català, que es va començar a publicar l'any 1960, compta fins al moment present amb 12 fascicles i arriba fins a la lletra G. És una obra que depassa l'àmbit estricte de la llengua llatina i que suposa una font fonamental per al coneixement de la llengua catalana més primerenca, en què, a banda de testimoniar evolucions ja completament romàniques en mots que d'entrada podrien semblar encara llatins, recull les primeres documentacions de formes específiques o característiques del català.

Com succeeix en la resta de llengües romàniques, en el moment de la formació del català no hi ha documents escrits en romanç, sinó que encara faran falta uns quants segles perquè el català es comenci a fer servir en l'escriptura i desplaçi de manera progressiva el llatí d'un àmbit en què era la llengua exclusiva fins aquell moment, ja que en aquella època el llatí era l'única llengua ensenyada i apresada per ser escrita a tot l'occident europeu de l'època, inclòs l'àmbit germànic.

3. <http://gmlc.imf.csic.es/codolcat>

Així, doncs, el català no es va aplicar de bon començament a la documentació escrita, per la qual cosa en un moment en què ja existien les llengües romàniques solament hi havia textos redactats en llatí. Durant un període força ampli es manté, per tant, una situació lingüística que es pot qualificar de diglòssica, perquè, mentre que la llengua parlada és el romanç, durant uns segles l'única llengua de l'escriptura serà el llatí.

Històricament, aquesta situació —una única llengua escrita, que no coincideix amb la llengua que ja es parlava de manera general en aquell moment— ha provocat un debat sobre el grau de coneixement del llatí en la societat d'aquella època, un aspecte que en el cas de la llengua catalana ha generat dues posicions confrontades: d'una banda, uns estudiosos consideren que el coneixement de la llengua llatina —malgrat que es tractés d'un llatí fortament erosionat respecte del que coneixem com a llatí clàssic— havia de continuar essent força important entre la població encara que poca gent tingués accés a l'escriptura, de manera que creuen que les persones que motivaven la redacció d'un escrit (un testament, una venda, etc.) devien entendre'l quan els escrivans els el llegien; mentre que, de l'altra, uns altres investigadors opinen que en aquell moment ja molt pocs devien tenir un coneixement real del llatí, i que molt possiblement els escrivans, a l'hora de llegir els documents, feien una funció d'interpret entre la llengua escrita (el llatí) i la llengua parlada (el català).

D'acord amb aquesta darrera opinió —avui majoritària—, en aquell període el coneixement del llatí devia reduir-se bàsicament a l'àmbit eclesiàstic i jurídic, com ho confirma també l'avenç de la predicació en vulgar, que devia ser necessària perquè la població ja no tenia una competència suficient en llengua llatina per entendre ni tan sols els parlaments que tenien una finalitat exemplificadora o edificant, com ho corrobora la traducció primerenca de textos religiosos com els sermons o les homilies, com en el cas de les *Homilies d'Organyà* —que provenen, a més, d'una traducció occitana anterior.

Quan es tracta de manera específica el procés d'escripturització del català, cal considerar que els escrivans devien exercir una funció d'interpret dels textos legals i jurídics escrits en llatí a fi que la població n'entengués el contingut, perquè incloïen una informació molt important per a les persones implicades, que tenia o podia tenir una repercussió legal o econòmica molt significativa (testaments, vendes, donacions, juraments de fidelitat, capbreus, etc.). Aquesta situació també seria un dels motius pels quals en els textos en llatí a partir dels segles x i, sobretot, xi van apareixent mots i fragments en llengua vulgar, ja que es tracta de paraules

i expressions que podrien reflectir que els escriptors els havien traduït per facilitar-ne la comprensió —una situació que també refermaria que en general la població ja no entenia el llatí.

En l'ús de la llengua parlada, la situació de transició entre una llengua i l'altra devia perllongar-se durant un període extens. Però aquest procés de canvi no és un aspecte que solament es pugui provar de quantificar materialment —és a dir, de saber en quin punt cronològic la llengua romànica presentava un nombre tan gran de característiques diferenciades del llatí que ja s'havia de denominar de manera diferent—, sinó que sobretot també hi resulta fonamental el grau de consciència dels parlants sobre la llengua que utilitzaven.

En alguns documents arcaics, com ha estat assenyalat repetidament, resulta difícil d'establir si es tracta d'un document escrit en llatí o en català, ja que ambdues llengües hi són presents en una proporció semblant. En aquests casos, no tenim mitjans per saber quina devia ser la intenció de l'escriptor, és a dir, si volia escriure el document en llatí —però la manca de competència en aquella llengua provocava l'aparició del romanç— o si ja volia fer servir la llengua romànica, és a dir, la llengua parlada —però no disposava d'un sistema d'escriptura prou diferenciat del llatí i donava com a resultat una llengua híbrida. Cal tenir present també la hipòtesi sobre la possibilitat que parts en llatí es llegissin com si fos llengua romànica (amb una falta de correspondència entre el que estava escrit i com es llegia), i encara el plantejament de caràcter sociolingüístic sobre la possibilitat que els parlants poguessin no ésser conscients que feien servir dos codis lingüístics diferents, és a dir, que no ho interpretessin com a dues llengües diferents sinó com a una llengua amb múltiples variants (de la mateixa manera que, com a parlants, podem considerar com a variants dialectals o de registre d'una mateixa llengua formes ben allunyades de la llengua estàndard o general).

2.2. ELS PRIMERS TEXTOS DE LA LLENGUA CATALANA

D'acord amb la informació documental conservada —encara que hi hagi mostres de l'evolució de trets concrets, de mots i de sintagmes romànics a partir del final del segle ix i de manera més àmplia durant el segle x—, el procés d'escripturització del català es desenvolupa fonamentalment al llarg del segle xi, de manera que cal precisar per què es produeix en aquell moment.

Avui es considera que són diversos els factors que permeten explicar aquesta cronologia.

Probablement, el factor més determinant és la consolidació del feudalisme a la Catalunya Vella, una nova societat que va comportar la creació de nous valors i de nous conceptes que força vegades no tenien una denominació fixada en llatí. En aquest cas, doncs, els esdeveniments socials devien tenir unes conseqüències de caràcter lingüístic, de manera que els nous elements es van anar filtrant en els documents escrits en llatí ja amb la seva denominació romànica. Per aquesta raó, si es deixen de banda els topònims —que els escriptors no relacionaven amb els seus ètims llatins, com *Rialbo* respecte de RIVO ALBO, amb l'evolució de RIVO a *riu* i fins i tot la reducció de *riu* a *ri-*, i que serien els elements menys inserits en l'estructura gramatical del català—, les primeres paraules en català seran termes de caràcter feudal: *comanar* 'posar sota la tutela d'un senyor feudal', *atendre* 'acomplir una obligació feudal', *engany* 'mancar a la fidelitat', *rancuras* 'greuges', etc. Seran mots de nova creació romànica, del tipus *menysvenir* 'morir', i també termes que ja existien en llatí però que prendran un valor semàntic específic, diferenciat del que tenien en aquella llengua.

Un altre factor que devia afavorir aquest procés era el pobre nivell cultural que es considera que hi havia al començament del feudalisme, perquè era un moment en què en general es tenia un coneixement escàs del llatí, llevat dels centres eclesiàstics més il·lustrats. Així, mentre que als llocs amb una formació més bona es va mantenir un ús del llatí més pulcre (com, per exemple, al comtat de Barcelona i al d'Empúries), en d'altres, com alguns del Pirineu occidental, que tenien un nivell més baix, la llengua romànica es devia començar a filtrar abans en l'escriptura.

D'aquesta manera, la producció d'una documentació molt nombrosa durant aquella època combinada amb la pobra formació d'alguns escriptors i la dificultat per traduir al llatí els nous termes emprats en les declaracions de la població laica devien facilitar l'aparició progressiva de la llengua catalana en la documentació.

I encara es poden tenir en compte dos factors que sovint no han estat prou valorats a l'hora d'explicar aquest procés d'accés a l'escriptura. D'una banda, la necessitat que les persones a qui s'adreçaven els documents els poguessin entendre (més enllà de la funció d'interpret que es creu que devien fer els escriptors), com podia ser el cas, per exemple, de qualsevol document relacionat amb

els béns, com testaments, vendes, donacions o capbreus, perquè contenien una informació molt important per a les persones implicades; i, de l'altra, la diferència en la intensitat de la romanització segons les àrees geogràfiques.

Precisament, aquest darrer aspecte podria ser un factor significatiu per poder entendre la localització dels primers textos catalans, que és una de les característiques més interessants de la documentació del període preliterari de la llengua, ja que la majoria dels escrits conservats se situen a l'àrea de l'antic bisbat d'Urgell, és a dir, que s'han trobat i es relacionen amb el territori pirinenc, i més concretament entre els antics comtats de Pallars i la zona de l'Alt Urgell que coneixem com l'Urgellet.

Encara que no es coneix amb certesa el perquè d'aquesta distribució geogràfica, es considera probable que fos en aquella zona on es devia començar a aplicar més aviat el català en l'escriptura. La gran riquesa documental al voltant de la catedral de la Seu d'Urgell confirmaria aquesta precocitat, que potser es va produir, en part, per l'empobriment en l'ús del llatí en aquella àrea, contràriament a l'ús més acurat que reflecteix la documentació d'altres centres religioso-culturals que també tenien en aquell moment una producció molt important de textos escrits (com Ripoll, per exemple).

Arran d'aquesta distribució geogràfica, generalment s'ha considerat que el català escrit molt probablement es va iniciar a la zona pirinenca, on no es troba un text únic o alguna primera mostra aïllada, sinó que s'hi ha conservat una riquesa documental molt destacable. Al contrari de la visió que es podria tenir avui, l'escriptura era molt important durant els segles *x* i *xi* perquè la documentació de caràcter jurídic i econòmic era fonamental en la societat feudal, com els juraments, els greuges (o queixes), les vendes, els testaments, etc.

A l'hora de valorar la localització de la majoria dels documents més antics en català conservats a la zona del Pirineu occidental, cal tenir en compte que en alguns territoris com el Pallars es combinava una menor romanització —i, per tant, des del punt de vista lingüístic una llatinització també menor— amb una major supervivència del substrat lingüístic preromà, la qual cosa devia afavorir que la llengua catalana s'apliqués de manera més primerenca a l'escriptura perquè la força, l'arrelament, de la llengua llatina devia ser menor. Una situació que havia de contrastar fins i tot amb el que succeïa a la Seu d'Urgell mateix, amb una romanització més significativa.

El naixement del català escrit és un tema fonamental per a la lingüística històrica, i fins i tot es podria dir que, estrictament, la història de la llengua comença

amb els primers textos en què apareix perquè per a l'estudi del català antic es depèn completament de les mostres materials conservades.

Així mateix, aquest és un tema important no sols des del punt de vista lingüístic i històric, sinó també simbòlic. Aquestes implicacions que ultrapassen l'àmbit científic van arribar a influir en el món acadèmic, de manera que històricament l'estudi dels primers documents es va concentrar en bona mesura en la recerca del primer text en llengua catalana.

A l'hora d'analitzar quins són els primers escrits en català, la confusió entre la història de la llengua i la història de la literatura ha estat un altre factor que també ha dificultat la consideració adequada dels textos, ja que antigament es va donar un valor prioritari —gairebé exclusiu— als documents de caràcter literari, per la qual cosa els textos de l'àmbit jurídic o econòmic, com els juraments feudals, els greuges, els capbreus o els testaments, es van infravalorar perquè no posseïen un valor estètic o literari. Aquesta situació ajuda a entendre per què tantes vegades s'ha repetit —i encara es pot trobar avui en alguna obra que contingui una informació no actualitzada— que les *Homilies d'Organyà* —que segurament és el document antic més conegut popularment atesa la divulgació que se n'ha fet a les obres de consulta general i als mitjans de comunicació— són el primer text escrit en català, mentre que en realitat es devia voler dir que eren el primer text literari —una qualificació que, d'altra banda, resulta molt relativa perquè difícilment aquells sermons es poden qualificar com a *literatura* (i, en tot cas, el que considerem que es voldria indicar seria que presenten una expressió escrita més evolucionada, menys arcaica que la documentació de caràcter legal i econòmic, com els juraments, els greuges, les vendes, etc.).

Actualment no es considera prioritari ni el caràcter dels textos (si són literaris, jurídics o econòmics) ni la determinació de quin és el document més antic (en el sentit que es pugui creure que aquell és més important que els altres). Contràriament, l'aspecte primordial és aprofundir en l'estudi de la documentació del període arcaic, que en el cas de la llengua catalana és d'una gran riquesa. I és que, encara que en el cas del català n'existeixen força edicions i treballs moderns, a més de les primeres notícies i publicacions de final del segle XIX o del començament del XX, molts d'aquests escrits encara no han estat estudiats de manera específica i detallada (i, en alguns casos, hi ha textos pràcticament desconeguts i de difícil accés).

Un altre factor, fonamental, que cal tenir ben present és que no s'ha de confondre els documents que han arribat fins avui amb els que van existir antigament.

Malgrat que no resulti senzill, encara es pot produir la troballa d'algun altre document antic, com va succeir l'any 2000 amb el descobriment d'un nou fragment del *Liber iudiciorum* o *Llibre dels judicis* per part de Cebrià Baraut.

Un dels aspectes més controvertits ha estat fixar un criteri per determinar quins són els primers textos en català, una qüestió que resulta problemàtica perquè els documents més antics presenten una llengua híbrida. Tradicionalment s'havia considerat que feia falta que tot el text, o pràcticament tot, fos escrit en llengua romànica per considerar que ja es podia parlar d'un document escrit en català.

Joan Bastardas ha estat qui principalment ha demostrat la manca de validesa d'aquest plantejament, perquè, des del punt de vista lingüístic, solament faria falta l'aparició no ja d'un mot, sinó simplement d'alguna característica específica de la llengua catalana per poder considerar que un document determinat és el primer testimoni del català, ja que aquella característica ja reflectiria l'existència d'un sistema suficientment diferenciat de la llengua llatina. Aquesta visió, però, ha quedat limitada a l'àmbit més especialitzat de la lingüística històrica, mentre que, des d'un punt de vista més general, s'ha mantingut la concepció que el primer o els primers textos en català són aquells que presenten una part significativa en aquesta llengua —i no només algun mot o alguna oració—, encara que la resta del document estigui escrit en llatí.

En aquest mateix sentit, el català no apareix de sobte en un o diversos textos escrits amb una llengua precisa que domini tots els recursos expressius, sinó que va aflorant de manera progressiva a partir del segle IX, però sobretot al llarg del segle XI, en documents escrits en llatí. Així, durant el segle IX ja trobem documents, com l'*Acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell* (darrer terç del segle IX), que inclouen topònims que presenten noms que han aconseguit l'evolució fins al romanç, com *Ferrera* (< FERRARIA) o *Palomera* (< PALUMBARIA). Al segle X, a més dels topònims, també es troben mots comuns en català, com *escudella* en un testament de l'any 986 o *nebulas* 'neules'. I no és fins al segle XI que hi ha textos en què, a més d'una major concentració de mots, hi ha sintagmes:

Et concedo ad Sanctum Stefanum ipsa mea maiola, et ad filia mea Arsendis [...] et concedo ad Guilabert puli I cavali et bove I bragad et vacca I et reia et I et oves VII et draps II de lit ['dos draps de llit'] optimos et ipsum vinum qui est in Maritima.

Un testament, 1066

Et de ipsa conveniencia jamdicta es sos hom Mir Guillelm de Ramonno comite, que lo-i atenda per fed esters engan [‘per fe sense engany’] a lui et suo filio

Acords feudals, mitjan segle XI

i frases i fragments en català:

Et Roger Bernard donat le-n I alsperg et una mula per XL uncias che manlevà de Berenger Bernard per ço che acsi li-o faça, et reddet li la conamina de Salass; et si la condamina voluit tenere Artal faciat le-nde emena ad laudamento de illos homines de Salass.

Acords feudals, 1094-1110

Malgrat que, com indicàvem, avui encara es pot llegir en manuals i obres de consulta que els primers textos en català són el *Liber iudiciorum* (el mal anomenat *Forum iudicum*), del segle XII, i les *Homilies d'Organyà*, del començament del segle XIII, els estudis lingüístics especialitzats en aquest període ja fa molts anys que especifiquen que aquests no són els primers documents de la llengua catalana, sinó que hi ha molts textos anteriors, la majoria de caràcter feudal, escrits principalment o significativament en català.

Com que en molts casos no es pot establir una datació precisa d'aquests textos —perquè sovint no porten data i aquesta solament es pot delimitar de manera aproximada a partir de l'interval temporal que es pot establir tenint en compte els personatges històrics que hi figuren—, resulta difícil fixar-ne una ordenació cronològica exacta perquè algunes datacions s'encavalquen, per la qual cosa avui generalment no es parla tant d'un document en concret com del conjunt de textos feudals del segle XI.

Durant aquell segle es troben juraments —com el *Jurament feudal de Radulf Oriol* (1028-1047), el *Jurament de compareixença* (1031-1035) o el *Jurament feudal de fidelitat* (1047-1098?)—, acords, testaments i greuges —com el no gaire conegut memorial de *Greuges de Ponç I, comte d'Empúries, contra Gausfred II, comte de Rosselló* (1050-1060)—, que contenen parts remarcables en català.

I, poc després, en aquell mateix segle, ja hi ha textos amplis escrits fonamentalment en català, llevat de les parts més formulàries —sobretot l'inici i el final del document—, com els *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet* (1080-1095) o el *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe*

d'Urgell (1098-1112). Precisament, els *Greuges de Guitard Isarn* són una bona mostra de la documentació d'aquell període històric i d'algunes de les característiques més significatives de la societat feudal, com les relacions de vassallatge o les situacions constants de violència (saquejos, agressions, etc.).

Els *Greuges de Guitard Isarn* —que actualment compten amb una exposició permanent a l'església de Sant Serni de Cabó— són un memorial de les transgressions (els *greuges* o *rancures*, en català medieval) dels drets feudals en què el senyor de Caboet, Guitard Isarn, reclama la reparació de les ofenses i dels danys que li han infligit els seus vassalls i que suposen el trencament dels pactes i acords establerts entre senyor i vassall.

Els *Greuges* són un document fonamental per a la història de la llengua, per la seva antiguitat, però també per les seves característiques específiques, ja que són una mostra esplèndida de la llengua catalana del període arcaic, marcada per una expressió propera a l'oralitat, amb nombroses repeticions i amb una sintaxi molt poc desenvolupada, molt arcaica, el que s'ha denominat *sintaxi paratàctica*:

Et rancur-me de Mir Arnall de la casa de Boxtera che s'at presa e m'à toltà, et non debe abere nisi solum decimum. Rancur-me de I bou de Oliba d'Ares e no·l·i vol redre. Rancur-me de I vaca de Guilelm Oler, no la vol redre.

La informació sobre els textos feudals, però, no és una novetat dels estudis del final del segle xx, com en algun moment ha recollit fins i tot la premsa de manera imprecisa, sinó que molts d'aquests documents ja es coneixien entre el final del segle xix i el començament del xx, en què estudiosos com J. B. Alart, Pere Pujol i, molt especialment, Joaquim Miret i Sans van portar a terme una gran tasca de recerca i els van recuperar i els van donar a conèixer en publicacions de l'època.

Miret i Sans, a més, ja en va remarcar la importància no solament des del punt de vista històric sinó també lingüístic, com en el cas dels *Greuges de Guitard Isarn* que ara citàvem, que —quatre anys després de recuperar les *Homilies d'Organyà*— va considerar explícitament el text més antic conegut fins aquell moment.

Resulta paradoxal, doncs, que aquesta informació posteriorment es vagi deixar de tenir en compte en el moment de la descoberta d'escrits que crono-

lògicament eren més moderns, com va succeir amb el *Liber iudiciorum*, que durant temps es va insistir en què era el primer text en català malgrat ser força més modern —un segle posterior—, per exemple, als *Greuges de Guitard Isarn*, que en el moment de la difusió del *Liber iudiciorum* ja eren coneguts feia més de cinquanta anys.

Més enllà del segle XI, continua l'avenç de la llengua catalana en documents ja no relacionats tan directament amb el món feudal i, com en el cas dels *Greuges de Ponç I, comte d'Empúries* ja citats, situats sovint en altres àrees geogràfiques, com el *Capbreu de Castellbisbal*, de 1189, escrit en l'àmbit del bisbat de Barcelona i que conté informació lingüística molt valuosa, sobretot referent a l'article salat (provinent del demostratiu llatí IPSUM), aleshores ben viu en aquesta àrea, o ja al començament del XIII (1215-1225) la carta de Bernat IV de Saportella a l'arquebisbe de Tarragona i la remembrança de Pere de Canet, escrita a Castellví de Rosanes (Baix Llobregat), uns textos que ja mostren l'ús de la llengua catalana en la comunicació escrita de caràcter personal dins la societat laica, uns documents que encara mantenen les característiques lingüístiques paratàctiques i arcaiques dels primers textos, però que mostren l'extensió de la llengua romànica cap a altres tipus de textos.

Encara cal, però, citar un document feudal del segle XII molt significatiu, els *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales*, que, com els *Greuges de Guitard Isarn*, són l'exposició d'unes queixes o rancures, en aquest cas situades a la vall d'Ora, al Solsonès. Aquest document, editat ja per Pere Pujol el 1913, va tenir una difusió més important gràcies a l'estudi molt complet de Maria Brossa, a partir del qual es coneix sobretot a partir dels primers mots dels text, *Zo són clams*: «Zo són clams de tons los hòmens de Sen Pere de Escales». Es tracta encara d'un document molt característic de la societat feudal, en què s'expressen de manera aspra les ofenses i les accions violentes portades a terme per un *milites*, B. Desvilar:

e com lo se·n menave pres e él no volie anar, e per zo, car él no volie anar, pres-lo pez collons e cuidà·l ociure, e teng-lo pres e fet-llo rembre, e ag-ne tot lo seu per nelet que él no havie; e can exí de son poder fer-o jurar manvés que no se·n clamarie.

Els *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales* són un document molt interessant lingüísticament ja que, amb pocs anys de diferència respecte dels textos

feudals del segle XI, mostren una llengua escrita molt més evolucionada tant sintàcticament com expressivament malgrat que tractin sobre els mateixos aspectes que els escrits més primitius.

Del segle XII són també els dos fragments conservats de la traducció del *Liber iudiciorum* o *Llibre dels judicis* (també conegut com a *Lex Gothica* 'lleï gòtica'), que és una compilació de lleis formada al segle VII amb la finalitat d'unificar la legislació de gots i hispans, un marc legal que els francs van respectar després de la conquesta als musulmans del territori que correspondria als comtats catalans i la Gàl·lia Narbonesa. Durant el segle XII aquesta compilació es va traduir —com a mínim en part— al català més d'una vegada, com ho demostra el fet que se n'han conservat dos fulls —que es refereixen a disposicions sobre testaments i herències— en llengua catalana que no provenen de la mateixa versió llatina original.

Aquesta compilació d'un text jurídic relacionat amb la tradició visigòtica —que continua el dret romà anterior— es produeix, però, en un moment en què ja s'ha fet el canvi cap a la societat feudal i en què, per tant, s'ha donat una evolució jurídica, com es pot comprovar amb la redacció en aquell mateix segle d'unes normes jurídiques adequades a la nova situació, els *Usatges*.

Aquest text també ha estat conegut històricament com a *Forum iudicum* o *Llibre jutge*, que és una denominació que s'ha considerat que no era prou precisa ni adequada, per la qual cosa avui es fa servir la forma *Liber iudiciorum* en llatí o la solució *Llibre dels judicis* com a equivalent en català.

El primer fragment conegut —que durant molt de temps es va considerar, de manera imprecisa i desencertada, que era el primer text en llengua catalana— va ser publicat per Anscari M. Mundó l'any 1960. En aquell moment va datar el manuscrit cap al final del segle XII, entre els anys 1180 i 1190, encara que suposava que la traducció era anterior a la versió conservada i que s'havia fet probablement a Barcelona. Tanmateix, posteriorment l'estudi aprofundit del text va indicar que la traducció correspondria al període en què es data aquest manuscrit —i que, per tant, no és anterior al final del segle XII— i que provindria de l'àrea occidental del bisbat de Girona.

Més recentment, l'any 2000, Cebrià Baraut va donar a conèixer un altre fragment del *Liber iudiciorum*: aquest manuscrit, que és anterior al que va publicar Mundó —ja que és de la primera meitat del segle XII—, prové de Conques, al Pallars Jussà (d'aquesta manera, doncs, el segon fragment recuperat és cronològicament el més antic, mentre que el primer que es va conèixer és el

més modern). Aquest manuscrit també conté solament un petit fragment i, respecte del publicat l'any 1960, presenta un llenguatge més arcaic i de caràcter pirinenc. A partir de l'estudi dels dos textos s'ha considerat que es tracta de dues traduccions que provenen de versions llatines diferents. Ambdós fragments es van conservar en fulls de pergamí que s'havien reaprofitat posteriorment com a guardes de llibres, per la qual cosa, a causa d'aquest ús, la part externa es troba força deteriorada, de manera que només permet la lectura d'una part del text.

Aquestes traduccions —les primeres que s'han fet del *Liber iudiciorum* a una llengua romànica— tenen un gran interès lingüístic perquè representen un gran esforç per adaptar la prosa catalana naixent als recursos lingüístics de què disposava la llengua llatina culta.

Més enllà de la distribució cronològica dels manuscrits —i que no siguin, doncs, els textos més antics de la llengua catalana—, tots dos fragments del *Liber iudiciorum* continuen essent uns documents importants per a la història de la llengua catalana perquè, d'una banda, presenten algunes característiques lingüístiques remarcables —com la conservació d'alguns arcaismes i d'alguns occitanismes en el de Mundó i el caràcter arcaic i els trets pirinencs en el de Baraut— i perquè, de l'altra, reflecteixen l'esforç de la llengua catalana per construir una prosa adequada als registres cultes, una llengua que contrasta amb els documents feudals contemporanis o immediatament precedents.

Així mateix, històricament la conservació d'aquests dos fragments del *Liber iudiciorum* també resulta especialment remarcable perquè reflecteixen la importància documental i la vigència de la *Lex Gothica* pràcticament fins al començament del segle XIII, una legislació que després de l'època dels visigots va sobreviure a la dominació musulmana i va ser adoptada pels francs, de manera que va esdevenir el fonament de les lleis comtals fins als *Usatges*.

Del començament del segle XIII són les *Homilies d'Organyà*, les quals, malgrat l'existència de molta documentació anterior, han esdevingut un referent cultural general i segurament són el text antic català més conegut socialment i popularment.

Com ha estudiat Josep Moran en relació amb les *Homilies de Tortosa*, amb les quals comparteixen el sermó del Dimecres de Cendra, es considera que les *Homilies d'Organyà*, que presenten occitanismes significatius, són una traducció d'un text o de diversos textos provençals relacionats amb l'activitat pastoral dels canonges regulars de Sant Agustí, que a Catalunya van prendre com a model l'abadia canonical de Sant Ruf d'Avinyó, a Provença, i que regentaren tant la

canònica tortosina com la d'Organyà —un fet que es considera que explicaria els occitanismes que presenten les *Homilies d'Organyà*:

Seinors, audir e entendre devem Nostre Seinor per la Sancta Scriptura, e com nos apelà dolzament: —Tornad-vos a mi, zo dix Nostre Séiner, ab tot vostre cor e ab tota vostra pensa.

Precisament caldria relacionar la traducció d'aquestes homilies amb l'activitat pastoral, que va ser potenciada per la reforma gregoriana, iniciada en el si de l'Església al final del segle xi per superar la crisi del període feudal, una reforma que van iniciar els canonges regulars. En aquest mateix sentit, més enllà de la seva antiguitat, les *Homilies* són un document interessant històricament i també lingüísticament perquè són una de les traduccions més primerenques entre llengües romàniques.

Finalment cal referir-se als *Usatges* de Barcelona, un text que correspon plenament en aquest període, però del qual no se'n conserva cap còpia tan antiga. Els *Usatges* són una compilació codificada de lleis, costums i constitucions feta en una data incerta, però anterior a 1150, i continguda en un determinat còdex que els jutges de la cúria consultaven quan en les seves sentències havien d'aplicar les lleis. Aquest codi responia a la necessitat de regular legalment molts fets de la vida social d'aquell període que la llei antiga en vigor, la *Lex Gothica* o *Liber iudiciorum* ja citats, no preveia, uns fets relacionats principalment amb la societat feudal, nascuda en un context de gran violència i que establí una estricta jerarquia social amb les consegüents relacions de vassallatge, com es pot comprovar en els nombrosos juraments de fidelitat esmentats anteriorment.

La llengua original del codi és el llatí i, encara que és probable que se'n fessin traduccions en el mateix moment en què es van fer les del *Liber iudiciorum* pels mateixos motius que es va traduir aquell, no s'ha conservat cap mostra d'aquell moment històric. La traducció catalana més antiga que ha arribat fins avui es troba en un manuscrit de la segona meitat del segle XIII, que és còpia d'una traducció anterior, probablement de la primera meitat d'aquell segle. En aquest sentit, la llengua presenta encara trets de caràcter arcaic:

De príncep, però, si aquest, qualques aventuras, serà asitiat ho él tendrà sos enemics sitiats, e oyrà algun rey ho príncep contra si venir a combat, e amonestarà la sua terra a él per socórrer, per letres ho per missatges,

ho per custums ab que hom sol amonestar la terra, ço és assaber, per fars, tots hòmens tan cavalers com peons qui ayen edat e poder de combatre, sempre que açò oyan e veuran, can pus i vaç pusquen, li acorreguen.

Usatge número 68, *Princeps namque*

En conclusió, la llengua catalana no apareix en l'escriptura de sobte, en un document únic i completament escrit en català, sinó que es manifesta en diferents escrits de caràcter feudal al llarg del segle XI (amb antecedents durant els segles IX i X), que és el període en què ja s'han conservat diferents textos força extensos escrits predominantment en català. Una llengua poc dúctil sintàcticament inicialment, que en aquell moment encara no dominava els recursos propis de l'escriptura, ni expressivament ni pel que fa a la fixació d'un sistema de representació gràfica, però que ja presenta un lèxic molt característic.

2.3. PRINCIPALS CARACTERÍSTIQUES DEL CATALÀ ARCAIC

Com hem dit, el procés d'accés a l'escriptura devia abastar un període temporal ampli. El català escrit no apareix de cop i volta i amb un sistema d'escriptura i d'expressió perfectament establert, sinó que ho fa de manera progressiva i al començament compta amb recursos lingüístics limitats, que dibuixen una llengua amb un aspecte molt característic. És, doncs, una llengua que presenta, a més de moltes vacil·lacions gràfiques (amb nombroses fluctuacions en l'escriptura d'un mateix mot, fins i tot en un mateix document, com *comana*, *chomanna*, *comanna*, *comanda* < COMMANDAT), sobretot una sintaxi molt poc desenvolupada ja que l'estructura de la frase romànica no té res a veure amb el sistema de la llengua llatina. En aquest sentit, generalment s'ha considerat que l'aspecte més distintiu dels primers textos és la parataxi, és a dir, la falta de connectors oracionals o l'ús repetitiu d'uns pocs elements que enllacin el discurs, com la conjunció copulativa *i*.

El sistema conjuntiu llatí pràcticament va desaparèixer en el pas cap a la llengua romànica. De manera que es va haver de refer amb l'especialització d'adverbis i preposicions (*ja que*, *per què*, *si bé*, etc.) per mitjà d'un procés en què inicialment tenien un valor que A. M. Badia i Margarit va qualificar com a *irònic*, perquè anava més enllà del valor gramatical estricte dels components (és a dir, que la combinació de dos elements, com *ja* i *que* o *si* i *bé*, prenia un sentit

especialitzat que ultrapassava el seu valor gramatical per separat). Solament van restar els elements més bàsics del llatí, com les copulatives (*i, que, ni*), mentre que les conjuncions causals o les adversatives, que remeten a unes funcions més complexes, es van perdre gairebé completament, per la qual cosa el català les va haver de refer de nou en un procés llarg.

Aquesta manca de connectors dona als primers textos un aspecte expressiu molt primitiu, aspre, amb un discurs molt inconnex, amb molt poca continuïtat (com es pot comprovar en aquests dos exemples: el primer amb la repetició d'un únic connector, la conjunció més bàsica, *et* 'i', per començar cada frase i el segon amb la simple juxtaposició d'oracions, sense cap element gramatical que les relacioni):

Et rancur-me'n del castel de Caboded [...]; et rredí·l a Guilelm Arnall
aíssi com jo·l·i havia comanad; et él redé·l a Mir Arnal et fed·l·en fer con-
venença que no m'estacàs dret

Rancur-me'n de la cavalleria de Mir Guilabert qui no m'és servida.
Rancur-me quar desmentist ma mulier ante me e de las folias que li deixist
davant me. Et rancur-me de Mir Arnall

Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (1080-1095)

Aquest tipus de discurs pot compartir algunes característiques amb la llengua oral col·loquial moderna i, de la mateixa manera que la llengua parlada, devia emprar alguns recursos de l'oralitat, com l'entonació, per aconseguir una comunicació adequada, per la qual cosa avui hi ha fragments que són difícils d'interpretar perquè hi falta aquesta informació extratextual. Per això, els especialistes en aquest període sovint han considerat que es tracta d'uns textos escrits per ser llegits en veu alta (l'escriu que els redactava els devia llegir als implicats), i en aquest mateix sentit, a l'hora d'analitzar-los, en alguns casos resulten més comprensibles si es recorre a la lectura en veu alta. Aquesta característica dona als primers documents en català un aspecte molt allunyat de la llengua actual, però sobretot una sensació d'expressió que sovint s'ha qualificat com a *aspra*, és a dir, travada, poc fluida.

El lèxic també és un aspecte remarcable de les característiques dels primers textos. A banda dels trets que es documenten en escrits del segle IX (com, per exemple, la forma *Puio* 'puig', del llatí clàssic *PODIUM*, que apareix l'any 857

i que presenta la reducció condicionada de la *o* breu llatina tònica, més la palatalització del grup *dy* llatí; o la forma (*in pago*) *Geronnense* ‘en el territori de Girona’, en llatí clàssic *GERUNDENSE*, que figura en un precepte de Carlemany de l’any 881 i que il·lustra del pas *nd* > *nn*, amb reducció posterior a *n*, evolució aquesta també ben característica del català, no compartida ni pel castellà ni per l’occità (excepte en gascó), ben aviat, sobretot ja al segle x, hi ha molts mots que són típics del català com *aragalius* ‘aragall, xaragall’ (any 932), *cavagus* ‘càvec’ (a. 977) o *coma* ‘depressió en el terreny’ (a. 913).

Un altre aspecte significatiu del lèxic dels primers textos és el nombrós vocabulari que reflecteix les característiques més significatives de la societat feudal, com les relacions de vassallatge o les situacions constants de violència (saquejos, agressions, etc.): *acaptar* ‘adquirir’, *atendre* ‘acomplir una obligació feudal’, *atorgar* ‘autoritzar legalment’, *cavalcada* ‘incursió de gent a cavall en terra d’altre’, *cavaller* (un sentit que va més enllà de ‘guerrer a cavall’), *cavalleria* ‘tropa a cavall’, *comanar* ‘posar sota la tutela d’un senyor’, *comtat*, *conveniència* ‘conjunt d’obligacions respecte d’un senyor’, *domenge* ‘domini d’un senyor’, *dret* (concepte bàsic de la regulació jurídica de la societat feudal), *dubitar* ‘deixar en testament o sense’, *engany* ‘mancar a la fidelitat’, *felfidelitat* (conceptes fonamentals de la societat feudal i de les relacions legals), *força* ‘acció violenta, gent armada, fortalesa’, *honor* ‘possessió que encomanava un senyor a un vassall’, *host* ‘exèrcit, expedició militar’, *jaquir* ‘reconèixer els drets d’algú’, etc.:

de istos *kastelos* che vos mi *comendates*, et de vestra muliere et vestro filio ad qui vos o *dubitaretis*, per directa *fede* endre *ateneré* sines suo *engano*
Jurament feudal, 1035-1076

La toponímia és un dels aspectes més interessants i remarcables dels primers textos de la llengua catalana ja que, d’una banda, hi apareix àmpliament representada i testimonia l’antiguitat i la riquesa dels noms de lloc i de poblament catalans; i de l’altra, perquè és en els topònims, que sovint han estat qualificats com a veritables fòssils lingüístics, on es documenten primerament les formes ja plenament romàniques. És a dir, que és en els noms propis de lloc on es manifesta per primera vegada la llengua catalana en l’escriptura. Des del punt de vista de la lingüística històrica, s’ha considerat que el motiu per què es produeixi aquesta situació és que els topònims serien els elements menys inserits en l’estructura gramatical de la llengua, per la qual cosa era més fàcil que els escriptors els

veiessin com uns elements aïllats i no els relacionessin amb les formes llatines de què provenien.

Per exemple, podem trobar la forma *Ferrera* (documentada així ja a l'*Acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell*, del darrer terç del segle IX), amb una evolució completa des del llatí *FERRARIAM* fins a la forma catalana, per referir-se al topònim; mentre que en la documentació d'aquell segle per denominar qui treballa el ferro no trobem la forma *ferrer*, sinó les formes *ferrariu(s)* o *ferrario*, i fins i tot es manté amb les formes llatines també durant els dos segles següents —com es pot comprovar al *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*. De manera que no es documenta la forma catalana com a nom comú, *ferrer*, fins al segle XIII. Aquest fet també es dona en l'antroponímia, com es pot comprovar al *Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell* (1098-1112), en què sí que hi consta un *Pere Ferrer*, també ja amb la solució catalana però com a cognom. Aquesta mateixa situació es reproduïx en nombrosos noms propis que presenten el sufix llatí *-ARIUS*, que en català dona la solució *-er*, com *Olers* (1076), a la Conca de Tremp, o *Galiner* (1117), a la Conca de Barberà (en què la representació de la lateral palatal, que fluctua de manera molt significativa en aquells primers segles d'ús de la llengua catalana en l'escriptura, manté la *l* i no la forma *ll*).

La toponímia també és sovint un dels aspectes fonamentals per situar els primers textos, uns documents sobre els quals la majoria de vegades no hi ha informació sobre el moment i el lloc on es van redactar, de manera que són molt importants els noms de lloc que hi consten per poder-los situar. Així, per exemple, en un dels primers textos amb una part significativa en català, el *Jurament feudal de Radulf Oriol* (1028-1047), la toponímia el situa entre la Ribagorça i el Pallars, amb dos noms un a cada banda de la Noguera Ribagorçana: «De ipssos chastellos de Aringo et de Oriti go fideles vos ende seré», és a dir, *Areny de Noguera (Aringo)* i *Orrit (Oriti)*.

I en alguns casos, com en els *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, la riquesa toponímica permet comprovar la continuïtat i l'antiguitat del poblament, amb noms de lloc que arriben fins avui, de manera que la localització, a la vall de Cabó, dels fets que s'hi narren resulta evident gràcies als topònims que hi apareixen, gairebé tots de la vall (*Ares*, *Boixedera*, *Caboet* i *el Pui*).

En la documentació arcaica els topònims catalans apareixen sovint amb formes que no presenten una evolució completa o amb solucions llatinitzades, però en alguns casos ja hi consten amb la forma plenament evolucionada.

Aquests noms propis de lloc documentats reflecteixen els diversos estrats de la toponímia catalana, de manera que hi ha topònims ibers, com *Isona*, ja documentat amb la forma actual al segle x, amb una evolució des del nom ibèr a través del llatí *Aeso*, *Aesonis*; altres topònims preromans, alguns de procedència cèltica, com sembla que seria *Berga*, documentat a les fonts clàssiques com a *Bergium* i ja *Berga* ben al començament del segle x; altres de procedència lingüística desconeguda, i molt nombrosos, com *Camarasa* (s. xi), *Esterri* (s. ix), *Gósol* (s. ix), *Olot* (s. ix), *Salàs* (s. ix), *Talarn* (s. xi), etc.); topònims d'origen germànic, com *Baó* (s. ix), *[la] Gornal* (s. x), *Guimerà* (s. xi), etc.; i d'origen àrab, com *Calaf* (s. xi), *Jafre* (s. xi), *Masquefa* (s. x), etc.

Però segurament els més significatius per a la història de la llengua catalana són els topònims d'origen romànic, és a dir, els que provenen del llatí però formats en època romànica, en el quals es pot veure com en aquell període ja havien evolucionat completament des del llatí fins al català. Una evolució que no sempre es reproduïx gràficament en les formes documentades, en què sovint hi ha una fluctuació significativa a l'hora d'escriure-les, però en què, malgrat aquestes vacil·lacions gràfiques, en alguns casos ja es documenten les formes plenament evolucionades.

Aquests topònims romànics són els que mostren els canvis lingüístics respecte del llatí que els noms comuns encara no reflecteixen —o ho fan de manera més tímida i parcial— en la documentació arcaica, com (*ipsos*) *Banys* (els Banys d'Arles; Vallespir) al segle ix, *Cabanabona* (Noguera) al segle xi, *Castellnou* (Bages) al segle xi, *Foradada* (Noguera) al segle xi, *Montferrer* (Vallespir) al segle xi, *Mont Ros* (Pallars Jussà) al segle xi, etc.

D'acord amb l'època, molts d'aquests topònims es localitzen a la Catalunya Vella i, si tenim en compte els textos més antics, són molt representatius els que pertanyen a l'àrea pirinenca —el bisbat d'Urgell, els comtats de Pallars, Ribagorça, Urgell, Cerdanya—, alguns amb formes que no coincideixen completament amb les solucions gràfiques actuals, com en els casos de representació de la lateral palatal per una sola *l* i no dues, *ll* —com *Lòria* (Sant Julià de Llòria, Andorra) al segle x, *Galiner* (Galliner, Pallars Jussà) al començament del segle xii o *Olivela* (Olivella, Conca de Barberà) al segle xi— o la dificultat per representar les consonants palatals, que no existien en llatí, com *el Pug* (el Puig, Alt Urgell) al segle xi.

L'adaptació al català es produeix també en els topònims d'altres procedències lingüístiques, com en *Guardiola* (Alt Penedès) al segle x, que és un nom

d'origen germànic, i fins i tot en alguns casos quan se citen noms àrabs, com *Garraf* al segle x.

L'avenç dels comtes catalans, i de la llengua catalana, durant aquell període cap al sud i el sud-oest també es reflectirà en la toponímia amb la substitució dels noms àrabs per noms romànics, com en el cas de *Sant Boi de Llobregat*, antigament *Alcalà* 'el castell', o *Montserrat* segurament en lloc de l'àrab *Albarca*. En alguns casos es produiran trasllats geogràfics i topònims, com el *Rosselló* de la Catalunya del Nord o *Benavent* a la Conca de Tremp seran l'origen del nom de pobles com *Rosselló* i *Benavent*, tots dos al Segrià; i en altres casos els pobles prendran el nom del nous senyors, com *els Garidells*, pres del cognom dels germans que el 1174 repoblaren el lloc, o *la Torre de l'Espanyol*, a partir del nom del repoblador del terme, Espanyol de Prades, l'any 1175.

De la mateixa manera, resulta molt remarcable el valor de l'antroponímia en els primers textos de la llengua catalana. Encara que hi apareguin esmentats noms de la tradició grecolatina i bíblica, com *Pere*, i fins i tot noms de formació romànica, com *Bonfill* o *Bonadona*, l'aspecte més significatiu dels noms propis de persona de la documentació arcaica és la nombrosa presència de noms d'origen germànic. I és que, malgrat que la població d'origen germànic era molt reduïda, la majoria dels noms de persona documentats a la Catalunya Vella al voltant de l'any 1000 —aproximadament un 70% de la població que apareix citada als textos— provenen de noms visigots i, sobretot, francs, introduïts entre els segles VIII i IX, uns noms que es van estendre pel prestigi d'aquells noms i de les persones que els portaven (per exemple, en un document com el *Jurament feudal de Radulf Oriol* (1028-1047) hi ha set noms d'origen germànic, *Radulf*, *Mirabile*, *Ramon*, *Ermentruit*, *Ermessenda*, *Guilla* o *Girbert*, enfront d'un de sol de provenença llatina, *Oriol*).

Els noms d'origen germànic a Catalunya, introduïts a través dels visigots i dels francs al començament de l'edat mitjana, han estat molt ben estudiats tant per autors catalans, com Josep Moran i Jordi Bolòs (autors del *Repertori d'antroponims catalans (RAC) I*, que inclou gairebé catorze mil noms i que reflecteix la gran riquesa antroponímica del període), com alemanys, com Joseph Piel i Dieter Kremer, i no solament reflecteixen el que es podria qualificar com una *moda* onomàstica —amb les valoracions sociolingüístiques i sociològiques que implica—, sinó que també serveixen per il·lustrar el sistema de denominació que existia en aquell moment i com va evolucionar fins a un sistema ja molt més pròxim a l'actual.

Inicialment l'antroponímia era creativa, és a dir, que hi havia un seguit d'elements que s'anaven combinant per formar noms nous en una època en què les persones portaven un sol nom; així, generalment els noms es formaven a partir de dos elements, com *Enric*, que prové de *Haim-* 'casa' i *-rich* 'rica', o *Arnau*, que prové d'*Arnoald*, *arn-* 'àliga' i *-wald* 'dominant'. A partir del moment en què es va anar perdent la creativitat i es van anar repetint els noms, el sistema de denominació única emprat durant l'alta edat mitjana va anar deixant de ser funcional i va anar canviant a poc a poc durant la baixa edat mitjana, per la qual cosa, sobretot a partir del segle XI, va començar a aparèixer un segon element (que abans només es troba molt excepcionalment) per evitar la confusió en la denominació, que posteriorment esdevindrà el cognom o llinatge familiar.

Es van seguir diversos sistemes per a l'adopció d'aquest segon nom: es repetirà el nom del pare (*Guitard*, *Oriol*, *Isarn*, etc.); s'hi afegirà el nom del lloc de provenença o d'habitatge (*Martorell*, *Figueres*, etc.), o el nom de la professió o del càrrec (*Ferrer*, *Fuster*, *Abat*, etc.); i també provindrà de mots referents a circumstàncies del naixement (auguris, benediccions, etc., com *Bonjorn*, *Bessó*, *Bastard*, *Nadal*, etc.) o de renoms (*Calbet* 'calb', *Esquerrà*, *Gras*, *Petit*, etc.).

A partir dels segles XII i XIII i de manera progressiva, el primer nom provindrà del santoral, mentre que el segon esdevindrà un distintiu familiar (inicialment no era així, i el segon nom no passava com a llinatge fix al fill; en els primers casos en què es repetia el nom del pare, aquest anava variant i prenia el nom de cada pare diferent: Guillem fill d'Isarn es coneixia com a Guillem Isarn, però el fill d'aquest últim, Ramon, no era Ramon Isarn —que hauria estat el nom de l'avi—, sinó Ramon Guillem; és a dir, que inicialment no compartien *cognom*, sinó que prenien com a segon element el patronímic; posteriorment es va mantenir el segon nom ja com a llinatge i no va variar, sobretot cap al final del segle XI i el començament del XII).

A partir de la introducció dels noms del santoral cristià, la majoria dels noms d'origen germànic es van conservar com a cognoms (*Aribau*, *Eimeric*, *Gelabert*, *Llopard*, *Mir* o *Requesens*), llevat dels que també van portar personatges relacionats amb el cristianisme, que es van mantenir com a prenom perquè van passar a formar part del santoral (*Albert*, *Bernat*, *Enric* o *Ramon*).

Hi ha encara una característica específica de l'antroponímia del període arcaic que és remarcable i que reflecteix la importància del paper de la dona en aquell període, perquè la referència familiar dels personatges —per exemple quan fan un jurament—, com es pot comprovar en el *Jurament feudal de Radulf*

Oriol, remet a la mare fins i tot en el cas del comte i la comtessa: «Juro ego, Radulf Oriol, filium Mirabile, a te Ragimundo chomite, filium Ermetruete, et a te Ermesende chomitissa, filiam Gilga»; és a dir, que el castlà Radulf Oriol es presenta com a fill de Mirabile i jura fidelitat al comte Ramon IV de Pallars Jussà, que se cita com a fill d'Ermentruit, i a la comtessa Ermessenda, també presentada com a filla de Guilla. Els protagonistes del document esmenten, com és habitual en els documents solemnes catalans de l'època, la filiació materna, el nom de la mare i no el del pare (com també al *Jurament feudal de fidelitat* (1047-1098?): «Juro ego Ramonde, fili Estefania, ad ti Ramonde, fili Ermesende»).

2.4. L'EXPANSIÓ DEL CATALÀ ESCRIT

Els documents que corresponen als primers textos abracen el període que va des del segle XI (perquè en la documentació anterior, dels segles IX i X, fonamentalment només apareixen mots aïllats i topònims) fins al començament o la primera meitat del segle XIII. A partir d'aquell moment, entre la segona meitat del segle XIII i el començament del segle XV, el català aconsegueix d'establir un model de llengua escrita que progressivament va ocupant els diversos camps de la cultura i del coneixement, a més de l'àmbit administratiu i jurídic.

En un període relativament breu es fixa un model de llengua culta o formal que contrasta molt clarament amb la llengua de la documentació del període arcaic o preliterari. Tanmateix, aquest model formal no apareix de manera sobtada, sinó que entre els textos feudals i la prosa culta i cancelleresca posterior es produeix primer una evolució gradual, que es consolida sobretot a partir de la segona meitat del segle XIV.

Sovint, com encara es pot trobar a bona part de la bibliografia sobre la història de la llengua catalana medieval —i també de la història de la literatura catalana—, s'ha considerat que Ramon Llull és el *fundador* de la llengua literària catalana —i, per extensió, del que podríem considerar el model de llengua culta, apta per als diferents camps del coneixement— a partir de la seva obra, que va més enllà de la filosofia i la teologia. Tanmateix, aquesta és una afirmació que avui s'ha de considerar superada ja que els estudis específics de l'obra de Llull més moderns —com també els treballs de caràcter més general sobre la producció escrita medieval en català— demostren que, malgrat la gran importància de la seva obra per a l'ús i la difusió de la llengua escrita en romanç en general i de manera més precisa en

campes concrets del coneixement que fins aquell moment es feien fonamentalment en llatí i eren privatis del món acadèmic, hi ha molts altres factors que van contribuir a l'evolució del català escrit durant aquell període, una evolució que no es pot reduir a la producció d'un sol autor, encara que aquest sigui un plantejament més fàcil d'incorporar i transmetre en les obres de caràcter divulgatiu i educatiu.

Cal tenir ben present, que ja a la segona meitat del segle XIII es van produir textos que es van allunyant progressivament de les característiques de la prosa paratàctica dels documents feudals, com els *Costums de Tortosa* (1272), que ja presenten una major ductilitat expressiva i sintàctica, que contrasta amb la llengua dels documents feudals i fins i tot de textos que s'han considerat més elaborats com les *Homilies d'Organyà*:

Pres a fo la ciutat de Tortosa de mans de sarrayns per lo molt alt et noble et honrrat en Ramon Berenguer comte de Barcelona, ço és a ssaber III kalendas de gener anno domini MCXLVIII, et fo per él tornada a mans de xrestians e a la fe catòlica, la divinal gràcia ministrant, per ço que aquí lo nom de Jhesuxrist fos exalçat e per totz temps onrrat e servit a honor d'él.

Costums de Tortosa (1272)

En aquest fragment es pot comprovar el grau d'evolució en l'expressió lingüística, que s'allunya de les característiques de la llengua del període arcaic, sobretot en la sintaxi, la qual ja presenta un caràcter hipotàctic, és a dir, amb grans períodes enllaçats per mitjà de connectors, alguns de complexos com *per ço que*. D'aquesta manera, els *Costums de Tortosa* mostren una llengua fàcilment comprensible per al lector culte d'avui enfront de la major dificultat d'interpretació dels primers textos, tan lligats al món feudal i amb una expressió poc desenvolupada, amb una sintaxi paratàctica molt primitiva i amb una manca significativa de recursos expressius (que en molts casos es devien substituir per altres recursos relacionats amb la llengua oral, com l'entonació).

I encara que en algun cas ja s'ha assenyalat aquest avenç en el desenvolupament de la llengua en els *Costums de Tortosa* com a text que ja no es pot considerar del període arcaic, sovint no s'han tingut prou en compte altres textos de la segona meitat del segle XIII que també palesen aquesta evolució. Un avenç que no solament es produeix en documents relacionats amb els registres més formals, sinó que fins i tot s'observa en el gènere epistolar, malgrat el condicionament que

tota llengua escrita —i més en aquell període— s'ha de situar en un registre culte perquè no hi ha pròpiament una producció popular o col·loquial (i la literatura realment més popular és oral i, per tant, no en tenim mostres conservades). En són un bon exemple les cinc cartes adreçades al bisbe d'Urgell Ponç de Vilamur (bisbe entre 1230 i 1255), que Philip Rasico va publicar juntament amb d'altres dirigides al també bisbe d'Urgell Abril (bisbe entre 1257 i 1269), les quals ja havia donat a conèixer Pere Pujol.

L'evolució del català escrit durant aquell període també es produeix en àmbits de caràcter científic i tècnic: aquesta, però, no és una situació específica de la llengua catalana, perquè la versió de textos científics i tècnics en llengua vulgar es desenvolupa de manera molt important a Europa a partir del final del segle XIII, encara que sí que resulta remarcable que el català sigui una de les llengües més actives i primerenques en la producció de traduccions i textos originals de caràcter científic i tècnic.

En bona mesura, Ramon Llull coincideix i conviu amb aquest moment i no se'l pot considerar com el factor únic o el més important en el desenvolupament de la llengua escrita en català. En un moment en què un nou públic laic reclama unes obres relacionades amb les funcions comercials, jurídiques, polítiques i tècniques de la societat urbana, unes obres que tenen una finalitat operativa i pràctica, Llull també es planteja l'adopció d'un model d'escriptura adequat al seu objectiu, que no és ni literari ni lingüístic, sinó filosòficoreligiós i proselitista. La singularitat de Llull no rau en el suposat valor innovador que a vegades s'ha assenyalat —i que es dona en altres àmbits coetanis de la ciència, la tècnica, la jurisprudència, la història, l'homilètica, etc.—, sinó en la durada del seu projecte i en la seva enorme producció escrita.

Així mateix, en el cas de la llengua catalana cal tenir present que la llengua occitana presentava una situació similar en la redacció de textos pràctics en romanç en aquell moment i que, durant l'època de Llull, Montpeller pertanyia al regne de Mallorca; en aquest mateix sentit, no s'ha de pensar que és un autor aïllat sense relació amb altres contextos culturals.

Llull no apareix de manera isolada després dels primers textos, sinó que durant el segle XIII, sobretot durant la segona meitat, ja hi ha hagut una evolució en el català com a llengua escrita, de manera que Llull escriu la seva obra en un moment en què el català accedeix com a llengua escrita a pràcticament tots els àmbits, una època en què resulta també molt important que la llengua vulgar ja sigui en molts usos la llengua de la Cancelleria Reial i que compti, per tant,

amb un desenvolupament important en l'àmbit institucional, a més d'un prestigi molt gran per ser la llengua reial.

Encara que per la importància de l'estudi de la literatura medieval Ramon Llull, des d'un punt de vista divulgatiu, s'hagi pogut veure sobretot com un escriptor, amb obres que pràcticament han estat considerades com a prosa narrativa, com el *Llibre d'Evast i Aloma* o *Blanquerna*, la seva producció s'ha de relacionar amb la finalitat apologètica, que en resulta indestriable, perquè aquesta finalitat té unes conseqüències a l'hora de triar la llengua per fer les seves obres: Llull selecciona de manera conscient l'opció idiomàtica a l'hora d'escriure, per la qual cosa se centra sobretot en el català. Com que l'objectiu de l'obra de Llull és difondre el seu sistema de pensament, a més d'escollir la llengua amb què pot arribar amb més facilitat als seus conciutadans, també hi ha una reflexió sobre el model lingüístic i la problemàtica que implica l'ús del romanç en el moment d'escriure sobre temes científics i filosòfics. L'aportació de Ramon Llull va, per tant, més enllà de la contribució fonamental en camps com el lèxic i la sintaxi —el que històricament s'ha conegut com «el pas de la parataxi a la hipotaxi».

Si ho comparem amb la llengua dels primers textos, les característiques principals de la llengua lul·liana són la configuració d'un llenguatge útil per a l'expressió tant dels conceptes menys formals com dels més elevats a partir de la combinació d'elements tant populars com cultes. I en aquest mateix sentit té molta importància la creació d'un vocabulari per poder-se referir a camps en què no s'havia emprat la llengua romànica i en què havia de tenir la precisió necessària per poder expressar adequadament els seus arguments i portar a terme el seu projecte, de manera que, a més d'incorporar al català mots del llatí, també utilitza en l'escriptura vocabulari patrimonial tret de la llengua viva i genera nombrosos neologismes (en què catalanitzava termes llatins, com *cogitació*, *demostració*, *ignorar*, *privació*, etc.), tot un cabal lèxic que en molts casos es va acabar incorporant a la llengua catalana.

I malgrat tota aquesta aportació en el camp del lèxic, és sobretot en el camp de la sintaxi en què Llull s'allunya dels textos anteriors, i encara més de la documentació arcaica, tant pel que fa a l'ús de les conjuncions i les correlacions modals i temporals en les frases complexes com en la utilització de construccions de caràcter popular.

La figura i la gran producció de Ramon Llull ha eclipsat, fora de l'àmbit més especialitzat, l'existència d'altres autors coetanis que tenen una producció que també reflecteix l'evolució del català escrit en aquell mateix període, com

és el cas de bona part de l'obra espiritual d'Arnau de Vilanova, un autor connectat al món més acadèmic d'aquell moment, que per a la seva obra mèdica i religiosa va emprar el llatí: Arnau de Vilanova va ser un dels metges més destacats de la seva època —metge de reis i papes, com Pere II, Jaume II, Bonifaci VIII i Climent V—, amb una important obra mèdica i una tasca docent reconeguda a la Universitat de Montpeller, a més d'un teòleg controvertit.

A banda dels motius anteriors, hi ha dos factors més que contribueixen de manera decisiva a la formació d'un model de llengua culta escrita apta per als diferents àmbits, des de la ciència fins a l'Administració, de la literatura al comerç: d'una banda, el prestigi de la monarquia i, de l'altra, l'ús del català escrit per part de la Cancelleria Reial de manera àmplia i continuada.

En aquell moment, la llengua vulgar no és solament la parlada pels comtes-reis catalans, sinó que també és la que empren en els seus discursos, la seva documentació i les seves cròniques, una llengua que Martí de Riquer va anomenar *the king's Catalan* a la *Història de la literatura catalana*, i que avui podríem traduir com «el català reial». I aquesta utilització pública contribueix de manera primordial a legitimar i donar prestigi al català escrit, una llengua que s'eleva, per tant, a la part més alta de la piràmide social.

El prestigi conferit per l'ús reial, tanmateix, no és un factor aïllat, sinó que se suma a la tasca de la Cancelleria Reial en la formació i l'extensió d'aquest model de llengua culta. La Cancelleria Reial és una institució creada per Jaume I a mitjan segle XIII que s'encarregarà de la documentació i la correspondència reial i que establirà les funcions dels notaris, secretaris i escriptors. Aquests escriptors i secretaris seran els qui aniran forjant l'estil concret de l'escriptura de la Cancelleria en la redacció d'una documentació molt àmplia, que contribuirà a l'extensió d'un model de llengua escrita cada vegada més ben establert.

El funcionament de la Cancelleria —que, més enllà de les funcions de caràcter administratiu, esdevindrà un veritable focus cultural sobretot a partir de mitjan segle XIV— quedarà fixat per Pere III, el Cerimoniós, en les *Ordinacions* de 1344, que suposen una adaptació de les *Leges palatinae* de Jaume II de Mallorca i que resulten una mostra excel·lent de l'ordenació detallada de la burocràcia reial. Durant aquell segle, s'anirà configurant un model de llengua —del que modernament s'anomenaria l'Administració o l'Estat— que s'aplicarà des de la correspondència *oficial* fins a la justícia, i que arribarà a ultrapassar l'àmbit estrictament reial i esdevindrà el model d'altres administracions, com la documentació municipal.

Des del punt de vista lingüístic, aquest model de llengua s'enriquirà a partir de la segona meitat —i sobretot cap al final— del segle XIV pel bon coneixement de la retòrica llatina que tenien els escriptors i secretaris cancellerescos, i arribarà a un alt grau de depuració i d'homogeneïtat. En aquest sentit, la Cancelleria Reial va més enllà del que seria una institució de caràcter administratiu i s'enriqueix gràcies als grans escriptors, traductors i intel·lectuals que en van formar part, com Bernat Metge, Guillem Nicolau o Jaume Conesa.

La tasca de la Cancelleria resulta fonamental per poder explicar que històricament s'hagi considerat que la llengua catalana medieval —i aquí el contrast amb la llengua dels primers textos, malgrat la poca distància cronològica, seria molt gran— era molt unitària, ja que a l'homogeneïtat que encara presentava la llengua parlada —perquè la major part de les diferències dialectals més significatives no van aparèixer, o no es van estendre, fins al final de l'edat mitjana, sobretot al llarg del segle XV— calia unir l'ús d'una *scripta* que presentava unes característiques molt estables i que tenia, a més, una producció molt gran i un prestigi molt significatiu.

El caràcter unitari de la llengua emprada en la documentació de la Cancelleria —i extensivament en tota la producció culta medieval catalana— és una idea que s'ha anat repetint en els manuals d'història de la llengua i en els treballs que parlen del català medieval. En aquest sentit, l'existència d'un model lingüístic molt cohesionat a partir de la tasca de la Cancelleria Reial ha estat una premissa —gairebé un article de fe— que tothom ha compartit i ha ajudat a difondre, però que, malgrat la seva importància —tant per la quantitat de producció com per la repercussió que va tenir sobre els escriptors medievals i, en general, sobre la producció escrita catalana— no ha estat estudiat amb tanta profunditat com altres aspectes de la llengua antiga.

És sobretot a partir, doncs, del començament del segle XIV que es genera i es consolida un model formal apte per a la majoria dels àmbits de l'escriptura, com l'Administració, la literatura, la ciència o el comerç, de manera que durant aquell període el català anirà ocupant pràcticament tots els camps que corresponen als registres formals i cultes.

Cal tenir present, però, que la formació d'aquest model culte segurament s'inicia —i en aquest punt també cal tenir en compte la importància dels textos feudals i les necessitats de reglamentació d'aquella societat— gràcies al desenvolupament de la documentació de caràcter legislatiu que va ser molt important i que comença amb la traducció primerenca —encara de mitjan segle XII— dels

Usatges de Barcelona (que són una compilació de lleis, costums i constitucions) del llatí al català, continua amb la traducció de textos com els *Furs de València* (1261) o la redacció ja directament en romanç d'altres escrits com els *Costums de Tortosa* (1272) —a què ens hem referit anteriorment—, i assoleix la plenitud amb textos com el *Llibre de Consolat de Mar* ja durant el segle xiv.

D'aquesta manera, el català esdevé la llengua general en l'àmbit administratiu —o *oficial* segons la terminologia moderna, un concepte que encara no era vigent a l'edat mitjana—, per la qual cosa no solament la primera compilació de les *Constitucions de Catalunya*, del començament del segle xv —acabada el 1418—, s'escriurà en català, sinó que les segones, de 1588, i fins i tot les terceres i últimes, de 1704, al principi del regnat de Felip V, es continuaran escrivint en llengua catalana. El llatí, tanmateix, no desapareixerà de la documentació oficial, sinó que encara conviurà amb el català durant molt de temps.

A banda de la documentació de caràcter legislatiu, hi ha una nombrosa producció de caràcter jurídic i administratiu, que a més de la generada per la Cancelleria Reial, també comprèn textos d'altres institucions, com la Generalitat de Catalunya, la Generalitat del Regne de València i el Gran i General Consell del Regne de Mallorca, i d'altres jurisdiccions, com la senyorial: els processos criminals, els llibres de Cort (és a dir, de «justícia», tant reial com senyorial), els de batlle reial, els de mostassaf, els de repartiment, els ordenaments municipals, etc.

2.5. LA RELACIÓ DE LA LLENGUA CATALANA I OCCITANA DES DEL PERÍODE ARCAIC I L'EXPANSIÓ DEL CATALÀ A LA MEDITERRÀNIA

Els primers escriptors catalans de poesia, com Guillem de Berguedà, Cerverí de Girona o Guillem de Cabestany, van fer servir la llengua occitana i no la catalana per a les seves obres com a conseqüència del gran prestigi de la poesia trobadoresca durant els segles XII i XIII, una situació que també es va veure afavorida pels vincles polítics, territorials i culturals de la Corona catalanoaragonesa amb Occitània. Malgrat la proximitat entre el català i l'occità, *Las razós de trobar* de Ramon Vidal de Besalú —que són de la primera meitat del segle XIII— demostren que força autors catalans necessitaven unes instruccions o indicacions per poder emprar adequadament la llengua occitana per fer poesia (cal tenir present que les *Homilies d'Organyà*, que són coetànies del període

trobadoresc, són així mateix la traducció d'uns sermons escrits originàriament en occità i que, per tant, reflecteixen també aquesta distància entre ambdues llengües). Encara que des d'un punt de vista actual no es puguin considerar una obra de caràcter gramatical, *Las razós* són un text que té una certa intencionalitat gramatical perquè, prenent com a norma les obres dels grans trobadors, tenen l'objectiu d'ensenyar la manera correcta de compondre versos, és a dir, que reflecteixen l'establiment d'un model lingüístic.

Tanmateix, també cal tenir en compte la possibilitat que el que avui considerem dues llengües diferenciades en aquell moment se sentissin com a variants d'una realitat comuna, com es podria entendre de l'expressió «totas las terras de nostre lengatge» de Ramon Vidal de Besalú mateix. Així hi havia autors estrangers, com el trobador Albertet de Sisteron, que al començament del segle XIII identificaven encara els habitants de terres occitanes com a catalans. Una situació que ja no es produeix al final d'aquell mateix segle, quan Jofre de Foixà presenta com a llengües diferents el provençal («proensals») i el català («catalanesch») a les *Regles de trobar*.

La influència de la llengua occitana en la poesia d'autors catalans es mantindrà gairebé durant tota l'edat mitjana i no serà fins pràcticament el segle XV que el català s'utilitzarà plenament per a la producció poètica, una evolució sovint exemplificada per l'obra d'Ausiàs Marc.

A partir del començament del segle XIII, i principalment a causa de la derrota de Muret (1213), s'interromprà l'expansió territorial de la Corona catalanoaragonesa cap a terres occitanes i s'orientarà cap al sud i cap a la Mediterrània, una situació que tindrà unes conseqüències fonamentals en la configuració del domini geogràfic de la llengua catalana, amb l'extensió del català a les illes Balears (1229-1287) i al País Valencià (1232-1245), a banda de la ciutat de l'Alguer a Sardenya. Un cas especial és el territori de Múrcia, en què, malgrat que va ser colonitzat majoritàriament per catalans (1266), va resultar determinant la vinculació a la Corona de Castella perquè s'hi acabés parlant castellà més tard.

La repoblació, primordialment per catalans a les Illes i més complexa al País Valencià, va acabar configurant el territori de parla catalana i la distribució dialectal posterior, en què al País Valencià la localització geogràfica i el pes demogràfic dels repobladors catalans i aragonesos (en una proporció aproximada d'un 70% els primers i un 30% els segons) va determinar la distribució lingüística del territori i la caracterització dialectal del valencià, format principalment a partir del català occidental amb un component aragonès important.

Amb l'expansió política mediterrània, la llengua catalana esdevindrà llengua institucional de diversos territoris, com Sicília o Sardenya, i fins i tot a Atenes i al ducat de Neopàtria —de manera molt més puntual i amb un caràcter fonamentalment institucional. A banda, del manteniment del català a l'Alguer per unes circumstàncies històriques molt específiques, la llengua deixarà una petja molt important sobretot en el sicilià i el sard.

Després de la derrota de Muret i malgrat el canvi d'orientació en l'expansió —ja cap al sud i la Mediterrània—, la relació amb els territoris del nord va continuar essent important, també per mitjà del flux migratori d'occitans cap al sud, que ja des d'època franca és molt significatiu i que es mantindrà fins a l'edat moderna.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- ALART, Julià-Bernat (1881). *Documents sur la langue des anciens comtés du Roussillon et de Cerdagne*. París: Maisonneuve.
- BADIA, Lola; SOLER, Albert, i SANTANACH, Joan (2009). «La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes». *Els Marges*, núm. 87, p. 73-90.
- BADIA, Lola; TORRÓ, Jaume (2014). «El *Curial e Güelfa* i el “comun llenguatge català”». *Cultura neolatina*, LXXIV, 1-3, p. 203-245.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. (1980). «L'Alt Urgell i el català occidental naixent». A: *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes (Andorra, 1-6 d'octubre de 1979)*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 349-377.
- (1982). «Els orígens de la frase catalana». A: BADIA I MARGARIT, A. M. *La llengua catalana ahir i avui*. Barcelona: Curial, p. 11-28.
- (1986). «Comunicació verbal entre romanç i llatí a l'època d'orígens de la llengua». A: *Festa acadèmica en homenatge als doctors Badia i Margarit, Bastardas, Carratalà i Moreu-Rey*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 11-19.
- BALARI I JOVANY, J., (1899) [1964]. *Orígenes històrics de Catalunya*. Sant Cugat del Vallès.
- BARAUT, Cebrià (1980). «Les glosses catalanes del ms. 838 de la Biblioteca de Montserrat». A: *Miscel·lània Ramon Aramon i Serra*. Vol. II, Barcelona, p. 15-31.

- (1984-1985). «La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. VII, la Seu d'Urgell, p. 515-525.
- (1994-1995). «La presència i la repressió del catarisme al bisbat d'Urgell (segles XII-XIII)». *Urgellia*, núm. XII, la Seu d'Urgell, p. 487-501.
- BARAUT, Cebrià; MORAN, Josep (1996-1997) [2000]. «Fragment d'una altra versió catalana del *Liber iudiciorum* visigòtic». *Urgellia*, núm. XIII, la Seu d'Urgell, p. 7-35.
- BASTARDAS, Joan (1991). *Usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera.
- (1995). *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial.
- (1998). «La transizione dal latino alle lingue romanze». A: *Atti della Tavola Rotonda di Lingüística Storica. Università Ca'Foscari di Venezi*. Tübingen.
- CLACKSON, James. «Latin as a source for the Romance languages». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 3-13.
- COLÓN, Germà (2014). *Origen i història del lèxic català*. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FABRA, Pompeu (1926). «La coordinació i la subordinació en els documents de la Cancilleria catalana durant el segle XIV». A: *Memòries*. Vol. I, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 1-30.
- FARRENY, M. Dolors (2004). *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FRANK-JOB, Barbara (2010). «Traditions discursives et élaboration écrite des langues romanes au Moyen Âge». *Aemilianense*, II, p. 13-36.
- FRANK-JOB, Barbara; SELIG, Maria. «Early evidence and sources». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 24-34.
- GARGALLO, J. E. (1994). *Les llengües romàniques*. Barcelona: Empúries, 1994.
- GUINOT, Enric (2014). *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antropomíia i llengua a la València medieval*. València: Tres i Quatre, 1999. 2 vol.
- GULSOY, Joseph (1993). *Estudis de gramàtica històrica*, València - Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- IORDAN, Iorgu; MANOLIU, Maria (1980). *Manual de lingüística románica*. 2 vol. Madrid: Gredos.

- JAUBERT DE PAÇA, F. (2000). *Recherches historiques sur la langue catalane (1824)*. Canet: Trabucaire.
- KOCH, Peter. «Pour une typologie conceptionnelle et médiale des plus anciens documents / monuments des langues romanes». A: SELIG, Maria; FRANK, Barbara, i HARTMANN Jörg [ed.] (1993). *Le passage à l'écrit des langues romanes*. Tübingen, p. 9-29.
- LAUSBERG, Heinrich (1988). *Lingüística románica*. 2 vol. Madrid: Gredos.
- LLEAL, Coloma (1990). *La formación de las lenguas romances peninsulares*. Barcelona: Barcanova.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2001). *Els orígens de la llengua catalana*. Barcelona: Pòrtic - Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya.
- (2014). «Producció escrita i producció oral». A: MARTÍ, Joan. *Aportacions a l'estudi de la filologia i la lingüística catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Diputació de Tarragona, p. 79-92.
- MIRALLES I MONSERRAT, Joan (2001). «Per a una tipologia del català col·loquial a l'edat mitjana». A: MIRALLES, Joan. *Entorn de la història de la llengua*. Barcelona - Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Universitat de les Illes Balears, p. 131-164.
- MIRET I SANS, Joaquim (1904). «El més antig text literari escrit en català precedit per una colecció de documents dels segles XIè, XIIè i XIIIè». *Revista de Bibliografia Catalana*, VII. Barcelona, p. 5-47, 215-220.
- (1908). «Documents en langue catalane (Haute Vallée du Sègre, XIe-XIIe siècles)». *Revue Hispanique*, XIX, p. 6-19.
- (1915). *Antics documents de llengua catalana i reimpressió de les Homilies d'Organyà*. Barcelona: Casa Provincial de Caritat.
- MONTOYA, Brauli (2018). *Aproximació a la història social de la llengua catalana*. Alzira: Bromera.
- MORAN, Josep (1994). *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2001). «L'aportació de Cebrià Baraut a l'estudi de la llengua catalana». A: *Miscel·lània a Dom Cebrià Baraut i Obiols*. Andorra, p. 39-45.
- MORAN, Josep; RABELLA, Joan Anton (2001). *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Proa.
- (2004). «Els primers textos en català. Textos anteriors a les Homilies d'Organyà». *Les Faldades de Lo Banyut*, núm. 2, Organyà, p. 23-25.

- (2006). «Els primers textos en català de la Ribagorça». *El Ribagorzano*, núm. 33, p. 14-16.
- (2007). «El procés d'escripturització del català». A: *El llibre i la lectura: una revolució en la història de la humanitat (Actes del seminari del CUIMPB-CEL 2005)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 19-29.
- (2015). «La llengua: vehicle de transmissió de la identitat catalana al llarg de la història». A: SABATÉ, Flocel [ed.]. *Anàlisi històrica de la identitat catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 157-171.
- (2016). «El naixement de la consciència lingüística en la llengua catalana». A: TERRADO, Xavier; SABATÉ, Flocel [ed.]. *El naixement de la consciència lingüística a l'edat mitjana*. Lleida: Pagès Editors, p. 155-170.
- NADAL, Josep M; SABRIÀ, M. T. (1982). «L'accés del català a l'escriptura». *L'Avenç*, núm. 49, p. 326-333.
- RABELLA, Joan Anton (1997). «“Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet” (1080-1095)». A: *Estudis de Llengua i Literatura catalanes. XXXV. Homenatge a Arthur Terry 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 9-49.
- (1998). *Un matrimoni desavingut i un gat metzinat. Procés criminal barceloní del segle XIV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1999a). «Les altres *Regles d'esquivar vocables*: les correccions en la documentació processal». *Caplletra*, núm. 27, p. 55-64.
- (1999b). «La relació entre el llatí i el català a la documentació arcaica». *Llengua & Literatura*, núm. 10, Barcelona, p. 7-19.
- (2001). «Llengua de la Cancelleria i llengua de tothom». A: *Enciclopèdia de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, p. 48-51.
- (2008). «Historia de la lengua oral en la Romania: catalán». A: ERNST, Gerhard; GLESSGEN, Martin-Dietrich, *et al.* [ed.]. *Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania*. Berlín - Nova York: Walter de Gruyter, p. 2446-2451.
- (2009). «El català llengua d'Estat a l'edat mitjana». A: ARNAVIELLE, Teddy; CAMPS Christian [ed.]. *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire Méditerranéenne*. París: L'Harmattan, p. 231-239.
- (2009). «La llengua dels llibres de cort de justícia». A: PÉREZ SALDANYA, Manuel; MARTINES PERES, Josep. *Per a una gramàtica del català antic*. Alacant: Institut Interuniversitat de Filologia Valenciana, p. 61-72.
- (2009). «L'article literari i l'article salat: variable diatòpica o diatràtica?». A: PÉREZ SALDANYA, Manuel; MARTINES PERES, Josep. *Per a una gramàtica*

- del català antic*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, p. 151-161.
- (2011). «El nacimiento del catalán escrito en el Pirineo». A: *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena: Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra*. Euskaltzaindia, p. 717-728.
- (2012). «Oraltat i escriptura: la llengua catalana a l'edat mitjana». A: SÁNCHEZ MÉNDEZ, Juan Pedro [ed.]. *Oralidad y escritura en la edad media hispánica*. València: Tirant Humanidades, p. 53-85.
- (2013). *Els orígens de la llengua catalana. Jo fideles vos seré*. Tremp.
- RAMAT, Paolo; RICCA, Davide. «Romance. A typological approach». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 50-62.
- RASICO, Philip D. (2006). *El català antic*. Girona: Universitat de Girona - CCG Edicions.
- RUSSELL-GEGBET, Paul (1965). *Mediaeval Catalan linguistic texts*. Oxford: Dolphin Book.
- VENY, Joan. «L'empremta occitana en català». A: CARRERA, Aitor; GRIFOLL, Isabel [ed.] (2013). *Occitània en Catalonha: de tempses novèls, de novèls perspectives*. Actes de l'XIen Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans. Generalitat de Catalunya - Diputació de Lleida, p. 49-62.
- VIDAL, P., «Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne (de 1311 à 1380)». *Revue des Langues Romanes* (RLR), XXIX, 1886, p. 53-76; XXX, 1886, p. 257-275; XXXI, 1887, p. 59-78; XXXII, 1888, p. 146-167, 410-430 i 549.
- VILLANUEVA, Jaume, *Noticia del Viage literario a las iglesias de España*. Vol. VIII, València, 1820.
- VINCENT, Nigel. «A structural comparison of Latin and Romance». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 37-49.
- WITTLIN, Curt J. (1979). «Semicorreccions en traduccions medievals». A: *Estudis Universitaris Catalans*, XXIII, Barcelona, Curial, p. 599-604.
- WRIGHT, Roger. «Latin and Romance in the medieval period. A sociophilological approach». A: LEDGEWAY, Adam; MAIDEN, Martin [ed.] (2016). *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford: University Press, p. 14-23.

- ZIMMERMANN, Michel (1973). «L'usage du droit wisigothique en Catalogne du IXe au XIIe siècle: approches d'une signification culturelle». A: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX. París, 1973, p. 233-281.
- (1990). «Les débuts de la “Révolution anthroponymique” en Catalogne (xe-xiii siècles)». *Annales du Midi*, 102, 89-190. Tolosa: Privat, p. 289-308.
- ZINK, Michel (1976). *La prédication en langue romane avant 1300*. París, 1976.

EL CONFLICTE EUROPEU A L'EDAT MODERNA I LA CATALUNYA DE LA MONARQUIA HISPÀNICA

Àngel CASALS¹
Universitat de Barcelona

Lliurat el 25 de maig de 2020. Acceptat el 17 de juny de 2020

RESUM

Els dos segles de regnat de la Casa d'Àustria van ser un procés transcendent en l'evolució de Catalunya. De metròpoli de la Corona d'Aragó a regió fronterera d'un imperi d'abast universal. Precisament la multitud de fronts i d'enemics contra els quals van haver de lluitar els reis van desdibuixar la presència internacional de Catalunya i la seva influència en les decisions de la monarquia.

La construcció de l'Estat modern va estar protagonitzada per la guerra internacional i la pressió dels reis per obtenir recursos i Catalunya no es va lliurar d'aquest doble flagell. Ben al contrari: esdevingué, segons les diverses conjuntures fàbrica de galeres, plataforma logística pel domini d'Itàlia i muralla de la Monarquia Hispànica.

Malgrat totes les dificultats, a la segona meitat del segle XVII va poder anar construint una via pròpia en l'àmbit internacional que va xocar frontalment amb la de la nova dinastia dels Borbó, una altra de les causes que portarien a la Guerra de Successió.

PARAULES CLAU

Edat moderna, política internacional, revolució militar, història de la frontera.

1. E-mail: casals@ub.edu

European conflict in the modern era and the Catalonia of the Hispanic monarchy

ABSTRACT

The two centuries of the House of Habsburg's reign were of vital importance for the evolution of Catalonia. From a metropolis under the Crown of Aragon to a frontier region of an empire with a universal scope. It was precisely the many different fronts and enemies against whom the monarchy had to battle that distorted the international presence of Catalonia and its influence on the decisions taken by the monarchy.

The driving force behind the construction of a modern state was the international war and the pressure applied by the monarchy to obtain resources, and Catalonia was no exception to this double punishment. On the other hand, and depending on the different circumstances, it became a manufacturer of galleys, a logistical platform for the domination of Italy and a wall for the Hispanic monarchy.

Despite all the difficulties, in the second half of the 17th century it was able to forge its own path in the international arena that clashed head-on with that of the new Bourbon dynasty, another of the factors that would lead to the War of the Succession.

KEYWORDS

Early modern history, international politics, military revolution, history of the frontier.

Joaquim Setantí era un ciutadà barceloní, però a més, i això el feia singular, era un veterà de les guerres de Flandes, on va estar entre 1566 i 1571 i després va ser governador de Bellaguarda i posteriorment conseller en cap de Barcelona el 1592 i diputat el 1603. Va tenir temps de combinar la seva activitat pública amb la publicació el 1614 d'uns aforismes, entre altres obres: *Aforismos sacados de la Historia de Publio Cornelio Tácito por el Dr. Benedicto Arias Montano para la conservación y aumento de las Monarquías, hasta ahora no impreso. Y las Centellas de varios conceptos con los de amigo de don Joaquim Setantí*. En un d'ells diu: «La publicación de buenas leyes para el gobierno de su Reyno y las victorias contra sus enemigos son

las dos cosas que hazen al Príncipe esclarecido y famoso, que estos dos caminos de paz y de guerra son aquellos por los que ha de andar hasta que muera».

Un dels moments més importants en la relació dels reis amb els catalans era la celebració de les corts. Els discursos de la proposició reial que llegia el protonotari sempre seguien un esquema basat en aquesta dualitat entre justícia i política exterior, entre pau i guerra. En el seu primer discurs el 1519, el rei Carles fixava dos objectius: «La expedició y compliment de la gran armada la qual per amonestació e inducció de nostre Sanct Pare fem de present contra lo turc y altres enemics de nostra sancta fe catòlica, tot en defensa de nostres regnes y senyories» i en segon lloc: «E per lo semblant per entendre y provehir en tot lo que sie bé y augment, repòs e quiet viure de aquest Principat y dels poblats en aquell».

El seu fill, Felip II de Castella va començar la seva proposició reial el 1564 explicant per què no havia convocat corts abans; així ho justificava: «He volgut emperò donar-vos rahó de mes vistes y necessàries occupations» i feia un recorregut des del seu casament amb Maria d'Anglaterra i les guerres externes i demanava un donatiu, «que puix sabeu l'estat en que les coses de la Christiandat stan y de la manera que stà lo de Alemanyia, Inglaterra y França y que el foch de la heretgia ses stés» i finalment s'oferia «no solament perquè y haie en ell (Catalunya) l'ordre que's deu en la justícia y policia, més encara perquè se scuse totalment tot gènere de contencions y males voluntats».

El 1599, Felip III de Castella va explicar els detalls de la celebració del seu casament a València, el viatge de la seva germana des de Barcelona cap a Flandes per la via d'Itàlia, la mala situació de la seva hisenda, cosa greu, «per a córrer a la conservació y deffensa de mos Regnes y la extirpació dels enemichs» i, després, «la necessitat precisa que y ha de remey en moltes coses del govern de aquest Principat y comptats».

Felip IV, en les conflictives dates de 1626 recordava en la seva proposició que l'esforç aplicat en les guerres internacional «ha de redundar en benefici y guarda de vosaltres mateixos».

En la construcció dels estats moderns la política internacional era, com ens mostren Setantí i els discursos reials, un dels dos àmbits fonamentals del bon govern juntament amb la justícia. Les bones lleis portaven a la pau, el més desitjable dels beneficis polítics. Però en els segles XVI i XVII la pau era la de l'interior. En relació amb la política internacional, un rei havia de dominar els seus enemics i establir, per la força, un ordre just sempre que fos necessari.

I si la política internacional es fonamentava en la força, el paper dels exèrcits esdevindria fonamental: diners i armes, en aquest ordre, eren les dues cames sobre les quals caminaria un monarca amb pas ferm.

I encara un darrer element per presentar aquestes pàgines: la política exterior no era internacional en el sentit actual, no eren relacions entre nacions, eren relacions entre reis, dinasties i els seus estats. Podia existir una contradicció flagrant entre els interessos dinàstics d'un sobirà i els interessos materials del seus governats, com ho avisava Erasme de Rotterdam a l'*Institutio Principis Christiani* de 1516 dirigit, ironies del destí, al futur emperador Carles.

La historiografia catalana ha dedicat moltes i brillants pàgines a l'estudi de la dimensió interna dels regnats de la Casa d'Àustria i la política externa i militar s'havia plantejat fins fa no gaires anys com una realitat aliena que només afectava Catalunya quan les guerres tocaven a les seves portes o, ja en el XVII, quan la Monarquia Hispànica va recórrer a espremer el país per intentar salvar la seva decadència. El que ens proposem, doncs, és demostrar que la política exterior i les guerres que provocava i la política interior i la seva evolució estan tan estretament lligades que no es pot entendre l'una sense l'altra.

EL PROBLEMA DEL MARC CRONOLÒGIC

És obvi que resulta molt més lògic parlar d'una «Catalunya dels Àustria» que d'una «Catalunya moderna». Però això no evita la dificultat conceptual. Des del punt de vista polític i institucional el tall de 1714 és tan radical i traumàtic —la desaparició d'un sistema estatal— que deixa poc marge a matisacions. Acceptar que la mort de Ferran II el 1516 provoqués un canvi de la mateixa dimensió és més difícil.

Des del punt de vista econòmic, la cronologia no pot ser la mateixa. La historiografia catalana ja fa molts anys que ha descartat tòpics com el de considerar el segle XVI com una continuïtat de la crisi econòmica del segle XV i que les conseqüències econòmiques de la victòria borbònica van afavorir l'ascens econòmic del país en la via de la industrialització. En aquest sentit, el canvi de marc interpretatiu ha estat total: la llarga crisi baix medieval que començava el 1333, «lo mal any primer», i s'allargava fins gairebé el segle XVI és una idea avui abandonada per la historiografia. La tesi de fons era que el país va patir una crisi estructural ja que la seva economia, extraordinàriament adaptada a la realitat dels

segles XII al XIV, no va poder sobreviure davant els grans canvis globals posteriors a la Pesta Negra de 1348. Allò que avui sabem és que va ser la Guerra Civil catalana de 1462-1472 la que va deprimir l'economia catalana en una crisi que no va ser tan profunda, com demostrà la recerca de Garcia Espuche i d'altres investigadors posteriors que han provat que a mitjans del cinc-cents començà una nova etapa de creixement econòmic basat en un canvi cabdal de les estructures econòmiques. En essència, allò que va passar és que es va formar una xarxa urbana jerarquitzada. Ciutats com Barcelona, Vic, Girona o Perpinyà esdevingueren caps de regions econòmiques cada cop més especialitzades en un sistema jerarquitzat centralitzat en Barcelona. Aquest mateix procés és el que Jan de Vries va batejar com «la urbanització d'Europa» i no és, per tant, cap singularitat local. El procés d'especialització econòmica catalana anà avançant al llarg del segle XVII. Catalunya, que mai no va perdre la seva projecció mediterrània fonamental, va implicar-se en l'economia atlàntica a través de Sevilla i Cadis i, de manera molt significativa, en l'economia holandesa i anglesa gràcies a la producció d'aiguardent a Catalunya. El resultat, tal i com va estudiar Francesc Valls Junyent, va ser que els canvis en la base de l'economia catalana ja s'havien produït en les darreres dècades del XVII. Com podem veure, doncs, la cronologia econòmica no coincideix amb la política.

Si en l'àmbit econòmic els canvis que es van produir en els segles moderns han estat titllats de «protoglobalització» o primera globalització, en l'àmbit polític se li han donat expressions com «l'edat de l'absolutisme», «el segle de les revolucions» (per referir-se al període que aniria de 1568 a 1688), «la crisi de la consciència europea» (pel trencament religiós del continent) i d'altres que donen als segles XVI i XVII una transcendència gairebé dramàtica. I els tints dramàtics poden enfosquir especialment la Monarquia Hispànica, que dugué a terme un combat titànic, i a voltes desesperat i agònic, per mantenir la situació de domini mundial que havia assolit al segle XVI.

Explicar l'impacte a Catalunya dels conflictes exteriors no es pot reduir, al nostre parer, al paper representat per Catalunya en les guerres dels Àustria, sinó que ha d'atendre els corrents de fons que marcaven l'evolució del continent i, també, del Principat.

DELS TRASTÀMARA ALS ÀUSTRIA

La mort de Ferran II el 23 de gener de 1516 a Madrigalejos, un poble extremeny ben lluny dels seus regnes patrimonials, va ser també, a mitjà termini, la defunció d'una estructura política —la Corona d'Aragó com a potència mediterrània— i, en conseqüència, de la lògica condicionada per la seva existència pels territoris que en formaven part.

Tota la historiografia de la segona meitat del segle xx, possiblement per la influència de Joan Reglà, va explicar la nova situació com una igualtat de dret, però no de fet. La Corona de Castella i la d'Aragó eren parts iguals de la nova monarquia formada a partir dels Reis Catòlics des del punt de vista legal, però des del punt de vista polític el major pes territorial, econòmic i demogràfic de Castella decantava la balança de forma indiscutible al seu favor, més quan les atribucions dels monarques castellans eren notablement més àmplies que les dels catalanoaragonesos. Això sí, tots els autors han reconegut que la direcció de la política exterior seguia les directrius tradicionals catalanes: enemistat amb França i especial atenció a Itàlia. Però aquesta interpretació tradicional parteix d'un principi ideològic més que històric: la lectura exclusivament en clau espanyola de la construcció de la Monarquia Hispànica.

I és per aquí per on hem de començar si volem valorar correctament el que va ser la unitat dinàstica culminada amb Carles I i rebutjar l'apriorisme espanyol. La Corona d'Aragó era molt més que una construcció política ibèrica. La presència de Sardenya, Sicília i, temporalment, de Nàpols li donava una vessant mediterrània, talassocràtica i italiana que quan es contempla en la seva totalitat canvia molt les coses, perquè el desequilibri territorial, humà, de capacitat econòmica i de poder financer en relació amb Castella disminueix de forma important.

Els consellers de Carles I i el mateix monarca en van ser prou conscients en arribar a la península Ibèrica el 1517. El 1518 estava a Aragó i el gener de 1519 arribava a Catalunya en una primera estada que resultaria molt transcendent, ja que de Barcelona estant el gran canceller Mercurino Gattinara començaria a dissenyar el model de govern que hauria d'aplicar el rei Carles, esdevingut emperador Carles V del Sacre Imperi Romà de la nació germànica el 28 de juny de 1519. En síntesi, el polític piemontès pensava un govern intern de l'Imperi amb una estructura que replicava la de la Corona d'Aragó: el sistema virregnal. De manera erràtica i contradictòria de vegades, al llarg de la dècada de 1520 s'avança en un disseny que assumia l'absentisme reial, el qual es pretenia

compensar amb el virrei i el Consell d'Aragó —i, per tant, es continuava amb el sistema implantat pel Rei Catòlic—, però, el que resultava més important era que es garantia als grups dirigits catalans el domini sense discussió de les institucions, el mateix que es faria a tots els territoris de l'emperador.

Pel que fa a la política exterior, Gattinara era un hereu ideològic dels gibel·lins, o sigui, els partidaris del domini imperial d'Itàlia, enfrontats amb els güelfs, que estaven al costat del Papat. En aquest punt, la política imperial i la catalana podien coincidir, almenys aquesta va ser la primera impressió. En les corts de 1519-1520, els catalans li havien plantejat quines volien que fossin les línies mestres de la seva política exterior. Catalunya havia patit de feia anys les conseqüències de les guerres amb França: els Comtats s'havien recuperat el 1493, sí, però la guerra havia continuat amb breus pauses. El 1496 la fortalesa de Salses havia estat destruïda per les tropes de Lluís XII, que van tornar a intentar conquerir-la el 1503. I les corts catalanes havien votat com a donatiu el 1512 i el 1515 el pagament de tropes per defensar el Rosselló. Així que un cop signada la Pau de Noyon per Carles I i Francesc I el 1516, els estaments esperaven que el rei fes el possible per conservar-la.

L'altra gran preocupació que van fer arribar a Carles va ser la seguretat de la Mediterrània. Des de finals del segle xv els pirates barbarescs havien esdevingut el malson dels mercaders i mariners catalans. Estaven amenaçades les rutes comercials, però encara era més dolorosa l'amenaça sobre les poblacions de la costa i els captius que engreixaven els mercats d'esclaus del nord d'Àfrica. I el problema havia esdevingut catàstrofe quan els germans Barba-rossa van ocupar Alger el 1516 i van convertir la costa nord-africana de Tunis fins a Alger en una base de l'Imperi otomà, fins aleshores tan llunyà. Què li demanaven en aquest cas? Protecció en forma de flota davant les costes mediterrànies peninsulars i una política d'ocupació de les terres perdudes al nord d'Àfrica de 1516 ençà: novament la llarga ombra de Ferran el Catòlic es projectava com a model de futur.

I finalment, Itàlia. Sicília i Sardenya eren part ferma de la Corona d'Aragó. No es podia amagar que hi havia esquerdes en l'edifici: els genovesos i els francesos havien començat a infiltrar-se en el mercat del corall sard o en la venda de draps a Sicília, monopolis medievals de Catalunya, però era una situació que s'esperava revertir si el rei defensava de manera decidida els interessos catalans. I, finalment, Nàpols ocupada per Ferran II el 1504 —ell en diria recuperada—, on els catalans pensaven tenir, almenys, la influència de què havien disposat en temps d'Alfons el Magnànim. Però des de 1458 el temps no havia passat en va

i els dirigents catalans no sabien, o no volien, veure que la influència catalana a Itàlia s'havia eclipsat. La desaparició dels Borja de Roma havia estat també la dels *catalani*, suplantats pels castellans, tot i que a començament dels regnat de Carles V encara estava en una fase primerenca.

Aquestes peticions eren perfectament compatibles amb el projecte de Gattinara, però aquest va ser ràpidament superat. El 1520 Carles va abandonar les seves corones ibèriques per córrer a assumir el seu ceptre imperial i va deixar darrere seu l'incendi agermanat a Mallorca i el País Valencià i l'alçament *comunero* a Castella. Una de les causes de les revoltes va ser la falta de respecte del nou rei pels marcs constitucionals dels afectats, cosa que marcava una de les constants del regnat: la supeditació de les necessitats internes dels regnes als interessos globals de l'Imperi.

ITÀLIA, FRANÇA, CATALUNYA

Ja fa anys que la historiografia ha refutat la vella idea de la decadència mediterrània com una característica de la realitat econòmica de l'Europa moderna. La puixança atlàntica, indiscutible, va deixar els intercanvis mediterranis en el segon lloc, però això no vol dir que no fossin ben vius per als països de les seves ribes.

Durant la segona meitat del segle XVI i les primeres dècades del segle XVII, el 63,5 % dels vaixells sortits de Barcelona tenien com a destí ports italians i només un 17 % anaven a Cadis, Sevilla o Lisboa, segons un estudi recent de J. Dantí, que confirma els assaigs d'Oriol Junqueras i durant la segona meitat del segle XVI el comerç català ressorgiria novament en l'àmbit mediterrani encara que no amb l'esplendor dels segles medievals. Entre les causes d'aquesta represa, una retracció dels intercanvis amb Castella —contradient Garcia Espuche— i una major integració econòmica amb Aragó.

El «mercat comú» mediterrani al qual s'ha referit David Abulafia va seguir viu més enllà de Ferran II, però en les mateixes condicions?

Una simple repassada a la nòmina de virreis i la seva successió ja il·lustra el canvi que es va operar durant el regnat carolí. El 1516 el virrei de Sardenya era el català Àngel de Vilanova i ho serien els seus successors posteriors, alternant-se amb valencians i algun aragonès fins entrat el segle XVII. A Sicília, el valencià Hug de Montcada va ser substituït el 1517 per un italià, Hector Pignatelli, comte de Monteleone, i s'inicià així una successió alternada d'italians i castellans. I a

Nàpols Ramon Folc de Cardona-Anglesola va ser substituït en primera instància per flamencs com Carles de Lannoy i el príncep d'Orange i, a partir de 1532, el nomenament de Pedro de Toledo va suposar posar el regne en l'òrbita castellana.

Aquest canvi en la nacionalitat dels virreis formava part d'un complex procés de transformació de la naturalesa de la Corona d'Aragó. Encara que les corts catalanes van intentar en les convocatòries de 1519-1520 i de 1528-1529 mantenir els privilegis comercials en els regnes italians, va ser debades: sicilians i napolitans es van negar a acceptar cap mena de preeminència catalana en aquest sentit. A Sardenya, més vinculada al món català, va caldre fer un veritable esforç per apartar els genovesos de l'exclusiu mercat del corall alguerès i de la venda de teixits. Sens dubte, els catalans continuaven tenint Itàlia com a mercat principal, però ara no com a potència dominadora. Oriol Junqueras va treballar amb unes dades i una cronologia que ens duen a les mateixes conclusions: Carles I acabaria per desmuntar l'estructura proteccionista a favor de Catalunya que havia consolidat Ferran II en el mercat italià. Per aquest autor, una raó és la pèrdua del pes econòmic i polític del Principat en el conjunt de la Corona d'Aragó i del conjunt imperial.

Les causes són diverses i les politicomilitars resulten tan importants com les econòmiques. El 1521 arrencava la primera de les guerres entre Francesc I i Carles V. Dels tres fronts que van provocar la guerra —Navarra, Borgonya i Itàlia—, el tercer va ser el més important i el que més afectava Catalunya. França continuava mantenint la repetida reivindicació angevina sobre Nàpols i competia amb l'emperador pel control del Milanesat, peça clau del nord d'Itàlia. Adeu al futur pacífic que el Principat anhelava! Prou que el rei-emperador va demanar als catalans ajut militar, especialment naval, que no estaven en condicions d'oferir-lo encara que haguessin volgut. La providencial victòria de Pavia el 25 de febrer de 1525 i l'avantatjosa Pau de Madrid posterior es van aconseguir amb recursos italians, imperials i castellans, com va fer córrer la propaganda imperial que distingia el castellà Antonio de Leiva, el flamenc Charles de Lannoy i el napolità d'origen castellà Fernando de Ávalos i, en un graó inferior, l'alemany Georg von Frundsberg com a líders militars a Itàlia.

La guerra va trigar a reiniciar-se el temps que va tardar la tinta del tractat de pau a assecar-se. El 1526 els camps italians tornaven a regar-se amb la sang dels soldats d'uns i altres. No ens ha d'enganyar la clamorosa ocupació de Roma el 1527; el 1528 Nàpols va ser envaïda pels francesos amb el suport d'una part de la noblesa del regne. Una situació dramàtica que va dur Carles a celebrar

corts als catalans i fer una petició d'ajut gairebé desesperada: «Los nostres regnes de Sicília y Sardenya y de present fa guerra en lo nostre Regne de Nàpols, tots los dits regnes conquistats per los Sereníssimos reys de Aragó, predecessors nostres, ab gran ajuda y fidelitat dels vostres passats». Però no va ser Catalunya, van ser Andrea Doria i la república de Gènova el 1528 les que en canviar de bàndol i passar-se dels rengles de Francesc I als de Carles V van decidir la victòria imperial.

Gènova! El secular enemic de Catalunya. És veritat que l'animadversió mútua no va ser obstacle perquè hi hagués una petita, però influent, colònia comercial lígur a Barcelona. El tractat signat a Barcelona —per a més oprobí!— entre Andrea Doria i Carles I el 1529 suposava obrir el regnes italians de la Corona d'Aragó als genovesos a canvi de la seva flota militar en la defensa del Mediterrani.

A partir dels anys trenta, Nàpols, Sicília i Milà, ocupada pels imperials el 1535, van anar nuant-se en una xarxa d'interessos en què participaven les grans famílies nobiliàries italianes, també romanes i toscanes, i la noblesa castellana que desembarcava amb càrrecs militars, religiosos i polítics. I amb ells, els Doria i els financers genovesos que van acabar sent peça vital en el funcionament de la Monarquia Hispànica. «Posar lo regne de Nàpols sots lo domini y Corona de Castella, essent com és tant clarament de la Corona de Aragó, que los minyons no-u ignoren». Els clams del tortosí Cristòfor Despuig el 1557 eren un ressò del passat. El 1555 la creació del Consell d'Itàlia havia trencat el vincle que havia estat connatural a l'existència de la Corona d'Aragó.

LA MEDITERRÀNIA I LA PRESENCIA OTOMANA

En la seva primera estada a Barcelona, Carles I havia passat per la vergonya de veure una flota barbaresca passejar-se per davant seu sense tenir naus que llançar en càstig d'una provocació semblant. Un estímul més per parlar d'aquesta qüestió a les corts que s'havien convocat. La solució que d'allà va sortir va ser la fabricació de quatre galeres que havien de ser pagades entre la monarquia, Catalunya i els altres territoris litorals de la Corona d'Aragó. Vuitanta anys després, Felip III de Castella va convocar unes corts en què es tornava a plantejar la fabricació pendent de la flota promesa. És que entre 1519 i 1599 no hi havia hagut ocasió de tirar el projecte endavant? Era un problema polític i estratègic que il·lumina la divergència de fons entre la política dels reis i les necessitats dels regnes.

Els monarques esperaven que aquest estol estigués sota el seu control i, per tant, disposar-ne en cas de necessitat en qualsevol punt de la Mediterrània, a més del descans que suposava per a la sempre esgotada hisenda reial. Per contra, pels catalans, valencians i mallorquins les galeres havien de limitar-se a la protecció dels seus mars. De fet, Andalusia també demanava exactament el mateix. Pels reis era una qüestió d'autoritat, però també d'una visió del problema dels pirates que pensava que l'única solució era el control del nord d'Àfrica —perdut a la mort de Ferran II— i el control de l'amenaça otomana. Finalment, les quatre galeres van sortir a la mar el 1608 i van tenir una vida més aviat trista fins a ser capturades pels moros les dues que van prestar servei efectiu —*Sant Jordi* i *Sant Martí*— el 1623.

Però tornem al projecte hegemònic de la monarquia. Certament, es va intentar al llarg del segle XVI tenir el control directe de la Mediterrània occidental. El vassallatge que Alger va oferir als soldans otomans el 1518 i el nomenament de Barba-rossa com a almirall otomà el 1533 suposaven una amenaça mai vista fins aleshores. Ja no eren fustes de pirates nord-africans movent-se a la cerca de botí; la presència otomana, ni que fos indirecta, tan a prop dels dominis ibèrics i itàlics podia escometre accions que fessin trontollar la monarquia mateixa.

Seria injust negar l'existència d'una estratègia mediterrània dels Àustria. Va tenir diverses fases segons les circumstàncies i no es pot considerar, en general, gaire reeixida, tot i els molts èxits puntuals assolits. Una de les raons era la falta de continuïtat en les accions que s'emprenien i que quedaven interrompudes quan algun altre dels molts fronts de la monarquia reclamava atenció i esforços.

Carles I va tenir la seva «etapa mediterrània» entre la consolidació de la seva autoritat en els molts i plurals regnes heretats i l'obertura del front protestant a partir de 1543. Així, doncs, és la dècada que va de 1531 a 1541 la que va concentrar els esforços del cèsar en aquesta zona. Tant a Orient, on es van emprendre campanyes al sud de Grècia com la presa de Korone el 1532 o la batalla de Prevesa de 1538, com la campanya de conquesta de Tunis de 1535 o la fracassada d'Alger el 1541, que posà fi al projecte de domini de la riba africana de la Mediterrània. Després de la derrota d'Alger va començar un progressiu replegament del nord d'Àfrica que facilitaria la consolidació del domini algerià a la regió després de les derrotes hispanes del període 1552-1558 amb fites tan doloroses per al bàndol cristià com l'expulsió dels cavallers de Sant Joan de Trípoli, o la pèrdua del presidi de Tlemcen i, especialment, «s'any de sa desgràcia», el saqueig de Menorca i l'ocupació de Ciutadella el 1558.

Quin paper van representar els catalans i com va afectar Catalunya? El protagonisme va ser de Barcelona com a centre constructor de les galeres reials. D'uns quants anys ençà, la recerca documental i els treballs arqueològics han demostrat que, contra la persistència del mite de l'edat d'or de la marina catalana a l'edat mitjana, s'alcen les proves històriques que demostren que va ser al segle XVI quan les drassanes barcelonines van viure la seva major esplendor. Al llarg del regnat de Carles I es van construir galeres d'una manera regular a Barcelona, amb el gran pic de 1534-1535, quan es trià Catalunya com a plataforma per a la conquesta de Tunis. Per fer-nos-en una idea, del donatiu de les corts conjuntes celebrades a Montsó a tots els regnes de la Corona d'Aragó el 1533 es van destinar 45.000 ducats per construir galeres a les drassanes, concretament cinquanta, i el 1534 se'n van encarregar dinou més. Estem parlant d'una indústria que mobilitzava recursos d'arreu del país: fusta, cànem per a cordes, tela per a veles, traguiners, mariners... Una demanda de productes que va anar més enllà del Principat i que devia suposar un innegable, encara que puntual, estímul econòmic. De les setanta-quatre galeres amb què Carles sortí de Barcelona, una part important eren d'origen català.

Aquesta política constructiva seguí en els anys posteriors, i també hi hagué fabricació de naus per a la frustrada empresa d'Alger el 1541. Aquesta activitat sostinguda es combinà amb el tancament de la muralla de la façana litoral de Barcelona que començà el 1527 i al qual s'afegirà un baluard el 1551 que empalmarà amb unes drassanes ampliades al llarg del regnat de Felip II que a finals del segle XVI tindrà set naus que ocuparan 11.900 m².

La pau amb França de 1559 i la tornada del rei Felip II de Castella a la Península van tenir un paper fonamental en aquest impuls. En la dècada de 1560 entre Nàpols, Messina i Barcelona es van construir cent setanta galeres i la flota de galeres reial era de cent quaranta-sis el 1574. Però aquestes xifres eren un màxim, ja que el Principat només era autosuficient en fusta —especialment del Montseny— i el ferro del Canigó. La resta dels productes necessaris s'havien d'importar, i tampoc no disposava de treballadors qualificats suficients, ni de condemnats per omplir els bancs de remers, ni tampoc dels queviures per nodrir les galeres. Això encaria moltíssim la construcció d'uns vaixells d'inferior qualitat que els fabricats pels genovesos o els napolitans.

Podríem considerar com a gran fita d'aquest procés la victòria de Lepant el 1571. La propaganda reial i eclesiàstica van convertir en providencial una victòria que, al capdavant, tindria una importància psicològica més que material:

*Que illustre gent castellana
aportaba Don Juan,
gent tudesca, italiana,
brava gent catalana
que hauran fet de tallar carn.*

Aquests versos entusiastes del mallorquí Dionís Pont formen part de l'ambient de fervor monàrquic i religiós que tindria la seva expressió en els tedèum i altres celebracions que es van fer arreu del país. En llocs tan allunyats de la costa com la comunitat de preveres de Santa Maria de Cervera es va recollir una crònica de la gran victòria assolida per «lo Sanctíssim Pare Nostre, Papa Pio Quint, de bona memòria, y lo catòlich rey Philip, rey de Spanya, et etc. y la senyoria de Venècia», tot marcant la parella Papa-Felip. I, a tot plegat, s'hi sumava la reivindicació de la participació catalana present en el poema èpic «Lepant» del mataroní Joan Pujol. En el seu estudi d'aquesta obra, Pep Valsalobre hi veia la presència de la cristiandat i de l'aportació catalana en la victòria per damunt d'una reivindicació de la dinastia dels Àustria o de la monarquia, molt més present en els textos commemoratius d'altres regnes.

Galeres, drassanes, poemes èpics... Com passa sovint, els moments culminants de la glòria són també els inicials de la decadència. Mai més la monarquia tornaria a tenir una flota de dimensions semblants. El desembre de 1576 la monarquia conservava 102 galeres, el 1598 ja només eren 73 i el 1613 tan sols 65. L'atac de Tunis de 1609 es va fer amb vaixells i tripulacions de l'Atlàntic, no pas galeres del Mediterrani. Fou segurament una opció tàctica per uns vaixells més poderosos, però també una mostra de la debilitat mediterrània hispànica.

Recordem la petició de les corts catalanes que van inaugurar el regnat dels Àustria a Catalunya? Es volia per damunt de tot la seguretat de la costa i de les rutes comercials. I això no es va assolir, ni de bon tros! Des dels anys 1540 va començar una nova etapa de defensa estàtica. Un cop assumida la impossibilitat de vèncer definitivament al mar, calia protegir la costa des de terra. La corona va enviar l'enginyer italià Calvi a Barcelona per planificar el tancament de la muralla de la ciutat, però també va ser a Perpinyà, Roses, Mallorca... L'objectiu era fortificar les places importants i crear-ne de noves, com la de Roses, per protegir el litoral en una xarxa que aniria de Màlaga a Perpinyà. Però la monarquia no tenia capacitat per assumir-ne la gestió, ni les lleis valencianes o catalanes li permetien cobrar impostos per fer-ho. El sistema es va complementar amb un

dens clivellat de torres de guaita al llarg de tota la costa. Les corts de Montsó de 1547 van aprovar per al cas valencià un impost sobre la seda pel pagament de la seva construcció i manteniment i el 1554 es va fer el reglament de la guarda de costa que havia d'estar amatent per actuar als avisos de les torres.

A Catalunya el sistema depenia essencialment del món local. Només tenim alguns estudis monogràfics, però restem encara a l'espera d'un gran treball de conjunt. La responsabilitat municipal és la raó per la qual es van reaprofitar torres medievals per evitar construir-ne de noves. I a diferència d'una guarda com la valenciana, van ser els sometents locals els que havien de fer front als possibles desembarcaments. La pràctica medieval de la *recolleta* que atorgava a les poblacions una ciutat fortificada on aplegar-se en cas d'haver de fugir, va viure una nova època d'esplendor a mitjans del segle XVI. A banda de les poblacions esmentades, només la torre de les Illes Medes era responsabilitat de la Diputació del General i la del cap de Creus i els Alfacs de la corona.

Aquest sistema va ser posat a prova constantment. En les dues darreres dècades del segle XVI, a mesura que s'apagaven els ressons victoriosos de Lepant s'alçaven els dels canons corsaris i els laments dels captius catalans de camí al nord d'Àfrica. Laments que es multiplicarien amb els dels moriscos expulsats el 1610.

El 17 d'abril de 1609 Felip III de Castella havia signat l'ordre d'expulsió de tots els moriscos dels regnes hispànics. A Barcelona, la crida pública es va fer el 29 de maig de 1610 i entre el 15 de juny i el 16 de setembre van sortir des del port dels Alfacs. L'impacte de l'expulsió no va ser tan important com al País Valencià. Es tractava d'una minoria d'entre cinc i sis mil persones (entre un 1,5 % i un 2 % dels catalans) dels quals encara no quatre mil van ser enviats al nord d'Àfrica. En el seu cas ni eren musulmans encoberts, ni vivien en societats al marge, ni eren un perill per a la seguretat, ja que ni tan sols residien prop de la costa, sinó Ebre amunt des de Tivissa cap a Lleida. Res a veure, doncs, amb el cas dels seus homònims valencians. Els van expulsar perquè ho havien estat tots els altres.

HOMES, MURALLES I FRONTERA

Valorar l'adhesió catalana a la política exterior dels Habsburg en funció de la major o menor presència de catalans en els rengles militars de la monarquia ens portaria a una anàlisi errònia. L'aportació provenia de vies heterogènies en la seva naturalesa i finalitat.

Els bandolers van nodrir les files dels soldats presents a Itàlia, els Països Baixos o els presidis nord-africans. Possiblement els més coneguts siguin Guillem de Josa, que va ser perdonat a canvi de servir a Itàlia el 1556, i Perot Rocaguinarda, que va fer el mateix el 1611. És prou conegut el cas de l'anomenat *tercio de los papagayos*: un cos format per bandolers catalans i dirigit per Lluís de Queralt que va anar al servir als Països Baixos el 1587. El malnom li van posar els castellans fent referència a la seva manera de parlar. Però n'hi va haver molts més —impossible de quantificar, però hem de pensar que centenars— que van acceptar el servei militar a canvi de la seva vida.

Va ser una constant fins fa pocs anys considerar que l'estament militar català s'havia implicat poc en les empreses militars de la monarquia. Alguns capitans de galeres durant la primera part del segle XVI —especialment de la família Oms— i alguna escadussera notícia de participació a la campanya de Tunis, com la del donzell Tomàs Pujades. Des de les aportacions de Joan Lluís Palos, Pere Molas i, molt recentment, Joan Carrió i Víctor Jurado, aquesta idea ha canviat. Fins al regnat de Ferran II és indiscutible una participació activa de les nissagues catalanes tant en la defensa de la frontera rossellonesa com en les empreses italianes. En època de Carles V, a més, van tenir actuacions rellevants, com ara Joan Alemany en les negociacions de pau de 1526 amb Francesc I o la presència de Galceran de Cardona i Joan Boscà en la defensa de Viena de 1529. Aquesta presència no suposava, només, hipotecar la pròpia vida: calia una inversió prèvia, en diners i homes, que devia estar a l'abast de molt pocs dels militars catalans de l'època. I si l'economia no hagués estat un problema, calia encara una xarxa de vincles personals i clientelars que fes de locomotora que mobilitzés els possibles interessats i que va ser present a la batalla de Lepant. Ens ho recorda l'esmentat poema de Pujol: Lluís de Requesens va ser el pal de parlar que va aplegar Joan de Cardona, Montserrat Guardiola, Ferran Sanoguera, Enric de Cardona, Dimas de Boixadors, Miquel de Montcada, Alexandre i Joan de Torrelles i Guillem de Sant Climent, entre d'altres. I per sota d'ells, soldats i marineria en una xifra que devia ser important per a la capacitat demogràfica que tenia la Catalunya de la segona meitat del XVI.

Fer afirmacions rotundes en aquest tema ho impossibilita la falta d'estudis. A mesura que va avançant el regnat de Felip II de Castella i, especialment, en la primera meitat del segle XVII el nombre de catalans i, el que em sembla més important, la importància dels seus càrrecs va minvant, o és la informació de què disposem la que minva? Joan Sanoguera va ser nomenat governador de Tunis

el 1573 —era un noble vinculat a Joan d'Àustria des de les guerres de Granada—; hem començat aquestes pàgines amb Joaquim Setantí, Felip d'Alentorn el 1632 podia reivindicar-se com a capità que havia estat a Nàpols, Llombardia i Catalunya, el mateix grau que havia assolit Alexis de Marimon servint a França i Flandes. El rang que presenten és menor que el dels seus avantpassats del segle anterior i la diversitat de cognoms sembla que també. El benefici que van assolir la majoria d'ells un cop acabat el servei era alguna plaça dins l'administració reial a Catalunya.

Cal insistir que no tenim prou informació. Però també cal tenir present que, tot i ser un tema important, la presència de nobles no és tan determinant com es pensava fa anys enrere. La participació de la noblesa en els fets d'armes era progressivament minvant arreu d'Europa. Quin era el principal estímul d'un noble per servir el seu sobirà amb les armes? El benefici econòmic, fos directe o fos mitjançant càrrecs o prestigi i, sens dubte, el reforç ideològic i de legitimitat que provenia de mantenir la funció social per a la qual teòricament havien nascut a l'edat mitjana.

L'absentisme monàrquic no era una raó menys important. Ja hem esmentat la importància de les xarxes clientelars que, finalment, convergien en la cort de Madrid. Fernand Braudel en l'àmbit mediterrani havia parlat de la noblesa perifèrica abocada a la marginalitat i el bandolerisme. Joan Reglà aplicà aquesta idea a Catalunya, que s'ha revisat de manera profunda, especialment pel que fa a la seva marginació. Però si pensem en les aportacions d'Eva Serra sobre Gasol, un dels secretaris de Felip II de Castella, i de Josep M. Torras sobre l'ascens i caiguda de Pere Franquesa ens adonem de la solitud i l'excepcionalitat d'aquests catalans al centre del poder. I sense protectors a Madrid, el *cursus honorum* dels nobles catalans no podia progressar més enllà de capitànies i càrrecs dins el Principat mateix un cop acabada la carrera militar.

Però qualsevol aportació a les empreses exteriors i marítimes queda eclipsada per la implicació terrestre. Resulta obvi, tenint present que Catalunya era frontera amb l'enemic francès i, al capdavant, les incursions barbaresques podien causar desgràcies puntuals, però no posar en perill la integritat del territori ni les relacions de poder.

Al llarg del segle xv la monarquia dels Trastàmara ja havia començat un procés de major control de les terres del Pirineu: la desaparició dels comtes d'Urgell després de la caiguda de Jaume d'Urgell el 1414 va ser un primer pas que va seguir, amb el lapse del lliurament dels Comtats que va fer Joan II el

1462, amb l'ocupació del comtat de Pallars el 1486, la recuperació de la Catalunya Nord el 1493 i l'ocupació de Castellbò el 1512. Aquest procés el podem encabir en el creixement del poder monàrquic que s'anava produint en totes les monarquies occidentals i en la *invenció* de la frontera que anava en paral·lel i que seria un procés que culminaria, si calgués posar-hi una data, després de la Pau de Westfàlia de 1648.

Després de 1493 Ferran II va organitzar un sistema defensiu que tenia diverses capes i que respectava la complexitat de la situació feudal i militar pirinenca sense renunciar a augmentar la seva presència. A baix de tot, un sistema de fortaleeses que venia de l'edat mitjana. Eren edificis que anaven quedant obsolets a mesura que els canvis tecnològics i tàctics de l'artilleria anaven consolidant-se i evolucionant. Les menys importants i que rebien menys recursos eren les de Talteüll, Òpol, Canet, Elna, Bellaguarda, Estagell, Illa, Mosset, Força Reial i Puigbalador. Un graó per damunt podien estar les cerdanes Torre Cerdana i Bellver. I la columna vertebral la formaven Salses, Perpinyà, Cotlliure, Vilafranca de Conflent. El rei va posar la majoria d'aquestes fortaleeses a les mans de la noblesa local, que s'havia de fer càrrec del reclutament de la guarnició i del manteniment de les places a canvi de la seva transmissió hereditària i el pagament per part de la Corona de les seves despeses. La veritat és que es podia dubtar de la competència de molts dels seus titulars, però per a ells era vital una posició que els donava autoritat i influència sobre els habitants de la zona.

Les fortaleeses importants estaven, tot i mantenir el mateix regim de tinença, conegut com a «règim d'Espanya» en mans de famílies i persones de la confiança del rei: els Doms a Cotlliure, els Santcliment a Salses i el fidel Juan de Albión com a governador de Perpinyà. Albión, originari d'una família aragonesa conversa, havia estat ambaixador de Ferran II en les negociacions del Tractat de Barcelona de 1493 i seria substituït pel seu fill en el càrrec.

Fortaleeses catalanes en mans de nobles catalans. No eren les úniques forces, ja que les corts catalanes van votar en diverses ocasions, 1510, 1512 i 1515, un donatiu de 200 homes d'armes i 200 cavallers per tres anys reclutats entre els nobles del país. Les corts pagaven els reforços, però el rei no tenia a Catalunya recursos suficients per al manteniment de les fortaleeses i des de la recuperació dels Comtats una part important —37.880 sous— provenia de la tresoreria de la Corona d'Aragó. I encara, si calia, es podien mobilitzar els sometents, uns cossos armats que anirien perdent la seva importància militar —no com a força d'ordre públic— al llarg del segle XVI.

El rei volia el control del territori. Per això va nomenar un capità general propi dels Comtats. Si en resseguim la llista, es podrà entendre ben bé l'objectiu reial. El primer va ser el seu parent per part materna Enrique Enríquez de Guzmán, substituït a la seva mort el 1497 per Sancho de Castilla, i posteriorment pel comte de Melgar i després per Diego Rojas, tots castellans. I en temps de Carles I fins i tot un alemany, Guillem de Rocandolf, va ser-ho el 1524, el navarrès Francés de Beaumont fins a 1539 i el duc d'Alba el 1542-1543 fins que finalment la figura va ser absorbida pel lloctinent-virrei durant el virregnat del marquès d'Aguilar.

També castellaneres eren les tropes de reforç que es van enviar entre 1497 i 1503 per fer front a una possible invasió francesa que quan es produí el 1497 destruï la fortalesa de Salses, que va ser ràpidament reconstruïda per l'enginyer Francisco Ramírez López.

Aquesta descripció de la situació dels Comtats durant el regnat de Ferran II era necessària per entendre el procés de desnaturalització que s'aniria produint al llarg de tot el període dels Àustria. Les fortaleses secundàries anirien perdent la seva importància, i les principals quedarien en mans de comandaments militars no catalans, tot i que es produí la desaparició del capità general dels Comtats, absorbit pel lloctinent general, després anomenat virrei.

Els canvis tècnics que va suposar l'anomenada «revolució militar» van fer augmentar de forma important la defensa en la poliorcètica. Salses es va pagar en bona mesura amb diners castellans, i Carles I va recórrer a aquest mateix recurs el 1538, quan ordenà trametre 25.000 ducats per a les obres de les muralles de Perpinyà. L'altre recurs eren les aportacions per la via del donatiu de les corts. Els dels anys 1528 i 1533 van consignar quantitats amb aquesta finalitat, però no hem de descartar que fes el mateix amb altres donatius posteriors. I Felip II hi tornaria en les corts de Montsó de 1585.

La historiografia catalana ha avançat prou els darrers anys com per desmentir la falsa idea de la desmilitarització de Catalunya durant el segle XVI. Els treballs d'Àngel Casals, Jordi Buyreu, Miquel Pérez Latre i la tesi inèdita de Joan Carrió Arumí del 2011 han presentat una nova interpretació radicalment diferent. «L'estat de guerra endèmic», com el batejà Núria Sales, va implicar una important presència militar que s'acompanyà —i com si no!— d'un augment de la pressió fiscal per la via de les pragmàtiques que tant Carles I com el seu fill van fer servir de forma habitual: la primera, de 1543, disposava els jornals que s'havien d'aportar per a la construcció de les muralles de Barcelona, el 1555 per a la cons-

trucció de la ciutadella de Roses i les que va anar redactant en aquest mateix sentit fins que el cúmul de greuges presentat el 1585 va forçar a tornar a la consignació del donatiu de les corts i abandonar la via del pagament en treball.

Durant el segle XVI ni Carles I ni Felip II de Castella van voler convertir Catalunya en plataforma militar per terra, ben al contrari del que van fer en el conflicte marítim. Tot i algun intent de fer maniobres de diversió pel sud —com en la campanya de 1536—, la doctrina oficial, diguem-ho així, va ser la de mantenir la frontera catalana en una estricta posició defensiva i per això es van fer les grans inversions en les fortaleeses catalanes. Hi havia diverses raons que ho expliquen: fins a la Pau de Cateau-Cambrésis de 1559, el motiu de la guerra amb França havia estat Itàlia, i des dels anys centrals del segle XVI els conflictes amb França es traslladarien cap a la frontera amb l'Imperi, amb el conflicte pels bisbats de Metz, Toul i Verdun: tres territoris imperials reclamats pel rei francès i, més endavant, la possible intromissió francesa en la Guerra dels Vuitanta Anys contra les províncies flamenques que s'havien alçat el 1566 contra el rei castellà. I encara una raó més, no menys important: mantenir la guerra allunyada dels regnes ibèrics era un excel·lent argument dels monarques per demanar fons a les corts castellanques o de la Corona d'Aragó.

Per la banda francesa, a més de les raons politicoestratègiques ja esmentades, caldria afegir la llunyania de París de la frontera del sud, el problema hugonot i la falta d'arguments per intentar una invasió. La reclamació de Navarra dels reis expulsats que els Valois recolzaven havia donat peu a les invasions franceses en aquell regne de la dècada de 1520, però a Catalunya les úniques accions serioses van ser els dos assalts contra Perpinyà el 1542 i el 1596, mal preparats com van demostrar els pocs recursos esmerçats i el seu ràpid abandonament.

Secundària o no, però frontera al capdavant. En temps de pau, Catalunya es convertí en la segona zona més militaritzada de la Península després de Granada, com va destacar Joan Carrió. A banda dels soldats de les guarnicions, hi havia l'anomenada infanteria espanyola, dues companyies d'arcabussers catalans i una de cavalleria lleugera catalana el 1557. A més, hi va haver una important implicació de militars catalans que Núria Sales va ser la primera a fer notar i que la investigació de Joan Carrió ha ratificat. Dotze capitans extraordinaris van ser nomenats per primera vegada el 1575 pel virrei Hernando de Toledo, cadascun dels quals havia de crear una companyia de 400 homes. Això no vol dir que es mobilitzessin totes elles, però sí que malgrat el seu nombre van ser força habituals amb una finalitat doble, defensar la frontera i lluitar contra els bandolers

formant-se o desfent-se en funció de les ordres virregnals, així que els nomenaments de capitans catalans són habituals fins a 1632.

IDEOLOGIA, INTERVENCIONISME I CONFLICTE

En els punts anteriors hem intentat explicar el procés que portà Catalunya de centre polític de la Corona d'Aragó a perifèria de la Monarquia Hispànica. Cal analitzar la dimensió cultural, ideològica i política d'aital canvi.

En quin moment els catalans van prendre consciència d'haver esdevingut un país fronterer? Els oficials reials no van trigar a expressar-ho de moltes maneres i en general de forma agressiva: «Para que estas cosas dependientes de la guerra se hiziessen como conviene al servicio de Su Magestad sería menester tratallas por términos sumarios y no attender a las constituciones de Cathaluña que es larga forma de proceder y aparejada para publicarse los negocios cuyo buen despacho consiste en el secreto con que se tracta», escrivia el proveïdor de les galeres Alonso de Rávago el 1543. Aquest home de natural bocamoll fonamentava aquesta opinió no sols en la urgència que requerien les necessitats militars, sinó en la situació internacional, «a causas nuevas eran menester Remedios nuevos y no Constituciones viejas. Que quando se hizieron no estavan aliados el turco y el Rey de Francia contra el Rey de Aragón como agora». Al capdavant: «Cataluña es tan frontera por tierra y por mar, que sola ella es el baluarte de toda España, pues por ninguna otra parte pueden los enemigos ofenderla, porque los Montes Pirineos y las nieves la defienden, solamente por el Rosellón pueden a pie llano entrar, así en invierno como en verano con ejército y socorrelle por mar y tierra» segons es deia el 1547.

Aquesta consideració tenia moltes i diverses conseqüències, i poques de bones. És ben sabut que des del segle xv va començar un corrent de migracions occitanes cap al Principat que en algun moment va esdevenir riuada. Pagesos, menestrals, marits de vídues o de pubilles sense possibles... La seva integració, en general, no va resultar problemàtica per a la societat catalana, ja que eren una mà d'obra necessària i, culturalment, eren catòlics i occitanoparlants. Per a les autoritats militars reials, per contra, la presència de tota aquella munió de gent era considerada poc menys que una potencial quinta columna francesa i cada cop que començava una guerra amb França es procurava prendre mesures contra ells. Les més habituals eren prohibir-los tenir armes i obligar-los a dur

un passaport per abandonar el seu lloc de residència ni que fos per anar al poble del costat. En casos més extrems, als Comtats es feien llistes per a una possible expulsió, com va estudiar Joan Peytaví, o les autoritats militars pretenien cobrar un guiatge per no expulsar-los i el 1529 s'ordenà portar-los com a treballadors forçats a les drassanes de Barcelona.

L'ombra de la sospita contra els francesos es va anar estenent contra els mateixos catalans, especialment als Comtats. Els casaments mixtos, la proximitat idiomàtica amb l'occità —que no francès— i l'actitud dels catalans envers els castellans que formaven l'administració militar de la monarquia («pero en fin hallo en esto lo que en otras partes, que todo governador o superior extranjero lo tienen mala voluntad y en esta tierra más mala que en quantas he visto», escrivia Pedro de Ávila el 1537) es va convertir en una constant que afavorí enfrontaments entre uns i altres.

Consubstancial a la creació de la frontera era el control del pas de persones i mercaderies entre banda i banda. Per sota d'aquesta realitat política es trobaven formes seculares de col·laboració entre les poblacions pirinenques molt anteriors a la presència de les monarquies modernes en la zona. Amb l'historiador occità Patrici Pujade hem après de l'existència de les lligues i patzeries, que eren una de les claus del funcionament de les valls pirinenques. Es tractava d'acords entre les diverses comunitats per regular l'ús de pastures, boscos i aigües, però també per regular el pas del bestiar, de les mercaderies i de les persones, com el signat al Pla d'Arrem el 1513 entre valls aragoneses, catalanes i gascones amb un propòsit últim: la *patz*, fins i tot quan els monarques respectius estaven en guerra i per això es devien donar en més d'una ocasió situacions com aquella de 1593 en la qual les poblacions occitanes avisaren les catalanes d'una possible incursió de tropes franceses dirigides pels ducs d'Épernon i de Montmorency. Davant la seva existència, la monarquia francesa va tenir una actitud més tolerant que l'espanyola, tot i que cap a finals del segle XVII consten autoritzacions expresses d'uns i altres, com la lliga de 1667 autoritzada per Lluís XIV o el permís que va donar el virrei de Catalunya per signar la de 1689.

La frontera amb França era un pas d'intercanvi fonamental per als catalans. Cap al nord transitaven oli, sal de Cardona, llana del Pallars i la Cerdanya i safra. La llana tornava convertida en teles, capes i robes treballades a la indústria del Llenguadoc. Resultava vital per a les ciutats catalanes, especialment Barcelona, el pas dels ramats de moltons que havien d'acabar els seus dies a les carnisseries de la capital fent companyia en els mercats a la pesca salada de l'Atlàntic

que venia des de La Rochelle o Bordeus. I també hi havia un intens intercanvi de matxos i mules del nord cap al sud. I cada cop que es declarava una guerra aquest comerç restava interromput i prohibit amb els dos efectes inevitables que se'n derivaven: els problemes de proveïments i el contraban, que a més estimulaven el bandolerisme.

Un dels elements més conflictius del comerç clandestí va ser el dels cavalls. El segle XVI eren considerats un recurs militar i per tant era tan perillós perdre'ls per vendre'ls com que anessin a parar a les mans dels enemics. Com que aquest comerç formava part de l'estructura econòmica que hem comentat, les autoritats del país el van perseguir amb certa recança durant la primera meitat del segle XVI. La monarquia va plantejar el tema a les corts de 1564 i 1585 i les guerres de religió van accentuar un neguit que ja existia: i si aquests cavalls es venien als heretges? Va haver-hi una primera pragmàtica contra el comerç de cavalls amb França per a tots els regnes el 1554, seguides d'altres dictades per Felip II de Castella. El seu control era molt difícil en aquest cas, tant com en els altres. Hi havia dos forats negres pels quals es mantenia un comerç actiu de productes prohibits i en els períodes de tancament de fronteres: la Vall d'Aran i Andorra. A més, tot i els intents dels virreis i de la Generalitat per controlar aquest tràfic, hi havia dos elements que hi jugaven en contra, com eren els de la importància econòmica de la cria i la venda de cavalls a la zona i la complicitat, i fins i tot la implicació directa, de nobles i militars. El bandoler Guillem de Josa, a mitjans del segle XVI n'havia fet una de les seves activitats. El 1574 el batlle senyorial de la Pobra de Segur va fer tancar l'oficial de la Generalitat que s'estava a València d'Àneu per facilitar una passada de cavalls i fins i tot el diputat militar del trienni 1584-1587, Joan de Queralt, acabà processat pel seu contraban.

Per tal de millorar l'eficàcia en la repressió del contraban de cavalls, a Felip II se li acudí la idea de convertir-lo en un afer religiós. El 1574 el rei donà instruccions directes als inquisidors de Barcelona: «Aunque no conste que los cavallos se ayan vendido o dado a herejes proľçedays y hagáis justicia contra los que resultaren culpados como quiera que os constare haver comprado o vendíðolos para Beame o passáðolos allá como contra fautores de hereges poniéndolo en el edicto». El resultat va ser una actuació cada cop més abusiva basada en les pragmàtiques dictades pel rei i l'actuació dels inquisidors que ni els diputats de la Generalitat ni els braços podien controlar.

La política no era l'únic argument que podia justificar la construcció física, econòmica i mental de la frontera. L'element confessional va tenir una importància

cabdal. La Monarquia Hispànica era també la Monarquia Catòlica. L'emperador Carles havia estat el gran advocat de l'Església i entorn d'ella havia construït un discurs legitimador que acompanyava el de l'Imperi. Felip II de Castella només tenia el primer per donar coherència a la seva monarquia composta: «Mi fin es procurar principalmente el bien de la Religión, y que permanezca en Francia la Cathólica y se excluyan los herejes». El va radicalitzar fins al punt de ser de vegades un aliat antipàtic per als papes i el va dur a extrems que posaven la defensa de la religió per davant dels interessos d'Estat, com es va veure en el cas dels Països Baixos. Les guerres de religió de França van ser fonamentals per al manteniment de l'hegemonia hispànica. Entre 1562 i 1598 el país gal no va poder plantar mai cara al rei castellà com en el passat i Felip va poder intervenir a pler finançant els catòlics contra els hugonots i anant més enllà, pensant a posar la seva filla Isabel Clara Eugènia en el tron i envaint França el 1590 per evitar la victòria d'Enric de Borbó, el flamant Enric IV un cop convertit al catolicisme.

A Catalunya, la situació francesa i la intervenció filipina van tenir diverses conseqüències. Es van produir incursions hugonots des de la Bigorra i Foix els anys 1570, 1577, 1586 i 1593, tot i que aquesta última i el setge contra Perpinyà de 1596 eren la resposta del nou govern francès a la invasió hispànica de Bretanya. Aquests atacs tenien, es deia, la cooperació de bandolers catalans que enrolaven hugonots entre les seves files —hi va haver un bandoler anomenat *el Luterà*—, «de las quatro partes de los bandoleros que perturban la paz pública de este Principado, las tres son de gascones y gente fronteriza de Francia» s'escribia a començaments del segle XVII. Xavier Torres i altres historiadors han demostrat que aquesta brama era molt exagerada si no totalment falsa. Però va ser un més dels maons que ajudà a edificar la tanca que havia d'allunyar els territoris veïns del Pirineu.

«La mayor fuerza de estos Reynos son los Montes Pirineos, y si estos se dañasen con la herejía [...], considere Vuestra Majestad cuán dañoso sería». Aquest recordatori de Cristóbal de Rojas y Sandoval, bisbe de Còrdova que havia visitat l'Urgell el 1588, expressa el vital paper religiós de la frontera. Els treballs d'Ignasi Fernández Terricabras sobre la política religiosa de Felip II deixen ben clar que el punt de partida del rei era el del perill de contaminació protestant a Catalunya i la necessitat d'obrar per evitar-ho. El Concili de Trento (1545-1564) li proporcionaria una part de les eines; l'altra part provindria de la Inquisició, que ja el 1539 havia fet el primer auto de fe amb protestants a Barcelona.

Havien de ser la Inquisició i una major i millor difusió del missatge religiós, especialment a la zona nord del país, les que evitessin l'aparició de qualsevol brot d'heretgia o l'extirpessin si ja existís. Calia millorar la preparació dels religiosos regulars i seculars en primer lloc. Les reformes que es van fer en els ordes benedictins i agustins a Catalunya entre 1574 i el final del regnat van ser de gran profunditat: a banda de millorar la disciplina, eliminar els monestirs menys habitats per tal de concentrar els recursos en unitats més grans i robustes. I per millorar el control de les parròquies el 1593 es va crear el nou bisbat de Solsona, una unitat territorial més petita i més fàcil de vigilar.

El regne de França sempre havia estat enemic de la Corona d'Aragó, però a mesura que avança el segle XVI es construeix una imatge del francès com l'*enemic*. Des de l'aliança amb els turcs en temps de Francesc I fins a la identificació amb el protestantisme —clarament abusiva—, el veí del nord esdevé la contrai-dentitat a la qual cal rebutjar, com escrivia el ciutadà de Perpinyà Lluís Baldó el 1627: «[Els catalans] tienen una antipatía tan notoria y un odio tan natural a los franceses, sus vecinos, que difícilmente puede describirse. Sus sentimientos son tan fuertes que un hijo, nacido en los condados, abomina, con un odio absolutamente natural, de su padre nacido en Francia». Per tant, els catalans estaven d'acord confessionalment amb el rei i, especialment als Comtats, la posició de la Casa d'Àustria contra els Valois primer i els Borbó després lligava amb la memòria històrica de l'ocupació francesa de 1462 a 1493. Ara bé, aquesta comunió religiosa no volia dir que s'ampliés a altres camps i als mitjans que usava per controlar la frontera.

La política exterior de la Monarquia Hispànica era una combinació de confessionalisme religiós i interessos dinàstics de la Casa d'Àustria que, no ho oblidem, tenia una altra branca al Sacre Imperi. La política exterior era la que justificava la creació d'un aparell militar que requeria cada cop més recursos, tant humans i econòmics com polítics, que només eren possibles amb un creixement del poder reial sobre territoris, institucions i grups socials. I aquest era el punt on la política exterior provocà les col·lisions amb l'ordenament jurídic català.

La presència militar de tropes de fora de Catalunya era un factor ambivalent. Per a les autoritats catalanes eren desitjables, però només en moments puntuals. La irregularitat de les pagues dels soldats i els abusos en els allotjaments —que no van ser una novetat del segle XVII— van comportar fortíssims enfrontaments amb els capitans generals de la frontera i amb els virreis quan

van assumir aquest càrrec. Era l'enfrontament entre les lleis de la terra i les lleis de la guerra que, amb moments de tensió diversos, va travessar tot el període que durà de Carles I a Felip IV de Castella. «Que ellos se metan de canto los estatutos y ordenanças que tienen de sus guerras antiguas y que se gobiernen conforme a lo que tienen delante de sus ojos» etzibava el marquès d'Aguilar, virrei de Catalunya el 1543, una frase no gaire diferent de l'expressada pel comte-duc d'Olivares: «Lleve el diablo las constituciones y a quien las guardare también».

A les corts de Felip II i a les de 1599 de Felip III, l'actuació del capità general, els allotjaments i les contrafaccions creades per les necessitats militars van ser el gruix dels greuges que es van presentar contra la corona. Un bon grapat de poblacions es van queixar, com ja hem dit, de les pragmàtiques per cobrir jornals de les obres de fortificació. També es va presentar un bon plec de denúncies pels abusos de les tropes en el seu allotjament. Com ja hem vist també, les pragmàtiques sobre la treta de cavalls van ser denunciades a les corts de 1585, de la mateixa manera que es protestà per l'ús de la Inquisició en la persecució d'aquest contraban: «No essent declarada França sismàtica, ni venent-se los dits cavalls a heretges o enemics de la santa fe catòlica no toca la punitió ni conexensa de dits delictes a dits inquisidors sinó a vostra magestat, lo que és en notable perjudici del present Principat.»

Seguint l'opinió de Miquel Pérez Latre, les corts de 1585, però sobretot les de 1599 van ser una crítica als darrers anys del regnat de Felip II. El govern, a través de pragmàtiques, de l'augment de la pressió econòmica per la via de les llesves i del fracàs relatiu en el control de la frontera, havia obert una escletxa que no faria més que augmentar entre el renovat pactisme dels estaments catalans i la monarquia fins a dur a les torbacions de 1591. A finals del segle XVI es començava a fer a Madrid un balanç ombrívol de la situació exterior. Des de 1551 fins a 1598 només s'havia disposat de sis mesos de pau!, segons Geoffrey Parker. La resta van ser guerres en fronts diversos, i per a què? A la Mediterrània havia estat conjurada una possible, però no probable, expansió otomana per la Mediterrània occidental, però no s'havia vençut el corsarisme nord-africà; al nord d'Europa, tant l'Anglaterra protestant com les rebels Províncies Unides començaven a alçar-se com a noves potències tot i les despeses d'homes i diners que s'havien fet per ocupar-les. I França, on s'havia intervingut políticament i militar, tenia un rei catòlic, sí, però disposat a reprendre la lluita per l'hegemonia continental contra la Monarquia Hispànica.

DEBILITAT EXTERIOR I ENDURIMENT INTERIOR?

Un dels períodes que ha tingut una major revisió per part de la historiografia espanyola del segle XXI és, sens dubte, el regnat de Felip III de Castella i el govern del seu *valido* Francisco Gómez de Sandoval-Rojas y de Borja, duc de Lerma i marquès de Dénia. Tradicionalment, el seu regnat entre 1598 i 1621 es considerava el començament de la decadència en aquella arbitrària fórmula que dividia la dinastia en «Austrias mayores» (Carles I i Felip II) i «Austrias menores» (Felip III, Felip IV i Carles II). De tal manera que hem passat d'un regnat que era caracteritzat per la indolència i deixadesa del rei i per la incompetència i corrupció del duc a una descripció amb termes tan ressonants com «generació pacifista del Barroc» o «Pax Hispànica».

En 1598 se signava la Pau de Vervins amb França, que posava fi a la intervenció hispànica en la política francesa i reconeixia Enric IV. No era només una reconeixement de la realitat, era una necessitat, ja que no es podia pretendre tenir l'exèrcit de Flandes sostenint dues guerres ofensives a la vegada contra Holanda i contra França. La pau no podia ser gaire sòlida degut als interessos divergents de les dues monarquies, però l'assassinat del primer Borbó el 1610 va frenar l'escalada que ja havia començat cap al conflicte obert. Això va permetre un nou acord amb la regent Maria de Mèdici que culminaria el 1615 amb el doble matrimoni d'Isabel de Borbó amb el príncep d'Astúries, Felip, i d'Anna d'Àustria amb el rei Lluís XIII.

Amb Anglaterra les coses seguirien un procés semblant. Després de la mort d'Isabel I, el seu hereu Jaume I Stuart va endegar una etapa d'entesa amb Madrid que culminaria en el Tractat de Londres de 1604 i que seria l'inici d'un estat de bones relacions que es mantindrien dues dècades més.

Pel que fa als Països Baixos, Felip II havia intentat una darrera solució per poder sortir amb èxit d'aquell vesper en què s'havia transformat la guerra contra les províncies rebels que havien consolidat una pròspera república: cedir la sobirania al matrimoni format pel seu nebot Albert d'Àustria i la seva filla Isabel Clara Eugènia. Allò no va posar fi al conflicte, però el 1606 els holandesos estaven disposats a negociar la pau, proposta a la qual va ser receptiu el duc de Lerma després de la fallida de la hisenda el 1607. Però les desavinences només van permetre una treva de dotze anys.

Altres tractats de menor importància es van signar durant el regnat, com el Tractat de Xanten de 1614, que posava fi al conflicte successori en els ducats

renans de Cleves-Jülich, la Pau d'Asti sobre la successió del Monferrato el 1615 o la Pau de Madrid de 1617 que posava fi a la guerra amb Savoia.

Hi havia raons d'ordre intern que justificaven aquest canvi. La incorporació de Portugal al conjunt dinàstic dels Àustria el 1580 va dur a un canvi d'orientació en la política exterior, ja que el pes del món atlàntic era ara molt més important i la incorporació del vast Imperi lusità donava a la Monarquia Hispànica una dimensió planetària que per força havia de redimensionar els escenaris de la política exterior. Mantenir la integritat territorial depenia molt més que abans del control de les rutes de comunicació mediterrànies, atlàntiques, asiàtiques o europees i convertia la pau en una quimera impossible. 119 enfrontaments militars arreu del món, d'escaramusses a batalles, van implicar les forces hispanes durant la «Pax Hispànica» segons l'historiador Eduardo Ruiz de Burgos.

Quina era la finalitat de la política de Lerma? Una primera raó era aconseguir un seguit de paus beneficioses per poder refer la malmesa hisenda que havia d'ajudar a una nova fase agressiva. La participació de Portugal va perfilar una política de seguretat peninsular, diferent de la dinàstica de Felip II. Aquesta política, més propera als interessos dels súbdits, va començar a canviar per la influència del papa Pius V que va fomentar una aliança catòlica entre Viena, Roma i Madrid que acabaria duent a la Guerra dels Trenta Anys, començada el 1618. I un cop iniciada aquesta, novament el dinastisme dels Àustria i el catolicisme arrossegarien la monarquia a un cicle bèl·lic del qual ja no sortiria en dècades.

Si en algun àmbit es fa difícil parlar de política pacifista era a la Mediterrània. Es mantenien les treves signades amb l'Imperi otomà després de 1587, però això no exclouïa enfrontaments puntuals en escenaris secundaris en una mena de guerra freda en què els dos colossos havien renunciat a una victòria definitiva i, fins a cert punt, havien acceptat les zones d'influència de l'altre. Això volia dir que els otomans no atacarien la Mediterrània occidental i fins i tot els nusos que lligaven Istanbul amb les places corsàries del nord d'Àfrica s'anaven afliuint. Hi va haver una certa normalització de les relacions hispàniques amb el Marroc i l'anomenat regne de Cuco, un aliat musulmà contra Alger.

Aquesta situació i la creixent pau a Europa van permetre concentrar recursos en l'escenari nord-africà. L'objectiu era el de sempre, eliminar els caus de pirates per protegir la costa peninsular i, també, donar al rei Felip un llustre gloriós com el dels seus avantpassats. Les agressions van ser constants: un fracassat intent d'ocupar Alger el 1601, el 1602, un altre el 1603, i se'n van planificar més el 1605, el 1615 i el 1618. Aquest últim, conegut com la Jornada Secreta,

no va arribar enlloc perquè els recursos que s'havien acumulat van ser destinats a la Guerra dels Trenta Anys. En la banda dels èxits, el saqueig del port de Tunis el 1609, repetit el 1612, i l'ocupació de Larraix el 1610 i de la Mamora el 1614.

Van tenir-hi cap paper els catalans en aquestes empreses? No ho sembla. Les corts de 1599 havien demanat les quatre galeres, que van ser presents en l'expulsió del moriscos. Però no tenim gaires notícies sobre la presència catalana en una política a la qual devien ser favorables. Com a anècdota es pot assenyalar que el capità general de la jornada contra Alger de 1602 havia de ser Joan de Cardona i Requesens, que feia anys que era al servei de la monarquia. Però els vaixells hispànics cap al Magrib sortien ara de Cadis, Màlaga o Cartagena i tenien Mallorca com a punt de trobada amb les flotes d'Itàlia. Amb tot, caldria fer noves recerques per poder afirmar-ho de forma més rotunda.

Novament, l'aparença de les grans campanyes ens podria ocultar una ombrívola realitat: entre els anys 1580-1620 l'amenaça pirata fou més intensa. Acabada la fase de la «gran guerra» que deia Braudel, el corsarisme va esdevenir una veritable epidèmia que tenia com una de les principals activitats la presa de captius.

La informació que tenim sobre aquesta qüestió a Catalunya és molt escassa, tant per les dificultats per trobar documentació com en la falta d'estudis més enllà d'alguns casos puntuals. El rescat de captius era habitual a Catalunya des de l'edat mitjana. El segle XII ja està documentada l'existència de comerciants que disposaven d'una patent reial per a tal fi, els denominats mostalafs o eixees o alfaquecs. No oblidem que es tractava d'una qüestió de relacions amb poders estrangers, a més infidels, així que en darrera instància depenia del poder reial qualsevol negociació en aquest àmbit. Pere el Cerimoniós va donar a l'orde dels mercedaris el monopoli de la mostalafia el 1354. L'orde havia estat fundat a Barcelona per Pere Nolasca el 1218 i ben aviat s'especialitzà, juntament amb els trinitaris, en aquesta tasca. El 1575 Felip II va posar sota el control de la monarquia les gestions dels ordes mendicants, bona prova de la transcendència que el tema havia anat guanyant.

La lògica de Felip II continuava sent la dels comtes-reis medievals, només que ara la centralització va quedar en mans dels consells presents a la cort madrilenya. Els consells de Guerra, Hisenda, Castella i, de vegades, Estat, participaven en grau divers d'un negoci que entrava en la categoria de «asunto de la Berbería y Levante». Qualsevol rescat havia de ser aprovat pels organismes regis, ja que de vegades era la hisenda reial la que posava els diners o, en cas que ho paguessin particulars, de vegades calia fer un intercanvi de persones, un captiu

cristià per un esclau musulmà que calia demanar a la corona i que, en cas d'acceptar, demanava a canvi un altre esclau que cobrés la plaça de galiot o de treball forçat del que anaven a deslliurar.

Els expedients de cada petició eren revisats a consciència i es marcava una jerarquia: primer s'alliberarien soldats i després gent sense recursos. Hi havia encara un altre motiu per mantenir una vigilància estricta i era que, al capdavall, el pagament de rescats era una transferència a mans enemigues de plata i productes que anaven del cacau als teixits.

Les xifres de captius poden ser marejadores. No sols per la quantitat, sinó per la diversitat de fonts. L'historiador R. C. Davies ha calculat entre un milió i un milió dos-cents cinquanta mil la xifra d'uropeus que van estar captius al nord d'Àfrica i a l'Imperi otomà en tota l'edat moderna. Entre 1582 i 1690 van ser capturats 49.460 cristians, fins i tot anglesos, pels corsaris de Barbaria i els mercedaris i trinitaris van alliberar entre 1575 i 1692 6.369 súbdits de la Monarquia Hispànica, aproximadament un 30 % de tots els capturats. Caldria afegir-hi una altra part, que no es pot calcular, d'alliberats per via privada o mitjançant negociació política.

A Catalunya es van multiplicar les peticions de llicències per anar a Alger a negociar la llibertat de captius a partir de la dècada de 1620, com la que va rebre el patró Francesc Castell per recuperar trenta-dos captius. Pel que fa a les activitats dels ordes mendicants, tenim poques dades en relació amb Catalunya: era a través d'Aragó i València que els mercedaris recollien les peticions catalanes. En el cas de Palamós, 14 habitants del poble i la contrada van ser capturats entre 1570 i 1633 i els mercedaris van intervenir en l'intent d'alliberament de nou d'ells. A Mataró, l'any 1669 es va crear la confraria de Sant Elm, dedicada a recollir diners per a la redempció dels seus captius.

La fragilitat en el domini de la mar de les flotes hispàniques va portar el 1621 a una decisió inèdita fins aleshores: l'autorització del cors. Aquesta activitat havia estat prohibida per Ferran II el 1489 i la seva reintroducció responia a diversos factors, no tots de tipus bèl·lic. Era obvi que un corsarisme cristià podia ser útil per contraposar-se al musulmà, amb l'avantatge que eren els particulars els que arriscaven naus i capitals i que la corona obtenia el 20 % (el quint reial) del botí. Però podia ser un estímul econòmic per augmentar l'activitat dels ports mediterranis. Els vaixells corsaris havien de vendre les seves captures al port on estiguessin registrats i en el cas de Mallorca, per exemple, va esdevenir una activitat tan important que els corsaris mallorquins ben aviat van obtenir una fama terrible.

En el cas de Catalunya no sembla que fos així. Pocs particulars van gosar arriscar els seus capitals com va fer Bernat Galceran de Pinós-Santcliment i Santcliment, que entre 1623 i 1624 va tenir la seva pròpia flota corsària de dues fragates i un bergantí. Alguns dels inversors, com en aquest cas, no esperaven només obtenir un rèdit econòmic, també un ascens social per serveis a la Corona.

A la frontera pirinenca el canvi en la política exterior va tenir efectes palpables. Poques setmanes abans de la signatura de la Treva dels Dotze Anys d'abril de 1609 i a un any de l'assassinat d'Enric IV que permetria l'acostament a França, el govern de Lerma havia dictat una reforma de l'exèrcit a Catalunya per disminuir els efectius. Al Principat es mantindrien guarnicions als Alfacs, la drassana de Barcelona i Roses, Perpinyà i Salses, totes elles amb oficials i soldats castellans ja que eren pagades des de Castella i es mantenien sense reformar les places fortes —Puigcerdà, Bellver, etc.— que es pagaven amb els diners de la procuradoria dels Comtats i tenien alcaid i tropes catalanes. La xifra total havia de quedar teòricament en 1.249 homes, uns 700 menys que abans de 1609.

Però possiblement durant el regnat es va frenar una evolució que venia de temps enrere. El 1551 el príncep Felip havia demanat als virreis dels territoris de la Corona d'Aragó un informe sobre les obligacions militars que tenien en cas de guerra. La resposta en tots els casos era que les obligacions eren per a la defensa del territori, encara que excepcionalment aragonesos i valencians podien ser enviats en defensa d'altres territoris de la Corona mateixa, com es va fer el 1534 amb els aragonesos per defensar la costa valenciana.

Un segon pas es faria en la dècada de 1570, després de la Guerra de les Alpujarras, quan es va aixecar un projecte de creació de milícies que no dependrien de les autoritats municipals, sinó que els seus oficials serien controlats per la corona, encara que la despesa l'assumissin els municipis.

No és fins després de l'atac anglès a Cadis de 1596 que es torna a pensar en la qüestió. A València el virrei, el futur duc de Lerma, va planejar un cos, la Milícia Efectiva, de deu mil voluntaris enquadrats en companyies i amb places d'armes per concentrar-se en ser cridats. Cal fixar-se que es tractava ja de desvincular aquesta milícia de qualsevol marc institucional regnícola. A Aragó, Felip III va presentar el 1601 la creació d'una nova milícia del regne semblant a la valenciana amb l'argument de poder així estar-se d'enviar tropes reials. Per què no hi ha cap projecte semblant per a Catalunya? Potser perquè la creació de les catorze capitaniaes ja es considerava que complia aquesta funció, tot i que anaven a càrrec del rei. Hi ha, però, un projecte que es podria lligar amb els altres i que es va

fer relacionada amb l'expulsió dels moriscos de 1610: «Relación de la gente que su magestat puede sacar del Prinçipado de Catalunya en la ocasión presente de los moriscos», que Joan Carrió atribueix a l'alcaid de Salses Aleix de Marimon, un veterà de les guerres de Flandes. Hi té algunes semblances: seria una força integrada tant per les vegueries com per les jurisdiccions feudals i per tant no seria ni un sometent ni una host feudal, que hauria d'actuar fora del Principat si convenia, cosa vedada a qualsevol altra forma de mobilització constitucional. Un total de deu mil homes —com a València— disposats en principi a fer d'escorta dels moriscos aragonesos que havien d'embarcar a Catalunya. Tots aquests projectes no van passar del paper, el context més pacífic del regnat de Felip III els devien fer innecessaris, però en qualsevol cas queda clar que el debat sobre la participació en els costos militars dels territoris no castellans de la monarquia estava obert des de la segona meitat del segle XVI: la Unió de Armas no va començar de zero.

REFORMAR DINS PER GUANYAR FORA: L'ÈPOCA DELS CONFLICTES

L'any 1620 el virrei duc d'Alcalà escrivia a Madrid en termes funestos: «Las fronteras de Cathalunya están de manera que es imposible resistir al que emprendiera ocuparlas». En arribar a la fi els anys de «Pax Hispànica» sortia a la llum la deixadesa en què estava la frontera catalana. L'avís responia, a més, a moviments militars de Lluís XIII en el Bearn. Lerma havia caigut, la monarquia s'havia implicat en la Guerra dels Trenta Anys i ja s'havia decidit que a la fi de la treva amb Holanda el 1621 es tornaria a les hostilitats.

Quan el 1621 el nou rei Felip IV de Castella arribà al tron, el canvi d'orientació política ja havia començat. El substitut de Lerma, Baltasar de Zúñiga, era un experimentat polític que considerava que els anys de pau havien posat en perill la «reputación» de la monarquia, un bé preuadíssim si es volia fer respectar. I la forma de mantenir-la i engrandir-la era tornar al camí bèl·lic. Per molt que s'invoqués la lluita contra els protestants, l'objectiu final de la intervenció en la guerra que consumiria el centre d'Europa era assegurar el domini de la casa d'Àustria i les seves dues branques. Només així es garantiria la seguretat de la monarquia i el seu domini d'ultramar davant la creixent amenaça holandesa. Què va passar perquè una idea tan clara acabés en un conjunt de guerres de les quals els súbdits del rei Felip, catalans inclosos, no en podien treure l'entrellat?

Fent un brevíssim repàs, el 1618 s'havia endegat la guerra contra els protestants, el 1621 contra Holanda, el 1624 contra Anglaterra, el 1628 la guerra de Màntua i el 1635 contra França, totes vinculades amb l'interès de la monarquia per mantenir l'hegemonia; els pocs aliats i els molts enemics obligaven a una victòria total, almenys sobre holandesos, francesos i protestants.

El ministre principal de Felip IV, el comte-duc d'Olivares, estava convençut d'aquestes idees, però era conscient —i a mesura que els conflictes anaven desgastant els recursos hispans cada cop més— que havia de cercar nous mecanismes per mantenir la lluita a Europa. Per fer-ho va dissenyar un vastíssim pla de reformes per a Castella, però també per al conjunt dels regnes de la monarquia, que va presentar en el Gran Memorial de 1624. Obviem el debat sobre l'autoria i autenticitat del text que ha plantejat Manuel Rivero, perquè fos quina fos la mà que va agafar la ploma, el discurs era coherent amb la línia política del *valido*.

El nucli del document és ben clar: Castella és el motor i part principal d'Espanya i, per extensió, de la monarquia. La primera part del document està dedicada a explicar la situació de Castella i els seus estaments, la segona a explicar el govern de la monarquia i la tercera és la dedicada als altres regnes peninsulars per arribar a la conclusió tantes vegades reproduïda: «Tenga V. Majd. por el negocio más importante de su Monarquía, el hacerse rey de España; quiero decir, señor, que no se contente V. Majd. con ser rey de Portugal, de Aragón, de Valencia, conde de Barcelona, sino que trabaje y piense con consejo maduro y secreto por reducir estos reinos de que se compone España al estilo y leyes de Castilla, sin ninguna diferencia [...]. Que si Vuestra Majestad lo alcanza será el príncipe más poderoso del mundo».

Tot el document i la conclusió que reproduïm tenen una doble dimensió. Antoni Simon i Tarrés ha estudiat la construcció del discurs nacional espanyol en el segle XVII. Sens dubte, el document és deutor de tot un corrent de pensament castellà que venia de l'edat mitjana i que advocava per una *restauració* de la Hispània visigoda destruïda pels musulmans feta pels reis castellans. Una primera fita per als seus pensadors havien estat els Reis Catòlics i al llarg del segle XVI es va anar evolucionant del principi d'agregació de la monarquia al d'absorció que havia plantejat, per exemple, Gregorio López de Madera en el seu llibre *Excelencias de la Monarquía y Reino de España* de 1597: «El reyno de España es verdaderamente uno [...] el derecho y señorío de toda ella, España siempre estuvo, y se continuó en los reyes de León y Castilla, sucesores legítimos del rey don Pelayo».

Hi havia un fonament ideològic de llarga elaboració en el projecte d'Olivares per justificar la seva finalitat, fer del rei hispànic «el príncipe más poderoso del mundo», el «Rey Planeta», «Felipe el Grande» com batejà pomposament el seu sobirà. Tot el pla de reformes es basava a reforçar el poder del rei per obtenir els recursos necessaris per assolir la victòria total que calia per assegurar el futur de la monarquia i la Casa d'Àustria.

Com hi havia també, ja els hem vist, projectes durant el regnat de Felip II i Felip III per descarregar la hisenda de la monarquia de les despeses militars defensives en perjudici dels diversos regnes en projectes que procuraven esquivar la presència de les institucions regnícoles (municipis, diputacions...) per establir un vincle directe amb el rei.

Però abans d'arribar al programa de màxims calia resoldre les urgències del dia a dia. Era la gran contradicció del govern d'Olivares: plantejar reformes que requerien molt de temps amb mesures per resoldre les necessitats immediates. En aquest marc cal encabir la Unió de Armas, que es va presentar als territoris de la Corona d'Aragó el 1626. El projecte, com hem vist, tenia diversos antecedents, però el més immediat era el llibre *Politico-Cristianus* de 1624, amb una idea molt similar destinada a la defensa dels Països Baixos amb la participació de tots els regnes de la monarquia i que, a la seva vegada, bevia d'algunes reflexions que s'havien fet ja a finals del segle XVI sobre la creació d'una força armada de les províncies flamenques hispàniques per substituir defensivament l'exèrcit pagat per la monarquia. Va ser pocs mesos després de la sortida del llibre que Olivares va presentar el seu memorial amb dos canvis importants: seria un exèrcit per defensar qualsevol territori de la monarquia i rebaixava la xifra d'efectius, que per a Catalunya quedava en 16.000.

No es tractava de crear un exèrcit permanent, sinó una força de reserva que havia de ser usada quan la situació ho requerís. El que calia era tenir el cens dels efectius, les armes i fer instrucció militar. Com en tants d'altres projectes del *valido*, l'impuls, l'ambició i els calendaris inicials es van haver d'anar moderant a mesura que es confrontaven amb la realitat.

La situació internacional estava idealitzada pel govern de Madrid. 1625 havia estat l'*annus mirabilis* de la monarquia, immortalitzat pel quadre de Velázquez *La rendició de Breda*, la plaça conquerida als holandesos. Un èxit com el de la recuperació de Salvador de Bahia o el rebuig de l'atac anglès a Cadis. Però el Consell d'Estat que la governava era conscient que darrere d'aquesta façana, la situació era ben complicada per la falta de recursos i la multiplicitat de fronts.

Si almenys Olivares podia lluir èxits militars per guanyar la benvolença dels seus súbdits catalans, en el pla interior resultava impossible trobar arguments favorables. El rei havia ascendit al tron el 1621 i quatre anys després encara no havia trepitjat el Principat ni jurat les Constitucions, amb la qual cosa havia creat un malestar polític amb les institucions del país en un ambient que ja estava enrarit des de finals de l'anterior regnat.

Quan Felip IV es dignà finalment a anar a Barcelona el 1626 els catalans estaven a bastament informats dels seus propòsits en versions que barrejaven la Unió de Armas amb intencions més iniquès, i falses, com la d'unificar les monedes de la Corona de Castella i la Corona d'Aragó, que hagués estat un desastre econòmic per a Catalunya.

Els motius per negar-se als plans d'Olivares eren molts i molt contundents, deixant de banda que els estaments es poguessin sentir més o menys insultats pel fet que el rei, després de 27 anys sense corts, no demostrés gaire sensibilitat pels problemes del país. El primer era que la proposta era, simplement, inconstitucional. Una força permanent pagada pel país que pogués actuar fora de Catalunya era trencar amb els *Usatges de Barcelona* i la prohibició de creació de nous impostos, tot d'una. Per si fos poc, la proposta hagués costat als catalans quatre milions de lliures en quinze anys, segons la proposta del mateix comte-duc. Resultava una pretensió totalment forassenyada tenint present que el donatiu més gran fet mai per unes corts era d'un milió cent mil lliures el 1599. Finalment, la Unió de Armas hauria significat traspassar al rei la seva sobirania en defensa, ja que encara que el govern acceptés que la gestió fos de les institucions catalanes, la mobilització i la seva finalitat quedarien en mans de Madrid. I, finalment, no hi havia cap estament ni grup social que pogués treure'n profit i, per tant, defensar-lo, més enllà de noblesa cortesana d'origen català.

Que Olivares volia implicar Catalunya en les despeses de la monarquia amb Unió de Armas o sense és indiscutible, encara que el preu fos una escalada d'enfrontament polític. El canvi en la situació internacional va afavorir els projectes de Madrid. La guerra de Màntua-Montferrat (1628-1631) era el primer litigi de cert nivell que implicà el ducat de Màntua, França, l'Imperi i la monarquia. L'excusa va ser evitar que el successor del darrer duc fos clarament pro francès. Tot i la legitimitat del duc de Nevers, tropes hispanes van envair des de la Llombardia el ducat en defensa de l'hegemonia que havia tingut la monarquia a Itàlia des de 1559. Era el primer escenari bèl·lic important per a la Monarquia Hispànica d'ençà el segle XVI.

Catalunya esdevingué la plataforma estratègica per a la tramesa de recursos. Es van aixecar no menys de tres companyies per anar a Itàlia i defensar la frontera del Rosselló. També diversos nobles van aixecar companyies, si bé van ser els més vinculats a la cort, com el duc de Cardona o el comte de Santa Coloma. El 10 d'agost de 1629 va ser rebut a Barcelona amb tots els honors Ambrogio Spinola per anar a Itàlia a assumir la direcció de la campanya de Màntua, on trobaria la mort el 1630, i les tropes llevades a Catalunya o provinents d'Aragó que anaven a embarcar desfilaven entre la gent que sortia contemplar-los. Econòmicament, fins a 600.000 lliures van donar els catalans a Felip IV entre 1626 i 1640. I malgrat això l'intent de culminar les corts inconcluses el 1632 va tornar a acabar en fracàs: el monarca continuava avantposant les seves necessitats exteriors a la governança del país en demanar tres milions de ducats de donatiu.

El govern d'Olivares va fer una pressió constant sobre les institucions i els estaments catalans per obtenir recursos: fins a 1633 es va acceptar que els municipis catalans donessin diners a canvi de soldats, però a partir de 1634 l'exigència era la mobilització de les milícies locals. Manuel Güell va fer un exhaustiu repàs de les peticions de la monarquia i de les lleves en un país que havia d'aguantar al mateix temps problemes seriosos amb els abusos dels allotjaments que van començar a sovintejar a partir de 1636, quan la guerra amb França ja havia començat.

Els esdeveniments de Màntua eren un clar presagi en el sentit que la ruptura amb França era inevitable en un moment o altre. I Olivares semblava disposat a trencar amb el vell principi de mantenir la península Ibèrica al marge de les operacions. S'ha escrit moltes vegades que la tramesa de soldats per a la campanya de Leucata de 1637 es va fer per obligar els catalans a pagar part dels costos de la guerra, però ja d'abans s'havia acaronat aquesta possibilitat. El 1625 esclatà un conflicte entre la monarquia i França pel control de la Valtelina. Era un pas entre els Alps vital pel «camí Espanyol» que portava les tropes hispanes des d'Itàlia fins als Països Baixos. En els debats de com afrontar una guerra total amb Lluís XIII ja es va plantejar la invasió des de Catalunya liderada pel mateix Felip IV. Un pla que es renovaria el 1629 arran de la crisi de Màntua i, posteriorment, l'hivern de 1635, en què Olivares havia planejat una invasió simultània de França amb les tropes d'Alemanya, Itàlia i Catalunya, però també les dels Països Baixos; per aconseguir dur-les a terme, necessitaria fins a cent cinquanta mil soldats.

Però aquest ambiciós projecte no va reeixir i l'atac per Catalunya va haver d'esperar a l'any 1637, quan el 29 d'agost —o sigui, al final de la temporada militar— i amb dotze mil homes mal abastits i sense gaire preparació prèvia es va intentar prendre la plaça de Leucata, la primera posició francesa a l'altra banda de la frontera. El resultat va ser una estrepitosa derrota el 28 de setembre amb una xifra important de baixes catalanes i, el que és més greu, s'hi van deixar tropes castellanes per evitar una futura invasió francesa. S'havia convertit Catalunya en un objectiu militar que els francesos sabien que ja era políticament inestable.

El balanç d'aquells fatídics anys va ser una erosió molt important del sistema constitucional català. Quan els gironins van acceptar fer una lleva el 1637 usaren la fórmula «però que en lo sdevenidor no's puga traure en conseqüència per quant la ciutat ho fa gratament y sols per amor a son Rey», si bé es feia evident que aquesta acceptació no quedaria en l'oblit i era l'inici d'una nova dinàmica política i militar a Catalunya.

L'any 1638 Felip IV exigí que Catalunya, com Aragó i València, aixequés mil homes i cinc-cents cavalls per anar a Itàlia. Com en altres casos, la resistència passiva dels municipis ho va frustrar, la situació econòmica no era bona, en algunes zones començaven a pesar els allotjaments i se sabia que el risc d'una invasió francesa era important i que llavors segur que el virrei, comte de Santa Coloma, demanaria un servei humà per a la seva defensa.

«Este castillo está muy desprobeido para si le sitia el enemiga ay pocos bíberes y municiones de guerra y gente poca y muchachos y poca artillería y los artilleros no entienden y no ay sino seis». Paraules de Miguel Lorente Bravo, alcaid de Salses el maig de 1639. El 10 de juny l'exèrcit francès va passar la ratlla de la frontera i el 19 de juliol Salses capitulava. La caiguda d'una fortalesa que era considerada pràcticament inexpugnable era un cop molt dur per al prestigi de la monarquia, fins al punt que s'imposà la seva recuperació immediata un cop comprovat que l'exèrcit francès no avançaria cap a Perpinyà. Eva Serra va fer un estudi de la contribució catalana a un esforç militar en el qual van participar, gairebé com si fossin dos exèrcits separats, les tropes hispanes i les milícies catalanes. La campanya es prolongà entre el 19 de setembre de 1639 i el 6 de gener de 1640, quan la guarnició francesa lliurà la plaça. La majoria de les baixes dels assetjadors van ser causades per les pèssimes condicions materials en què estaven i per l'epidèmia de pesta que delmà especialment els catalans, que hi deixaren més de quatre mil morts i 686.281 lliures.

Madrid no agraí l'esforç català, ben al contrari: considerava que s'havia fet molt menys del que es podia i es devia fer. Per això novament Olivares va fer coincidir les necessitats exteriors de la monarquia amb l'augment de la seva autoritat al Principat: s'havien de mantenir les tropes castellanques fins a la primavera de 1640 i, a més, es volia convocar corts a Montblanc per al 15 d'abril amb el propòsit de reformar el sistema constitucional del país: «El todo de la monarquía dispondrá lo que más conviniere a ella sin atender a menudencias provinciales». Vet aquí el nucli de la qüestió, ja que es tractava de la defensa de la posició internacional i patrimonial dels Àustria per damunt de la legalitat catalana, tal i com ha interpretat aquest text del comte-duc Antoni Simon.

LA SECESSIÓ CATALANA I LA POLÍTICA DE MADRID

No és el propòsit d'aquestes pàgines explicar la revolució catalana de 1640. D'Elliott (1963) a Simon Tarrés (2020), passant per Josep Sanabre (1956), Eva Serra (1991) i Xavier Torres (2006), entre d'altres, tenim una rica producció a la qual encara s'haurien de sumar articles monogràfics dels fets esdevinguts l'any 1640 i durant la guerra que s'allargà fins a 1659. Ens limitarem, doncs, a referir-ne la dimensió internacional.

Una de les paradoxes dels fets de maig i juny de 1640 és que tant Pau Claris com Olivares es van afanyar a tenir contactes amb París. El propòsit castellà era convèncer els francesos de no intervenir a Catalunya, petició curiosa venint del mateix que havia subvencionat econòmicament els hugonots de La Rochelle quan es van alçar contra Lluís XIII el 1628. Per part catalana, els treballs de Charles Vassal-Reig, Josep Sanabre, Núria Florensa i Antoni Simon han permès escatir el procés des dels inicis de la negociació.

Richelieu i el seu govern estaven al cas dels problemes a Catalunya des d'abans de l'esclat de la guerra el 1635 i possiblement agents francesos s'havien acostat en algun moment a personatges importants de la política catalana, si més no a partir de 1639, tot i que els lligams transfronterers eren constants i no havien desaparegut malgrat la guerra. Un primer contacte es produí a finals de maig, després dels aldarulls del dia 22 i l'alliberament del diputat militar Francesc de Tamarit. El dia 4 de juny es va produir una trobada secreta a Besiers per saber fins a quin punt es podria demanar als francesos protecció contra les represàlies de Felip IV, sense que en cap moment es parlés d'una possible

ruptura de Catalunya amb la monarquia. Aquell any els francesos no van atacar el Rosselló, ja fos per les gestions d'Olivares, ja fos perquè es valorà que una ofensiva podria reconciliar les dues parts.

A començaments d'agost, quan era ja evident que la resposta al Corpus de Sang del 6 de juny de 1640 seria una invasió militar del territori, s'intensificà la relació amb França per aconseguir armes, municions i oficials experts per fer front a l'exèrcit castellà. Fins a finals d'any, per a Pau Claris aquestes negociacions eren una forma de deixar clara a Madrid la voluntat de resistència i, per a París, la possibilitat d'obrir un front al cor mateix de la monarquia. La independència dels catalans i la incorporació a la Corona de França encara no s'havien posat damunt la taula. Després de converses a Ceret i a Barcelona el mes d'octubre, es fixà un ajut francès en tropes que havien d'actuar com a complement de les catalanes. Els 1.000 cavalls i 3.000 soldats d'infanteria eren un ajut que la Generalitat podria despatxar si, com, volia, s'arribava a un acord amb Felip IV abans de la guerra.

Aquesta tàctica es va ensorrar en el mateix moment en què les tropes franceses van lliurar Tarragona i van tornar a França, ja que davant l'avenç de l'exèrcit hispànic del marquès de Los Vélez durant el desembre i gener, l'única sortida era augmentar el lligam amb Lluís XIII per obtenir així un major compromís dels aliats. I aquesta dinàmica és la que durà a la proclamació de la república el 16 de gener de 1641 i a la submissió al rei de França com a Lluís I de Barcelona el 23 de gener. A partir d'aquell moment, la guerra a Catalunya va ser absorbida dins el conflicte global europeu.

L'evolució dels fets a Madrid són l'altra cara de la moneda en joc en el taulell internacional. L'agost de 1640 el Consell d'Estat havia decidit esclafar per la via militar l'alçament català. En plena preparació i marxa de l'exèrcit del marquès de Los Vélez hi va haver l'alçament lisboeta del primer de desembre que portaria a la independència de Portugal i a la proclamació del duc de Bragança com a Joan IV. Dins de la desgràcia que suposava per a la gestió d'Olivares, es tenia una certa tranquil·litat ja que s'esperava una ràpida victòria a Catalunya, on l'exèrcit invasor havia de convergir amb les tropes del Rosselló de Juan de Garay. En lloc d'això, la victòria catalana a Montjuïc el 26 de gener de 1641 va canviar del tot les previsions fetes i obrí un debat a Madrid: on s'havia de fer la següent ofensiva, a Catalunya o a Portugal?

El dilema es va plantejar per primera vegada després de la derrota de Montjuïc i es va prioritzar Catalunya. La raó era el risc a una ofensiva francesa a l'interior de la Península; a més, perdre Catalunya era perdre una plataforma per a

l'aprovisionament d'Itàlia. Tot i que oficialment no es va renunciar a obrir els dos fronts —català i portuguès—, la situació de la monarquia ho feia inviable i l'última vegada que el Consell d'Estat va plantejar-se canviar les preferències va ser a finals de 1642, però l'amenaça francesa sobre Aragó va tornar a imposar l'opció catalana, que es mantindria ja fins al final. A favor dels portuguesos va jugar també l'opinió errònia que, un cop recuperada Catalunya, ocupar Portugal havia de ser relativament senzill.

El 1643 va començar a les ciutats de Münster i Osnabrück una gran trobada internacional per portar la pau a Europa i tots els contenciosos europeus van anar sortint en un moment o un altre. El juliol de 1643 arribà a Barcelona la petició d'enviar un delegat a Münster amb el conjunt de la representació francesa: «Una persona eminent, bon patriota, ben informat de les lleis i privilegis de Catalunya i de les raons que van portar-la a posar-se sota la protecció i obediència del rei de França». La desconfiança que en alguns sectors catalans hi havia sobre la sinceritat francesa en la defensa dels seus interessos, van fer afinar en la tria i s'envià el jurista i membre de l'Audiència Josep Fontanella amb la missió de fer valdre la posició catalana dins les reunions i assegurar-se que els francesos no els farien cap malifeta. Què havia de procurar el delegat català? Essencialment que quedés clar que l'acceptació de la sobirania francesa era voluntària i dins el sistema constitucional català i que en cap cas es plantegés una possible divisió del país entre espanyols i francesos.

La seva missió va ser ben complicada. D'una banda, la presència portuguesa i catalana era mal vista per molts estats que els consideraven simples rebels al poder espanyol. El més contrari a l'estada de Fontanella era, ni més ni menys, el mediador papal Fabio Chigi que no se sabia avenir que, entre representants de tants estats, portuguesos i catalans —sempre els esmentava en parella— pretenguessin ser escoltats i participar. Fontanella va haver d'esquivar també la vigilància a què era sotmès pels francesos, que es van adonar que actuava més com el representant d'un Estat independent que com un súbdit de França. Per aquest motiu Mazzarino, el cardenal successor de Richelieu després de la seva mort el 1642, el cessà fulminantment el desembre de 1644, després que hagués aconseguit alguns èxits, com ser rebut pel mediador venecià Contarini, però acusat de tenir contactes indirectes amb la delegació espanyola.

La inquietud era més que justificada, ja que tant la monarquia com França estaven disposades a aplicar el realisme polític encara que aquest variés en funció de les circumstàncies bèl·liques. Pels espanyols, la recuperació de Catalunya era

indiscutible tot i que a mesura que anava passant el temps la pèrdua dels Comtats del nord es considerava un preu assumible, tant que el 1647 la delegació hispànica els va oferir a l'enemic. Mazzarino el que realment pretenia era un intercanvi del Principat pels Països Baixos espanyols impossible per a Felip IV, que es va afanyar el 1646 a tancar una pau amb les Províncies Unides per eliminar un front i restar-li un aliat a França.

El 1648 es van signar els tractats de Westfàlia, que van posar fi als conflictes de l'Imperi i als vuitanta anys de guerra entre la Monarquia Hispànica i la república holandesa, però els dos colossos continuarien lluitant al ring europeu.

Cal dir que la posició francesa s'anava moderant i el 1649 estaven disposats a repartir-se el país amb els espanyols, que es quedarien Lleida i Tarragona i el 1650 París estava disposat a conformar-se amb els Comtats, Roses i Cadaqués. La raó no era altra que l'inici a França d'una guerra civil, la Fronda, que havia començat el 1648 i que no acabaria fins al 1652, anys en els quals les tropes hispanes van poder recuperar molt del terreny perdut, inclosa Barcelona i la major part del territori català.

Acabada la Fronda, els francesos van anar recuperant la iniciativa però van fer de Catalunya un front secundari de la guerra: tenien un domini ben assentat a la Catalunya Nord, sabien que la monarquia cediria en la futura pau, ocupaven de forma més o menys estable l'Empordà, la Garrotxa i part del Ripollès, feien incursions cap al sud i el 1657 es van acostar força a Barcelona.

El 1655 l'Anglaterra d' Oliver Cromwell va declarar la guerra a la Monarquia Hispànica i va complicar encara més la situació del govern de Madrid, que el 1656 va deixar les negociacions pel que fa a les cessions territorials i polítiques amb França pràcticament tancades, però hi havia tres obstacles:

—El primer, el més important, era la petició de casament de Maria Teresa, la filla de Felip IV, amb Lluís XIV. El problema era que en aquella data havien mort tots els descendents masculins del rei i la princesa era l'hereva del tron; per tant, un casament així hauria estat regalar l'Imperi hispànic a França.

—El segon obstacle era la posició del príncep de Condé. Aquest parent del rei francès havia estat el cap de la revolta de la Fronda i en ser derrotat s'havia passat al servei de Felip IV, que li havia promès que no faria cap pau amb França que no inclogués el seu perdó i total rehabilitació, una condició molt difícil de pair pel govern francès.

La tercera condició era l'única que afectava els catalans i era la petició francesa de quedar-se Roses.

El naixement d'un nou hereu de la monarquia, batejat amb tota la intenció com a Felip Pròsper, el 1657, va fer reobrir les negociacions que van culminar a l'illa dels Faisans, al riu Bidasoa, amb la signatura del conegut com a Tractat dels Pirineus el 7 de novembre de 1659.

És un dels tractats internacionals que més ha afectat la història de Catalunya perquè va separar els seus territoris. L'article 42 diu:

«Ha estat convingut i acordat que el Senyor Rei Cristianíssim quedarà en possessió i gaudirà efectivament del tot el comtat, vegueria del Rosselló i del comtat i vegueria del Conflent, països, viles, places, castells, burgs, poblets i llocs de què és componen aquests comtats i vegueries del Rosselló i del Conflent; i al Senyor Rei Catòlic li ha de quedar el comtat de la Cerdanya i tot el principat de Catalunya, amb les vegueries, viles, places, castells burgs, poblets, llocs i països de què es componen aquest comtat de la Cerdanya i principat de Catalunya».

Per arribar a aquest redactat havia calgut aclarir primer què eren els Pirineus i fins on arribaven. És un lloc comú parlar de la poca preparació dels negociadors espanyols en aquest tema davant la presència a la banda francesa de Piere de Marca l'autèntic home fort del règim francès a Catalunya i autor del llibre *Marca Hispànica*, en què va recollir tots els arguments favorables a la possessió francesa, i de Ramon Trobat, un català del Principat que esdevindria el cap francès dels territoris annexionats. Però no és del tot cert: el virrei espanyol, el marquès de Mortara, també va cercar entre els juristes catalans aquells elements que poguessin sostenir, almenys, la possessió del Conflent.

La concreció final no es va fer fins a 1660 en les converses de Ceret (maig-abril 1660) i Llivia (juny de 1660), on es van resoldre els tres temes que havien quedat pendents: la frontera del Conflent, la part de la Cerdanya a lliurar i el retorn de Cadaqués i Roses.

Reduir la interpretació del Tractat a la deficient preparació de la delegació hispana és un reduccionisme superflu. Si es fa una lectura global de tot el tractat, es veu clarament que Felip IV va renunciar a tot allò que ja havia estat ocupat pels francesos del seu vast patrimoni i que encara i així va aconseguir que es tornessin algunes places, com ara Roses. La historiografia espanyola fins a 1959 —el tres-cents aniversari del Tractat— havia considerat la pau la certificació de la decadència espanyola i una humiliació. De llavors ençà els autors, fins i tot els francesos, han rebaixat en molts graus la lectura negativa per a la monarquia. Cal entendre que per a Madrid, la signatura de la pau era gairebé obligada perquè s'esperava obtenir el desembaràs per poder dedicar-se al gran objectiu: Portugal.

O no hauria estat un bon resultat després de 24 anys de guerra total acabar-la amb la pèrdua dels Comtats i d'unes quantes places flamenques, però recuperar el Principat i l'Imperi lusità?

I per què no s'acceptà el canvi dels Comtats pels Països Baixos espanyols? Aquesta solució potser hauria estat preferible per a una part de l'elit governant castellana, que tenia un concepte cada cop més espanyol de la monarquia, però era absolutament inacceptable per a Felip IV. Des de la seva concepció patrimonial, tant seus eren els Comtats com Flandes i només la força el podia dur a resignar-se (no a acceptar) a la pèrdua de qualsevol d'aquestes possessions. Malgrat el tractat i les protestes franceses, tant Felip com el seu successor Carles II van continuar usant el títol de comtes del Rosselló i la Cerdanya.

I què haurien pogut fer els catalans? A la banda francesa, ja hem vist que a Westfàlia Fontanella va ser substituït per Josep d'Ardena, al qual s'afegí Francesc Martí Viladamor el 1646 i que van assumir sense recança el paper secundari que els francesos els destinaven de simples membres del seu nombrós seguici. Ambdós van ser cessats per la Generalitat per acceptar el resultat final de les negociacions. I el tracte més o menys amable de París no podia amagar la displicència amb què se'ls escoltava en les negociacions amb la monarquia. I en el tram final, Ramon Trobat i els catalans exiliats al Rosselló van empènyer a favor de la divisió del territori.

A la banda hispànica, poca cosa van poder dir ni fer. Sotmesos a una veritable ocupació militar, amb les institucions sota el control directe del govern de Madrid, la Generalitat tot just va poder fer el recordatori de la importància de la unitat de Catalunya i es van haver de conformar amb la promesa que «sa majestat nos farà mercè en no permètrer esta separació», segons recull el Dietari de la Generalitat el 18 de juny de 1659. Però possiblement també l'esgotament d'una generació que només havia conegut la guerra i es delia per la pau pesava més que cap altra consideració.

DE LA PAU PERPÈTUA A LA GUERRA PERMANENT

«Si el rey no muere, el reino muere» es deia a finals del regnat de Felip IV. La Pau dels Pirineus no havia servit per progressar gens ni mica en la conquesta de Portugal. Malgrat tots els acords, el anglesos i els francesos van continuar

ajudant els Bragança a fer front als Àustria que, a més, ja no tenien recursos econòmics i militars amb què encarar-la.

El regnat de Carles II començà a la mort del seu pare el 1665. Almenys nominalment, ja que la seva edat —encara no quatre anys— va obligar a la regència de la seva mare, Mariana d'Àustria. Hi ha un fort debat historiogràfic sobre la valoració del regnat, ja que fins a finals del segle xx la interpretació dominant era que el període 1665-1700 era la baixada a l'infern d'un imperi decadent regit per un ésser humà ple de malalties i debilitats: l'Encantat.

En l'actualitat hi ha algunes idees alternatives. En primer lloc, el rebuig de la decadència, entenent que té una càrrega irreversible i determinista, i la proposta de crisi, que té un sentit més conjuntural i superable, tal i com proposa Pablo Fernández Albadalejo. Hi ha estudis concrets per avalar-lo, com els de l'historiador anglès Christopher Storrs, qui en estudiar la composició dels exèrcits europeus de la monarquia i la seva política internacional, proposà un canvi d'enfocament: valorar la situació en la seva globalitat, és a dir, les possessions europees i extraeuropees i no sols la situació de Castella per comprovar que les pèrdues territorials són escasses, la presència internacional era la d'una gran potència i que es produí una evident recuperació militar; a tot plegat li'n diu la resiliència de la monarquia.

Entremig, moltes postures intermèdies. No sembla que el govern de Carles II tingués gaire capacitat proactiva en l'escenari internacional i més aviat va actuar en una estratègia defensiva contra les agressions franceses. Els grans objectius de la monarquia van ser la defensa de la seva integritat, la neutralització de l'amenaça francesa i la defensa a ultrança del monopoli del comerç americà sense recursos propis suficients per tenir èxit. Per això va fer un canvi radical d'aliances: l'antic gran enemic, les Províncies Unides, va ser a partir de 1673 un aliat imprescindible que va proporcionar recursos econòmics per assegurar la pervivència dels Països Baixos espanyols com una barrera davant l'amenaça francesa. També es van buscar i aconseguir tractats amb Anglaterra i Portugal, qui ho havia de dir! Mariana d'Àustria va acceptar la independència lusitana el 1668 i Anglaterra, especialment després de la revolució de 1688, va tenir com a objectiu neutralitzar l'amenaça francesa. En un paper secundari quedaven els parents de Viena, que cobejaven l'herència de la monarquia. Si a aquest panorama hi sumem, com després veurem, la situació de Catalunya, la idea de la resiliència es fa difícil de mantenir.

Des del moment que va arribar al tron, l'única cosa que Europa esperava de Carles II era que es morís i el millor que es podria dir d'ell es que va defrau-

dar tothom ja que arribà als 39 anys d'edat. Els tractats de partició que es van fer de la monarquia són la prova fefaent de la seva debilitat: els de 1668, 1698 i 1699 repartien el patrimoni dels Àustria castellans entre els seus parents Habsburg de Viena i Borbó de França a l'esquena del difunt que encara no ho era i que en tots els casos va protestar iradament.

Narcís Feliu de la Penya va definir Carles II com «el millor rei que ha tingut Espanya». Si seguim l'evolució politicomilitar de Catalunya, la frase no tindria cap sentit, però si ho mirem des del punt de vista econòmic... la cosa varia força.

Els treballs sobre l'economia catalana fins a la Guerra dels Segadors, sobretot els d'Albert García Espuche, han demostrat una transformació i un creixement basats, en l'àmbit exterior, en la continuïtat de la tradició mediterrània i la importància dels vincles amb Castella a través de Medina del Campo, Madrid i Sevilla, Cadis i Lisboa en el camí cap a l'Atlàntic.

Pierre Vilar va batejar el període 1660-1700 com a «segon redreç». Hi va haver un important canvi qualitatiu i si haguéssim de cercar els seus orígens remots estarien en l'entrada d'anglesos i holandesos en els mercats mediterranis a començaments del segle XVII. Portaven cereals del Bàltic, pesca salada, manufactures i productes colonials, però de forma intermitent a causa de l'estat de guerra freqüent amb els primers i permanent amb els segons, tot i que no disposem de dades sobre la seva repercussió a Catalunya. A partir de 1661 ja tenim documentat Johan Kies instal·lat al Principat, que seria seguit per altres com el també holandès Arnold de Jäger i anglesos com Mitford Crowe —que tindria un paper cabdal en els inicis de la Guerra de Successió— o Joseph Sallet.

Impossible deslligar la seva presència de l'evolució de la política internacional. El canvi d'aliances va facilitar la consolidació de la presència de les potències atlàntiques a Barcelona i les guerres constants amb França van canviar algunes de les dinàmiques del comerç europeu, concretament el del vi comú i l'aiguardent, que era un producte imprescindible en el comerç transatlàntic i eren les vinyes franceses les que havien nodrit aquest mercat fins que el tancament comercial que suposava tot conflicte bèl·lic obligà a buscar una alternativa, que es trobà a Catalunya.

El creixement de la vinya i la seva extensió per bona part del país estaven vinculades a la demanda dels països nord-europeus, que van actuar com a locomotora del creixement econòmic del conjunt del país. Alguns dels noms vinculats a aquesta activitat es van vincular també a la producció tèxtil i a l'avituellament

de les tropes hispanes, de tal manera que hi hagué un sector de la societat catalana —els Feliu de la Penya, Piles, etc.— i zones del país —Mataró com a port i zones de vinya— que es van beneficiar molt de la política internacional de Carles II i es van implicar en la seva administració, fins i tot com a banquers del rei.

Hi havia una altra realitat, però. Antoni Simon ha parlat de la libanització de Catalunya en aquest període. Una de les característiques d'aquests anys és la guerra constant amb França: la Guerra de Devolució (1667-1668), la Guerra d'Holanda (1672-1678), la Guerra de les Reunions (1683-1684) i la Guerra dels Nou Anys (1689-1697). Val a dir que totes les va començar Lluís XIV i que tenien una intenció clarament expansionista a costa de la Monarquia Hispànica, principalment. Els seus efectes van ser devastadors per al nord del Principat, més o menys les mateixes zones que més havien patit durant la part final de la guerra de 1640, o sigui, les comarques pirinenques, especialment la Cerdanya, tot l'Empordà i part de la Selva, sense oblidar el cost dels allotjaments en altres zones del país properes al front i que poc van tastar de la prosperitat econòmica dels seus altres compatriotes.

Afortunadament per a la incapacitat defensiva de la monarquia a Catalunya, els francesos van tenir fins a 1678 els seus fronts principals als Països Baixos i Itàlia. Això no va evitar les incursions de les seves tropes i atacs a Roses o Puigcerdà. La pèrdua dels Comtats havia significat que no hi havia cap sistema defensiu eficaç i se'n va haver d'anar improvisant un de nou amb les places principals de la Seu d'Urgell, Puigcerdà, Girona i Hostalric. De tota manera, els francesos no van tancar mai la porta a retornar la Catalunya Nord a canvi dels Països Baixos espanyols i hi va haver algun dels membres del Consell d'Estat de Carles II, com el comte de Peñaranda, que veien impossible la defensa de Flandes contra Lluís XIV. Aquesta possibilitat s'acabà amb la signatura de la Pau de Nimega de 1678 ja que l'any següent començarà la planificació de Vauban de la nova frontera, que ara ja esdevindria definitiva.

Un dels efectes de la divisió de Catalunya havia estat la pervivència d'un grup «pro francès» al Principat en correspondència amb els exiliats de 1652 que ara governaven el Rosselló i un grup «pro espanyol» a la zona d'ocupació francesa, a banda dels exiliats als Comtats, que esdevindrien el nou grup dirigent de la zona. La situació de guerra i la situació política interna es van interrelacionar de forma clara amb aquests grups.

Entre 1663 i 1675 hi va haver un seguit de revoltes al Comtats del nord, els Angelets de la Terra. La identificació de la seva naturalesa ha suscitat alguns debats

historiogràfics entre la posició defensada, entre d'altres, per Alícia Marcet i Ramon Sala, que el consideren un moviment de resistència popular i nacional contra l'ocupant francès, davant la postura defensada per Alan Ayats —cal dir que tots tres són historiadors nord-catalans—, que l'identifica com un moviment antifiscal impulsat pels contrabandistes i les persones que es beneficiaven del comerç il·legal amb el sud. El conflicte començà amb la instauració de la gabella de la sal el 1661. El trasbals era econòmic, és clar, ja que suposava una pujada dels preus a banda de trencar el tradicional proveïment des del Principat. Però també era constitucional: al capdavant, teòricament, els nord-catalans continuaven regits per les lleis del país i tot d'una es veien carregant un nou impost. «Via fores lladres i gavatxs», es cridava entre els revoltats; si hi sumem la introducció d'uns guardes de la gabella, despectivament anomenats *gabellots*, tots d'origen francès, ja tenim els factors que van dur a l'alçament de les comarques del Vallespir i el Conflent. La duresa de la primera repressió exercida pel Consell Sobirà del Rosselló no va fer altra cosa que solidaritzar els habitants de les diverses poblacions. El moment més intens de la revolta va coincidir amb la Guerra de la Devolució de 1667-1668 i l'aparició del seu gran líder al Vallespir, Josep de la Trinxeria, de Prats de Molló. Els hispans li van proporcionar armes i refugi i, en la segona fase de la revolta, la centrada al Conflent a partir de 1669 i entre 1672 i 1673, ciutadans de Perpinyà esperaven que la revolta coincidís amb una nova guerra per guanyar la reunificació del país. En la seva fase final, a partir de 1674, el conflicte perdé bona part de la seva arrel social i nacional per confondre's en la lluita franco-hispànica i Josep de la Trinxeria acabaria com a oficial i molts dels revoltats enrolats com a miquelets al servei de de l'exèrcit de Carles II.

Entre el sud d'Osona i el Vallès Oriental va tenir el seu epicentre la revolta dels barretines el 1687. Tot en ella semblava ressuscitar el fantasma de 1640, ja que era un alçament contra els allotjaments de les tropes, una sagnia que no havia desaparegut mai i que els anys de guerra anava aguditzant. A Centelles es va fer el primer alçament contra els allotjaments, que es va poder frenar amb una negociació, però que el 1688 rebrotà amb més força a Vilamajor i es va estendre per bona de la ruralia de les comarques veïnes a Barcelona, si bé significativament no va tenir cap complicitat ni de les ciutats ni de les institucions del país. Els caps barretines van haver de fugir. On? A la Catalunya Nord, des d'on tornarien convertits en *barretins*, exiliats de 1689 enrolats en les companyies dels fusellers de muntanya, com Enric Torres, que seria la versió contrària de Josep de la Trinxeria.

El sistema constitucional català va patir una forta erosió durant aquest període. La derrota política de 1652 havia limitat molt la capacitat de maniobra de les institucions i la situació de guerra va ser un argument perfecte per tal que la monarquia acabés imposant la idea d'excepcionalitat que venia brandant des de feia més de cent anys: «Sacrificando al bien público todas sus Leyes y Privilegios, quanto al affecto, ardiendo los coraçones catalanes en amor a su Rey, y conservación de la monarquía», segons Narcís Feliu de la Penya. Les prestacions catalanes a l'esforç militar van ser més que notables, més de 37.000 homes van servir en les tropes mobilitzades pel Consell de Cent, la Generalitat o les vegueries entre 1653 i 1697 que, per suposat, van pagar el seu manteniment sense filar prim sobre la constitucionalitat o no de les peticions de la Corona, a les quals cal afegir els allotjaments, les peticions de diners o de serveis de transport forçats.

En la Guerra dels Nou Anys va aparèixer un moviment d'autodefensa contra els francesos. És el cas de la Companyia d'Osona, liderada per Josep Sala i Saçala —que va ser veguer d'Osona— i amb oficials com Francesc Macià «Bac de Roda»; propietaris rurals que mobilitzaven la seva gent per lluitar contra els francesos amb èxits més que notables, com la batalla de Sant Feliu de Pallerols el 1695, que va servir per crear quadres militars amb experiència que tindrien un gran protagonisme en la Guerra de Successió.

Un esforç econòmic i humà terrible en la defensa del país i de la monarquia, i amb quins resultats? La caiguda de Barcelona a mans franceses l'agost de 1697 va ser un cop duríssim per al prestigi del govern de Madrid. Cal tenir present el context, ja que el debat per a la successió de Carles II era ben viu i aquesta era una de les raons per les quals l'emperador Leopold I havia enviat tropes imperials a Catalunya sota direcció de Jordi de Hessen-Darmstadt el 1695. L'actuació d'aquest militar alemany en el setge de Barcelona contrastà amb la del virrei Francisco Fernández de Velasco: mentre el primer era partidari de la resistència a ultrança, el segon va capitular la ciutat sense ni tan sols ser-hi.

No van faltar les veus que van acusar Velasco i els ministres de Madrid d'estar al servei de la causa borbònica. Hessen-Darmstadt, per la seva banda, va ser nomenat virrei de Catalunya i es dedicà a enfortir la creació d'un partit austriacista no sols a Catalunya, també a Madrid en complicitat amb la segona esposa de Carles II, Marianna de Neuburg. La decepció per la ineficàcia defensiva de la monarquia era una component més d'un creixent rebrotar d'un constitucionalisme català que sempre havia estat amatent a capgirar la derrota de 1652 i que representaven molt bé el braç militar i la Conferència dels Comuns —Generalitat, Consell

de Cent i braç militar—, organismes que vetllaven pel respecte constitucional i que van anar guanyant pes polític a mesura que s'acostava la fi d'un regnat i d'una dinastia amb la mort de Carles II l'1 de novembre de 1700.

La desconfiança vers els dirigents de Madrid, la popularitat de Darmstadt, la francofòbia com a constant, els vincles econòmics amb l'Atlàntic i la voluntat de recuperació de l'autogovern són els arguments que protagonitzarien el debat a Catalunya sobre el futur. Entre les elits del govern de Madrid, pesaria molt més cercar l'opció que garantís la unitat de la Monarquia Hispànica. Diferents preguntes, diferents respostes i una guerra per venir per decidir-ho. Catalunya va començar el període dels Àustria reivindicant una política exterior pròpia i és indiscutible el procés de periferització en esdevenir frontera al llarg d'aquests dos segles. I en començar un nou procés històric amb l'arribada dels Borbó, la recuperació de la seva pròpia política internacional es lligaria a una guerra de supervivència de l'Estat català.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- BUYREU, Jordi (2005). *Institucions i conflictes a La Catalunya Moderna*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.
- CASALS, Àngel (2000). *L'emperador i els catalans: Catalunya a l'imperi de Carles V (1516-1543)*. Granollers: Editorial Granollers.
- (2009) [ed.]. *Les fronteres catalanes i el Tractat dels Pirineus*. Cabrera de Mar: Galerada.
- ELLIOTT, John H. (1963). *The Revolt of the Catalans: a study in the decline of Spain (1598-1640)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ESPINO LÓPEZ, Antonio (2014). *Las guerras de Cataluña: El Teatro de Marte, 1652-1714*. Madrid: EDAF.
- FÀBREGA PALLARÈS, Pau de la (1962). *L'ofertiment de retrocessió del Rosselló a Espanya, 1668-1677*. Barcelona: Dalmau.
- FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi (2000). *Felipe II y el clero secular: La aplicación del Concilio de Trento*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.
- GÜELL, Manel (2008). *Camí a la revolta (1625-1640)*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.

- JANÉ CHECA, Òscar (2006). *Catalunya i França al segle XVII: identitats, contrai-
dentitats i ideologies a l'època moderna, 1640-1700*. Catarroja: Afers.
- JUNQUERAS, Oriol (2005). *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'alta
edat moderna*. Barcelona: Farell Editorial, 2005.
- PALOS, Joan Lluís (1994). *Catalunya a l'imperi dels Àustria: La pràctica de govern,
segles XVI i XVII*. Lleida: Pagès Editors.
- PÉREZ LATRE, Miquel (2004). *Entre el rei i la terra. El poder polític a Catalunya
al segle XVI*. Vic: Eumo Editorial.
- POUJADE, Patrici (2010). *Le voisin et le migrant: hommes et circulations dans les
Pyrénées: XVIe-XIXe siècle*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- SANABRE, Josep (1956). *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la he-
gemonía de Europa: 1640-1659*. Barcelona: Librería J. Sala Badal.
- SIMÓN I TARRÉS, Antoni (2011). *Del 1640 al 1705: L'autogovern de Catalunya
i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*. Bar-
celona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2019). *1640*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.
- TORRES I SANS, Xavier (2006). *La Guerra dels Segadors*. Vic: Eumo.
- VALLS JUNYENT, Francesc (2003). *La Catalunya atlàntica: aiguardent i teixits a
l'arrencada industrial catalana*. Vic: Eumo Editorial, Universitat de Vic.
- VILAR, Pierre (1964). *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fona-
ments econòmics de les estructures nacionals*. Barcelona: Edicions 62. 4 vol.

ELS FEMINISMES DEL SEGLE XX A CATALUNYA

Montserrat DUCH I PLANA¹
Universitat Rovira i Virgili (Tarragona)

Lliurat l'11 de juliol de 2020. Acceptat el 29 de juliol de 2020

RESUM

Un resum sobre el moviment feminista, plural i divers, durant el segle xx català ha de situar els precedents del vuit-cents i fer una mirada al temps present. Mirarem de sintetitzar el sufragisme, l'obrerisme i la ciutadania femenina, els avenços d'entreguerres i singularment en la Catalunya autònoma durant la Segona República espanyola. Les especificitats de la segona onada feminista occidental sota la llarga dictadura franquista i l'esclat del moviment en la transició a la democràcia. El cicle de contracció en el període de construcció de l'Estat del benestar i la força del feminisme institucional situen els canvis i les continuïtats fins a la caracterització de la crisi i el nou cicle de mobilització al canvi de segle. Bibliografia especialitzada i recerca pròpia de llarga durada faciliten poder inserir el moviment en el context europeu.

El feminisme té temps discontinus de visibilitat i mobilització. Però entre un i altre període de presència activa existeix una xarxa de dones que mantenen pensament i acció sobre la condició subalterna pròpia. Els estudis sobre història de les dones i el gènere mostren que les conquestes vers la ciutadania de les dones han estat associades a la mobilització feminista i no tant a l'existència d'associacions femenines a Catalunya i a Europa.

1. E-mail: montserrat.duch@urv.cat

PARAULES CLAU

Història de Catalunya al segle xx, feminisme, catalanisme polític, història de les dones i el gènere, moviments socials.

Twentieth-century feminisms in Catalonia

ABSTRACT

Any summary of the plural and diverse feminist movement in Catalonia in the 20th century needs to go over the 19th-century precedents and also take a look at the present situation. We shall give a brief review of the fight for women's suffrage, the labour movement and female citizenship, and the progress made in the period between the wars, particularly in the autonomous Catalonia of the Spanish 2nd Republic. We also focus on the features of the second wave of Western feminism under the long Franco dictatorship and the outburst of the movement in the transition to democracy. The contraction cycle during the construction of the welfare state and the force of institutional feminism led to changes and continuity until the onset of the crisis and the new cycle of mobilization at the turn of the century. Specialized bibliography and our own long-term research enable the movement to be situated in the European context.

Feminism has intermittent periods of visibility and mobilization. But between every period of activity there is a network of women who continue to think and act over and above their own subordinate status. Historical studies of women and gender have shown that all the progress made towards women's citizenship has been associated with feminist mobilization rather than the existence of feminist associations in both Catalonia and Europe.

KEYWORDS

History of Catalonia in the 20th century, Feminism, Political Catalanism, History of women and gender, Social movements.

INTRODUCCIÓ

«Le féminisme, c'est une manière de vivre
individuellement et de lutter collectivement».

SIMONE DE BEAUVOIR

L'assaig vol intentar contextualitzar els feminismes catalans en el context europeu tot partint de la definició de feminisme de l'IEC (1995). «Moviment que combat la situació de subordinació de les dones i defensa el seu alliberament. / Conjunt de teories que al llarg del temps fonamenten la lluita de les dones a favor de l'emancipació». Segons Dolors Monserdà el feminisme consisteix a «treballar pel millorament de la dona, per la defensa dels seus drets, per a protestar de les vexacions i de les injustícies de què se la fa objecte; i, en fi, pel perfeccionament de la seva missió en la família i en la societat». Maria Aurèlia Capmany emfasitzava que el feminisme va marcar, d'una manera decisiva, el comportament de la dona catalana, que ha perdurat fins avui, dient que va ser un epifenomen del moviment catalanista impulsat per la petita burgesia barcelonina i determinat per la seva precària situació econòmica.

La historiadora Mary Nash assenyala que davant la definició predominant del feminisme, entès com a forma de conflictivitat social i de pensament reivindicatiu que se centra en les manifestacions polítiques del sufragisme a partir del discurs de la igualtat, cal establir altres definicions del feminisme històric a partir de «ressorts socioculturals que s'assentin en el reconeixement del principi de la diferència de gènere i de rols socials diferents per a homes i dones...». D'aquesta manera, en entendre el feminisme històric com a moviment social prioritza aquest aprenentatge i «les diferents experiències col·lectives de les dones com a causa i origen de l'expressió del feminisme». L'autora indica que es pot parlar d'una ciutadania política per als homes i d'una ciutadania social per a les dones, és a dir, tenir una destacada participació en l'esfera pública a través de l'exercici, estès a la societat, del seu paper maternal. En la República el sufragi femení estimulà la creació de les «seccions femenines», la qual cosa els va permetre desenvolupar o perfeccionar un aprenentatge per a forjar xarxes de relacions, convertir-se elles mateixes en referents socials i mediadores amb institucions diverses de la societat civil i de l'Estat. L'experiència personal i col·lectiva d'aquest grup de dones va contribuir al desenvolupament d'una consciència

femenina que no necessàriament implicava reclamar la igualtat amb els homes, però sí reconèixer-los un lloc en l'espai públic.

Aquestes pàgines pretenen reflectir el moviment feminista, plural i divers, durant el segle xx català; és necessari, però, situar els precedents del vuit-cents i fer una mirada sintètica al temps present. Mirarem de sintetitzar el sufragisme, l'obrerisme i la ciutadania femenina, els avenços d'entreguerres i, singularment, la Catalunya autònoma durant la Segona República espanyola. Les especificitats de la segona onada feminista occidental al país sota la llarga dictadura franquista i l'esclat del moviment feminista en la transició a la democràcia. El cicle de contracció del moviment en el període de construcció de l'Estat del benestar i la força del feminisme institucional, per a acabar amb la caracterització de la crisi i la mobilització al canvi de segle.

Al pas del segle xix al xx existiren actius moviments feministes que vindicaren una ciutadania igualitària i veus individuals, més o menys compartides, que reclamaren el dret de les dones al vot. Es tractava d'uns feminismes que eren, en part, una herència d'aquells altres del segle xix, anomenats «socials» o «relacionals», segons la denominació de Karen Offen, assumida en un treball conjunt de Mary Nash i Susanna Tavera. Era clarament social o «relacional» perquè el contingut i la dinàmica de les seves reivindicacions partien de demandes com el dret de les dones a l'educació, a les millores en el mercat laboral o a l'expansió i consolidació del benestar familiar i perquè, també, havia posposat, més o menys intencionalment, qualsevol reivindicació pròpia de l'àmbit de la política. A finals del segle xix i, sobretot, des de principis del xx, representants dels feminismes, ideològicament identificats amb les anomenades ideologies del progrés, reivindicaren, amb caràcter pioner, aspectes culturals i polítics que no sempre coincidien amb la seva visió de la personalitat política de les dones, i arribaren a reclamar, des de moviments socials revolucionaris pel seu explícit contingut social, el vot. Tenien en comú l'acceptació de l'individualisme i que les dones eren individus amb drets i deures, que les situaven al mateix nivell públic que els homes.

El sufragisme català fou relativament tardà atès el context de desenvolupament com ara el pes del catolicisme i la debilitat successiva del liberalisme i la democràcia, tot i que també va haver-hi altres actors que n'afavoriren la implantació. A Catalunya, el feminisme polític va sorgir a principis del segle xx gràcies a l'avenç de la modernització econòmica i social, l'aparició d'un mercat de treball no igualitari, l'expansió dels transports i l'accés a institucions educatives

distants en l'espai i la integració en moviments socials d'espais geogràficament allunyats del seu entorn més proper i habitual.

A l'Europa del segle XIX s'establiren tres criteris d'accés a l'estatus de ciutadania: la utilitat, l'autonomia personal i la capacitat. El procés d'universalització dels drets va ser llarg i feixuc enmig de resistències poderoses per raó de classe i de gènere. Una evolució que va dur les societats europees de l'Estat liberal a l'Estat social de dret. Durant el Nou-cents es negà arreu el dret al vot a les dones amb l'argument que eren manipulades pel clergat i la reacció, si bé la vertadera causa d'aquesta exclusió s'amagava sota els fonaments filosòfics i polítics de la democràcia excloent bastida pels estats liberals. D'aquesta manera, d'acord amb una naturalització de la diferència sexual que justificava l'exclusió de les dones de la ciutadania perquè l'individu abstracte fou masculí també en la Il·lustració i la Revolució Francesa. Així cal contextualitzar la rèplica d'Olympe de Gouges a la *Declaració dels drets de l'home i el ciutadà*.

L'estudi de masculinitats i feminitats, arquetips i estereotips, constitueix una aportació rellevant de la història sociocultural per a aprofundir en la història de les dones i el gènere. George L. Mosse, al seu llibre *La imatge de l'home* va situar el naixement ple de l'ideal d'home modern a les guerres napoleòniques. Aquest ideal, que oscil·lava entre la respectabilitat burgesa i l'heroïcitat bèl·lica, hauria resistit amb notable estabilitat els embats de forces pertorbadores com les visions decadentistes, els canvis econòmics i el desafiament feminista, va ser reafirmat per esdeveniments com les guerres mundials i aconseguí l'expressió més virulenta amb el feixisme. La fortalesa, doncs, d'aquest model masculí travessava contextos històrics diversos. A la recíproca, configura un arquetip de feminitat d'impremta burgesa sota el parany de l'àngel de la llar i el discurs de la domesticitat que serà qüestionat pel feminisme de la dècada dels seixanta a Europa.

I. EL SUFRAGI DE LES DONES

En uns quants països europeus s'assolí el sufragi de les dones en la immediata postguerra mundial. Però, com sosté Gisela Bock, la guerra no va ser la mare del dret al vot de les dones, sinó que el sufragi va ser fill d'un desenvolupament transnacional, els fonaments del qual ja havien definit la naturalesa del sufragisme des de finals del segle XIX. El procés cap a la concessió del vot a les dones fou paral·lel i quasi simultani al de la discutida abolició del sistema censatari per als homes.

El sufragi universal masculí passà per etapes, entre 1848-1951 (França i Suïssa), i entorn de la Primera Guerra Mundial (Itàlia, Portugal, Islàndia, Dinamarca, Holanda, Suècia, Gran Bretanya o Irlanda) i entre una data i l'altra caldria situar Alemanya (1867-1871), Espanya (1868-1890), Grècia (1877), Noruega (1898) i Àustria (1907). El temps transcorregut fins a l'assoliment del sufragi universal fou distint entre uns i altres països. A Àustria i Gran Bretanya calgué una dècada, a Itàlia quasi trenta anys, a l'Imperi alemany cinquanta i, a Espanya quaranta. Aquest lapse de temps fou encara més dilatat a Grècia (75 anys), França (100) i Suïssa (120), tot i que en altres societats, com ara Finlàndia, els Països Baixos i Irlanda, es va reconèixer a les dones la plenitud del sufragi al mateix temps que als homes, com també s'esdevindria en molts països del tercer món en el procés d'independència. La principal causa del retard entre ambdós esdeveniments en l'avenç de la ciutadania política rau en la relació existent entre el sufragisme i el liberalisme, i també entre el sufragisme i el moviment obrer que, com més radical era, com l'anarquisme a Catalunya, preferia encapçalar l'emancipació social en considerar els drets polítics quelcom *formal*. Els contactes i les influències internacionals foren importants en la creació i el creixement dels moviments feministes. L'Associació Internacional de Dones (1868-1871), el Consell Internacional de Dones (1888), el Congrés Mundial de Dones Representants (1893), el Consell Internacional (1904) i l'Aliança Internacional pro Sufragi de la Dona (1905) constitueixen iniciatives successives. Més abast i continuïtat va tenir la Internacional Socialista de Dones (1907). El moviment català sempre ha cuidat la seva inserció en organismes internacionals.

El conservadorisme liberal contraposava la «sobirania popular» i el «govern raonable» a Anglaterra; mentre que a França el debat girava al voltant de «le nombre et la raison». John Stuart Mill, a l'obra *Consideracions sobre el govern representatiu*, defensava la concessió gradual del sufragi, ja que més enllà de les diferències de sexe s'havia d'atendre al nivell d'instrucció. En general, el liberalisme europeu adoptava el gradualisme en relació amb la generalització de la cultura i el desenvolupament de la personalitat. L'ampliació del cens electoral censatari fins al sufragi universal masculí, i més tardanament, el vot de les dones, va restar molt vinculada a Europa, no ja a la legitimitat dels drets i deures sinó sobretot, en funció del *cui bono*, és a dir, que l'experiència històrica fou en benefici de en quin partit anaven els nous electors. En el cas de la inclusió electoral de les dones es discutiria entorn del mateix prejudici que, a mitjan segle XIX, a Anglaterra s'havia qualificat de «salt en el buit» el vot dels treballadors; així succeí a França,

on s'apel·lava a «le saut dans l'inconnu», o a Itàlia i a l'Espanya de la Segona República.

Arreu de les societats europees es va donar prioritat a la classe, no pas al gènere: fins que no caigueren totes les barreres de classe per als homes no es reconegué el dret al sufragi de les dones. Així, a Noruega es creà un cens especial per a les dones basat en la propietat, a Islàndia i Gran Bretanya el requisit d'edat era superior per a les dones, o a Bèlgica el factor decisiu era l'estat civil (només podien votar les mares i les vídues dels soldats caiguts). El camí, doncs, de les dones cap a la plena ciutadania fou llarg.

Els precedents de la regulació del sufragi de les dones a Espanya s'iniciaren relativament aviat en la història europea. Els debats sobre el sufragi universal suscitats pels liberals propiciaren la controvèrsia més pública sobre la discriminació de les dones. Així, el 1907, els republicans van presentar una esmena al Senat en què proposaven el dret al vot, però no pas la condició d'elegibles, per a les vídues que tinguessin la pàtria potestat. Així mateix, els demòcrates van formular una esmena més ambiciosa que atorgava el vot a les dones més grans de vint-i-tres anys en plena condició de drets civils. L'última temptativa, no reeixida, sobre el sufragi per a les dones abans de la Segona República fou en el projecte de llei electoral de 1919, en el qual, tot i que s'igualava la capacitat electiva de les dones amb els homes, es mantenien restriccions sexistes, atès que se'ls negava la condició d'elegibles per a ocupar càrrecs públics. Res singular si observem la llarga trajectòria a la majoria de societats europees fins a la concessió del sufragi.

El moviment de les dones a Catalunya, com arreu, es desenvolupà en relació amb la cultura política i de gènere vigent, en bona part, per la influència de l'Església catòlica. En una perspectiva europea es fan paleses les similituds, especificitats i diferenciacions en els discursos i en les pràctiques entre els països continentals del nord i els meridionals, on el catolicisme obstaculitzà l'emergència d'una consciència col·lectiva sufragista. A Catalunya, s'hi manifesta un moviment heterogeni atès que hi arrela un feminisme social, fonamentat en la diferència de gènere, semblant als corrents maternalistes del moviment francès. En una segona etapa, ja en la dècada dels vint del segle xx, va néixer un feminisme més igualitari i sufragista, basat en una tradició vuitcentista de feminisme laic i lliurepensador. Era, doncs, un moviment que plantejava vies plurals d'emancipació de les dones.

Els trets del feminisme històric català en una perspectiva comparada es podrien resumir així:

1. L'ordre polític liberal a l'Espanya de la Restauració generà un clima de desconfiança generalitzada en l'eficàcia de les reformes polítiques, com ha estudiat la història social. Tanmateix, creà les condicions perquè el progrés no fos identificat amb l'ampliació dels drets polítics. Per això, la consolidació d'una cultura política de sospita respecte al sistema polític parlamentari va frenar l'emergència d'un feminisme sufragista. Aquesta és una característica important del feminisme ibèric.

2. El caràcter polític del procés de feminització del catolicisme a l'Europa meridional, «més enllà de contribuir a orientar les opcions de les dones d'entrar en un convent o anar més a missa, va modelar l'actitud política de l'Església que va complicar la tasca de les feministes, enfrontades a una associació de dones amb una religió que simbolitzava el tradicional, el passat i el conservadorisme». Una visió des de la història religiosa a partir de les anàlisis de Gibson, Langlois i McMillan sobre aquest procés suposa considerar aspectes explicatius de la feminització: tant de l'entrada de les dones en els convents com del dimorfisme sexual en motivacions individuals com la realització d'ambicions de tenir carrera (les monges), l'accés a una sociabilitat legítima i respectable (les laiques), així com altres beneficis emocionals mitjançant la recerca d'escolta del clergat.

3. L'arrelament del discurs de la domesticitat com a base de la construcció de la identitat cultural de les dones, cosa que portà el feminisme català majoritari a concebre la lluita per a l'emancipació de les dones a partir del reconeixement de la diferència de gènere, de manera que bandejava una fonamentació de l'acció col·lectiva basada en la lògica de la igualtat. La formulació d'un feminisme que qualifiquem de redemptorista catòlic va facilitar que el moviment assolís una legitimació social més gran i que les seves aspiracions es referissin a les qüestions socials i civils. Els seus objectius eren l'accés a l'educació i al treball remunerat, com a demandes principals del primer terç del segle, les quals es justificaven amb una pretesa tasca humanitzadora de les dones, fins al punt que el discurs de la domesticitat va emparar una ciutadania política per als homes i una ciutadania social per a les dones.

Una de les organitzacions més combatives fou l'Asociación Nacional de Mujeres Españolas (ANMD), creada el 1918, que va ser l'expressió principal del corrent feminista autònom. Si bé a l'inici representava el feminisme social i maternalista, més endavant assumí la demanda del sufragi i dels drets igualitaris. Fou liderada per María Espinosa de los Monteros i tenia com a objectiu unir les dones contra la seva discriminació legal i social. Promoguda pel progressisme liberal, va

tenir una actitud discrepant respecte del tradicionalisme de l'Església catòlica, va reclamar la revisió de les lleis discriminatòries a la família i va defensar l'exercici de noves professions de dona i la defensa de l'accés de les dones als càrrecs públics amb restriccions, atès que les portarà al «gobierno y administración de intereses morales y materiales de su sexo». Com el feminisme francès, va reclamar el dret a la investigació de la paternitat i la plenitud de drets dels fills naturals. L'ANME fou una de les primeres associacions a refusar la violència de gènere i a denunciar els maltractaments a les dones. En coherència amb els seus postulats relacionats amb el reformisme catòlic, promogué el dret legal a la lactància materna i a l'establiment de serveis d'educació i salut per a les minyones. A partir de 1925 visqué una radicalització política amb l'apropament al sufragisme de María Espinosa i la seva successora en la presidència de l'ANME, Benita Asas Manterota, qui defensà en el portaveu d'aquesta entitat, *Mundo Femenino*, la igualtat i l'exercici del sufragi.

El pluralisme o la diversitat és un tret del feminisme com a moviment social arreu perquè, simultàniament al moviment redemptorista persistia la tradició laïcista i lliurepensadora, que ja a les acaballes del segle XIX tenia arrelament a València, Barcelona i Màlaga. Tot i l'absència d'un suport decidit dels lliurepensadors, quan l'aliança amb homes contraris a l'asimetria de gènere es mostrava força més fèrtil en altres societats europees, s'entorpia la consolidació d'un corrent feminista, malgrat la vàlua de dones com ara Ángeles López de Ayala, Rosario Acuña, Amalia Domingo Soler, Ana Carvia i Belén Sarraga. Aquest moviment elaborà un discurs emancipador que difongué mitjançant múltiples organismes, publicacions i actes públics. Va defensar l'autonomia de les dones mitjançant la regeneració social i l'establiment d'una societat laica i republicana, lliure de la influència de l'Església catòlica. La Sociedad Autónoma de Mujeres (1889), creada a Barcelona, i més tard denominada Sociedad Progresiva de Mujeres (1898-1926), va definir-se com una «agrupación de mujeres redimidas de la esclavitud de la ignorancia».

El 1918, el feminisme laic va adoptar la defensa del sufragi com a objectiu bàsic del seu combat. El 1919, la Sociedad Progresiva de Mujeres, la Liga Española para el Progreso de la Mujer, l'ANME, la Sociedad Concepción Arenal de València i l'Asociación Mujer del Porvenir de Barcelona constituïren el Consell Suprem Feminista amb la finalitat de coordinar-se i aconseguir el sufragi per a les dones. La Cruzada de Mujeres Feministas (1921), creada per Carmen de Burgos, dedicà les seves reivindicacions a aconseguir el dret al vot, la igualtat

entre els cònjuges en el matrimoni, el divorci, la igualtat en el treball i el dret de tenir el mateix salari per la mateixa feina, una exigència vella i encara actual. Va ser un espai nou d'associacionisme sufragista, amb uns plantejaments plenament coincidents amb els del moviment de dones d'altres societats europees, que va organitzar una de les primeres manifestacions públiques a Madrid, on va lliurar un manifest als diputats que reclamava la igualtat d'ambdós sexes en els drets civils i polítics, la participació plena en els jurats i les carreres jurídiques, i la supressió legal de la prostitució, entre altres vindicacions pròpies de les dones de classe mitjana.

L'estatut municipal de la Dictadura de Primo de Rivera, tot i que restringia l'accés de les dones casades als governs locals, implicava un canvi important, paradoxal, atès que afavoria la normalització de l'accés de les dones a la ciutadania en un context institucional no democràtic. Era una instrumentalització paternalista evident d'una elit d'homes que actuava amb un afany modernitzador compatible amb els principis de la família com a eix social central, l'hegemonia cultural catòlica o la concepció tradicional del rol de les dones. Entre les persones que el règim nomenà per a integrar l'Assemblea Nacional hi ha una minoria de dones que simultaniejaven el càrrec d'assembleistes amb la condició de regidores: María López Sagredo (Barcelona), Josefina Olóriz (Sant Sebastià) i Maria Echarri i Micaela Díaz (Madrid), d'acord amb l'estatut municipal (1924), que fixava unes eleccions que no es van celebrar mai, si bé concedia el sufragi a les dones quan vint-i-tres països ja l'havien reconegut a Europa. És un exemple, doncs, de les estratègies del poder, que es basaren en el gradualisme per a atorgar la ciutadania política a les dones, com succeïa a Gran Bretanya i altres països d'Europa. La clau de la feminitat hegemònica es defineix amb una relació de subordinació als homes: el matrimoni determinant.

2. L'OBRERISME I LA CIUTADANIA FEMENINA

Des de finals del segle XIX, davant la modernitat i els avenços secularitzadors, l'Església va alentar un pla de matriu defensiva en pro de la recristianització social que potenciava la unitat, l'actuació pública i la mobilització catòlica amb la finalitat que l'Església hispànica mantingués el seu protagonisme cultural, social i polític. Amb el canvi de segle assistim al desenvolupament del catolicisme social i a la posada en marxa d'iniciatives religioses o seglars en diversos àmbits

de l'acció política, social i educativa que afavoreixen una progressiva mobilització i politització de les dones i una major visibilitat de la seva presència en l'espai públic. Els mítings de defensa catòlica organitzats entre el novembre de 1906 i el gener de 1907 congregaren trenta mil assistents a Barcelona i aplegaren quaranta-cinc mil signatures a Tortosa i trenta-cinc mil a Manresa. L'Església apostà per fer una reformulació que va afectar el model de feminitat, que va anar assimilant-se a l'ideal de l'àngel de la llar d'empremta liberal burgesa, un concepte que s'adaptarà a les noves modalitats d'actuació femenina en el moviment catòlic. La figura de dona domèstica i virtuosa, perfecta casada i mare que exercia la funció d'educadora en la fe dels fills i estenia la seva benèfica influència moral i religiosa a la llar, reforçava en el discurs catòlic la construcció d'una imatge de feminització de la religió fonamentada en una major espiritualitat de les dones. Això no obstant, el projecte de recristianització social afavorit per l'Església en el paper de transmissores i educadores de l'espiritualitat i la moral cristiana assignat a les dones aviat depassaria la frontera de l'espai privat de la llar per a estendre's al conjunt de la societat a través de l'apostolat catòlic. Convertides en «mares socials», les dones s'incorporaren al moviment catòlic articulant noves associacions seglars que, constituïdes com a espais organitzatius amb certa autonomia, transcendien la part purament devocional i caritativa per a centrar-se en l'acció social. Aquesta reformulació catòlica del discurs de la domesticitat decimonònica, que a la pràctica posava en qüestió el model de les esferes separades, va trobar fonament teòric en el denominat feminisme catòlic, que pretenia ser una resposta a les noves realitats socials i al desenvolupament dels feminismes igualitaristes laics o neutres. No obstant això, la conceptualització del feminisme catòlic és deutora de la propaganda d'aquelles escriptores catòliques que van convertir-lo en la base de la seva militància social com María de Echarri i Dolors Monserdà, les quals van donar a conèixer l'acció social catòlica femenina com a expressió d'un feminisme inspirat en la tradició catòlica i allunyat de les concepcions igualitaristes que el catalogaven com a laic i sufragista. Aquesta propaganda i l'ampli entramat associatiu que organitzaren les militants catòliques els va permetre anar construint referents d'identitat com a col·lectiu i xarxes de sociabilitat pròpies que van facilitar el seu accés progressiu a l'esfera pública i política, i l'adopció de modernes pràctiques d'actuació, de propaganda i mobilització. Va constituir un llarg procés d'aprenentatge polític que cristal·litzaria en un discurs autònom de la tutela eclesiàstica, i en el qual van arribar a articular demandes de drets civils, laborals i socials per a les dones,

vindicant el sufragi femení i l'exercici de la ciutadania política. Segons Blasco, els inicis de la politització de les dones catòliques i de les primeres actuacions en l'espai públic se situen en la mateixa gènesi del moviment catòlic que cristallitzaria en la constitució el 1900 de la Junta Central d'Acció Catòlica a Madrid, a la qual seguirà la creació de les primeres lligues catòliques encaminades cap a l'acció política i altres associacions més bolcades en l'acció social com el Centre de Defensa Social a Madrid i el Comitè de Defensa Social i l'Acció Social Popular a Barcelona. Aquestes primeres associacions estaven pensades en masculí, i la participació femenina hi fou limitada, subalterna i secundària, si bé en les juntes parroquials i en els consells diocesans d'acció catòlica es van començar a organitzar noves seccions femenines d'acció social que compartien espai de sociabilitat amb les germandats i associacions tradicionals dedicades a la beneficència, l'oració i la catequesi.

Dolors Monserdà, propagandista catòlica, fou promotora de la Lliga de Senyores Catòliques de Barcelona i de la Lliga de Compradores, i fundadora del Patronat d'Obreres de l'Agulla. Va col·laborar assíduament en diversos mitjans periodístics com *La Il·lustració catalana*, *Feminal* i *Acció Femenina Catòlica*. Monserdà s'adona que tenia davant seu una altra mena de feminisme que podia fer estralls, un feminisme que no s'aturava davant de qualsevol acció revolucionària. Aleshores, davant del perill de l'errada orientació, va publicar el seu opuscle titulat *El feminisme a Catalunya*. La diferència entre el to d'*El feminisme a Catalunya*, opuscle editat el 1907, i *Estudi feminista*, publicat el 1909, reflectia la diversa actitud de la minoria conservadora barcelonista, impressionada per uns esdeveniments que anaven des de la Solidaritat Catalana el 1906 fins a la Setmana Tràgica el 1909. Segons Maria Aurèlia Capmany, les feministes catalanes no van ser més que un instrument en pro d'una acció social conservadora que es desvetllava al país enfront de l'agitació obrera. Les dones catalanes es van disfressar sempre de doneta ingènua que se sorprenia de les facultats pròpies. En aquesta línia d'actuació, les primeres associacions femenines catòliques d'acció social i obrera començaren a publicar revistes com *La mujer que vive de su trabajo* (Barcelona 1906) i *Acció Femenina Catòlica* (Barcelona 1911). Una de les primeres associacions a constituir-se fou la Lliga de Senyores per l'Acció Catòlica de Barcelona, nascuda després de la Setmana Tràgica, el 1910, per a donar continuïtat a les accions de protesta que van encapçalar dones catòliques davant la política liberal secularitzadora, també es mobilitzaren en contra de la reobertura de les escoles laiques. De fet, durant els fets de la Setmana Tràgica

s'ha comprovat que dones i criatures van col·laborar en la construcció de barricades i en l'incendi d'esglésies i convents. Com és possible, es pregunta Monserdà en l'article *Com deu ésser la nostra protesta* (1909), que la dona, creada per a l'amor i per a totes les delicadeses i abnegacions, hagi pres part en aquella explosió d'odi? La Lliga s'adherí a la Unió Internacional de Lligues Catòliques Femenines i publicà la revista *Acció Femenina Catòlica*. Integrada per dones de la burgesia i la classe mitjana, l'associació es va denominar inicialment Senyores Catòliques per a la Defensa Social, però en desvincular-se del Comitè de Defensa Social, va canviar el nom perquè s'ajustés millor a la seva activitat social en «defensa de l'Església, de la societat i la família». Per la seva expansió a Barcelona i ciutats properes com Mataró, Terrassa i Sabadell, es va servir de les associacions femenines catòliques de caràcter beneficoassistencial, devocional i de la *bona premsa* que ja existien. Agrupacions que van continuar actuant de manera autònoma, però que van mantenir una estreta coordinació amb la Lliga gràcies a la doble militància de gran part de les seves afiliades i dirigents. A través d'algunes de les seves més destacades afiliades i cooperants, com Dolors Monserdà, Maria Domènech o Francesca Bonnemaison, va mantenir una estreta relació amb el feminisme catalanista, que compartia la mateixa matriu ideològica conservadora i catòlica. El 1906 totes havien participat en la creació de la Lliga Patriòtica de Dames —una secció femenina de la Lliga Regionalista que va fer costat a la Solidaritat Catalana— amb la seva revista *Or i Grana*. La creació de sindicats catòlics femenins es plantejava com a alternativa a les ideologies d'esquerres i anarquistes. L'organització d'un sindicalisme de signe catòlic es considerava un potent instrument de recristianització social que avalaven els teòrics o escriptors catòlics seguidors de la doctrina social de l'Església i vinculats a una acció social més militant i organitzada. No es tractava només de les tradicionals tasques assistencials i caritatives que ja es desenvolupaven en l'àmbit parroquial, sinó que es plantejava en termes de combat polític per a neutralitzar la influència del sindicalisme de classe entre les dones obreres: «Lo que no hagáis vosotras, lo harán las Damas Rojas», seguidores del Partit Republicà Radical. Una de les seccions més importants fou la Lliga de Compradores, que actuà d'enllaç amb el sindicalisme femení catòlic representat pel Patronat de les Obreres de l'Agulla, creat a Barcelona el 1910, que naixia per a millorar les penoses condicions de treball i remuneració de les obreres de l'agulla i del treball a domicili, que consideraven «una llaga del cuerpo social» el Sindicat de l'Agulla i la Federació Sindical d'Obreres. Aquesta secció va desenvolupar una àmplia campanya de

sensibilització social amb la publicació de les «lletes blanques», que incloïen comerços o empreses que adoptaven una orientació catolicosocial protectora i introduïen millores socials per a les seves obreres i treballadores. Segons Maria Aurèlia Capmany, els que defensaven el sistema des de llocs privilegiats procuraven atraure's el gran contingent de dones explotades per a cultivar-ne l'agraïment, i dedicaven gran part del lleure i una petita part de capital a institucions de beneficència: tómbols, patronats, lligues de compradores. I precisament es tractava que no s'establís cap mena de relació entre el treball forçat de l'obra i les reivindicacions feministes de la classe mitjana. El redemptorisme feminista el 1911 s'integrà en la Lliga de Senyores per l'Acció Catòlica, instituint a més una Caixa de Lloguers, enfocada a la caritat tradicional, i un Cercle d'Estudis, en el qual s'impartien conferències apologetiques, d'educació moral i sociologia catòlica. La seva labor assistencial en el món obrer femení es completà amb la constitució a finals d'aquell mateix any de la Federació Sindical d'Obreres de Barcelona. Presidida per Maria Domènech (1912), una escriptora catòlica amb una llarga trajectòria de cooperació en associacions caritatives i catòliques i en diversos sindicats femenins (sastresses, modistes, obreres de tallers, dependents de comerç). El sindicalisme femení catòlic, encara que defensava les pràctiques assistencials, mutualistes i cooperativistes i rebutjava el recurs a la vaga, va incloure també en els seus programes d'actuació accions reivindicatives i demandes polítiques per a millorar les condicions de vida i de treball de les obreres, com la reforma i ampliació de l'ensenyament primari, la jornada de vuit hores, la igualtat salarial per la mateixa capacitat i treball, la legislació tutelar del treball femení, l'assegurança obligatòria de maternitat i la protecció a la dona embarassada. En l'acció sindical les dones catòliques impulsaren a través de les seves associacions les recollides de firmes o les peticions al govern i a l'Institut de Reformes Socials, i una mobilització més àmplia i d'indubtable dimensió política, com per exemple la celebració a Barcelona del míting de modistes i del I Congrés de Treball a Domicili, organitzats els mesos de juny i novembre de 1917 per iniciativa de la Lliga de Senyores Catòliques i el Sindicat de l'Agulla. Els sindicats femenins i les associacions femenines d'acció social, malgrat els límits dels seus objectius, es van convertir en escoles de ciutadania per a les dones catòliques, en ajudar-les a construir una identitat pròpia i contribuir a la seva socialització política. Podem considerar-les feministes? Elles no s'hi reconeixien, en el discurs de la igualtat...

María Lopez Sagredo fou la primera dona regidora de Barcelona (1926), participà en el debat de l'Assemblea Nacional primoriverista sobre l'organització de la beneficència, les infraestructures educatives, la tipificació delictiva de la blasfèmia, l'abandonament de la família i el dictamen d'assegurança de maternitat. Ella, com les altres vuit dones que hi accediren, es van especialitzar en la temàtica que denominaven bloc de gènere (violència, pau, benestar social, educació), tant en l'àmbit del discurs com en les seves intervencions en els debats pressupostaris sobre qüestions anàlogues. Cap assembleista no va participar en la política institucional republicana. Víctimes totes elles de la radicalització social de la Segona República, van desaparèixer de la vida pública, eclipsades pel discurs antimonàrquic i antiprimoriverista, i també per les limitacions implícites del seu model de relacions socials de gènere. Tanmateix, la seva presència ajudà a suavitzar la resistència a la participació política de les dones en els medis conservadors, i contribuï a facilitar altres trànsits en el futur, de més abast i transcendència.

L'oposició a la Dictadura (1923-1929) va rebre amb reticència altres mesures destinades a les dones, com ara la regulació de l'assegurança de maternitat i del treball a domicili o la participació de les dones en els comitès paritaris. Les feministes socialistes defugiren participar en l'Assemblea Consultiva de la Dictadura, creada per a institucionalitzar el règim. Eren dones partidàries de forjar l'harmonia social millorant les condicions de vida i de treball de les obreres, i volien fer compatible alguna mena de participació política amb la centralitat del rol de mares i esposes en la identitat femenina. Aquesta va ser una conjuntura especial en la interacció entre el feminisme social i el polític, en què trobem tretze dones, el 3,4% del total. Quatre dècades més tard la dictadura de Franco optà per a augmentar la participació en la «democràcia orgànica», tot facilitant el vot de les dones casades. El matrimoni, la més fonamental de les relacions socials, com van descriure John i Harriet Mill a *Essays on sex equality, the subjection of women* i Frederick Engels a *Origen de la família, la propietat privada i l'Estat*.

La importància atorgada a la millora de l'educació de les dones joves es reflecteix en la trajectòria de moltes feministes d'una tendència o altra, redemptorista catòlica o progressista. Moltes promogueren la dignificació en l'escolaritat i la formació de les joves, i foren actives en els moviments de reforma educativa. A Madrid el nucli va ser la Residencia de Señoritas, creada el 1915 per María de Maeztu, i a Barcelona, les iniciatives de renovació pedagògica van ser encapçalades per Rosa Sensat, qui afirmava que les mares eren les que «convierten a los hijos en buenos ciudadanos». A Andalusia, Suceso Luengo va refusar la suposada

ignorància de les dones, i va reclamar el seu dret a exercir professions monopolitzades pels homes al comerç, la indústria i les professions liberals. Leonor Serrano, inspectora d'Ensenyament, reclamà el valor del treball domèstic i àdhuc la seva remuneració.

Als anys vint, el feminisme sufragista va arrelar a Espanya. A la seva victòria posterior hi contribuïren el decidit canvi d'actitud del PSOE pel que fa al sufragi, en coherència amb la posició de la internacional socialista, l'aliança amb les capes mitjanes il·lustrades que va provocar la Dictadura de Primo de Rivera i, una condició necessària, l'existència de grups de dones decidides a fer la batalla. Eren unes dones que s'havien format gràcies a les recents, si bé reduïdes, oportunitats educatives i d'ocupació, unes feministes que consideraven acabat el redemptorisme, que s'havien implicat en política i van aprofitar l'onada exterior que legitimava la seva causa contra l'omnipresència politicomoral de l'Església catòlica.

El socialisme espanyol, que es va configurar a la darreria del segle xx sota patrons estrictament obreristes, fou refractari, com altres partits europeus, al feminisme de la primera onada. Les posicions del PSOE avançaren lentament enmig de contradiccions i controvèrsies, com es veu de manera clara en les posicions de l'Agrupación Socialista de Bilbao, una de les més representatives i que havia facilitat el sorgiment d'una de les tres agrupacions femenines entre el 1904 i el 1910 a Madrid, Barcelona i Bilbao. Aquestes agrupacions van ser tractades amb condescendència pels dirigents, ja que funcionaven com a mitjà per a aconseguir militants. Segons el seu plantejament, la lluita de classes era la clau per a aconseguir una transformació revolucionària que resoldria les asimetries entre els homes i les dones. No plantejava, doncs, tret d'alguna excepció en el socialisme hispànic com ara Maria Cambrils o Amparo Martí, un plantejament nítidament feminista. La seva posició sobre el sufragi de les dones era contrària per raons d'oportunitat.

Encara que les dones no fossin marginals en les mobilitzacions socials, eren menys visibles en l'activitat pròpiament política del moviment obrer. Una de les primeres conseqüències del procés de feminització de la mà d'obra del tèxtil català, evident ja el 1880, resulta paradoxal: la informació proporcionada per les organitzacions obreres sobre el component femení del treball industrial era més escassa, a vegades, que la de les publicacions d'origen patronal o religiós, la qual cosa fa difícil estudiar el paper de les dones en les iniciatives de signe obrer. El canvi de la proporció entre els sexes en el sector tèxtil era rebut per les organitzacions

obreres com una pèrdua d'identitat i portava a ocultar la presència femenina en el discurs oficial. Era estrany trobar una menció a la presència femenina, sigui en el lloc de treball o en accions de defensa econòmica.

Ja des de l'inici, als anys 1870, les modalitats d'acció i negociació practica- des per les Tres Classes de Vapor mantenien la ficció d'una organització consti- tuïda en la seva majoria per obrers de tipus clàssic. Això va durar fins a l'enfon- sament de les Tres Classes de Vapor a principis de 1890, quan a les patronals va deixar d'interessar-los conservar les aparences de disponibilitat per a negociar. Fins aleshores les mateixes modalitats de defensa havien aconseguit mantenir un aspecte d'organització ben estructurada al mateix temps que atenuar el de la feminització del treball tèxtil. Cal destacar la important presència de dones en el treball industrial català i en els seus conflictes. El treball a domicili era una solu- ció capaç de combinar la permanència de les dones a casa i la necessitat patronal d'una mà d'obra barata i pràctica.

Malgrat la poca documentació que existeix al voltant de les iniciatives fe- menines i les respostes obreres, alguns esdeveniments criden l'atenció i, en pri- mer lloc, els dos mítings de dones que van tenir lloc a Barcelona els dies 12 i 26 d'abril de 1891; foren els actes més visibles en el camp de les iniciatives femenines d'aquesta etapa. És molt significatiu que s'organitzessin dues reuni- ons públiques destinades a un públic exclusivament femení; en aquest aspecte són excepcionals. L'objectiu era la formació d'una secció diversa de dones, dins d'una futura federació general de tendència anarquista. No es va aconseguir l'objectiu, com tampoc no va tenir lloc la vaga general prevista, però en els dos mítings en els quals només parlaren dones, alguns discursos aconseguiren una tonalitat feminista, poc usual en la premsa obrera. La convocatòria exigia que no hi participessin més que dones. El que més podia proposar el corrent obrer revolucionari a la reivindicació feminista era una coexistència teòrica amb els objectius generals obrers, sens dubte prioritaris. La coexistència entre discurs feminista i identitat obrera es produïa en donar prioritat a aquesta última, tot i que en aquell moment era un límit difícil de traspasar.

L'article de Ralle analitza els discursos de to feminista que emergiren en els anys 1880 dins l'espai anarquista català i mostra el seu difícil encaix en les polí- tiques obreres de l'època, malgrat que la mà d'obra de la societat catalana s'havia feminitzat considerablement i augmentaven les opinions favorables al treball de les dones a les indústries. Els discursos de les dones mostraren alguns dels seus problemes, però alhora evidenciaren les dificultats de les organitzacions obreres

per a dur a terme la defensa dels interessos de les treballadores, no solament la federació de les Tres Classes de Vapor, sinó també l'organització llibertària, que atorgava un paper exclusiu a la identitat obrera com a motor de la revolució social. Així es veu com la rigidesa de les polítiques obreres de finals del segle XIX constituïren un fre per a les accions i propostes femenines.

L'altra cara de la feminitat ben entesa eren les dones de les classes populars, des de prostitutes a monges passant per alcavotes; estaven decidides a viure i sobreviure sovint enfrontant-se a la censura moral de les dones benestants. L'espectre de possibles arquetips femenins a la Barcelona de 1900 era molt més ampli dels que acostumen a reflectir les representacions més habituals. L'àngel de la llar es contraposava a les prostitutes. D'aquestes n'hi havia de diferents tipus. Les dones que obtenien ingressos menors venent sexe es catalogaven com les *buscones* de carrer. Els seus principals clients eren els mariners, estibadors i camperols. Un altre grup treballava als cabarets i la majoria eren dones de baixa condició. El tercer tipus de prostitutes treballava en els innombrables bordells que hi havia a la part baixa de Barcelona. Les obreres, minyones, treballadores del tèxtil i del comerç constituïen majories socials amb comportaments i actituds envers la reproducció i la sexualitat que havien d'esser controlades pel catolicisme i la societat liberal, a Barcelona com arreu en els controls socials que Foucault denominà *biopolítica*.

La historiadora Joan Connelly destaca el paper crucial que les dones de Barcelona van desenvolupar en tots i cadascun dels aspectes de la insurrecció de 1909. La Setmana Tràgica fou una reafirmació pública de la solidaritat comunal i expressió de les reivindicacions laborals. A la part baixa de la ciutat, les esglésies sofrien les ires de les masses. Després de la invasió d'altres convents anaren apareixent a la llum noves proves en suport dels greuges populars contra les monges. Les obreres que cosien vestits i mantelleres als seus domicilis feia temps que es queixaven que el treball de les monges, els nens que recollien als seus orfenats i les estudiants que s'ocupaven del seu pupil·latge els feien competència deslleial rebentant els preus. Així doncs, un grup de devotes catòliques va decidir iniciar un boicot als productes sortits de les institucions religioses per a aconseguir que es garantissin i s'apugessin els sous de les dones que treballaven des de casa seva per a elles.

Les prostitutes locals van tenir un important paper de lideratge entre les capes populars. Les monges eren les que tenien a càrrec seu la immensa majoria d'orfenets, hospitals públics i escoles per a pobres de la ciutat. Així mateix,

servien com a infermeres i carcelleres en hospitals militars i presons. Es tractava d'un dels grups de dones més poderosos de la ciutat. No eren pocs els pares i mares de classe obrera que suportaven amb desgrat la prepotència i l'autoritarisme de les monges. En els dies que van seguir a la insurrecció, foren apareixent en els diaris múltiples manifestos de mares que havien col·locat els seus nens en orfenats empeses per la pobresa i que acabaren tancant les monges, a les quals acusaven d'actuar amb negligència inhumana. El classisme social sobrevivia en l'interior dels convents. La participació de prostitutes en molts enfrontaments amb les autoritats i fins el seu lideratge entre la població obrera tenia certa lògica. Eren part de la vida quotidiana dels barris obrers i la gent les considerava part de la comunitat de ple dret. Estaven familiaritzades amb la policia i els seus mètodes. El 1911 l'Acadèmia de Salut Pública de Barcelona va introduir una ambiciosa proposta d'increment del control mèdic sobre les prostitutes, un pla que, almenys inconscientment, podia veure's com un esforç suplementari per a netejar la ciutat de les seqüeles de la Setmana Tràgica. Una indicació més que la sexualitat femenina —ja es veïés suprimida com en el cas de les monges, ja estigués en venda com en el de les prostitutes o ja fos objecte de control com en el de les alcavotes— era percebuda molt sovint com una amenaça.

Les treballadores s'arrogaven el dret de defensar tota la humanitat i la seva decència ferida. Les dones protestaven en nom de la consciència de la comunitat. La proximitat física proporcionada per places, rentadors, mercats, esglésies o perruqueries va contribuir a assentar el poder de la comunitat femenina. Les laxes xarxes de contactes resultants facilitaven la formació de sòlids vincles que es manifestaven en temps d'acció col·lectiva. La dona se sentia més inclinada a aliar-se políticament amb altres dones que amb homes. La consciència sobre la condició social global de les seves famílies i veïnatsges va ser l'eix de qualsevol aliança establerta entre dones treballadores durant la segona dècada del segle xx, més que les meres condicions de treball. Les xarxes de suport femení als barris populars de Barcelona van adquirir un caràcter polític. Un cas d'abusos infantils el 1910, la vaga tèxtil de la Constància o la «guerra de les dones» a la Barcelona de 1918 mostren que les dones podien, des de la seva «consciència femenina», donar resposta a temes polítics de gran calatge en defensa dels drets que creien tenir. A principis del segle xx van aparèixer els moviments femenins, quan les dones van abandonar els límits del seu propi veïnatge per a influir en els centres de comerç i govern. El carrer es va transformar en escenari d'aquest conflicte, fet que demostra que la creixent «conscienciació femenina» estava portant les

dones de Barcelona a emprendre una acció radical que proclamés el seu sentit de la responsabilitat cívica. Les accions de masses femenines a la Barcelona de principis del segle xx demostren que les dones estaven convençudes que, donada la diferència de papers socials que representaven els obrers i les dones treballadores, aquestes tenien els seus propis i específics drets i obligacions polítiques. De la mateixa manera que els republicans i catalanistes anaven modelant les seves pròpies i distintives versions de cultura cívica, les dones treballadores integraven en la seva idea de ciutadania les seves nocions al voltant de la «conscienciació femenina». Entre 1910 i 1918, les dones treballadores de Barcelona es van convertir en una espècie de *proscrites* en lluitar d'una manera que no s'esperava pel seu sexe, societat i classe. Novament cal plantejar-se el caràcter feminista d'aquesta protesta, tot i que, com reitero, conviuen cultures plurals en el feminisme català.

La comptabilitat nacional quan mesura la disposició de les dones per a entrar al mercat de treball adopta gràficament una forma de U. Aquesta imatge gràfica, proposada per C. Goldin el 1994 i integrada en els manuals d'història econòmica, s'ha utilitzat com a resum de l'activitat productiva femenina. La lectura seria la següent. En una primera etapa al llarg del segle xix, les dones participaren intensament en els nous processos industrials. No obstant això, a partir de 1900 i especialment després de la Primera Guerra Mundial, les dones havien engrossit el que en llenguatge econòmic es denomina «classes passives». Segon els enfocaments economicistes a l'ús, les causes per les quals havien estat expulsades eren, o bé perquè «són menys productives» o bé per una suposada «sàvia divisió sexual del treball» dins un procés general de divisions del treball propi del sistema capitalista. La tendència de l'ocupació femenina es trunca en l'últim terç del segle xx, en el qual les dones es tornen a incorporar al mercat de treball. És aleshores quan la U es tanca. S'ha arribat a afirmar que la corba en forma de U és una il·lusió estadística. La U com a imatge del treball femení no conté tant una relació estrictament econòmica en termes de cost d'oportunitat, d'oferta i de demanda, com una història identitària. Es podria resumir com la història d'una exclusió simbòlica de les dones de la societat del treball. Més que l'evolució real i observable del treball al llarg del temps, el que explica és el seu valor social.

Fins a la segona dècada del segle xx no s'assumeix progressivament, per part de les dones treballadores a Europa l'imaginari de «mestressa de casa», que arriba a la seva màxima esplendor després de la Segona Guerra Mundial; la domesticitat decimonònica, vàlida per a les dones de classe mitjana, tindrà la seva adequació entre les dones obreres. A Catalunya, les esperances en la República es frus-

trarien per la victòria franquista i la institucionalització d'una llarga dictadura patriarcal.

El camp de disputa es va produir en el terreny corporal; és a dir, la construcció de la diferència i les formes de consciència d'allò social nasqueren dins de discursos que inscriviren els cossos: el cos burgès i el cos obrer. La producció del cos es va situar en el centre de l'experiència o la percepció de la realitat. En aquest sentit, el projecte polític burgès va seguir la proposta higienista de creació i protecció del cos burgès. En conceptualitzar el cos obrer com un cos amb necessitat de reformes, la burgesia va contribuir a perfilar els límits de la classe obrera. L'obrer havia estat feminitzat per la seva dona, en tant que obrera. Una primera estigmatització sobre les dones obreres es va produir a partir de la seva aparença masculina. D'altra banda, els obrers apareixien com a poc virils. Els prejudicis de la classe burgesa per a preservar la salut, l'espècie i la raça acabaren posant totes les dones obreres sota sospita, en totes les seves estratègies: les seves pautes sexuals i familiars, les formes de coresidència en grups molt amplis, per descomptat, el treball a les fàbriques, i fins i tot, qualsevol comportament que tingués a veure amb la seva llibertat en els espais públics. D'aquesta manera, la dona obrera de finals del segle XIX va constituir una figura simbòlica molt activa en la conformació de la identitat obrera, que va traslladar una gran càrrega de violència simbòlica i de misogínia sobre les seves dones.

3. EL PERÍODE D'ENTREGUERRES I LA SEGONA REPÚBLICA

Les guerres són sovint acceleradores del canvi històric. En la història de la Lliga Internacional de Dones per la Pau i la Llibertat (WILPF, 1915-2015) trobem un altre espai polític transnacional que influí en el feminisme català.

Enmig de la Primera Guerra Mundial, una part important del sufragisme va reunir-se a la Haia (1915) per a protestar contra la bogeria de la guerra, proposar sortides negociades i noves regulacions i vies internacionals per tal de dirimir els conflictes d'interès entre països. Procedents de països bel·ligerants i neutrals, 1.336 dones van ser capaces de viatjar en temps de guerra i consensuar vint resolucions, que van ser presentades a catorze caps de govern europeus, al Papa i al president Wilson. Aquesta influència les va convertir en mares de la Societat de Nacions, i més tard, de les Nacions Unides. El 1945, la Lliga va assistir a la Conferència fundacional de l'ONU i fou impulsora de la creació d'UNICEF

(1950), així com de la creació de l'Alt Comissionat per als Refugiats. La Lliga va néixer per incidir en la política internacional pel desarmament universal, els drets humans, i la construcció d'una pau arrelada en la justícia econòmica i social. Catalunya hi va tenir seccions associades en les dècades dels vint i trenta, tot i que Espanya no s'hi incorporà de manera plena fins a l'any 2011. Una experiència, doncs, de feminisme pacifista.

En el Congrés de la Haia (1915) es va fer palesa la demanda que les «relacions internacionals siguin sotmeses a control democràtic, ja que la guerra no la declaren habitualment les bases populars» o també «que la influència conjunta de dones de tots els països és una de les forces més fortes per a la prevenció de la guerra. Exigim el vot i l'emancipació política de les dones». Reclamaven la creació de la Societat de Nacions, un Tribunal Internacional de Justícia i la convocatòria d'una conferència internacional «en la qual les dones hi prenguin part i s'impliquin, així, en propostes pràctiques de cooperació internacional».

El congrés de 1919 conclouia que «la fam, la malaltia i la desocupació esteses per Europa i Àsia són una deshonra per a la civilització» i que «els termes de pau proposats a Versalles violen els principis que assegurin una pau permanent». Consideraven indispensable la creació de la Societat de Nacions i que la Carta de les Dones fos part imprescindible del Tractat de Pau.

En la dècada dels vint, la Lliga convocà manifestacions per la pau. La primera presidenta (1919-1927), Jane Addams (Illinois, 1860 - Chicago, 1935) fou Premi Nobel de la Pau (1931), com ho serien altres dirigents de la Lliga els anys 1946 i 1982. Les precursoras a Catalunya foren Margarida Comas i Carme Karr, i a Espanya, Clara Campoamor. Margalida Comas (Mallorca, 1892 - Exeter, 1972), doctora en Biologia que, per encàrrec del govern de la Segona República feu el seguiment de prop de quatre mil infants de Gernika traslladats a Anglaterra, participà en el congrés de WILPF, el 1937, a Txecoslovàquia, on denuncià l'aparent neutralitat del Comitè de No-Intervenció, i va intervenir per a denunciar que «la rebel·lió militar ha agreujat dos perills: la dictadura i el caos».

L'escriptora feminista Carme Karr (1865-1943) s'implicà en la defensa de la cultura de la pau a inicis del segle xx, i durant la Primera Guerra Mundial va ser l'única dona que signà el Manifest d'intel·lectuals hispànics contra la guerra, que impulsà la maçoneria pacifista. Nascuda en una família de l'alta burgesia de Barcelona, de pare alemany i mare italiana, va presidir el Comitè Femení Pacifista de Catalunya (1915), i fundà Acció Femenina (1921), entitat sufragista que procurà tenir connexions internacionals. Va pertànyer a la Lliga Femenina

per la Pau i la Llibertat (1930), ja integrada a la WILPF que presidia Montserrat Graner. En aquesta xarxa de dones participaren Teresa Gibert, periodista i política, i Anna Murià, escriptora i periodista. El grup català fou dels més actius. De Karr (1907-1917) cal destacar que va dirigir la revista *Feminal*, que propugnava la culturització de la dona: «Creiem arribada l'hora d'encaminar dreturerament l'intel·lecte de la dona». Carme Karr va assumir com a escriptora la seva condició d'intel·lectual; com a feminista va lluitar resistint els fracassos. Creia en la promoció de la dona, i estava convençuda que li era necessària una escola que la situés al mateix nivell intel·lectual de l'home, un aprenentatge. *Evolució* era la revista de la Lliga Femenina Catalana per la Pau i la Llibertat (1931), que organitzà un acte a Barcelona en favor del desarmament.

Les relaciones socials de gènere vigents expliquen que no existís a Catalunya cap entitat esportiva exclusivament femenina. A partir dels anys vint, i seguint la dinàmica europea generada arran de la Primera Guerra Mundial, les dones es van anar incorporant lentament a l'activitat social catalana. Quant a l'esport, aquesta incorporació havia estat parcial, ja que s'havia fet a partir de seccions femenines en espais controlats i ocupats majoritàriament per homes, on les dones patien diverses restriccions. Per això, segons Neus Real Mercadal, la fundació d'un centre com el Club Femení i d'Esports significava una proposta moderna de trencament explícita amb el masclisme i l'elitisme esportius tradicionals. La iniciativa entroncava directament dos dels fenòmens del moment: el feminisme i l'esport.

Entre el 1931 i 1933 el Club Femení i d'Esports va viure la seva etapa més florent. Les escriptores Anna Murià i Maria Teresa Vernet hi van contribuir en la seva dimensió cultural, així com les activistes principals d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), que, durant els anys trenta, eren membres actives del club, com Dolors Bargalló, Maria Teresa Gibert o Anna Murià.

La conquesta de la plena ciutadania de les dones en la Constitució de 1931 va provocar que els partits polítics i sindicats s'esforcessin i dediquessin una part dels seus programes electorals a captar el col·lectiu femení. És a partir de llavors que es van començar a crear les seccions femenines dins dels principals partits polítics catalans, com la Secció Femenina de la Lliga Catalana, el gener de 1932 —amb Francesca Bonnemaison (1872-1949) al capdavant—; la Secció Femenina d'Esquerra Republicana de Catalunya, l'abril de 1932 —amb la participació de Rosa Maria Arquimbau (1910-1992), Maria Dolors Bargalló (1902-1980), Maria Teresa Gibert (1904-1990), Anna Maria Martínez-Sagi

(1907-2000)...—; la Secció Femenina del Bloc Obrer i Camperol (BOC); i a partir de 1936, la del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) —amb la presència d'Antònia Adroher (1913) que anys més tard, l'octubre de 1936, es va convertir en la primera dona que ocupava un càrrec polític a Girona, concretament, el de consellera de Cultura i Propaganda— i la del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) —dirigida per Gabina Viana.

En els anys trenta se situaren en l'òrbita republicana i socialista i van tenir una participació notable en l'impuls del reformisme que propicià la Segona República, a més de l'assoliment de visibilitat i impuls de la renegociació de les relacions socials entre els sexes. Un assoliment degut a dones de gran visibilitat pública com les diputades Clara Campoamor i Victoria Kent o les escriptores María Teresa León i Concha Méndez.

El Lyceum Club, fundat a Londres el 1904, l'origen del qual rau en el primer club femení, el Pioneer Club, fundat per Mrs Massing, amb l'única finalitat de treure la dona de casa i esberlar les quatre parets que l'han mantinguda al marge de tota l'activitat social. El juliol de 1931 es va inaugurar a Barcelona el Lyceum Club. La seva primera presidenta va ser Aurora Bertrana. La creació d'aquest club responia a la necessitat de moltes dones, intel·lectuals, escriptores i artistes, de construir institucions i espais culturals, educatius i polítics per a compartir, visibilitzar i discutir inquietuds i experiències. Catalunya va participar de l'embranchida europea d'associacionisme de dones. A Barcelona es va crear el Lyceum Club seguint el model d'altres clubs existents en diferents ciutats europees i americanes. Altres dones van crear entitats semblants a la de Londres a Berlín (1905), París (1906), Brussel·les (1913), Nova York (1914) i, posteriorment, a Roma, Estocolm, Milà, Florència, la Haia, Innsbruck, l'Havana i Madrid (1926).

El Lyceum Club va ser un fòrum d'inspiració cultural i política per a una elit emergent de dones de les classes mitjanes, que va estar actiu una dècada fins a l'esclat de la Guerra Civil, i que es basava en un model europeu de convivència culta. La majoria de les sòcies procedien de l'Institut Internacional, una entitat protestant nord-americana d'educació per a les dones; de la Institución Libre de Enseñanza i de la Residencia de Señoritas. Esdevingué un fòrum cultural i polític per a una minoria de dones educades, cultes i cosmopolites que perseguïen o tenien unes àmplies mirades polítiques sobre el seu lloc en la societat. Era una entitat plural que incloïa les dones més actives de les entitats sufragistes. El Lyceum Club fou un espai innovador, singular, creatiu, de convivència i mentalitat oberta que va facilitar l'aprenentatge i la formació en la cultura política

democràtica i en la pràctica de la igualtat de gènere. En l'etapa fundacional va tenir figures destacades en les successives presidències: María de Maeztu, Isabel Oyarzábal i Angeles García Maurino, que compartiren activisme i amistat. Encara que Martín Gaité va descriure el Lyceum Club com «un paraíso para madres cansadas», fou un espai de sociabilitat en què es va debatre el sufragi per a les dones i les vies possibles d'emancipació política, raó per la qual va ser estigmatitzat, com havia succeït en el passat, i tornaria a passar en el futur amb altres iniciatives d'acció col·lectiva de les feministes d'altres societats en la modernitat.

El Lyceum Club de Barcelona, actiu fins a 1939, va organitzar múltiples activitats per tal de generar un espai de sociabilitat femení modern, com ara cicles de conferències sobre educació, feminisme i vot femení, salut, legislació i cursos de literatura, gramàtica catalana, divulgació musical i decoració, entre d'altres. Més tard va iniciar una línia de publicacions pròpia, a més de dur a terme lectures de teatre i poesia, i des de 1933, sessions de teatre amateur i de cinema, fins a inaugurar l'emissió d'un programa setmanal a Ràdio Barcelona. L'última activitat del Lyceum Club barceloní de la qual es té constància està estretament vinculada amb l'esclat de la Guerra Civil, i va ser la iniciativa «La Motxilla del Combatent», una crida a les dones a proveir d'allò necessari als homes que eren al front.

El 1931 els catalanistes tenien un interrogant que creien saber resoldre: la dona serà extremista, cap a la dreta o l'esquerra. Una visió totalment maniquea que conduiria al revisionisme d'Esquerra i a l'entusiasme sufragista de la Lliga, posicions que no variarien fins que, una vegada celebrat un cicle electoral complet, es desdibuixaren els tòpics superficials que cobrien la participació femenina en la vida política. Els dos partits van enviar un missatge clar a les dones: podeu participar en política però de manera secundària, controlada i subalterna. Amb aquests condicionants, cal considerar que al llarg del període 1931-1936 la dona catalanista no aconseguí la plena participació en la vida pública i política del país. Cal diferenciar, però, els camins recorreguts per les dues seccions. Per una banda, la d'Esquerra esdevindrà un veritable grup polític, amb consens crític a la direcció masculina de la formació; en canvi, la Lliga resultarà el clar exemple de la dona conservadora rígida. En aquest sentit, les dues agrupacions femenines presentaren dos models de dona. Un ideal de dona estructurat per les mateixes dones, en el cas d'Esquerra, com majoritàriament pels homes en el cas de la Lliga, que situava un límit a la dona que no havia de superar-se: des del seu paper de mare i esposa no podia passar la frontera dels àmbits masculins. En l'àmbit polític, amb moltes

reticències, les dones podien participar-hi de manera secundària, però sense oblidar les veritables tasques que l'ordre lògic de la societat els donava: les de la mestressa de casa responsable dels futurs patriotes. La dona catalanista podia participar en diferents graus en les lluites però el que no podia fer mai era perdre els valors femenins i els espais que aquesta condició comportava. Feminitat i feminisme eren dos conceptes diferents i en certa manera enfrontats. Reivindicar el primer, com a vindicació del paper femení essencial en tant que mare, esdevindrà des dels sectors conservadors i d'alguns d'Esquerra la crítica al segon. Un feminisme que els que no volien la igualtat real entre homes i dones caricaturitzaven sota la idea de la transformació masculina de la dona. Així doncs, es produirà una pugna entre les defensores de l'alliberament de la dona i els que, contraris a aquesta posició, el definiran com la pèrdua de la feminitat ben entesa, segons sosté l'historiador Arnau González Vilalta.

Pilar García i Enric Ucelay-Da Cal han indicat en els seus respectius treballs que la negació del vot femení es resumeix fonamentalment en el temor de les esquerres pel possible vot conservador de la dona i la manca de voluntat política. Ucelay escrigué: «La dona era un important element potencial del populisme nacionalista. Els republicans venien amb pretensions de canviar les coses, de reformar-les i fer-les de bell nou, i una ampliació de drets de la dona semblava obvi, començant pel sufragi. Però, d'altra banda, hi havia la convicció generalitzada en els medis esquerrans que les dones, fins i tot l'obraera, eren més religioses que els seus homes i, per tant, eren susceptibles als arguments de sermó i confessionari; en resum, que votarien per les dretes catòliques. Fins Macià va evidenciar públicament els seus temors». Així doncs, era factible la confecció d'un cens femení, però que el govern de la Generalitat no va arribar a fer per por de perdre les futures eleccions. La Lliga enllesteix el nou cens electoral: el resultat fou rectificar 7.532 noms, addicionant-ne 16.427, essent el nombre de comprovacions 25.260. El Secretariat General va confeccionar un diccionari electoral de Barcelona ciutat que constava de 570.569 noms.

A part del desenvolupament de les organitzacions específicament femenines que acabem de veure, en l'anàlisi de la sociabilitat catalanista republicana destaca que durant la Segona República les dones van activar nombrosos espais de sociabilitat política pròpia. En aquells moments diverses dones van assumir l'organització sectorial del col·lectiu femení dins dels partits polítics. Per exemple, el 1931, Francesc Cambó va demanar a Francesca Bonnemaison l'organització de la secció femenina de la Lliga Regionalista; Maria Dolors Bargalló va ser l'oradora

i propagandista més important d'Esquerra durant l'època republicana, secretària del comitè central del Front Únic Femení Esquerrista de Catalunya, i Aurora Bertrana es va presentar com a candidata al Congrés per Esquerra.

Uns altres exemples de les manifestacions de la ingerència de les dones en la política va ser la seva presència a la premsa escrita: Bertrana va ser la redactora en cap de *Companya*; al seu torn, Bargalló va ser articulista assídua de les principals publicacions vinculades al seu partit, com *La Humanitat*, *L'Opinió* o *Foment*. Una altra mostra de l'activitat política de les dones catalanes del moment va ser la recollida de signatures que van impulsar les associacions de dones a favor del referèndum de l'Estatut de Núria. És a dir, en el plebiscit de l'Estatut, els ciutadans exclosos del cens electoral, les dones i els nouvinguts presentaren al president Macià àlbums de firmes, com a mecanisme subsidiari d'expressió de ciutadania, un total de 432.111 signatures de dones i 102.063 més d'immigrants. Una xifra important si tenim en compte que en el referèndum celebrat el 2 d'agost de 1931 es va obtenir un resultat de 593.691 vots favorables i 3.171 en contra, amb una abstenció del 38%.

L'atmosfera de llibertats democràtiques que es va generar durant els primers anys de la Segona República va constituir l'aprenentatge previ per a la formació de les futures grans organitzacions femenines antifeixistes que es van crear en plena Guerra Civil. De fet, algunes d'aquestes plataformes i coalicions van ser l'embrió que va acabar agrupant grans masses de dones. Mary Nash sosté que el col·lectiu femení va ser capaç de generar respostes socials durant la guerra a causa del seu aprenentatge previ a realitats culturals, socials i econòmiques del passat, que també li va servir per a elaborar estratègies de resistència i supervivència durant el conflicte. D'altra banda, Shirley Mangini, en els darrers estudis que ha realitzat, posa de manifest que un dels elements clau que van fer possible el naixement de l'associacionisme femení fou la formació acadèmica d'algunes dones a la dècada de 1920 i la seva maduració social i política al llarg de la de 1930. Segons l'autora, sense l'educació d'aquests grups de dones de classe mitjana-alta, moltes provinents de famílies instruïdes, difícilment s'haurien pogut crear grans organitzacions com la Unió de Dones de Catalunya (UDC) o Mujeres Libres (MMLL).

L'esclat de la guerra, el juliol de 1936, va actuar com a element catalitzador per a la unificació de les dones en un front comú: combatre l'enemic feixista. Lluny de ser un moviment espontani fou la suma de diferents factors. Cadascuna de les organitzacions femenines tenia unes particularitats que la

singularitzava. La *querelle des femmes* va adoptar altres formats sobre el seu caràcter feminista. En territori català, les més importants són:

Aliança Nacional de la Dona Jove (ANDJ): Entitat juvenil antifeixista i catalanista constituïda l'abril de 1937 amb Montserrat Martínez com a presidenta en representació de les JEREC. Com la majoria de les organitzacions, estava oberta a dones de diferents tendències polítiques —JEREC, JSUC, Joventut «La Falç», Joventut Palestra, FNEC...—, si bé a mesura que avançava la guerra s'hi troba una preponderància comunista creixent. L'objectiu de l'ANDJ era aplegar les dones antifeixistes per a contribuir a guanyar la guerra i consolidar la pau futura, i la defensa del dret a l'educació, el treball, l'assegurança de maternitat de les dones i la creació de guarderies infantils a tots els llocs de treball.

Mujeres Libres (MMLL): Associació creada per la fusió del Grupo Cultural Femenino de Barcelona —nascut després dels Fets d'Octubre de 1934— i el seu homònim de Madrid, sota el lideratge de Lucía Sánchez Saornil (1895-1970), Mercedes Comaposada (1901-1994), i més tard s'hi va adherir la metgessa Amparo Poch (1902-1965). Destaca la publicació d'una revista titulada *Mujeres Libres* (1936-1938), representativa de la cultura anarcosindicalista, de gran implantació a Catalunya. Iniciada la Guerra Civil, diverses agrupacions van prendre el nom de Mujeres Libres, com les de Barcelona, que ho van fer el setembre de 1936. No va ser fins a l'agost de 1937 que va tenir lloc a València la primera Conferència Nacional, moment en què MMLL ja estava estesa pel territori republicà. L'objectiu de MMLL era alliberar la dona de la triple esclavitud: «L'esclavitud de la ignorància, l'esclavitud de dona i l'esclavitud de productora».

Unió de Dones de Catalunya (UDC): Fins al novembre de 1937 no va rebre el nom oficial d'Unió de Dones de Catalunya, però el 1934 en trobem l'embrió sota el nom de Dones contra el Feixisme i la Guerra. L'organització va ser promoguda per dones de diferents partits com Maria Dolors Bargalló per part d'Esquerra o Lina Òdena (1911-1936) de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU). Després dels Fets d'Octubre, va sobreviure en clandestinitat fins al triomf del Front Popular, amb la composició d'un nou comitè integrat per Maria Dolors Bargalló i Maria Baldó d'Esquerra, Eloïna R. Malesechevarría (comunista) i Maria González (CNT). Amb l'inici de la Guerra Civil, l'organització va deixar d'actuar per a tornar a aparèixer el novembre de 1937 en el Congrés Nacional de la Dona. Maria Dolors Bargalló n'era la presidenta i com ella mateixa definia, la UDC tenia tres objectius: 1. Aconseguir que la dona contribueixi a guanyar la guerra; 2. Contribuir al triomf antifeixista; i 3. Assolir

la reivindicació social i política de la dona. Mary Nash, a *Rojas*, ha mostrat les ambigüitats i contradiccions de les feministes en el context de la Guerra Civil i la revolució social entre 1936 i 1939 a Catalunya.

La UDC estava composta per un ventall de dones de diferents tendències polítiques —Esquerra, Estat Català, Acció Catalana Republicana, Unió de Rabassaires, PSUC, UGT, CNT...— amb el punt d'unió de la lluita antifeixista i el catalanisme. Però a mesura que va avançant el conflicte, com va passar dins de l'Asociación de Mujeres Antifascistas (AMA), cada cop es va fer més notable la influència comunista en el seu interior. L'exemple paradigmàtic d'aquest fet és la revista *Companya* (1937-1938), portaveu de la UDC, amb relació amb el PSUC. Al marge d'aquestes entitats, també comptàvem amb altres organitzacions femenines nascudes dins dels partits polítics a partir de 1934 i que fan eclosió amb força durant la Guerra Civil. Una d'elles era el Socors Roig, que apareix per primera vegada a la Península per a donar suport als represaliats de la revolta d'octubre, i que es refunda a Barcelona als inicis de 1936 sota el nom de Socors Roig de Catalunya. Aquesta entitat va ser la secció catalana del Socors Roig Internacional (SRI), organització dirigida per Clara Zetkin (1857-1933), Tina Modotti (1896-1942) i Elena Stasova (1873-1966), creada el 1922 per iniciativa de la Internacional Comunista, amb l'objectiu de donar ajut material i jurídic i suport moral als presos i emigrats polítics.

Ajut Català: Promoguda per ERC després de la repressió dels Fets d'Octubre de 1934. Sota la presidència de Rosa Segarra, durant la Guerra Civil aquesta associació va portar a terme diverses activitats per a donar suport als milicians, com ara la recaptació de diners, objectes i roba per als fronts d'Aragó i Madrid. La militància cultural del comunisme no ortodox del POUM va impulsar la publicació d'*Emancipació* (1937), revista de les dones que tenen la seva icona en Aleksandra Kol·lontai.

La història de les dones i el gènere ha conclòs, en el cas espanyol, que a la Segona República les dones eren una minoria en els partits i que les actituds cap a elles van continuar sent patriarcals, vinculant-les a la feminitat tradicional i la domesticitat. Contradiccions que es mostren amb nitidesa en la mobilització dels partits republicans per a atraure l'electorat femení enfront de les dretes el 1933.

Un tret identitari present en la cultura política socialista a Espanya van ser les formes i pràctiques de respectabilitat obrera, entre les quals el valor assignat a la família i a la llar, construït al voltant de la figura de la mestressa de casa i

del cap de família, van contribuir a la construcció d'un imaginari col·lectiu de gènere a Espanya. La mestressa de casa de les classes populars no va augmentar els seus poders amb la modernització, en la mesura en què l'esfera privada es va anar veient assetjada pertot arreu i en què els models d'identitat de la classe obrera eren àmpliament masculins. D'aquí venen els conflictes, les dificultats d'inserció, el replegament cap a la llar; i sovint, també la indiferència per aquest món, sindical i polític, que no l'entén ni l'escolta. Aquestes formes actuaven com a elements de cohesió de la consciència de les classes treballadores, i els canvis van ser lents en aquest sentit.

Durant la Segona República trobem publicacions representatives de les diverses sensibilitats feministes: *Vida Social Femenina* (1919-1936) és el butlletí de l'Institut de la Dona que Treballa, organisme vinculat a la Caixa de Pensions per a la Vellesa i l'Estalvi. *Sembradora* i *Vida Catòlica Femenina*, sorgides el 1932 i 1933, coincideixen en els postulats catòlics amb *Claror* (1935-1936), promoguda per l'Institut de Cultura i ICBPD Biblioteca Popular per a la Dona, i creada per Francesca Bonnemaison. Aquesta darrera va aconseguir interessar en l'empresa la burgesia catalanista i va organitzar el finançament de manera que afalagava el seu esperit de petits mecenes. La seva història està per fer. Conèixer fins a quin punt el seu esperit va influir, i poderosament, en la dona catalana, que es feia la il·lusió que treballava per la seva llibertat sense moure's de lloc, seria útil per a saber en quin punt som, què ha assumit la dona catalana d'avui d'aquella renúncia a la llibertat abans que li fos proposada. La nova generació de feministes seguirà el camí iniciat per la «degana del feminisme», perquè continuarà sota els auspicis de la ideologia petit burgesa que culminarà en les pàgines de la revista *Feminal* i en la pedagogia de l'Institut de la Cultura de la Bonnemaison.

En el IX Congrés de juliol de 1937 s'envia un telegrama al president del Consell de la Societat de Nacions: «Resolem que en atenció al poble espanyol i la seva cultura i en interès de la pau mundial posada en perill per la invasió d'Espanya per part de tropes estrangeres... Insta la Societat de Nacions a actuar per tal d'assegurar la immediata sortida de totes les tropes estrangeres, incloses les tropes mores, amb la finalitat d'aconseguir la pau al més ràpidament possible». L'any anterior la Lliga promogué manifestacions contra el nazisme.

La instauració del franquisme va significar una doble derrota, de la cultura democràtica i de la cultura catalana, una derrota que va desfer els cercles de sociabilitat. A la fi de la Guerra Civil, les intel·lectuals i polítiques d'esquerres i catalanistes que trobem actives al Club Femení i d'Esports i al Lyceum Club, als

partits il·legalitzats, al magisteri deportat, a la premsa clausurada, es van veure empeses a l'exili: Bargalló es va exiliar a Mèxic, Bertrana a Suïssa. És la gran derrota de les dones demòcrates, catalanistes, feministes i la fallida de la ciutadania de totes.

Les afiliades de la Secció Femenina d'Esquerra no van centrar mai la seva activitat política en tasques de beneficència, de difondre els aprenentatges propis de la llar ni de formació maternal, tal com era el centre de l'activitat de la Secció Femenina de la Lliga Regionalista. En canvi, les afiliades a la Secció Femenina d'Esquerra, donada la seva situació subordinada respecte a les estructures centrals del partit, no van tenir un accés tan important a la propaganda política oral com els seus companys de partit. Malgrat tot, la seva influència ponderada dins el conjunt de tota la propaganda política escrita d'Esquerra va ésser major que la dels seus companys homes. Durant la Guerra Civil, les afiliades d'Esquerra es van organitzar en la institució Ajut Català i van participar també en tots els organismes unitaris femenins i feministes.

L'Aliança Nacional de la Dona Jove va ser l'entitat nascuda per a la lluita contra el feixisme. Va celebrar la seva Primera Conferència Nacional el juliol de 1937 amb un seguit de resolucions entre les quals destaquen les següents: que es legalitzi plenament la situació de les noves famílies i s'implanti el subsidi de maternitat a càrrec de l'Estat; que es doni suport als clubs de fàbrica, veritables llars de les noies treballadores i una de les armes formidables per a poder crear una joventut culta; i pel que fa a les noies camperoles, demanen l'ajut oficial per a arribar a la creació de granges agrícoles que han d'ésser escoles.

La Unió de Dones de Catalunya, l'organització femenina antifeixista creada el novembre de 1937, acordà en el seu Congrés la incorporació de la dona al treball a partir de la concreció d'aquests principis: reclamar el seu lloc a les indústries de guerra, instaurar brigades per tot Catalunya de visitadores d'hospitals, donar ajut incondicional i entusiasta a la Junta de Defensa Passiva i l'aplicació del principi «a igual treball, igual salari». Quant al segon apartat, la dona i el nen, s'apostava per la creació de la llar de la dona, la creació de granges organitzades per a les dones i l'organització de la lluita contra l'analfabetisme.

Qüestions totes elles que hem de matisar i historiar, ja que, com sosté Fernández Buey, «el feminisme com a moviment social... és tan antic com el moviment obrer i sindical; el pacifisme com a actitud és més antic que el moviment obrer i sindical». Els contrastos detectats revelen els camps d'inclusió/exclusió en els quals van haver de moure's les dones durant el primer terç del

segle xx, la pervivència dels vells models de gènere i l'emergència d'altres de nous, així com el caràcter diversificat de la modernitat i de les relacions socials entre dones i homes.

4. EL MOVIMENT D'ALLIBERAMENT DE LES DONES

El que es denomina el feminisme de la segona onada va prendre una forma radicalment diferent del moviment històric: mentre que el primer partia de la desigualtat legal i de l'exclusió de les dones dels drets civils i polítics, aquest es construeix a partir de res, d'un malestar inarticulat, definit com un problema individual de fracàs personal en la realització de la feminitat, de l'opressió domèstica, de la carència d'un projecte personal de vida. Les dones estaven aïllades a les seves llars, dedicades a la família, els faltava un projecte de vida propi. D'entrada, almenys als EUA, la crítica a *La mística de la feminitat*, que personatitzà Betty Friedan, es va centrar en la situació de les dones privilegiades i no va qüestionar el patriarcat ni els privilegis masculins. Les assagistes Virgina Woolf i Simone de Beauvoir són les grans intel·lectuals vindicades als anys seixanta del segle passat amb una influència notable en escriptores feministes catalanes com Maria Aurèlia Capmany i Marta Pessarrodona.

Virgina Woolf (1882-1941) en *Una habitació pròpia* (1929) exposa les aspiracions i les frustracions de les dones en la societat victoriana. No pretén tant la vindicació d'uns drets, com feien les seves compatriotes sufragistes al carrer, sinó mostrar les injustícies que envolten les vides de les dones en el desenvolupament de la seva personalitat autònoma.

La mística de la feminitat (1963) de Betty Friedan representa la tendència liberal del moviment de les dones. Va saber identificar «el malestar que no té nom» de les mestresses de casa nord-americanes: opressió domèstica i manca d'un projecte propi de vida. Una obra que fou un revulsiu en la conscienciació feminista. L'autora fa en el seu llibre una anàlisi profunda d'aquesta educació feminitzadora que retorna la dona als límits estrictes de la seva fisiologia, perquè en aquests límits estrictes fonamenta una societat alienadora els principis de la família. La dona s'havia escapat d'aquest cercle o almenys havia fet el projecte d'escapar-se'n i abans que la seva revolta fes trontollar els fonaments del cos social se la retorna al gineceu, explicant-li que allí trobarà la gratificació de l'èxtasi. Impulsà la creació de l'Organització Nacional de Dones dels EUA

(www.now.org) el 1966, que defensa postulats igualitaris i els drets individuals de les dones.

El segon sexe, de Simone de Beauvoir, és el text fonamental del segle xx que ha nodrit el feminisme. És un assaig filosòfic que analitza, amb una aproximació totalitzadora, la condició de les dones en les societats occidentals. Va esdevenir cànon fundacional del feminisme internacional als anys 1970, si bé havia estat publicat el 1949. Simone de Beauvoir, en defensar que la feminitat era una construcció social, va refusar les visions biologistes o essencialistes de la subalternitat femenina: «La dona es fa, no neix». Aquell any Beauvoir i el seu llibre van aixecar una onada d'insults, obscenitats, amenaces, denúncies. Res innovador a les reiterades reaccions misògines a la llibertat de les dones, a la seva creativitat i a la pròpia autonomia personal. La fortalesa del patriarcat era i és immensa també a les societats europees.

En una segona etapa, les dones prenen consciència col·lectiva i inicien un seguit de crítiques i d'accions. El moviment de les dones aconseguí denominar el malestar i identificar l'opressió domèstica, pas imprescindible per a convertir «allò personal en polític». En la configuració de la nova identitat col·lectiva, els grups d'autoconsciència facilitaren espais de trobada, intercanvi d'experiències i la conversió de la paraula en acció i l'acció en paraules.

Els primers moviments s'inicien a partir de 1968 als EUA. El 1974 ja és un moviment de masses transnacional actiu en les societats occidentals. Entre les seves accions hem de destacar un repertori de protesta i ofensiva cultural innovador, amb manifestacions contra l'elecció de Miss Univers a Gran Bretanya o la performance *Corona a la dona desconeguda del soldat desconegut* a França. La denúncia de la violència masclista amb la creació, en moltes ciutats europees, de Cases de les Dones per a víctimes d'abusos i d'assetjament moral i sexual. Els grups d'autoconsciència i d'autoajuda i l'incipient feminisme acadèmic formularen crítiques al mite freudià de la dona com a home imperfecte en uns anys caracteritzats per l'extensió d'una cultura de culte a la psicoanàlisi. En aquell moment les demandes en molts països aniran encarades cap a una remuneració estatal del treball domèstic; per la reivindicació dels drets d'avortament i del control de la natalitat; l'ONU declararà el 1975 l'Any Internacional de la Dona. També van ser anys de debat sobre la maternitat i sobre què vol dir ser iguals, que es referia a tenir la llibertat de no ser idèntiques.

Els drets reproductius se situaren, als anys setanta, en el centre de les demandes feministes: refugis per a dones maltractades, interrupció voluntària de l'embaràs.

Individualisme, subjectivitat, diversitat i conflicte interpersonal i de parella. El feminisme afrontava una paradoxa en reclamar la politització de les relacions en l'esfera privada i propugnar el refús de la política institucional i convencional.

El segle xx es considera el segle de la revolució silenciosa de les dones. La vindicació de la independència personal versus els principis tradicionals de la feminitat es fan explícits en la transició política espanyola de la dictadura a la democràcia. El moviment feminista havia estat una força d'oposició al patriarcat franquista (1936-1975).

El treball de la dona va créixer després de la guerra en el sector serveis, mentre que disminuï a la indústria. Es va generalitzar el treball parcial, molt estès al nord d'Europa i també el treball a domicili, per la seva flexibilitat. El dret civil va permetre l'alliberament de la tutela del marit, la desaparició del cap de família, el divorci per mutu acord, la despenalització de l'avortament, la legislació sobre la igualtat de drets, l'elecció del cognom i la violació en el matrimoni. L'Estat del benestar va donar facilitats a la maternitat per a afavorir la natalitat, el complement per fill, la revalorització de la paternitat, l'any sabàtic i el cobrament de la prestació social.

El Moviment d'Alliberament de les Dones, deutor del radicalisme internacionalista de 1968, és decisiu en la formulació i la pràctica de la nova esquerra. En la dècada dels vuitanta del segle xx la fragmentació del moviment feminista li va fer perdre ímpetu i incidència social. Les causes de la divisió eren tant teòriques com organitzatives. Tot amb tot, el feminisme havia «canviat la política».

4.1 El moviment feminista en la transició democràtica

La història del temps present, especialment l'estudi sobre la transició a la democràcia, requereix ampliar l'horitzó d'anàlisi als processos de modernització social en el tardofranquisme i també als protagonismes col·lectius, si volem pensar històricament el canvi social a l'Espanya de l'últim terç del segle xx i restituir el paper de les majories en la transició. Sovint s'oblida que l'esperit de la transició va consistir a posar fi a la dictadura i a instaurar un sistema polític democràtic, cosa que de vegades es confon amb els instruments que van fer viable el procés. Així, moltes de les reflexions crítiques sobre la transició afecten el mite oficial que s'ha construït sobre ella; i no a la seva realitat històrica, que requereix pensar una societat en moviment i en conceptes clau com crisi, reconciliació i el consens o l'abast de la modernització.

La perspectiva que informa aquest assaig sobre els feminismes a la Catalunya del segle xx és deutora de la història social i la sociologia i per això adopta les eines analítiques de l'acció col·lectiva i els moviments socials. Així, els moviments més tradicionals, com els *nous*, van exercir un paper rellevant en la transició a la democràcia a Espanya. Si bé les definicions dels moviments socials, en els seus objectius de transformació social, cada vegada abandonen més la referència del canvi social per a substituir-la per formulacions més neutres que posen èmfasi en els mitjans d'acció, i no en el contingut innovador o progressiu de les finalitats —sovint més en el reconeixement que no pas en les demandes de redistribució. Així, Tarrow els caracteritza com a «desafíos colectivos planteados por personas que comparten objetivos comunes y solidaridad en una interacción mantenida con las élites, los oponentes y las autoridades». Com subratlla Pérez Ledesma, l'important és l'ús de mitjans no convencionals, o disruptius, d'acció; o més aviat, l'ús d'una mescla de formes convencionals (com la participació en eleccions, la recollida de signatures, els mítings i fins i tot les vagues) amb unes altres que no ho són tant (entre elles, les ocupacions, les protestes simbòliques i altres formes d'acció directa).

Sabent que no és aquest l'espai apropiat per a una aproximació holística a la problemàtica dels moviments socials, només vull fer constar que el moviment feminista en la transició emergeix com un moviment que pretén introduir noves demandes; és, per això, proactiu enfront dels que reaccionen en la previsió de possibles pèrdues (reactius) en la terminologia de Charles Tilly; o és un moviment dirigit a aconseguir nous drets o reivindicacions enfront dels contramoviments orientats a la conservació dels drets i privilegis amenaçats per tals desafiaments.

Si aprofundim en la dicotomia dels *nous* versus els *vells* moviments socials, hem de remetre'ns al fet que en el *vell* l'acció col·lectiva s'articulava a partir de la classe, considerada com la forma bàsica d'agrupament i d'identitat social en les societats industrials. Enfront del moviment obrer, els nous protagonismes socials dels anys seixanta i setanta, especialment, els més rellevants —estudiantil, feminista, ecologista i pacifista— incorporaven membres de diferents classes i estrats: radicals de les noves classes mitjanes al costat de sectors desmercantilitzats, com els estudiants o les dones, i membres de la vella classe mitjana en declivi. Per això, el seu principal llaç d'unió residia, de fet, en el seu allunyament del conflicte social fonamental, per convertir-se en el «pol oposat al model del conflicte de classes». Una acció col·lectiva que no es caracteritzava per demandes

materialistes sinó postmaterialistes com els va definir Inglehardt: el seu paradigma no era el de la «seguretat», sinó el de «l'autorealització». Així mateix, i en contraposició al sindicalisme, presentaven un alt grau d'espontaneïtat i un baix nivell de divisió de funcions i jerarquització i, finalment, en les seves maneres d'actuar els separava un abisme entre els sistemes de mediació de caràcter corporatiu i la política de protesta basada en exigències. Per a Pérez Ledesma «ni los viejos movimientos respondían a un modelo único, ni los nuevos eran tan originales» perquè, com va assenyalar Oberschall, «es pot esperar que el conflicte sobre béns econòmics, recursos i beneficis susceptibles de mesurament sigui més fàcil de resoldre que els conflictes no econòmics sobre estatus social, drets civils, llibertat religiosa, prestigi, símbols, moralitat i principis».

A més, s'observa un notable grau de continuïtat entre els uns i els altres, ja sigui aquesta biogràfica com en la similitud en les formes d'acció, en la mesura que els *vells* van restaurar, als anys setanta, els seus instruments d'intervenció política; mentre que els *nous* van acabar actuant en l'esfera institucional i creant organitzacions a la manera clàssica. Fins i tot va haver-hi una continuïtat en el personal mobilitzat, ja que molts dels militants dels *nous* es van reincorporar als partits i sindicats clàssics, una vegada conclosa la fase àlgida de la mobilització, com proven diversos contextos socials comparats.

Els tres principals moviments socials sorgits en la dècada dels seixanta, el pacifisme, l'ecologisme i el feminisme van patir, tres dècades després, una oscil·lació amb tendència a la institucionalització. Aquesta inclinació quedaria complerta per la llei de Michels sobre la burocratització necessària de les grans organitzacions sociopolítiques, fins i tot en els casos en què les mateixes organitzacions continuen afirmant ritualment la seva vocació alternativa en la societat existent. Les seves propostes van impactar en el conjunt de la societat civil amb les seves formes assembleàries anteriors al politicisme i una crisi en l'autonomia: institucionalització o integració en partits polítics preexistents, acceptació del finançament públic i preservació de l'ètica de la resistència o de la solidaritat internacionalista. Afirmat d'una altra manera: «Al mateix temps que una part de les propostes del feminisme, de l'ecologisme i del moviment d'objectors ha fet impacte en el conjunt de la societat civil, també s'ha produït un debilitament del moviment assembleari anterior a favor del politicisme i, consegüentment, una crisi en l'autonomia dels tres moviments que freqüentment s'han vist sacsejats per discussions sobre la participació en els processos electorals darrere d'algun partit polític o aliança electoral més gran».

El moviment feminista va presentar en els anys seixanta i setanta a Europa, una mica més tard a Catalunya i Espanya, formes variades de lluita que sorprendien, divertien, irritaven i escandalitzaven unes societats complexes i avançades en drets i llibertats públiques. Potser els exemples d'accions concretes ajuden a comprendre la creativitat i la innovació en l'acció col·lectiva amb objectius transformadors que volgués evocar: la corona al soldat desconegut, l'elecció irònica i el boicot al procés de selecció de «dones objecte», la campanya catalana «Jo també soc adúltera» en denúncia de l'ordenament jurídic patriarcal franquista, entre d'altres.

L'estudi dels feminismes a Espanya ha progressat en els últims anys, tant en la historiografia com en notables aportacions tributàries del memorialisme; tot i així, és constatable un desigual tractament en la qualitat de les publicacions disponibles. Una de les referències d'autoritat en la història de les dones, Mary Nash, participa de la tesi sobre el protagonisme del moviment feminista com a nou moviment social: «La transició des d'una dictadura política a una democràcia va marcar lògicament una forta orientació política inicial del Moviment d'Alliberament de les Dones (MLM). A Espanya, el moviment va emergir en el marc de les dinàmiques socials d'oposició a la dictadura franquista. Va ser una resposta democràtica als rigors de la repressió franquista dirigida a les dones, tant en el seu arcaic discurs de la domesticitat com en la seva discriminació legal. L'MLM espanyol es va consolidar en el marc de les transformacions polítiques de la transició democràtica després de quaranta anys de dictadura. Tenia una clara inserció en la dinàmica política del país i va ser un moviment social puntal en la democratització de la societat». Aquesta empremta diferencialment més política en relació amb altres països europeus, que gaudien d'estabilitat democràtica i havien avançat en la construcció de l'Estat del benestar en la postguerra mundial i en la guerra freda, va marcar la seva trajectòria inicial i la seva agenda reivindicativa de valors democràtics més genèrics, amb el rerefons dels requeriments específics de les dones que a les societats occidentals vivien la segona onada feminista amb l'objectiu dels drets reproductius: «Allò personal és polític». A Catalunya, la conceptualització de la seva lluita inicial des de «l'amnistia feminista» va ser singular en l'escenari europeu perquè, com sostenia fa trenta anys la hispanista italiana Giuliana di Febo: «A Espanya la rebel·lió feminista no ha nascut —com a Itàlia i a França— de la presa de consciència d'una condició subalterna dins de les lluites estudiantils i l'experiència en els grups polítics, sinó de l'antítesi entre els canvis succeïts en la societat i els vincles

que encara lliguen les dones: agut contrast i confrontació amb els drets rebuts durant la República i sufocats durant quaranta anys». En un ampli moviment antifranquista les dones, davant la instrumentalització per part de la Secció Femenina de la celebració de l'Any Internacional de la Dona, van articular una rèplica feminista que va funcionar com a detonador i ocasió d'una forta resposta organitzada davant el patriarcalisme franquista. Mentre el govern es va disposar a controlar la iniciativa de l'ONU, l'oposició va enviar a la premsa i a les Nacions Unides un manifest en el qual s'evidenciava la discriminació sexista: un exemple es referia a la barrera persistent en el mercat de treball, ja que de les 13.400.000 dones majors de 14 anys, només n'eren treballadores 1.180.000. És a dir, que el discurs de la domesticitat adoptat primer pel nacionalcatolicisme, i matisat en part per la tecnocràcia *desarrollista*, es basava en un 64% de dones, sis de cada deu, en una posició de «celibat laboral». Aquesta era la punta de l'iceberg d'una cultura de degradació dels drets de les dones en l'ordenament jurídic, en el sistema educatiu i en la família.

Les feministes han estat en bona part excloses del relat canònic de la transició a la democràcia a Catalunya i a Espanya; tampoc no és res nou en la història, ja que des de la Revolució Francesa ha estat difícil reconèixer la ciutadania femenina i els obstacles misògins a les polítiques de reconeixement habituals. Nancy Fraser ha recalcat, en els seus treballs, la importància de les polítiques de reconeixement per a consolidar la igualtat dels col·lectius subalterns. Les dones, però, sabem que sabem, i insistim en la rellevància de les polítiques de reconeixement per a visibilitzar i consolidar la igualtat simbòlica dels col·lectius subalterns. A més, el moviment va haver de bregar amb l'enigma de la igualtat i la diferència, així com respondre a la seva *insolidaritat* quan plantejava reivindicacions específiques, que van quedar fora dels paràmetres del *consens*, magnificat per la invenció del mite de la transició espanyola a la democràcia. Urgeix revisar la transició, veure-la de diferent manera a partir de paràmetres no descriptius, sinó estructurals. Per això cal virar el focus dels pactes entre elits a una mirada cap al procés social ampli. Encara que, tot i així, les feministes eren marginades per la seva pertinença als àmbits més informals dels moviments socials sabent, tanmateix, que com va advertir J. Scott, si s'escriu la història de les dones com a categoria a part es corre el risc de confirmar la seva relació marginal amb els subjectes masculins dominants i universals.

4.2 El moviment feminista: tres temps (1975-1982)

Madrid, 1975

Les primeres Jornadas por la Liberación de la Mujer es desenvoluparen de manera clandestina a Madrid pocs dies abans de la mort de Franco, els dies 5-7 de desembre de 1975. En un context singular de transició a la democràcia, les dones veien la possibilitat d'intervenir, molt més que en altres països, en les lluites polítiques generals. Eren conscients que dels èxits de la transició depenia la supervivència mateixa del moviment de dones. Tot això va tenyir la primera presentació pública del feminisme a Espanya d'unes característiques diferenciats, com afirma Di Febo:

La mayor carga asignada a algunas temáticas (por ejemplo, la relación con los partidos políticos y la doble militancia), la búsqueda de una unidad en objetivos específicos (reforma de las leyes, institución del divorcio, despenalización del aborto) y generales (amnistía, libertades políticas y sindicales).

A les Jornades hi van participar 150 delegades representants que es van reunir en un convent seguint els usos de l'època, quan una trobada clandestina, com aquesta, buscava recer en edificis o instal·lacions de l'Església. El debat, no exempt d'enfrontaments i polèmiques, va tractar una multitud d'informes que anaven en la línia de la terminologia de l'època: «Mujer y barrio, y familia, e instrucción, y trabajo, la mujer en el campo y análisis de los movimientos feministas del mundo». Prop d'aquestes temàtiques prenen la paraula militants dels partits antifranquistes, mestresses de casa, representants de les associacions catòliques i delegades sindicals. Per unanimitat, es va acceptar el terme *feminisme*, no es tractava en cap cas d'un debat nominalista sinó que «frente a la destrucción cultural y psicológica operada por el franquismo contra las masas femeninas, la adopción y reapropiación de esta palabra adquirirían el significado de recuperación y rescate de otra forma de ser mujer, es decir, persona con capacidad de pensar, actuar y luchar». En altres aspectes de l'ideari del moviment es van manifestar posicions plurals, sobretot en l'autonomia davant dels partits, sobre el nexa entre l'alliberament de la dona i la conquesta de la democràcia i el socialisme, i, finalment, sobre la definició o no de la dona com a classe social. No obstant això, es va acordar un programa sobre punts concrets d'acció per unanimitat, si bé l'expressió «l'interès de la dona no és la lluita contra l'home»

es va adoptar per majoria, un símptoma que afloraria anys després en els debats de Granada. La plataforma reivindicativa plantejava múltiples temes: revisió de les lleis a favor de la igualtat, creació d'oportunitats per a una major inserció de la dona en el treball productiu sense discriminació salarial ni professional, creació de guarderies i centres preescolars gratuïts, institució de la coeducació i eliminació dels ensenyaments lligats a «l'especificitat femenina» (*Hogar, Formación del Espíritu Nacional, Educación Física*, impartides per docents reclutades per la institució que va monopolitzar el pretès enquadrament de les dones en la dictadura: Sección Femenina del Movimiento), creació de centres professionals mixtos, despenalització de l'avortament, eliminació del delictes d'adulteri i legalització de l'ús i propaganda d'anticonceptius, formació sexual en els plans d'estudi, promulgació d'una llei del divorci, supressió de la doble moral i de la divisió dels papers dins de la família, reconeixement d'un moviment d'alliberament de la dona com a agrupació unitària i independent de tots els partits polítics i de l'Estat, i promulgació d'una amnistia general per a les persones detingudes i exiliades polítiques i sindicals.

Després de les Jornades es va produir una presentació pública, clandestina, de programes i sigles del conglomerat de grups feministes basant-se en el pluralisme ideològic tributari del feminisme europeu i americà, i en algunes tendències de fons com l'atac a la família i a la societat patriarcal, i el rebuig de l'autoritarisme. La conjuntura de la transició política va condicionar la seva evolució perquè «al estar el Movimiento más que en ninguna otra parte ligado a una compleja situación de luchas de masa, caracterizadas por frecuentes momentos unitarios, hacía que algunas posiciones “radicales”, como la contraposición hombre-mujer, fueran patrimonio de una restringida minoría», amb una nítida línia de demarcació que emergia en l'èmfasi acordat a la relació amb els processos polítics generals o a l'anàlisi de l'especificitat femenina.

Entre els grups més importants hem de mencionar el Moviment Democràtic de Dones, vinculat al PSUC, que es declarava interclassista i pluralista, i que en els últims anys havia adoptat la sigla del Movimiento de Liberación de la Mujer, mentre que l'Asociación Democrática de la Mujer agrupava militants de l'extrema esquerra, en particular del Partido del Trabajo, per al qual l'opressió femenina requeria una doble lluita: en l'àmbit polític per a imposar la democràcia com a condició «necessària però no suficient per a l'alliberament total de la dona», i en l'àmbit ideològic contra el paper secundari imposat per la cultura, la premsa i la moral vigents.

Un altre grup, més orientat en la línia europea de redescobriments de la sexualitat femenina, amb una forta crítica cap a l'estructura familiar i la parella, era el Frente de Liberación de la Mujer constituït a Madrid el gener de 1976 per professionals, empleades, estudiants i professors vinculades a l'Asociación de Mujeres Universitarias, creada el 1953. Una sensibilitat feminista que sostenia que l'alliberament de les dones només era possible en una societat socialista i amb la total desaparició de tota l'estructura patriarcal: supressió de la família, del matrimoni i llibertat completa en les relacions sexuals. El Colectivo Feminista va sorgir en diverses ciutats com Barcelona, publicava la revista *Vindicación Feminista* i es declarava contra la doble militància, i per una tasca exclusivament feminista. El feminisme radical va constituir «una immensa minoria».

Durant el 1976, van aparèixer exemples múltiples en universitats com en els diversos territoris hispànics de geometria variable com l'Asociación Galega da Muller, l'Asamblea de Mujeres de Vizcaya, l'Associació Catalana de la Dona o, també a Barcelona, Mujeres Libres, que recollia caràcters propis de la tradició anarquista com la lluita contra la desigualtat econòmica i social, i l'estructura sustentadora de la discriminació sexual, la crítica a les «seccions femenines» en els partits i el rebuig de tota mena de direcció i jerarquia. És en aquest context d'efervescència social i política que se celebren les Jornades Catalanes de la Dona.

Barcelona, 1976

Les Jornades Catalanes de la Dona constitueixen l'explosió d'un moviment feminista unitari i plural. Entre maig de 1976 i finals de 1978, un auge de l'activisme feminista va irrompre a Barcelona, activisme que es va plasmar en campanyes públiques, debats mediàtics, manifestacions i actes. Al Paranimf de la Universitat de Barcelona, els dies 27-30 de maig es van celebrar les Jornades. En la presentació que van realitzar un mes abans, les organitzadores destacaven la voluntat de ser un moviment unitari i plural «des de les que donen a la lluita d'alliberament de la dona un caràcter polític que passa per les conquestes de les llibertats democràtiques fins a les que incideixen en el contingut anticapitalista, un intent d'englobar feminisme i política». Aquesta pluralitat es reflectia en el Secretariat de les Jornades, que es va crear a l'empara de la Comissió catalana d'organitzacions no governamentals, més concretament, mitjançant el departament de la dona de l'Associació d'Amics de Nacions Unides. Van participar-hi grups feministes com ANCHE o l'Associació de Dones Universitàries, a més de

21 actives vocals de dones de les associacions de veïns de Barcelona i entitats del nombrós catolicisme progressista com les que estaven vinculades al moviment mundial d'organitzacions femenines catòliques, la Unió Espanyola de Mares Catòliques, el Centre de Promoció de la Vídua i altres. La convocatòria va aconseguir reunir 4.000 dones, una trobada que va causar un notable revulsiu social i polític en un clímax general de passió política. Així, els titulars de periòdics i revistes subratllen l'explosió pública del feminisme català: «*Testimonio de una opresión; La lucha por la igualdad; La mujer y los barrios; Una explosión reivindicativa; Explosión feminista; Les feministes omplien el Paraninf; Quieren hacerse oír en política o El derecho a la utopía*» són exemples del gran interès que suscitaren.

Ara que tant es discuteix a l'acadèmia i als mitjans de comunicació sobre l'amnèsia i la memòria del procés de la transició a la democràcia, hem d'esmentar com en les Jornades es va fer evident l'alt valor de la genealogia feminista; no només en la reivindicació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932, sinó també en el record del Primer Congrés de la Dona, celebrat en plena Guerra Civil, el novembre de 1937, i que fou el primer que va debatre públicament, a Catalunya, sobre els drets de les dones. La recuperació de la ciutadania femenina es contextualitzava necessàriament en el marc de la recuperació de les llibertats democràtiques en l'adhesió de les Jornades al programa de l'Assemblea de Catalunya: «Llibertat, amnistia, Estatut d'Autonomia i solidaritat amb els altres pobles d'Espanya».

Les participants representaven un ampli espectre social: intel·lectuals, universitàries, estudiants, dones de les classes populars activistes en els moviments de veïns i en les vocals de les dones, obreres de fàbriques, treballadores, professionals, mestresses de casa, sindicalistes, militants de signe divers des de grups feministes, organitzacions catòliques, partits polítics de l'esquerra i l'extrema esquerra revolucionària, representants de col·legis professionals, d'entitats culturals i de defensa dels drets humans. Com ha escrit Nash, entre les participants «hi havia qui escoltava per primera vegada discussions sobre el feminisme i els drets de les dones juntament amb feministes d'una llarga trajectòria de lluita. Les militants procedien d'una diversitat de tendències en què predominaven les que lluitaven en l'òrbita dels partits polítics. Entre els milers de participants hi havia un gran nombre de dones que hi anaven a títol individual i moltes representants dels 104 grups i entitats que hi assistien». A més d'entitats de Barcelona i la seva àrea metropolitana, hi van participar grups de Reus, Vic, Mollet, Vilanova, Terrassa, Lleida, Tarragona, Mallorca i València.

La pluralitat de procedència social, de posicionament polític, social i feminista de les participants i la diversitat de les seves agendes va propiciar l'explicitació de desacords i tensions, especialment quan va emergir el debat sobre la sexualitat o sobre la catalanitat del feminisme. Temes que van despertar molta polèmica, com també una primera versió del posterior i extenuant debat sobre el feminisme de la doble militància enfront d'organitzacions autònomes. Després de quaranta anys de silenci forçat, les dones es podien reunir i expressar en públic. En alguns moments de les Jornades es van produir situacions característiques dels nous moviments socials que destacaven per la formulació creativa de les seves demandes com a escenificacions teatrals o la lectura de fragments poètics des del púlpit del Paraninfo; fins i tot, en un moment d'eufòria, es va hissar la bandera republicana i es va declarar la República a la sala. Un *excés* d'alt significat simbòlic que, més aviat que tard, desapareixeria de l'espai públic en la transició pels peatges derivats de la correlació de febleses de què va parlar Vázquez Montalbán, i que van conduir a la reforma pactada.

Les Jornades, malgrat el seu caràcter tumultuós i assembleari, van transcórrer en un ambient ordenat que va culminar després de quatre dies de discussions vives. Es va aconseguir establir els temes de debat, debatre les múltiples aportacions i establir conclusions i recomanacions; en definitiva, forjar el que es convertiria en una fita organitzativa del moviment de dones. L'exercici de la llibertat d'expressió va ser un dels aprenentatges de la trobada. Es pretenia facilitar una assemblea participativa, en cap cas els debats i les ponències volien dirigir-se a una elit intel·lectual universitària. El debat en assemblea, al llarg dels quatre dies, va socialitzar les posicions feministes, va facilitar la presa de contacte entre dones i grups diversos, va dinamitzar el moviment i va accelerar, en el conjunt d'Espanya, el procés de conscienciació feminista.

La metodologia de treball de les Jornades es va articular a l'entorn de la discussió de nou ponències que identificaven els problemes primordials de diferent abast, uns més conjunturals, uns més radicals, en l'aposta pel canvi en les relacions socials de gènere i altres. En qualsevol cas, van construir un memorial de greuges i una anàlisi teòrica que va posar les bases d'actuació. Les conclusions aprovades, de forma unànime, en l'acte de clausura van constituir el full de ruta de múltiples iniciatives d'acció col·lectiva i de «llarga marxa a través de les institucions» a mitjà i llarg termini. La clausura de la trobada va desafiar el règim, ja que una manifestació pel centre de Barcelona, en la conquesta simbòlica de l'espai urbà, es va prolongar fins a la seva dispersió policial. Les pancartes i consignes

reclamaven l'alliberament de la dona, anticonceptius gratuïts i la igualtat entre homes i dones.

L'impacte d'aquest «segon temps» viscut a Barcelona l'abril de 1976 va ser notable. La irrupció del feminisme en l'escenari de la transició a la democràcia va tenir gran repercussió ciutadana. Mary Nash en sistematitza la projecció col·lectiva:

1. Construcció d'una nova identitat femenina des de la llibertat i el discurs feminista com s'expressava en les conclusions de les Jornades: «DENUNCIEM l'actual família patriarcal i autoritària com a cèl·lula bàsica de l'actual Estat per les funcions repressives, polítiques i autoritàries. Denunciem la doble moral burgesa que estableix un cànon per als homes i un altre per a les dones, de manera que divideix les dones en castes i honestes tancades en la cèl·lula familiar, i en prostituïdes al servei de l'home».

2. Qüestionar públicament el sistema de creences patriarcals que permet construir una cosmovisió alternativa, i teixir un univers femení basat en valors feministes, tot afirmant en un text adoptat per unanimitat encapçalat per l'expressió reiterada: «DENUNCIEM: la cosificació de la dona a través dels mitjans de comunicació (*sex symbol*, objecte publicitari...) l'alienació que la societat de consum exerceix sobre la dona per convertir-la en una consumidora no productora».

3. Establir nous models que van desemascarar els estereotips tradicionals imposats a les dones: «DENUNCIEM, com a conseqüència del poder paternalista, el mite de la virginitat que dona suport a la legitimitat dels fills, el mite de la maternitat com a essència de la condició femenina i tots els altres mites que han estat elaborats entorn de la dona».

4. Els debats i les conclusions consensuades van definir un programa col·lectiu per al pas decisiu del pensament teòric a la pràctica feminista col·lectiva.

5. Participar en un esdeveniment extraordinari en la consolidació del moviment d'alliberament de les dones, ja que la seva existència suposaria una petjada a llarg termini en incorporar els drets de les dones als debats sobre el procés de democratització de la transició.

Així, les conclusions, en la seva redacció original de 1976, formulades en un decàleg, establien significativament en les seves primeres reivindicacions tres punts sobre el treball: 1) dret a un lloc de treball sense discriminacions en la formació professional, l'ocupació, la remuneració i la promoció i desaparició del treball domiciliari; 2) abolició de totes les discriminacions en el treball per raó del sexe, l'estat civil i la maternitat; 3) reconeixement de tots els drets laborals,

sindicals i Seguretat Social general per a les empleades de llar; 4) socialització del treball domèstic a través de serveis col·lectius, finançats amb fons públics i gestionats democràticament des de la base, així com ordenació urbana i construcció d'habitatges que permetin un plantejament col·lectiu dels serveis domèstics pròpiament dits i de les ocupacions considerades fins ara com a pròpies de la dona: cura dels fills, dels ancians i dels malalts; 5) la cinquena vindicació feminista remetia a la importància de l'educació: ensenyament obligatori, públic, laic, gratuït, antiautoritari i no discriminatori contra la dona, és a dir: implantació efectiva de la coeducació; revisió dels textos escolars; lluita ideològica dirigida a la desaparició dels rols tradicionals masculí i femení; dret a la igualtat en l'oci i supressió de la discriminació en l'esport, art i cultura.

Les conclusions adoptades en les Jornades Catalanes de la dona il·lustren la conjuntura històrica, social i cultural d'una societat que pugnava per a fer avançar la transició a la democràcia —no oblidem que es tracta d'un text de maig de 1976—, en explicitar demandes concretes com ara 6) l'abolició del Servei Social monopolitzat per la Secció Femenina; 7) l'amnistia general; especialment per als actes considerats delictes per una legislació sexista, i més en general, l'abolició de totes aquelles lleis que discriminen la dona, o l'especial marginació que sofreix la dona del camp i la discriminació que pateixen les dones a les presons, i la desaparició de les «Croades»; 8) la revisió de l'ordenament jurídic de la institució familiar contenia una agenda exhaustiva com la llei del divorci; aconseguir que la pàtria potestat no sigui exclusiva de l'home; el reconeixement de tots els drets a les mares solteres i igualtat de drets per a tots els fills (*legítims* i *il·legítims*), i l'abolició dels delictes d'adulteri i concubinat; 9) finalment, es defensava el dret a la lliure disposició del propi cos, mitjançant l'educació sexual, anticonceptius per a homes i dones a càrrec de la Seguretat Social; la legalització de l'avortament i la seva inclusió en la Seguretat Social, l'abolició de la Llei de perillositat i rehabilitació social que perseguia conductes com l'homosexualitat; la prostitució, etc.

Tercer temps: Granada

Les Jornades de Granada de 1979 van tenir una incidència més aviat negativa en l'evolució del feminisme hispànic. Es va plantejar, amb tota la seva cruesa, la divisòria que es dibuixava en molts països europeus entre el feminisme de la igualtat, partidari de la doble militància en les organitzacions de dones i en els partits polítics i, d'altra banda, el feminisme de la diferència, que defensava organitzacions feministes independents de les organitzacions partidistes. El debat,

marcat per posicions sectàries i dogmàtiques, va produir una divisió estèril, irreconciliable i l'escissió irreversible, consumada a Granada, entre el feminisme autònom i el feminisme de la igualtat. El record de moltes participants és dolorós i, en qualsevol manera, marcarà un punt d'inflexió biogràfica, generacional i del moviment feminista hispànic en el seu conjunt.

El temps dens, entre 1975 i 1979, període que va de la trobada, encara clandestina, a Madrid fins a les Jornades de Granada havia generat un activisme feminista, un impuls molt fructífer en projecció, expansió, creació de grups i aprofundiment teòric. A Granada, coincideixen moltes expertes, va faltar lucidesa i generositat per a dotar-se d'unes pràctiques concordes amb un moviment social plural. El crit de rebel·lió de les feministes autònomes, que es reuniren en espais paral·lels al congrés, va generar uns profunds antagonismes que van impedir acords mínims per a l'articulació d'una plataforma política del moviment, desacords que van perdurar en el temps i que van disminuir la inserció social de l'agenda feminista.

El 1976 s'havia impulsat una important campanya en vindicació de l'amnistia per a les dones, en demanda de l'abolició de la legislació referida a l'adulteri, la despenalització de l'ús d'anticonceptius, que en part es va produir dos anys després en els supòsits d'adulteri i concubinat, la derogació del servei social obligatori, el maig de 1978, i l'abolició de la Llei de perillositat social que penalitzava l'homosexualitat. De la mateixa manera, després de la promulgació de la Constitució, es procedirà a la liberalització de la píndola anticonceptiva que coincideix en el temps, amb l'aprovació, en un altre país mediterrani i catòlic, de la Llei de l'avortament a Itàlia. El 1979, la legislació laboral va abolir la regulació franquista segons la qual el marit havia d'autoritzar la seva consort perquè pogués treballar fora de casa; un any en què l'Assemblea General de Nacions Unides aprova la convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra les dones. El 1981 s'aprova la legislació sobre divorci i el reconeixement d'igual tracte dels homes i les dones en el matrimoni.

4.3 Balanç dels resultats de l'agenda feminista

L'impacte a curt, mitjà i llarg termini de la lluita feminista va ser molt important, ja que no va assentar només les bases d'una revolució social i política, sinó que la igualtat de gènere es va anar admetent a escala discursiva, legal i en les estructures socials. Va transformar, així mateix, l'agenda política de la

transició en la mesura que, tot i els esforços de les elits d'eludir les reformes en les relacions d'experiència (matrimoni, divorci, avortament, anticonceptius), aquestes es van imposar, com hem vist, per la vindicació constant i creixent d'uns feminismes plurals que mantenien aquests arguments de comú denominador sobre els drets de les dones. Reformes que el partit governant, Unió de Centre Democràtic, va haver d'adoptar, i que es recolliren parcialment en la Constitució de 1978 i en l'Estatut dels Treballadors aprovat el 1980.

Els feminismes es van constituir en nova avantguarda d'esquerra, paral·lela i simultània a la de la lluita per la democràcia dels *vells* i *nous* moviments d'oposició al franquisme. L'accés del PSC i del PSUC als ajuntaments (1979) va impulsar, especialment en les zones urbanes, la ruptura, o si més no, la paritat amb les prioritats típiques del moviment obrer en la creació de serveis municipals d'assessorament a les dones, centres de planificació familiar, guarderies... En l'àmbit estatal apareixerà, fruit de l'agenda feminista en la transició i, a imitació de les polítiques públiques europees, una modernització substancial de les relacions Estat-ciutadania pel que fa al divorci, que va tenir no poc impacte en la crisi d'UCD, i en el compromís del PSOE de despenalització de l'avortament. El moviment de dones es va erigir, així mateix, en agent socialitzador que va contribuir al canvi en la cultura política i va salvar l'esquerra del parany de la indiferència davant els drets de les dones. Sens dubte, sense el moviment feminista la història del trànsit de la dictadura a la democràcia hauria estat diferent. Va ser clau en una ràpida europeïtzació del conjunt de la població. La seva «llarga marxa a través de les institucions» aconseguiria modificar-les en clau d'obertura a l'eliminació dels obstacles per a la igualtat d'oportunitats per raó de gènere. Especialment amb la creació de l'Institut de la Dona, l'octubre de 1983, i del Ministeri d'Assumptes Socials, el 1988, que mitjançant traspassos a les comunitats autònomes, el 1985, va fer possible la creació d'organismes propis d'igualtat com Emakume. Les reformes en la dècada dels vuitanta van modificar relacions socials de gènere regulades per la legislació penal, social i laboral.

Els feminismes van ser un dels nuclis més actius de la transició. La seva incidència va ser múltiple per la seva condició transversal, en la politització de les dones i en els canvis en els estils de vida. En un balanç de les transformacions polítiques i socials de l'Espanya democràtica destaca l'impacte de l'agenda feminista en una nova estructura social que experimentarà canvis significatius d'ordre demogràfic per la incidència major de l'envelliment i, sobretot, per la reducció progressiva i accelerada de la natalitat. Els principals canvis induïts

per la lluita de les dones tenen tres dimensions entrelaçades d'ordre legal, cultural i familiar. Potser és molt significativa la postmodernització de la família, que esdevé nuclear, l'increment del treball assalariat de les dones en la provisió de recursos monetaris de les llars, i un tímid redisseny en la divisió del treball domèstic. En una dimensió cultural és molt notable el canvi de valors, la progressiva individuació i el clima de permissivitat moral i de gaudi de les llibertats fonamentals, i de la llibertat femenina, especialment.

El moviment feminista dels anys setanta va contribuir a la transició democràtica i al canvi social a Catalunya. Les seves reivindicacions en contra de la discriminació de les dones van ajudar a la creació d'instàncies institucionals i a la implementació de polítiques d'igualtat que van començar a desmantellar l'herència patriarcal franquista i van europeïtzar la societat.

En l'anàlisi de l'ordre social és tan fonamental la classe o la raça com el sexe: amb això el panorama s'eixampla i es percep la foto completa. Canvia la trama principal? Amb les percepcions de gènere es redimensionen les figures protagonistes i es restitueix la centralitat de les relacions d'experiència, i de la sexualitat, en el context de la rebel·lió de la minoria activa de dones de la segona generació del feminisme occidental que, des de 1968, havien sostingut que «allò personal és polític».

El moviment no va avançar mitjançant assoliments emblemàtics, sinó pas a pas, amb conquestes més modestes que, a partir de 1976, van ampliar en quantitat i abast geogràfic les seves intervencions públiques, posant fi a les iniciatives oportunistes del règim franquista, que va voler organitzar l'Any Internacional de la Dona el 1975, va eixamplar l'abast de les demandes de l'oposició en modernitzar el seu discurs, va sensibilitzar sobre l'opressió de les dones i va llançar la temàtica de la igualtat en els partits d'esquerra. Un tipus d'opressió que les elits ignoraven, va ser, finalment, funcional en la formació de quadres.

El moviment feminista, com el moviment obrer, amb una força i una extensió diferents, es va constituir com a agent mobilitzador de col·lectius socials i de noves idees en el comú denominador de la ruptura democràtica. Mitjançant pactes i claudicacions i sota la pressió dels poders fàctics, es va acabar imposant la reforma pactada, però el moviment de dones havia sembrat una llavor d'alta qualitat en l'emergent cultura política de la democràcia. Un moviment que, tot i que no va modificar inicialment el procés, l'acabaria marcant, com també succeiria amb les demandes en l'agenda col·lectiva, en el futur, procedents dels nous moviments socials.

La primera onada feminista és representada pel sufragi, la segona pels drets reproductius, la tercera pel feminisme institucional i la quarta, ja en el canvi de segle, per noves fites de mobilització en un nou cicle de contestació transnacional. En totes les fases del feminisme trobem publicacions significatives per a conèixer la seva ambició de canvi en les relacions socials de gènere. En el tardofranquisme i, sobretot, en la transició a la democràcia, que es perllonga entre 1977-1982, hi destaquen el *Butlletí del Moviment Democràtic de Dones* (1968), *Opción. Revista de la Mujer Liberada* (1976), *Vindicación Feminista* (1976-79), *Emancipació, butlletí de l'Associació Catalana de la Dona* i la fugaç *Mujeres Libres* (1977), *Endavant* (1978), el butlletí intern de l'Associació de Dones de Catalunya i *Poder y Libertad*, revista teòrica del Partit Feminista (1980), publicacions periòdiques representatives dels corrents plurals del feminisme actius a la societat catalana.

Els feminismes de la transició s'han d'emmarcar en un nou context cultural internacional, que rep l'herència dels moviments socials dels seixanta. Al nostre país, les notícies sobre el moviment hippy als EUA, el festival de Woodstock, la protesta punk a Anglaterra i la música més radical van arribar juntament amb la Revolució dels Clavells a Portugal, les últimes execucions del franquisme, la mort del dictador i la sortida de la clandestinitat dels partits en l'oposició, entre altres esdeveniments. Un context estatal força contrastat que també dona lloc al naixement d'un feminisme ric i plural. És un moment en el qual s'inscriuen una sèrie d'obres de referència per al moviment de dones de Catalunya d'autores com Maria Aurèlia Capmany, Núria Pompeia, Mireia Bofill, M.ª José Ragué, Mari Chordà, Magda Oranich, Amparo Moreno, Leonor Taboada, Montse Clavé, Maria Mercè Marçal o Victòria Sau.

La història de les dones i la necessitat de fer-la present va ser reivindicada en totes les publicacions del moviment feminista, des de *Dones en Lluita* o *Vindicación Feminista*, on s'escrivien articles i es reservaven espais fixos per a recordar-les fins a la col·lecció «Clàssiques Catalanes» de laSal, Edicions de les dones, on el projecte de recuperació té una gran ambició. En aquest sentit, els moviments feministes dels setanta promouen una nova historiografia.

Més enllà dels canvis legals i socials prou coneguts, es van obrir moltes portes i finestres simbòliques, es van fer moltes preguntes, tot cercant respostes diferents, van experimentar noves maneres de fer i es van atrevir a somiar i a posar el seu temps, energia i diners al servei d'aquests somnis.

5. L'ESTAT DEL BENESTAR I EL FEMINISME INSTITUCIONAL

Els canvis en l'ordenament jurídic foren importantíssims a Europa entre 1965 i 1985. L'Estat del benestar amplià la protecció a la maternitat, una política no exempta d'imperatius natalistes, tot i que no sembla que hi hagi cap correlació estadística entre ambdues.

L'últim quart del segle xx, a Europa, la vida quotidiana ha canviat profundament, sigui en les pautes familiars o en les relacions laborals quan, simultàniament, s'han revisat les premisses de l'Estat del benestar. Un període que, d'altra banda, coincideix amb l'exercici de l'autonomia política de Catalunya i la recuperació de les seves institucions.

El govern de Convergència i Unió (CiU), malgrat el seu caràcter conservador, va atorgar suport al reconeixement legal i la regulació dels drets socials de les parelles de fet. Així, ha donat una resposta progressista a una demanda social, basada en drets i llibertats democràtiques, plantejada per una societat que ha vist sorgir múltiples modalitats de convivència familiar. Un altre aspecte indicatiu del canvi social operat en els últims anys és l'anomenada revolució silenciosa de les dones, producte d'una triple casuística: l'augment considerable de l'educació femenina, la projecció creixent i continuada de les dones joves i adultes cap al món laboral, i el control eficaç de les dones sobre la seva fecunditat. Unes expectatives de noves trajectòries vitals per a les dones que topen amb obstacles molt potents com la precarietat en l'accés a la feina o la manca de polítiques de suport a la família. El corollari d'aquesta situació a Catalunya és la caiguda de la taxa de fecunditat, general a Occident, molt superior als països que no han desenvolupat ajudes i serveis públics d'atenció a la primera infància i en general a les tasques de cura.

Un altre repte polític del sistema de protecció social és l'envelliment de la població, per l'allargament en l'esperança de vida, que a Catalunya es presenta de manera continuada. L'augment de les dependències físiques i psíquiques de la gent gran, en un marc de forta tendència al canvi en la identitat i en la posició social de les dones, que defugen romandre a temps complet a les seves tradicionals tasques de cura a persones, planteja reptes importants per al sistema públic de protecció social. El govern de CiU va aprovar, el 1993, un pla integral de suport a les famílies que responia a una orientació conservadora en definir la família com «el recurs assistencial més efectiu, fruit de la solidaritat afectiva i/o consensual que conformen els valors humans i socials», i

considerava més eficients els recursos privats que els públics d'acord amb raons ideològiques, culturals i financeres, indubtablement. Els experts consideren que el balanç és decebedor, ja que va faltar voluntat política en els governs de CiU per a articular els serveis que facilitarien la conciliació entre ocupació i família. Els experts i polítics de l'oposició han coincidit a valorar que les dues llargues dècades de govern de Jordi Pujol presenten una oferta pública molt subsidiària, totalment allunyada del volum real de la demanda en atenció a la infància, en dotació de places de guarderia i cura de les persones grans mitjançant centres de dia, atenció domiciliària o creació de residències, tot i la voluntat universalitzadora que emana dels textos legals. D'aquesta manera, el recurs de contractació de treballadores familiars, majoritàriament estrangeres, s'ha anat generalitzant i ha constituït una reformulació de les solucions familiars davant el raquític suport públic. Catalunya participa en el segle XXI de les xarxes transnacionals de cura.

L'Institut Català de la Dona, a imitació dels organismes de l'anomenat «feminisme institucional», no va articular els denominats plans d'igualtat fins a 1989, amb un relatiu retard respecte a Espanya i la Unió Europea, a remolc i sense assignació econòmica substantiva per a les polítiques d'igualtat d'oportunitats. El primer, la vigència del qual s'estenia fins a 1992, perseguia erradicar les discriminacions formals; el següent, afavorir la igualtat d'oportunitats; i en el tercer, vigent entre 1998-2000, es prioritzava la sensibilització paritària de la vida d'homes i dones. L'Institut va ser dirigit per Joaquina Alemany fins que el govern tripartit catalanista i d'esquerres nomenà Marta Selva (2004-2010).

En el seu conjunt, les polítiques europees d'igualtat d'oportunitats han estat part essencial de l'acció modernitzadora. Per un costat, han promogut la creació d'oportunitats d'ocupació per a les dones, especialment en els països del sud, més endarrerits en la participació de mà d'obra femenina. Però, d'altra banda, han contribuït a augmentar les desigualtats entre els sexes en qüestions com la segregació en el treball, la diferència salarial i les prestacions socials. En efecte, l'acció global de la Unió Europea (UE) ha menyspreat els drets socials de les dones més seriosament que els dels homes.

Si bé existeixen encara diferències considerables entre els estats membres, la intervenció de la UE ha servit en gran mesura perquè les legislacions nacionals convergissin cap a una norma comuna, de manera que les condicions socials de les dones a tot Europa seguissin una pauta similar. Ha contribuït també a crear un cert sentiment d'identitat europea de les dones i a l'europeïtzació dels conflictes de gènere.

Per un costat, les polítiques d'igualtat d'oportunitats han permès tenir una ambiciosa agenda de drets de les dones europees. No obstant això, ho han fet juntament amb una legislació laboral relativament limitada per concepcions neoliberals. En primer lloc, respecte a l'acció positiva, s'han impulsat una sèrie d'accions positives específiques a favor de les dones, tant dins del mercat de treball com fora. S'han abordat mesures per a ser impulsades en el lloc de treball, al mateix temps que actuacions per a la cura dels menors, per a augmentar el nombre de dones en llocs de lideratge o per a combatre la violència contra les dones. En segon lloc, en paral·lel a aquestes mesures d'acció positiva, la Unió Europea ha adoptat també un compromís oficial amb la introducció de la dimensió de gènere (*mainstreaming*) en totes les polítiques europees.

La conclusió a la qual arriben els autors, tant respecte de les actuacions de les diverses institucions com de l'estudi dels casos de la comissió és que l'enfocament de la Unió Europea cap a la igualtat entre els homes i les dones ha passat d'una estratègia que es restringia al lloc de treball a l'acceptació gradual d'accions positives específiques i, des de 1996, a un compromís institucional amb la incorporació de la dimensió de gènere en el procés de polítiques públiques.

Tot i que el tema del benestar no figurava explícitament entre les reivindicacions dels moviments feministes que van néixer a finals dels seixanta i començaments dels setanta del segle XX, la cerca d'un benestar entès en el sentit més ampli de qualitat de vida, així com la possibilitat de definir el projecte propi de vida i actuar sobre el món, ha estat en la base d'allò que ha mogut les dones a participar en aquests moviments. I la manera com les dones han encarat aquesta cerca del benestar ha marcat les polítiques del moviment feminista, mentre que els resultats obtinguts, el contrast entre les expectatives i l'evolució del context social han obligat a nous replantejaments i reflexions que porten a una redefinició del que podem entendre per benestar.

El feminisme institucional a Catalunya, Espanya i la Unió Europea conviu amb potents realitzacions del moviment feminista com ara la Llibreria de les Dones, al carrer de Lledó, 10, de Barcelona, que va ser la primera de l'Estat espanyol. Es va obrir el 14 de maig de 1977 i pretenia ser un lloc on qualsevol dona podia adreçar-s'hi per a diverses coses, des de comprar un llibre fins a aconseguir una advocada, o esbrinar quins actes d'àmbit feminista es feien cada setmana. Volia ser la llibreria del moviment feminista. Poques setmanes després

de l'obertura de La Llibreria de Dones, obrí laSal Bar-Biblioteca Feminista al carrer de la Riereta, 8. L'objectiu era cobrir la necessitat imperiosa que «tenim les dones de disposar d'un espai, d'una informació, d'una possibilitat d'expressió i d'una plataforma d'acció».

Després de les Jornades Catalanes de la Dona del maig de 1976 es van obrir tantes portes, es van descobrir tants camins, es van despertar tants anhels i es van fer realitat tants somnis... És així que el juny de 1977 s'obria laSal. Durant aquell interval de temps, cinc dones havien posat damunt la taula la fantasia diferent de cada una d'elles, d'un espai de les dones i per a les dones. Havien definit el projecte comú per a poder finalment obrir les portes d'un espai polifacètic de trobada, debat i experimentació. L'espai va durar dos anys i mig i en ell va néixer el projecte de realitzar la primera *Agenda de la Dona* de l'Estat espanyol a finals de 1977, que va donar pas a l'editorial feminista laSal, Edicions de les Dones, que va començar al bar laSal. L'editorial es presentava de la manera següent: «Som una editorial feminista: laSal Edicions de les dones. Publicarem llibres escrits per dones, que siguin expressió de les dones. En aquest sentit volem recuperar escrits d'autores ja conegudes per altres publicacions, però oblidades en la seva creació literària més íntima». Amb les seves publicacions, l'editorial laSal va donar entrada a idees i tendències de la cultura feminista del moment, al mateix temps que s'esforçava per a recuperar la nostra memòria històrica. Durant dotze anys, laSal va impulsar la cultura de les dones al mateix temps que proporcionà una gran quantitat de recursos per a construir una consciència i una identitat de gènere.

El 1984 es va obrir el Centre de Dones, al carrer de Rosselló, 256 de Barcelona. Recollia l'esperit del feminisme independent de la Casa de la Dona i, a més d'oferir un espai de debat obert, volia ser un centre de documentació, d'arxiu de material i de recerca feminista lesbiana. S'hi feien trobades, es va editar un butlletí i s'hi van arribar a fer festes de fins a 100 dones. Un any més tard va néixer la Red de Amazonas, que publicava una revista del mateix nom. Des d'aquest centre es va formar una nova Assemblea de Feministes Independent i va sorgir el projecte i la realització de La Nostra Illa, inaugurat l'octubre de 1986, espai lúdic/cultural de dones per a dones, al carrer Reig i Bonet, 3 de Barcelona, que encara està en funcionament. En la celebració dels vint anys de les Jornades, nous repertoris d'acció i un notable pluralisme feminista caracteritzaren el moviment a Catalunya.

6. CRISI I MOBILITZACIÓ AL CANVI DE SEGLE

En l'escriptura de la història dels moviments socials, la historiografia ha sobrevalorat sovint una mostra documental com és la premsa que publicà, amb menor o major continuïtat, com a portaveu de la seva acció col·lectiva, i actuà com a instrument o eina per a la difusió i la socialització de les *idees*, i com un espai molt rellevant per a la sociabilitat i cohesió. Així, esdevé la premsa feminista catalana que, com hem vist, sorgeix en totes les onades feministes del segle xx. Cal recordar que el 1906 apareixen *El Gladiador* de la Societat Progressiva Feminista, i *Or y Grana* que promou la Lliga Patriòtica de Dames, dues publicacions que s'expliquen a la recíproca.

Entre 1990-2010 sorgeixen altres títols en lletra impresa que denoten les pràctiques feministes plurals a Catalunya: *Tribades* (1989-1992), *Mate Lila* o *Eix Violeta* i *Dones Lliures* en són bons exemples. També n'hi ha de vinculades al feminisme acadèmic (*Duoda*), i d'altres a les noves opcions organitzatives com *Full informatiu de la Xarxa Feminista* (1996-2009) o *Reflexions en femení* (1999).

Per definició, un moviment social pot expressar les inquietuds, demandes o crítiques d'un conglomerat social format per grups diferents, amb diversos graus d'organització, als quals els uneixi compartir unes reivindicacions i uns problemes comuns. Aquesta diversitat és la que ha caracteritzat els moviments feministes abans i ara. Aquest fet produeix el que podríem denominar els seus «temps discontinus», característica que acostuma a ser similar en tots els moviments socials. Si comparem les diferents onades feministes, el que tenen en comú les seves demandes és que es basen en la constatació de les societats i la seva organització social, econòmica i cultural han canviat històricament, però en cada cas s'ha mantingut la jerarquia entre els gèneres i la discriminació. Per això, el feminisme reapareix a través del temps i ho continuarà fent en el futur.

El moviment sufragista es va desintegrar poc abans que s'atorgués el dret al vot a les dones en molts països occidentals. La concessió del vot i la desaparició del sufragisme van fer que sectors polítics predominants de l'època consideressin que les dones ja no tenien problemes i es firmés el certificat de defunció del feminisme. A finals dels setanta, però, va haver-hi una rebel·lió de les dones vers una situació social que seguien considerant discriminatòria. Què reivindicaven en aquell moment les dones? No seguien exigint només l'accés a les activitats i els llocs dels quals estaven excloses, ja no per prohibició legal sinó pels usos i costums, sinó que van plantejar tres noves àrees de problemes: en primer lloc,

assenyalaren que la seva biologia no les condicionava per a ser exclusivament mares; que tenien dret a la sexualitat i al plaer, al control del seu cos i a decidir lliurement si volien o no la maternitat. Això implicava que s'hauria de desenvolupar un nou àmbit de drets individuals, els drets reproductius. En segon lloc, plantejaven que les relacions entre els homes i les dones tenien un component de poder. «Allò personal és polític» fou l'eslògan que es va encunyar per a mostrar aquest fet. Finalment, assenyalaven l'existència d'una dicotomia entre allò públic (l'economia, la política i la cultura) i allò privat (la família) i que el rol que tenen les dones en l'àmbit privat és tan important per al funcionament social com el públic. La família és també una unitat de producció de béns i serveis que descansa sobre el treball —no sols no remunerat, sinó no reconegut de la mestressa de casa.

El sistema de gènere desigual opera en molts nivells que es reforcen mútuament i per això ha sobreviscut durant tants mil·lennis. Com que l'expressió de la desigualtat és diferent, les dones s'han trobat amb discriminacions de diferent tipus i en cada un dels períodes de resurrecció del feminisme es plantegen reivindicacions específiques. El feminisme té temps discontinus de visibilitat i de mobilització. Però tant en un període de presència activa com en un altre existeix una xarxa de dones que continua actuant. Molts han indicat que aquest moviment de dones és més ampli que el moviment feminista, cosa certa. Però no es pot oblidar que les conquestes de les dones han estat associades a la mobilització feminista i no tant a l'existència de les associacions femenines.

No és possible imaginar que mentre segueixin existint discriminacions, no arribi un moment en què tornés a sorgir un moviment potent amb altres reivindicacions. Seran les dones que en aquesta ocasió es mobilitzin, les responsables d'identificar, percebre i definir «els seus problemes» i, a partir de la problematització sorgiran, sens dubte, les noves demandes. Catalunya ha estat un exemple interessant de com el moviment feminista fou capaç de mobilitzar les dones durant la transició reivindicant l'especificitat de la desigualtat femenina i la necessitat de desenvolupar un marc de drets de les dones. La seva actuació va possibilitar la implementació de polítiques públiques d'igualtat d'oportunitats perquè aquests nous drets s'apliquessin en la realitat social.

L'agència del feminisme en la tercera onada va fer palesa la segregació laboral, el biaix salarial, els límits de la meritocràcia en l'accés a posicions de poder i els múltiples «sostres de vidre». La llibertat de les dones, com la utopia igualitarista de gènere, han topat amb agressions masclistes i assetjaments múltiples en

el que coneixem com a violència contra les dones que al segle XXI s'expressa en el moviment feminista transnacional que adopta el Me Too.

The feminist is the longest revolution.

JULIET MITCHELL (1968)

BIBLIOGRAFIA SELECTA

- BALCELLS, A. (2015). *Vuit feministes catalanes entre 1889 i 1976*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.
- BLASCO, I. (2003). *Paradojas de la ortodoxia. Política de masas y militancia católica femenina en España (1919-1939)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza.
- (2018). *Mujeres, hombres y catolicismo en la España contemporánea. Nuevas visiones desde la historia*. València: Tirant Humanidades.
- BLASCO, S.; MAGALLÓN, C. (2020). *Feministas por la paz. La Liga Internacional de Mujeres por la Paz y la Libertad (WILPF) en América Latina y España*. Barcelona: Icaria.
- BOCK, G. (2001). *La mujer en la historia de Europa*. Barcelona: Crítica.
- BOFILL, I. (1998). *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Associació de dones per a la celebració dels 20 anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona.
- CAPMANY, M. A. (1973). *El feminisme a Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- DI FEBO, G. (1979). *Resistencia y movimiento de mujeres en España, 1936-1976*. Barcelona: Icaria.
- DUCH, M. (1981). «La Lliga Patriòtica de dames: un projecte del feminisme nacional conservador». *Or i Grana, Quaderns d'Alliberament*, núm. 6, p. 123-137.
- (2005). *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola Editors.
- (2009). *Micaela Chalmeta*. Valls: Cossetània Edicions.
- (2013). DUCH, M. «Les relacions socials de gènere en la trajectòria del catalanisme polític». A: DUCH, M. [coord.]. *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola editors.
- (2016). «Mundo, Demonio y Carne. Proceso de secularización, feminización de la religión y sociabilismo católico en la diócesis de Tarragona», *Laicidad y creencias. Feminismos*, núm. 28, p. 269-292.

- (2018). «La quiebra de la ciudadanía: supervivencia y represión de género en la Cataluña del primer franquismo». A: EGIDO, A.; MONTES, J. *Mujer, franquismo y represión: una deuda histórica*. Madrid: Sanz y Torres, p. 253-269.
- DUCH, M.; ARNABAT, R., i GAVALDÀ, A. (2019). *La Catalunya associada (1868-1938)*. València: Publicacions Universitat de València.
- FERNÁNDEZ BUEY, F. «Els moviments socials alternatius: un balanç». A: PRAT, E. [coord.] (2004). *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- FRASER, N.; HONNETH, A. (2003). *¿Redistribución o reconocimiento?* Madrid: Ediciones Morata.
- GARCÍA, B. (2017). *Maria Dolors Bargalló, feminista i propagandista d'Esquerra*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- MARÍN, D. (2018). *Espiritistes i lliurepensadores. Dones pioneres en al lluita pels drets civils*. Barcelona: Angle Editorial.
- MARTIN I BERBOIS, J. L.; TAVERA, S. [ed.] (2019). *Sufragisme i sufragistes. Reivindicant la ciutadania política de les dones*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia i Memorial Democràtic.
- MONSERDÀ, D. (1909). *Estudi feminista*. Barcelona: Lluís Gili.
- (1910). *Conferència sobre l'Acció Catòlica Social femenina*. Barcelona: edició de l'autora.
- MOSSE, G. (2001). *La imatge de l'home*, Madrid: Talasa.
- NASH, M. (1999). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus.
- (2004). *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Barcelona: Alianza Editorial.
- (2007). *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- (2014). *Feminidades y masculinidades: arquetipos y prácticas de género*. Madrid: Alianza.
- OBERSCHALL, A. (1973). *Social conflict and social movements*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- PÉREZ LEDESMA, M. «“Nuevos” y “viejos” movimientos sociales en la transición». A: MOLINERO, C. [ed.] (2006). *La transición treinta años después*. Barcelona: Península, p. 117-154.
- REAL MERCADAL, N. (1998). *El club femení i d'esports de Barcelona, plataforma d'acció cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- SCOTT, J. (1998). *Seeing Like a State: how certain schemes to improve the human condition have failed*. London: Yale University Press.
- TAVERA, S.; NASH, M. (2003). *Las mujeres y las guerras. El papel de las mujeres en las guerras de la edad antigua a la contemporánea*. Barcelona: Icaria.
- TILLY, C. (1997). *El siglo rebelde, 1830-1930*. Saragossa: Prensas universitarias.
- VEGA, E. (2010). *Pioneras y revolucionarias. Mujeres libertarias durante la República, la Guerra Civil y el franquismo*. Barcelona: Icaria.

PREMSA CLANDESTINA

PRESENTACIÓ DEL DOSSIER MONOGRÀFIC SOBRE PREMSA CLANDESTINA

Daniel CASALS I MARTORELL¹

Josep Maria FIGUERES I ARTIGUES²

Grup d'Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània
Universitat Autònoma de Barcelona

Les publicacions clandestines són conseqüència directa de l'establiment de restriccions en el sector de la premsa per part de règims totalitaris, un fenomen que és present en la història de la comunicació social i que s'ha donat en diferents països i èpoques. Aquestes capçaleres neixen i sobreviuen en condicions de desigualtat amb els rotatius oficials, perquè les primeres existeixen fora de la llei i perquè el poder ni les reconeix ni les empara. Es confegeixen amb menys recursos i en condicions precàries i són deutores de l'esforç de persones i d'organitzacions —que sovint també són fora de la legalitat— que es posen en risc per oferir a la ciutadania el dret a la informació que el poder totalitari els segresta. Aquest sistema, a més, actua implacablement contra aquestes revistes i en reprimeix els promotors amb mesures com ara sancions econòmiques, inhabilitació, presó i, fins i tot, la mort.

Els propòsits de la premsa clandestina són diversos. La seva sola existència ja és una mesura d'oposició als règims que la prohibeixen. Els rotatius proscrius defensen idees i informen de fets i temes que els poders pretenen silenciar amb mecanismes com la censura i la por. Centren la mirada en els aspectes de la política, la societat i la cultura que el sistema opressor vol ocultar. I, a més de ser un canal d'informació, tenen l'objectiu de cohesionar els grups que les confegeixen, com organitzacions sindicals, partits polítics i entitats culturals, que també són dissidents del poder i que actuen al marge de la llei.

1. E-mail: Daniel.Casals@uab.cat

2. E-mail: JosepMaria.Figueres@uab.cat

En el context dels territoris de parla catalana, les publicacions clandestines elaborades a l'interior i les produïdes a l'exili s'han resistit a la política de repressió que han dut a terme diferents règims polítics, com ara el franquisme. A l'empara de les lleis de premsa i d'impremta de 1938 i 1966, aquest sistema feixista va controlar el sector del periodisme, amb instruments com la censura i el nomenament dels directors dels diaris. Hi va vetar temes i idees que li eren incòmodes i, sobretot durant la primera època, no hi va permetre d'usar la llengua catalana. Les publicacions clandestines, en canvi, van defensar i exposar, en català, les idees i els fets que el règim esmentat volia silenciar, i també van voler cohesionar la comunitat que havia sofert represàlies i havia quedat al marge del poder, dins del país o fora.

Aquest dossier monogràfic, que focalitza la mirada en l'època franquista, és fruit de la col·laboració entre la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans; el Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània (2017SGR1696), reconegut i finançat per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR) de la Generalitat de Catalunya, i el projecte d'investigació FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE), concedit pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat. Els quatre treballs que conté estudien, d'una banda, capçaleres produïdes, durant el segle xx, per diferents comunitats catalanes de l'exterior, localitzades concretament a l'Estat francès, i, de l'altra, publicacions elaborades en dues àrees catalanòfones incloses a l'Estat espanyol: les illes Balears i Catalunya.

Rosa Calafat Vila, professora titular de la Universitat de les Illes Balears, té com a objecte de recerca els *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, que van ser elaborats i editats a Perpinyà entre 1945 i 1947, al voltant del Grup d'Estudis Polítics. Els resultats d'aquesta investigació analitzen els continguts que aquesta revista, escrita en llengua catalana, va incloure a les seves pàgines a l'entorn de la història, els mites i especialment l'idioma, com a elements cohesius de la comunitat catalana de l'exterior, tot resseguint la narrativa simbòlica pròpia del catalanisme polític del Nou-cents. Aquesta capçalera tenia el propòsit de reconstruir el país i consolidar l'ideari polític que havia de guiar el govern de Catalunya que pensaven que s'havia de constituir en el futur immediat.

Daniel Casals i Martorell, professor titular de la Universitat Autònoma de Barcelona, investiga la presència de la llengua catalana com a tema d'interès de tres publicacions elaborades a França, per part de les agrupacions de catalans que hi vivien, entre les dècades dels anys quaranta i seixanta del segle xx: el *Butlletí*

d'Informació Interior del Casal de Catalunya de París; *Foc Nou*, de Tolosa de Llenguadoc, i el *Butlletí* del Centre Català de Marsella. Aquestes revistes informaven, en català, de l'activitat cultural que duia a terme la comunitat catalana de l'exterior i, en matèria de llengua, van parlar de temes que la censura franquista tenia vetats a la premsa de l'interior, com la figura i l'obra de Pompeu Fabra, l'ensenyament del català i la seva presència als mitjans de comunicació.

L'article de David Ginard Féron, professor titular de la Universitat de les Illes Balears, té com a objectiu estudiar la premsa que va sortir entre els anys 1921 i 1977 produïda pel Partit Comunista de les Illes Balears, vinculat al Partit Comunista d'Espanya. Els resultats del treball apunten que hi va haver una època en què aquestes publicacions es van poder estendre i una altra de restriccions que va arribar amb el franquisme. Aquestes capçaleres van cohesionar els diferents corrents d'ideologia comunista dels territoris insulars esmentats. Durant la dictadura franquista van ser confegides amb recursos precaris i, sota l'amenaça de la repressió, van sortir d'una manera irregular per les condicions de clandestinitat en què van ser elaborades i van tenir un impacte social relativament limitat.

Mar Massanell i Messalles, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, reviu la represa de la divulgació de la normativa de la llengua catalana a la premsa durant el franquisme, a través d'una aproximació a la figura i l'obra de qui en fou pioner: l'arxiver, professor de català i divulgador lingüístic Mateu Piguillem i Casadejust, que va inserir l'espai «Secció filològica» a les pàgines de la revista clandestina *Jovenívola*. Aquesta publicació va actuar com a butlletí interior de l'Orfeó Català entre 1955 i 1960, i va conèixer dues èpoques: en la primera i més dilatada, de juny de 1955 a maig-juny-juliol de 1959, circulava ciclos-tilada, mentre que en la segona, de vida efímera, fou editada i disposava d'un dipòsit legal.

Els estudis sobre la premsa clandestina com els que integren aquest monogràfic permeten donar a conèixer aquestes capçaleres i ampliar-ne el catàleg. Alhora fomenten la consulta de col·leccions d'aquest tipus de rotatius, i estimulen la recerca en aquesta disciplina. Així mateix, reconstrueixen episodis no prou coneguts de la història del periodisme dels territoris de parla catalana i reconeixen el compromís i el risc que van assumir els compatriotes que, a l'interior i a l'exterior, van elaborar aquestes revistes per vèncer el silenci que els règims totalitaris volen imposar.

PREMSA I PROPAGANDA COMUNISTA A LES ILLES BALEARS (1921-1977)¹

David GINARD I FÉRON²
Universitat de les Illes Balears

Lliurat el 8 de maig de 2020. Acceptat el 21 de juliol de 2020

RESUM

Anàlisi de l'evolució de la premsa comunista de les Balears des dels seus orígens fins al període franquista. La precarietat de mitjans tècnics i humans, i la freqüent situació de clandestinitat determinaren les enormes dificultats dels periòdics editats pel PCE per assolir una periodicitat regular i un impacte social rellevant. De tota manera, aquestes publicacions serviren com a canal de formació i cohesió interna del comunisme balear en els temps més difícils.

PARAULES CLAU

Comunisme, Segona República, Guerra Civil, antifranquisme, premsa clandestina, dictadura.

Press and communist propaganda in the Balearic Islands (1921-1977)

ABSTRACT

An analysis of the evolution of the communist press in the Balearic Islands from its origins to the Francoist period. The precariousness of technical and human resources and the frequent need for secrecy created huge difficulties for the

1. Aquest treball s'emmarca dins el projecte de recerca PGC2018-098191-B-I00.

2. E-mail: dginardferon@gmail.com

newspapers published by the Spanish Communist Party in terms of achieving regular publication and relevant social impact. In any case, these publications served as channel for training and provided the Balearic communist movement with internal cohesion during its most difficult times.

KEYWORDS

Communism, Second Spanish Republic, Spanish Civil War, anti-Francoism, underground press, dictatorship.

Per al moviment comunista del segle xx, la premsa de partit fou un instrument clau que li permeté, malgrat la seva posició ultraperifèrica dins l'espectre polític i sindical, agitar consciències, formar militants i difondre doctrines. El rol d'aquests periòdics i d'altres materials informatius i/o propagandístics adquirí un especial significat en les freqüents èpoques de clandestinitat i/o semiclandestinitat. Més encara dins un àmbit territorial com el de les Balears, sotmès sovint a aïllament comunicatiu i on l'esquerra obrera tenia una implantació més aviat discreta. Tot plegat, no hi ha dubte que l'estudi de les publicacions orgàniques locals i regionals promogudes pels comunistes constitueix —malgrat la seva aparent marginalitat— un termòmetre força precís de l'estat orgànic i la influència social que assoliren en cada moment històric.

El text següent té com a objecte analitzar l'evolució de la premsa comunista balear, amb particular atenció a l'època franquista i al periòdic *Nuestra Palabra / Nostra Paraula*. En primer lloc s'abordaran els antecedents fins al final de la Guerra Civil, tot destacant que, en produir-se la victòria franquista, el comunisme balear gaudia d'una de les experiències de producció periodística més notòries de l'Estat. A continuació es tractarà de la represa frustrada que protagonitzaren els ultraclandestins periòdics comunistes balears del decenni dels quaranta, així com de l'ampli període comprès entre 1948 i 1968, en què la premsa editada pel PCE illenc es reduí a la mínima expressió, dins un context de naufragi de l'activitat de resistència. En tercer lloc es parlarà de la reaparició (1968) de *Nuestra Palabra*, que culminà en el tardofranquisme (1974-1975) amb una perceptible millora de la qualitat, regularitat i difusió, sempre dins la precarietat característica de la publicació. Finalment, s'abordarà el «cant del cig-ne» representat per l'etapa 1976-1977, en què, iniciat el camí cap a la legalitat,

Nostra Paraula semblava destinada a esdevenir un òrgan de premsa de circulació normal, un camí que es veurà trencat amb la crisi interna derivada dels resultats electorals del 15 de juny de 1977.

1. ORÍGENS, REPÚBLICA, GUERRA (1921-1939)

La premsa i la propaganda produïdes pel PCE a les Balears durant l'època franquista no sorgiren com per art d'encanteri. Malgrat la imatge tòpica que atribueix un conservadorisme extrem a l'arxipèlag, durant el primer terç del segle xx s'hi implantaren tots els corrents republicans i d'esquerres, amb un ampli desplegament territorial i una capacitat d'incidència que es manifestà de manera particular mitjançant la xarxa de cases del poble, les societats obreres i la premsa periòdica. El comunisme, en concret, disposà en els decennis del vint i dels trenta d'un petit nucli de seguidors fidels, que foren capaços d'editar i de distribuir diversos periòdics de la seva ideologia, els quals assoliren una regularitat i uns tiratges si més no comparables als dels òrgans locals republicans, socialistes i anarcosindicalistes.

El comunisme balear es va estructurar la primavera de 1921, dins el context de l'escissió tercerista; en concret, després de la segona ruptura interna del PSOE que donà pas a la formació del Partit Comunista Obrer. Així, a la ciutat de Palma una vintena de militants liderats per Josep Pons Anglada, Antoni M. Alzina i Ignasi Ferretjans, procedents en bona mesura de les Joventuts Socialistes, constituïren una Agrupació Comunista. Aquesta gaudí d'una respectable influència sindical per causa de la seva aliança estratègica amb la CNT, i edità un dels poquíssims periòdics d'aquesta ideologia a Espanya. Es tractava d'*El Comunista Balear*, «órgano de la Agrupación Comunista Palmesana»; una revista quinzenal dirigida pel tipògraf Antoni M. Alzina, redactada íntegrament en castellà i de la qual s'editaren disset números entre el setembre de 1921 i el maig de 1922. S'imprimia a la Tipografia de Salvador Calatayud i tenia l'oficina al número 32 del carrer de Ballester (seu provisional de la Casa del Poble). Es distribuï a Palma, en barris perifèrics de la ciutat com Gènova i El Terreno, a municipis mallorquins com Alaró, Manacor, Marratxí i Sóller, i a la localitat menorquina de Ciutadella. El seu to, prototípic del de la premsa del primer comunisme espanyol, revela les pèssimes relacions entre les dues famílies del tronc socialista, que tindrien el punt culminant arran de les eleccions municipals de febrer de

1922 a Palma (Gabriel, 1973: 134-141; Marimon, 2016: 171-174; Ginard, 2019: 50-56).

Desarticulat pràcticament durant la Dictadura de Primo de Rivera, el PCE illenc es va reconstruir el 1930-1931, en un procés en què la premsa exercí una funció essencial. Ja el 1924, els comunistes de l'arxipèlag s'havien integrat dins la Federació Comunista Catalano-Balear, que comandaven des de Barcelona els sindicalistes revolucionaris de Joaquim Maurín. Des de mitjans 1930, activistes illencs com Antoni Bauzà, Gabriel Campomar, Miquel Llabrés, Ateu Martí, Joan Picornell i Aurora Picornell cotitzaren i/o escriviren articles per a l'òrgan maurinista *La Batalla*, publicació que arribava amb certa regularitat a Palma. La cèlebre fotografia de novembre de 1930, en què un grup de 28 militants i simpatitzants a punt de marxar de pícnic exhibien exemplars del número de *La Batalla* dedicat a la commemoració del XIII aniversari de la revolució bolxevic, és prou significativa de la centralitat de la premsa de partit en l'univers simbòlic dels comunistes mallorquins del moment (Gabriel, 1973: 175-176; Durgan, 1996: 36-53; Ginard, 2016: 21).

En produir-se, al començament de 1931, la ruptura entre els comunistes illencs i el grup de Maurín —que havia format el Bloc Obrer i Camperol—, s'emprengué l'edició d'un nou periòdic amb seu a Palma i dirigit per l'activista anticlerical Ateu Martí. Es deia *Nuestra Palabra*, expressió que traduïa al castellà la capçalera *Nashe Slovo* usada per Trotski a París el 1914-1916 i que també ha estat aprofitada històricament per altres publicacions marxistes d'Espanya i l'Argentina. Amb una periodicitat que oscil·là entre setmanal i quinzenal, *Nuestra Palabra* fou editada en l'estadi temporal gener de 1931 - juliol de 1936, amb algunes interrupcions (octubre-novembre de 1931, estiu de 1932 - febrer de 1934 i octubre de 1934 - maig de 1935). Malgrat els constants problemes amb la censura —ja l'octubre de 1931 fou suspesa i reemplaçada temporalment per l'únic número de la segona etapa d'*El Comunista Balear*—, la revista es consolidà, assolí un tiratge de 1.700 exemplars i es distribuï a tot l'arxipèlag. Es tracta, novament, d'un episodi força audaç en el context del minoritari comunisme espanyol del decenni dels trenta; pensem, per exemple, que ni al País Valencià ni a Catalunya hi hagué en aquell període cap publicació afí al PCE que aconseguís la mateixa regularitat. La premsa comunista estatal estigué sotmesa a constants multes i confiscacions; entre el novembre de 1932 i el juny de 1933 *Mundo Obrero* fou comissat 40 vegades. Tot plegat, sobta l'esforç de difusió propagandística realitzat pels comunistes illencs, més tenint en compte la seva reduïda

militància i implantació electoral (uns 1.000 vots en les eleccions de novembre de 1933). Certament, sense *Nuestra Palabra* no hauria estat factible la progressiva sortida de la marginalitat del PCE local, en bona mesura fonamentada en l'expansió en àmbits que, com el sindicalisme i el feminisme, foren àmpliament tractats en les pàgines de la publicació. De manera significativa, la mítica Aurora Picornell Femenías (1912-1937) «La Passionària de Mallorca» —companya de l'agent de la Komintern Heriberto Quiñones i precursora de la commemoració del Dia de la Dona Treballadora a l'illa— forjà el seu prestigi en els articles publicats en aquesta revista.

Al marge de *Nuestra Palabra*, caldria tenir en compte que la influència comunista es deixà notar en altres publicacions obreristes locals de caràcter unitari editades a les Balears durant la Segona República. En seria un exemple el quinzenal eivissenc *Masas*, publicat entre l'1 d'abril i el 15 de juliol de 1935. Malgrat afirmar en el seu primer número que «MASAS no defiende a partido alguno determinado, es la concreción de un sentir que engloba a hombres de diversas tendencias partidistas»,³ les seves pàgines estigueren en tot moment fortament impregnades per l'estil de l'antifeixisme comunista. Altrament, diversos indicis ens permeten saber que entre 1931 i 1936 circularen també per les Balears alguns òrgans comunistes estatals com *Mundo Obrero* i *La Lucha*, així com el barceloní *Heraldo Obrero* (Cruz, 1987: 67-70; Nadal, 1991: 5-18; Picornell, 2012; Ginard, 2016: 43-147; Ginard, 2020: 61-77).

Durant la Guerra Civil, els comunistes balears conservaren el seu òrgan a Menorca, l'única illa que restà en el territori lleial a la República. La revista traduï la seva capçalera al català, tot passant a anomenar-se *Nostra Paraula*, expressió no gens correcta des del punt de vista lingüístic i que denota un ús més aviat emblemàtic de la llengua. Inicialment fou setmanari, però des del número 20 esdevingué bisetmanal, i fins i tot proclamà en diverses ocasions la voluntat de funcionar com a diari. D'aquesta manera, entre el novembre de 1936 i el gener de 1939 aparegueren ni més ni menys que 226 números. El principal impulsor de la publicació fou Heriberto Quiñones, qui n'ocupà la direcció fins al març de 1937. Malgrat les deficiències tècniques i l'escassa qualitat informativa, en el període 1936-1937 *Nostra Paraula* reflectí les principals polèmiques internes de la Menorca republicana, en particular la que enfrontà Quiñones amb els socialistes

3. *Masas*, núm. 1, primera quinzena d'abril de 1935, p. 1.

i anarcosindicalistes i culminà amb la seva expulsió de l'illa. Des de 1938, les dificultats econòmiques i la creixent censura aplicada per l'Estat republicà determinaren el declivi de la qualitat de la revista, cada vegada més centrada en la reproducció de notícies d'agència o de publicacions comunistes d'àmbit estatal, com *Frente Rojo*. Tot i això, és certament meritori que el periòdic persistís fins pràcticament els darrers dies de la Menorca republicana. Altrament, les Joventuts Socialistes Unificades —ubicades cada vegada més sota el camp d'influència del PCE— editaren en temps de guerra a Maó la revista *Adelante*, que desaparegué l'octubre de 1938 (Ginard, 1999: 149-156).

En definitiva, en produir-se l'ocupació total del territori pel bàndol franquista el comunisme balear disposava d'una rellevant trajectòria, protagonitzada per militants de dues generacions, que havien estat capaços d'estendre el seu credo polític entre els sectors més combatius del moviment obrer, tot captant una part de la base juvenil i sindical de la Federació Socialista Balear i arrabassant força terreny a una CNT que es trobava en franc retrocés. Aquesta expansió havia tingut com a instrument essencial la premsa de partit, en consonància amb una cultura militant bolxevic que atorgava un rol clau a l'agitació i a la propaganda; n'és un exemple l'aplicació de mecanismes com l'emulació socialista entre les diverses cèl·lules a l'hora de distribuir el periòdic. La virulenta repressió practicada pels vencedors no trencà per complet la transmissió de consignes entre els militants i simpatitzants que sobrevisqueren a la fase més aguda de les persecucions, com ho demostra la primerenca estructuració dels comunistes a centres de reclusió com Can Mir, la colònia penitenciària de Formentera o la presó femenina de Can Sales. No és d'estranyar, per tant, que en els quatre decennis següents el comunisme illenc perseveràs en aquesta tradició i que els successius comitès clandestins es fixassin com a tasca essencial el relleuament d'un òrgan de premsa local.

2. REPRESSES I DESFETES (1939-1968)

Entre el 1943 i el 1948, els comunistes balears reconstruïren la seva estructura organitzativa a l'interior fins al punt de trencar amb la tradicional hegemonia del PSOE i la UGT en el moviment obrer i esdevenir la principal força política antifranquista de les Illes. La relativament forta implantació de l'organització clandestina del PCE s'explica perquè molts ciutadans descontents

s'adscriviren als grups resistents en funció del limitadíssim ventall d'opcions disponibles en cada moment i lloc; en conseqüència, des de molt aviat, el Partit Comunista obtingué a les Balears la col·laboració, per simple exclusió, d'antics militants socialistes i republicans. Tot plegat, es creà una estructura organitzativa amb presència a les tres principals illes de l'arxipèlag que inclogué comitès comarcals i cèl·lules en què s'arribaren a enquadrar uns quants centenars d'activistes.

La implacable repressió practicada pels vencedors i el deteriorament de les condicions de vida i de treball propiciaren un ràpid desgast del suport social al règim franquista. En aquestes circumstàncies, òbviament la resistència organitzada havia d'assolir unes dimensions circumscrites a la construcció d'unes xarxes de solidaritat amb els presos i d'uns modestos canals de comunicació que permetessin expressar el descontentament. De manera significativa, en els primers temps l'activitat principal dels grups clandestins consistí en la recaptació de cotitzacions amb l'objectiu d'ajudar els represaliats i les seves famílies. A mesura que es produí l'alliberament del gruix dels presos capturats durant la Guerra Civil, les actuacions s'orientaren de manera gairebé exclusiva cap a l'edició i distribució de propaganda antifranquista. Cal tenir en compte que a les Balears no es configuraren nuclis guerrillers i que l'activisme laboral a les fàbriques fou molt limitat.

Les accions de propaganda contra la dictadura estan documentades des dels primers temps de postguerra. Així, per exemple, un informe de l'alcaldia de la localitat menorquina des Castell, datat el 31 d'agost de 1939, denuncià la troballa en diversos indrets del municipi de «pasquines marxistas» redactats a mà amb la llegenda «hobra [sic] del fascismo. Niños sin padre, niños sin pan».⁴ Per descomptat, les autoritats policials procediren tot seguit a una investigació per determinar-ne els autors, sense cap resultat. Sabem, també, que es distribuí propaganda comunista a Mallorca amb motiu d'esdeveniments com el referèndum sobre la Llei de successió, celebrat el 6 de juliol de 1947, o el Dia dels Difunts, tot al·ludint a la repressió practicada pels franquistes el 1936-1937.

El PCE considerava essencial per a l'extensió organitzativa comptar amb una xarxa d'òrgans regionals que denunciassin els problemes concrets de cada territori i instruïssin el poble antifranquista. Pensem que, en aquella etapa, la premsa editada a l'exili topava amb dificultats extremes per penetrar a l'interior. Així, fins a la primavera de 1948 s'editaren i distribuïren a les Balears *Nuestra*

4. Arxiu Històric de la Biblioteca Pública de Maó, Fons Delegació del Govern a Menorca, caixa 46/2.

Palabra, una edició regional de *Mundo Obrero*, i *Juventud*. No es conserven més que alguns pocs números d'aquestes publicacions que, tanmateix, resulten crucials per reconstruir les peripècies de l'activisme antifranquista de postguerra (Ginard 1994: 118-123; Ginard 1998: 36-41).

Respecte a *Nuestra Palabra*, alguna història general del PCE assegura que ja s'editava el 1943. Tot i això, és molt probable que en realitat només es publicàs algun número aïllat el 1946. L'únic localitzat correspon a l'abril d'aquell any, consta com el primer, té quatre pàgines, i s'identifica com a «órgano del Partido Comunista de Baleares». S'obre amb un editorial, titulat «De nuevo en la brecha», en què es proclamava que «después de diez años de justificada inercia salimos hoy nuevamente a la palestra con el mismo ímpetu, con la misma tenacidad, y con el mismo entusiasmo de antaño animados de la más ardorosa fe en el triunfo de la causa de la democracia y de la República Española». El número inclogué un grapat de notícies, principalment d'àmbit estatal, tot incorporant recordatoris de màrtirs de la resistència com Cristino García, crides a la reestructuració de les Joventuts Socialistes Unificades, denúncies sobre la manca de queviures i la corrupció administrativa, i al·lusions puntuals a la repressió practicada durant la Guerra Civil a Mallorca: «A propósito de Goya [...] un lienzo titulado "Los Fusilamientos en la Moncloa en la noche del 2 de Mayo" nos recuerda cierta pared del cementerio de Palma».⁵

Pel que fa a l'edició local de *Mundo Obrero*, s'han localitzat els números corresponents a octubre de 1946 i desembre de 1946, que es presenten com a «órgano del PC de España. Edición del C.P. de Baleares». Els informes policials al·ludeixen també als de novembre i desembre de 1947 i gener, febrer i març de 1948. Aquest darrer, del qual s'hauria fet un tiratge mínim de 856 exemplars, constaria com al número 25, circumstància que ens fa pensar que el 1947-1948 aquesta publicació hauria assolit una considerable regularitat. La qualitat tècnica i informativa de l'edició balear de *Mundo Obrero* era molt superior a la de *Nuestra Palabra*, i sembla que la major part dels continguts eren redactats des de Mallorca. Hi aparegueren un bon grapat de notícies i comentaris de caràcter local, relatius a qüestions com l'estructuració del comitè provincial de l'Aliança Nacional de Forces Democràtiques, l'estraperlo, la carestia de la vida, els problemes de la pagesia i l'explotació laboral en empreses com Astilleros Palma.

5. *Nuestra Palabra*, núm. 1, abril de 1946, p. 1.

Resulten significatives les crides específiques a la mobilització de sectors concrets de la població balear. Així, en el número de desembre de 1946 aparegué un article relatiu a l'«explotación medieval» que patien les treballadores de l'obra de palma de pobles mallorquins com Capdepera, Artà i Pollença, davant la qual cosa es proclamava que «las mujeres de estos pueblos que siempre han sido valientes y decididas deben acabar con esta explotación. Unidas en grupos de Mujeres Antifascistas deben pedir palmas más baratas y mejores; que paguen la obra más cara; trabajo para las obreras más pobres y mejores facilidades de pago». A la mateixa pàgina s'interpel·lava els «jóvenes de Baleares» perquè creassin grups juvenils a cada lloc de treball; els camperols; i fins i tot els «judíos de nuestras islas» perquè «participen activamente en la lucha contra Franco, esbirro de los imperialistas de todo el mundo, pues con ello contribuyen muy efectivamente a la liberación de su pueblo».⁶

Quant a *Juventud*, es tractava de l'òrgan de les Joventuts Socialistes Unificades, que aleshores havien perdut del tot el seu caràcter d'òrgan unitari i havien esdevingut una secció més del PCE. Dirigida per Llorenç Noguera i Tomàs, tenia una periodicitat mensual i es distribuï de manera particular a Palma, Inca i Lluçmajor. No ha estat possible recuperar cap exemplar d'aquesta publicació, l'existència de la qual està documentada bàsicament per testimonis orals i les escasses al·lusions presents als informes policials i judicials. Els uns i els altres ens permeten deduir que s'editaren únicament uns pocs números entre el 1947 i el primer trimestre de 1948.

A més a més, els comunistes illencs distribuïen publicacions impreses a la Península, fulls volants i manifestes. Tenim notícies, per exemple, que el mínuscul comitè provincial de Dones Antifeixistes de les Balears repartí exemplars de la publicació *Mujeres Antifascistas*. Tampoc no s'ha de negligir la decisiva col·laboració comunista en la difusió de l'òrgan provincial de l'Aliança Nacional de Forces Democràtiques *Alianza* i de les publicacions de l'Agrupació de Forces Armades de la República Espanyola —AFARE. Per desenvolupar aquesta tasca, el comitè provincial comunista balear disposava de multicopistes clandestines i d'una àmplia xarxa d'enllaços. Un informe oficial de la prefectura de Falange de les Balears, datat l'octubre de 1946, reconeixia fins i tot l'existència d'un cert

6. *Mundo Obrero*. Edició del C.P. de Baleares, núm. 2, desembre de 1946, p. 4.

grau de preocupació entre les autoritats franquistes per l'activisme d'aquests nuclis clandestins:

Tal estado de cosas ha dado lugar a una intensa propaganda de los elementos rojos y desafectos, quienes aseguran que nunca ni en los peores tiempos hubo tanta inmoralidad como ahora. Los rojos aseguran también un pronto cambio y es enorme el papel comunista que circula, remitido en parte desde Valencia, de cuyo Comité depende el de estas Islas y en parte ahora del propio Comité provincial de Baleares.⁷

Altrament, ens consta que, ja en aquella època, se sintonitzaven a les Balears Radio España Independiente - Estación Pirenaica i altres emissores vinculades al PCE. Les ràdios antifranquistes eren seguides des de domicilis particulars o fins i tot des de sales interiors d'establiments públics. Ens consta, per exemple, que el maig de 1945 foren denunciats els propietaris del cafè Nou Centre i del bar Miranda de Maó, perquè hi albergaven aparells des dels quals alguns clients escoltaven notícies sobre la Segona Guerra Mundial procedents d'una emissora estrangera.⁸ Segons unes declaracions efectuades al començament de 1944 a Mèxic per un refugiat illenc, a Mallorca eren particularment apreciades les emissions en llengua catalana de la «Pirenaica»:

Nuestro consuelo en la isla es no sólo oír la radio de Moscú y de Londres, sino escuchar, sobre todo, a Radio España Independiente. En ella escuchamos algunas emisiones que dan en catalán, y que luego son comentadas por toda la isla, puesto que se difunden como la pólvora. Una vez escuchada la emisión, la gente difunde las noticias por todas partes. Últimamente Falange prohibió que hubiera radios en cafés y bares. Y puso muchas bárbaras a los que cogieron escuchándolas.⁹

7. Archivo General de la Administración, Secretaría General del Movimiento - Delegación Nacional de Provincias, caixa 164.

8. Arxiu Històric de la Biblioteca Pública de Maó, Fons Delegació del Govern a Menorca, caixa 235.

9. «Terror y miseria en la Isla Dorada», *España Popular*, núm. 176, 11 de febrer de 1944, p. 6.

Les detencions practicades la primavera de 1948 implicaren la desarticulació total de la resistència comunista balear. De manera significativa, aquestes detencions les desencadenà arran del descobriment d'una estafeta de premsa clandestina en connexió amb el comitè regional del PCE amb seu a València. A més a més, el principal material intervingut als setanta militants del PCE, les JSU i l'AFARE arrestats per la policia consistí en propaganda escrita; en particular, exemplars del número 25 de l'edició regional de *Mundo Obrero* corresponent al març de 1948. A més a més, s'intervingueren paquets d'un manifest titulat «Antifranquistas baleáricos». Es tractà de la darrera propaganda clandestina que circulà a les Illes durant molt de temps. Al marge del terrible impacte dissuasiu de les tortures policials, i de la fugida cap a Algèria de dotzenes d'activistes, el context internacional que s'obrí al final del decenni dels quaranta, amb el començament de la Guerra Freda, enfonsà les esperances d'un canvi polític imminent. La crisi general de l'antifranquisme a Espanya —simbolitzat per la retirada de les darreres agrupacions guerrilleres afins al PCE— tingué un singular impacte a l'arxipèlag.

Des del final del decenni dels quaranta i fins avançat el decenni dels seixanta, el comunisme balear visqué una etapa de sever replegament. Aquest declivi naturalment es reflectí en la seva activitat publicística. Informes dels serveis d'informació franquista de l'estiu de 1952 descrivien en termes d'extrema passivitat l'ambient polític a l'arxipèlag i apuntaven, en concret, a la inexistència de propaganda clandestina contra la dictadura:

No se tiene noticia concreta de que haya llegado propaganda clandestina de África [...]. La única que se tiene conocimiento de que se ha recibido es la procedente de Francia que se envía por correo y normalmente con sobres y carácter de letra distintos para despistar a la Policía y Correos. Desde hace ya varios años no se conocen actividades de carácter extremista y propaganda clandestina en estas islas.¹⁰

La reconstrucció comunista en aquella dècada, liderada des de 1953 pel mestre depurat Guillem Gayà i Nicolau, no tenia a penes contacte amb la direcció estatal del PCE ni estructura territorial. L'expansió fou molt lenta i el funci-

10. Arxiu del Regne de Mallorca, Govern Civil, caixa 861.

onament gairebé *catacumbal*; l'escriptor Antoni Serra ha explicat que al començament del decenni dels seixanta li resultà impossible per complet prendre-hi contacte (Serra, 1981: 21-23). L'extrema clandestinitat impedia plantejar-se la recuperació d'un mitjà de premsa. Segons les nostres notícies, dins el decenni dels cinquanta no s'edità cap periòdic comunista a les Balears. La propaganda promoguda pel feble comitè provincial que encapçalava Gayà s'hauria limitat a la difusió de fulls volants contra els acords militars entre els Estats Units d'Amèrica i l'Espanya de Franco, com els que circularen per Campos l'octubre de 1953 signats per «Los defensores de la Paz». Sabem, però, que des de l'exili es trameté per diversos canals algun tipus de material que, potser, també inclouria premsa clandestina. Així, l'estiu de 1959 els serveis de correus de Sant Antoni de Portmany (Eivissa) intervingueren diversa propaganda comunista. Tant en els números de *Mundo Obrero* com en els resums de les emissions de Radio España Independiente d'aquella època hi ha algunes referències aïllades a les Balears, la qual cosa ens indicaria la possible existència de corresponsals a l'arxipèlag. Així, per exemple, un article publicat el 1955 planyia la situació econòmica i social de les Illes, sotmeses a una aguda crisi que afectava la indústria i l'agricultura i amb salaris més baixos que a Madrid, Barcelona, València, Biscaia i Sevilla, ahora que seguien sota les urpes de Joan March. A causa d'aquest estat de coses, «el malestar es grande entre la población obrera, entre los campesinos, pequeños industriales y comerciantes, ante el contraste que ofrece la vida en las islas [...]». Pero como todo tiene su fin, este se acerca para que los habitantes laboriosos de las Islas Baleares gocen de lo que merecen y el pirata y sus protectores y cómplices tengan también su merecido». ¹¹

El 1962-1963, el PCE balear experimentà un cert auge arran de les expectatives que generà la circulació d'informacions sobre diversos esdeveniments d'àmbit estatal, com la vaga minera d'Astúries, les mobilitzacions contra la detenció i l'afusellament del dirigent comunista Julián Grimau i la reunió a Munic del IV Congrés del Moviment Europeu —batejat pels mitjans oficials espanyols com el «Contubernio de Múnich»—. La incorporació de joves activistes, com Francisca Bosch i Bauzà, i la implantació a Mallorca de l'Oposició Sindical Obrera —OSO, precedent de les Comissions Obreres— propiciaren una primera re-connexió dels comunistes illencs amb el món del treball mitjançant una estratègia

11. «Las islas del pirata», *Mundo Obrero*, núm. 18, 31 d'agost de 1955, p. 2.

que conjuminava la lluita clandestina tradicional amb la infiltració dins el sindicalisme vertical franquista. Dins aquesta expansió, la publicística clandestina esdevingué novament l'eina clau, tot destacant la distribució d'exemplars de *Mundo Obrero* editats a l'exili i d'algunes proclames que s'espargien principalment en centres laborals de Palma, com la fàbrica d'aixetes Can Buades. Ens consta que a Mallorca s'edità un senzill *Boletín Interior. Órgano del Comité Provincial de Baleares del PC de España*, del qual ha estat localitzat únicament el número 4, corresponent al maig de 1963. A més a més, la millora de les condicions de vida i els avenços tècnics assolits per la radiodifusió facilitaren una molt més gran presència a l'arxipèlag de les emissores antifranquistes radicades a l'exterior, en particular Radio España Independiente. Sabem que en aquesta època els membres de l'Oposició Sindical Obrera remeteren a la «Pirenaica» informes sobre la situació laboral a l'arxipèlag amb periodicitat setmanal.

Tanmateix, aquest procés d'expansió fou frenat en sec amb les detencions de juliol de 1964 i juny de 1965, les quals precipitaren les primeres actuacions del Tribunal d'Ordre Públic a l'arxipèlag. Tot i que llavors no hi havia òrgan de premsa comunista propi de les Balears, l'edició general de *Mundo Obrero* es feu ressò de la informació.¹² El cop fou molt considerable, atès que implicà la retirada definitiva del primer pla de l'organització comunista dels darrers militants que procedien de l'etapa republicana. Dins l'expansió organitzativa de 1965-1967, que segons els informes interns permeté articular fins a 27 cèl·lules a Mallorca i Menorca, no hi hagué espai per a la creació d'un òrgan de premsa propi. Ens consta, però, que un dels instruments essencials de formació dels nous militants balears consistí en la discussió en grup dels continguts d'articles publicats a *Mundo Obrero*.¹³

3. RELLANÇAMENT I EXPANSIÓ (1968-1975)

Des del final del decenni dels seixanta, s'assistí al sorgiment d'una «nova oposició» que simbolitzà l'ensorrament de les formes tradicionals de la lluita clandestina antifranquista. Aquesta represa anà acompanyada d'un relleu generacional

12. «¡Solidaricémonos con los detenidos de Palma de Mallorca!», *Mundo Obrero* 14, juliol de 1965, p. 5.

13. Archivo Histórico del Partido Comunista de España, Documentos, caixa 48.

i d'un eixamplament del perfil militant que reflectí la radical transformació de la societat balear arran de l'expansió turística. Els obrers nascuts al sud-est de la Península i els professionals liberals de classe mitjana esdevingueren figures clau dins les organitzacions antifranquistes, i molt en particular en el PCE. A més a més, s'hi incorporà un cert nombre de dones i —malgrat el tardà establiment d'estudis universitaris a les Illes— de joves estudiants. Encara que en el darrer antifranquisme s'experimentà una diversificació de la lluita contra la dictadura, el PCE continuà sent la principal organització política clandestina de l'arxipèlag. Des de 1972 rejoiní la seva direcció i consolidà l'estructura organitzativa, creant nuclis a les tres principals illes. L'abril de 1975 comptava amb cent cinquanta afiliats actius, amb particular presència a les zones urbanes i turístiques de Mallorca, Menorca i Eivissa (Ginard, 1998: 103-155).

Malgrat la diversificació dels àmbits d'actuació, l'edició i la distribució de periòdics i fulls volants continuà sent una de les principals activitats dels comunistes balears. Un comunicat intern del Comitè Provincial, datat el 1975, subratllava que l'agitació comunicativa era imprescindible per contrarestar la imatge deteriorada que «las masas» tenien del Partit Comunista com a conseqüència de les campanyes difamatòries que, des de 1936, havia practicat el règim franquista. Davant d'aquesta situació, era crucial promoure la propaganda escrita del Partit, que era «la voz de los comunistas» i «la forma más general de divulgar nuestras ideas revolucionarias»:

Sin nuestra propaganda y dentro de un estado fascista la imagen, deteriorada continuamente por la propaganda franquista, que de nosotros tienen las masas es en muchas ocasiones falsa y calumniosa. La importancia de la difusión de nuestra propaganda del *Mundo Obrero* y de *Nostra Paraula* es vital para nuestra lucha.¹⁴

La millora de les comunicacions marítimes i aèries experimentada des dels inicis del boom turístic propicià que una gran part del material d'agitació política distribuït pels comunistes balears en aquesta època fos editat fora de l'arxipèlag. De fet, encara al llarg del decenni dels setanta l'edició central de *Mundo Obrero* continuà sent la principal eina de difusió de les propostes del PCE a les

14. Arxiu del Partit dels Comunistes de Balears, «Comunicado (interno) del Comitè de les Illes del Partit Comunista d'Espanya» (1975?) (sense classificar).

Balears. Aquest periòdic era reproduït a partir d'uns clixés que es transportaven des de Barcelona mitjançant maletes de doble fons, en expedicions habitualment protagonitzades per estudiants illencs en universitats catalanes o per soldats del Principat que complien el servei militar a Mallorca. Altrament, i encara que de manera més modesta, ens consta la difusió el 1973-1975 de la revista teòrica *Nuestra Bandera* i dels òrgans del PSUC *Treball* i *Nous Horitzons*, tot reflectint una creixent influència catalana que resultarà crucial en l'evolució dels plantejaments del comunisme balear respecte de la qüestió nacional.

Quant a la premsa periòdica editada a les Balears, cal destacar que *Nuestra Palabra* reaparegué el juliol de 1968. Malgrat les dificultats i interrupcions que patí, fins a 1975 continuà sent gairebé l'únic òrgan propi de difusió del PCE a l'arxipèlag, llevat d'alguna excepció puntual. La preservació de la capçalera dels anys republicans és prou indicativa en el sentit que s'havia encetat un procés conscient de construcció d'una memòria col·lectiva del comunisme balear. Cal tenir en compte que havien transcorregut més de vint anys des del darrer número editat a l'època clandestina, del qual molt probablement els impulsors de l'edició de 1968 no en tenien cap notícia. Igual que succeiria en plena transició amb la reactivació del símbol «Aurora Picornell», la recuperació del nom de la revista que havia fundat Ateu Martí permetia dotar als comunistes illencs d'un element d'identitat col·lectiva, propiciat per l'enorme prestigi de què gaudien encara alguns militants històrics com Guillem Gayà i la sensibilitat per la memòria republicana de figures emergents com Francisca Bosch.

Tanmateix, la trajectòria inicial de *Nuestra Palabra* / *Nostra Paraula* posterior a 1968 distà de ser brillant. Entre el juliol de 1968 i el març de 1970, aparegueren només vuit números, molt pobres des del punt de vista tècnic i de contingut. En el primer editorial, es reconegué de manera explícita la posició clarament subalterna de l'òrgan de premsa balear respecte a *Mundo Obrero*:

Para los viejos luchadores, como para los lozanos retoños de nuestro Partido inmortal, será —una vez más— NUESTRA PALABRA el espejo en donde verán reflejada la vida política y sindical, la lucha, en suma, día a día desarrollada en nuestras Islas.- Ni que decir que *Mundo Obrero*, el entrañable órgano del Comité Central de nuestro Partido (y al que, entre paréntesis, hemos visto muchas veces besar, a su recibo, por los camaradas) no debe faltar nunca en las manos de ningún militante o simpatizante, al objeto de estudiar y discutir, cada uno en su correspondiente organismo de

base, los valiosos materiales elaborados por la visión, a escala nacional, de nuestro supremo órgano de dirección.- Es, pues, a una escala más «casera», a un nivel complementario que NUESTRA PALABRA viene a llenar el vacío informativo dentro del ámbito geográfico insular.¹⁵

El 1971, el comitè local de Mallorca edità dos números d'una nova revista, anomenada *Praxis*, que en la pràctica reemplaçà durant un temps *Nuestra Palabra*. El títol de la publicació i la presència d'algun text de caràcter teòric revela el pes que alguns universitaris amb formació marxista estaven adquirint dins el PCE de les Illes. Entre aquests, destacaven el periodista Antoni Maria Thomàs, l'advocat Ignasi Ribas, l'economista Antoni Rebassa i l'estudiant d'Economia Mercedes Ladrón de Guevara. Altrament, la relativa abundància de notícies sobre problemes laborals s'explica pel dinamisme dels primers nuclis de Comissions Obreres, que s'havien constituït tres anys abans a Mallorca i que estaven assolint una certa penetració en gremis com els de la Construcció i l'Hoteleria. Destaca també la informació sobre algunes accions col·lectives, com les protestes desenvolupades a Palma el desembre de 1970 arran del judici de Burgos contra membres d'ETA.¹⁶ Un informe de setembre de 1971, redactat per Sixto Agudo «Blanco» —enllaç del Comitè Central del PCE encarregat de les relacions amb les Balears— propugnava a curt termini assegurar la recepció periòdica de *Mundo Obrero*, dotar-se d'una nova impressora, editar amb periodicitat mensual l'òrgan provincial *Nuestra Palabra*, i reconvertir *Praxis* en l'òrgan dels intel·lectuals comunistes illencs. A més a més, es plantejava disposar d'una secció específica de l'arxipèlag a l'emissora «Pirenaica» i incrementar les possibilitats que oferien els diaris locals *Última Hora* i *Diario de Mallorca* per introduir de manera discreta informacions favorables a la causa antifrancista.¹⁷

El febrer de 1972 i l'abril de 1973 aparegueren dos nous números de *Nuestra Palabra*. El primer consistí en un monogràfic sobre la reorganització de les Comissions Obreres i de les Joventuts Comunistes a Mallorca, mentre que el de 1973 era una simple transcripció d'una resolució del Comitè de les Balears entorn els acords presos en el VIII Congrés del PCE celebrat l'agost de 1972 a

15. *Nuestra Palabra*, núm. 1, juliol de 1968, p. 1.

16. *Praxis*, núm. 2, 1971, p. 1 i 3.

17. Archivo Histórico del Partido Comunista de España, Nacionalidades y Regiones, jacq. 194-195.

París. Un congrés on, per cert, hi hagué per primera vegada presència d'un delegat de les Illes. Aquest pobríssim contingut era prou indicatiu de la incapacitat de comptar en aquells moments amb una xarxa de col·laboradors capaços de subministrar i/o redactar informacions d'actualitat i articles d'agitació política, tal i com reconeixia un informe intern elaborat la tardor de 1972:

La propaganda es la voz del Partido entre las masas, todos sabemos y entendemos la importancia que tiene. Sin embargo, por varios motivos el Partido en las Islas no ha contado con propaganda durante bastante tiempo. De este problema, este Comité es bastante consciente y se hace la autocrítica por la parte de responsabilidad que tiene y al mismo tiempo se compromete a tener TODOS los problemas resueltos en el plazo de un mes, pues creemos que todas las autocríticas si no van acompañadas de la solución de los errores, no son verdaderas autocríticas.- Una vez resueltos estos problemas este Comité se compromete a publicar el órgano del Comité Central del Partido *Mundo Obrero* cada vez que salga y *Nuestra Palabra* una vez por mes. Ahora bien, *Nuestra Palabra* sólo podrá salir si todos los sectores del Partido se comprometen a enviar artículos e informaciones que puedan completar cada número.¹⁸

Calgué esperar al darreríssim tardofranquisme perquè el periòdic assolís una digna regularitat, encara que molt lluny de la periodicitat mensual que anhelava la direcció regional. Així, entre el 25 d'abril de 1974 i el novembre de 1975 se'n publicaren nou números; és a dir, gairebé un cada dos mesos. En el primer, dedicat a la Festa del Treball es recuperà la versió catalana del nom del periòdic, el qual passà a definir-se com a «òrgan del Comitè de les Illes del Partit Comunista d'Espanya». Des de llavors, *Nostra Paraula* s'edità de manera simultània en edició catalana i castellana, tot reflectint la creixent sensibilitat autonomista del PCE tant a nivell d'Estat com a les Balears. En el número 3, publicat l'octubre, es defensà aquesta decisió: l'edició de *Nostra Paraula* seria en català perquè «aquesta és la nostra llengua. És bàsic esser realistes i lleials al nostre poble i per això usam aquesta llengua coneguda per català perquè de Catalunya ens va venir i amb diferència de detalls, allà se segueix parlant, així com al País Valencià i

18. Arxiu del Partit dels Comunistes de Balears, «Comunicado del Comité de Baleares a todos los camaradas del PC de E» (sense classificar).

altres llocs».¹⁹ No obstant això, es mantindria una versió castellana en atenció a l'elevat nombre de treballadors vinguts de les zones castellanoparlants de la Península, els quals —s'afirmava— tenien dret a ser reconeguts com a «minoria ètnica». L'estiu de 1975 aparegué un extens text titulat «Nacionalitat Balear: elements teòrics», el qual reivindicava obertament la condició nacional de les Balears i el seu dret a l'autodeterminació. Aquest article generaria un conflicte amb la direcció estatal del PCE, que obligà els comunistes illencs —després d'una agitada reunió a París amb Santiago Carrillo— a fer marxa enrere (Agudo, 1998: 129-136; Ginard, 2019: 260-263). D'altra banda, la temàtica local passà a acaparar la major part de les planes, amb preferència per qüestions com les protestes obreres i estudiantils, la Junta Democràtica de les Illes, i el desplegament de l'antifranquisme a Menorca i les Pitiüses. Fins i tot hi hagué espai per a algun text relatiu a la memòria d'Aurora Picornell. Tot i això, els temes de caràcter estatal (l'amnistia, el Pacte per la Llibertat, la ruptura democràtica, etc.) continuaren sent els que marcaven la línia ideològica de la revista.

En aquesta fase terminal de la dictadura, la difusió de *Nostra Paraula* s'incrementà de manera notable. Un informe corresponent a 1975 revela que el tiratge era de quasi un miler d'exemplars, dels quals entre 550 i 650 es distribuïen a Mallorca i 150 a Eivissa. Pel que fa a les publicacions del comitè central, *Mundo Obrero* tenia a les Balears una difusió semblant a la de *Nostra Paraula*, mentre que de *Nuestra Bandera* se'n repartien uns 400 exemplars. Tot i això, és evident que aquestes revistes circulaven únicament entre els militants i simpatitzants, i servien més com a instrument de cohesió interna que com a eina d'agitació social. Sovint es regalaven, amb la consegüent pèrdua de valoració que això implicava. Alguns informes interns denunciaven que els mateixos militants apreciaven molt més revistes d'informació general que, com *Cambio 16* i *Triunfo*, es beneficiaven d'una certa relaxació de la censura. Altrament, persistiren fins al final del franquisme seriosos problemes tècnics, com la manca d'estafetes o els problemes de reproducció. Les constants avaries de les multícopistes i les dificultats per aconseguir refugis segurs dugueren el PCE de les Illes, ja a la darrerria de la dictadura, a instal·lar una empresa de papereria que tenia com a funció servir d'amagatall i finançar les despeses que ocasionava la reproducció de propaganda.

19. «La nostra postura enfront la llengua», *Nostra Paraula*, núm 3, octubre de 1974, s. p.

Per acabar, cal dir que Radio España Independiente comptà en el decenni dels setanta amb un corresponsal mallorquí relativament estable: el veterà militant de Capdepera Nicolau Alzina i Sancho. Com correspon a un òrgan d'agitació i propaganda, les informacions de la REI sovint oferien una percepció dels esdeveniments més ajustada als desitjos de l'activisme antifranquista que a la realitat, molt més marcada per la passivitat i l'hegemonia del franquisme sociològic. Tot i això, la regularitat, extensió i diversitat de les notícies relatives a les Balears en el darrer antifranquisme són prou il·lustratives del seu valor informatiu i de l'impacte social de les emissions. Cal destacar la incorporació de qüestions com ara els problemes del món agrari, les mobilitzacions laborals i estudiantils, la línia editorial democràtica assolida pels mitjans de comunicació local, o la producció artística de creadors com la cantant Maria del Mar Bonet. Les nombroses cartes d'oients illencs al «Correo de la Pirenaica» que es conserven a l'Arxiu del PCE permeten copsar les intenses emocions que concitaven aquelles emissions, alhora que ens confirmen l'existència d'un ampli col·lectiu de simpatitzants comunistes que romanien al marge de les estructures formals del comitè provincial (Mendezona, 1981: 379; Ginard, 1998: 167-168; Balsebre; Fontova, 2014: 60, 145, 146, 263, 294, 417, 426, 433, 470, 524, 526; Ginard, 2018: 122).

4. EPÍLEG (1976-1977)

Entre la mort de Franco i les eleccions de juny de 1977 s'estengué la darrera etapa de *Nostra Paraula*, durant la qual es publicaren ni més ni menys que divuit números; és a dir, pràcticament un cada mes. Particularment a partir de l'estiu de 1976, la major tolerància governamental, així com l'estratègia comunista consistent a forçar nous espais de llibertat permeteren oferir un producte d'apreciable qualitat que trencava obertament amb els paràmetres tradicionals de la premsa clandestina. Tot i que era encara il·legal, el PCE començava a sortir a la superfície, i a les Balears es beneficiava de la flexibilitat del governador civil Ramiro Pérez Maura a l'hora d'aplicar les directrius aperturistes del govern Suárez. De fet, al llarg de 1976 aparegueren a *Nostra Paraula* informacions sobre les activitats dels comunistes balears, tot incloent una detallada crònica de l'acte públic celebrat el 3 de juliol al Teatre Balear, en què intervingué el membre del comitè central Ramón Tamames i la secretària del PCE a les Illes, Francisca

Bosch. En el número 6, corresponent al novembre, es publicà un article signat amb noms i llinatges per la mateixa Bosch.

La potenciació de *Nostra Paraula* el 1976-77 s'explica tant per l'expansió organitzativa assolida pels comunistes com per les seves febleses en aquella fase decisiva del postfranquisme. Des de la direcció balear del PCE es percebia que la premsa diària local —en particular periòdics com *Última Hora* i *Diario de Mallorca*— simpatitzava amb el canvi democràtic, però era molt poc procliu cap als partits a l'esquerra de la socialdemocràcia. D'aquesta manera, es temia que es forjàs un estat d'opinió que impedís als comunistes competir en un futur pròxim en igualtat de condicions amb el PSOE i diverses formacions centristes i autonomistes recentment articulades. A la III Conferència del PCE de les Illes, celebrada a Formentera l'octubre de 1976, s'acordà que *Nostra Paraula* esdevingués una publicació quinzenal (Parrón, 2017: 5-15). Encara que amb certes dificultats, aquest objectiu s'assolí des de finals d'any. A més a més, es perfeccionaren tant l'estil gràfic com els continguts. Aquests darrers se centraren de manera preferent en la consolidació de l'estructura organitzativa i la intensa agitació laboral que coneixien unes Balears molt afectades per la crisi del petroli i les expectatives generades per l'enfonsament del sindicalisme vertical.

Després de la legalització del Partit Comunista (9 d'abril de 1977), la convocatòria d'eleccions per al 15 de juny implicà de manera paradoxal una interrupció del procés d'expansió de *Nostra Paraula*. La direcció del PCE considerava prioritària una campanya electoral en què s'aspirava, com a mínim, a obtenir un escó per les Balears. En aquelles setmanes s'editaren únicament un número en format tabloide i un full informatiu extraordinari sobre la precampanya electoral. El 2 de juliol aparegué el darrer número d'aquesta brevíssima època; un simple monogràfic en què s'analitzaven els índexs de suport obtinguts a l'arxipèlag (un 4,38 % dels vots).

De fet, els discrets resultats electorals generaren una intensa polèmica interna, en bona mesura focalitzada en les deficiències de *Nostra Paraula*. El sector renovador del PCE de les Balears —integrat principalment per intel·lectuals i professionals amb sensibilitat catalanista— qüestionà la qualitat informativa i doctrinal de l'òrgan regional. Des del seu punt de vista, la premsa de partit patia un evident descrèdit social, per la qual cosa era més eficaç intentar millorar les relacions amb els diaris i setmanaris locals. A més a més, la caríssima campanya electoral havia deixat exhaustes les finances del PCE balear. Per afegitó, a nivell estatal el PCE s'embarcà en el projecte de reconvertir *Mundo Obrero* en

un diari. Tot plegat, *Nostra Paraula* desaparegué i cap altre mitjà d'abast balear en prengué el relleu. La represa, ja el 1984, aniria a càrrec del Partit dels Comunistes de Balears, la facció ortodoxa vinculada al prosoviètic Partit Comunista dels Pobles d'Espanya, que se singularitzaria en aquell decenni per la recuperació de les senyes d'identitat del comunisme tradicional.

En resum, l'anàlisi de la premsa produïda pel PCE balear entre 1921 i 1977 posa en evidència les llums i les ombres de l'activisme comunista a les Illes. Després d'uns orígens de respectable implantació en els decennis dels vint i els trenta, la dictadura franquista implicà el començament d'una llarga fase de clandestinitat extrema marcada per l'aïllament, la precarietat de mitjans i el temor a la repressió. *Nuestra Palabra* / *Nostra Paraula* fou l'únic butlletí clandestí de l'arxipèlag que s'edità en etapes tan diverses de la dictadura com la postguerra, el decenni dels seixanta i el franquisme terminal. Al marge de la discreta qualitat informativa i les àmplies llacunes temporals, la seva incidència social fou sempre molt escassa, potser amb l'excepció parcial del període 1975-1977. Altres butlletins editats de manera puntual pel PCE tingueren un impacte encara inferior. En conjunt, constituïren simples instruments d'agitació i propaganda que contribuïren essencialment a la cohesió organitzativa interna del comunisme balear. Acabada la dictadura, el desprestigi de la premsa de partit, els problemes de finançament i la manca de qualificació dels militants encarregats de la redacció i confecció precipitaren la seva desaparició.

BIBLIOGRAFIA

- AGUDO, Sixto (1998). *Memorias 1962-1996*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- AROCA, Manuela (2018). *Sindicatos y turismo de masas en las Baleares. Del franquismo a la democracia*. Palma: Documenta Balear.
- BALSEBRE, Armand; FONTOVA, Rosario (2014). *Las cartas de La Pirenaica. Memoria del antifranquismo*. Madrid: Cátedra.
- BUENO, Manuel; HINOJOSA, José, i GARCÍA, Carmen [coord.] (2007). *Historia del PCE. I Congreso, 1920-1977*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas.
- BUENO, Manuel; GÁLVEZ, Sergio [ed.] (2010). *Nosotros, los comunistas. Memoria, identidad e historia social*. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas.

- CANYELLES, Bartomeu; VIDAL, Francisca (1977). *L'oposició antifranquista a les Illes*. Palma: Moll.
- CORA, José de (1977). *Panfletos y prensa antifranquista clandestina*. Madrid: Ediciones 99.
- CRUZ, Rafael (1987). *El Partido Comunista de España en la Segunda República*. Madrid: Alianza Editorial.
- DÍAZ, Diego (2019). *Disputar las banderas. Los comunistas, España y las cuestiones nacionales (1921-1982)*. Gijón: Trea.
- DURGAN, Andrew Charles (1996). *BOC 1930-1936. El Bloque Obrero y Campesino*, Barcelona: Laertes.
- GABRIEL, Pere (1973). *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona: Curial-Lavínia.
- GINARD, David (1994). *L'esquerra mallorquina i el franquisme*. Palma: Documenta Balear.
- (1998). *L'oposició antifranquista i els comunistes mallorquins (1939-1977)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1999). *El moviment obrer de Mallorca i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2012). *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals del moviment obrer a les Balears (1930-1950)*. Vol. I. Palma: Documenta Balear.
- (2016). *Aurora Picornell (1912-1937). De la història al símbol*. Palma: Documenta Balear.
- (2018). *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals de República, guerra i resistència*. Vol. III. Palma: Documenta Balear.
- (2019a). «L'escissió tercerista i els inicis del moviment comunista a Espanya i a les Balears (1917-1923)». A: GINARD, David [dir.]. *Les revolucions de 1917. Europa, Espanya, Illes Balears*. Palma: Lleonard Muntaner, p. 37-59.
- (2019b). «Movimiento obrero y cuestión nacional y lingüística. El caso de los comunistas en las Islas Baleares (1921-1978)». *Pasado y Memoria*, núm. 218, p. 245-267.
- (2020). *Ateu Martí (1889-1936). Anticlericalisme i compromís republicà*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- HERNÁNDEZ, Fernando (2015). *Los años del plomo. La reconstrucción del PCE bajo el primer franquismo (1939-1953)*. Barcelona: Crítica.
- MARIMON, Antoni. «“Lucharemos con nuestras propias fuerzas”. La participació dels socialistes en els comicis municipals de febrer del 1922 a Palma».

- A: GINARD, David [coord.] (2016). *La Casa del Poble i el moviment obrer a Mallorca (1900-1936)*. Palma: Lleonard Muntaner, p. 163-177.
- MENDEZONA, Ramón (1981). *La Pirenaica. Historia de una emisora clandestina*. Logronyo: edició de l'autor.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (2010). *Els anys del PSUC. El partit de l'antifranquisme (1956-1981)*. Barcelona: L'Avenç.
- (2017). *De la hegemonía a la autodestrucción. El Partido Comunista de España (1956-1982)*. Barcelona: Crítica.
- MORÁN, Gregorio (1986). *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España 1939-1985*. Barcelona: Planeta.
- NADAL, Antoni (1991). «Notes sobre “Nuestra Palabra” (1931-1936)», *Randa*, núm. 28, p. 5-18.
- OLIVER, Joan; PAGÈS, Joan, i PAGÈS, Pelai (1978). *La prensa clandestina (1939-1956). Propaganda y documentos antifranquistas*. Barcelona: Planeta.
- PÀMIES, Teresa (2007). *Ràdio Pirenaica. Emissions en llengua catalana de Radio España Independiente (1941-1977)*. Valls: Cossetània.
- PARRÓN, Artur (2017). «La III Conferència del Partit Comunista de les Illes: Formentera, 1976», *Randa*, núm. 79, p. 5-15.
- PICORNELL, Aurora (2012). *Escrits 1930-1936 i altres veus a Mallorca en defensa de les treballadores*. Pins del Vallès: Associació d'Idees.
- ROSSELLÓ, Miquel (2011). *De la foscor a l'esperança. Memòries d'un estudiant antifranquista (1968-1973)*. Palma: Documenta Balear.
- SERRA, Antoni (1981). *Gràcies, no volem flors. Cròniques de la clandestinitat a Mallorca*. Barcelona: La Magrana.
- ZARAGOZA, Luis (2008). *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*, Madrid: Marcial Pons.

LA REPRESA DE LA DIVULGACIÓ DE LA PRESCRIPCIÓ LINGÜÍSTICA DURANT EL FRANQUISME: LA «SECCIÓ FILOLÒGICA» (1956-1960) DE MATEU PIGUILLEM AL BUTLLETÍ *JOVENÍVOLA* DE L'ORFEÓ CATALÀ¹

Mar MASSANELL I MESSALLES²
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 30 de juny de 2020. Acceptat el 23 de juliol de 2020.

RESUM

En el present article analitzem un episodi de la història contemporània de la llengua catalana: la represa de la divulgació de la normativa a la premsa durant el franquisme. En fou pioner Mateu Piguillem i Casadejust a través de la «Secció filològica» que va inserir a les pàgines de *Jovenívola*, el butlletí interior de l'Orfeó Català que va circular, inicialment ciclostilat, entre el juny de 1955 i una data propera als fets del Palau, ocorreguts el 19 de maig de 1960. A través de la documentació conservada al CEDOC i de les dades que hem pogut recuperar de la premsa, oferim una semblança biogràfica de Piguillem, arxiver del Palau de la Música Catalana, professor de català inscrit al Cens de la Generalitat republicana i divulgador lingüístic, i interpretem, en el context de l'època, la significació de la revista clandestina *Jovenívola*, alhora que mostrem l'esperit de

1. Aquest article ha estat possible gràcies al Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània, reconegut i finançat per l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya (2017 SGR 1696), i al projecte de recerca FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE), finançat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat. Vull donar les gràcies més sinceres a l'Oriol Escuté i la Marta Grassot, del Centre de Documentació de l'Orfeó Català (CEDOC), per la seva ajuda inestimable en la recerca dels exemplars del butlletí *Jovenívola* i de la resta de documentació sobre Piguillem custodiada al CEDOC: la seva professionalitat ha permès que aquesta recerca pogués tirar endavant malgrat les condicions de confinament per la COVID-19.

2. E-mail: mar.massanell@uab.cat

resistència, de fidelitat al país i de voluntat de dignificació de la llengua pròpia que traspuen els textos inserits en la «Secció filològica».

PARAULES CLAU

Mateu Piguillem i Casadejust, *Jovenívola*, «Secció filològica», llengua catalana, divulgació de la normativa, premsa clandestina, franquisme, Orfeó Català.

The resumption of the propagation of Catalan language rules during Franco's regime: the «Secció filològica» (1956-1960) by Mateu Piguillem in the *Jovenívola* newsletter by the Orfeó Català

ABSTRACT

In this paper we analyse an episode from the contemporary history of Catalan: the resumption of the propagation of its language rules via the press during Franco's regime. Mateu Piguillem i Casadejust was a pioneer in this field thanks to the "Secció filològica" he inserted within the pages of *Jovenívola*, the internal newsletter of the Orfeó Català that circulated, initially in cycles, between June 1955 and a date close to the events that occurred at the Palau on the 19th of May 1960. Through the documentation kept at the CEDOC and the data we have been able to recover from the press, we provide a biographical outline of Piguillem, archivist of the Palau de la Música Catalana, professor of Catalan registered in the Census of the republican *Generalitat* and linguistic promulgator. We also interpret, within its historical context, the significance of the underground magazine *Jovenívola*, whilst also highlighting the incredible spirit of resistance, loyalty to Catalonia and desire to dignify one's own language of the texts included in the "Secció filològica".

KEYWORDS

Mateu Piguillem i Casadejust, *Jovenívola*, "Secció filològica", Catalan language, dissemination of language rules, underground press, Francoism, Orfeó Català.

I. INTRODUCCIÓ

Els mitjans de comunicació de Catalunya tenen una llarga tradició d'inserció en les seves pàgines de peces dedicades a la llengua catalana, sigui sota la forma de polèmiques lingüístiques, habituals sobretot abans de la fixació de la normativa, sigui a través de seccions dedicades a difondre els criteris de correcció establerts per l'autoritat codificadora. De totes les polèmiques acollides per la premsa, pren un relleu especial l'anomenada *campanya lingüística de l'Avenç*, iniciada el 1890 per Eudald Canibell, que denunciava els tres problemes fonamentals del català de la seva època: l'anarquia ortogràfica, la coexistència de dos models de llengua escrita oposats —un que pecava de culte i un altre d'excessivament vulgar— i la interferència lingüística d'origen castellà. S'hi van afegir Jaume Massó i Torrents —fundador i director de la revista—, Joaquim Casas i Carbó i el mateix Pompeu Fabra, que temps a venir havia de convertir-se en el màxim artífex de la normativització de la llengua catalana.

No resulta estrany, doncs, que moltes de les propostes ortogràfiques que es van fer des de les pàgines d'aquesta revista anessin a parar a les *Normes ortogràfiques* promulgades el 1913 per l'Institut d'Estudis Catalans, les quals van assolir llur versió definitiva en l'«Exposició de l'ortografia catalana» que encapçala el *Diccionari ortogràfic* de 1917. El corpus normatiu fundacional es va completar amb dues obres més que devem a Fabra: la *Gramàtica catalana* de 1918 i el *Diccionari general de la llengua catalana* de 1932. Paral·lelament a la seva faceta de codificador, Fabra va desenvolupar a la premsa una tasca ingent com a divulgador de les normes ortogràfiques i gramaticals tot just establertes (Murgades, 2018). Entre 1919 i 1928 va escriure assíduament al periòdic *La Publicitat*, a través d'una secció titulada «Converses filològiques», en la qual va inserir 840 textos, que han estat aplegats parcialment en quatre edicions i que, des de 2010, es poden llegir íntegrament en el volum setè de les *Obres completes* de Fabra.

També altres gramàtics van decidir aprofitar l'impacte social de la premsa per a amplificar l'abast de la seva tasca de divulgació de la normativa, com Emili Vallès, que entre 1931 i 1932 va escriure la columna «La llengua i la gramàtica» al diari *El Matí* (Solà, 1977: 55-58), i Cèsar August Jordana, que entre el març de 1933 i el maig de 1934 va inserir la secció «Cada dia un raig» a *L'Opinió* (Jordana, 2018). Llavors, però, va arribar el gran cataclisme: l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936 contra el govern de la Segona República, que va desembocar en la Guerra Civil espanyola i, després de la derrota consumada l'1 d'abril de 1939,

en la dictadura franquista, la qual es va prolongar fins a la mort del general, el 20 de novembre de 1975.

El franquisme va marginar la llengua catalana dels àmbits públics (Benet, 1995), com l'ensenyament i els mitjans de comunicació de massa, inclosa la premsa generalista, escrita tota en castellà. No va ser fins al dia de Sant Jordi de 1976, ja mort el dictador, que hi va tornar a haver un diari en català, amb l'aparició del primer número de l'*Avui*. Prèviament, però, van veure la llum algunes publicacions d'àmbit reduït en la llengua del país, a vegades de vida efímera, i també hi va haver algunes capçaleres en castellà que van acollir espais sobre el català, escrits o no en aquesta llengua. Com remarca Casals (2018), la divulgació de la normativa per mitjà de la premsa ha tingut lloc tant en períodes d'oficialitat, en què aquests espais reforcen l'ensenyament reglat de l'idioma, com en èpoques de prohibició, quan aquestes seccions compleixen una certa missió de suplència del sistema educatiu i difonen les característiques dels registres formals de la llengua mentre aquesta es veu relegada al clos familiar i, doncs, a la informalitat, alhora que, amb la seva sola presència, reivindiquen l'idioma.

Solà (1977: 71), que fou ell mateix un divulgador lingüístic prolífic, quan es refereix a la represa, en ple franquisme, de les seccions dedicades a l'extensió social de la normativa de la llengua catalana, assenyala Mateu Piguillem com el primer divulgador que va recuperar aquest gènere després de la Guerra Civil espanyola i de la instauració del règim dictatorial anticatalanista que la va seguir. L'objectiu del present article és recuperar aquest episodi de la història contemporània de la llengua catalana, protagonitzat per Piguillem a partir de gener de 1956 a les pàgines de la revista clandestina *Jovenívola*, el butlletí interior de l'Orfeó Català, publicat, amb molta il·lusió però amb mitjans precaris, entre el juny de 1955 i una data propera als fets del Palau, ocorreguts el 19 de maig de 1960, i interpretar-lo d'acord amb el context de l'època.

2. MATEU PIGUILLEM I CASADEJUST (1896-1991), ARXIVER, PROFESSOR DE CATALÀ I DIVULGADOR LINGÜÍSTIC

Mateu Piguillem i Casadejust va morir el 21 d'abril de 1991, als 95 anys d'edat, segons consta en les esqueles que en va publicar *La Vanguardia* el dia de Sant Jordi de 1991. Això significa, doncs, que devia ser nascut el 1896 i que, quan escrivia la «Secció filològica» a *Jovenívola*, entre 1956 i 1960, es trobava en la seixantena.

Sabem, per les dades que proporciona Mir (2006), que Piguillem consta en el Cens de Professors de Català de la Generalitat republicana (1931-1939). La proclamació de la Segona República espanyola, el 14 d'abril de 1931, i la restauració de la Generalitat de Catalunya, amb l'elaboració de l'Estatut de Núria, aprovat a les corts espanyoles el 9 de setembre de 1932 —no abans de patir una forta retallada, però—, van desembocar en el reconeixement d'un cert estatus d'oficialitat a la llengua catalana (Escribano, 2015), el qual feia necessària la creació d'un cos de professors que poguessin ensenyar-la. Per a subvenir a aquesta necessitat, es va recórrer a la Càtedra de Llengua Catalana de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, dita també *Càtedra Superior de Català*, per a la qual es va nomenar Fabra, que en va prendre possessió el 7 de novembre de 1932 i que aviat hi va professar un curs superior de català. El 24 de gener de 1934 va sortir una ordre en el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* per la qual s'establí un Cens de Professors de Català, en què es podia entrar si se seguia i se superava el curs per a la capacitació de professors organitzat per la Càtedra esmentada —com va ser el cas de Piguillem, que va ser, doncs, deixeble de Fabra—³ o bé si s'acreditava l'aptitud per a l'ensenyament de la llengua a través d'un examen fet davant del Tribunal Permanent de Català, creat el 3 d'agost de 1934 i format per set membres, entre els quals Fabra, que hi actuava com a president. En aquest Cens de Professors de Català es van inscriure, entre els cursos 1932-1933 i 1937-1938, un total de 261 noms. El de Piguillem consta en una ordre signada pel conseller de Cultura, Ventura Gassol, el 8 de juliol de 1936 i publicada al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* el 12 del mateix mes, quan el nostre autor tenia uns quaranta anys. No sorprèn, doncs, que Piguillem materialitzés la iniciativa d'escriure una columna per a la difusió del bon ús de la llengua, ni que aquesta prengués sovint la forma de diàlegs en el marc d'una classe (vg. § 4).

Hem tingut notícia, per la tesi de Casals Grané (1997: 389-390), que Piguillem va participar activament en diverses convocatòries de l'Escola d'Estiu de Rosa Sensat. L'Associació de Mestres Rosa Sensat va ser creada, en la clandestinitat, el 29 de setembre de 1965 i, des de llavors, cada juliol celebra una Escola d'Estiu encaminada a la formació permanent dels mestres. L'objectiu dels fundadors era reprendre el fil de la situació educativa que hi havia a Catalunya abans de 1939 i, en concret, recuperar les Escoles d'Estiu que s'havien celebrat,

3. Devem aquesta informació a Daniel Casals i Martorell, que té una recerca en curs sobre l'ensenyament del català durant el franquisme.

a l'empara de la Mancomunitat de Catalunya, entre 1914 i 1923, les quals es van veure interrompudes per la dictadura de Primo de Rivera i es van reprendre entre 1930 i 1935, sota els auspicis de la Diputació de Barcelona, el primer any, i de la Generalitat republicana, els següents, fins que l'esclat de la Guerra Civil i la instauració de la dictadura franquista van suposar-ne la desaparició definitiva (Farré *et al.*, 2005: 13-16). Aquest objectiu de l'Associació anava indestruïblement unit, és clar, a la defensa de la llengua i la cultura catalanes, bandejades pel règim franquista i, doncs, prohibides a les escoles.

En el *Diari de l'Escola d'Estiu* del 4 de juliol de 1979 (p. 3) s'insereix una entrevista a Piguillem —que citem a partir de la tesi esmentada—, en el transcurs de la qual ell mateix narra l'origen del seu interès primerenc per la llengua catalana i l'experiència, estroncada prematurament, com a professor de català:⁴

Miri —em diu— durant la dictadura d'en Primo de Rivera ja vaig començar a estudiar el català pel meu compte. Després, amb la República, les coses van ser molt diferents i vaig poder estudiar-lo amb mestres com l'Aimà, l'Artells... fins i tot vaig assistir als cursos superiors de la Universitat amb en Pompeu Fabra. L'any 36 em van inscriure com a professor de català de la Generalitat.

Les primeres classes les vaig donar al CATJE i recordo que el 16 de juliol de l'any 36 va venir a veure'm el secretari i va dir-me: —amb qualsevol excusa passeu llista i traieu la gent d'aquí perquè s'està esperant que d'un moment a l'altre surtin els militars de les Drassanes. A vós ja us avisarem quan puguem reprendre les classes... I encara ho espero!

No hem pogut esbrinar a què correspon la sigla CATJE,⁵ però sí que hem trobat el rastre d'unes classes que va impartir Piguillem abans de l'esclat de la Guerra Civil, gràcies al setmanari *El Temps*, publicat entre el 13 gener de 1934 i el 18 de juliol de 1936, que era l'òrgan d'expressió d'Unió Democràtica de

4. Al llarg de tot l'article, no apliquem cap correcció a les citacions que reproduïm extretes de les diverses publicacions periòdiques que hem consultat i dels documents d'arxiu a què hem tingut accés.

5. Com que es tracta de la transcripció d'una entrevista oral, se'ns acut que podria ser una mala interpretació de CADCI, Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria, creat el 1903, del qual depenien les Escoles Mercantils Catalanes, en què, entre altres matèries, s'impartien classes de llengua catalana (MORAN, 2018).

Catalunya. És interessant la informació que s'hi llegeix el 17 de febrer de 1934 (núm. 6, p. 2), quan feia poc més d'una setmana que els cursos s'havien iniciat, perquè se'n dedueix que la iniciativa va ser ben acollida, cosa que els va dur a augmentar el nombre de places i a duplicar les sessions previstes.

La major part de dades que hem trobat sobre Piguillem, però, tenen a veure amb la seva prolongada vinculació amb l'Orfeó Català. El 1980 aquesta institució li va dedicar un llibre de signatures, les quals van ser recollides al vestíbul del Palau de la Música Catalana en els concerts dels dies 11 i 13 d'abril. Segons consta en el mateix llibre, es tracta d'un acte «en homenatge i reconeixement a la seva eficaç dedicació a l'entitat des de l'any 1907», cosa que el relaciona amb l'Orfeó des de la infantesa, atès que el 1907 Piguillem havia de tenir onze anys.

Que l'ingrés de Piguillem a l'Orfeó Català es devia produir com a cantaire del cor infantil, ho confirma un reportatge publicat al setmanari *Destino* el 15 de febrer de 1958 (any XXII, núm. 1071, p. 10-12), amb el títol «1908-1958. Un edificio entre dos fechas», signat per Arturo Llopis, en el qual es commemoren els cinquanta anys de la inauguració del Palau de la Música Catalana, seu de l'Orfeó Català, celebrada el 15 de febrer de 1908. S'hi llegeix que «De aquella memorable audición inaugural de 1908 sobreviven bastantes personas» i, entre aquells «cantores de ahora hace medio siglo», hi ha «Mateo Piguillem», amb el nom de pila forçosament castellanitzat, com els de tots els altres.

El fet que el 1980 Piguillem rebés un homenatge de l'Orfeó Català, però, no té a veure només amb la durada de la seva vinculació amb aquesta entitat, sinó amb el pes específic que hi va tenir. Així, Roig (1993: 149-150), en refer la història de l'Orfeó Català i relatar la desfeta de la Guerra Civil, exposa com «algunes de les persones que havien estat veritables puntals per a l'entitat van desaparèixer durant aquests anys de la guerra», cosa que va comportar «una concentració de càrrecs i de responsabilitats en unes poques persones, entre les quals cal esmentar el mestre Pujol i els senyors Joaquim Renart, Pasqual Boada i Mateu Piguillem».

Piguillem ja pertanyia a la Junta Directiva de l'Orfeó Català abans de l'esclat de la Guerra Civil, segons es desprèn del buidatge de la «Secció oficial» de la *Revista Musical Catalana*, el butlletí mensual de l'Orfeó Català que es va publicar des del gener de 1904 fins al juny de 1936, quan la contesa bèl·lica en va provocar la interrupció.⁶ Fou elegit «vocal corista» en la Junta General celebrada el 25 de

6. No va ser fins al cap de 48 anys, el novembre de 1984, que l'Orfeó Català va poder reprendre la publicació de la «2a època» de la *Revista Musical Catalana*.

gener de 1931 (*RMC*, núm. 325-326, p. 47) i renovat anualment en el càrrec, per aclamació. El seu nom desapareix de la Junta Directiva de l'Orfeó Català en la renovació feta el 27 de gener de 1935 (*RMC*, núm. 374, p. 96), però hi retorna al cap d'un any, el 26 de gener de 1936, amb un nou càrrec, el de «bibliotecari segon» (*RMC*, núm. 386, p. 80).

En el Centre de Documentació de l'Orfeó Català (CEDOC) es conserven dues fotografies de Piguillem (Fig. 1), en el descriptor de les quals consta com a «arxiver del Palau de la Música Catalana». També s'hi troben diverses fotografies fetes per Piguillem durant alguns dels desplaçaments de l'Orfeó. No era només amb la càmera fotogràfica, però, que Piguillem immortalitzava aquestes excursions: el 1949 va guanyar un concurs literari per la ressenya que va escriure de l'anada dels orfeonistes a Mallorca entre el 28 de maig i el 2 de juny. El treball de Piguillem va ser escollit com el millor per un jurat constituït per Joaquim Renart i Garcia, Joan Llongueras i Badia, Miquel Saperas i Auví, Jaume Martí i Marull, i Pasqual Boada, patrocinador del premi.

Fig. 1. Fotografia de Mateu Piguillem i Casadejust l'any 1970 (Font: CEDOC).

El CEDOC també custodia correspondència de Piguillem amb tres personalitats molt destacades de l'ambient musical català. Així, s'hi conserva una missiva —amb la resposta corresponent— escrita per Piguillem a Lluís Millet i Pagès, cofundador de l'Orfeó Català i director perpetu d'aquesta entitat fins a la mort, que li va sobrevenir el 1941. La lletra, mecanoscrita sobre paper de carta amb un encapçalament imprès («M. Piguillem i Casadejust. Professor de català») està datada el 25 d'agost de 1939, pocs mesos després, doncs, de la fi de la Guerra Civil

i de la instauració del règim dictatorial del general Franco, i cal interpretar-la en clau de la situació política «asfixiant» imposada al país —la «terra dissortada»— després de la desfeta de la Guerra Civil, a la qual s'al·ludeix com una maltempsada a través d'una metàfora que recull els tres termes del refrany «Cel rogent, pluja o vent». No cal dir que «l'ocellada» que «no pot encara aixecar llur vol i fer sentir llurs refilades» és l'Orfeó Català, les actuacions del qual havien quedat interrompudes amb l'esclat de la contesa bèl·lica (Roig, 1993, p. 148).

Estimat Mestre:

Certament, ja comença a revoltar massa la boira baixa blanca, asfixiant, apareguda després d'aquell cel rogent que va dur vents dolents i pitjors pluges a la terra dissortada. L'ocellada no pot encara aixecar llur vol i fer sentir llurs refilades.

No podem festejar enguany tampoc el Sant de vostè amb ballarugues, mossades de coca i traguets de xarel·lo, però el recordem amb més emoció i serà la felicitació més sincera, per tal com és exempta de materials llamina-dures.

Mentre esperem, doncs, que assereni l'horitzó el sol vivificant que tard o d'hora fon sempre la boira per baixa i espessa que sigui, em plau felicitar-lo en la diada d'avui, tot desitjant-li molts anys de vida i bona salut perquè pugui esmerçar-la com vostè anhela, en la companyia dels seus familiars i, sobretot, entre la fillada que vostè tant enyora i que tant l'enyora ella també a vostè.

Sempre a punt de solfa, respectuosament el saluda

[signatura autògrafa: Mateu Piguillem]

És més nombrosa i dilatada en el temps —de 1944 a 1986— la correspondència conservada amb el fill de Lluís Millet i Pagès, Lluís Maria Millet i Millet, director de l'Orfeó Català entre 1946 i 1977. Està constituïda per disset postals i nou cartes escrites per Piguillem, a les quals s'afegeix una nota de resposta d'Isabel, esposa de Lluís Maria Millet. De les 26 comunicacions, 23 estan datades els mesos d'agost dels diferents anys, durant les vacances de Piguillem. Les altres tres missives són: una nota de feina, escrita sobre paper oficial de l'Orfeó, del 7 de setembre de 1950; una postal del 17 de juliol de 1955, a propòsit d'un viatge de Piguillem a Prada de Conflent per a assistir a un concert de Pau Casals, a la fi del qual, segons explica, va poder saludar-lo breument i també va poder

parlar amb Ventura Gassol, llavors a l'exili, i, finalment, datada el 19 d'abril de 1986, una nota de tramesa d'un article sobre l'aportació de l'Orfeo Català al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat l'octubre de 1906, que Piguillem va escriure amb motiu de la llavors propera celebració del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, el maig de 1986 (*RMC*, 2a època, abril de 1986, núm. 18, p. 45).

Tot i que algunes de les postals i cartes de Piguillem testimonien viatges més llargs, la major part mostra el gust de Piguillem per «excursionejar» per terres catalanes, com li abellia d'escriure. A partir de mitjans de la dècada dels anys seixanta, el lloc de les vacances familiars queda fixat a la parròquia andorrana de les Escaldes i és aquest l'origen de les trameses a Lluís Maria Millet. N'és una excepció la postal del 24 d'agost de 1974, enviada des de Prada, al Conflent, amb motiu de l'assistència de Piguillem a la sisena edició de la Universitat Catalana d'Estiu. Aquesta havia estat creada pel Grup Cultural de la Joventut Catalana i pel Grup Rossellonès d'Estudis Catalans —després del revulsiu que va suposar el Maig del 68—, com una via de reviscolament de la llengua i la cultura pròpies a la Catalunya del Nord i com un espai de llibertat per als catalans, els valencians i els balears que venien dels territoris sotmesos a la dictadura franquista (Gual; Maluquer, 2008).

Cal destacar, per la seva longitud, una carta de Piguillem a Lluís Maria Millet de 14 d'agost de 1968. Entre altres temes, hi narra el desenvolupament del Concurs de Poesia de Sant Roc de Cantonigròs i Festa Literària del Collsacabra, que des de 1944 organitzava Joan Triadú sota l'empara del bisbe de Vic, Ramon Masnou, i de l'abat de Montserrat, Aureli Maria Escarré, que fou succeït per Cassià Just el 1966, quan aquell hagué de renunciar al càrrec per pressions polítiques del govern franquista, arran de l'entrevista que el màxim responsable de l'abadia de Montserrat va concedir al diari francès *Le Monde* i que va sortir publicada en portada el 14 de novembre de 1963 amb aquest destacat: «Le régime espagnol se dit chrétien mais n'obéit pas aux principes de base du christianisme» (Vila-Abadal, 1998). Aquella edició de 1968, any en què es commemorava el centenari del naixement de Fabra, va ser la darrera de la festa literària celebrada a Cantonigròs, a Osona, substituïda, a proposta del mateix Triadú, per les Festes Populares de Cultura Pompeu Fabra, itinerants (Triadú, 2008: 119).

De Cantonigròs. Com que vostè sap que hi vaig anar, vull fer-li'n un breu comentari, que ja ampliarem, si Déu vol, personalment. Potser ja n'ha

llegit alguna ressenya (*Tele/Estel*) i sap que el Bisbe de Vic, patrocinador d'aquests actes, hi era representat; que presidia el P. Abat de Montserrat, dom Cassià Just, acompanyat pel Prior, dom Maur Boix; de les filles de Pompeu Fabra, el Centenari del qual es commemorava; Badia i Margarit, Aramon i Serra, Francesc de B. Moll, etc., a més d'assistir-hi altres destacats escriptors, literats i més de mil concurrents; al dinar érem prop de 800. La Festa i Concurs, a la vegada, com els anteriors 24 anys, ha estat d'una gran transcendència per a la Llengua Catalana i per a la nova Renaixença que es produeix aquests darrers anys.

No li faig aquesta descripció com a ressenya, sinó per tal de dir-li el suport i la serietat que tingué la Festa, durant la qual es llegiren i es digueren coses realment serioses. Joan Triadú, un autèntic i valent valor de l'actual generació, en recordar els qui han passat per la Festa (Carles Riba, Sagarra, l'Abat Escarré, que hi assistia cada any), al·ludí Mn. Pere Ribot i dedicà un afectuós record al mecenatge del malaguanyat patrici, Sr. Fèlix Millet, a. C. s. L'actual Abat de Montserrat llegí una abrandada adhesió del Pare Escarré, i entre els aplaudiments que vostè pot imaginar-se, va dir, després de la lectura: «L'Abat Escarré sempre serà el nostre Abat».

El tercer destinatari de les missives de Piguillem conservades al CEDOC és Francesc Pujol i Pons, que era «bibliotecari primer» de la Junta Directiva de l'Orfeó Català mentre Piguillem n'era «bibliotecari segon». Les cartes que es conserven, però, són de quan Pujol era director de l'Orfeó Català, càrrec al qual va accedir el 1941, després que es produís el traspàs de Lluís Millet i Pagès, i que va desenvolupar fins que li va sobrevenir la mort, la vigília de Nadal de 1945, només unes setmanes després que l'11 d'octubre d'aquell any el nou governador civil de Barcelona, Bartolomé Barba Hernández, autoritzés l'Orfeó a reprendre les activitats públiques (Roig, 1993: 174-182).

Es tracta de vuit lletres de Piguillem a Pujol, mecanoscrites, amb signatura autògrafa (Fig. 2), datades a Barcelona entre el setembre de 1943 i el de 1945, a

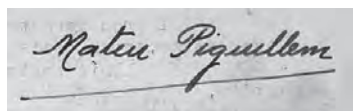

Fig. 2. Signatura de Mateu Piguillem
i Casadejust (Font: CEDOC).

les quals s'afegeix una carta manuscrita de Pujol a Piguillem, datada a Tremp el 13 de setembre de 1944. Les d'aquest darrer any tenen com a motiu destacat les tasques de col·laboració de l'Orfeó Català en l'organització d'un festival benèfic promogut pel Centro Cultural de la Cruz Roja Española, que és l'entitat que apareix en l'encapçalament del programa provisional mecanoscrit, a propòsit del qual Piguillem escriu a Pujol, en la missiva del 5 de setembre de 1944: «He sol·licitat que com si fos un error d'impremta hom suprimeixi un adjectiu que hi ha a l'encapçalament del programa, puix que no cal fer tant llargs els noms». Cal creure que no es referia a «Roja».

Reproduïm uns fragments de la darrera d'aquestes lletres a Pujol escrites per Piguillem, perquè ajuda a formar-se una idea del tarannà d'aquest patriota. La carta, datada a Barcelona el 6 de setembre de 1945, està amarada d'amor pel país: pel seu paisatge, per la seva història, per la seva gent, per les seves tradicions. Sabem que l'estima de Piguillem pel patrimoni històric i arquitectònic venia de lluny. En l'edició del 20 de juny de 1929 del diari *La Publicitat* (any LI, núm. 17.222, p. 6), en què es dona notícia de la reunió celebrada pel comitè de direcció de l'associació Amics de l'Art Vell, llavors tot just creada amb l'objectiu de defensar i restaurar el patrimoni artístic de Catalunya, s'informa de les primeres adhesions, que formen una llista de 26 noms en què Piguillem es troba acompanyat de personalitats tan destacades com Pere Bosch Gimpera, Francesc Cambó, Pere Coromines, Josep Danés, Cèsar Martinell, Francesc Maspons i Anglasesell, Lluís Nicolau d'Olwer, Lluís Plandiura, Mn. Manuel Trens i Ferran Valls i Taverner.

Nosaltres, els de casa, que afortunadament seguim sense novetat, aprofitant les meves vacances ja finides, també hem excursionat (en Fabra em perdoni) per terres gironines, com li vaig escriure des de Girona. Vam visitar llocs magnífics, que m'agradaren i em captivaren fortament, tant per la seva meravellosa visió, com per la seva història i evocacions. Oh! la brava Costa Brava, amb les seves sobiranes bel·leses naturals, la filigrana de viles i pobles i les cisellades cales i platges. L'Empordà i els Pirineus, tota la nostra estimada terra catalana, ¡que bonica és! També ací corprenedores restes d'altres races i de grans civilitzacions. Però, també, com en tants d'altres indrets, quantes lamentables mostres de recents salvatgismes i de barbàrie. A l'interior, arribarem fins a Olot, la de les excel·lents fonts, les muntanyes i l'inspirador paisatge. Per cert que només hi vaig veure un jaiet que portés la barretina musca. Diu que en temps de la primera Dictadura feien pagar

un «duro» de multa als qui la duïen, i ara fa sis anys que no deixen fabricar-ne; Perquè? Si vinguessin uns altres i multessin els que porten boïna, recaptarien una bona quantitat i restaríem en paus.

D'altra banda, aquesta missiva a Pujol, que no va passar pel servei de Correus, sinó que va ser duta en mà per un familiar («Li envio aquesta carta per mitjà del meu cunyat que ha de venir a Tremp»), conté referències a la situació política espanyola, davant de la qual Piguillem es mostra amatent i gosaríem dir que també comprometès, ja que clou les seves reflexions amb un «Hi ha, doncs, feina a fer», abans d'acomiar-se:

I així anem esperant el desenvolupament final de la situació política, cada dia més desconcertant i de solució enigmàtica. Sempre dintre el cercle viciós: Monarquia? República? I quan hi ha alguna d'aquestes fórmules o no n'hi ha cap de les dues, a parlar de la que ha de venir. El suposo assabentat de la Pastoral que ha publicat el Dr. Pla i Daniel.⁷ Es presta a diverses interpretacions i força comentaris. O bé tindrà la seva transcendència, o ha estat el que avui en diuen un globus sonda, que no conduirà a cap lloc pràctic. En el fons, però, demostra que pertocant a la cosa pública, hi ha inestabilitat, preocupació, indecisió, moviments i, com a conseqüència, els seus possibles perills així que hi hagi una distracció o una relliscada. Hi ha molta gent que espera i vol el mal. De propagandes i de rumors, procedents de dintre i de fora, tant com en vulgui. Sembla que les dues forces que estan més equilibrades, quantitativament, són els de la República que han fet una unió amb bascos i catalans i els partidaris de D. Joan, el «Conde de Barcelona», que té tendències democràtiques.

7. Enric Pla i Deniel (Barcelona, 1876 - Toledo, 1968), eclesiàstic català que va ser canonge de Barcelona (1912), bisbe d'Àvila (1918) i de Salamanca (1935) —des d'on va acollir amb entusiasme l'aixecament militar—, arquebisbe de Toledo i primat (1941) i, finalment, nomenat cardenal (1946). Piguillem es deu referir a la pastoral que Pla i Deniel va publicar amb motiu de l'acabament de la Segona Guerra Mundial a Europa, el 8 de maig de 1945, apareguda a la revista *Ecclesia* (13 de maig de 1945, núm. 200, p. 5-6), en la qual justificava la no entrada d'Espanya en el conflicte bèl·lic i al·ludia a la necessitat de crear un nou ordre mundial basat en «la justicia y los derechos de la persona», tot extirpant «el espíritu de venganza» (CÁRCEL, 1995: 39-42).

Pel to de les cartes conservades, la relació entre Piguillem i Pujol es pot considerar d'amistat, si més no durant els darrers anys de vida del director de l'Orfeó Català. Diríem, però, que el vincle entre tots dos venia de molt lluny. Segons es relata a la *Revista Musical Catalana* (núm. 324, p. 554-571), el desembre de 1930 hi va haver dos actes d'homenatge a Pujol. El primer, organitzat per l'entitat federativa Germanor dels Orfeons de Catalunya, es va desenvolupar durant el 7 de desembre i va incloure un sopar amb 160 comensals, a l'Hotel Orient de Barcelona, en el transcurs del qual es van llegir diversos parlaments, el darrer a càrrec de Piguillem. El segon acte, que es qualifica com un «homenatge íntim», és un «vermouth d'honor» ofert el 14 de desembre a la seu social de l'Orfeó i hi va haver un únic discurs, pronunciat per Piguillem, del qual es reproduïxen alguns fragments.

No és aquesta l'única vegada que un escrit de Piguillem apareix a la *Revista Musical Catalana*. En la seva condició de membre actiu de l'entitat, Piguillem va incloure alguna col·laboració al butlletí que aquesta publicava, com «Na Emerenciana Wehrle. Un homenatge merescut», apareguda el setembre de 1930 (*RMC*, núm. 321, p. 416-419). Es tracta de la reproducció d'un article publicat inicialment a *La Veu de Catalunya* (any XL, núm. 10.640, p. 5), el 12 de juliol de 1930, amb motiu de l'homenatge a la fundadora de la secció femenina de l'Orfeó Català. Aquest va tenir lloc l'endemà, 13 de juliol, en el marc del gran Festival d'Orfeons celebrat a l'Estadi de l'Exposició de Montjuïc, que va ser construït expressament per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, en la qual els orfeons van tenir la participació vedada pel règim dictatorial de Primo de Rivera. Aquest festival es va organitzar, poc després de la caiguda del dictador, com a mostra d'agraïment als intel·lectuals castellans que, en plena dictadura, havien defensat la llengua catalana i les entitats culturals com l'Orfeó Català (Puig, 2019).

La *Revista Musical Catalana* havia estat impulsada per Lluís Millet i Pagès, que el 1891 havia fundat l'Orfeó Català juntament amb Amadeu Vives i Roig, i apareix descrita en el CEDOC com una «publicació pionera en el terreny de la musicografia catalana, sense precedents a Catalunya i a l'Estat espanyol». La riquesa i la qualitat dels continguts, fornits en part per la col·laboració de personalitats catalanes i estrangeres de prestigi reconegut, es veien embolcallats per una presentació acurada. Res a veure amb la modèstia de la revista ciclostilada *Jovenívola*, que va succeir l'anterior butlletí de l'Orfeó Català a partir del juny

de 1955 i en la qual Piguillem, a més d'altres col·laboracions, va inserir el primer espai de divulgació de la normativa de la postguerra.

3. *JOVENÍVOLA*, BUTLLETÍ INTERIOR DE L'ORFEÓ CATALÀ (1955-1960)

Jovenívola és el títol que va rebre el butlletí interior de l'Orfeó Català entre 1955 i 1960, el qual estava escrit íntegrament en la llengua del país. Segons explica Roig (1993: 204), en l'acta de la reunió de la junta d'aquesta entitat celebrada el 9 de maig de 1955 consta que s'hi va llegir «una petició signada per molts cantaires sol·licitant a la Junta que els sigui permesa la publicació d'una revista que es titularia “Jovenívola”, que fóra única i exclusivament escrita per orfeonistes i circularà entre els orfeonistes només». El projecte va tirar endavant i el primer número d'aquest butlletí interior va aparèixer ja el juny de 1955, escrit a màquina sobre paper de mida foli i posteriorment ciclostilat per a obtenir-ne un cert nombre d'exemplars, que es presentaven grapats i coberts per un full d'un to blavós a mode de portada. En aquell primer número, la coberta contenia estrictament el títol de la revista i un dibuix (Fig. 3).

El nom *Jovenívola* prové d'una composició de joventut de Lluís Millet i Pagès, que comença així: «No us allunyeu, il·lusions que m'endolcíreu / la joventut, de la vida tendra flor. / Jo vos ho prec, no us allunyeu». El cofundador de l'Orfeó Català i director vitalici de l'entitat fins a la mort va compondre «Jovenívola» en algun moment de la darrera dècada del segle XIX, quan caminava cap als trenta anys o feia poc que els havia complert. Tot i que la lletra d'aquesta composició té una interpretació directa de tipus individual i psicobiològic —la voluntat de no perdre les il·lusions de la joventut sota el pes del pas dels anys—, és evident que, en ple franquisme, s'oferia fàcilment a una relectura col·lectiva i politicosocial: la voluntat de mantenir, malgrat l'adversitat d'aquell temps, totes les esperances que havien esclatat en el tombant de segle XIX al XX. Esperances per a l'assoliment d'un cert grau de llibertat com a país, gràcies a la recuperació d'institucions polítiques pròpies: primer, per la victòria de Solidaritat Catalana en les eleccions de 1907, que va dur Prat de la Riba a la presidència de la Diputació de Barcelona, des d'on va fundar l'Institut d'Estudis Catalans i va reeixir en la creació de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923), i, després, per la restitució de la Generalitat de Catalunya (1931-1939). I esperances, també, per la consecució d'un floriment cultural impensable en els inicis de la Renaixença,

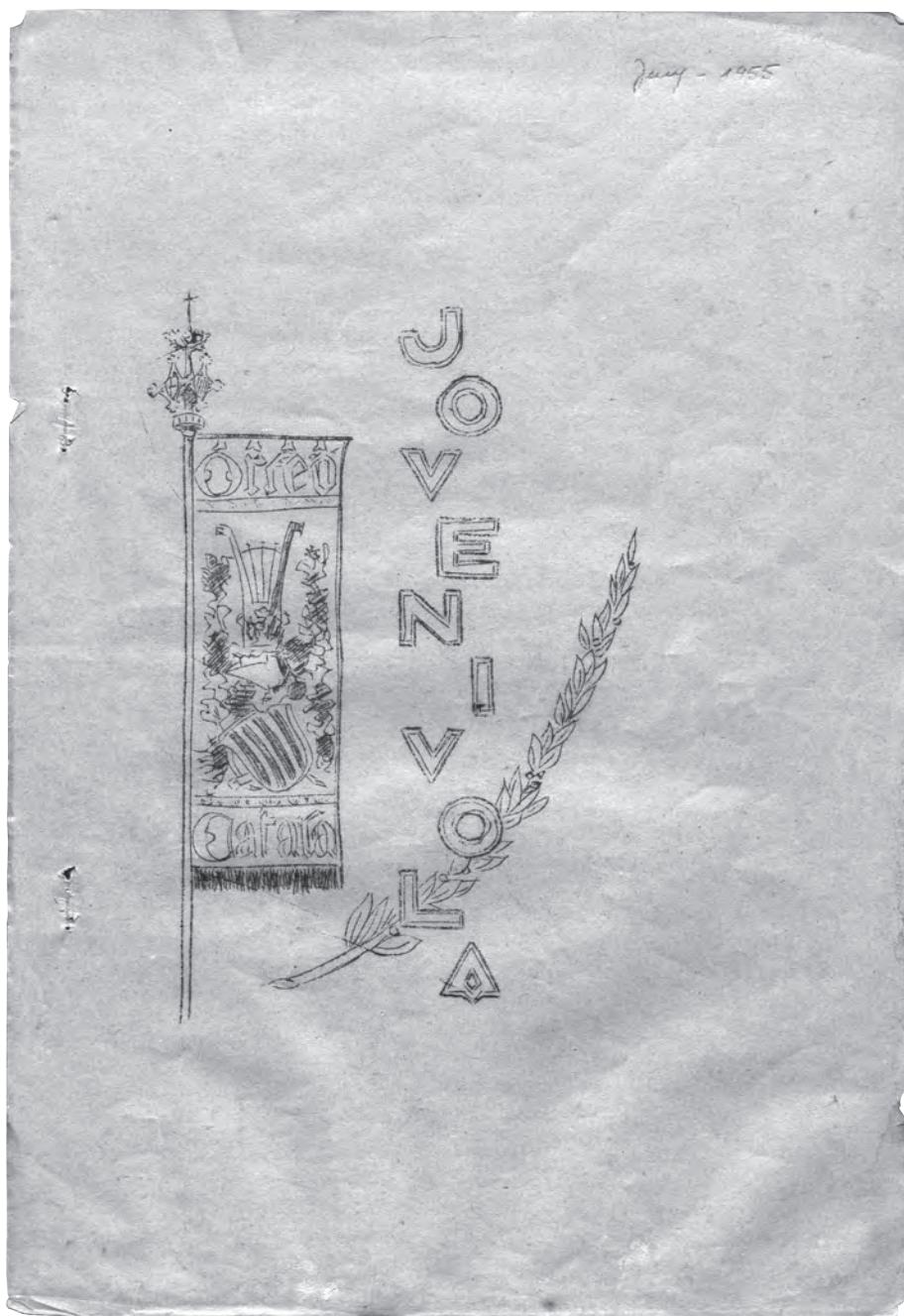

Fig. 3. Portada del primer número de *Jovenívola*, aparegut el juny de 1955, amb el títol de la revista i un dibuix de l'estendard de l'Orfeo Català (Font: CEDOC).

mercès al desenvolupament de totes les arts —literatura, música, pintura, escultura, arquitectura— en el marc dels moviments culturals del Modernisme i el Noucentisme.

Pel que fa a la il·lustració triada per a aquell primer número del butlletí *Jovenívola*, és una reproducció de la senyera de l'Orfeó Català, dissenyada per l'arquitecte modernista Antoni Gallissà. Aquest estendard, que presidia les actuacions dels cors i els acompanyava en els seus desplaçaments, va ser beneït en un acte solemne celebrat a Montserrat l'11 d'octubre de 1896, en el transcurs del qual es va cantar per primera vegada l'himne de l'Orfeó Català, el *Cant de la senyera*, amb música de Lluís Millet i Pagès i lletra de Joan Maragall. En l'anvers del penó hi ha com a motiu central l'escut d'armes de Catalunya, amb les quatre barres, coronat per un elm que remet al passat medieval gloriós i que porta com a cimera decorativa una lira, instrument vinculat al personatge mitològic grec Orfeu, del nom del qual deriva *orfeó* 'societat de cant coral'.

Després de la portada descrita, a la primera pàgina del número inicial de *Jovenívola*, d'aparença ben modesta —atès que una màquina d'escriure d'aquell temps no permetia altra cosa—, hi trobem un editorial, no signat. S'hi expressa la satisfacció d'haver pogut materialitzar la idea de disposar d'un mitjà de comunicació intern de l'Orfeó Català i d'acomplir, doncs, «unes il·lusions que temps enrera gairebé ens semblaven somnis impossibles», alhora que s'hi demana la col·laboració de tots els cantaires per a tirar endavant la revista i aconseguir un «major conviure col·lectiu», gràcies al qual puguin prosperar altres «projectes i realitzacions». Roig (1993: 206), en referir-se a *Jovenívola*, a la qual atribueix una «voluntat pedagògica o culturalitzadora», vincula la revista a l'organització de diversos actes culturals, entre els quals esmenta conferències sobre literatura, cursets de català, concursos literaris i exposicions del llibre català.

Amb aquest format precari, en van sortir 37 números, el darrer dels quals és múltiple i correspon als mesos de maig-juny-juliol de 1959. Deixant de banda l'inicial, els restants van coberts per un full d'un to blavós completament buit, sense títol i habitualment sense il·lustració, encara que, en els números de desembre dels anys 1955, 1956 i 1957, hi ha enganxada una quartilla blanca amb un dibuix multicopiat amb motius nadalencs. En una postal que Piguillem va enviar a qui llavors era director de l'Orfeó Català, Lluís Maria Millet, datada a Santander el 18 d'agost de 1955 (vg. § 2), quan tot just havien sortit, doncs, els dos primers números de *Jovenívola*, trobem una al·lusió a la revista, que revela que Piguillem hi devia estar implicat des del principi. D'altra banda, en el número de

juny de 1957 (p. 367), amb motiu del segon aniversari del butlletí, s'hi inclou un agraïment a Piguillem per «la penosa tasca de corregir de faltes d'ortografia les nostres pàgines», cosa que implica que, a banda de la secció fixa i de les col·laboracions puntuals que hi inseria, també n'era el corrector.

Entre 1955 i 1958 «Jovenívola» era de periodicitat mensual, amb un descans que afectava agost i setembre: en sortien, doncs, deu números per any, amb l'excepció de 1958, en què n'hi va haver un de doble els mesos d'abril-maig, anomalia que es justifica en l'editorial (p. 509) amb unes raons que fan pensar que no devien ser gaires els qui tiraven endavant la revista, cosa que feia difícil compaginar la preparació del butlletí mensual amb la resta d'activitats que ells mateixos organitzaven. El juny de 1958 (p. 535) s'evidencia, ara ja sense subterfugis, que hi ha una manca real de mans que facin feina:

Tres anys de JOVENÍVOLA, conmemorem avui. No són molts, però amics, ja comencen a pesar un xic sobre les nostres espatlles.

No signifiquen aquestes paraules, cansanci, ni desgana, ans al contrari, el nostre entusiasme és més fort cada dia, i ajudant Déu, —i el nostre President— prompte us ho podrem demostrar.

Però, amics, sí dec dir-vos, emparant-me en la intimitat d'aquest acte, que trobem a faltar el vostre ajut. Cada dia es fa més difícil d'obtenir la vostra col·laboració. És que ja ho teniu tot dit?

No sorprèn gaire, doncs, que el 1959 n'apareguessin només cinc números. Els tres primers, de gener-febrer, de març-abril i de maig-juny-juliol, són com tots els anteriors. Els dos darrers, en canvi, de novembre i de desembre, s'ofereixen en un nou format: són de dimensions més reduïdes, perquè els fulls es presenten doblegats formant un plec; duen una portada impresa amb el títol de la revista, el mes i l'any (Fig. 4); la primera pàgina conté una capçalera amb la indicació d'un dipòsit legal (B-14508-B-1959); els títols de les diverses seccions són impresos, encara que els textos continuen sent mecanografiats, i la numeració de les pàgines de cada número és independent. El canvi de format se celebra en l'editorial de novembre de 1959, titulat «Un nou pas», que signa qui llavors era president de l'Orfeó Català, Fèlix Millet i Maristany, financer i mecenes, que aviat es convertiria en cofundador i primer president d'Òmnium Cultural (Manent, 2003).

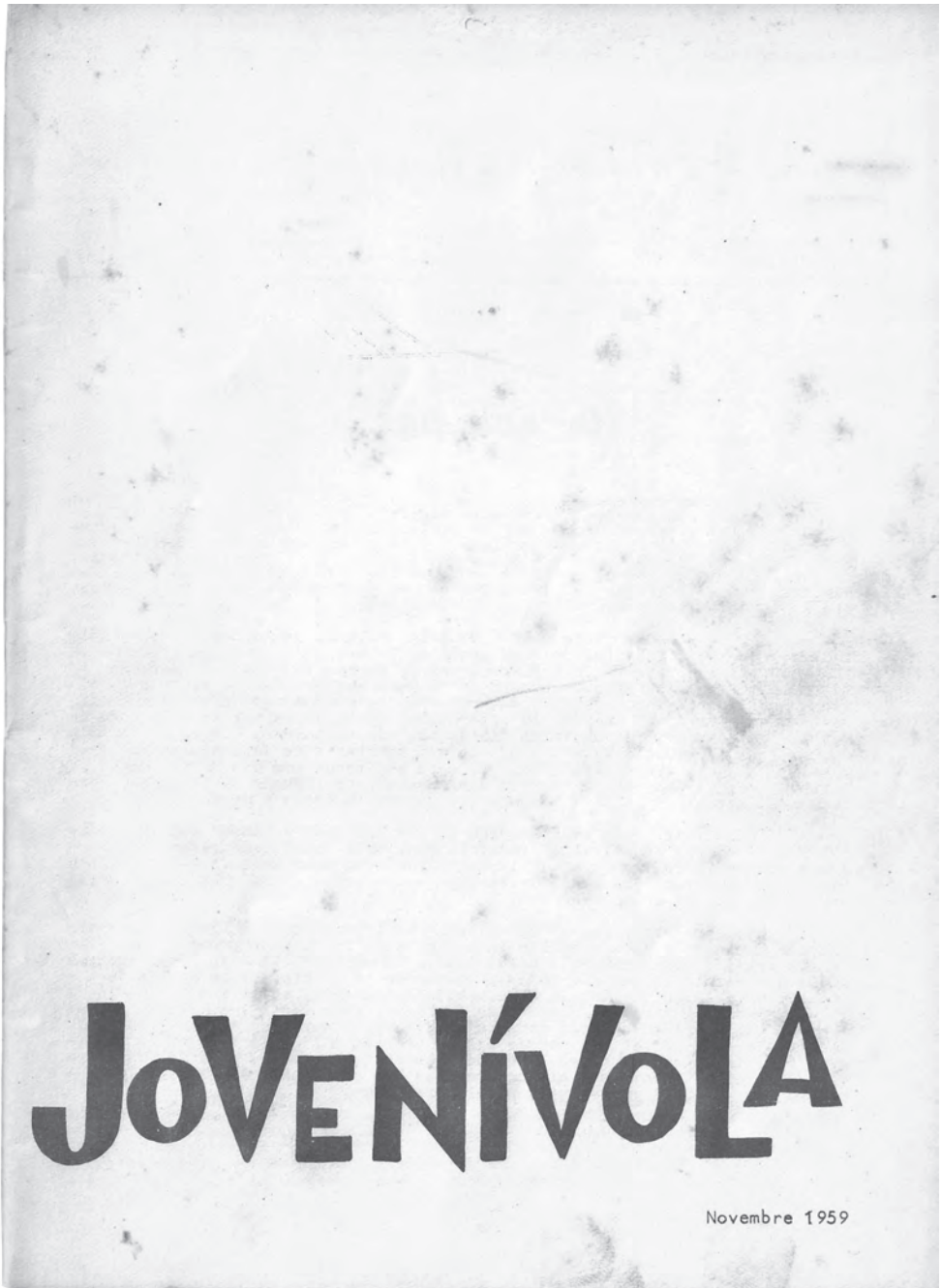

Fig. 4. Portada del número de *Jovenívola* de novembre de 1959, en què s'aprecia el canvi de format respecte dels exemplars anteriors, ciclostilats (Font: CEDOC).

El gener de 1960, el butlletí presenta la novetat que, a la capçalera, s'hi afegeix «Editat a MULTICOP - Barcelona». Aquest és el darrer exemplar de *Jovenívola* que es conserva al CEDOC i que hem pogut consultar. No conté cap referència a l'extinció del butlletí: al contrari, l'editorial, dedicat al poeta Joan Maragall, del qual el 1960 es complia el centenari del naixement, dona a entendre que, darrere d'aquell número de *Jovenívola*, en vindran d'altres. I devia ser així, atès que Roig (1993: 206) explica que van aparèixer sis números d'aquesta segona etapa. Atenent al caràcter mensual del butlletí, això fa pensar que la darrera aparició devia ser l'abril de 1960 i que el maig ja no devia sortir, tot i que abans el mateix Roig (1993: 205) situa l'acabament de la revista el juliol de 1960, cosa possible si no se'n va complir la periodicitat.

Sigui quina sigui la data precisa d'extinció del butlletí, poc abans o poc després del maig de 1960, aquest fet sembla significatiu si tenim en compte que el 19 d'aquell mes es van produir els incidents que es coneixen com *els fets del Palau* (Crexell, 1982). En aquell moment, l'oposició catalanista clandestina se sentia reforçada per la victòria moral que havia representat la destitució com a director de *La Vanguardia*, el febrer de 1960, de Luis Martínez de Galinsoga, motivada pel boicot tenaç a aquest diari arran de l'exclamació «Todos los catalanes son una mierda» que Galinsoga havia proferit, el juny de 1959, a l'església barcelonina de Sant Ildefons, pel fet que s'hi havia emprat el català en la prèdica (Cirici, 2001). Aquell 19 de maig de 1960, l'Orfeó Català celebrava al Palau de la Música un concert d'homenatge a Joan Maragall, amb motiu del centenari del seu naixement, i les autoritats governatives havien prohibit que s'hi interpretés *El cant de la senyera*. Una part del públic, però, mobilitzada per un pamflet que havia circulat uns dies abans amb el títol de «Us presentem el general Franco», escrit per Jordi Pujol i editat per l'impressor Francesc Pizón, va protagonitzar el que avui qualificaríem d'acte de desobediència civil i va cantar *El cant de la senyera*. Tot plegat va desembocar en diverses detencions i Pujol i Pizón van ser jutjats per un tribunal militar i van ser condemnats a set i a tres anys de presó, respectivament. Potser la desaparició de *Jovenívola*, entorn del maig de 1960, va ser una conseqüència més dels fets del Palau.

4. LA «SECCIÓ FILOLÒGICA» (1956-1960) DE PIGUILLEM A *JOVENÍVOLA*

La secció amb la qual Piguillem va convertir-se en el pioner de la represa de la divulgació de la normativa als mitjans de comunicació després de la desfeta de la Guerra Civil es va inserir per primer cop a les pàgines de *Jovenívola* en el número de gener de 1956 i, a partir de llavors, va ser una presència constant en el butlletí de l'Orfeó Català, amb només dues absències: el juliol de 1956 i el febrer de 1958, mes en què la revista va treure un número especial dedicat a la commemoració del cinquantè aniversari del Palau de la Música Catalana. El títol amb què Piguillem la va batejar és «Secció filològica». Tot i que es pot justificar d'una manera literal, atès que efectivament es tracta d'una secció de la revista dedicada a qüestions filològiques, resulta evident que cal interpretar-lo com un homenatge a la «Secció filològica» de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), l'organisme en el qual recau l'autoritat normativa de la llengua catalana des que va ser fundat, el 1907, per iniciativa del president de la Diputació de Barcelona, Enric Prat de la Riba. A partir de la creació, en el si de l'IEC, el 1911, de la «Secció filològica», la tasca de normativització de la llengua no va tenir aturador i, malgrat els entrebancs que va comportar la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), en dues dècades ja s'havia assolit la codificació de la llengua escrita en tots tres vessants: l'ortogràfic, el gramatical i el lèxic.

El desenllaç de la Guerra Civil i la imposició subsegüent de la dictadura franquista van portar l'Institut d'Estudis Catalans a les portes de l'extinció: foragitat de la seva seu, privat de finançament públic, amb alguns dels seus membres morts i d'altres, com Fabra, exiliats. Els qui restaven, però, van recompondre's i van continuar la tasca en la clandestinitat (Balcells; Pujol, 2002: 318-328). Gosar titular «Secció filològica» aquell espai de la revista *Jovenívola* era una manera de fer present la institució en què requeia l'autoritat lingüística i la tasca que havia dut a terme, tan temuda pel franquisme. Cal no oblidar que disposar d'una ortografia unificada, juntament amb una gramàtica i un diccionari normatiu, era el que convertia el català en una llengua moderna apta per a tots els usos, inclosos els més formals, cultes i prestigiosos; o sigui, és el que retornava el català a la categoria de llengua nacional. No debades el primer llibre important que es va poder publicar a Catalunya a la postguerra, les *Obres completes* de Jacint Verdaguer, el 1943, va ser autoritzat pel règim a condició que aparegués en ortografia prefabricada. Com remarca Gallofré (1991: 154-161), «imposar-li l'ús de l'ortografia antiga era una humiliació que tenia més força que la simple

negativa; exigir la utilització de la grafia anterior a la reforma comportava rabellar-se en la derrota de la societat culta catalana i voler-li fer veure que allò que quedava del seu projecte era una caricatura».

En el primer lliurament de la «Secció filològica», de gener de 1956 (p. 104-105), Piguillem, que signava amb una simple «P.», al·ludeix a la responsabilitat que els membres de l'Orfeó Català tenen en la cura de la llengua, pel fet de pertànyer a aquesta institució, i s'hi evidencia que la llengua pròpia es percep com l'essència de la nació catalana, que s'expressa en termes de «raça»:⁸

Celebrem que hagi estat un dels nostres orfeonistes el qui s'ha donat compte de la necessitat de corregir una malura lingüística, dissortadament molt estesa entre els catalans, en general. I és evident que els primers que hem de donar l'exemple, esmenant el nostre lèxic parlat i escrit, som els qui pertanyem a Institucions inspirades i creades sota l'impuls i per al conreu de les essències racials, la més delicada i essencial de les quals és la llengua vernacle. I per això cal conservar-la i utilitzar-la amb la màxima dignitat i puresa, d'acord amb les regles i les orientacions que fixin els Organismes i els gramàtics o filòlegs degudament autoritzats.

Cal fer atenció a les tries lèxiques del text, carregades de connotacions. Així, els errors lingüístics, que s'identifiquen amb les interferències, són considerats metafòricament com una «malura», que és un terme que en propietat designa una malaltia de tipus epidèmic que afecta les plantes i pot provocar-hi estralls, com la fil·loxera, vinguda d'Amèrica, que va anorrear les vinyes pròpies del país durant el darrer quart del segle XIX (Iglésies, 1968). La identificació entre incorrecció lingüística i «barbarisme» fa que l'objectiu anhelat sigui retornar la llengua a «la màxima dignitat i puresa», terme, aquest darrer, de la mateixa família lèxica que el substantiu deverbals «depuració», amb què Fabra anomenava la tasca empresa per ell mateix i per l'Institut d'Estudis Catalans, quan no s'hi referia directament com una obra de «descastellanització». De fet, la primera de les «Converses filològiques» de Fabra, de 18 de novembre de 1919, duia per títol «Per la puresa de la llengua. Els castellanismes» (Fabra, 2010).

8. El concepte de «raça catalana» el va encunyar i el va difondre, en una conferència pronunciada el 14 de març de 1899 a l'Ateneu Barcelonès, el doctor Bartomeu Robert i Yarzabal (IZQUIERDO BALLESTER, 2002).

També Piguillem va triar els castellanismes com a contingut inaugural —i preferent— de la seva secció. Així, entra en matèria amb la definició de *barbarisme*: «Mot o paraula d'un idioma diferent i no admesa oficialment en el nadiu que hom parla».⁹ Tota una declaració d'intencions, que es veu corroborada, butlletí rere butlletí, pels escrits filològics de Piguillem, la gran majoria dels quals s'ocupen de la correcció d'interferències lingüístiques, al més sovint lèxiques, provocades pel contacte forçat amb la llengua castellana. Tanmateix, la secció conté també alguns articles que tracten altres aspectes de llengua no vinculats a la interferència, sobretot cap als darrers números de *Jovenívola* (vegeu la Taula 1, annexa al final de l'article): la separació sil·làbica dels mots, les normes d'accentuació, l'ús de l'apòstrof, la ela geminada, la distinció entre parònims, les combinacions de pronoms febles i la velarització de formes verbals, atès que, com sentència l'autor en el número d'abril-maig de 1958 (p. 521-522), «tan dolent és d'escriure (i dir) “aparato”, en lloc d'*aparell*, com “sapiguer”, en lloc de *saber*».

La següent secció, de febrer de 1956 (p. 119-121), que a diferència de la inaugural inclou un títol («Converses i barbarismes») —cosa que esdevindrà força habitual, tot i que no sistemàtica—, s'estructura a partir d'una sèrie de diàlegs breus entre dos interlocutors, un d'anònim i un altre que podem identificar amb el mateix Piguillem, en els quals el primer comet una errada lingüística, que sempre es tracta d'una interferència lèxica, i el segon el corregeix. Possiblement cal veure en la tria d'aquest mètode alguna cosa que va més enllà d'un simple recurs expositiu adequat per a un text de finalitat didàctica. És una manera de suggerir al lector que el camí cap a la depuració de l'idioma passa per un compromís cívic de tots els membres de la societat, en què cadascú ajudi els altres corregint-los les errades que detecti en les interaccions quotidianes, alhora que rebi de bon grat les rectificacions de les mancances pròpies. Possiblement per aquesta raó les correccions tenen un to desenfadat, com en la mostra següent:

9. Més endavant, però, en la secció de febrer de 1957 (p. 305-306), dedicada a la essa sonora, estén el concepte de barbarisme més enllà del lèxic: «Perquè, els barbarismes no consisteixen solament en dir “pedido” en lloc de *comanda* o *encàrrec*, “palillo” en lloc d'*escuradents*, etc., sinó que és barbarisme tot allò que va contra la puresa d'un idioma».

—Molt bé! Vostè ha parlat de casori, i això sempre és un gran «aconteixement».

—Home de Déu, deixeu-vos d'«aconteixements» i fixeu-vos que aquesta expressió és un dels barbarismes més grossos i més estesos. Cal substituir-ho per *esdeveniment*, que vol dir un fet d'alguna importància; o bé per una *efemèride*, un *succés*, un *èxit*, segons els casos.

En el proper número, de març de 1956 (p. 137-138), s'introdueix un nou personatge, Griselda, una noia jove i fadrina que esdevé una interlocutora freqüent en les converses de la «Secció filològica». A partir de gener de 1957 (p. 284-285), entra en escena Miquel, un xicot amb molt d'interès en l'art de pescar, i Piguillem basteix una ficció segons la qual els diàlegs entre ell i els dos joves es produeixen en el marc d'una classe de català que imparteix com a professor. Però no tots els textos inserits en la «Secció filològica» són converses, sinó que de tant en tant se n'hi intercalen alguns que queden al marge d'aquesta ficció escolar, fins que, en entrar al 1959, els personatges de Griselda i Miquel desapareixen i Piguillem passa al format convencional dels articles sobre llengua: explicacions clares i breus acompanyades d'exemples, sovint abundants.

D'altra banda, hi ha tres lliuraments que s'aparten dels continguts habituals de la secció. El d'octubre de 1956 (p. 233) ho fa per a donar notícia de la publicació, per l'editorial Teide, de Barcelona, de la *Gramàtica catalana* pòstuma de Fabra, una de les obres cabdals del Mestre, que va ser prologada, revisada i anotada per Joan Coromines. Semblantment, la secció de gener-febrer de 1959 (p. 633-634) es dedica a una altra novetat bibliogràfica: el *Vocabulari castellà-català abreujat* d'Eduard Artells, dins de la «Col·lecció Popular Barcino». I encara cal esmentar la secció de novembre de 1956 (p. 251-252), en què es presenta una selecció d'obres per a aprendre la llengua catalana, de les quals es remarca que «han estat publicades en aquests últims anys» i «no hi ha cap motiu, doncs, perquè els catalans no puguem aprendre la llengua vernacle i cal, només, que cadascú s'espavili pel seu compte». És una crida a la responsabilitat de l'individu enfront de l'adversitat col·lectiva, adreçada a tots i a cadascun dels catalans. De fet, aquest article bibliogràfic comença amb uns mots en què Piguillem posa en dubte que sigui digne d'anomenar-se català qui no té cura en l'ús de la llengua pròpia. Al costat d'aquesta autoexigència que reclama als seus compatriotes, adopta una actitud de mà estesa cap al col·lectiu immigrant d'origen castellà que s'esforça per incorporar-se a la llengua del país, com es veu en aquest fragment de febrer de 1957 (p. 305-306):

«Com que en la llengua castellana el so de la *s* és sempre fort o sord, esdevé que a una persona de parla castellana, o procedent de castellans, no sempre li és fàcil de pronunciar la nostra *s* sonora. I el que hem de fer és agrair-li que s'esforci a parlar el català». És clar, doncs, que Piguillem era plenament conscient de la transcendència que calia atorgar a l'extensió social de la varietat codificada com a eina de dignificació alhora personal i col·lectiva.

5. CONCLUSIONS

L'arxiver del Palau de la Música Catalana Mateu Piguillem i Casadejust, que el curs 1935-1936 fou deixeble de Fabra a la Càtedra Superior de Català i va ser inscrit en el Cens de Professors de Català de la Generalitat republicana, mereix ser tingut en consideració entre l'estol de divulgadors de la normativa que han conreat i conreen aquest gènere des de tota mena de mitjans de comunicació escrits i audiovisuals. La rellevància de Piguillem es deu, fonamentalment, al moment històric en què va escriure les seves lliçons de català, entre 1956 i 1960, en ple franquisme, i al fet que sembla que fou el pioner en la represa de la divulgació de la normativa de la llengua catalana a la premsa després de la desfeta de la Guerra Civil.

La seva aportació va produir-se des d'una plataforma certament modesta, el butlletí interior de l'Orfeó Català, la revista *Jovenívola*, que entre juny de 1955 i maig-juny-juliol de 1959 va circular ciclostilada entre els membres de l'entitat, i de la qual encara en van sortir alguns números més en un nou format —amb la capçalera impresa i un dipòsit legal— entre novembre de 1959 i una data propera als fets del Palau, esdevinguts el 19 de maig de 1960. A través de la difusió d'aspectes de la normativa ortogràfica, gramatical i lèxica de la llengua catalana, llavors relegada al clos familiar i fortament sotmesa a la interferència lingüística d'origen castellà, la «Secció filològica» de Piguillem pretenia complir una certa missió de suplència en la transmissió d'uns continguts que havien estat bandejats del sistema educatiu per la dictadura franquista. Aquesta tasca s'acompanyava de la crida a la responsabilitat individual de tots i cadascun dels catalans per a fer front a l'adversitat col·lectiva, i s'adreçava amb un èmfasi especial als qui, pel fet de pertànyer a una institució com l'Orfeó Català, profundament incardinada en els valors i les tradicions de la terra, s'esperava que mostressin una major voluntat de dignificació de la llengua pròpia, entesa com la més fonamental essència de la nació catalana.

BIBLIOGRAFIA

- BALCELLS, Albert; PUJOL, Enric (2002). *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum I. 1907-1942*. Barcelona: IEC.
- BENET, Josep (1995). *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: PAM.
- CÁRCEL ORTÍ, Vicente (1995). «Los obispos españoles tras la Segunda Guerra Mundial: actitud ante el referéndum de 1947». *Anuario de Historia de la Iglesia*, núm. 4, p. 39-77.
- CASALS GRANÉ, Ester (1998). *Anàlisi axiològica dels Diaris de l'Escola d'Estiu Rosa Sensat (1969/1979)*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de Barcelona el 2 de febrer de 1998. Accessible a: <http://hdl.handle.net/10803/2927>
- CASALS I MARTORELL, Daniel. «Tradició en l'extensió social de la llengua des dels mèdia». A: CASALS, Daniel; MASSANELL, Mar, i SEGARRA, Mila [ed.] (2018). *L'extensió social de la normativa als mitjans de comunicació*. Barcelona: PAM, p. 27-32.
- CIRICI, Enric (2001). *La generació dels Fets del Palau*. El Prat de Llobregat: Rúbrica.
- CREXELL, Joan (1982²). *Els fets del Palau i el consell de guerra a Jordi Pujol*. Barcelona: la Magrana.
- ESCRIBANO RIERA, Daniel (2015). *Anàlisi sociològica del règim d'oficialitat lingüística al domini territorial meridional de la llengua catalana durant la Segona República espanyola (1931-1938)*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de Barcelona el 13 de març de 2015. Accessible a: <http://hdl.handle.net/10803/293039>
- FABRA, Pompeu (1918). *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1932). *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- (2010). *Converses filològiques*. A: *Obres completes*. Direcció de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 7. Barcelona: IEC - Proa - Edicions 62 - Edicions 3 i 4 - Moll.
- FARRÉ, Joaquim *et al.* (2005). *Dies i camins. 40 Escoles d'Estiu de Rosa Sensat*. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat.
- GALLOFRÉ I VIRGILI, Maria Josepa (1991). *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Barcelona: PAM.
- GUAL, Ramon; MALUQUER, Joan [ed.] (2008). *1968-2008: 40 anys d'Universitat Catalana d'Estiu a Prada*. Codalet: Terra Nostra - Institut Català de Recer-

- ques en Ciències Socials. Universitat de Perpinyà («Biblioteca de Catalunya Nord», IX).
- IGLÉSIES, Josep (1968). *La crisi agrària de 1879/1900: la fil·loxera a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1913). *Normes ortogràfiques*. Barcelona.
- INSTITUT DE LA LLENGUA CATALANA (1917). *Diccionari ortogràfic: precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'I. d'E. C. / redactat sota la direcció de P. Fabra*. Barcelona: IEC.
- IZQUIERDO BALLESTER, Santiago (2002). *El doctor Robert (1842-1902). Medicina i compromís polític*. Barcelona: Proa.
- JORDANA I CARRERES, Georgina. «La llengua catalana des de *L'Opinió*: C. A. Jordana». A: CASALS, Daniel; MASSANELL, Mar, i SEGARRA, Mila [ed.] (2018). *L'extensió social de la normativa als mitjans de comunicació*. Barcelona: PAM, p. 47-61.
- MANENT, Albert (2003). *Fèlix Millet i Maristany. Líder cristià, financer, mecenes catalanista*. Barcelona: Proa.
- MIR, Jordi (2006). «El Cens de Professors de Català». *Llengua Nacional*, núm. 54, p. 29-32.
- MORAN GIMENO, Neus (2018). *El CADCI. Guerra i memòria espoliada (1936-1939)*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de Barcelona el 4 de desembre de 2018. Accessible a: <http://hdl.handle.net/2445/133071>
- MURGADES, Josep (2018). «Fabra o el filòleg divulgatiu via *La Publicitat*: les "Converses filològiques"». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIX, p. 93-108.
- PUIG ORTIZ, Xavier (2019). *Tradició i creació. 150 anys de música coral catalana. Breu història —didàctica i informal— del cant coral a Catalunya*. Accessible a: https://www.palaumusica.cat/fulleto-150-anys-de-musica-coral-catalana_748122.pdf
- ROIG ROSICH, Josep M. (1993). *Història de l'Orfeó Català. Moments cabdals del seu passat*. Barcelona: PAM.
- SOLÀ, Joan (1977). *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística*. Barcelona: Edicions 62.
- TRIADÚ, Joan (2008). *Memòries d'un segle d'or*. Barcelona: Proa.
- VILA-ABADAL, Jordi (1998). *L'abat d'un poble: Aureli M. Escarré*. Barcelona: Meditèrrània.

ANNEX

Taula 1. Continguts de la «Secció filològica» publicada per Mateu Piguillem a *Jovenívola*.

Número	Pàgines	[Títol (si n'hi ha)] Contingut
gener 1956	104-105	[---] Presentació. Definició de barbarisme. Llista de barbarismes lèxics freqüents acompanyats de la correcció corresponent.
febrer 1956	119-121	[Converses i barbarismes] Correcció d'interferències lèxiques.
març 1956	137-138	[Converses i barbarismes] Correcció d'interferències lèxiques.
abril 1956	156-158	[Converses i barbarismes] Correcció d'interferències lèxiques. Correcció de la salutació «vora nit!» (per dissimilació de <i>bona nit</i> !).
maig 1956	172	[Atenció als verbs!] Correcció d'interferències lèxiques. Malgrat el títol, no parla de verbs (ho farà en el proper article).
juny 1956	195-196	[Formes verbals defectuoses. Infinitius] Els infinitius en <i>-èixer</i> : casos correctes i formes incorrectes creades sobre el model dels verbs castellans en <i>-ecer</i> . Accent greu i agut sobre la vocal <i>e</i> .
octubre 1956	233	[---] Notícia de la publicació de la <i>Gramàtica catalana</i> pòstuma de Fabra (Barcelona: Teide, 1956). Algunes dades biogràfiques de Fabra.
novembre 1956	251-252	[---] Llista d'obres recomanades per a l'aprenentatge de la llengua catalana.
desembre 1956	268-269	[---] Correcció de l'ús causal de <i>doncs</i> .
gener 1957	284-285	[---] Correcció de castellanismes lèxics. Tracta la traducció de «sereno» com «una qüestió no concretada encara».
febrer 1957	305-306	[«Parlant de tot»] La sonorització de la <i>essa</i> final de paraula davant de mot començat per vocal. Mots amb <i>essa</i> sorda que es pronuncien erròniament amb <i>essa</i> sonora i mots amb <i>essa</i> sonora que es pronuncien erròniament amb <i>essa</i> sorda.

LA REPRESA DE LA DIVULGACIÓ DE LA PRESCRIPCIÓ LINGÜÍSTICA DURANT
EL FRANQUISME

Número	Pàgines	[Títol (si n'hi ha)] Contingut
març 1957	322-324	[---] Correcció de la perífrasi deòntica <i>tenir que</i> + infinitiu per <i>haver de</i> + infinitiu i de l'interrogatiu <i>quin</i> usat com a relatiu equivalent a <i>del qual</i> . Correcció d'un grapat més de barbarismes.
abril 1957	339-340	[«Primavera i ortografia»] La separació sil·làbica. El tall de mots a fi de ratlla.
maig 1957	353-355	[«Ortografia (Continuació)»] Diftongs creixents i decreixents. Divisió de mots que contenen un prefix.
juny 1957	368-370	[«Diverses i l'accent gràfic»] Correcció de la pronúncia «istiu», de «veraneig» i de «porvenir». Regles d'accentuació gràfica. Accent greu i agut. Llista de mots amb accent diacrític.
juliol 1957	387-390	[«Guia sobre els accents greu i agut»] Distribució dels accents greu i agut. Posició de l'accent en alguns mots en què difereix del castellà.
octubre 1957	402-404	[«Sr. D.» i «Sr. En.»] Correcció dels tractaments «Sr. D.» i «Sr. En.».
novembre 1957	416-418	[«Barbarismes»] Correcció de barbarismes lèxics.
desembre 1957	436-437	[«L'apòstrof»] Normes d'apostrofació.
gener 1958	446-448	[«La doble l»] Diferència entre mots hereditaris i mots erudits. La ela geminada. Llista de mots que s'escriuen amb <i>ll</i> .
març 1958	505-507	[«Barbarismes»] Correcció d'interferències lèxiques. Contra la inserció de citacions, frases cèlebres i refranys en castellà en converses en català. Llista de locucions castellanes amb les equivalències catalanes.
abril-maig 1958	521-522	[«Formes verbals defectuoses»] Correcció d'infinitius i de gerundis velaritzats.
juny 1958	538-540	[«Barbarismes»] Correcció d'interferències lèxiques.
juliol 1958	557-559	[«Discrepàncies en els mots»] Correcció d'interferències lèxiques. Esmena d'un error que s'havia escapolit en la lliçó anterior: «aclarar» per <i>aclarir</i> . Llista de barbarismes lèxics.

Número	Pàgines	[Títol (si n'hi ha)] Contingut
octubre 1958	572-573	[«Després de les vacances»] Correcció d'interferències lèxiques.
novembre 1958	588-589	[«Els verbs <i>plaure</i> , <i>complaure</i> , <i>desplaure</i> »] Correcció de formes incorrectes dels verbs <i>plaure</i> , <i>complaure</i> i <i>desplaure</i> . Insinua que estaria a favor d'admetre el <i>lo</i> abstractiu.
desembre 1958	605-607	[«Cal parlar amb elegància»] Contra les expressions vulgars, especialment les que estan de moda vingudes a través del castellà. Contra els renecs i les blasfèmies.
gener-febrer 1959	633-634	[«Un nou Vocabulari»] Notícia de la publicació del <i>Vocabulari castellà-català abreujat</i> d'Eduard Artells a la «Col·lecció Popular Barcino».
març-abril 1959	663	[«Dels verbs»] Conjugació del verb <i>saber</i> .
maig-juny-juliol 1959	682	[«Ús correcte de paraules»] Llista de mots que presenten dificultats ortogràfiques, acompanyats de definicions breus, d'exemples d'ús o de paraules de la mateixa família, i correcció d'alguns castellanismes.
novembre 1959	23-24	[«Homònims i mots de fàcil confusió»] Definició d'homònim. Llista d'homònims i de mots de fàcil confusió amb un exemple d'ús de cadascun.
desembre 1959	33-34	[«Ús correcte de prenom [sic] febles»] ¹⁰ Els pronoms febles de datiu en singular (<i>li</i>) i en plural (<i>els</i> , <i>-los</i> , <i>'ls</i>). La variant no normativa de datiu plural <i>els hi</i> .
gener 1960	28-29	[«Ús correcte de pronoms febles»] Les combinacions d'un pronom acusatiu de tercera persona, neutre o partitiu (<i>el</i> , <i>la</i> , <i>els</i> , <i>les</i> , <i>ho</i> , <i>en</i>) i d'un pronom datiu de 3a persona (<i>li</i> , <i>els</i>).

10. En el text mecanografiat s'anomenen *pronoms febles*; *pre noms* és una errata del títol imprès.

LLENGUA, USOS I PENSAMENTS EN LA PREMSA CLANDESTINA: *QUADERNS D'ESTUDIS POLÍTICS, ECONÒMICS I SOCIALS*

Rosa M. CALAFAT VILA¹
Universitat de les Illes Balears (UIB)

Lliurat el 30 de juny de 2020. Acceptat el 21 de juliol de 2020

RESUM

L'objecte d'estudi d'aquest article és la revista que entre 1945 i 1947 publicà el nucli d'exiliats a França *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, editada a Perpinyà, amb la intenció que fos l'instrument per a la consolidació de l'ideari polític que hauria de regir el nou govern de Catalunya, la constitució del qual albiraven imminent. Al voltant de la ideologia liberal del Grup d'Estudis Polítics s'editaren les pàgines d'aquest periòdic, el contingut de les quals pretenia ser una veu plural per a la reconstrucció del país. Emperò, més enllà d'aquest fi últim i de reflectir-hi les polèmiques més recurrents que es generen a l'exili, *Quaderns*, publicació deutora del catalanisme polític del Nou-cents, ofereix al lector una narrativa simbòlica per a la reconstrucció de la normalitat catalana.

La pretensió d'aquest treball és dilucidar quins recursos de cohesió grupal (llengua, història, mites, terra, nom de l'idioma) són continguts a la revista i

1. rosa.calafat@uib.cat

Aquest article ha estat possible gràcies al projecte de recerca FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat, i pel Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània (2017 SGR 1696), reconegut i finançat per l'AGAUR de la Secretaria d'Universitats i Recerca de la Generalitat de Catalunya. A més, aquest treball ha estat cofinançat parcialment per la comunitat autònoma de les Illes Balears, a través de la Direcció General de Política Universitària i Recerca, amb fons de la Llei de l'impost sobre l'estada turística ITS 2017-006 (PRD2018/03).

quina representació simbòlica hi tenen. Això és, l'estudi dels elements de vinculació social presents a *Quaderns* al voltant de la comunitat lingüística catalana, i amb la llengua com a eix vertebrador.

PARAULES CLAU

Prensa en català, exili, pensament polític, narrativa simbòlica, llengua catalana.

Language, uses and thought in the underground press: *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*

ABSTRACT

This article looks at the magazine entitled *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* published by the group of Catalan Republican exiles in Perpignan between 1945 and 1947. The aim of the magazine was to unite the political ideas of Catalonia's new government, whose creation they believed was imminent. Based on the liberal ideology of the Grup d'Estudis Polítics, the pages of the magazine intended to represent a plural voice for reconstructing the nation. Nonetheless, beyond this ultimate aim, and reflecting the most common disputes in exile, *Quaderns* (a publication that owed a lot to the Catalan nationalist politics of the early 20th century) offers readers a symbolic narrative to rebuild Catalan norms.

This article aims to clarify the resources that make a group more cohesive (language, history, myths, land, the name of the language) which were contained in the magazine and their symbolic representation. In other words, it is a study of the elements of social identity observed in *Quaderns* based on the Catalan linguistic community, with language as its backbone.

KEYWORDS

Catalan press, exile, political thought, symbolic narrative, Catalan language.

LLENGUA, USOS I PENSAMENTS EN LA PREMSA CLANDESTINA:
QUADERNS D'ESTUDIS POLÍTICS, ECONÒMICS I SOCIALS

I. LA REVISTA *QUADERNS*: CONTEXT I TEXT

El 1945 sortia el primer número de la publicació *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, editada a Perpinyà entre el gener d'aquell mateix any i el juny de 1947. Popularment coneguda com els *Quaderns de Perpinyà* (a partir d'ara *Quaderns*), la va fer néixer un grup d'exiliats catalans sota el nom de Grup d'Estudis Polítics, amb la intenció que un i altre, grup i revista, fossin «instruments aprofitables per a la Catalunya de l'esdevenidor» (núm. 1, gener de 1945, p. 1). La publicació fou mensual fins al 1947, quan passà a bimestral. Aquesta revista —que va ser l'altre gran periòdic aparegut en terres franceses, atès que l'edició de la *Revista de Catalunya* va ser interrompuda per la Segona Guerra Mundial fins a l'any 1947— tenia una direcció que políticament responia als dictats d'Acció Catalana Republicana, amb noms com Ferran Cuito, Claudi Ametlla, Amadeu Hurtado, Joaquim de Camps i Arboix, Eugeni Xammar, entre d'altres. A més, la revista integrà la col·laboració de firmes il·lustres: Humbert Torres, Rafael Tasis, Antoni Rovira i Virgili, Lluís Nicolau d'Olwer, Josep M. Batista i Roca, Carles Pi i Sunyer, Víctor Hurtado i molts més (Vilanova, 1997b). Segons feia saber Ferran Cuito, l'editor, a Lluís Nicolau d'Olwer, en una carta datada el 17 d'octubre de 1944, la publicació comptaria, també, amb un corrector d'honor, Pompeu Fabra, qui n'assumiria la tasca «amb un entusiasme juvenil» (Safont, 2013: 18).

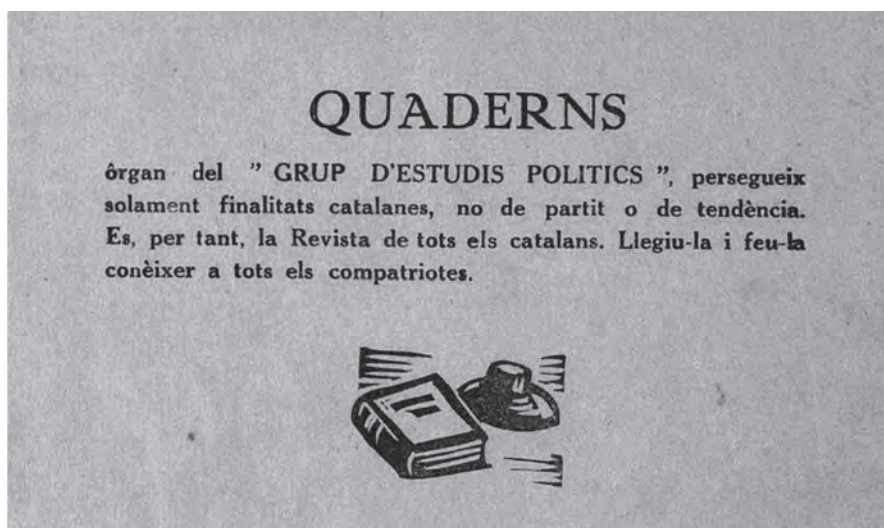

Fig. 1. Contraportada, número 3 (març de 1945).

El sumari de *Quaderns* es constituïa essencialment dels articles dels col·laboradors. Aquests escrits versaven, en bona part, sobre les polítiques aplicables a Catalunya en un context de possible retorn cap a la normalitat. A continuació, s'hi incloïa la secció anomenada «Informacions i comentaris», seguida de les «Efemèrides» del mes anterior. El contingut d'aquestes dues parts se signava sols amb les inicials de l'autor. A partir del número 10, la revista distingeix entre «Efemèrides internacionals» i «Anecdolari d'Espanya»: totes dues es fan ressò de les notícies anteriors al mes de la publicació.

D'altra banda, la presència geogràfica de la publicació fou irregular. Així, el número 3 es podia adquirir a «Perpinyà, París, Marsella, Montauban i Tolosa» (núm. 3, març de 1945, revers de la portada), mentre que el número 11 era present a més poblacions: «Perpinyà, Besiers, Bordeus, Narbona, Montauban, Montpeller, Marsella, París, Tolosa, Casablanca, Nevers, Lezignan i Agen» (núm. 11, novembre/desembre de 1945, revers de la portada).

Amb la voluntat d'arribar a tothom, s'oferia la possibilitat de rebre-la a domicili a través d'un pagament de 32 francs per gir postal. Encara al número 24, i darrer, els editors animaven a subscriure-s'hi: «Aboneu-vos, doncs, a *Quaderns* i pregueu als vostres amics que també s'hi abonin. *Quaderns* es troba ja arreu del món on hi ha un nucli de catalans, i també a l'interior de Catalunya, malgrat les dificultats actuals» (núm. 24, maig/juny de 1947, revers de la portada). Des del primer número, els editors comprometeren el lector amb la tasca de propagació de la revista i, evidentment, amb el principi que la regia: «Contribuint a la seva difusió, ajudareu l'esforç que ella vol representar vers el restabliment de la normalitat del nostre país» (núm. 1, gener de 1945, revers de la portada).

Aquesta publicació es gestà en un context d'esperança, a les acaballes de la Segona Guerra Mundial, un cop França fou alliberada dels nazis. Tot semblava que havia de canviar i que el règim de Franco s'ensorraria davant el nou panorama europeu. I així, la imminent llibertat d'Europa havia d'estendre's a Catalunya. L'adequació a les noves circumstàncies impulsava aquests catalans exiliats a iniciar accions de govern de cara a una tornada a casa.² Amb aquest compromís s'iniciava la publicació, els homes de la qual més enllà de la necessitat d'aplegar estudis, reflexions i informacions sobre Catalunya (Safont, 2013: 18), volien «crear una

2. En aquest context es crea el Consell Assessor de la Presidència, concebut i presidit per Antoni Rovira i Virgili, el lideratge del qual permeté «que l'estiu de 1941, els 10 ponents acabessin els dictàmens destinats a preparar el retorn a Catalunya» (CAPDEVILA, 2002: 9).

primera cèl·lula que, quan la normalitat política es restauri a casa nostra, pugui omplir un buit i pugui esdevenir instrument aprofitable, en aquella tasca de col·laboració que ha de refer la vida, pertorbada i desfeta, del nostre poble» (núm. 1, gener de 1945, p. 1).

Els capdavanterers del projecte, estatutaris o legalistes, pretenien recomençar la normalitat a Catalunya amb el marc legal de l'Estatut de 1932, amb l'objectiu d'anar, si convenia, estirant la corda cap a altres opcions de més volada. Així, a l'article «Sobre l'autodeterminació» de Joaquim Camps i Arboix, exbatlle de Girona, jurista i historiador, l'autor hi diu: «A l'hora de restablir la normalitat ens caldrà parlar més clar que mai. Però ja ens cal precisar per endavant que en bona doctrina catalana d'adhesió a la fórmula estatutària no pressuposa que es tanqui cap camí a totes les possibilitats de l'esdevenidor, ni que es condicioni cap dret substantiu de Catalunya» (núm. 3, març de 1945, p. 15). Dialècticament, els impulsors de *Quaderns* s'enfrontaren als exiliats que des de Londres i terres americanes propugnaven vies confederales, àdhuc independentistes.

Els col·laboradors de la revista, dirigents destacats d'Acció Catalana Republicana, com ara Rafael Tasis,³ trobaren en *Quaderns* una plataforma per difondre el seu ideari polític. Emperò, la il·lusió que els motivaria a assumir el paper de recopiladors de les bases teòriques en què s'hauria de fonamentar el nou govern de Catalunya s'apagava el 1947, any en què factors internacionals es giraven en contra del somni de desbancar el dictador: en començar els Estats Units d'Amèrica a comerciar amb Franco, en obrir França la frontera amb Espanya, en enviar alguns països ambaixadors a Madrid, entre altres fets (Capdevila, 2002: 13).

Possiblement, «*Quaderns* va ser la darrera aposta d'un grup de polítics, periodistes, escriptors i intel·lectuals exiliats abans de tornar definitivament a Catalunya o de disgregar-se» (Safont, 2013: 21).

3. Als cinc articles que Rafael Tasis publicà a *Quaderns*, hi són presents els tres eixos que vertebraren el seu ideari. En primer lloc, l'intervencionisme pràtià en les relacions entre Catalunya i Espanya, a «Del secessionisme a la intervenció. Les relacions de Catalunya i Espanya», «Els camins de Catalunya. Al marge dels *Quaderns de l'Exili de Mèxic*» i «Els camins de Catalunya. Tots estem d'acord, però...». En segon lloc, la necessitat d'una elit transversal, degudament formada, que dirigeixi el país, a «Necessitat de les seleccions. La contextura social de Catalunya». I finalment, la necessitat de construir la nació des de dins, a «Les raons de l'exili. Diàleg a una sola veu» (BACARDÍ; FOGUET, 2012: 31).

2. POLÍTIQUES I POLÍTICS A *QUADERNS*

Certament, fidel a la naturalesa amb la qual fou creada, *Quaderns* publicà majoritàriament articles que mostraven les polèmiques més recurrents generades a l'exili a l'entorn del que hauria de ser el restabliment del govern de Catalunya (Vilanova, 1997b: 88). L'objectiu de donar cabuda a tota veu formada i informada d'utilitat a l'empresa que els movia portà els editors a arreplegar un nombre considerable de col·laboradors: «En els 24 números publicats fins ara, ha reunit la col·laboració d'una cinquantena de firmes catalanes, entre les quals es compten destacades personalitats i nous valors» (núm. 24, maig/juny de 1947, revers de la portada). Entre els intel·lectuals que participaren en aquell primer número de gener de 1945, hi havia Rafael Tasis, membre fundador de Solidaritat Catalana, moviment unitari que volia aplegar tots els partits polítics catalanistes i no marxistes, amb la finalitat d'enderrocar el règim franquista i restablir a Catalunya la legalitat republicana (Bacardí; Foguet, 2012: 8).

Des del començament, *Quaderns* es feu ressò de les desavinences ideològiques que els exiliats mantingueren a l'entorn de la qüestió catalana. En són un exemple algunes frases de l'estatutari Claudi Ametlla, periodista i antic governador civil de Girona i Barcelona, extretes de l'article «A propòsit d'unes declaracions dels catalans de Londres», en què amb l'ús de la hipèrbole l'autor manifestava la seva contrarietat cap a les posicions sobiranistes:

Reconec que aquell catalanisme radical és necessari, com són necessaris per a l'Església els heretges, encara que només sigui per a cremar-los. La seva existència pot evitar la caiguda en renúncies i febleses, la seva vigilància mantenir pura i ortodoxa la doctrina. Però aquesta feina, més útil en el moment de la lluita que no en el de les realitzacions, no sembla escaure a Pi i Sunyer (núm. 1, gener de 1945, p. 11).

De fet, les disputes dialèctiques entre els legalistes o estatutaris, aquells que entenien que l'Estatut de 1932 era un mínim vàlid per negociar amb Espanya, i els que consideraven superat aquest marc legal,⁴ conformarien l'eix estructural

4. En caure França, es crea a Londres una estructura política per tal que provisionalment assumeixi la tasca del president Irla i de la Generalitat. El 29 de juliol de 1940, Carles Pi i Sunyer, Josep M. Batista i Roca i Pere Bosch, amb el suport dels sectors pisunyeristes del continent

de la revista. Entre uns i altres, un espectre de matisos —«confederals entre Catalunya i Espanya; confederacions a quatre bandes (Catalunya, Castella, País Basc, Galícia i, en algun moment, Portugal); repúbliques federals i partidaris de l'aplicació del dret a l'autodeterminació, a partir d'un plebiscit popular, entre d'altres» (Vilanova, 1997a: 86)—, que incloïa, també, els partidaris de restaurar la monarquia. Així ho posava de manifest, a l'article «Al marge dels “Quaderns de l'Exili de Mèxic”». Els camins de Catalunya», Rafael Tasis:

No oblidem, encara, les solucions que propugnen, dintre i fora de Catalunya mateixa, alguns nuclis. Una d'elles, ens plagui o no, és la monarquia... enlluernats pel títol de comte de Barcelona que llueix el fill d'Alfons XIII, pels seus suposats coneixements de llengua, història i literatura catalana (núm. 10, octubre de 1945, p. 3).

En aquest ventall de possibilitats, els col·laboradors de *Quaderns* es distancien dels redactors de *Quaderns de l'Exili*, la revista publicada al barri de Coyoacán de la ciutat de Mèxic entre el 1943 i el 1947, que contenia punts programàtics com la unitat dels Països Catalans. A propòsit d'aquesta publicació mexicana, escriuria Antoni Rovira i Virgili a Rafael Tasis, el 12 de juliol de 1946: «Quant als amics de “Quaderns de l'Exili”, els perdono molts disbarats i moltes exageracions en gràcia a llur sentiment nacional. Políticament, en el sentit de política pràctica, n'encerten molt poques» (Rovira i Virgili, 2002: 416).

Tot i les desavinences entre els catalans exiliats a Londres i Mèxic, propers a les solucions més independentistes, i els de París, fills del liberalisme polític i de l'Estatut de 1932, *Quaderns* es declarava partidària d'intentar aglutinar a través de les seves pàgines tota aquella polifonia. La revista pretenia ser a nivell intel·lectual la plataforma plural que havia de representar Solidaritat en termes polítics. De fet, els editors dedicaven el número 3 de la revista (març de 1945) a aquest fi, tot debatent a l'entorn del Manifest de Londres, de tall confederal i

americà, creen el Consell Nacional Català o de Londres. A les acaballes de 1944 l'activitat es torna a concentrar a París, la qual cosa marca el principi del final d'aquell Consell Nacional de Londres que s'havia significat amb l'autodeterminació de Catalunya. Antoni Rovira i Virgili fou l'home que es reuní amb Pi i Sunyer per tal d'arribar a un acord entre els de Londres i els de París. El 14 de setembre de 1945 el president Irla nomena l'únic govern a l'exili, que fou format per Pompeu Fabra, Carles Pi i Sunyer, Josep Carner i Antoni Rovira i Virgili, entre d'altres.

amb solucions més radicals que les implícites a l'Estatut (Rovira i Virgili, 2016: 134). Així ho expliciten a la nota editorial:

Tal com anunciàvem en el número passat, publiquem en aquest alguns parers sobre el Manifest aparegut a Londres el 24 d'agost darrer i signat pels nostres amics Carles Pi i Sunyer, Josep M. Batista i Roca, Josep Trueta, Ramon Parera i Femí Vergés, donant amb això per closa l'enquesta. La nostra intenció en posar a debat un tema tan important era, repetim-ho, contribuir a la unió i coincidència dels catalans per a llur obra immediata, mai com avui tan imperioses i inajornables. Ens semblà que per atènyer aquesta finalitat era millor camí la lliure i franca discussió que no pas el silenci temorenc davant la possible divergència. Catalanistes fonamentals tots, així els partidaris del document londinenc com els que hi són adversos, no dubtàrem que el resultat de l'intercanvi de pensaments no podia ésser altre que el retrobament en les mateixes solucions. Creiem no haver-nos equivocat. Per ventura el grup de joves animosos que segueixen el Front Nacional de Catalunya de Londres no han patriòticament signat el pacte de Solidaritat Catalana? (núm. 3, març de 1945, p. 1).

L'exemplar en qüestió contenia articles amb títols i signatures que n'explicitaven els diferents corrents ideològics. Des de les pretensions de l'editorial, «A propòsit d'unes declaracions dels catalans de Londres», a la col·laboració de Josep M. Batista i Roca, amb l'article «El Consell Nacional de Catalunya», passant per les propostes de l'estatutari Ramon Noguer i Comet, que a «Impressions i reflexions d'un vell catalanista» defensava fer de les tesis dels sobiranistes «com un pla espiritual nostre, un programa mental de treball, mentre refem l'ensorrat edifici i procurem guanyar tant temps perdut, com també feia remarcar amb justesa i justícia el company Ametlla» (núm. 3, març de 1945, p. 13).

3. EL SÍMBOL COM A NARRATIVA DE L'EXILI

Ultra les polèmiques més importants de l'exili, les pàgines de *Quaderns* es construeixen al voltant de la narrativa simbòlica pròpia del catalanisme polític del Nou-cents, els líders del qual atorgaven a la llengua catalana el valor de màxima expressió de l'esperit col·lectiu. Seguint els postulats de Herder (1744-1803)

LLENGUA, USOS I PENSAMENTS EN LA PREMSA CLANDESTINA:
QUADERNS D'ESTUDIS POLÍTICS, ECONÒMICS I SOCIALS

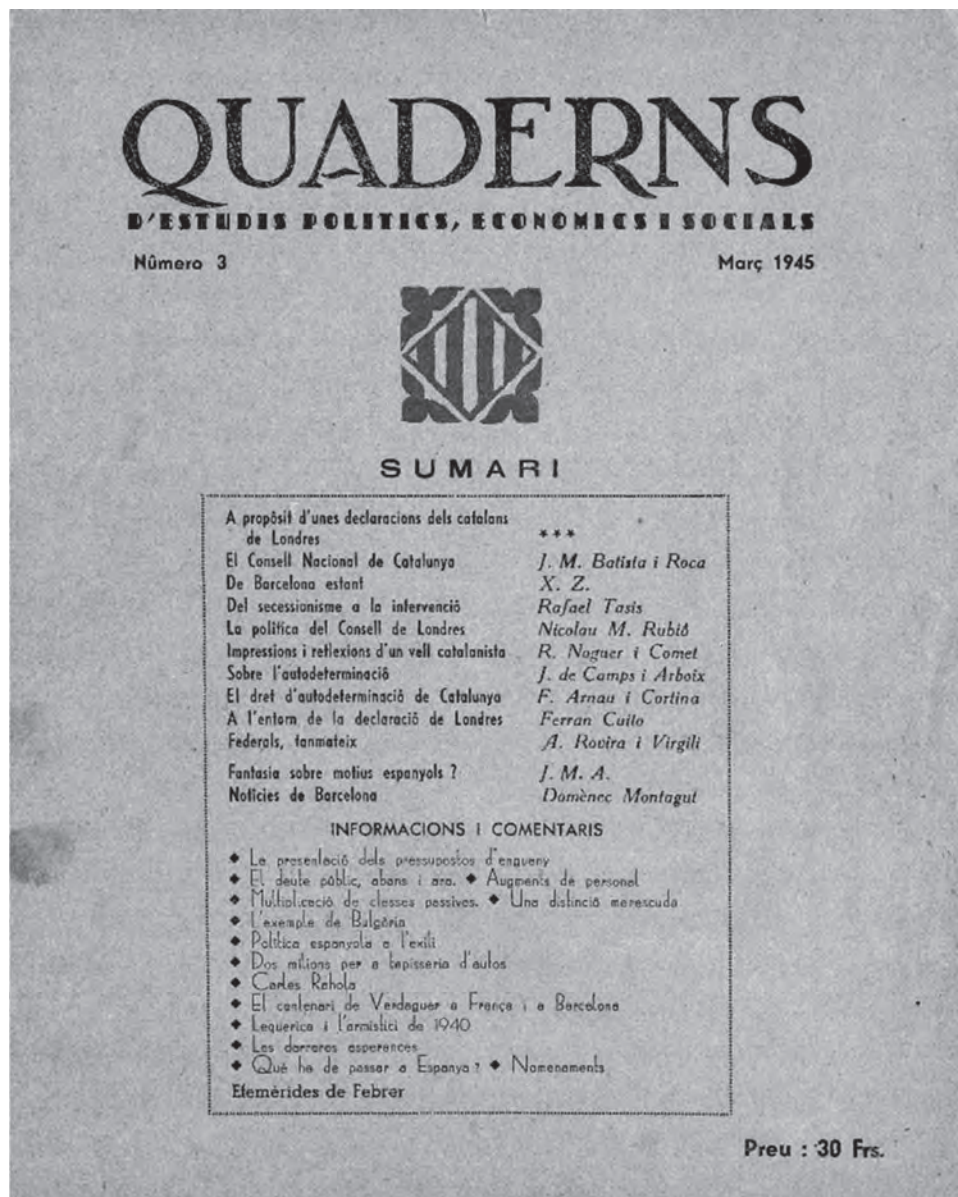

Fig. 2. Portada, número 3 (març de 1945).

i de Humboldt (1767-1835), la llengua es converteix en el símbol dipositari de la nació, al voltant del qual s'estructura la resta dels referents culturals, inclosos els polítics (Artigues; Calafat, 1998: 48-49).

Els homes de *Quaderns* malden per convertir-se, a través de l'exercici periodístic, en una força legitimadora i referencial (Boix; Vila, 1998: 140-141). Amb aquest propòsit, recorren a l'imaginari simbòlic que els hauria de permetre construir una narrativa pròpia i diferenciada amb què combatre les ideologies i els fets adversos al català. L'article d'Antoni Rovira i Virgili, inclòs al primer número de la revista amb el títol «La Terra catalana: Figura de Catalunya», seguint els postulats de l'antropogeografia, relata líricament i simbòlica la història de Catalunya, una narració de superació de tota adversitat, que camina cap a la restitució de la seva grandesa: «D'aquesta manera Catalunya [...] se sentirà cridada com en els temps medievals per totes les veus del món» (núm. 1, gener de 1945, p. 14).

Entre el 1941 i el 1946, Antoni Rovira i Virgili escrivia *Descripció de Catalunya. Els factors de la col·lectivitat humana (la terra, la raça, la història, l'economia, la llengua, l'ànima)*, obra d'exili, inèdita i inacabada, els continguts de la qual restarien documentats en alguna de les revistes en què col·laborà. L'article que l'autor publicà al primer número de *Quaderns* s'integraria en les tesis exposades al compendi intitulat *La terra*, inclòs a l'esmentada obra, en què Rovira i Virgili revisa la influència que la geografia exercia sobre la història social i humana d'una nació. Del segon llibre, *La raça catalana*, en trauria capítols a *La Nostra Revista*, publicada a Mèxic (Capdevila, 2020: 22).

El simbolisme com a recurs narratiu és present en pràcticament tots els escrits de *Quaderns*, tal com es reflecteix, a tall d'exemple, en l'article «Els camins de Catalunya...» de Rafael Tasis:

Molta gent ha oblidat el catalanisme, la història de Catalunya, els drets de la llengua i la cultura catalanes. Oh!, no tinc pas por. El primer dia que surti una bandera catalana i les notes d'*Els Segadors* ressonin sota el cel barceloní, aquests oblidadissos seran els primers a llagrimenjar d'emoció i a cridar llur patriotisme fins a enrogallar-se. [...] Tothom hi farà falta, però sobretot els que vulguin agafar una eina i un llibre. [...], ens cal transformar les nostres idees en realitat per crear aquella Catalunya que ambicionem» (núm. 16, juny de 1946, p. 8).

Les pàgines que escriuen per a *Quaderns* llurs col·laboradors mostren el rebuig no sols al genocidi que la dictadura exercia contra la cultura catalana, sinó a aquest fenomen com a pràctica transhistòrica. Així ho posa de manifest

l'article «La Universitat Autònoma de Barcelona i el règim franquista», que el metge militant d'Acció Catalana Republicana, Jesús M. Bellido, hi publicava:

Des del temps de Felip V, que dissolia les universitats catalanes i fundava la de Cervera, la Universitat de Barcelona ha estat sempre víctima de les solucions de força que han intentat dominar el nostre país i descatalanitzar-lo. [...] Cal esperar que ben aviat seran reintegrats a llurs llocs els professors exiliats, destituïts i separats de la Universitat barcelonina, i que els estudiants, tant els novells com els que han degut interrompre llurs treballs a conseqüència de la Guerra Civil i l'ocupació falangista, rebran l'ensenyament que mereixen, seguint les tradicions de la Universitat autònoma, acreditades d'eficàcia i catalanitat (núm. 9, setembre de 1945, p. 14).

Cal veure en *Quaderns* una resposta unívoca i unànime en contra de la destrucció que practicaven les forces dictatorials de Franco a Catalunya —«Español, habla español» (Solé; Villarroya, 1993: 41)—. La polèmica suscitada al voltant de l'editorial Destino i la represa de certes publicacions en català, de la qual es fa ressò la revista, mostra la preocupació dels col·laboradors per desvetllar consciències. A l'article «Una equivocació lamentable», Emili Vigo considerava un estratagema del franquisme per provincialitzar la llengua catalana l'esmentada permissibilitat editorial, atès que els estudis acadèmics, els assajos en general, en quedaven exclosos:

Fins fa ben poc a Catalunya no s'ha pogut editar en català. La persecució contra el nostre idioma fou rabiosa i constituí un dels motius més delictuosos que poguessin esmentar-se. Ara bé, des de fa poc, es permet editar en català. Amb una condició: que les obres han de passar per la censura governativa. I amb un índex de prohibicions. No cal dir que la literatura no pot ésser ni política ni patriòtica. Però, sobretot, el català —i les instruccions en això són ben concretes— no pot tornar a esdevenir un idioma de cultura. Per tant, són prohibits de la manera més terminant els treballs d'història política i social, l'assaig en qualsevol dels seus aspectes. La monografia d'estudis, les obres d'erudició. La maniobra és claríssima: a la joventut catalana cal donar-li la sensació que, la seva, és una llengua inferior, un dialecte més o menys pintoresc amb el qual poden fer-s'hi manifestacions folklòriques després d'arrossades considerables i, com a

màxim, cantar-hi amors més o menys afortunats en instants d'entusiasme juvenívol. Però, pel demés, que no es cerqui en la llengua catalana res de substancial, car li està defesa tota activitat que tingui un cert gruix cultural. I, naturalment, Destino ha comprès i col·labora amb gran entusiasme, per mitjà d'una col·lecció dirigida per Pla, a aquesta tasca de provincialització de la llengua catalana contra la qual cal que tots aquells que senten de debò la dignitat de la nostra cultura s'aixequin amb energia... Ja no es tracta d'una anècdota, sinó de l'assaig més perillós que s'hagi realitzat contra la nostra cultura. I per més que Pla parli «del drama immens que han passat els intel·lectuals catalans», no podem estar-nos de constatar que ells foren els principals col·laboradors de l'ofensiva contra la cultura i la llengua catalanes (potser Domènec Montagut⁵ ignora que el cretí que dirigeix Destino es gloriejava no fa gaire temps de no haver escrit un sol mot en català des de 1936) i que, avui, es converteixen en el còmplices dels qui assagen de convertir el nostre idioma en una forma dialectal més (núm. 24, maig/juny de 1947, p. 24).

La revista conté reflexions sobre la simbologia nacional, aleshores feta malbé, que hauria d'acompanyar la reconstrucció del país. En l'apunt titulat «L'home-símbol», inclòs a la secció «Informacions i comentaris», s'hi argumenta, a propòsit de la màxima autoritat política de Catalunya, que:

El President de Catalunya, lliurement elegit pels catalans, és el nostre «home-símbol». Sigui quin sigui, pertanyi a la formació política que pertanyi. [...] Ell és la representació de tots, l'alta encarnació de la Pàtria, l'emblema únic i exclusiu que tots s'han donat (núm. 4, abril de 1945, p. 34).

Precisament el 1945, l'any del naixement de *Quaderns*, coincideix amb la commemoració del centenari del poeta Verdaguer. Aquest, al costat de Pompeu Fabra, es convertiria en element simbòlic de cohesió grupal. D'aquesta manera, l'apunt «El centenari de Verdaguer a França i a Barcelona» donaria peu a la revista a denunciar la destrucció simbòlica del poeta, la seva obra i la llengua catalana en tant que instrument de la nació, per part del govern franquista:

5. Domènec Montagut és el pseudònim de Claudi Ametlla, el qual defensava la nova política de l'editorial Destino de publicar alguns llibres en català.

El sobtat fervor verdaguerià dels camarades i «Jefes» del «Movimiento», té a bé acompanyar-se d'algun que altre català de naixença de llengua en un gest olímpic de generositat. [...]. Allò que sorprèn, si tinguéssim encara reserves de sorpresa, és que els «camarades» vulguin homenatjar un home que fou representació d'una llengua que ells han perseguit, persegueixen i si poguessin perseguirien, amb un delit digne de millors empreses; d'una llengua que han injuriat qualificant-la de «dialecto bárbaro y malsonante». En llur indignació mental, ho expliquen dient que Verdaguer és important sota un aspecte purament folklòric (núm. 3, març de 1945, p. 38).

Els editors de *Quaderns* veuriem en aquella celebració i en les esperances de llibertat que prometia l'any 1945 alguna cosa més que una senzilla coincidència, hi albirarien un relat místic sobre l'esdevenidor. Així, a l'apunt sobre la conferència que el professor Jean Camp pronuncià al Casal de Catalunya de Perpinyà a propòsit del poeta, publicat a «Informacions i comentaris», s'hi diu: «M. Camp remarcava la coincidència que sigui precisament a l'any de la commemoració del centenari de Verdaguer, quan els horitzons s'aclareixen per a un nou ressorgiment de l'espiritualitat catalana» (núm. 4, abril de 1945, p. 36). Semblantment, Josep M. Corredor, a l'article que dedicava el 5 de maig de 1945 al poeta, «Al marge d'un centenari. Notes sobre Verdaguer» —el 27 de maig se celebraven al Casal de Catalunya de Perpinyà els actes del Centenari—, amb format de lliçó de literatura contemporània europea, hi destacava el poder simbòlic de Verdaguer, la força del qual guariria l'ànima catalana atribolada pels esdeveniments hostils:

Les figures representatives prenen encara un més gran relleu en èpoques confuses, quan les valors essencials trontollen i s'eclipsen. Avui, com en qualsevol circumstància dolorosa, el record de Verdaguer pot portar a tota ànima catalana, emmalaltida per l'allunyament o per la decepció, el missatge d'un consol, i més encara, d'una esperança (núm. 5, maig de 1945, p. 7).

La revista, que pretenia influir en l'imaginari col·lectiu català, àdhuc crear-lo, procuraria destrament espais de confluència referencial. Així, a la mateixa pàgina en què es parlava de Verdaguer i el seu pes simbòlic, s'hi incloïen els actes d'homenatge a Pompeu Fabra. Aquest, per la seva tasca d'ordenador de la llengua, esdevindria el mite redreçador per excel·lència. En boca dels editors, mite i poble confluirien en un sol ens:

Es va fent públic un sentiment general entre els catalans exiliats de dedicar un homenatge a Mestre Pompeu Fabra, per la seva obra acomplerta, per la seva vida de nua austeritat i per l'alt exemple de catalanitat quotidiana que ens dona a tots. [...] *Quaderns* té també en estudi un homenatge, la modalitat del qual donarà en el número que ve. Basti dir, per ara, que es tractarà de realitzar alguna cosa que resti, escollida entre la producció gramatical del Mestre de tots, amb finalitats honorífiques i pràctiques alhora, inici només de la gran manifestació que en el proper dia de reintegració a la pàtria, caldrà dedicar-li allà baix amb caràcter nacional.

D'altra banda ens és grat d'anunciar que el nostre gran amic i Mestre ha estat nomenat doctor *honoris causa* de la Universitat de Tolosa, a proposta de la Facultat de Lletres. L'acte oficial de la investidura tindrà lloc a primers de juny i coincidirà amb la celebració del centenari de Verdaguer.

Felicitem Pompeu Fabra pel nou honor. Felicitem tots els catalans honorats en la seva persona⁶ (núm. 5, maig 1945, p. 7).

4. LA LLENGUA CATALANA A *QUADERNS*

A la darrereria del Vuit-cents i el primer terç del Nou-cents, «l'ideari catalanista depassà aviat el caràcter de programa polític i esdevingué un horitzó emotiu que va impregnar amplis sectors de la petita burgesia, els menestrals i fins i tot el proletariat urbà» (Ferrando; Nicolàs, 2011: 312). Per les planes de *Quaderns*, entre línies polítiques, anecdotaris i efemèrides, hi desfilaren conceptes com ara territori cultural i territori polític, història i pensament, usos lingüístics i, àdhuc, el nom de la llengua. Però per sobre de tot hi havia l'idioma en tant que essència simbòlica del poble, el qual, en aquells moments, esdevenia la víctima nominal del franquisme: «Els funcionaris, tot i ser franquistes ideològicament, eren apartats del càrrec si parlaven aquesta llengua» (Figueres, 2019: 291). Així ho expressava la notícia inclosa a la secció «Informacions i comentaris», a propòsit d'una conferència feta a Perpinyà pel professor Jean Camp: «Comprenem la indignació d'un professor estranger davant l'atemptat comès contra el símbol més pur de l'ànima d'un poble, el seu idioma». L'escrit denunciava l'atemptat

6. La negreta és meva.

a l'ànima del poble català: «La llengua catalana ha estat bandejada amb fúria i persistència rancunioses. Àdhuc sota l'ocupació alemanya, els poetes de les diferents literatures europees podien cantar ingènuament amb llur idioma» (núm. 4, abril de 1945, p. 36). D'aquesta manera, la vertebració de la nació al voltant de l'idioma fa suposar a l'autor de l'article «De Barcelona estant» que, si el franquisme hagués respectat la llengua catalana, el catalanisme polític hauria pogut sucumbir a les propostes dels vencedors:

La cosa més paradoxal és que aquest règim falangista que, entre tants problemes econòmics i socials que ha enverinat en lloc de resoldre, ha dut a l'exacerbació el de les relacions entre Catalunya i Espanya, hauria pogut resoldre per sempre més el fet català. Lligat al descrèdit dels vençuts i sotmès també a la difamació dels vencedors, el catalanisme hauria pogut morir en la desfeta de 1939 si el fet diferencial de l'idioma i la cultura hagués estat admès plenament sense cap conseqüència política. L'experiència del govern autònom no havia pas estat tan brillant perquè els catalans no es resignessin de tornar al règim provincial i al centralisme madrileny si aquest hagués anat acompanyat d'un respecte absolut a la llengua catalana considerada com a fenomen natural de la cultura espanyola. Amb llibres, diaris i teatres en català, amb escoles i centres científics catalans, molta gent s'hauria consolat de no tenir policia catalana ni justícia pròpia, ni Parlament a Barcelona. —Sobretot, és clar, si això hagués anat acompanyat d'una política de veritable pacificació i de justícia social, però això ja és una altra història (núm. 3, març de 1945, p. 5).

Per als promotors de *Quaderns*, hereus d'aquella Renaixença cultural que desembocà en un projecte polític, la llengua esdevindria la força mística de la nació: «Catalunya superarà la persecució i les mesures de desnacionalització gràcies al seu idioma» (Bacardí; Foguet, 2012: 156), escriuria Rafael Tasis a *La Humanitat*, el 2 de desembre de 1945. En aquesta línia de pensament recorria l'autor a l'article «Del secessionisme a la intervenció. Les relacions de Catalunya i Espanya», publicat a *Quaderns*:

Els catalans presentem un dels fenòmens més vius del desvetllament nacional. No tenim la situació insular d'Irlanda, ni la voluntat heroica i el sentit polític dels txecs, ni ens hem trobat en conflictes internacionals i aiguabarreigs d'influències com els croats, que en aquesta guerra, amb Pàvelitx i Tito,

semblen haver estat en mesura de guanyar dels dos costats del joc. Però tenim una cosa que és la nostra més gran força i la nostra raó d'existir més òbvia com a poble: tenim la llengua. Una llengua mil·lenària i que ha conegut èpoques glorioses i obres universals, renascuda per un miracle i desenvolupada després en tots els terrenys de la cultura amb una vitalitat exemplar. I aquesta força, ja ho hem vist, és la que no ens perdonen els nostres germans castellans, o, almenys, els que parlen en nom d'ells (núm. 3, març de 1945, p. 6).

A finals del segle XIX i principis del XX, lingüistes com Sapir, Humboldt, Schleicher i posteriorment Saussure atorgaren al llenguatge la categoria d'ens orgànic i supraindividual. Per a Humboldt la llengua s'instal·lava en la ment del parlant talment com una *energia* (Robins, 2000: 250). Aquests postulats lingüístics es feien presents en les col·laboracions de *Quaderns*. A tall d'exemple, Antoni Rovira i Virgili,⁷ a «Les etapes polítiques de la restauració de Catalunya», recorria a la idea-força de l'idioma en tant que element cohesiu de tot altre símbol:

La confederació ibèrica. Aquesta és la gran solució, la solució ideal, la de demà. Per què demà i no avui? Perquè actualment no existeixen encara totes les condicions que requereix. En primer lloc, la confederació hauria d'ésser, no de les regions, sinó de les nacions ibèriques. La regió, en l'aspecte polític, no té cap interès i menys encara en l'aspecte espiritual. Quina diferència hi ha entre una regió i una nació? [...] Quin interès hi ha a dividir l'Espanya castellana en regions, a fer de les regions de llengua castellana Estats de la República federal? Quina personalitat pròpia té Múrcia o Extremadura? [...] Múrcia i Extremadura també tenen llur nacionalitat. Però no és la nacionalitat murciana, ni extremeña. És la nacionalitat castellana o espanyola [...] Quan no hi ha llengua diferent, què significa llibertat de llengua? [...]. La regió és folklore, no pas ànima ni personalitat política. Hi

7. Tanmateix, la llengua no podia vindicar-se sola. Aquests intel·lectuals es fan responsables de la vehiculació de l'idioma per tal de garantir-ne l'existència. Aquest és el parer que Antoni Rovira i Virgili exposa en una carta adreçada el 25 de novembre de 1947 a Amadeu Hurtado: «Europa i el món tenen prou escriptors per a sostenir els temes europeus i mundials, i es poden ben passar de mi, mentre que Catalunya necessita tots els catalans per a la feina nacional, que no farà ningú si no la fem nosaltres. La meua passió per la pàtria, víctima d'una reiterada dissort històrica que no es mereix, ha estat i és el flam de la meua vida. No me'n penedixo, ans bé me n'enorgulleixo» (ROVIRA I VIRGILI, 2002: 674).

LLENGUA, USOS I PENSAMENTS EN LA PREMSA CLANDESTINA:
QUADERNS D'ESTUDIS POLÍTICS, ECONÒMICS I SOCIALS

ha una Castella unificada per la llengua, la història, la cultura, l'esperit i la voluntat, i a nosaltres ens toca de reconèixer aquest fet i de facilitar el seu engranatge amb la realitat catalana diferent (núm. 6, juny de 1945, p. 20).

El Grup d'Estudis Polítics, fidel a la perpetuació de la llengua com a mite col·lectiu, es mostraria curós en el respecte pels elements de codificació lingüística. D'aquesta manera, repetirien a tots els exemplars el següent advertiment: «Per no disposar dels accents greu i agut sobre les lletres i/o/u, hem decidit substituir aquests signes ortogràfics per l'accent circumflex. Esperem que els nostres lectors voldran excusar aquesta deficiència obligada per les circumstàncies».

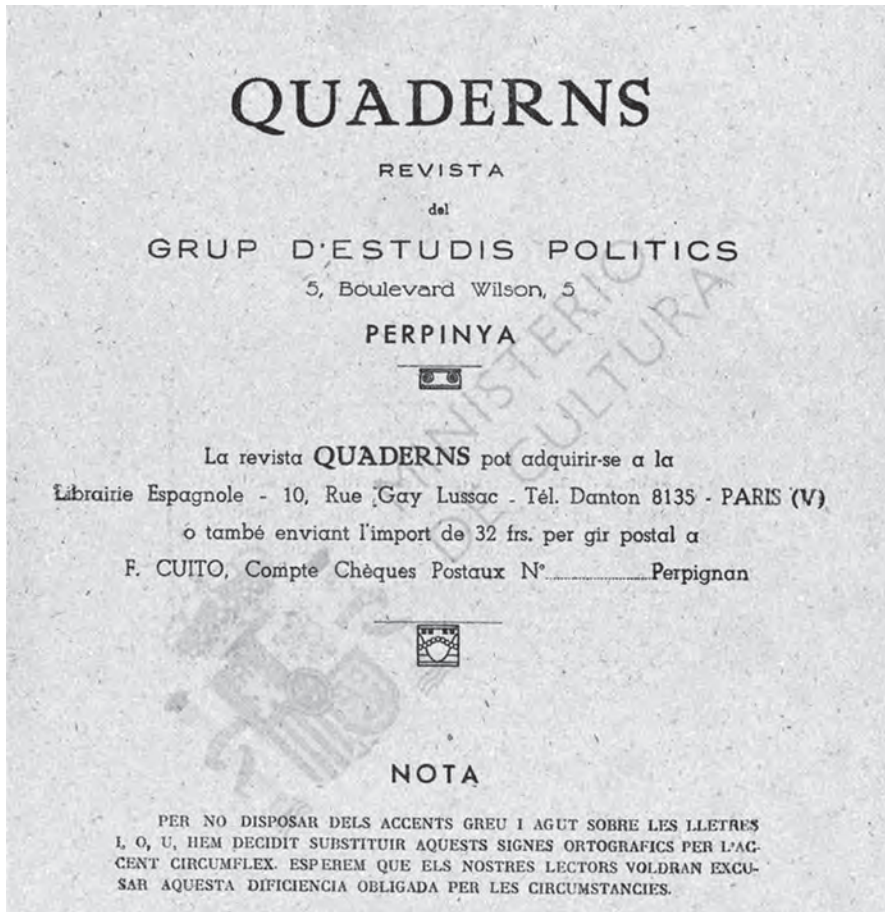

Fig. 3. Revers de la portada, número 1 (gener de 1945).

La consciència simbòlica de la normativització lingüística impulsaria *Quaderns* a retreure a altres revistes llur descurança. A l'article «Al marge del *Quaderns de l'Exili de Mèxic*. Els camins de Catalunya», Rafael Tasis acusava les revistes que es permetien incórrer en la interferència lingüística: «Les publicacions catalanes a l'exili pateixen, en llur gran majoria, d'una lamentable i imperdonable anarquia lingüística i ortogràfica. Castellanismes i gal·licismes hi pul·lulen, i el sentit de les frases és sovint enterbolit per les giragonses d'una construcció artificial i forastera» (núm. 10, octubre de 1945, p. 1).

Pel que fa a altres elements simbòlics com ara els límits de la mateixa nació, els estatutaris polemitzaren amb les tesis sobiranistes. Mentre que els primers se cenyien a la Catalunya política, els segons propugnaven la Catalunya extensa. En l'article anteriorment citat, Rafael Tasis adduïa l'argument de la desincronització política que en el Nou-cents es produí a les terres catalanes amb l'objectiu de qüestionar la viabilitat de les tesis sobiranistes:

S'avindran a reconèixer que parlem diversos dialectes d'una mateixa llengua catalana? O ens avindrem nosaltres a canviar-ne el nom i a ressuscitar l'apel·latiu fantasiós de llengua llemosina, grat al renaixentistes? Renunciarà Barcelona a la seva secular capitalitat i ens posarem tots d'acord per fer de Tortosa, per exemple, centre geogràfic i estratègic dels Països, la capital? (núm. 10, octubre de 1945, p. 3).

En darrer terme, el glotònim *català* per designar el conjunt de la comunitat de parla no tindria cabuda entre aquests liberals, els quals preferien l'ús sintagmàtic dels termes «Països de llengua catalana» o «Terres de parla catalana» per anomenar tal realitat.

5. CONCLUSIONS

En publicar la revista entre el 1945 i el 1947, els editors de *Quaderns* pretenien amb l'exercici periodístic convertir-se en el corrent d'opinió autoritzat que hauria de sustentar el govern, un cop es restituís la llibertat a Catalunya talment com l'acabatall de la Segona Guerra Mundial prometia per a Europa.

La revista objecte d'estudi es gestava al voltant de la ideologia liberal del Grup d'Estudis Polítics, els quals es nodririen d'una plantilla considerable de

col·laboradors tant afins com, també, d'altres formacions polítiques. L'objectiu d'aquesta formació era esdevenir la plataforma intel·lectual de referència sobre la qual bastir el discurs de la Catalunya alliberada del franquisme. En aquesta narrativa de reconstrucció nacional, la llengua catalana representaria el símbol de cohesió grupal per excel·lència, al dictat dels postulats lingüístics del Romanticisme. Així, entre les pàgines de *Quaderns*, l'idioma hi figuraria com la víctima nominal del genocidi franquista, la destrucció del qual hauria significat la mort de l'ànima col·lectiva catalana.

Quaderns és un producte a l'exili de les idees forjades al llarg del primer quart del Nou-cents, en què el catalanisme polític del Principat de Catalunya marcà la simbologia d'una comunitat lingüística. Precisament, les disputes dialèctiques entre legalistes i sobiranistes, presents a la publicació objecte d'estudi, posen de manifest, també, la discrepància de parers a l'entorn dels conceptes *nació política* i *nació cultural*. Així, mentre que els primers distingirien tots dos termes, els sobiranistes es decantarien per aglutinar-los.

BIBLIOGRAFIA

- ARTIGUES, Antoni; CALAFAT, Rosa (1998). *Ecologia lingüística*. Barcelona: La Busca edicions.
- BARCARDÍ, Montserrat; FOGUET, Francesc. «Teoria de l'exili». A: TÀSIS, Rafael (2012). *Les raons de l'exili*. Valls: Cossetània, p. 5-40.
- BOIX, Emili; VILA, Francesc X. (1998). *Sociolingüística de la llengua catalana*. Barcelona: Ariel.
- CAPDEVILA, Maria. «Introducció». A: ROVIRA I VIRGILI, Antoni. *Cartes de l'exili (1939-1949)* (2002). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-29.
- FERRANDO, Antoni; NICOLÀS, Miquel (2011). *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editorial UOC.
- FIGUERES, Josep M. (2019). *Resistència. La premsa en català, censura i repressió*. Barcelona: Editorial Base.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (2002). *Cartes a l'exili (1939-1949)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2016). *L'Estat català: Estudi de dret públic*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.

- SAFONT, Joan (2013). «Els “Quaderns” de Perpinyà, la darrera temptativa intel·lectual del catalanisme liberal a l'exili». *Serra d'Or*, núm. 642, p. 17-21.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan (1993). *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalanes (1936-1975)*. Barcelona: Curial.
- VILANOVA, Francesc (1997a). «L'exili i l'oblit». A: RIQUER, Borja [dir.] (1995-1997). *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. X. Barcelona: Gran Enciclopèdia Catalana, p. 84-87.
- (1997b). «Les primeres revistes d'exili». A: RIQUER, Borja [dir.] (1995-1997). *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. X. Barcelona: Gran Enciclopèdia Catalana, p. 88-93.

LA LLENGUA CATALANA COM A CONTINGUT DE LA PREMSA A L'EXILI¹

Daniel CASALS I MARTORELL²
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 30 de juny de 2020. Acceptat el 21 de juliol de 2020

RESUM

L'objectiu d'aquest article és estudiar la presència de la llengua catalana com a contingut de la premsa escrita en aquest idioma i publicada a l'exili. A partir del buidatge de tres revistes editades a França durant les dècades dels anys quaranta a seixanta del segle xx, se n'han classificat i analitzat les peces periodístiques que exposen fets relacionats amb aquesta qüestió. Els resultats posen de manifest que les publicacions estudiades van constituir una tribuna d'expressió de fets que estaven vetats a les capçaleres de l'interior a causa de les restriccions imposades pel franquisme. Entre aquests temes hi ha la figura i l'obra de Pompeu Fabra, l'ensenyament del català i la seva presència als mitjans de comunicació.

PARAULES CLAU

Prensa de l'exili, llengua catalana, normativa, Pompeu Fabra.

1. Aquest article ha estat possible gràcies al projecte de recerca FFI2016-80191-P (AEI/FEDER, UE), finançat pel Ministeri d'Economia, Indústria i Competitivitat-Agència Estatal de Recerca, i al Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània (2017 SGR 1696), reconegut i finançat per l'AGAUR de la Generalitat de Catalunya.

2. E-mail: Daniel.Casals@uab.cat

The Catalan language as the content of a press in exile

ABSTRACT

This article aims to study the presence of the Catalan language as the content of the press (written in this language) published in exile. After extracting three magazines printed in France during the 1940s and 1960s, these journalistic pieces have been classified and analysed. The results show that these publications represented a platform for expressing aspects banned in the Spanish press due to the restrictions imposed by Franco's regime. The figure and works of Pompeu Fabra, the teaching of Catalan and its presence in the media are all examined.

KEYWORDS

Press in exile, Catalan language, regulations, Pompeu Fabra.

1. OBJECTE D'ESTUDI, OBJECTIU I METODOLOGIA

La finalització de la Guerra Civil espanyola i la consegüent instauració del franquisme van barrar el pas a la llengua catalana com a vehicle d'expressió de la premsa i també van impedir que s'hi reflectís qualsevol aspecte vinculat a aquest idioma, sobretot si tenia relació amb la modernitat que havia adquirit després d'haver estat fixat per l'Institut d'Estudis Catalans i Pompeu Fabra durant el primer terç del segle xx. En els primers anys de la dictadura és quan aquestes prohibicions es van aplicar amb el màxim rigor, i només les capçaleres que es feien clandestinament a l'interior i les que es produïen a l'exili esdevenien canals de difusió d'idees relacionades amb la catalanitat.

L'objecte d'estudi d'aquest treball el constitueixen les al·lusions a la llengua catalana que la premsa de fora va incloure a les seves pàgines. I l'objectiu d'aquesta recerca és l'anàlisi i la classificació d'aquests esments per mitjà d'una selecció de capçaleres elaborades pels compatriotes que van sortir de Catalunya amb la diàspora de 1939. El corpus d'estudi el conformen tres publicacions elaborades a l'Europa occidental: *Foc Nou*, de Tolosa de Llenguadoc; el *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París, i el *Butlletí* del Centre Català de Marsella, confegides en tres dels indrets on es concentraven les agrupacions de catalans.

Aquesta recerca s'emmarca en la disciplina de la història social de la llengua, per tal com analitza uns fets polítics, socials i culturals del període contemporani de la vida del català: la presència com a matèria en la premsa de l'exili, a causa de la prohibició franquista que li impedia ser present a les capçaleres de Catalunya. Per dur a terme la investigació s'han buidat els textos periodístics que parlen del català en els exemplars de les tres publicacions esmentades, consultades i conservades al CRAI Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona³ i, posteriorment, aquestes peces periodístiques s'han estudiat i classificat segons l'aspecte que hi predomina.

El present article s'estructura en quatre apartats. A més d'aquest primer, el segon s'aproxima a les restriccions que es van imposar al català, com a matèria i com a vehicle d'expressió de la premsa, durant el franquisme, en contraposició amb les possibilitats que oferien les publicacions que elaboraven els exiliats, amb més llibertat d'expressió, però amb dificultats de subsistència; el tercer apartat classifica i analitza les peces periodístiques relacionades amb la llengua catalana que van inserir les tres capçaleres objecte d'estudi; i el quart i darrer recull les conclusions que es deriven de la recerca.

2. RESTRICCIONS FRANQUISTES AL CATALÀ A LA PREMSA I POSSIBILITATS A L'EXTERIOR

El primer franquisme va controlar el sector periodístic per mitjà de la Llei de premsa i impremta de 22 d'abril de 1938, publicada al *Boletín Oficial del Estado* núm. 550, del dia 24 del mateix mes. Aquesta disposició establia, en l'article segon, que el govern espanyol designava el director de les publicacions, alhora que imposava el mecanisme de la censura prèvia per fiscalitzar el contingut del paper imprès, entre altres mesures.

Les publicacions, sobretot els diaris, només es podien escriure en castellà, que era l'únic idioma oficial de l'Estat.⁴ Durant el franquisme el català havia

3. Les imatges inserides en aquest article provenen dels exemplars consultats. Agraïm al CRAI Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona que hagi autoritzat la publicació d'aquestes imatges.

4. Malgrat els intents que hi va haver durant el franquisme, no va ser mai autoritzada la sortida d'un diari en català fins al 23 d'abril de 1976, ja mort el dictador, quan va aparèixer l'*Avui*, el primer en català després de la finalització de la Guerra Civil espanyola.

perdut l'oficialitat, en virtut de la derogació de l'Estatut de Catalunya, datada l'abril de 1938, ja un any abans de l'acabament de la Guerra Civil. Únicament es van permetre els diaris escrits en castellà, en els quals no es podien inserir textos en l'idioma propi de Catalunya, i van desaparèixer els que s'havien publicat en català fins abans de l'acabament de la Guerra Civil. Després de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, entre el gener i el febrer de 1939 van ser autoritzats els rotatius *La Vanguardia Española*, *El Correo Catalán*, *Solidaridad Nacional*, *El Noticiero Universal* i *Hoja Oficial de la Provincia de Barcelona*, als quals es va afegir el *Diario de Barcelona* el novembre de 1940 (Benet, 1995: 290, 292; Guillamet, 1994: 179). Com a exemple de la intervenció en el nomenament dels responsables dels diaris, el govern espanyol va designar Luis María de Galinsoga director de *La Vanguardia Española* (Benet, 1995: 290, 292).

Per mitjà de la censura i de l'autocensura, el contingut de la premsa quedava controlat per la llei esmentada i no s'hi admetia res que es pogués interpretar com a lesiu per al règim. L'Institut d'Estudis Catalans i Pompeu Fabra, l'artífex de la normativització i modernització de la llengua catalana, van ser temes vetats durant les dècades dels anys quaranta i cinquanta. Com a mostra d'aquestes restriccions, els diaris editats a l'Estat espanyol els dies posteriors a la mort de Fabra, per Nadal de 1948, no en van informar, per imposició governativa, malgrat que les despulles del Mestre van ser vetllades a la Casa de la Vila de Prada de Conflent perquè havia estat nomenat, el 1945, doctor *honoris causa* per la Universitat de Tolosa de Llenguadoc (Segarra, 1998).

Tot i el control governamental de la premsa espanyola oficial, en va ser una excepció el diari *Informaciones*, de Madrid, que en l'edició del 31 de desembre de 1948 sí que va donar notícia de la mort de Pompeu Fabra. Una nota breu signada pel corresponsal del rotatiu a Figueres i inserida a la pàgina d'espectacles anunciava aquest decés:

Murió don Pompeyo Fabra

FIGUERAS, 31- El filólogo catalán don Pompeyo Fabra Poch, natural de Barcelona, que desde el término de la guerra residía en el Mediodía de Francia, ha fallecido en la villa de Prades, según comunican de Perpiñán. El finado contaba avanzada edad. CIFRA.

Tornant als diaris de Barcelona, *La Vanguardia Española* no solament no va esmentar la mort de Fabra, en la línia de la resta de la premsa generalista, sinó

que durant els anys immediatament anteriors, entre el 1939 i el 1948, i també durant els posteriors del primer franquisme tampoc no va fer referència al Mestre en els textos informatius. Segons Segarra, «va ser odiat pel feixisme espanyol, que el va declarar enemic públic per haver portat el català empobrit i dialectal del segle XIX, a la categoria d'una llengua de cultura, a la categoria d'una llengua nacional» (1998: 7). Solament en va començar a aparèixer alguna referència als rotatius cap a la primera meitat de la dècada dels seixanta, a propòsit del cinquantenari de les *Normes ortogràfiques* (1913), de l'Institut d'Estudis Catalans, que es va celebrar l'any 1963.

Sembla, però, que la publicitat va restar al marge de l'exclusió que afectava els textos d'informació i d'opinió. *La Vanguardia Española* mateixa va publicar, des de l'octubre de 1954, anuncis sobre la segona edició del *Diccionari general de la llengua catalana*, que acabava de sortir, revisada per l'Institut d'Estudis Catalans i per Josep Miracle, filòleg i deixeble del Mestre.

En canvi, la premsa de l'exili —com la clandestina editada a Catalunya— va poder fer ús del català i va ser una plataforma de difusió d'idees i fets prohibits per la censura espanyola. Era una manera de mantenir-lo viu en els registres formals i de fer oposició al règim esmentat. Malgrat les penúries, en diferents llocs del món, els refugiats catalans van fer l'esforç d'editar capçaleres. Hi col·laboraven intel·lectuals, informaven de les activitats culturals que organitzaven els compatriotes que havien hagut de marxar, propugnaven la unitat d'acció política, mantenien la comunicació entre ells i atenuaven l'allunyament de Catalunya (Llombart, 2002: 119-120). Una gran part de les revistes editades a França va sortir a «París i al Migdia de França, on es trob[av]en la majoria dels exiliats» (Llombart, 2002: 120). A més d'usar aquest vehicle d'expressió,⁵ també el van incloure com a tema per mitjà d'aspectes com Pompeu Fabra, la seva obra, l'ensenyament d'aquest idioma i la seva presència als mitjans de comunicació.

5. Llombart indica que a França hi va haver també publicacions editades en català-francès o català-occità (2002: 120).

3. LA LLENGUA CATALANA COM A CONTINGUT DE LA PREMSA DE L'EXILI EDITADA A FRANÇA

En aquest apartat analitzem el fet que la premsa de l'exili va incloure continguts relacionats amb la llengua catalana a les seves pàgines, a partir de tres publicacions elaborades a França durant les dècades dels anys quaranta, cinquanta i seixanta del segle xx: *Foc Nou*, de Tolosa de Llenguadoc; el *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París, i el *Butlletí* del Centre Català de Marsella.

La capçalera *Foc Nou* va publicar 44 números a Tolosa de Llenguadoc entre l'11 de setembre de 1944 i l'abril de 1947 (Llombart, 2002: 124).⁶ El director n'era el periodista Domènech de Bellmunt, pseudònim de Domènec Pallerola i Munné, que abans d'exiliar-se havia escrit per a *La Publicitat* i *L'Opinió*, entre d'altres. Van col·laborar amb *Foc Nou* Rafel Tasis, Àngel Ferran, Josep M. Bellido i Josep Torrents (Llombart, 2002: 124). Entre la sortida i el gener de 1945 va aparèixer «amb la llegenda “Al servei de Catalunya”». A partir de la creació del moviment Solidaritat Catalana, el 1945, *Foc Nou* va incorporar el subtítol ampliat «Al servei de Catalunya: Portantveu de Solidaritat Catalana» (Faulí, 2006: 33).⁷ *Foc Nou* tenia l'objectiu de «transmetre tant una cultura de caràcter popular com intel·lectual» (Llombart, 2002: 125).

La segona publicació que és objecte d'estudi és el *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París. Per les dades que n'aporta Josep Faulí (2006), aquesta capçalera va sortir entre el febrer de 1946 i el gener de 1964. Els números de l'1 al 4 eren mecanografiats i del número 5 al 14, impresos. A més d'un editorial, donava informació sobre les activitats que organitzava aquest casal, sobre la composició de la seva junta i sobre la incorporació de nous socis; ressenyava llibres, inseria notícies d'actes institucionals, i també oferia informacions sobre personalitats rellevants exiliades i cròniques d'esdeveniments i festivitats.

Pel que fa a la tercera publicació, el *Butlletí* del Centre Català de Marsella va sortir el gener de 1952 i més endavant va adoptar el nom de *Butlletí Interior*,

6. Aquesta publicació va deixar de sortir entre el març i el desembre de 1945, i va reaparèixer el gener de 1946 (LLOMBART, 2002: 124-125).

7. Per a més informació sobre la capçalera *Foc Nou*, consulteu LLOMBART (2002: 119-133).

d'acord amb Faulí (2006: 177, 180). Va incloure continguts polítics i culturals. Cada número reunia un editorial, articles i notícies sobre aquests temes.

L'objectiu que tenien les publicacions dels casals —com les dues darreres esmentades— era «arribar al major nombre de catalans possible», un fet que abaixava «el rigor en la selecció» dels continguts, a diferència del que duïen a terme altres capçaleres més especialitzades (Llombart, 2002: 120).

Del buidatge dels exemplars d'aquestes tres publicacions es desprèn que els textos relacionats amb la llengua catalana que es van inserir a la premsa de l'exili es poden classificar en quatre grups temàtics: la figura de Pompeu Fabra (3.1), la seva obra (3.2), l'ensenyament del català (3.3) i la seva presència als mitjans de comunicació (3.4).

3.1. La figura de Pompeu Fabra

Hi ha un bloc de textos periodístics publicats en les capçaleres buidades que es dedica a parlar de la figura de Pompeu Fabra, que va ser l'artífex de la normativització del català, executada, en la primera fase, durant el primer terç del segle xx. S'hi detecten referències, tant abans de la seva mort, entre 1939 i 1948, com també després del traspàs del Mestre, a partir de Nadal d'aquell mateix any. Els esments afecten la seva funció social i política a l'exili i els homenatges que se li van retre.

Quant a la dimensió social i política, el número 5 de la capçalera *Foc Nou*, publicat el 7 d'octubre, va incloure una entrevista a Pompeu Fabra, feta per Domènech de Bellmunt i publicada dins de la secció «Entrevius de la capçalera *Foc Nou*».⁸ Aquesta peça periodística mostra facetes socials de Fabra, com ara l'excursionisme i l'esport, i també inclou la seva posició unificadora davant de les diferents tendències que existien, a l'exili, sobre els plantejaments de futur:

Mai no he perdut la meva fe en Catalunya. Jo he estat sempre dels optimistes, dels que han cregut fermament que la nostra pàtria superaria totes les proves, tots els obstacles, totes les persecucions. He tingut confiança en

8. A més de Pompeu Fabra, en aquesta secció també hi van ser entrevistats intel·lectuals com Pau Casals, Nicolau d'Oliver, Humbert Torres i Josep Maria Bellido (Llombart, 2002: 125).

els catalans i crec que l'amor a la pàtria farà convergir en un bloc comú totes les voluntats, totes les aspiracions i tots els esforços.⁹

El número 23 de *Foc Nou*, publicat el 10 de febrer de 1945, va donar a conèixer aspectes del vessant polític i de compromís de Pompeu Fabra amb el país. A la primera pàgina s'informa de la composició del Consell Assessor de la Presidència de la Generalitat de Catalunya a l'exili, que Josep Irla havia creat. Aquest òrgan estava presidit per l'intel·lectual i escriptor Antoni Rovira i Virgili. Tenia com a vocal en matèria de cultura Pompeu Fabra, una personalitat de referència que, a més d'haver tingut responsabilitats acadèmiques com la Càtedra Superior —adscrita a la Universitat de Barcelona des de 1932—, també havia ocupat càrrecs polítics i institucionals com la direcció general d'Ensenyament de Català i la vicepresidència del Consell de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

La publicació esmentada reporta que el Consell Assessor de la Presidència va ser creat pel president Irla el 22 de desembre de 1944, d'acord amb les conclusions d'una ponència de Rovira i Virgili que deia:

[...] tothom aprova la creació d'un organisme que assessori avui el President de la Generalitat i prepari la feina per demà. Del conjunt de les converses he deduït que cal fer ben vistent el caràcter d'instrument d'estudi que l'organisme ha de tenir i distingir-lo tant com es pugui d'un Comitè polític.

Aquesta capçalera, al número 29, del 10 de febrer de 1946 (p. 1),¹⁰ va incloure una peça periodística que contenia unes converses amb membres del govern de Catalunya a l'exili, justament després d'una trobada que havia tingut lloc en un hotel de París. El cronista reproduïa opinions del president Irla i d'alguns dels seus consellers, entre els quals hi havia Pompeu Fabra.

Un altre bloc de referències a Pompeu Fabra a la premsa editada a França van ser els homenatges. En són exemples els textos dedicats als aniversaris del Mestre. *Foc Nou* en va inserir un al número 25 (que es va publicar el 24 de febrer de 1945, p. 1) a propòsit del 77è aniversari, en el qual s'anhela el retorn a Catalunya.¹¹

9. Aquesta entrevista està reproduïda a GUAL (2018: 137).

10. Peça periodística reproduïda a GUAL (2018: 183).

11. Notícia reproduïda a GUAL (2018: 144).

Al número del 16 de desembre de 1944, *Foc Nou* avançava que Fabra seria homenatjat al Centre d'Estudis Econòmics i Socials de Tolosa de Llenguadoc, coincidint amb la inauguració del curs de llengua catalana que aquesta entitat cultural posava en marxa.¹² I una setmana més tard, el número del 23 de desembre de la mateixa capçalera va explicar com s'havia desenvolupat aquest acte d'homenatge.

Així mateix, el número 15 del *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París, datat el juny i juliol de 1947, va inserir, en un annex mecanoscrit, l'anunci d'un homenatge que aquesta entitat tenia pensat dedicar, l'any 1948, a Pompeu Fabra, de qui destacava que continuava treballant per a la llengua catalana.

La publicació referida va fer un seguiment d'aquest homenatge. Va dedicar dues pàgines del número 8, d'abril de 1948, a reportar l'acte que s'havia dut a terme. Va informar que s'havia celebrat el 29 de febrer d'aquell mateix any, pocs dies després del vuitantè aniversari de Fabra. També donava notícia de la retransmissió radiofònica del Concert del Cor Nacional Català del Casal de Catalunya, feta el dia abans. El *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París recull la transcripció de fragments de les intervencions del president Josep Irla, de l'intel·lectual Antoni Rovira i Virgili i del conseller Ventura Gassol. El president va invocar la convergència entorn de la figura de Pompeu Fabra per apel·lar a la unió dels catalans, un desig que vinculava a la recuperació que havia tingut lloc durant l'època republicana:

Vull aprofitar aquesta avinentesa, aquest clima d'unió creat entorn d'un patriota exemplar, per a dir que cal que l'esperit comprensiu es mantingui pel bé de la nostra volguda i soferta Catalunya. Hem d'esperar-ho i desitjar-ho així, car de la unitat dels catalans en depèn el recobriment de les llibertats de la nostra Pàtria, dels drets del nostre poble que va donar-se lliurement.

La premsa de l'exili també va fer constar els homenatges que Pompeu Fabra va rebre després de mort. El número d'abril de 1949 del *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París va publicar la nota informativa «A la memòria de Pompeu Fabra», en la qual s'anunciava una *Vetllada* que havia de tenir lloc a la Universitat de la Sorbona.

12. Notícia reproduïda a GUAL (2018: 139).

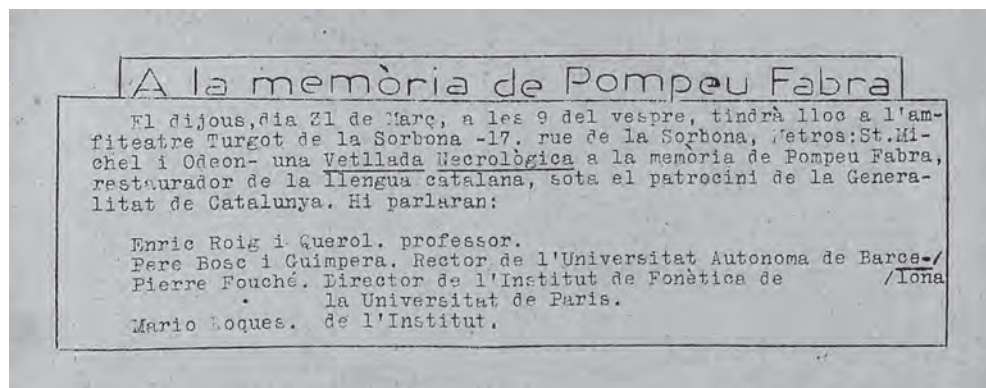

Fig. 1. *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París, abril de 1949.

En l'acte hi van intervenir Enric Roig Querol, professor de llengua catalana; Pere Bosch i Gimpera, rector de la Universitat Autònoma de Barcelona; Pierre Fouche, director de l'Institut de Fonètica de la Universitat de París, i Mario Roques, de l'Institut, segons que recull la notícia esmentada. En el número de maig de 1949 de la publicació esmentada hi havia una crònica breu de la dita *Vetllada necrològica*, organitzada per la Generalitat de Catalunya. En destacava l'èxit i, a més, anunciava que els parlaments de les quatre personalitats que hi van intervenir havien estat transcrits taquigràficament i s'avançava que es farien públics per als socis del Casal de Catalunya.

Efectivament, en el número d'agost i setembre aquesta mateixa capçalera anunciava l'aparició d'un fascicle editat «curosament» —diu la nota— pel Servei de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Contenia la transcripció dels parlaments pronunciats en l'acte d'homenatge a Pompeu Fabra que havia tingut lloc a l'amfiteatre de la Sorbonne el 31 de març de 1949.

El número de maig i juny de 1950 va anunciar un altre homenatge a Pompeu Fabra. Era una iniciativa de l'entitat Cultura Catalana de París que consistia a «col·locar una làpida de marbre a la casa on morí exiliat, a Prada, Pompeu Fabra». Per poder dur a terme l'obra —que es va encarregar a l'artista Apelles Fenosa—, aquesta entitat, de la qual Fabra havia estat nomenat president el 21 d'abril de 1945 (Jané i Mir, 2013: 833), feia una crida perquè els catalans contribuïssin econòmicament a sufragar aquesta làpida, que contindria el perfil de l'homenatjat.

3.2. L'obra de Pompeu Fabra

La premsa de l'exili va ser un canal d'informació de l'obra del Mestre. El número 5 (7 d'octubre de 1944) de *Foc Nou* va incloure una entrevista (vegeu l'apartat 3.1) que va concedir, en la qual parlava de dues gramàtiques en què estava treballant:

Treballo molt. No vull perdre el temps. He acabat una «Gramàtica catalana en anglès» i estic a punt d'enllestir una altra obra que considero molt important. Es una «Gramàtica catalana per als Mestres», obra extensa de vast contingut filològic i gramatical destinada a la preparació dels joves pedagogs catalans.¹³

Sobre l'obra escrita en anglès —la *Catalan grammar*—, Albert Jané i Jordi Mir postulen que es va començar a elaborar el 1942 i que «s'ha de considerar perduda a causa de les vicissituds de l'exili» (2013: 831). L'altre compendi era la *Gramàtica catalana*, que es va publicar el 1956, pòstumament a cura de Joan Coromines. Deu anys abans, però, el 1946 va sortir «un extracte» d'aquesta obra a «les Edicions de Cultura, de París» (Jané i Mir, 2013: 834). Efectivament, el número 13, de febrer i març de 1947, del *Butlletí d'Informació Interior* (p. 3) donava notícia de l'aparició de la *Gramàtica catalana* de Pompeu Fabra:

Gramàtica catalana

Editada per Cultura Catalana, s'ha posat a la venda la *Gramàtica catalana*, de Pompeu Fabra. Aquest llibre ja feia molt de temps que era esperat amb interès, i això fa que siguin ja molts els exemplars que s'han venut en pocs dies.

Per altra banda, el seu preu veritablement popular —100 Fs.— el posarà a l'abast de tothom.

D'altra banda, les publicacions de l'exili també van donar notícia de les conferències que va pronunciar Pompeu Fabra. Al número del 16 de desembre de 1944, *Foc Nou* va informar de la intervenció que faria el dia 20 d'aquell mes

13. Reproduïm la citació tal com consta en el text original.

al Centre d'Études Toulouse-Barcelone, de Tolosa de Llenguadoc, a propòsit de la inauguració d'un curs de llengua catalana.

Josep Villalon, professor de català per correspondència de l'Extensió d'Ensenyament Tècnic i dels cursos populars de la Generalitat de Catalunya durant el període republicà, explica que va ser membre de la primera Junta del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc, que va ser fundat el 6 d'octubre de 1944. A les seves memòries, Villalon reporta que, com a responsable de cultura d'aquella junta, hi va proposar un curs, però es lamentava que només hi hagués hagut una vintena justa d'alumnes matriculats (2001: 137-138).

Aprofitant l'anada de Fabra a Tolosa de Llenguadoc, el número de 23 de desembre de *Foc Nou* va deixar constància de dos actes a què va assistir el Mestre, al qual la crònica qualifica d'«artífex indiscutible» i «il·lustre restaurador de la llengua catalana» (p. 3). El primer va ser a l'esmentat Casal Català d'aquesta ciutat, en el qual, a més de pronunciar-hi la dita conferència, se li va oferir una recepció, «on un gran nombre de catalans» va manifestar-li «la seva admiració i estima» (Jané i Mir, 2013: 832). I el segon acte va ser una visita a la redacció de *Foc Nou*. El número 17 (publicat el 30 de desembre 1944) d'aquesta capçalera feia un seguiment d'aquella conferència amb la notícia «Una lliçó de català de Mestre Pompeu Fabra» (p. 1), signada per Àngel Ferran:

Fig. 2. *Foc Nou*, núm. 17, 30 de desembre de 1944.

Segons aquest autor, la intervenció de Fabra anava adreçada als mestres, els mateixos destinataris d'una de les gramàtiques que estava preparant. En la seva intervenció al Casal Català de Tolosa de Llenguadoc el Mestre simplificava el plantejament a l'hora d'ensenyar l'ortografia, per a la qual recomanava un aprenentatge basat en la memòria i en la lectura de textos, tal com assenyalava el cronista:

[...] l'Ortografia, la menys important de les parts de la Gramàtica, digué, que no caldria ensenyar als de més de 18 anys perquè s'aprèn gràcies a la memòria de les imatges visuals de les paraules escrites, i això simplement llegint textos correctes. La major part de les regles, molt més complicades i menys segures, són convencionals, caldria aprendre-les de memòria i tot seguit aprendre de memòria les excepcions, perquè en el mateix moment que s'inventa una regla, apareix l'excepció puix al costat de la lògica, el costum o el desig natural de simplificació apareix, surt de trasantó l'etimologia que tot ho espatlla. En realitat, doncs, no es tracta de regles, sinó de convencions, de normes. [...] En definitiva, el que cal per aprendre l'ortografia és tenir el bon costum de llegir i retenir la forma escrita dels mots.

Segons el cronista, a més de l'ortografia Fabra també assenyalava als mestres el mètode més adequat per a l'ensenyament eficaç de les qüestions de morfologia nominal i verbal:

[...] deia Pompeu Fabra, el que cal no és pas ensenyar a conjugar els verbs, que tothom conjuga quan parla, sino a repassar les formes correctes dels mots i corregir les equivocades, com *sofans*, que molts usen en lloc de *sofas*, plural de *sofa*, *llapis* plural de *llapis* i no *llàpissos*.¹⁴

La premsa de l'exili va dedicar articles a l'aportació de conjunt que havia fet Pompeu Fabra. En constitueix un exemple el text «Respectem l'obra», d'Enric Roig Querol, inserit al *Butlletí Interior* del Centre Català de Marsella, de febrer de 1961 (p. 5), en el qual es destacava l'adhesió dels escriptors a la

14. Reproduïm la citació tal com consta en el text original.

codificació ortogràfica i gramatical que el Mestre havia dut a terme durant el primer terç del segle xx:

L'obra de Fabra és tan perfecta que no tardà a veure's secundat per l'immensa majoria dels catalans. Amb una menció especial dels qui aleshores eren joves escriptors. Ells es donaren immediatament compte de l'interès que representava per a llurs ambicions literàries de poder servir-se d'una eina de treball perfecta, apte per a la plasmació de llurs neguits intel·lectuals. S'aferraren, doncs, als ensenyaments del Mestre amb una disciplina que compromet la mala fama d'indisciplinats de què gaudim.¹⁵

3.3. L'ensenyament de la llengua catalana

Després de l'acabament de la Guerra Civil espanyola, les agrupacions de catalans exiliats van considerar cabdal continuar l'obra d'ensenyament de la llengua que s'havia impulsat durant el període republicà (1931-1939) per part de la Generalitat de Catalunya, amb l'objectiu d'instruir tant infants com adults en la normativa. Per donar continuïtat a aquella extensió del coneixement, les comunitats de l'exterior van treballar per organitzar aquesta formació amb els migrats instruments i els pocs recursos de què disposaven com a senyal de la importància que tenia conèixer la varietat formal del català.

En aquest sentit, el *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París informava dels projectes d'aquesta entitat cultural en relació amb la implantació de l'ensenyament del català. Per mitjà de la seva Secció de Cultura, tenia l'objectiu d'intensificar la instrucció sobre la llengua catalana i la història de Catalunya, i apuntava tant el sistema presencial com el mètode per correspondència, dos mètodes que s'havien posat en pràctica a Catalunya durant l'època republicana (Generalitat de Catalunya, 1932).

Com a concreció del pla esmentat, el número 7 (p. 2), d'agost de 1946, informava de les classes de llengua catalana que havia organitzat aquest centre cultural. Anaven a càrrec del professor Enric Roig Querol, pertanyent al Cens de Professors de Català¹⁶ de la Generalitat de Catalunya. La mateixa capçalera tornava a anunciar aquestes sessions en el número següent, el 8, de setembre de 1946:

15. Reproduïm la citació tal com consta en el text original.

16. Per a més informació sobre el Cens de Professors de Català, consulteu MIR (2006).

CURS DE LLENGUA CATALANA

El nostre consoci Enric Roig, professor de català, títol obtingut mitjançant concurs obert pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, s'ha ofert generosament per donar un curs de Llengua Catalana als socis del Casal. Tots els que vulguin inscriure's, que ho facin com més aviat millor, per lletra o personalment, a la nostra permanència, 47, Rue de la Victoire, Paris - IXe. Els inscrits seran avisats per escrit dels dies, hora i lloc on es donaran les lliçons.

Fig. 3. *Butlletí d'Informació Interior*, núm. 8, setembre de 1946.

Enric Roig Querol era un dels funcionaris del Servei de Cultura de la Generalitat de Catalunya i professor de català. Va dirigir una etapa del *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París i va tenir diferents responsabilitats en aquesta entitat: vicepresident segon i president de la Secció de Cultura. El *Butlletí* va informar del curs d'una manera reiterada: el va anunciar en més d'una ocasió i va donar notícia del començament de les classes, que s'impartien cada dilluns i dimecres a dos quarts de nou del vespre. Durant l'any 1947 la capçalera esmentada va continuar parlant d'aquestes classes, amb l'objectiu que la informació arribés als potencials estudiants. El *Butlletí* també es va fer ressò de cursos de català programats per altres entitats, com ara la Unió de Dones de Catalunya.

En la secció «Activitats catalanes i noves d'interès», l'abril de 1948 la capçalera objecte d'estudi anunciava dos cursos de llengua catalana per correspondència, dirigits per Pompeu Fabra i organitzats pel Servei de Cultura de la Generalitat a l'exili. Segons indicava aquesta publicació, d'un se'n va ocupar Pompeu Fabra i estava adreçat específicament als mestres, seguint la línia formativa que aquesta institució havia iniciat l'any 1931 a l'interior per mitjà de l'Extensió d'Ensenyament Tècnic (Generalitat de Catalunya, 1932). El segon curs, que estava destinat a les persones que volien perfeccionar el seu nivell de català, es va encarrerar a Enric Roig, Josep Maria Corredor i Ferran Rahola (Sauret, 1979: 248).

La premsa objecte d'estudi també es va referir a altres mètodes, més amens i distesos, de transmissió de l'ortografia i les normes gramaticals. En el número de maig de 1949 el *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París va incloure una nota titulada «Converses de català». S'hi anunciava l'inici, a partir del dia 13 d'aquell mateix mes, d'unes converses-lliçó, impartides per Enric Roig Querol, precedides per una conferència, titulada «La llengua i la nació», a càrrec d'Emili Granier Barrera, cap dels Serveis de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Aquelles converses serien les primeres d'una sèrie sobre ortografia de la llengua catalana. La primera es dedicava a l'accentuació, en comparació amb el castellà i amb el francès. Al número de juny de 1949 s'anunciaven dues converses-lliçó més, també a càrrec del professor Enric Roig Querol, concretament per al 10 i per al 24 de juny de 1949, a les nou del vespre, centrades en «L'accentuació en català (conclusió)» i «L'ús de la dièresi», d'una banda, i «L'ortografia de la vocal neutra (a-e) al final de les paraules», de l'altra. El número de juliol de 1949 programava dues sessions més a càrrec del mateix docent, amb els títols «Ortografia de B-P, de C-G, D-T i B-V» i «Ortografia de Ç, de G-J, de la lletra muda H i del so final de TX», previstes per als dies 8 i 22 de juliol, respectivament. El número d'agost-setembre fixava dues converses per al 14 i 28 de setembre de 1949 i dues més per a l'octubre, que van posar fi a la primera tanda de sessions, tal com s'anunciava el novembre d'aquell mateix any.

3.4. Presència del català als mitjans de comunicació

La premsa de l'exili també va parlar de la presència de la llengua catalana com a idioma vehicular de publicacions culturals i d'emissions radiofòniques. Malgrat les dificultats a l'hora d'elaborar les revistes, es creia que no n'hi havia prou amb el fet d'expressar-se en aquest idioma, sinó que, a més, s'havia de fer amb qualitat, és a dir, amb correcció. Al número 17 de *Foc Nou*, publicat el 30 de desembre de 1944 (p. 1),¹⁷ Fabra va alertar del deteriorament de la modalitat escrita, a conseqüència de les prohibicions imposades pel franquisme i de la precarietat amb la qual es treballava fora:

17. Crònica reproduïda a GUAL (2018: 138).

Ara degut a les condicions precàries en què s'edita el poc que és tolerat a casa nostra i el que es pot publicar a l'exili, observem, de tant en tant, una certa indisciplina en les publicacions catalanes.

El *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya de París va estar amantent també a notícies relacionades amb l'ús del català com a idioma vehicular de les publicacions periòdiques. En aquest sentit, el número de setembre de 1946 es feia ressò d'acords presos pel govern de la Generalitat en aquesta matèria:

Revista de Catalunya

En l'última reunió celebrada pel Govern de la Generalitat de Catalunya, hi fou decidit reprendre la publicació de la *Revista de Catalunya*, en forma que deixi assegurada la seva alta categoria intel·lectual. També hi fou presa en consideració la suggerència de celebrar, a París, una exposició de llibres, revistes i periòdics publicats, en l'exili i en la clandestinitat, com a manifestació reveladora de la vitalitat de la llengua catalana.

Quant a la ràdio, el suplement del número 14 (aparegut l'abril-maig de 1947, p. 4) del *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya va informar, en una nota breu, d'una iniciativa que la comunitat catalana d'Anglaterra havia impulsat: la BBC havia començat a emetre periòdicament un programa en català dues vegades al mes:

EMISSIONS EN CATALA A LA B.B.C. DE LONDRES

Cada dues setmanes, a la B.B.C. de Londres, té lloc una emissió en català que s'emet dues vegades. El dilluns, a les 22.45, i el dimarts, a les 14.

Fig. 4. *Butlletí d'Informació Interior* del Casal de Catalunya, núm. 14, abril-maig de 1947.

Aquestes emissions van començar el 7 d'abril de 1947, tenien una duració d'uns deu minuts cada quinze dies i es van mantenir en antena, amb molt d'èxit,¹⁸

18. Josep Trueta, a les seves memòries, explica que el consolat general britànic de Barcelona va rebre més de 4.000 felicitacions per aquestes emissions (TRUETA, 1978 [1980²]: 296).

durant una dècada (Trueta, 1978 [1980²]: 296; Niqui, 2007*a*: 93).¹⁹ Les conduïa el locutor Josep Manyé, conegut amb el pseudònim de «Jorge Marín», que es va ocupar de fer cròniques per a la BBC, tant en llengua catalana com en castellà (Sauret, 1979: 66). La primera intervenció en català va anar a càrrec de Josep Trueta amb l'al·locució titulada «La causa de la hipertensió» (Trueta, 1978 [1980²]: 296).

Així mateix, el número d'abril de 1958 es va referir a la presència del català a la radiodifusió de França. Una nota informativa donava notícia del començament d'unes emissions cada dues setmanes. Aquesta crònica reproduïa un fragment del programa inicial, que anunciava que cada dues setmanes es presentaria «un creador o un realitzador les activitats del qual honoren la cultura de llengua catalana». Aquest programa, titulat «París, fogar de cultura catalana», va començar el 9 de març de 1958, s'emetia quinzenalment i s'ocupava de continguts culturals amb una orientació pancatalana. En una primera època el crític d'art i escriptor Ramon Xuriguera²⁰ va conduir aquest espai i posteriorment el músic Narcís Bonet i la seva muller se'n van fer càrrec (Niqui, 2007*b*: 104).

4. CONCLUSIONS

Les publicacions elaborades per les agrupacions de catalans a l'exili van constituir un canal de difusió de fets i d'idees que estaven vetats a la premsa de Catalunya durant el primer franquisme. A més d'estar escrites en català, les revistes elaborades pels compatriotes de l'exterior van incloure la llengua com a contingut. Concretament van tractar els següents temes lingüístics i sociolingüístics:

1. La figura de Pompeu Fabra en la seva dimensió pública, tant en el vessant polític, en qualitat de membre d'òrgans assessors d'institucions

19. Van col·laborar en aquest programa intel·lectuals catalans com ara Josep Maria de Sagarra, Carles Riba, Marià Manent, Pompeu Fabra, Ferran Soldevila, i hi van ser presents Pau Casals i Joan Miró (TRUETA, 1978 [1980²]: 296).

20. Per a més informació sobre aquest programa podeu consultar l'apartat «2. Les emissions en català de Ràdio París», a CAMPS (2005: 510-515).

catalanes, com en el vessant social, pels homenatges que se li van retre per la seva aportació filològica i cívica.

2. L'obra que Pompeu Fabra duia a terme a l'exili, concretada en les gramàtiques que va preparar i va publicar, les conferències que pronunciava, els cursos que dirigia i l'activitat filològica en general, a més de la seva trajectòria de conjunt.

3. L'ensenyament de la llengua catalana que programaven, malgrat els migrats recursos, les comunitats d'exiliats a França, amb l'objectiu de transmetre la normativa amb cursos presencials i per correspondència, converses-lliçons i conferències, a imatge de la instrucció que es va promoure i dur a terme durant el període republicà.

4. I, en darrer terme, la presència del català als mitjans de comunicació, tant en les publicacions periòdiques com en les emissions radiofòniques, dos àmbits en què també s'havien produït avenços notables durant l'època republicana per a l'extensió social de la norma.

A més de ser canals de difusió d'idees i aspectes lligats a la llengua catalana, com a símbol de modernització i element aglutinador de la comunitat catalana, les referències que hi va haver a aquest tema a la premsa de l'exili testimonien l'acció intensa de la comunitat catalana de l'exterior per mantenir la flama que el franquisme intentava apagar a l'interior.

BIBLIOGRAFIA

- BENET, Josep (1995). *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Abat Oliba», núm. 150.
- CAMPS ARBÓS, Josep (2005). *Ramon Xuriguera (1901-1966): ideologia, activitat cultural i literatura*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- CASALS I MARTORELL, Daniel. «La inquietud social per la llengua catalana durant el tardofranquisme. La secció "El lector opina..." del setmanari *Tele/estel*». A: PRADILLA, Miquel Àngel [ed.] (2016), *Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, p. 41-52.

- FAULÍ, Josep (2006). *Repertori d'una recuperació. Premsa en català 1939-1976*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1932). *L'obra de cultura*. Barcelona: Tipografia Occitània.
- GUILLAMET, Jaume (1994). *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya. 1641-1994*. Barcelona: Edicions La Campana.
- LLOMBART I HUESCA, Maria (2002). «Premsa cultural catalana a França. Els primers vint anys d'exili republicà. Alguns exemples». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 13, p. 119-133.
- MANENT, Jordi (2005). *Pompeu Fabra a l'exili. 1939-1948*. Barcelona: Proa.
- MIR, Jordi (2006). «El Cens de Professors de Català». *Llengua Nacional*, núm. 54, p. 29-32.
- NIQUI ESPINOSA, Cinto (2007a). «La programació radiofònica internacional en llengua catalana». *Treballs de Comunicació*, núm. 23, p. 91-98.
- (2007b). «Cronologia de la ràdio internacional en llengua catalana del segle xx. *Quaderns del CAC*, núm. 28, p. 99-105.
- SAURET, Joan (1979). *L'exili polític català*. Barcelona: Aymà.
- SEGARRA, Mila (1998). *Pompeu Fabra. Una biografia*. Barcelona: Empúries, «Biblioteca Universal», núm. 119.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan (1994). *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalanes. 1936-1975*. Barcelona: Curial, «La Mata de Jonc», núm. 22.
- TRUEJA, Josep (1978 [1980²]). *Fragments d'una vida, memòries*. Barcelona: Edicions 62, «Biografies i memòries», núm. 2.
- VILLALON, Josep (2001). *Memòries. Periodista, deixeble de Pompeu Fabra i exiliat a Tolosa de Llenguadoc*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Serra d'Or», núm. 272.

ARTICLES

EL QUART CAVALLER DE L'APOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

Jordi MALUQUER DE MOTES¹
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 3 de juliol de 2020. Acceptat el 21 de juliol de 2020

RESUM

La pandèmia de grip de 1918-1920 és la catàstrofe sanitària més gran de la història. En aquest article pretenc realitzar una primera anàlisi de la seva incidència quant a la mortalitat que va provocar a l'Europa llatina i a cadascuna de les demarcacions dels països de parla catalana. Utilitzant les dades de 1910-1917 com a conjunt de referència, el mètode aplicat proporciona una línia basal no epidèmica per als anys 1918-1920. L'excés de mortalitat és la mortalitat observada per sobre d'aquest nivell basal. Representa la mortalitat imputable a la pandèmia de grip. Durant la grip espanyola, l'excés de mortalitat el 1918 fou de 1,23 milions, l'1,06% de la població de l'Europa llatina. A Espanya, l'excés de mortalitat en el període 1918-1920 fou de 319.662 persones, l'1,49% de la població, i als països de parla catalana 63.419, l'1,36 % de la població total.

PARAULES CLAU

Pandèmia, grip, influença, immunitat, Europa llatina, països de parla catalana.

1. E-mail: Jordi.Maluquer@uab.cat

The fourth Horseman of the Apocalypse: the demographic impact of the 1918-1920 flu in Latin Europe and Catalan-speaking regions

ABSTRACT

The influenza pandemic of 1918 (Spanish flu) is the biggest health catastrophe in history. This article attempts to provide a preliminary analysis of its impact, giving an account of the mortality it caused in Latin Europe and in each Catalan-speaking region. Using the 1910-1917 data as a reference set, the method applied provided a non-epidemic baseline for 1918-1920. Excess mortality is the mortality observed above this baseline and represents the deaths attributable to the flu pandemic. During the Spanish flu, excess mortality in 1918 totalled 1.23 million, 1.06% of Latin Europe's population. In Spain, excess mortality in 1918-1920 was 319,662, 1.49% of the total population, while in the Catalan-speaking regions it was 63,419, 1.36 % of the total population.

KEYWORDS

Pandemic, influenza, flu, immunity, Latin Europe, Catalan-speaking regions.

Aquesta va ésser l'època en què les llistes de mortalitat es van elevar de la forma tan monstruosa que he explicat [...]; soc de l'opinió ferma que mai no es van poder dur els comptes exactes del nombre de cadàvers.

DANIEL DEFOE, *A Journal of the Plague Year*, 1722

1. INTRODUCCIÓ

La grip de l'any 1918, coneguda com *la gripe española*, *the Spanish Lady* o *the Spanish Influenza* però també de moltes altres formes, com ara la *passa* a Catalunya o la *cucaratxa* al País Valencià, és la major de les epidèmies de grip

conegudes.² Es considera, de manera general, com la més greu catàstrofe sanitària que ha patit la humanitat en un període breu de temps, per damunt de qualsevol altra. No va ésser tan sols una epidèmia, ja que va ultrapassar aquesta fase de malaltia molt estesa fins a constituir-se en un «holocaust»³, l'«assassí més ferotge del segle xx»⁴, la «darrera gran plaga»⁵, una «veritable sentència apocalíptica»⁶, la «darrera flagel·lada universal no produïda pel mateix home i també la més important»⁷ i l'autèntica «mare de totes les pandèmies»⁸.

La pandèmia de grip A, d'un virus subtipus H1N1 potser d'origen aviar, es va estendre en pocs mesos de 1918 per tot el món. A penes es van estalviar tenir morts, aleshores, algunes illes remotes i aïllades com ara la maritimofluvial de Marajó, a l'estat de Pará (Brasil), i la colònia britànica de Santa Helena. El coneixement exacte de la seva magnitud i del seu impacte ha estat greument obstaculitzat pel fet que aquesta gran tragèdia va produir-se al mateix temps que es trobava en la fase terminal i més aguda la major de les guerres que havia conegut la humanitat fins aleshores, la Primera Guerra Mundial. El pic de mortalitat provocat per la pandèmia va coincidir amb els dies en què es materialitzava la victòria dels aliats i s'acordava l'armistici de l'11 de novembre. Immediatament després, calia iniciar un procés molt difícil de reconstrucció que abordés, així mateix, la crisi econòmica de la postguerra.

D'altra banda, la fi del conflicte va donar lloc a una profunda reconfiguració del mapa dels països del món, especialment d'Europa, i a la necessitat de canalitzar una complexa problemàtica associada a la creació de nous estats i a la transformació dels que procedien d'abans de la guerra. A més, la fase crítica de la difusió de la malaltia va acabar-se de forma bastant sobtada, la qual cosa va facilitar que se'n produís un cert oblit. Tot plegat contribuïa a desviar l'interès dels governants i de la societat i, amb ell, a esborrar la memòria d'aquells fets. No sols a Espanya, també als Estats Units i a França o a l'Argentina, la grip de 1918 ha pogut ésser qualificada de la «pandèmia oblidada».⁹

2. POTTER (2001).

3. ZYLBERMAN (2003).

4. SPINNEY (2018).

5. BEVERIDGE (1977).

6. RELVAS; RIJO (2020).

7. GRANERO (1984).

8. TAUBENBERGER; MORENS (2006).

9. CROSBY (2003); VINET (2018); CARBONETTI (2010).

A Catalunya, sense participació en la guerra i sense afectació territorial directa, l'oblit també ha estat molt gran. Paradoxalment, un esdeveniment tan important és ignorat gairebé del tot per la historiografia general sense que se'n puguin entendre ben bé els motius. Els nombrosos treballs d'història del període, i encara de l'àmbit de la història social, ignoren del tot aquest assumpte. La gran excepció resideix en el camp de la història de la medicina, des del qual sí que s'han fet molt nombrosos estudis monogràfics i recerques que descriuen els esdeveniments i les experiències locals a partir de les actes dels ajuntaments i d'altra documentació municipal, memòries de metges, premsa local i general, arxius parroquials i documentació dels registres civils. La pandèmia de «grip asiàtica» de 1957, provocada pel virus A (H2N2), la pandèmia anomenada «grip de Hong Kong» de 1968 i la pandèmia de la grip A (H1N1) de l'any 2009 van anar creant més i més interès per analitzar la gran pandèmia de 1918-1920, revifat encara per l'extraordinària descoberta de l'any 2005 pel microbiòleg Terrence Tumpey que va recuperar el virus ja extingit. La proximitat de la commemoració del centenari de la pandèmia, l'any 2018, va acabar de promoure una extraordinària proliferació de nova recerca i de publicacions sobre l'assumpte.

2. EL DESENVOLUPAMENT DE LA PANDÈMIA

Per tal de complir-se plenament la condició de pandèmia cal que es donin, a criteri de l'Organització Mundial de la Salut, una sèrie de condicions, les més importants de les quals són que es tracti d'una nova malaltia i que arribi a afectar més d'un continent, de tal forma que no es limiti a casos importats de l'exterior, sinó que siguin provocats per transmissió comunitària. La grip de l'any 1918 es va constituir en la primera pandèmia universal i la més gran mai coneguda. La violència del virus corresponent és una de les explicacions de l'enorme rapidesa del contagi.

Una de les raons de l'extensió tan veloç de la grip resideix en el desenvolupament dels transports gràcies a la revolució industrial. Des de mitjan segle XIX, la construcció de noves línies de ferrocarril va produir-se a una enorme velocitat en el món sencer. A l'entorn de l'any 1910, la xarxa ferroviària mundial ultrapassava el milió de quilòmetres de longitud i permetia viatjar a una gran part del planeta de forma ràpida i segura. També va produir-se durant la segona meitat del XIX un fort increment del nombre de nous vaixells amb calderes cilíndriques

i casc de ferro, molt més grans i eficients que els vells velers, que connectaven totes les àrees del món, dibuixant, una cosa i l'altra, una etapa d'autèntica primera globalització. Les connexions de molt llarga distància pròpies de les comunicacions modernes van fer possible la fins aleshores impensable simultaneïtat de la malaltia en zones molt distintes del planeta mitjançant contagis rapidíssims.¹⁰

L'origen de l'epidèmia de grip de l'any 1918 s'atribueix a Fort Riley, un establiment militar nord-americà, situat a Kansas, on va aparèixer la grip durant la primera quinzena del mes de març. En dues setmanes, el nombre de militars malalts va augmentar molt de pressa, per bé que amb poques defuncions. A l'estiu, no obstant, la malaltia s'havia estès a la costa oriental nord-americana, especialment a Boston i Nova York, amb un quadre de pneumònia que complicava la grip i amb una elevada mortalitat. Des de finals del mes de juny, diversos ports francesos, com Bordeus, Brest, Nantes i Saint-Nazaire, van registrar nombrosos contagis, probablement a causa del desembarcament d'importants contingents militars nord-americans per donar suport a les tropes franceses que combatien a la Primera Guerra Mundial. La situació bèl·lica de gran part del continent europeu va resultar un entorn molt propens a la propagació de la malaltia a causa dels moviments massius de tropes, l'estrès dels homes en combat, la malnutrició dels soldats i els atacs amb armes químiques i gasos verinosos que van produir-se aleshores per primera vegada en la història. Aquests factors conjuntament haurien pogut afavorir la mutació del virus.

Sembla pràcticament segur, tanmateix, que hi va haver altres punts d'inici del contagi, ja que a França es detecta una epidèmia de grip des d'abans, en els mesos de març i abril, tant a la línia del front de la guerra com en algunes ciutats, potser importada per les tropes repatriades d'Indoxina, encara que també amb una mortalitat molt limitada. En el mes de març, així mateix, una autèntica onada gripal va afectar Catalunya, mentre que ja es coneixia l'existència d'una epidèmia a la Xina i a les Filipines. Resta per explicar quines condicions van activar-ne arreu el virus de la forma extremament violenta tal com es va produir a la tardor de 1918.

A la fi de l'estiu, la grip probablement es va expandir cap a Espanya a través dels transports ferroviaris i marítims, a causa de l'intens moviment d'anades i

10. En aquest entorn, el transport aeri ha assolit, des del darrer terç del segle XX i sobretot en el XXI, el paper de principal agent de propagació epidèmica. COLIZZA; BARRAT; BARTHÉLEMY i VESPIGNANI (2006).

retorns d'emigrants espanyols cap a França des de les zones del territori peninsular que més patien la greu crisi econòmica dels anys de guerra, sobretot Múrcia i el País Valencià, i des de Castella,¹¹ per bé que és clar que el retorn de combatents portuguesos des de França va tenir un efecte similar, com també el contagi desfermat en molt diversos punts de la frontera amb Portugal.

La grip es va estendre al món en forma d'una sèrie d'onades de distinta intensitat. Una primera onada va tenir lloc entre març i maig de l'any 1918, sota una forma feblement contagiosa i poc mortífera. Des de mitjan juny, i fins al mes de setembre, el contagi es va produir de forma ràpida i amb gran amplitud però amb un nombre de defuncions encara relativament força reduït. En canvi, una segona onada entre setembre i desembre va ésser extremament violenta, amb una incidència catastròfica arreu. Fou l'autèntica *explosió* de la pandèmia.¹² Des del gener de l'any 1919 fins a entrada la primavera, les zones ja castigades van patir una tercera onada pandèmica, amb un impacte molt menor en difusió i en mortaldat, però que va provocar també un nombre elevat de víctimes.

La distribució per edats dels òbits va ésser força particular en el curs de les onades de la pandèmia de 1918-1919 atès que va afectar d'una forma majoritària els joves adults de 20 a 40 anys, mentre que els ancians d'edats superiors als 65 anys van patir-la de forma mitigada.¹³ Encara hi va haver, en fi, un rebrot entre els mesos de gener i abril de l'any 1920, que es pot considerar una quarta onada gripal amb una afectació bastant distinta segons els territoris, que a Europa va colpejar Finlàndia, Dinamarca, Alemanya, Suïssa i Espanya. Aquesta darrera onada va afectar molt principalment els infants d'edat més baixa, singularment per sota de l'any, del tot privats d'immunitat.

És un tòpic en els estudis tradicionals sobre la grip associar el contagi amb els nivells de renda més baixos i amb la pobresa. Els treballs contemporanis, en canvi, tendeixen a considerar la infecció i les seves conseqüències com a socialment neutres. De forma més recent, una primera anàlisi combina dades de caràcter epidemiològic amb d'altres de naturalesa socioeconòmica, per a Noruega, i presenta evidència que la grip va afectar més els pobres en la primera onada mentre que els rics, menys exposats al contagi a l'inici, van patir de forma més

11. NADAL (1986), p. 193-202.

12. DARMON (2000), p. 157.

13. TAUBENBERGER; MORENS (2006).

intensa la segona onada.¹⁴ De fet, sembla clar que el factor més important que explica les diferències de l'impacte es relaciona amb la immunitat adquirida, que va ésser la causa principal de l'enorme incidència sobre poblacions històricament aïllades que van resultar gairebé exterminades, com els esquimals, o delmades en pocs dies com en els establiments francesos de la Polinèsia, en particular l'illa de Tahití.

3. L'IMPACTE DEMOGRÀFIC MUNDIAL

La mortalitat global provocada per la pandèmia de grip de 1918-1920 va ésser immensa. Com a fenomen de referència per a valorar-ne la magnitud, i també per raó de tractar-se de fets coetanis, es pot considerar la xifra de defuncions provocada per la Primera Guerra Mundial, que ha estat calculada en uns 10 milions de persones, sobretot alemanys i russos, però també francesos, britànics, italians i d'altres nacionalitats.¹⁵ La pandèmia va produir moltes més morts al món sencer que no pas la guerra, per bé que aquesta sí que va ésser molt més letal si es prenen en consideració separadament alguns dels països afectats. A França, per exemple, les víctimes de la grip, prenent les dades més elevades, arribarien a unes 280.000, a l'entorn d'una mica més d'una cinquena part de les morts de la guerra, que s'estimen en prop d'1.300.000.¹⁶

El total de defuncions causades al món per les successives onades de la grip en els anys 1918-1920 ha estat estimat per procediments diversos, amb resultats que acostumen a situar-se a l'entorn dels 25 milions de persones.¹⁷ Però no tots aquests càlculs abasten la totalitat del lapse temporal de la infecció, ni tampoc tots els països, i sovint es limiten a comptabilitzar les morts diagnosticades de la malaltia, la qual cosa implica una notable subestimació. Per aquests motius, la quantificació més acceptada és la que calcula el nombre de difunts en uns 50 milions de persones, per bé que els seus autors avancen la possibilitat que

14. MAMELUND (2018).

15. ROHRBASSER (2014), p. 13.

16. GUÉNEL (2004), p. 171. Dues altres estimacions, per anys, *infra* en la secció següent d'aquest treball.

17. CROSBY (2003).

la xifra real hagués d'ésser propera als 100 milions.¹⁸ Entre les dues dades que s'acaben d'esmentar, s'ha proposat la mitjana de 75 milions de defuncions, com a xifra més probable,¹⁹ sense abandonar el límit superior dels 100 milions.

La Taula 1 reuneix algunes de les avaluacions que s'han efectuat en diversos estudis científics amb inclusió dels noms dels seus autors i de la data d'edició de llurs treballs. Els diferents càlculs en què es basen, gairebé sempre d'abast nacional, presenten grans diferències en el lapse temporal considerat i en el tipus de recomptes de base. Les més baixes han estat obtingudes per defuncions identificades per causa de grip. Les més elevades acostumen a recolzar sobre el mètode de la mesura de la sobremortalitat.

Taula 1. Estimacions del total mundial de les defuncions per la pandèmia de grip

	Data*	Total de defuncions	Defuncions per 1.000 hab.
Jordan	1927	21.642.283	11,63
Burnet i Clark	1942	50.000.000/100.000.000	26,88/53,76
Beveridge	1977	15.000.000/25.000.000	8,06/13,44
Webster i Laver	1975	20.000.000/50.000.000	10,75/26,88
Schild	1977	15.000.000/50.000.000	8,06/26,88
Patterson i Pyle	1991	30.000.000	16,13
Johnson i Mueller	2002	50.000.000	26,88
Crosby	2003	25.000.000	13,44
Brainerd i Siegler	2003	40.000.000	21,51
Mamelund	2004	75.000.000	40,32
Taleb i Cirillo	2020	100.000.000	53,76
Barro, Ursúa i Weng	2020	39.000.000	20,97

(*) Data d'edició del treball.

Fonts: PATTERSON; PYLE (1991); JOHNSON; MUELLER (2002); BRAINERD; SIEGLER (2003).

TALEB; CIRILLO (2020); BARRO; URSÚA i WENG (2020).

18. JOHNSON; MUELLER (2002); ECHEVERRI (2018).

19. MAMELUND (2004), p. 272.

En tot cas, les enormes diferències entre moltes d'aquestes estimacions posen de manifest les dificultats per a establir la quantificació de l'impacte de la pandèmia, perquè en cap cas no són propostes absurdes sinó formulades de forma raonable, amb mètodes rigorosos i amb bons arguments. El problema resideix en la inexistència de fonts estadístiques adequades per a construir una estimació sòlida. A una gran part del món no es procedia encara en aquells anys a cap tipus de recompte oficial de la mortalitat i, per tant, cal formular conjectures molt problemàtiques per a estimar l'impacte de la pandèmia. Fins i tot en els països més avançats —els europeus i els americans—, les dades epidemiològiques eren recollides de manera molt deficient.

Allà on es disposa de xifres més fiables, també hi ha grans problemes. El procediment més segur per mesurar l'impacte de la grip consisteix a emprar les estadístiques de defuncions per causes de mort, és a dir segons el diagnòstic que un metge feia constar en el certificat de defunció. Les formes greus de grip durant la pandèmia, però, presentaven aviat complicacions pulmonars que podien ésser definides com a pneumònia o broncopneumònia i que eren la causa final de mort. Alguns malalts patien dolències prèvies, com ara cardiopaties o diabetis, que provocaven la mort en un quadre d'agreujament pel contagi de la grip. La infecció podia causar problemes renals, cardíacs o cerebrals que conduïen a la mort. El metge Leandre Cervera afirmava que a França com a Catalunya, la grip genuïna havia estat i era aleshores una malaltia benigna, mentre que, en canvi, les xifres de mortalitat calia atribuir-les gairebé exclusivament a les complicacions respiratòries. Un cop més, segons Cervera, resultava exacta la frase següent: «La grip dona la sentència i la pulmonia l'executa».²⁰

L'anàlisi de les estadístiques dels anys 1918-1920 de defuncions a partir dels certificats mèdics planteja, per tot això, moltes dificultats. Aleshores, i sempre, la defunció pot procedir d'un encadenament de causes complexes. Caldria distingir, en cada cas, entre causa inicial, causa immediata o causa associada i, en fi, causa principal. Com a exemple del problema, la Taula 2 identifica el nombre total de defuncions per malalties de caràcter respiratori a França en el període 1917-1921 segons les dades de mort per causa d'un nombre total força elevat de defuncions entre la població civil, per bé que bastant inferiors a les corresponents xifres totals. L'excés de defuncions de l'any 1918 sobre la mitjana dels

20. CERVERA (1919).

dos exercicis sense grip epidèmica —1917 i 1920— donaria una xifra de prop de 110.000, poc més d'un terç del total dels morts que consten més avall a la Taula 3.

Taula 2. Defuncions per causes de caràcter respiratori a França els anys 1917-1921

	1917	1918	1919	1920	1921
Grip	4.846	91.465	35.326	10.382	6.814
Pneumònia	27.802	43.501	28.032	26.778	26.869
Altres malalties respiratòries	36.327	45.946	36.949	35.973	36.441
	68.975	180.812	100.307	73.133	70.124
Total	591.012	691.338	586.471	601.009	641.357

Font: Estimació pròpia amb dades de VALLIN; MESLÉ (1988), p. 43.

D'altra banda, la classificació de les causes de mort que va començar l'any 1893 el metge i estadístic francès Jacques Bertillon es trobava encara en una fase de desenvolupament relativament embrionari, després de dues revisions, lluny de l'actual Classificació Internacional de Malalties o International Classification of Diseases (CIM o ICD-11) de la qual l'OMS n'ha elaborat ja l'onzena revisió l'any 2018. Per tots aquests motius, les defuncions eren atribuïdes sovint pels metges a altres malalties, i de forma bastant arbitrària, en els pocs països en què es realitzaven estadístiques detallades de la mortalitat per causa.

Hi ha, sempre, altres problemes en aquesta mena de situacions. En moltes zones, tant urbanes com rurals, alguns pacients morien durant els anys de la pandèmia en els seus habitatges sense contrastació de cap tipus i tampoc no se'n coneixia bé la causa. Quantificar l'impacte demogràfic exclusivament per la grip i altres malalties respiratòries reportades suposa, en fi, no mesurar la càrrega total de la pandèmia en la mortalitat dels països. En resum, el nombre de morts provocades al món per la grip en els anys 1918-1920 és de segur molt elevat però també, amb tota certesa, perfectament desconegut.

4. LA GRIP DE 1918 A L'EUROPA LLATINA

Una bona aproximació a la magnitud de l'impacte extraordinari d'una malaltia, o d'una guerra, sobre una determinada població consisteix a observar la taxa bruta de mortalitat; és a dir, la quantitat de defuncions per cada 1.000 habitants que s'hi produeix l'any corresponent en comparació amb dades relatives als períodes immediats anteriors sense un accident demogràfic important. Les dades de mortalitat s'obtenen de l'estadística oficial del moviment natural procedent de les inscripcions als registres públics disponibles en els països europeus des del darrer terç del segle XIX.

El registre de l'estat civil neix a França com a desenvolupament directe dels principis continguts a la Constitució de 3 de setembre de l'any 1791, que disposava la plena secularització dels registres de l'estat civil, fins aleshores de natura religiosa.²¹ Aquesta institució, arran de la difusió internacional del codi napoleònic de 1804, influeix directament o indirecta en l'entronització gradual del registre civil oficial a Espanya, des de l'any 1870, i a tots els sistemes legals del món. Els greus perjudicis d'ordre personal i patrimonial que pot produir la manca d'inscripció en el registre permeten assegurar que els dèficits d'aquestes sèries són estadísticament poc rellevants en condicions normals.²²

L'estudi any a any en permet treure conclusions segures. Una forma fàcil de valorar l'impacte de la pandèmia en una determinada societat (país, regió, demarcacions inferiors, ciutat, poble, etc.) consisteix a establir els nivells relatius de la mortalitat comparativament amb altres societats properes que utilitzaven sistemes de recompte de defuncions similars, a través de la taxa bruta de mortalitat, que permet eliminar la pertorbació de l'anàlisi produïda per les distintes dimensions de la població als universos sotmesos a l'exercici. Per tal de situar en el seu context l'impacte que va patir la població espanyola de la grip, procedeix a comparar la taxa bruta de mortalitat dels països de l'Europa llatina en els anys 1917-1920.

Dins de les agrupacions de països que es poden fer en el continent, al costat de l'Europa escandinava o de l'Europa eslava, es reconeix un àmbit territorial i cultural bastant ben delimitat que es pot qualificar d'Europa llatina i que s'estén en els territoris de l'espai sud-occidental. De forma estricta, els països que en formen part són Espanya, França, Itàlia i Portugal, deixant de banda els micro-

21. NOIRIEL (1993).

22. MALUQUER DE MOTES (2008).

estats com els principats d'Andorra i de Mònaco o la República de San Marino. A més afegeixo dos països amb una elevada proporció del seu territori també pertanyent a l'àrea cultural i lingüística llatina, Bèlgica i Suïssa, que elevaria la xifra total dels residents per damunt dels 117 milions de persones l'any 1920, com mostra la Taula 3. En data de 2011, aquests sis països sumen uns 200 milions d'habitants, prop de la meitat de la població total de l'actual Unió Europea.

Taula 3. Població i mortalitat a l'Europa llatina els anys 1918-1920

	Població 1920	Taxa bruta de mortalitat 1918	Excés de defuncions 1918	Pèrdues %
Bèlgica	7.405.569	21,25	45.523	0,62
Espanya	21.388.551	32,66	244.689	1,14
França* (pobl. civil)	39.209.518	22,13	124.237	0,32
França* (pobl. total)	39.209.518	27,23	324.237	0,83
Itàlia*	39.396.757	29,60	476.922	1,21
Portugal	6.032.991	41,27	125.386	2,08
Suïssa	3.880.320	19,34	20.693	0,53
Total	117.313.706	29,08	1.237.450	1,06

(*) La població total correspon a 1921.

Fonts: Censos de població de cada país i estimació pròpia amb dades de l'Apèndix 1.

Les xifres de defuncions corresponents a França, el país central de la zona, necessiten algunes indicacions complementàries per raó de la complexitat del cas. Aquestes dades es recullen a l'Apèndix 1, com també les dels altres cinc països. Des de l'any 1914 fins al 1918, el nombre de defuncions sobre el territori procedeix d'una estimació realitzada per l'administració pública francesa a partir de les estadístiques relatives als 77 departaments que no foren envaïts durant la guerra per l'exèrcit alemany i de les informacions disponibles per als altres departaments que sí que ho van ésser.²³ Aquestes xifres de defuncions, tanmateix,

23. Vegeu *Mouvement de la population* 1938, taula 105, p. 71: «Mouvement de la population dans les 90 départements de 1868 à 1938».

es limiten a la població civil i no cobreixen pas les pèrdues de personal militar en l'execució de les seves funcions, que són aproximadament 360.000 homes el 1914, 320.000 el 1915, 270.000 el 1916, 145.000 el 1917 i 250.000 el 1918.²⁴ Per aquest motiu, la Taula 3 ofereix dos registres per a França, tant pel que fa a la taxa bruta de mortalitat com a l'excés de defuncions de 1918 i a la pèrdua percentual d'efectius al país per la mortalitat de 1918. També cal aclarir que les dades de defuncions de Bèlgica, recollides al mateix Apèndix 1, són les oficials i no coincideixen enterament amb altres fonts en alguns anys.²⁵

Per valorar la incidència de la pandèmia a l'Europa llatina, es pot recórrer d'entrada a les taxes de mortalitat de tots sis països des de 1910 fins a 1920, que es troben reproduïdes en l'Apèndix 2. Les xifres mostren que durant els primers anys del període, entre 1910 i 1915, Espanya tenia els nivells més elevats de mortalitat de tota l'Europa llatina, molt superiors als de Suïssa i Bèlgica, però també als de la població civil de França i àdhuc als de la d'Itàlia i Portugal. Aquesta situació canvia a partir de 1916 per raó del deteriorament de les dades de Portugal, que va passar a tenir uns registres més dolents, però les xifres espanyoles són sempre francament més altes que les d'Itàlia i França —sense comptar les defuncions provocades per la guerra entre els militars a partir de 1914— i molt pitjors que les de Bèlgica i de Suïssa.

El Gràfic 1 mostra les taxes de mortalitat per tota mena de causes dels sis països en els anys de 1917 a 1920, la qual cosa permet la comparació entre ells, així com l'observació del cicle pandèmic de cadascun. La major mortalitat es registra en tots ells, naturalment, l'any 1918, en què també causava nombroses defuncions la Primera Guerra Mundial. Portugal, que es va mantenir neutral a l'inici de la conflagració, però va entrar-hi oficialment arran de la declaració de guerra d'Alemanya el 9 de març de 1916, va patir nombroses baixes en el seu cos expedicionari i a les tropes que operaven a l'Àfrica.

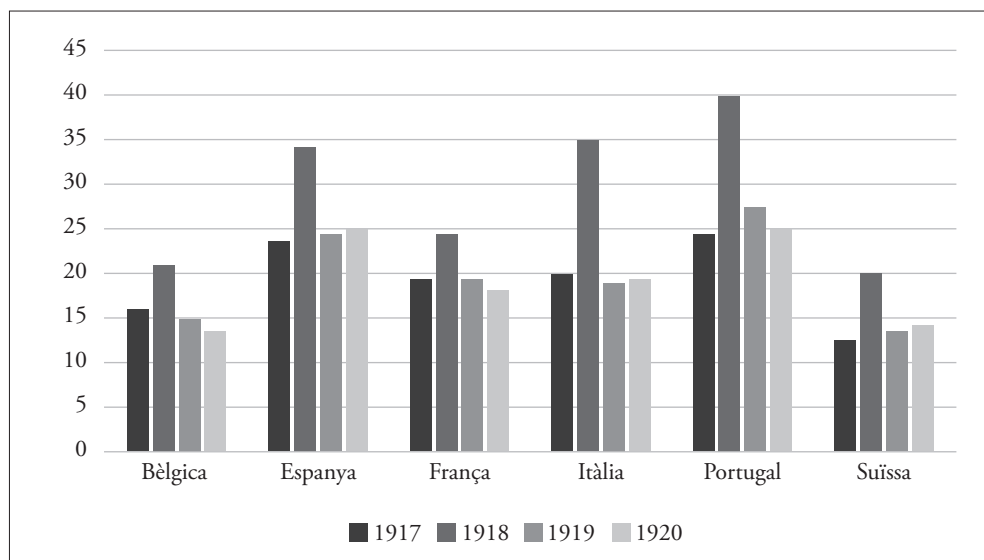
Per interpretar correctament el gràfic, cal considerar que Espanya i Suïssa foren neutrals durant la guerra i, per tant, van resultar poc afectats per la mortalitat

24. Una altra estimació calcula 1.225.000 defuncions de militars durant la Primera Guerra Mundial, distribuïts en 288.000 el 1914, 332.000 el 1915, 235.000 el 1916, 146.000 el 1917, 209.000 el 1918 i 15.000 el 1919. Vegeu VALLIN (1973), p. 20 i 64.

25. LAMBERT (2014), a la p. 6, modifica les xifres oficials de manera mínima. L'autor estima les defuncions de militars belgues a causa de la guerra en 44.000 i les de la població civil en 65.000.

bèl·lica, que hauria colpit únicament els voluntaris morts que procedissin d'aquests dos països. Al front de guerra francès van participar uns 12.000 combatents voluntaris catalans, prop d'un 80 per cent de tots els que hi van anar des d'Espanya, segons la intervenció del diputat Emmanuel Brousse a la Chambre de Deputés de França el 20 de novembre de 1918. És oportú recordar aquí que entre ells hi havia el poeta rossellonès Josep Sebastià Pons, que fou fet presoner per les tropes alemanyes el 20 d'agost de 1914 i no va ésser alliberat fins a l'acabament de la guerra a la fi de l'any 1918. El gràfic solament presenta les taxes de mortalitat estimada de la població civil quan afecten França, sense incloure-hi els militars. En el cas d'incorporar-los, tanmateix, la taxa de mortalitat de 1918 seguiria essent inferior a les d'Espanya i Itàlia i, encara més, de Portugal.

Gràfic 1. Taxes de mortalitat els anys 1917-1920

Font: Apèndix 2.

Els sis països, com la resta del món, van incrementar de manera molt important les xifres de defuncions l'any 1918. Però el gràfic deixa clar que la proporció de difunts a Portugal, Espanya i Itàlia, que era molt més elevada en els anys normals anteriors a la crisi, va augmentar amb una intensitat força superior que la de França, Bèlgica i Suïssa, on ja era normalment bastant més baixa. Si la comparació s'ampliava als altres països europeus, es comprovaria que les dues

penínsules mediterrànies es mantenien a nivells molt elevats respecte de tots els països nòrdics i centrals, de manera que solament resulten properes als països eslaus. La darrera columna de la Taula 3 mesura les pèrdues d'habitants en tants per cent de la població total per causa de l'excés de defuncions de 1918. La mitjana se situa poc per damunt de l'1 per cent a causa de l'altíssim registre de Portugal i, molt menys, d'Itàlia i d'Espanya. Les pèrdues de Bèlgica i, sobretot, de Suïssa foren molt més baixes. Les dades de 1919 i 1920 són més elevades que en els anys normals a Portugal, Espanya i Suïssa, però no d'una manera catastròfica.

5. L'IMPACTE DEMOGRÀFIC A ESPANYA

La sèrie històrica de la mortalitat del conjunt d'Espanya, disponible de forma completa des del mateix any 2020 per al llarg període de 1880-2018,²⁶ confirma l'extraordinària magnitud de l'impacte de l'epidèmia de grip de 1918. El nombre total de defuncions d'aquell any va ésser de 695.758, el més elevat de tota la sèrie, fins al punt d'ultrapassar la xifra anual de major mortalitat de la Guerra Civil espanyola de 1936 a 1939, que fou la de 1938 amb 484.940, en més de 210.000 defuncions. En aquell exercici de 1918, a diferència del que succeïa en anys anteriors i posteriors, van morir a Espanya més dones (348.731) que homes (347.027).

En els dos anys següents, 1919 i 1920, també es comprova alguna sobre-mortalitat si bé de magnitud molt menor, a causa d'una tercera onada a partir de febrer de 1919 i d'una quarta onada que començaria pel desembre de 1919 i estaria activa bàsicament el primer trimestre de l'any 1920. El Gràfic 2 presenta la sèrie històrica corresponent a la mortalitat del conjunt d'Espanya entre 1910 i 1930. Com es podia esperar, l'any 1918 constitueix el major pic de tota la corba. Però també apareixen com a anualitats de mortalitat superior a la normal els exercicis de 1919 i 1920.

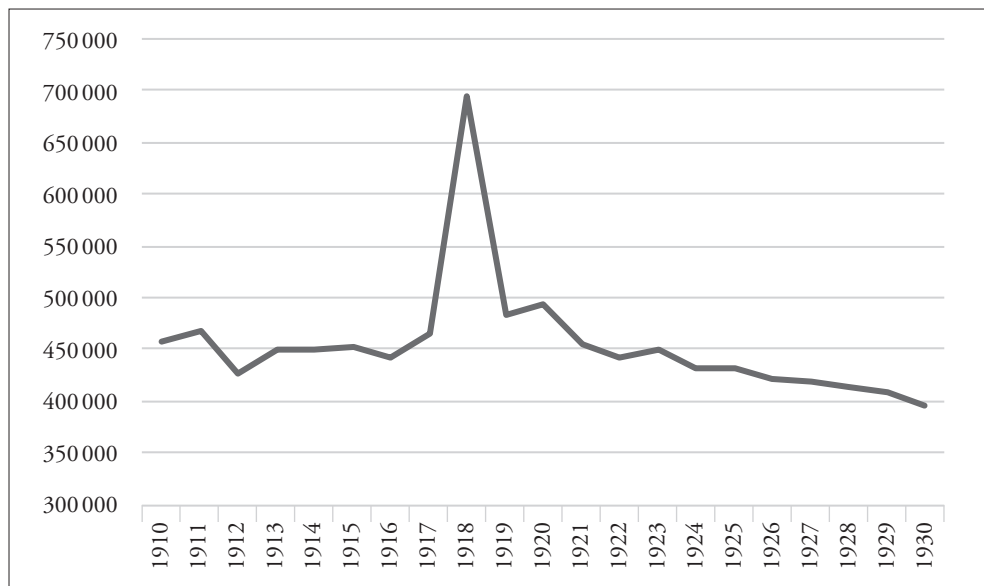
Les estimacions de les morts provocades per la pandèmia de grip a Espanya ofereixen resultats diferents. Algun autor emfatitza la divergència de les dades proposades pels investigadors, que situen la quantitat de morts per grip al conjunt del país entre 147.114 i prop de 400.000.²⁷ El nombre de víctimes que s'acostuma

26. MALUQUER DE MOTES (2020a).

27. GRANERO (1981), p. 99.

a assenyalar per a les defuncions provocades per la grip de l'any 1918 és de «gairebé 190.000»,²⁸ que resulten de sumar les morts provocades per causa explícita de grip els anys 1918, 1919 i 1920. Algun historiador incrementa la xifra fins a més de 250.000, prop de 260.000²⁹ i 270.000,³⁰ mentre que un exercici de comparació internacional a escala de 14 països europeus n'hi atribueix 252.121, per bé que es refereix exclusivament al període de nou mesos que cobreix des del juny de 1918 fins al febrer de 1919.³¹ Un càlcul independent assenyala per a Espanya 257.082 difunts.³² Totes aquestes xifres resten prou per sota de la dada global que hem obtingut a través del mètode que s'exposa més endavant en l'epígraf següent, força propera a les 320.000 defuncions com a cost demogràfic de les quatre onades de la pandèmia a Espanya.

Gràfic 2. Nombre total de defuncions a Espanya

Font: Maluquer de Motes (2020a).

28. CARRILLO; CASTELLANOS; RAMOS i ROSADO (1985), p. 22.

29. TRILLA; TRILLA i DAER (2008).

30. ECHEVERRI (1993).

31. ANSART; PELAT; BOELLE; CARRAT; FLAHAULT i VALLERON (2009).

32. JOHNSON; MUELLER (2002), p. 113.

Una part important de la subestimació d'aquests diferents càlculs procedeix de la utilització que es fa de les dades de mortalitat. L'estadística de defuncions per causa permet una aproximació quantitativa segons les anotacions dels certificats mèdics de defunció. Convé considerar que una gran part de la mortalitat provocada es va associar a complicacions de diversos tipus, sovint relacionades amb altres malalties prèvies dels pacients. El virus no acostuma a provocar la mort directament perquè ja ho fan les infeccions secundàries bacterianes, causades per canvis en el sistema immunitari, i fan que augmenti la morbimortalitat. Per tal motiu, els metges no sempre podien destriar bé l'afectació del malalt i sovint indicaven com a causa final de la mort altres malalties respiratòries com la bronquitis i la pneumònia, o encara incidents cardíacs i d'altra mena que la grip podria haver descompensat tot i desencadenant-ne l'evolució mortal. Ben explícitament ho afirmaven també aleshores metges i científics. De manera gairebé oficial, el Servei d'Estudis Sanitaris de l'Institut de Ciències informava al president de la Mancomunitat de Catalunya que «la mortalitat, comparada amb el nombre d'invasions, és molt petita» però que «el perill més greu rau en la freqüència amb què desperta afeccions latents o compensades».³³

A la Taula 4 he recollit les xifres que corresponen a la malaltia gripal i a aquelles altres causes de mort que poden relacionar-s'hi de forma directa en els tres anys en què van produir-se les onades de la pandèmia, a més de l'immediatament anterior i el posterior. S'hi comprova, com era d'esperar, un increment molt gran de les defuncions que els metges van atribuir a la grip com també a altres dolències de l'aparell respiratori i, encara, amb anotacions de diarrea o enteritis i d'altres. Els augments de defuncions que s'hi registren són enormes i permeten avançar algunes hipòtesis. Per comparació amb un any immediat de mortalitat normal, com va ésser 1917, aquest procediment donaria a l'entorn de 244.000 morts provocades per la grip en els tres anys 1918-1920. Es tracta d'un resultat molt proper al que obtenen tant Echeverri com Trilla i que permetria proposar una xifra total més probable d'entre 245.000 i 270.000, però que, en realitat, mesura aquelles defuncions reconegudament provocades per malalties respiratòries i no la totalitat de l'afectació demogràfica de les successives onades, com s'analitza a la secció següent.

33. «L'estat sanitari de Catalunya», *La Veu de Catalunya*, 3 d'octubre de 1918.

Taula 4. Difunts a Espanya per causa de mort

	1917	1918	1919	1920	1921
Grip	7.479	147.114	21.235	17.825	5.837
Bronquitis	35.105	46.734	33.987	35.787	30.743
Altres malalties respi- ratòries	30.467	51.330	31.367	33.715	29.930
Tuberculosi pulmonar	28.514	34.046	29.829	29.962	26.870
Pneumònia	14.206	19.714	12.203	11.207	10.535
Diarrea i enteritis	65.309	80.923	70.063	76.483	75.833
Total	181.080	379.861	198.684	204.979	179.748

Font: INE, *Anuario Estadístico de España* de 1951.

Centrant-se en l'any de l'explosió de la pandèmia, és interessant observar les trajectòries d'unitats territorials més petites perquè els efectes de la malaltia apareixen com a molt diferenciats. Les dades de la taxa bruta de mortalitat poden obtenir-se per a les actuals comunitats autònomes espanyoles, la qual cosa dona una informació molt reveladora de la difusió i de la gravetat de la pandèmia en la fase de màxim contagi que correspon a l'any 1918, tal com recull la Taula 5. La major incidència s'hauria produït a Castella i Lleó, amb una altíssima taxa bruta de mortalitat de 43,38 defuncions per cada mil habitants, que assoleix un màxim encara força més alt a la província de Burgos.³⁴ També són molt elevades les xifres de La Rioja i d'Extremadura. Es troben, així mateix, per damunt de la mitjana espanyola Andalusia, Castella - la Manxa, Aragó, Múrcia i Galícia.

Les comunitats autònomes de Navarra, País Valencià, Catalunya, País Basc i Madrid mostren registres més baixos que la mitjana espanyola. La pandèmia va afectar menys les illes que no pas la Península, essent prou baixa comparativament la taxa bruta de mortalitat de les illes Balears, per bé que més elevada que a Suïssa, Bèlgica o entre la població civil de França. Cas a part és la dada de les Canàries, extremament baixa tant el 1918 com el 1919, que suggereix una

34. CHOWELL; ERKOREKA; VIBOUD i ECHEVERRI (2014) analitzen les dades a nivell provincial.

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

mínima incidència de la grip, tot i que la gran emigració a Amèrica —especialment a Cuba, Argentina, Uruguai i Veneçuela— dels seus habitants en aquella època i a les dècades anteriors constitueix una part important de l'explicació d'aquesta autèntica anomalia. L'emigració canària, a diferència de la resta de comunitats autònomes, era integrada per parelles i sobretot per famílies senceres, sense projecte de retorn, per la qual cosa el cicle migratori d'aquelles illes i les seves conseqüències són totalment diferents als de la Península i les Balears. Addicionalment, com en altres ocasions, la insularitat va facilitar l'aïllament i el baix impacte del contagi en un i altre cas. De fet, la incidència important de la pandèmia a les Canàries es va produir l'any 1920, arran del contagi d'un emigrant gallec arribat en un vapor que havia partit de Vigo cap a Amèrica. L'illa més afectada va ésser Gran Canària, per bé que també hi va haver contagi i un gran augment de les defuncions a Tenerife.

Taula 5. Població, defuncions i taxa bruta de mortalitat de l'any 1918

	Població a 1 de juliol de 1918	Nombre de defuncions	Taxa bruta de mortalitat
Andalusia	4.218.513	142.024	33,67
Aragó	994.972	33.194	33,36
Astúries	743.566	23.281	31,31
Illes Balears	338.759	8.599	25,38
Canàries	458.071	7.576	16,54
Cantàbria	328.107	10.486	31,96
Castella i Lleó	2.332.965	101.213	43,38
Castella - la Manxa	1.642.663	55.139	33,57
Catalunya	2.341.488	66.433	28,37
Extremadura	1.052.498	38.132	36,23
Galícia	2.122.040	69.819	32,90
Madrid	1.065.281	28.165	26,44
Múrcia	637.038	21.206	33,29

JORDI MALUQUER DE MOTES

	Població a 1 de juliol de 1918	Nombre de defuncions	Taxa bruta de mortalitat
Navarra	330.237	9.922	30,05
País Basc	764.872	21.480	28,08
País Valencià	1.745.514	51.727	29,68
La Rioja	191.751	7.362	38,39
Espanya	21.305.619	695.758	32,66

Fonts: Estimació pròpia sobre dades de l'*Anuario Estadístico de España* de 1920 i MALUQUER DE MOTES (2020a).

6. L'EXCÉS DE MORTALITAT

Les xifres que hem estat utilitzant fins aquí constitueixen aproximacions útils construïdes amb dades estadístiques certes, però no proporcionen resultats globals de l'impacte d'un accident demogràfic, com podria ésser una catàstrofe natural, una guerra o una epidèmia. La millor mesura de l'impacte demogràfic d'una malaltia que produeix la mort de quantitats significatives de persones és la quantificació de la sobremortalitat, també coneguda recentment com a «excés de mortalitat» per influència de l'expressió *excess death rate* de l'anglès. S'entén per sobremortalitat o excés de mortalitat la diferència entre la mortalitat real, definida pel nombre total de defuncions per unitat de temps, i la mitjana de les morts produïdes a la mateixa població en un període d'igual durada immediatament anterior. Per tal motiu, la sobremortalitat pot ésser observada únicament a partir d'una sèrie de dades temporal. La font estadística de la mortalitat, com de la resta de variables del moviment natural, és el registre civil. Mesura directament l'impacte global, com interessa en una anàlisi com la nostra, que no és de caràcter epidemiològic sinó demogràfic.

El mètode de l'excés de mortalitat ja va ésser utilitzat per Díez Nicolás, que per a tot Espanya arriba a la xifra de 221.521 morts per diferència entre defuncions observades i defuncions esperades solament l'any 1918.³⁵ A partir

35. Díez NICOLÁS (1985), p. 45.

d'una nova valoració de la mortalitat de referència, la meua estimació ascendeix a la xifra de 244.690, una mica per damunt de l'esmentada de Díez Nicolás. Sumant-hi les dades que resulten d'excés de mortalitat dels anys 1919 i 1920 —31.500 i 43.472 respectivament—, el meu càlcul incrementa la xifra total fins a 319.662 defuncions en excés. Això significa, gairebé exactament, un 15,00 per mil dels residents al país en aquells anys, molt lluny dels 26,88 que s'obtindrien segons les estimacions de Johnson i Mueller per a tot el món publicades l'any 2002, que —recordem-ho— creuen probable una xifra final molt superior. De tot plegat se'n desprèn una conclusió clara, i molt important, respecte de la incidència demogràfica de la grip a Espanya, que consisteix a afirmar que, si bé fou molt gran en comparació dels països europeus més avançats, no va ésser especialment greu en termes mundials.

La pandèmia de grip de l'any 1918 va afectar de manera molt distinta la població espanyola i mundial segons les respectives edats. Regularment, la grip durant les epidèmies acostuma a colpejar molt més determinats grups d'edat que es consideren de risc, els menors d'1 o 2 anys i sobretot els més grans de 65, molt sovint afectats de dolències prèvies i de malalties cròniques. La pandèmia de 1918 va incidir greument, en efecte, sobre les persones en les edats extremes de la vida, tant en el grup entre 0 i 5 anys com en els de 65 anys i més, tal com mostra la Taula 6, que classifica per grups d'edat fins a 229.353 registres d'excés de defuncions a Espanya durant l'any 1918, amb xifres obtingudes per diferència amb l'any precedent de 1917. Els nens entre 5 i 14 anys van resultar altament contagiats, però amb una taxa de mortalitat molt menor que els grups d'edat superiors.

La distribució de l'excés de mortalitat per grups d'edat presenta en aquesta ocasió a Espanya una particularitat molt especial, que correspon a una pauta epidemiològica que també es comprova arreu del món en aquella data de 1918, com és que les defuncions apareixen de forma anormalment intensa entre les persones pertanyents als grups d'edats mitjanes.³⁶ Les xifres de difunts entre els segments d'adults joves, d'entre 15 i 40 anys sobretot, són molt elevades. Però si les dades absolutes ja són força remarcables, en termes d'augment percentuals assoleixen registres altíssims, que modernament han estat explicats per un efecte

36. TAUBENBERGER; MERENS (2006).

de sobreacció immunitària defensiva, conegut com a xoc citoquínic o tempesta de citocines (de l'anglès *cytokine storm*).

Taula 6. Distribució per edats de l'excés de defuncions a Espanya l'any 1918

Excés de defuncions		Excés de defuncions	
0 a 1	18.651	30 a 34	23.067
1 a 4	36.296	35 a 39	15.947
5 a 9	13.079	40 a 44	11.777
10 a 14	9.489	45 a 49	8.081
15 a 19	16.490	50 a 54	7.093
20 a 24	19.834	55 a 59	4.861
25 a 29	24.635	60 i més	20.053

Font: Estimació pròpia amb dades de l'*Anuario Estadístico de España* de 1919.

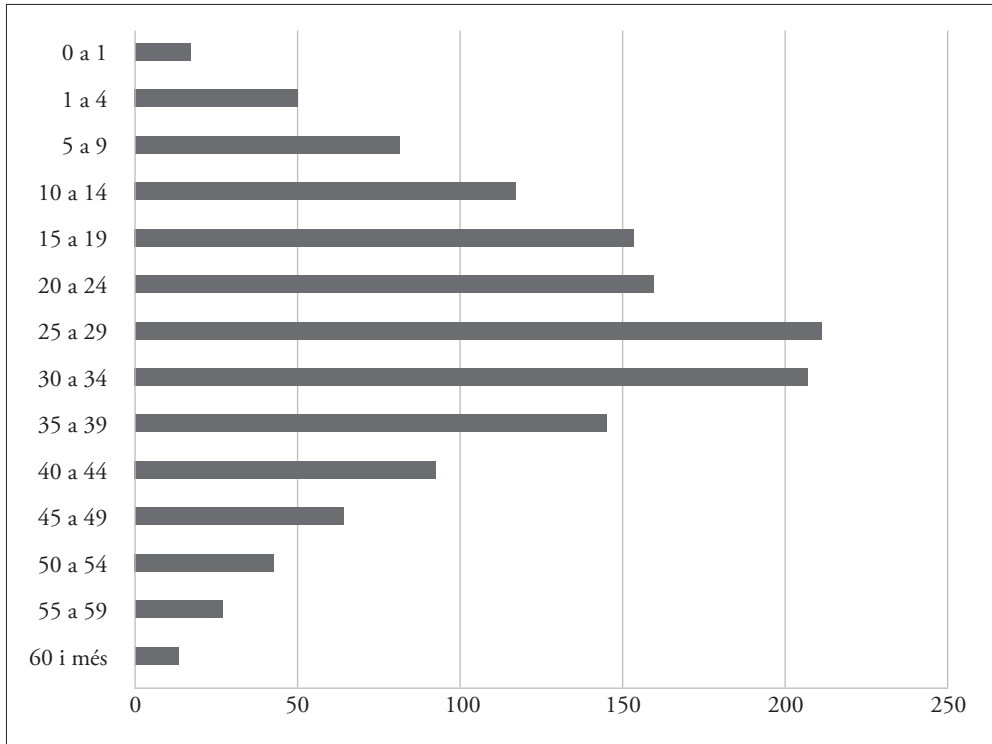
El Gràfic 3 presenta el tant per cent d'increment que suposa el total de defuncions de l'any 1918 en proporció de les registrades el 1917 per als diferents grups d'edat que reconeix l'estadística espanyola d'aquells anys. Les dades originals són les mateixes de la Taula 6, però ara expressades en variacions percentuals respecte de la xifra de l'anualitat precedent. Aquesta forma de presentar la informació justifica l'observació, feta ja a l'època i també modernament per gairebé tots els especialistes, del fortíssim impacte de la pandèmia sobre les edats intermèdies. La incidència per grups d'edat en aquesta ocasió va ésser desproporcionadament intensa per als segments d'adults joves. No té res d'estrany. Resultats semblants han estat obtinguts sobre dades de Madrid, París i Roma³⁷ i, en general, arreu del món.

L'enorme incidència sobre els adults joves va provocar, a més d'un gran increment de les defuncions, un augment extraordinari dels Anys Potencials de Vida Perduts (APVP), amb una repercussió molt gran sobre l'oferta de treball i la dotació de capital humà de les societats afectades. Alguns autors troben

37. ERKOREKA (2010).

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

Gràfic 3. Augment percentual de les defuncions de 1918 sobre 1917, per grups d'edat

Font: Estimació pròpia amb dades de l'*Anuario Estadístico de España* de 1919.

que grans proporcions de les morts vinculades a la grip als Estats Units durant les distintes pandèmies del segle xx, no solament la de 1918-1920 sinó també les de 1957-1958 i 1968-1969, van afectar les persones de menys de 65 anys en molt elevades proporcions. En els deu anys següents a les grans onades, en canvi, aquests grups d'edat intermèdia assoleixen proporcions decreixents dins de la mortalitat general, la qual cosa reflecteix, probablement, una adquisició selectiva de protecció immunitària contra les malalties mortals.³⁸

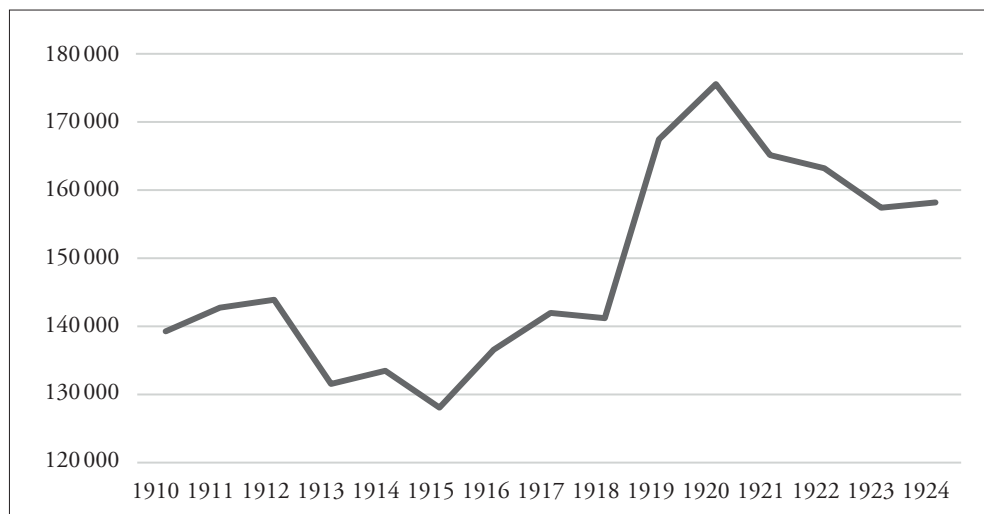
La distribució de la sobremortalitat registrada l'any 1919, que concentra l'excés de defuncions sobretot en el primer trimestre, segueix de prop la de l'any

38. SIMONSEN; CLARKE; SCHONBERGER; ARDEN; COX i FUKUDA (1998), p. 53-60.

precedent i, per tant, confirma les mateixes característiques quant a la distribució per edats. En canvi, el fort rebrot que va tenir lloc a finals d'aquell any i, principalment, a l'inici de 1920 va afectar de forma preferent els infants més petits, especialment entre 0 i 1 any, del tot privats de protecció immunitària.

L'elevada xifra de les defuncions a tot Espanya entre els joves adults, amb edats intermèdies de 1918-1919, va produir posteriorment, en un termini de temps relativament breu, un notable increment de la nupcialitat, la qual cosa constitueix una altra de les singularitats demogràfiques espanyoles d'aquell moment tan tràgicament peculiar. El nombre total de casaments a Espanya de l'any 1919, quan els estralls de l'*explosió* de la grip ja eren bàsicament consumats, va ascendir a 167.395, la qual cosa suposava un augment de 26.042 matrimonis respecte de la xifra de l'any anterior, gairebé un 20 per cent. L'any 1920, la xifra va pujar encara més, fins als 175.677 casaments. El Gràfic 4 en presenta l'evolució entre 1910 i 1924 i permet referir-se a un extraordinari increment dels matrimonis (*marriage boom*), com un efecte destacat de la incidència demogràfica de la pandèmia, però poc comparable al que es produeix a mitjans de segle per causes totalment diferents.³⁹

Gràfic 4. Evolució de la nupcialitat a Espanya: matrimonis entre 1910 i 1924

Font: *Anuario Estadístico de España* de 1925.

39. VAN BABEL; REHER (2013).

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

Una part d'aquests matrimonis celebrats els anys 1919-1922 podria correspondre a unions ajornades del darrer trimestre de 1918 i els primers mesos de 1919 per causa de la pandèmia mateixa de grip. Però l'augment de la dada de 1921 sobre 1917 és també notable, ja que va ascendir a 25.277 casaments nous. La xifra de l'any 1919 suposa l'augment més gran de la nupcialitat espanyola que es va produir durant els quaranta primers anys del segle xx i, la de 1920, el màxim històric d'aquell període.

Les xifres de la nupcialitat van baixar en els anys següents, des de 1921, però van romandre a un nivell superior al d'abans de la pandèmia. Es tracta, per tant, d'un autèntic *boom* de la nupcialitat provocat per les conseqüències de la malaltia i prolongat per la relativa prosperitat de la dècada de 1920-1930. A banda de l'efecte petit que hi va tenir l'ajornament de matrimonis previstos per a l'any 1918, la causa principal va ésser l'augment net del nombre de casaments amb la distribució que explicita la Taula 7. La darrera columna palesa que va ésser, en una molt gran part, un fenomen de reconstrucció protagonitzat per casaments entre vidus o bé entre vidu i soltera així com, en menor magnitud, entre solter i vídua, a causa de la destrucció de parelles per la pandèmia.

Taula 7. Variacions en el nombre de matrimonis de 1919 a Espanya sobre l'any anterior

	1918	1919	Diferència	Variació
Solters	124.727	140.014	15.287	12,26
Solter i vídua	2.330	3.284	954	40,94
Vidu i soltera	10.231	17.200	6.969	68,12
Vidus	4.065	6.897	2.832	69,67
Total	141.353	167.395	26.042	18,42

Font: Estimació pròpia amb dades de l'*Anuario Estadístico de España* de 1920.

Malgrat aquest comportament de la nupcialitat, l'evolució de la fecunditat no sembla haver experimentat cap variació significativa com a conseqüència de la grip i de l'augment dels matrimonis, llevat d'un descens no pas gaire acusat de l'any 1919. Les sèries de naixements no reflecteixen un fenomen d'elevació significativa

en els anys següents, com podria esperar-se atenent a l'evolució de la nupcialitat. No es detecta a Espanya, doncs, que la pandèmia de grip de 1918-1919 hagués provocat un *baby-boom* com el que es comprova a Noruega l'any 1920.⁴⁰

Tots dos països van mantenir una posició de neutralitat durant la Primera Guerra Mundial i compartien la circumstància de no haver enviat homes als fronts de batalla fora d'alguns contingents de voluntaris. La diferència del cas d'Espanya amb el de Noruega procedeix de la molt superior mortalitat que s'hi va produir per causa de la grip i, en concret, pels efectes de la sobremortalitat de joves adults, accentuada en dones en edat fèrtil, que conduí, els anys següents, a una perceptible disminució de la natalitat.⁴¹ Es podria entendre, doncs, que els nous matrimonis dels anys 1919 i 1920 a Espanya operaven una mena d'efecte substitució de parelles existents abans de la infecció sense que augmentés substancialment el nombre total de famílies.

7. LA PANDÈMIA A LES TERRES DE PARLA CATALANA

S'ha observat, amb molta raó, que la pandèmia de grip de 1918-1920 va mantenir una evolució molt heterogènia dins del territori peninsular. En efecte, la zona occidental de la península va patir l'atac de forma més marcada que l'oriental, de tal manera que gran part de les províncies centrals i pràcticament totes les de la ratlla de Portugal formaven una zona única, de molt elevada incidència mortal, amb el país veí des del qual es va desfermar el contagi en una proporció molt elevada.⁴² També sembla haver estat via de contagi de nord a sud una línia procedent de la França atlàntica que s'hauria estès a través dels Pirineus Occidentals. La zona centre-meridional formava, així mateix, una àrea bastant compacta amb un nivell relativament baix d'incidència gripal. En canvi, si s'observa des d'una perspectiva continental, Catalunya i el País Valencià s'integren en una àmplia zona de forta mortalitat gripal que comprèn també el quadrant sud-est de França, Suïssa i el nord d'Itàlia, en què Barcelona i Milà estan entre les ciutats més afectades d'Europa.⁴³

40. MAMELUND (2004).

41. RODRÍGUEZ OCAÑA (1991), p. 143.

42. PATTERSON; PYLE (1991).

43. DARMON (2000), p. 167.

Els recorreguts del contagi foren diversos. La malaltia era ja a Barcelona, per bé que amb poca gravetat, el mes de març i, de nou, pel maig i juny de 1918. A primers de juliol, el doctor Alfred Opisso podia escriure que «como era de esperar la “pasa” ya pasó».⁴⁴ Poc s'imaginava el desastre d'uns quants mesos després. El País Valencià, en canvi, en aquesta etapa inicial de la primera onada no n'hauria estat gens afectat.⁴⁵ L'onada de primavera sí que va impactar bastant greument Madrid i des d'allà es va estendre sobretot cap al sud de la Península.⁴⁶ Aquest primer contagi, que havia causat importants defenses immunològiques en la població, és probablement la raó de la relativament baixa mortalitat a la capital i a les ciutats andaluses de l'onada de la tardor.⁴⁷

El procés de difusió a l'àrea oriental fou lent, des de la frontera de França cap a Barcelona i zones litorals i al mateix temps cap a les zones costaneres del País Valencià, especialment les que disposaven de ports marítims, des d'on s'estendria cap a les comarques de l'interior. Per bé que la premsa francesa n'assumia la direcció contrària, entenent que la grip «viendrait d'outre Pyrénées». A l'illa de Mallorca, l'agent del contagi inicial podria haver estat al poble de s'Arracó, amb motiu de l'arribada d'un resident francès en vaixell. Consta, en tot cas, que les primeres defuncions es van produir justament al municipi d'Andratx al qual pertany aquell nucli, i que, des d'allà, es va estendre a la part occidental de l'illa.

La malaltia es va reactivar a la segona quinzena del mes de setembre per a accelerar-se vertiginosament des dels primers dies d'octubre, fins a assolir les xifres màximes durant la segona quinzena d'aquest mateix mes i iniciar, després, una davallada amb notables irregularitats però amb tendència molt clara a frenar el contagi de forma bastant brusca. L'explosió gripal de l'acabament del setembre i, molt més, de l'octubre es relaciona amb el retorn massiu des de

44. OPISSO (1918), «La mortalidad en Barcelona», *La Vanguardia*, 12 de juliol de 1918. Per al metge Alfred Opisso, les principals causes de la mortalitat a la ciutat eren les dolències cardíques per raó de l'estil de vida urbà: «¿Porque no hay en Barcelona, tierra de mercaderes, de bolsistas, de artistas, de políticos; de archimillonarios y de inframisérrimos; de arribistas y de arrinconados; de soñadores, juerguistas, hambrientos y gastrónomos; de trabajadores y gandules, de jugadores y noctámbulos, pocas ocasiones de emocionarse, sin contar las ansiedades por dinero, los pleitos, las papeletas de apremio, los desahucios, las huelgas y *lock-outs*, la carestía de todo, miles y miles de motivos para que el corazón, por contragolpe se alborote, y se desgasten las válvulas de la bomba o se rasguen las mangueras! Y no digamos nada de las continuas emociones callejeras».

45. BERNABEU-MESTRE (2018), p. 43.

46. ECHEVERRI (1993); PORRAS (1997).

47. ECHEVERRI (1993) i (2003); CHOWELL; ERKOREKA; VIBOUD i ECHEVERRI (2014).

França d'una autèntica multitud de treballadors —potser uns 50.000— temporers i veremadors, sobretot valencians i murcians, en finalitzar els treballs en què s'ocupaven.⁴⁸ Pot haver estat cert. Però també ho és, de tota manera, que la gran onada gripal de la tardor, i especialment del mes d'octubre, va ésser molt letal a tot Europa, Amèrica del Nord i d'altres zones del món, la qual cosa fa pensar que les causes singulars, com ara la propagació a Catalunya i País Valencià pels emigrants retornats, podien tenir un caràcter circumstancial i que va ésser un fenomen absolutament general.

Una tercera onada de la grip es detecta els mesos de gener, febrer i març de 1919, sobretot els dos últims. Aquest rebrot no va tenir la virulència de l'anterior i va afectar molt la població de risc, especialment els ancians. Una darrera onada de la pandèmia de grip, quarta segons el meu recompte, comença a València ja a finals de l'any 1919. Uns dies abans sembla haver-se iniciat a Madrid, des d'on s'hauria difós cap a la resta d'Espanya,⁴⁹ mentre que a Catalunya es manifesta a la ciutat de Barcelona al final de desembre i els primers dies del mes de gener de 1920. Això fa creure que el contagi d'aquesta darrera onada procedia del centre de la Península o de Portugal i des d'allà es va propagar cap a la ribera mediterrània.

8. LA INCIDÈNCIA DEMOGRÀFICA ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

La ciutat de Barcelona, per les seves grans dimensions, constitueix un cas particularment digne d'atenció pel que fa al desenvolupament de la grip i a la seva incidència demogràfica.⁵⁰ En aquells anys, amb més de 700.000 persones, ultrapassava el 30 per cent dels residents al conjunt de Catalunya i el 15 per cent de tots els dels països de parla catalana. La malaltia va colpejar-la de forma important, de manera que 1918, amb un total de 22.767 de defuncions, és el segon any de la història amb un major nombre, solament per darrere de la xifra màxima de 28.192 morts que correspon al 1938. Aquell darrer any es van produir nombrosos atacs aeris a la ciutat per part de l'aviació legionària italiana i de

48. RODRÍGUEZ OCAÑA (1991).

49. CILEK; CHOWELL i FARIÑAS (2018).

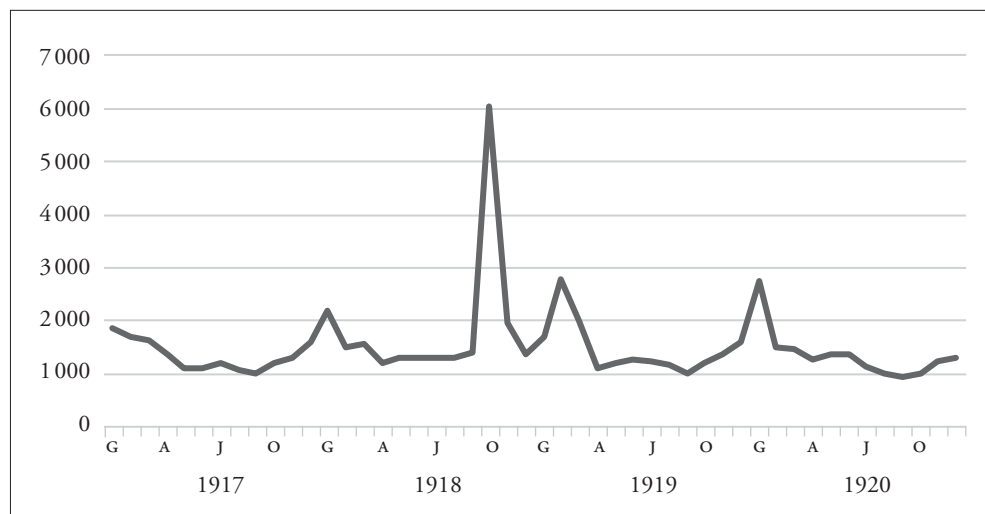
50. GRANERO (1984); RODRÍGUEZ OCAÑA (1991); PINILLA (2009); MARTÍNEZ (2017); BRUGUERA (2018).

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

la Legió Còndor alemanya, essent especialment destructiu el bombardeig per saturació dels dies 16 a 18 de març. A més la proximitat del front de guerra va fer de la ciutat un punt d'acollida i d'atenció sanitària preferent per als ferits a les trinxeres, la qual cosa probablement va incrementar molt el nombre de difunts. L'evolució mensual de les defuncions a la ciutat al llarg dels anys 1917-1920 és representada al Gràfic 5.

La trajectòria de la corba permet situar en el temps la incidència de la malaltia amb el gran pic d'octubre de 1918 i els menys greus de febrer de 1919 i gener de 1920. En canvi, sembla clar que l'onada de la primavera i l'inici d'estiu de l'any 1918 no va tenir conseqüències perceptibles sobre la mortalitat. Amb algunes diferències menors, la trajectòria de la mortalitat a Barcelona coincideix amb la de la ciutat de València⁵¹ i, segurament, amb la de tots els països de parla catalana, per bé que a partir de les dades obtingudes mitjançant identificació per causa de grip, la xifra màxima d'òbits a la ciutat de Lleida és del mes de març de 1919.⁵²

Gràfic 5. Defuncions a la ciutat de Barcelona, (1917-1920)

Font: *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, XVI (1917) i XVII (1918-1920).

51. MARTÍNEZ GARCÍA (1999).

52. ARTIGUES (1989), p. 16. De fet, la xifra màxima de difunts a Lleida és també la més elevada, per damunt del fatídic mes d'octubre de 1918.

Les dades de la pandèmia a les terres de parla catalana han estat sotmeses als mateixos tractaments que les ja observades més amunt en l'àmbit de l'Europa llatina. La Taula 8 proporciona les xifres principals per a valorar l'impacte de la pandèmia a les Illes Balears, el Principat de Catalunya i el País Valencià, amb l'afegit d'aquelles que corresponen a altres estats: el Principat d'Andorra i la Catalunya Nord, a França. Tot el conjunt assolia aleshores una població per damunt de 4,5 milions d'habitants, superior a Suïssa i bastant propera a la de Portugal.

La incidència demogràfica de la pandèmia va ésser ben diferent segons els territoris. La segona columna de dades de la Taula 8 mostra que la taxa bruta de mortalitat —defuncions per mil habitants— de l'any 1918 va assolir un nivell prou més baix que el del conjunt d'Espanya (Taula 4), però molt més elevat que els de Suïssa, Bèlgica o la població civil de França. Considerant tots els territoris de forma independent, resulten particularment baixes les dades d'Andorra i de la Catalunya Nord. Dins del territori de l'Estat espanyol van mantenir registres més limitats les Illes Balears i les demarcacions provincials de Tarragona, Girona i Lleida. La de València gairebé coincideix amb la mitjana espanyola, mentre que les de Barcelona i Castelló es troben clarament per damunt i el màxim es documenta a Alacant.

Taula 8. La mortalitat a les terres de parla catalana els anys 1918-1920

	Habitants de 1920	Taxa bruta de mortalitat 1918	Excés de defuncions 1918-1920	%
Andorra*	4.298	22,57	23	0,54
Catalunya Nord**	217.503	23,49	1.465	0,67
Illes Balears	338.894	25,37	3.602	1,06
Barcelona	1.349.282	30,05	22.094	1,64
Girona	325.619	26,21	2.614	0,80
Lleida	314.670	26,22	3.159	1,00
Tarragona	355.148	25,64	3.115	0,88
Catalunya	2.344.719	28,33	31.735	1,35

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

	Habitants de 1920	Taxa bruta de mortalitat 1918	Excés de defuncions 1918-1920	%
Alacant	512.186	31,43	9.175	1,79
Castelló	306.886	30,55	3.387	1,10
València	926.442	28,34	14.785	1,60
País Valencià	1.745.514	29,63	27.347	1,57
Total	4.650.928	28,37	63.419	1,36

(*) L'excés de mortalitat d'Andorra correspon solament a la xifra de l'any 1918.

(**) La població de la Catalunya Nord és la de l'any 1921.

Font: Estimació pròpia amb dades de Montaña i Pujol (1999), *Statistique Générale de la France* (1922) i *Anuarios Estadísticos de España*.

El cas d'Andorra és interessant, malgrat el reduït nombre, aquells anys, de la població resident al Principat. L'excés de mortalitat de 1918-1920, comparat amb els anys anteriors, a penes arriba a la xifra de 3 persones. Però si es mesura únicament amb els difunts de l'any 1918, aquesta dada ascendeix fins a 21 persones ja que allà no es detecta cap senyal corresponent ni a la primera onada de la pandèmia a principis de 1918, ni a la tercera de principis de 1919,⁵³ ni tampoc a la quarta de 1920. També es comprova que les defuncions de 1919 van ésser anormalment baixes, cosa que suggereix que la malaltia havia afectat potser exclusivament ancians i havia provocat així un avançament de mesos en els òbits esperats. En alguns altres països s'adverteixen fenòmens d'aquest tipus, la qual cosa implica que, en aquests casos, les pèrdues demogràfiques van ésser més impressionants en nombre que no en Anys Potencials de Vida Perduts (APVP).

Les xifres que corresponen a la Catalunya Nord són millors, o molt millors, que les de totes les demarcacions de parla catalana que pertanyien a l'Estat espanyol però resten ben per damunt de les xifres del conjunt de la població civil francesa. No obstant, el fenomen de la pandèmia no va semblar prou remarcable com per a fer-ne esment al treball més acurat sobre el tema del moviment natural de la població que va realitzar Callon no gaires anys més tard.⁵⁴ Si es compta amb el nombre de militars del Departament morts durant els cinc anys de guerra,

53. WARD (2016), p. 104.

54. CALLON (1933).

estimats en uns 7.200 per aquest mateix autor, la xifra de difunts nord-catalans de l'any 1918 hauria de situar-se en uns 6.500, la qual cosa suposa una taxa bruta de mortalitat de 29,88 per mil, molt propera a la de la província de Barcelona. En el cas nord-català, tanmateix, les defuncions dels anys 1919 i 1920 fan pensar que la tercera i la quarta onades de la pandèmia no hi van incidir a penes gens.

De la seva banda, la demarcació provincial de Barcelona també ofereix la possibilitat d'aprofundir en l'anàlisi. Alguns autors han afirmat que «tot i la gravetat de la segona onada, va ésser, juntament amb Madrid, Sevilla i Málaga les províncies amb una menor taxa de mortalitat» i que «aquest patró de mortalitat baixa, comparada amb la resta de les províncies, es mantingué durant la primera i tercera onada».⁵⁵ La taxa bruta de mortalitat de la província de Barcelona de la Taula 8 ho desmenteix absolutament. Barcelona no va ésser una de les províncies amb menys contagis sinó, ben al contrari, ofereix una de les xifres més elevades quan es mesura tot el període pandèmic de 1918-1920. La causa de l'error de subestimar la incidència sobre la província de Barcelona rau a utilitzar l'estadística de defuncions per causa, que, com ha estat explicat més amunt, depenia totalment dels criteris subjectius —o d'escola— dels metges en els certificats de defunció i pertorba qualsevol comparació.

La tercera columna de la Taula 8 quantifica l'excés de defuncions dels anys 1918-1920 respecte de la línia basal de mortalitat dels anys anteriors per a cada demarcació i per als conjunts corresponents a les actuals comunitats autònomes. Aquest excés d'òbits inscrits en els llibres del registre civil de la població correspon, com s'explica més amunt, a la grip però també a pneumònia, bronquitis i altres malalties respiratòries i no respiratòries.⁵⁶ Les xifres confirmen la baixa letalitat relativa de la pandèmia al Principat d'Andorra i a la Catalunya Nord, així com a les demarcacions de Girona, Tarragona, Lleida i les Illes Balears. En termes d'excés absolut de defuncions, la província de Barcelona mostra resultats més negatius que les demarcacions de València i Alacant, les dues que la segueixen en ordre d'importància quantitativa.

Però la mesura més correcta, perquè respecta la proporcionalitat entre els distints conjunts demogràfics, és la darrera columna que transforma aquestes mateixes xifres d'excés de mortalitat en pèrdua percentual sobre la població total de cada territori. Amb aquesta forma de quantificar-ho, l'impacte demogràfic més

55. PINILLA (2009), p. 211 i 217. L'afirmació es fonamenta en ECHEVERRI (1993), p. 91.

56. ARTIGUES (1989); MONTAÑA I PUJOL (1995).

greu correspon a la demarcació d'Alacant, que va perdre gairebé dues de cada cent persones residents. Les de Barcelona i València també van registrar cops importants en llur població per bé que més lleugers. Andorra, Catalunya Nord i les demarcacions de Girona i Tarragona, per aquest ordre, són els territoris de parla catalana que van patir pèrdues de població més reduïdes.

9. LA INCIDÈNCIA SOCIAL

En general, la pandèmia va ésser extremament violenta i, a diferència del que s'acostuma a afirmar, no va tenir gaires miraments i va fer poques distincions entre les persones i les famílies pel nivell de renda o de cultura. Les opinions escrites de l'època coincideixen a assenyalar que la grip no establia diferències per raça, sexe, classe, ni estat social.⁵⁷ Rafael Tasis escriu, a la novel·la *Tres*, «a totes les cases hi havia un malalt»,⁵⁸ amb una frase que trobem repetida, o de forma semblant, en molts textos de l'època i a molt diversos països. Els difunts pertanyien a totes les classes socials. Com a dada particularment rellevant per a aquesta publicació, esmentaré la mort de cinc professionals de molt alt nivell de la historiografia catalana en aquells moments tràgics: Josep Pella i Forgas, Guillem Maria de Brocà i de Montagut, Joaquim Miret i Sans, Frederic Rahola i Trèmols i Marian Vallès i Vallès.⁵⁹

Si es tracta de valorar l'impacte de la pandèmia a escala local, els problemes es tornen encara més grans quan es fan servir dades de defuncions per causa que són, sovint, les úniques disponibles. Les disparitats a l'hora de precisar els motius de les defuncions compliquen molt la possibilitat d'establir magnituds relatives. En tot cas, la distribució temporal de les quatre onades de la pandèmia i la màxima letalitat per a la segona, entre finals de setembre i novembre de 1918 resta plenament confirmada. També s'evidencia de forma clara la funció molt destacada del ferrocarril com a agent propagador del contagi amb gran rapidesa, tant a Catalunya com al País Valencià⁶⁰ i Mallorca.⁶¹

57. RODRÍGUEZ OCAÑA (1991), p. 136.

58. TASIS (1966).

59. MALUQUER DE MOTES (2020b).

60. DEVEGA; ARLANDIS (2018), p. 126.

61. LLUCH (1991); DEYÀ (2006).

Tal vegada, el tret més rellevant pel que fa a l'impacte demogràfic de la pandèmia és l'elevada diversitat de la incidència entre les distintes poblacions. Un estudi sobre la comarca de l'Alta Ribagorça comprova que algunes poblacions, com Durro, Vilaller, Senet o Malpàs, van ésser molt afectades mentre que d'altres, com Barruera i la capital Pont de Suert, van evitar tota incidència en termes de defuncions.⁶² A la Vall d'Aran hauria mort per causa de la pandèmia el 0,5 per cent dels residents,⁶³ una proporció gairebé igual que a la ciutat industrial de Terrassa durant el fatídic mes d'octubre, i ben diferent de la d'altres poblacions veïnes.⁶⁴ Entre els nuclis de població aranesos, però, les diferències són molt grans ja que alguns no semblen haver patit cap òbit per causa de la pandèmia mentre que d'altres, singularment Vielha, l'haurien experimentada de forma greu. La ciutat de Lleida hauria patit la grip moderadament.⁶⁵

La distinta intensitat de l'impacte local és també característica de la pandèmia al País Valencià. Es detecta una alta incidència de la malaltia als municipis costaners de la província de València, que es corresponen amb les comarques del Camp de Morvedre, l'Horta, la Ribera i la Safor.⁶⁶ A Alzira, l'epidèmia no va ésser particularment letal i no va suposar un augment de la taxa bruta de mortalitat.⁶⁷ És cert, emperò, que els treballs citats i molts altres ja realitzats sobre distintes poblacions i comarques abracen períodes no idèntics, principalment limitats a 1918 o bé a aquest any i el següent, i que no utilitzen fonts de dades homogènies ni mètodes de recompte idèntics. Tot plegat estava sotmès, addicionalment, a un entorn catatròfic i d'enorme confusió sanitària i política, en què els diagnòstics dels metges eren sovint tardans i genèrics, sense proves de laboratori.

La molt elevada diversitat dels efectes demogràfics de la pandèmia, fins i tot en poblacions veïnes entre si, amb nivells de renda similar, desmenteix la pretesa relació de causalitat entre l'impacte de la malaltia i el nivell d'ingressos. Sovint es produïren diverses defuncions de forma gairebé simultània d'alguns membres d'una sola família, per bé que la causa major va ésser, sense dubte, el contagi entre els residents d'un mateix habitatge. Una altra cosa, molt més certa, és que

62. MONTAÑA (1991).

63. RIERA; MIRALLES i RIERA MIRALLES (2018).

64. MONTAÑA (1995); GALÁN (1994).

65. ARTIGUES (1989).

66. DEVESA; ARLANDIS (2018).

67. LERA; LERA (2017).

l'elevada densitat de població d'algunes aglomeracions urbanes, els habitatges de precàries condicions d'espai i d'higiene i les deficiències dels serveis urbans bàsics sí que podien tenir una relació estreta amb la difusió explosiva del contagi.

10. EFECTES SOBRE L'ESTRUCTURES DE L'ESTAT

Els coneixements i les pràctiques mèdiques i sanitàries a l'altura dels anys 1918-1920, ni a Espanya ni enlloc, no estaven en condicions de fer front amb èxit a un atac, sobtat i violentíssim, d'un virus desconegut com va ésser la segona onada de la grip de l'any 1918. Els ciutadans van haver d'acceptar, amb una resignació segurament malhumorada, que tampoc no es disposava de solucions farmacèutiques, com ara vacunes i fàrmacs per al tractament i la curació. Una caricatura del periòdic satíric *L'Esquella de la Torratxa*, de la primavera de l'any 1919, quan finalitzava la tercera onada de la pandèmia, expressava aquesta actitud en escriure al peu: «Consti, senyor Microbi, que no som nosaltres els que el traiem; és vostè que se'n va per pròpia voluntat!». Amb això, el dibuixant reflectia la perplexitat de la població i la sensació de completa impotència: els metges i els medicaments no havien fet gaire res per acabar amb la malaltia. No és gaire explicable tanmateix que es vulgui retreure a ningú que les ciències mèdiques, com la totalitat del coneixement humà, fossin poc avançades deu anys abans que Alexander Fleming fes el primer pas que el conduiria a la troballa de la penicil·lina, i amb ella, al naixement de l'era antibiòtica.

És de justícia fer constar, a diferència d'allò que s'ha arribat a afirmar, que la medicina catalana es trobava aquells anys de la pandèmia en posicions destacades, àdhuc a nivell internacional. Basta recordar algun noms tan il·lustres com Jaume Ferran, Ramon Turró i August Pi i Sunyer.⁶⁸ El bacteriòleg Ferran va aconseguir una vacuna efectiva contra el còlera i altres vacunes contra el tifus i va desenvolupar una nova morfologia del bacil de Koch, completada el 1905, que li va permetre descobrir la vacuna que impedia la difusió de la malaltia en els nens. Ramon Turró, col·laborador de Ramón y Cajal els anys que va ésser catedràtic a Barcelona, va realitzar investigació experimental en incorporar-se al Laboratori Microbiològic Municipal poc després de la seva creació. Pi i Sunyer

68. DWELSHAUVERS (1926), p. 129-137.

va fer avenços decisius, juntament amb el mateix Turró, en la formulació d'una nova teoria de la immunitat. Molts dels treballs de recerca d'ambdós van incorporar nous i brillants joves investigadors com Jesús Maria Bellido i Golferichs, Rossend Carrasco i Formiguera, Leandre Cervera i Astor, Josep Puche i Álvarez, Jaume Pi i Sunyer i el dissortat Manuel Dalmau i Matas, que havia ampliat estudis a la Universitat de Halle i a la de Harvard, es va contagiar examinant esputs de malalts al Laboratori Microbiològic Municipal, i morí poc després. Sens dubte, era aleshores un dels camps més avançats de la ciència a Catalunya.

Tampoc no és gens acceptable valorar els problemes d'aquells anys amb criteris del primer quart del segle XXI. Per examinar els comportaments institucionals de cara a la pandèmia, cal situar-se en les condicions de l'època, si no es vol incórrer en anacronismes inacceptables en la ciència historiogràfica. Entre l'abundant material que es pot localitzar al respecte, una nota publicada per l'Ajuntament de Barcelona permet entendre les limitacions del tipus de coneixement que s'havia aconseguit després de l'explosió gripal del mes d'octubre de 1918 i les mesures que s'adoptaven aleshores:

La malaltia és de contagiositat extrema, d'incubació breu i deguda a causa encara no ben determinada; així com els fets comproven gairebé sempre el contagi de persona a persona, falten dades probatòries per assegurar el contagi mitjançant objectes d'ús dels infectats. D'aquí la necessitat d'atendre el malalt com a focus de perill i l'aïllament si és possible; la cura dels infermers quant a neteja i higiene personal, el canvi de roba en la realització de llur feina, la protecció de boca i fosses nassals per mitjà de mascaretes i la neteja per mitja de col·lutoris bucals amb aigua desinfectada amb permanganat, amb aigua oxigenada diluïda, etc., i per mitjà de vaselina resorcinada o gomenolada i el tracte dels esputs i les robes mullades pel malalt amb lleixiu de sosa, fàcil i barat mitjà de desinfecció a l'abast de tothom.

Com n'hi ha prou, si existeix receptibilitat, amb un contacte passatger per a contagiar-se, ha de prohibir-se el visiteig innecessari i sentimental dels malalts i s'ha de procurar evitar tota aglomeració, així com individualment el refredament, els cansaments i tota cosa que pugui minvar les energies de la persona.⁶⁹

69. *La Publicidad*, 15 de febrer de 1919. La traducció és meua.

L'administració municipal s'estava referint, en aquesta nota, a les mesures recomanades del tipus d'intervencions no farmacèutiques (NPI) —de l'anglès *nonpharmaceutical interventions*—, que es defineixen com el conjunt dels mètodes aplicats per reduir la propagació de les epidèmies de grip sense incloure els tractaments farmacològics com ara vacunes i medicaments i que tenen bàsicament el caràcter d'estratègies comunitàries de mitigació per compensar l'escassa o nul·la immunitat contra els virus. Evidentment, una situació de caràcter extraordinari no pot ésser prevista i sempre trobarà al davant estructures insuficients, però les mesures adoptades per l'administració municipal de Barcelona i les realitzacions aconseguides quant a la creació d'hospitals permanents des de principis del segle xx, segons la nova mentalitat sobre el tractament de les malalties infeccioses, va ésser molt remarcable.⁷⁰ A escala dels mitjans disponibles, es pot dir gairebé la mateixa cosa de totes les poblacions de què tenim d'informació.

Dins de les possibilitats de l'època, es van fer actuacions destacables per tal de conèixer les millors tècniques per a fer front a la malaltia. Entre elles, és especialment important la missió mèdica catalana que va organitzar el doctor Turró, i de la part francesa els doctors Castanet, Longet, Brousse i Perera, als més destacats hospitals de França i Bèlgica des del 24 de novembre de 1918 fins al 10 de desembre.⁷¹ Leandre Cervera, per encàrrec de la Mancomunitat, va preparar una anàlisi de les mesures adoptades contra la propagació de la malaltia als països més avançats.⁷²

Les mesures que van aplicar les autoritats foren bàsicament correctes, per bé que tal vegada pogueren patir de tardanes i de poc decidides quant als mitjans coercitius per fer-les complir. Es van suspendre les activitats que impliquen concentracions de persones i major risc de contagi, com ara les escoles, els instituts, les universitats o les biblioteques. També es van tancar els espectacles públics a sales de teatre i cinematografia i es va prohibir tota mena d'aglomeracions, inclosos els actes religiosos. Es va procedir a regatge i desinfecció massiva de carrers i places, locals i espais públics i es van bloquejar les fronteres amb França i amb Portugal. Es va demanar, en fi, a la població no romandre en espais tancats,

70. TATJER (1995), p. 96-100. TERMES; ABELLÓ (1995), p. 131-133.

71. «Viaje de la misión médica catalana a Francia y Bélgica», *La Publicidad*, 8 de gener de 1918.

72. «Medidas profilácticas contra la gripe», *La Publicidad*, 6 i 7 de març de 1919.

desinfectar habitatges i comunes, evitar al màxim les ocasions de contagi i emprar mascaretes de protecció.

En termes generals, es va recórrer a totes les intervencions no farmacèutiques que estaven essent emprades als països més avançats, si bé els retards en l'aplicació van suposar, segurament, una important pèrdua de vides humanes. Tot i així, els problemes sanitaris d'ordre col·lectiu a ciutats i pobles eren antics i molt grans. Sovint no es disposava d'una xarxa eficient de clavegueram i d'aigua potable i molts habitatges empraven comunes compartides entre el veïnat que abocaven a pous o cisternes, de vegades escassament impermeabilitzades, que calia buidar de tant en tant amb greu perill de contaminació de les aigües per al consum humà. Les infraestructures de serveis comunitaris, com mercats i escorxadors, de la mateixa manera que els carrers i les places o les fonts municipals, no comptaven amb les condicions higièniques i sanitàries òptimes.

La pandèmia de grip va posar de manifest, aquí i arreu, les limitacions de l'organització sanitària, que no tenia les dimensions necessàries per a fer front a un problema d'aquella magnitud.⁷³ Els professionals de la salut van ésser presents, des d'aquelles dates, en l'exigència de millores laborals i de la reforma i ampliació d'una administració sanitària, més que no pas en el «paradigma bacteriològic».⁷⁴ La magnitud de la pandèmia de grip de 1918-1920 va produir un canvi radical en les actituds socials envers els problemes comunitaris en el terreny de la salut i va tenir una contribució determinant a les exigències col·lectives d'una efectiva modernització sanitària.⁷⁵ En els anys següents es van fer grans passos en la reforma sanitària amb conseqüències realment efectives a les ciutats però també a les poblacions petites.⁷⁶

La ciutat de Barcelona, com gairebé totes les poblacions del món afectades per la grip del darrer trimestre de l'any 1918 i el primer de 1919, es va trobar amb una crisi sanitària per a la qual no estava preparada. Però a la limitació de l'organització sanitària, se li van afegir greus problemes suscitats per una proverbial indisciplina i irresponsabilitat d'una part substancial de la societat. En molts àmbits, va ésser pràcticament impossible mantenir les mesures bàsiques per a limitar els contagis, davant la indiferència i la inacció de les autoritats i del

73. MARTÍNEZ (2017), p. 77.

74. PORRAS (1997).

75. PORRAS; RAMÍREZ (2020).

76. BERNABEU-MESTRE (2018), p. 54.

personal d'ordre públic de les administracions. En el pic de la pandèmia, durant el mes d'octubre, els treballadors dels serveis funeraris es van declarar en vaga i van deixar de fabricar taüts. A la premsa diària resten testimonis esfereïdors del desastre col·lectiu que es va viure a Barcelona en alguns moments.⁷⁷

Faltaven taüts i personal de l'empresa de pompes fúnebres, de manera que els cadàvers podien romandre als domicilis privats i als dipòsits dels cementiris molt més temps del que hauria estat necessari. Hi va arribar a haver manifestacions populars en exigència de puntualitat i bones pràctiques en els serveis de recollida dels difunts i de llur enterrament.

La primavera de 1919, la vaga general dels sindicats obrers, i sobretot del sector elèctric —específicament de La Canadenca—, va comportar talls generals d'electricitat i va deixar repetidament a les fosques durant dies sencers un país ple de malalts i de moribunds. Com ha estat escrit per a Lisboa,⁷⁸ també a Barcelona, en aquells mesos terribles, amb enterraments d'urgència a causa de l'aglomeració de cadàvers en descomposició als dipòsits dels hospitals i en cases particulars, la dignitat en la mort va ésser clamorosament absent.

CONCLUSIONS

La pandèmia de grip de 1918-1920 és la major catàstrofe demogràfica que ha patit mai la humanitat. Les xifres de les vides perdudes per aquest motiu arreu són molt diverses a causa de la falta de dades específiques per a gran part del món i també per l'autèntica impossibilitat d'identificar d'una manera exacta l'acció de la malaltia, sovint associada en els efectes a altres de caràcter respiratori o de diferents tipus. La xifra que es considera més probable podria estar a l'entorn d'uns 50 milions de morts, per bé que la realitat hauria pogut ésser fins i tot bastant pitjor.

La comparació amb les dades dels altres països de l'Europa llatina mostra que Portugal, Espanya i Itàlia van patir en termes relatius més defuncions que França i, encara, molt més que Bèlgica i Suïssa. Posades en relació amb les estimacions de l'impacte de la pandèmia a nivell global, no obstant, les xifres suggereixen que la

77. MARTÍNEZ (2017), p. 143-144.

78. RELVAS; RIJO (2020), p. 176.

incidència demogràfica de la grip a Espanya, essent molt gran en comparació dels països europeus més avançats, no va ésser especialment greu en termes mundials.

L'exercici d'estimació de la sobremortalitat o excés de mortalitat a l'Estat espanyol per al conjunt dels tres anys de la pandèmia proporciona una xifra de 319.662 defuncions, bastant superior a tots els càlculs realitzats fins a l'actualitat. La recerca ha permès detectar com a conseqüència del gran increment del nombre de defuncions un boom de nupcialitat (*marriage boom*) en els anys 1919, 1920 i 1921 que exerceix a penes un efecte de substitució de les parelles destruïdes per la malaltia, com s'evidencia per la gran quantitat de persones vídues que van contraure noves núpcies i també per la inexistència de l'augment de la fecunditat que se'n podia haver esperat.

Per als països de parla catalana, la xifra que proporciona l'estimació de l'excés de mortalitat és de 63.419, essent especialment baixes les dades de l'impacte demogràfic a Andorra, Catalunya Nord, les Illes Balears i les demarcacions provincials de Girona, Tarragona, Lleida i Castelló i, en canvi, molt més elevades a València, Barcelona i, sobretot, Alacant. En atesa d'estudis creuats d'incidència de la mortalitat i els nivells de renda per capita, la pandèmia no sembla haver afectat especialment les zones de població amb més baixos ingressos ni tampoc haver tingut impactes socials diferenciats. El volum de les defuncions no va tenir gaire relació amb la riquesa o la pobresa, sinó amb el contagi i la immunitat adquirida i, així mateix, amb les condicions de densitat i els hàbits socials que les reforçaven o les limitaven.

En termes generals, la situació de ciutats i pobles quant a sanitat i higiene pública era bastant precària i el sistema sanitari patia de veritable incapacitat per a fer front a increments massius de malalts, però això no era pas gaire diferent que a la resta dels països del món occidental i sí que era, en canvi, molt millor que a la majoria de les societats de la resta del món. L'adopció de mesures no farmacèutiques tampoc no va ésser gaire diferent que a la resta dels països avançats d'Europa i el d'Amèrica del Nord, però potser sí que ho fou la fortalesa i la decisió dels governs, a tots els nivells, i les actituds dels ciutadans. L'altíssima conflictivitat política i social que han caracteritzat gran part de la història contemporània espanyola i catalana va tenir una responsabilitat indubtable en augmentar el sofriment dels ciutadans i els estralls de la pandèmia.

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

APÈNDIXS

Apèndix 1. Dades totals de mortalitat de l'Europa llatina, 1910-1920

	Bèlgica	Espanya	França*	França	Itàlia	Portugal	Suïssa
1910	112.826	456.158	737.877	737.877	682.459	113.697	56.498
1911	122.843	466.525	813.653	813.653	742.811	130.900	59.619
1912	112.378	426.297	726.848	726.848	635.788	119.578	54.102
1913	111.227	449.349	736.937	736.937	663.966	123.054	55.427
1914	108.720	450.340	774.931	1.134.931	643.355	115.526	53.629
1915	100.674	452.479	747.968	1.067.968	741.143	122.513	51.524
1916	101.044	441.673	697.676	1.067.676	721.847	129.389	50.623
1917	124.824	465.722	712.744	857.744	682.311	134.082	53.306
1918	157.340	695.758	867.816	1.067.816	1.166.132	248.978	75.034
1919	113.732	482.752	739.901	739.916	676.329	152.856	54.932
1920	102.505	494.540	675.676	675.676	681.749	142.862	55.992
1921	102.908	455.469	697.904	697.904	642.234	126.316	49.518

(*) França, solament població civil.

Fonts: Ministère de l'Intérieur et de l'Hygiène (1926), p. 42; MALUQUER DE MOTES (2020a), p. 121; INSEE (1972); ISTAT (2011), p. 212; Bureau fédéral de Statistique (1923), p. 13. VALÉRIO (2001), p. 59-60.

Apèndix 2. Taxes brutes de mortalitat de l'Europa Llatina, 1910-1920

	Bèlgica	Espanya	França*	Itàlia	Portugal	Suïssa
1910	15,2	22,9	17,7	19,8	19,2	15,1
1911	16,4	23,3	19,5	21,4	22,0	15,8
1912	14,8	21,1	17,3	18,1	20,1	14,2
1913	14,6	22,1	17,5	18,7	20,6	14,3
1914	14,1	22,0	18,5	17,9	19,3	13,8
1915	13,1	21,8	18,3	20,4	20,4	13,3

JORDI MALUQUER DE MOTES

	Bèlgica	Espanya	França*	Itàlia	Portugal	Suïssa
1916	13,1	21,1	17,3	19,7	21,6	13,0
1917	16,3	22,0	18,0	19,2	22,3	13,7
1918	20,8	32,7	22,3	32,9	41,4	19,3
1919	15,0	22,7	18,0	18,7	25,4	14,2
1920	13,8	23,2	17,2	18,7	23,7	14,4

(*) França, solament població civil.

Fonts: Les mateixes de l'Apèndix 1.

Apèndix 3. Nombre total de defuncions mensuals a la ciutat de Barcelona

	1917	1918	1919	1920
Gener	1.881	2.197	1.698	2.755
Febrer	1.688	1.520	2.786	1.503
Març	1.634	1.582	1.998	1.473
Abril	1.378	1.212	1.128	1.265
Maig	1.104	1.326	1.202	1.377
Juny	1.105	1.308	1.278	1.366
Juliol	1.225	1.298	1.247	1.153
Agost	1.090	1.316	1.169	1.030
Setembre	1.022	1.418	1.011	951
Octubre	1.210	6.029	1.197	1.014
Novembre	1.309	1.975	1.381	1.237
Desembre	1.607	1.376	1.590	1.307
TOTAL	16.253	22.767	17.685	16.601

Font: *Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona*, XVI (1917) i XVII (1918-1920).

EL QUART CAVALLER DE L'ÀPOCALIPSI: IMPACTE DEMOGRÀFIC DE LA GRIP
DE 1918-1920 A L'EUROPA LLATINA I ALS PAÏSOS DE PARLA CATALANA

Apèndix 4. Total de defuncions als països de parla catalana, 1910-1920

	Andorra*	Illes Balears	Catalunya Nord	Barcelona	Girona	Lleida	Tarragona
1910		5.349	3.632	24.621	6.632	5.808	6.157
1911		5.605	4.195	24.908	7.056	5.980	6.915
1912		5.197	3.456	23.590	6.491	5.674	5.937
1913		5.736	3.641	26.066	6.408	6.327	6.068
1914		6.014	3.695	27.910	6.434	5.729	6.628
1915	80	5.367	3.575	25.612	6.335	5.937	6.255
1916	75	5.150	3.222	24.982	5.928	5.868	5.804
1917	74	5.660	3.503	28.420	6.273	5.702	6.249
1918	97	8.599	5.110	40.542	8.533	8.252	9.106
1919	52	5.663	3.663	29.568	6.454	5.983	6.253
1920	86	5.870	3.870	29.276	6.962	6.558	6.512

Apèndix 4. Total de defuncions als països de parla catalana, 1910-1920
(continuació)

	Catalunya	Alacant	Castelló	València	País Valencià	TOTAL
1910	43.218	10.545	6.599	18.610	35.754	87.953
1911	44.859	10.314	6.886	18.344	35.544	90.203
1912	41.692	9.342	5.825	17.141	32.308	82.653
1913	44.869	9.228	6.475	17.426	33.129	87.375
1914	44.701	9.677	6.840	18.054	34.571	88.981
1915	44.139	9.893	5.982	17.678	33.553	86.714
1916	42.582	9.260	5.493	16.931	31.684	82.713
1917	46.644	9.481	6.126	18.463	34.070	89.951
1918	66.433	16.100	9.374	26.253	51.727	131.966
1919	48.258	11.256	6.301	21.191	38.748	96.384
1920	49.308	10.973	6.546	20.834	38.353	97.487

Fonts: MONTAÑA I PUJOL (1998); *Statistique Générale de la France* (1922); *Anuarios Estadísticos de España*.

BIBLIOGRAFIA

Jürgen Müller és autor d'una molt àmplia compilació bibliogràfica d'abast internacional recollida al volum *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19. New Perspectives*, editat per Howard Phillips i David Killingray a càrrec de Routledge, de Londres i Nova York, l'any 2003. És un bon punt de partida, però l'allau d'estudis i publicacions a l'entorn del centenari de la pandèmia l'ha deixada molt endarrerida.

ANSART, Séverine; PELAT, Camille; BOELLE, Pierre-Yves; CARRAT, Fabrice; FLAHAULT, Antoine, i VALLERON, Alain-Jacques (2009). «Mortality burden of the 1918-1919 influenza pandemic in Europe». *Influenza and Other Respiratory Viruses*, 3/3, p. 99-106.

Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona, XVI (1917) i XVII (1918-1920).

ARTIGUES I ARTIGAS, Antoni (1989). «Pandèmia de grip de 1918-19: Evolució en la premsa de Lleida i el seu registre civil». *Gimbernat*, núm. 12, p. 9-22.

BARRO, Robert J; URSÚA, José F., i WENG, Joanna (2020). «The Coronavirus and the Great Influenza Epidemic Lessons from the "Spanish Flu" for the Coronavirus's Potential Effects on Mortality and Economic Activity». *CESifo Working Paper*, núm. 8, p. 166.

BERNABEU-MESTRE, Josep (2018). «L'impacte demogràfic i les conseqüències sanitàries de l'epidèmia de grip de 1918 al País Valencià». *Cabdells*, núm. XVI, p. 43-56.

BEVERIDGE, William Ian Beardmore (1977). *Influenza: The Last Great Plague*. Londres: Heinemann.

BRAINERD, Elizabeth; SIEGLER, Mark V. (2003). «The Economic Effects of the 1918 Influenza Epidemic». *CEPR Discussion Paper*, núm. 3791.

BRUGUERA I CORTADA, Miquel (2018). «La grip de 1918 a Barcelona. En motiu del seu centenari». *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, núm. 33/4, p. 196-202.

BUREAU FÉDÉRAL DE STATISTIQUE (1923). *Annuaire Statistique de la Suisse 1922*. Berna.

BURNET, F. M.; CLARK, Ellen (1942). *Influenza: A Survey of the Last 50 Years in the Light of Modern Work on the Virus of Epidemic Influenza*. Melbourne: MacMillan.

- CALLON, G. (1933). «Le mouvement de la population dans le département des Pyrénées-Orientales au cours de la période 1821-1920 et depuis la fin de cette période». *Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales*, núm. 57, p. 115-162.
- CARBONETTI, Adrián (2010). «Historia de una epidemia olvidada: la pandemia de gripe española en la Argentina, 2018-2019». *Desacatos*, núm. 32 (gener-abril), p. 159-174.
- CARRILLO MARTOS, Juan Luis; CASTELLANOS GUERRERO, Jesús, i RAMOS PALOMO, María Dolores (1985). *Enfermedad y crisis social: La gripe en Málaga (1918)*. Màlaga: Universidad de Màlaga.
- CERVERA, Leandre (1919). «Medidas profilácticas contra la gripe». *La Publicidad*, 6 i 7 de març.
- CHOWELL, Gerardo; ERKOREKA, Anton; VIBOUD, Cécile, i ECHEVERRI DÁVILA, Beatriz (2014). «Spatial-temporal excess mortality patterns of the 1918-1919 influenza pandemic in Spain». *BMC Infectious Diseases*, núm. 14, p. 371-382.
- CILEK, Laura; CHOWELL, Gerardo, i FARIÑAS, Diego Ramiro (2018). «Agespecific Excess Mortality Patterns During the 1918-1920 Influenza Pandemic in Madrid, Spain». *American Journal of Epidemiology*, key 171, <https://doi.org/10.1093/aje/key171>.
- COLIZZA, Vittoria; BARRAT, Alain; BARTHÉLEMY, Marc, i VESPIGNANI, Alessandro (2006). «The role of the airline transportation network in the prediction and predictability of global epidemics». *PNAS. Proceedings of the National Academy of Sciences*, núm. 103, 7, p. 2015-2020.
- CROSBY, Alfred W. (2003). *America's Forgotten Pandemic: the Influenza of 1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DARMON, Pierre (2000). «Une tragédie dans la tragédie: la grippe espagnole en France (avril 1918-avril 1919)». *Annales de Démographie Historique*, núm. 2, p. 153-175.
- DEVESA I JORDÀ, Francesc; ARLANDIS PUIG, Antoni (2018). «Oliva i la grip de 1918». *Cabdells*, núm. XVI, p. 57-167.
- DEYÀ MIRÓ, Jaume (2006). «L'epidèmia de grip de 1918 a Sóller», a *I Jornades d'Estudis Locals de Sóller*. Sóller: El Moixet Demagog, p. 211-228.
- DÍEZ NICOLÁS, Juan (1985). «La mortalidad en la Guerra Civil Española». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, III, 1, p. 41-55.

- DWELSHAUVERS, Georges (1926). *La Catalogne et le problème catalan*. París: Félix Alcan.
- ECHEVERRI, Beatriz (1993). *La gripe española. La pandemia de 1918-19*. Madrid: CIS/Siglo XXI.
- (2018). «En el centenario de la gripe española: un estado de la cuestión». *Revista de Demografía Histórica*, núm. 36, 1, p. 17-42.
- ERKOREKA, Anton (2010). «The Spanish influenza pandemic in occidental Europe (1918–1920) and victim age». *Influenza and Other Respiratory Viruses*, núm. 4, 2, p. 81-89.
- FERREIRA, Antero, [coord.] (2020). *A gripe espanhola de 1918*. Guimarães: Casa de Sarmiento / Centro de Estudos do Património.
- GALÁN I URBANO, Àngels (1994). «L'epidèmia de grip de 1918 a la població de Sant Cugat del Vallés». *Gimbernat*, núm. 22, p. 129-136.
- GRANERO I XIBERTA, Xavier (1984). «L'epidèmia de grip del 1918 a Barcelona». *Gimbernat*, núm. 1, p. 82-123.
- GUÉNEL, Jean (2004). «La grippe “espagnole” en France en 1918-1919». *Histoire des Sciences Médicales*, XXXVIII, 2, p. 165-175.
- INSEE (1972). *Annuaire Statistique de la France. Résumé rétrospectif 1966*. París: Institut national de la statistique et des études économiques.
- ISTAT (2011). *L'Italia in 150 anni. Sommario di Statistiche Storiche 1861-2010*. Roma: Istituto Nazionale di Statistica.
- JOHNSON, Niall P. A. S.; MUELLER, Juergen (2002). «Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 “Spanish” Influenza Pandemic». *Bulletin of the History of Medicine*, núm. 76, 1, p. 105-115.
- LAMBERT, André (2014). «La population de la Belgique dans la guerre 1914-1918», *Synthèse*, febrer, p. 1-23.
- LERA I PERALES, Guillem; LERA I CALATAYUD, Guillem (2017). «L'epidèmia de grip o “cucaratxa” a Alzira (1915-1920)». A: FERRAGUD, C. [ed.]. *Biografies mèdiques, sanitat municipal, educació sanitària i epidèmies*. València: Universitat de València, p. 113-129.
- LLUCH I DUBON, Ferran Dídac (1991). *L'epidèmia de grip de l'any 1918 a les Illes Balears*. Palma de Mallorca: El Tall, 1991.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (2008). «El crecimiento moderno de la población de España de 1850 a 2001: una serie homogénea anual». *Investigaciones de Historia Económica*, núm. 10, p. 129-162.

- (2020a). «Movimiento natural y saldos migratorios de la población de España (1880-2018)». *Investigaciones de Historia Económica*, núm. 16, IV, p. 108-124.
- (2020b). «Morir a Barcelona: els estralls de la pandèmia de grip de 1918-1920 en la cultura catalana». *Butlletí de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, en curs de publicació.
- MAMELUND, Svenn-Erik (2004). «La grippe espagnole de 1918 est-elle responsable du baby-boom de 1920 en Norvège? Le cas d'un pays neutre». *Population*, núm. 59, 2, p. 269-302.
- (2018). «1918 Pandemic Morbidity: The First Wave Hits the Poor, the Second Wave Hits the Rich». *Influenza Other Respir Viruses*, núm. 12, 3, p. 307-313.
- MARTÍNEZ, Lluís (2017). «La grip del 1918 a Barcelona en la premsa quotidiana». *Gimbernat*, núm. 68, p. 77-98.
- MARTÍNEZ GARCÍA, José Manuel (1999). *València al límit: la ciutat de València davant l'epidèmia de grip de 1918*. Simat de la Vallidigna: La Xara.
- MINISTÈRE DE L'INTÉRIEUR ET DE L'HYGIÈNE (1926). *Annuaire Statistique de la Belgique et du Congo Belge 1923-1924*. Brussel·les: Imprimerie Lesigne.
- MONTAÑA I BUCHACA, Daniel (1991). «L'epidèmia de grip de l'any 1918 a l'Alta Ribagorça». *Collegats*, p. 299-311.
- (1995). «L'epidèmia de grip a Terrassa durant el mes d'octubre de 1918 i les notícies aparegudes a la premsa local». *Terme*, núm. 10, p. 51-54.
- MONTAÑA BUCHACA, Daniel; PUJOL I ROS, Joan (1995). «L'epidèmia de grip de l'any 1918 a Igualada». *Gimbernat*, núm. 25, p. 225-229.
- (1999). «L'epidèmia de grip de l'any 1918 al Principat d'Andorra». *Gimbernat*, núm. 30, p. 237-245.
- NADAL, Jordi (1986). *La población española (siglos XVI a XX)*. Barcelona: Ariel.
- NOIRIEL, Gérard (1993). «L'identification des citoyens. Naissance de l'état civil républicain». *Genèses. Sciences sociales et histoire*, núm. 13, p. 3-28.
- OPISSO, Alfredo (1918). «La mortalidad en Barcelona». *La Vanguardia*, 12 de juliol.
- PATTERSON, K. David; PYLE, Gerald F. (1991). «The Geography and mortality of the 1918 influenza pandemic». *Bulletin of History of Medicine*, núm. 65, 1, p. 4-21.
- PHILLIPS, Howard; KILLINGRAY, David [ed.] (2003). *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19. New Perspectives*. Londres - Nova York: Routledge.

- PINILLA PÉREZ, Beatriz (2009). «Anàlisi de la influència de la grip “espanyola” a la ciutat de Barcelona (1918-1919)». *Gimbernat*, núm. 51, p. 201-217.
- PORRAS GALLO, M.ª Isabel (1997). *Un reto para la sociedad madrileña: la epidemia de gripe de 1918-19*. Madrid: Universidad Complutense.
- PORRAS GALLO, M.ª Isabel; RAMÍREZ ORTEGA, Mercedes. «Los efectos de la pandemia de 1918-19 en la lucha contra la gripe en España: el papel de los cambios de percepción del riesgo y la posterior creación de la OMS (1918-1969)». A: FERREIRA [coord.] (2020). *A gripe espanhola de 1918*, p. 13-34.
- POTTER, C. W. (2001). «A history of influenza», *Journal of Applied Microbiology*, núm. 91, p. 572-579.
- RELVAS, Eunice; RIJO, Delminda. «“A epidèmia reinante”. A pneumònica no concelho de Lisboa». A: Ferreira, A. [coord.] (2020). *A gripe espanhola de 1918*, p. 161-179.
- RIERA SOCASAU, Joan Carles; MIRALLES BACETE, Remei, i RIERA MIRALLES, Guillem (2018). «Epidèmia de grip del 1918 a la Vall d’Aran. Epidemiologia i aspectes socials». *Gimbernat*, núm. 70, p. 155-174.
- RODRÍGUEZ OCAÑA, Esteban. «La grip a Barcelona: un greu problema esporàdic de salut pública. Epidèmies de 1889-90 i 1918-19». A: Roca Rosell [coord.] (1991). *Cent anys de salut pública a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 131-156.
- ROHRBASSER, Jean-Marc [dir.] (2014). *Bouleversements démographiques de la Grande Guerre*. París: INED.
- SIMONSEN, Lone; CLARKE, Matthew J.; SCHONBERGER, Lawrence B.; ARDEN, Nancy H.; COX, Nancy J., i FUKUDA, Keiji (1998). «Pandemic versus Epidemic Influenza Mortality: A Pattern of Changing Age Distribution», *The Journal of Infectious Diseases*, núm. 178, 1, p. 53-60.
- SPINNEY, Laura (2018). *El jinete pálido. 1918: La epidemia que cambió el mundo*. Barcelona: Crítica.
- STATISTIQUE GÉNÉRALE DE LA FRANCE (1922). *Statistique du Mouvement de la population*. París.
- TALEB, Nassim Nicholas; CIRILLO, Pasquale (2020). «Tail Risk of Contagious Diseases». *Researchers. One*. <https://www.researchers.one/article/2020-03-17>.
- TASIS I MARCA, Rafael (1966). *Tres*. Barcelona: Club Editor.
- TATJER, Mercè. «Evolució demogràfica». A: SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume [dir.] (1995). *Història de Barcelona*. Vol. 7. *El segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Ajuntament de Barcelona, p. 71-122.

- TAUBENBERGER, Jeffery K.; MORENS, David M. (2006). «1918 Influenza: The Mother of All Pandemics». *Emerging Infectious Diseases*, núm. 12, 1, p. 15-22.
- TERMES, Josep; ABELLÓ, Teresa. «Conflictitat social i maneres de viure» A: SOBRE-QUÉS I CALLICÓ, Jaume [dir.] (1995). *Història de Barcelona*. Vol. 7. *El segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana - Ajuntament de Barcelona, p. 123-170.
- TRILLA, Antoni; TRILLA, Guillem i DAER, Carolyn (2008). «The 1918 “Spanish Flu” in Spain». *Clinical Infectious Diseases*, núm. 47, 5, p. 668-673.
- VALÉRIO, Nuno [coord.] (2001). *Estatísticas Históricas Portuguesas. I*. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.
- VALLIN, Jacques; MESLÉ, France (1988). *Les causes de décès en France de 1925 à 1978*. París: INED/PUF.
- VAN BAVEL, Jan; REHER, David S. (2013). «The Baby Boom and Its Causes: What We Know and What We Need to Know». *Population and Development Review*, núm. 39, 2, p. 257-288.
- VINET, Freddy (2018). *La grippe espagnole. 1918: la pire épidémie du siècle*. París: Éditions Vendémiaire.
- WARD I KOECK, Alan (2016). «Andorra i la grip de 1918». *Papers de Recerca Històrica*, núm. 8, p. 99-105.
- ZYLBERMAN, Patrick. «A holocaust in a holocaust. The Great War and the 1918 “Spanish” influenza epidemic in France. A: PHILLIPS, H.; KILLINGRAY, D. [ed.] (2003). *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19. New Perspectives*. Londres - Nova York: Routledge. p. 191-201.

ELS INICIS DEL CATALANISME A LLEIDA (1875-1903): APORTACIONS

Quintí CASALS BERGÉS¹

Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 26 de maig de 2020. Acceptat el 17 de juny de 2020

RESUM

En aquest article es presenta l'evolució del catalanisme a les terres de Lleida, principalment a la seva capital, Lleida, des de 1875 a 1903, amb l'aportació de nova documentació. En aquest període, el catalanisme lleidatà es va mantenir dins una esfera cultural i es manifestà a través de diverses associacions. En els paràgrafs següents analitzem l'evolució d'aquestes associacions i les activitats dels seus principals dirigents, fins al moment en què els plantejaments culturals no són ja suficients i es passa a l'acció política.

PARAULES CLAU

Catalanisme, Unió Catalanista, Lo Tranquil Taller, Associació Catalanista, Lliga Regionalista, federalisme.

The beginning of Catalan nationalism in Lleida (1875-1903): contributions

ABSTRACT

This article presents the evolution of Catalan nationalism in Lleida from 1875 to 1903. During this period, Catalan nationalism in Lleida remained

1. E-mail: quincorro@gmail.com

within the cultural sphere and manifested itself through various associations. In the following paragraphs we analyse the evolution of these associations and the actions carried out by their main leaders, up to the time when cultural approaches were no longer enough and political action was undertaken.

KEYWORDS

Catalan nationalism, Unió Catalanista, Lo Tranquil Taller, Associació Catalanista, Lliga Regionalista, federalism.

1. INTRODUCCIÓ

Després del fracàs de la Primera República (1873), es produí la reacció monàrquica que portà la Restauració dels Borbó al capdavant de la corona espanyola (1875). Davant una situació tremendament contrària, el republicanisme espanyol, unit fins a 1874 al voltant del Partit Republicà Democràtic Federal (PRDF) creat el 1868, va tardar a donar senyals de vida, i quan ho va fer va ser disgregat en diversos grups. El primer de tots a manifestar-se fou Emilio Castelar, que va crear el moderat Partit Demòcrata Possibilista (1876). En segon lloc, cap a 1879, Francesc Pi i Margall començà a reorganitzar el PRDF, del qual es van separar Estanislau Figueras, que va crear el Partit Federal Orgànic (1880), y Nicolás Salmerón, que va marxar primer a França per conspirar en una revolució republicana amb Ruiz Zorrilla i després, en tornar, va fundar el Partit Republicà Centralista (1887).²

Una olla de grills que, a la llarga, no va accontentar el grup federal català, que va liderar, almenys fins al juny de 1881, Valentí Almirall.³ L'estiu d'aquell any, una part important del republicanisme catalanista es va disgregar del PRDF

2. Sobre el republicanisme d'aquells, vegeu Àngel DUARTE (2013), *El republicanismo. Una pasión histórica*, Madrid, Cátedra. I per a Catalunya, Àngel DUARTE (2004), *Història del republicanisme a Catalunya*, Vic, Eumo; Francesc BONAMUSA, «Republicanisme i federalisme. Catalunya, 1830-1939», a Manuel CHUST [ed.] (2004), *Federalismo y cuestión federal en España*, Castelló, Universitat Jaume I, p. 91-114; i Pere GABRIEL (2007), *El catalanisme i la cultura federal. Història i política del republicanisme popular a Catalunya el segle XIX*, Reus, Fundació Josep Recasens.

3. *El Diluvio* (1 de maig de 1881), p. 10. Sobre Almirall, vegeu Josep PICH I MITJANA (2004), *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall i Llozer (1841-1904)*, Barcelona, Eumo Editorial.

i va renunciar a la teoria de Pacte Sinalagmàtic que proposava Pi i Margall per agrupar uns estats (regions espanyoles) en unió lliure i fraternal per formar una Espanya federal.⁴ Una part dels federals catalans, el grup d'Almirall, era catalanista, i va creure, almenys des de 1868 fins a 1881, que en el si del PRDF podia desenvolupar un projecte autonomista per a Catalunya.⁵ L'evolució política d'Almirall i el seu grup partia de la convicció que Catalunya necessitava un estatus polític propi que satisfés la seva natural particularitat, independentment del que pensessin la resta de les regions espanyoles.

El primer pas per deslligar-se del PRDF fou un escrit d'Almirall, publicat al *Diari Català* l'11 de setembre de 1880, en què apel·lava als diaris, entitats i persones influents del catalanisme perquè «és ja arribada l'hora de reunir als elements del nostre renaixement, que tan vigorós se mostra», per la qual cosa convocava «a tots los catalanistes al primer congrés, que tindrà lloc a Barcelona i s'inaugurarà el pròxim 9 de d'octubre».⁶ L'assemblea seria, segons les bases presentades, el punt de partida per a la constitució d'un Centre Catalanista aglutinador, que tingués veu pròpia a l'Estat, i vetllés per la defensa del dret civil català i fixés el camí del Renaixement cultural catalanista.

La proposta fou un èxit i el Primer Congrés Catalanista una realitat entre el 9 d'octubre i el 14 de novembre de 1880. L'assemblea reunida a Barcelona va comptar amb 3.000 congressistes de tot el país i de diverses tendències. Tal com s'havia proposat, en aquell primer congrés es va acordar crear una comissió defensora de la llengua catalana, una acadèmia de la llengua i una comissió de defensa del dret civil català, que creien amenaçats per l'uniformisme del govern central. Les conclusions del primer congrés i l'evolució cap al catalanisme

4. Vegeu Francesc PI I MARGALL (1877), *Las nacionalidades*, Madrid, Imprenta de Eduardo Martínez.

5. A Catalunya, a banda dels federals, durant el Sexenni Revolucionari (1868-1874) es constata l'aparició de la Jove Catalunya el 1870, fundada per Àngel Guimerà, Pere Aldavert i Martorell, Joaquim Riera i Bertran, Josep Roca i Roca, Lluís Domènech i Montaner, Francesc Matheu i Fornells, Josep Pella i Forgas, Ramon Picó i Campamar i Antoni Aulèstia i Pijoan. Aquest fou el primer grup obertament catalanista del país, que combinà el seu principal interès literari amb el polític, però que hagué de tancar portes quan es consumà la Restauració conservadora borbònica el 1875. Margalida TOMÀS (1992), *La Jove Catalunya*, Barcelona, La Magrana; Jordi LLORENS VILA, «El primer catalanisme independentista», *El Temps d'Història* (abril de 2005); i Carola DURÁN TORT (2006), *Pere Aldavert: una vida al servei de l'ideal*, Barcelona, Abadia de Montserrat, p. 21.

6. *Lo Catalanista* (18 d'octubre de 1880), p. 4-5.

d'Almirall van fer que trenqués definitivament amb Pi i Margall l'any següent, com hem dit, l'estiu de 1881. Alliberat del *pimargallisme*, va fundar i presidir el Centre Català el 1882, que inicialment pretenia ser interclassista i allunyat dels partits espanyolistes. Almirall volia agrupar allí només les forces catalanes compromeses amb la defensa política de la llengua, el dret civil, la divisió comarcal i el proteccionisme econòmic. Per desenvolupar aquest projecte es van crear nuclis propagandístics del catalanisme arreu del Principat, un dels quals fou, per poc temps, Lo Tranquil Taller de Lleida.

Consolidat el grup, l'any següent, entre el 20 i 27 de juny de 1883, el Centre va organitzar el segon Congrés Catalanista, en què es va explicitar la crítica al centralisme dels partits dinàstics; es va demanar la cooficialitat de la llengua catalana i, de nou, la conservació del dret català i el proteccionisme per a la indústria nacional. La primera gran acció del Centre Català va ser la redacció del conegut Memorial de Greuges de 1885, adreçat al rei Alfons XII, en què es reivindicava la descentralització administrativa i s'apel·lava al proteccionisme de la indústria catalana.

En aquest sentit, considerem que la culminació del nou pensament federal catalanista fou la publicació, el 1886, del llibre d'Almirall *Lo catalanisme*, en el qual exposava el nou corrent autonomista per a Catalunya, que no era separatista i es basava en la descentralització de l'Estat, el qual cedia part del seu poder a les regions desenvolupades naturalment al llarg de la història. El catalanisme d'Almirall es diferenciava del regionalisme burgès, perquè se centrava en la peculiaritat de Catalunya, independentment de la relació d'igualtat que tingués amb les altres regions, que era el que defensava el segon.

2. EL REPUBLICANISME A LLEIDA EN ELS PRIMERS ANYS DE LA RESTAURACIÓ

A Lleida, com a la resta de l'Estat, durant els primers anys de la Restauració borbònica es va imposar políticament el liberalisme conservador i centralista dels partits dinàstics (conservadors i liberals). Anteriorment, durant el Sexenni Democràtic (1868-1874), el catalanisme polític havia mostrat les seves primeres i tímides manifestacions a Lleida, canalitzant-se políticament a través del PRDF. Molts dels republicans lleidatans promogueren la creació de l'Ateneo Leridano el novembre de 1870, una de les institucions amb més carisma cultural en la Lleida del segle XIX. Presidit per l'advocat, diputat republicà el 1869 i

catedràtic d'història de l'institut Miquel Ferrer Garcés (Aitona, 1816 - Lleida, 1896), se subdividia en quatre seccions segons fos l'àmbit d'estudi al qual es prestava atenció.⁷

Tot i que els estatuts de l'Ateneo especificaven que no tenia un caràcter polític, era evident la implicació del federalisme i un incipient catalanisme de la institució, si s'observen els noms dels principals dirigents: Ferrer, Manuel Pereña Puente, Frederic Castells, Josep Sol Torrents o Marià Pérez Dalmau.

En l'únic número de la *Revista del Ateneo Leridano*, publicat l'abril de 1873, el soci Manuel Pereña i Puente feia una exhaustiva ressenya de les activitats que s'havien dut a terme des de la fundació del centre. Entre els discursos, conferències i lliçons, destacava l'aportació feta per Miquel Ferrer Garcés, que va presentar un treball, abans del gener de 1873, sota el títol «Orígenes de la nacionalidad catalana», que llamentosament ningú no ha localitzat encara i que podria aclarir moltes coses sobre els inicis de la Renaixença a Lleida i la seva implicació amb el federalisme.

En general, el Sexenni Revolucionari (1868-1875) consolidà el projecte cultural republicà a Lleida, el qual pretenia la recuperació nacional i cultural catalana. Els federals de Ferrer Garcés o Almirall identificaven, llavors, la nacionalitat catalana amb una identitat pròpia que s'inseria lliurement en una altra realitat supranacional espanyola, en igualtat de condicions i respectant totes les peculiaritats regionals. L'adveniment de la Primera República Espanyola (1873-1874) semblava albirar el triomf definitiu d'aquest projecte, però la reacció monàrquica posterior, que propicià la Restauració borbònica (1875-1931), feu fracassar el projecte republicà federal que a Lleida no era hegemònic només a nivell polític, sinó també en l'àmbit cultural.⁸

Tanmateix, a pesar de les circumstàncies polítiques i culturals contràries que es donaren durant els primers anys de la Restauració, a Lleida es va produir la recuperació del català parlat i escrit per la inèrcia que havia pres la cultura pròpia a les dècades anteriors.

Una de les entitats que li va donar impuls va ser la Sociedad Literaria y de Bellas Artes de Lleida, que naixia a primers de 1875 i substituïa l'anterior i

7. Sobre Miquel Ferrer vegeu Manuel LLADONOSA (2018), *Progrés i República: Miquel Ferrer i Garcés (1816-1896)*, Lleida, Pagès editors.

8. Quintí CASALS (2013), *Modernització i Renaixença a la Lleida del segle XIX*, Lleida, Pagès, p. 183-190.

actiu Ateneo Leridano del Sexenni Democràtic (1870-1874). La Sociedad es va instal·lar a l'antic convent de la Mercè, al carrer de Sant Antoni de Lleida, i fou controlada gairebé totalment pels mateixos socis, majoritàriament republicans i federalistes catalanistes, que havia tingut l'Ateneo. Aquesta nova institució publicà, primer, el *Cronicón Ilerdense* (1875) i després la seva continuació, la *Revista de Lérida* (1875-1879), dirigida la major part del temps per l'advocat republicà federal i catedràtic de literatura de l'Institut, Manuel Pereña Puente (Lleida, 1850 - Lleida, 1923). La Sociedad, a més, organitzava anualment des de 1877 un certamen científic, artístic i literari per la Festa Major de Lleida, cap a l'11 de maig, que premiava poesies en castellà i català, i que fins l'any 1882 fou un digne antecessor dels posteriors Jocs Florals de Lleida (Fig. 1).

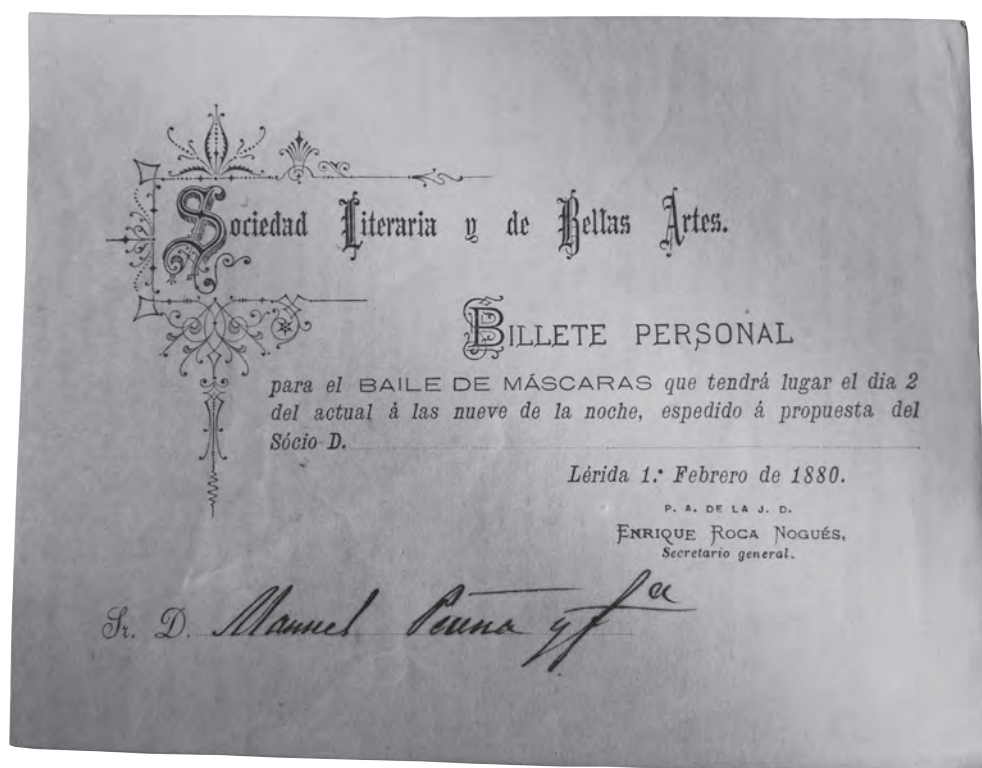

Figura 1: Invitació a un ball de màscares pel Carnaval de 1880 de la Sociedad Literaria y de Bellas Artes de Lleida. Font: Fons Manuel Pereña i Puente - Universitat de Lleida.

Així, per exemple, els premis que es van atorgar el 1878 foren una espiga de plata donada per la Diputació, una ploma de plata cedida per l'Ajuntament de Lleida, una planxa de plata donada per l'institut de secundària, una medalla de plata donada pel Casino Principal, una rosella de plata costejada per la redacció de la *Revista de Lérida*, una copa de plata donada per la Societat Lo Tranquil Taller i una banderola de plata cedida pel Casino de Artesanos.⁹

La Sociedad, com l'anterior Ateneo, va estar presidida de manera efectiva per Miquel Ferrer i Garcés, de 1875 a 1878 (de forma honorífica des de 1878 fins a 1882), per l'agent de negocis Manuel Sánchez García (Saragossa, ? – Lleida, 1882) de 1878 a 1880 i per l'impressor Josep Sol Torrents (Lleida, 1843-1923) de 1880 a 1882.¹⁰ Els tres presidents de la Sociedad foren homes de prestigi i diputats a corts: Ferrer el 1854 i el 1869; Sánchez el 1872 i Sol Torrents el 1905; a més, aquest darrer havia estat alcalde de Lleida durant la Primera República (1873). La Sociedad es va dividir en diverses seccions: científicoliterària, dramàtica, lírica i literària, les quals comptaren amb les seves juntes directives respectives. En el moment culminant de la seva existència, que fou l'any 1879, va elaborar uns estatuts de govern intern.¹¹

Tenim constància de la seva existència, així com de la celebració del seu certamen literari fins al maig de 1882, i sabem que la convocatòria de premis era variada i no solament religiosa com els promoguts per la carlina Acadèmia Mariana, fundada el 1862.¹² Habitualment, en aquells certàmens es premiaven poesies històriques de relleu relatives a Lleida. A tall d'exemple, en el segon certamen (1878) fou distingida la poesia «Lo Martre de la Independència Ilergeta», de Josep Pleyan de Porta, amb el primer accèssit del Lliri de plata.¹³ L'any següent, en el tercer certamen celebrat el maig de 1879, fou premiat el metge

9. *La Academia: revista de cultura hispano portuguesa, latino-americana*, núm. 15 (23 d'abril de 1878), p. 13.

10. *La Mañana* (29 de maig de 1880), p. 1.

11. Fons Sol-Torres (DdL), *Estatutos para los certámenes de la Sociedad Literaria y de Bellas Artes de Lérida: aprobados en junta general celebrada el 8 de junio de 1879*, Lleida, 1879; i *Reseña general de los trabajos realizados por la sección dramática de la Sociedad Literaria y de Bellas Artes de Lérida considerada en sí y en sus relaciones con las demás secciones de la misma desde su fundación hasta el día 13 de enero de 1879* (1879), Lleida, Establecimiento Tip. de L. Corominas.

12. Quintí CASALS (2017), «La Renaixença, motor de la modernitat a Lleida», *Anuari Verdguer*, núm. 25, p. 17-53.

13. Publicada a *Garlanda Poètica Ilerdanesa*, Lleida, Josep Sol Torrents, 1882, p. 31-38.

i poeta Lluís Roca i Florejachs amb el ram de llorer de plata amb les armes de Lleida, que era com el primer premi, per l'oda «Lleida Reconquerida»; mentre Josep Pleyan obtenia l'únic accèssit al ram de lliris per la seva poesia «La presa de Lleyda».¹⁴ L'any següent, 1880, s'emportava el pensament de plata i or Maria Josep Massanés per la seva poesia «Grats Records»; mentre Josep Pleyan de Porta guanyava el primer premi i el primer accèssit al ram de lliris de plata, ofert pel metge Lluís Roca, per les poesies «En Baget» i «Lo Sagrament dels Lleydatans», respectivament, ambientades ambdues en l'aixecament lleidatà contra el francès el 1808.¹⁵

La Sociedad Literaria de Bellas Artes també tenia una secció dramàtica, que representava obres de teatre i feia sessions rapsodes de poesia.¹⁶ En definitiva, considerem que aquella Sociedad Literaria fou primordial en la promoció del català i la cultura del país fins que cessà en les seves activitats el 1882.

Paral·lelament, des de començaments de la dècada de 1880 s'havia produït una progressiva normalització de l'edició d'obres literàries en català a Lleida. Així, la versió definitiva de «Glòries de Lleida» de Roca i Florejachs apareixia per primer cop escrita en català el 1882, dins la *Garlanda Poètica Ilerdanesa*, editada per Josep Pleyan de Porta.¹⁷ Aquesta obra coral recollia, també, alguns dels premis atorgats als Jocs Florals de la Sociedad Literaria de Bellas Artes de Lleida entre 1878 i 1880 i altres poesies sobre Lleida. Entre els autors de la garlanda trobem Maria Josepa Massanés, Àngel Guimerà, Frederic Soler (Pitarra), Francesc Ubach, Lluís Roca i Josep Pleyan de Porta, que oferien un primer conjunt de relats sobre Lleida en versió poètica, i que probablement hauria de ser considerada la primera gran obra lleidatana de la Renaixença a Lleida. Quant a la premsa, el 1883 engegava la seva relació amb el català amb la publicació de

14. Publicades a *Garlanda Poètica Ilerdanesa*, Lleida, Josep Sol Torrents, 1882, p. 73-76 i 57-62.

15. Publicades a *Garlanda Poètica Ilerdanesa*, Lleida, Josep Sol Torrents, 1882, p. 135-144 i 159-166.

16. *Reseña general de los trabajos realizados por la sección dramática de la Sociedad Literaria y de Bellas Artes de Lérida considerada en sí y en sus relaciones con las demás secciones de la misma desde su fundación hasta el día 13 de enero de 1879* (1879), Lleida, Sociedad Literaria y de Bellas Artes de Lérida. Sección dramática.

17. *Garlanda: poètica ilerdanesa / composta per Maria Josepha Massanés de Gonzalez ... [et al.]; publicada per Joseph Pleyan de Porta; e il·lustrada ab los retrats dels autors y fotograbats fets de dibuixos a la ploma per Joan Serra y Pausas* (1881), Lleida, Josep Sol.

Lo Garbell, dirigit pel metge republicà Camil Castells Ballespí, el primer rotatiu editat íntegrament en llengua catalana del segle XIX a Lleida. Per tant, es pot concloure que en la dècada de 1880 començà el procés de normalització en l'ús de la llengua catalana a Lleida.

3. LO TRANQUIL TALLER: LA PRIMERA ENTITAT CATALANISTA

També en l'últim quart del segle XIX, concretament a mitjan 1877, inaugurava la seva activitat Lo Tranquil Taller, una societat lleidatana, poc coneguda, que va tenir un caràcter clarament catalanista i volia promoure l'art i els oficis en la classe treballadora. La societat es va situar en un edifici-magatzem a la rambla de Cabrinety, davant el carrer de la Trinitat, al començament de l'avui anomenada rambla de Ferran: «El edificio que hoy ocupa es de nueva y sólida construcción y propio de las Sras. Doña Antonia Rosinach, viuda de Rabasa, y Dª Carmen Domingo, viuda de Brés.— En la planta baja, destinada à Salón de reuniones en su mayor extensión, se contienen además la guardarropía y tocador para señoras.— En el piso principal se establecen varios obradores y talleres, Sala para Juntas, Secretaría, Archivo, Biblioteca y un salón donde se servirán algunos refrescos los días de reunión ó baile, destinándose el segundo piso á almacenes».¹⁸ Al seu costat hi havia la fàbrica de licors de Joaquim Lamolla, que també regentava una taverna amb billars.

És probable que per la situació de la seva seu, en una nau de treball desocupada, i la dedicació dels socis a activitats artístiques, intel·lectuals i d'investigació laboral, s'atorgués el nom de Tranquil Taller a la societat, malgrat que cap document consultat ho precisa.

Segons informaven Carme Torres i Romà Sol, l'any del centenari de la seva fundació (segons la seva equivocada opinió es produí el 1878), «El Tranquil Taller desenvolupà una tasca a mig camí entre el lleure i la cultura, tot proposant-se “facilitar el estudio del arte y fomentar su conocimiento en nuestra Ciudad”. Inicià les seves activitats quan les festes de Carnaval organitzant la cavalcada de rebuda de S. M. Carnestoltes (1878). “Destacó —diu la premsa— los nuevos

18. *Revista de Lérida*, núm. 6 (10 de febrer de 1878), p. 46-48.

gigantes contruidos por el Tranquil Taller, y los bailes populares de cabezudos, bastonets i moxiganga que alcanzaron una gran ovación en toda la ciudad”». ¹⁹

Tanmateix, tal com han documentat Sandro Machetti i Esther Martí, Lo Tranquil Taller ja tenia una notable presència en la paraescenografia lleidatana (escenografia no teatral) des de 1877, en participar en la decoració de diversos espais públics, sobretot a les festes locals (processons, cavalcades o concerts). ²⁰ També constaten la mort sobtada del seu primer vicepresident, Joan Reñé Romeu, l'11 d'octubre de 1877. ²¹ Amb tot, la seva incidència en la vida cultural de la ciutat, com els mateixos autors apunten, fou molt superior. Així, Lo Tranquil Taller de Lleida estava en la línia dels ateneus fundats arreu del país durant els primers anys de la Restauració. Segons informava el diari *La Mañana* el 5 de novembre de 1879, s'havia fundat a Terrassa l'Ateneo Libre el 19 d'octubre: «La fundación de este Ateneo, solo tiene el noble fin de difundir la ilustración entre la clase obrera, a imitación de la Sociedad el Centro de Lectura de Reus, el Tranquil Taller de Lérida, el Centro Artístico de Olot, los Ateneos de Igualada, Tarragona, Gerona, Sans, Vic y otras muchas poblaciones de Cataluña». ²²

L'any següent, al maig-juny de 1879, segons informava el *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, Lo Tranquil Taller tenia previst organitzar «una exposición de productos industriales, agrícolas y comerciales del país, que tendrá el carácter de permanente, pudiendo cada expositor tener los suyos espuestos gratuitamente durante 30 días». ²³ Tanmateix, segons el *Diari Català*, dirigit per Almirall, l'associació va haver de suspendre la inauguració de l'exposició, prevista per a la Festa Major de Maig, concretament el dia 11, i la va posposar fins al 24 de juny, dia de Sant Joan. ²⁴

Finalment, tal com posava de manifest el metge Frederic Castells Ballespi (Lleida, 1851 - Tona, 1897), primer, i probablement, únic president de la entitat, ²⁵

19. Romà SOL; Carme TORRES, «Lo Tranquil-Taller», *La Mañana* (10 de febrer de 1990), p. 2.

20. Sandro MACHETTI (1995), *El pre-cinema a Lleida (Cultura i espectacles pre-cinematogràfics i el seu públic entre 1845 i 1896)*, Lleida, Pagès editors, p. 143-147; i Esther MARTÍ, *L'art i la vida artística a les terres de Lleida, 1875-1936. Lectura sistèmica d'una perifèria*, tesi doctoral, Universitat de Lleida (18 de desembre de 2015), p. 274-279.

21. *Revista de Lérida*, núm. 41 (21 d'octubre de 1877), p. 328.

22. *La Mañana* (5 de novembre de 1879), p. 1.

23. *Diario Oficial de Avisos de Madrid* (24 de maig de 1879), p. 3; i *La Iberia* (24 de maig de 1879), p. 3.

24. *Diari Català* (20 de maig de 1879), p. 5.

25. *La Unión* (14 d'octubre de 1879), p. 3.

la societat, que era «protectora de los adelantos materiales, la cual con un celo y perseverancia que habla muy alto en su favor, ha logrado reunir en su seno cuantos elementos encierra aquella población, favorables a los intereses del progreso y del Trabajo». La mostra es presentà a la nau que tenia la societat a la rambla de Cabrinety. La *Ilustración Española y Americana* lloava la iniciativa i publicava un gravat de la mostra realitzat pel reconegut artista barceloní Josep Lluís Pellicer i Fené (1842-1901). Manuel Bosch, corresponsal de la *Ilustración* afirmava que «no hace mucho que, con el título de Tranquil-Taller, se estableció en la culta ciudad de Lérida una Sociedad protectora de los adelantos materiales, la cual, con un celo y perseverancia que habla muy alto en su favor, ha logrado reunir en su seno cuantos elementos encierra aquella población, favorables á los intereses del progreso y del trabajo, sin distinción de clases ni opiniones».²⁶ Unes planes més endavant, la *Ilustración* tornava a lloar la tasca de la nova associació: «Dignos son de vivos elogios, esfuerzos tan laudables en pro del espíritu de asociación y de la noble causa del trabajo como el que acaba de realizar la del Tranquil-Taller de Lérida, cuyo ejemplo nos sería grato ver imitado en todos los demás centros que, por su importancia fabril, comercial ó agrícola, están interesados en la creación de sociedades con análogos fines».²⁷ En l'exposició es van mostrar productes agraris de la terra, però també altres treballs d'indústries varies i diverses mostres tipogràfiques de la ciutat²⁸ (Fig. 2).

Aquesta fou la primera exposició de caire industrial i comercial que es feia a Lleida. En la mostra, un jurat presidit pel poeta Lluís Roca i Florejachs va atorgar uns premis que foren lliurats el 8 de setembre de 1879 en una lluïda sessió que comptà amb un concert dels músics de la societat dirigits pel senyor Manuel Herrera, president de la secció musical de Lo Tranquil Taller, que comptava amb el lletraferit local Salvador Revés, com a secretari, i una secció de guitarres i bandúrries que acompanyava els cantaires.

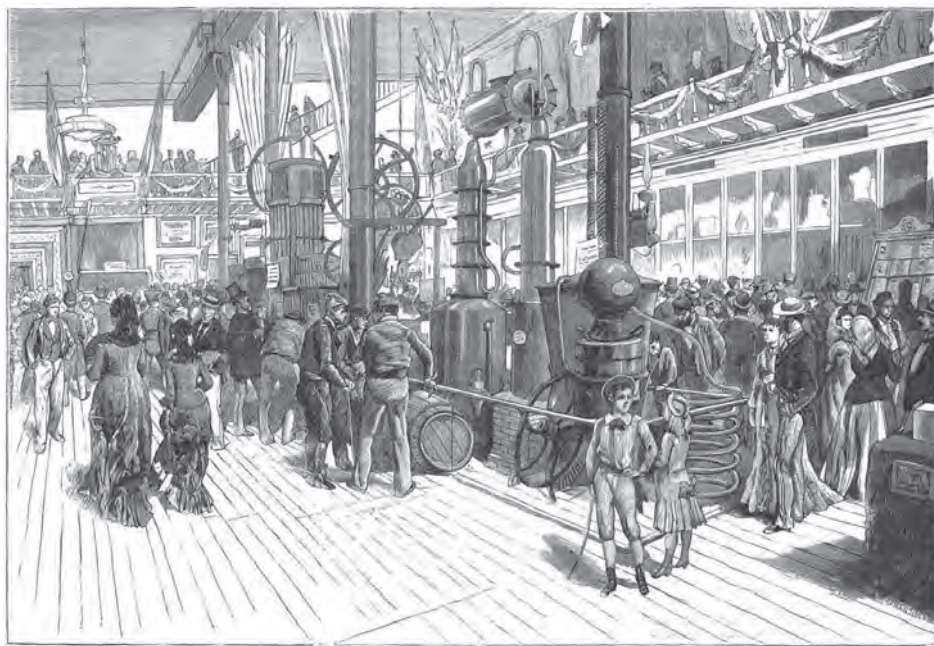
El corresponsal del *Diari Català* conclouia: «Content pot estar lo Tranquil Taller ab sa obra tant ben comensada y millor acabada».²⁹ Poc després, el 28 de setembre de 1879, es va organitzar, conjuntament amb la Sociedad Literaria de Bellas

26. *La Ilustración Española y Americana*, núm. 33 (30 d'agost de 1879), p. 142.

27. *La Ilustración Española y Americana*, núm. 33 (30 d'agost de 1879), p. 149.

28. *Diari Català*, núm. 80 (21 de juliol de 1879), p. 2.

29. *Lo Tibidabo*, núm. 22 (16 d'agost de 1879), 16.08.1879, p. 3; *Diari Català* (13 de setembre de 1879), p. 5.

LÉRIDA.—EXPOSICION INDUSTRIAL Y AGRÍCOLA, CELEBRADA POR LA SOCIEDAD «TRANQUIL-TALLER».

Figura 2: Il·lustració de l'exposició industrial i agrícola celebrada a Lo Tranquil Taller (autor: Pellicer). Font: *La Ilustración Española y Americana*, 30 d'agost de 1879, p. 149.

Artes de Lérida, amb la qual mantenia uns llaços d'amistat molt estrets i de la qual era soci també Frederic Castells, la resolució del certamen literari que aquesta havia convocat per al maig i no s'havia pogut celebrar.³⁰

En aquesta línia de col·laboració entre ambdues societats, l'any següent, el 12 de maig de 1880, el Taller va donar una copa de plata en el certamen organitzat per la Sociedad Literaria, «referente al establecimiento de una Escuela de Artes y Oficios en Lérida medios para su sostenimiento».³¹ El lliurament de premis es va fer, com era habitual, per la Festa Major de Lleida, l'11 de maig. Aquell mateix dia, a la tarda i a la nit es van celebrar balls en el saló del Tranquil Taller i del Casino d'Artesans.³²

30. *Diari Català* (2 d'octubre de 1879), p. 5; i *La Mañana: diario político*, núm. 1125 (10 d'octubre de 1879), p. 1.

31. *Crónica de Cataluña* (24 de gener de 1880), p. 3.

32. *Diari Català* (12 de maig de 1879), p. 5.

Dos anys després, el febrer de 1881, inaugurava els seus assajos la coral El Taller Ilerdense, sorgida en el si de lo Tranquil Taller.³³ A banda d'animades festes, la societat també va promoure un cicle de conferències, l'abril de 1881, amb destacats republicans del moment com Manuel Pereña Puente, Camil Castells (també metge i germà de Frederic, sobre la prostitució des d'un punt de vista mèdic), Francesc Malet (història del periodisme), Josep Sol Torrents o Josep Maria Vallès i Ribot (sobre l'ensenyament de la classe treballadora), a més d'un concert de l'Orfeón Ilerdense en benefici del poble de Puigcercós, que havia patit un esfondrament geogràfic.³⁴

La direcció del Tranquil Taller va estar encapçalada per Frederic Castells fins al maig de 1881, data en la qual es va traslladar a Barcelona. Per acomiadar-lo, l'Orfeón Ilerdense li va dedicar una serenata, la nit del 12 de maig de 1881: «Per sa acertada direcció que habían fet d'aquell lo centro mes artístich y mes lluhit de Lleyda».³⁵

Dos dies després, el dissabte 14 de juliol, Castells va donar una conferència sobre catalanisme al centre, la ressenya de la qual ens pot il·lustrar sobre el seu pensament. Així, segons el corresponsal del *Diari Català*:

La concurrència fou principalment d'artesants, per quin motiu exposà algunas interessants consideracions sobre'ls progressos de la clase obrera permeten-se atinats consells á la mateixa al objecte de apartar-los de tota absorció que deprimís son modo de ser y obrar individual. Realzar sa pròpia personalitat per los medis que ja posa en pràctica com un son lo perfeccionament de son treball y la cultura de sa intel·ligència, y aspirar á sa regeneració per medi de la llibertat, es lo canal que'l orador senyala al obrer per arribar á sa emancipació completa aixís en lo terreno material com en lo moral. S'estengué en demostrar que'l dia en que la llibertat, igualtat y la fraternitat consideradas científicament, obtinguin son triunfo definitiu sobre la terra, la humanitat serà dioxosa y hauran conseguit lo grau de perfecció mes complert».

33. *Diari Català* (5 de febrer de 1881), p. 3.

34. *Diari Català* (7 d'abril de 1881), p. 4; (10 d'abril de 1881), p. 4; (13 d'abril de 1881), p. 4; (22 d'abril de 1881), p. 4; (20 de maig de 1881), p. 3.

35. *Diari Català*, núm. 637 (14 de maig de 1881), p. 4.

Entrà luego en lo fondo del tema proposat, exposant en la cura de sa peronació los caràcters distintius del Catalanisme, ses progresos y tendèncias á millorar las condicions d'una regió tant important com Catalunya y desfent los núvols que tractan d'amontegar sobre'l catalanisme tots quants veuen ab enveja un moviment tan profitós. Després d'enumerar brillantment la cultura y las glòrias de la nostra terra, terminà sa peronació, que fou premiada ab nutrits aplausos.³⁶

En conseqüència, la ideologia de Castells anava en la línia democràtica d'inclusió de la classe treballadora i de reivindicació de drets individuals i col·lectius a través del catalanisme. Per això, Lo Tranquil Taller es va implicar tant en el progrés de la classe treballadora com del catalanisme i va instal·lar, l'1 de setembre de 1879, una bústia del *Diari Català* (1879-1881), dirigit per Valentí Almirall, on es podien dipositar cartes i butlletes de subscripció.³⁷

L'any següent (1880), Frederic Castells va participar en el Primer Congrés Catalanista, celebrat el 9 d'octubre, en representació de Lo Tranquil Taller, de manera que va implicar la institució en la Renaixença del país.³⁸ També va acollir Valentí Almirall, el 29 d'octubre de 1880, en la visita que va fer en el seu pas entre Balaguer i Barcelona. Poc després, en un article publicat al diari *Lo Catalanista*, Almirall explicava que «Lo Tranquil Taller, que és sens dubte l'associació més activa de la província puix que els joves que en gran part lo formen han portat a execució una pila de pensaments transcendents. Lo Tranquil Taller és una institució molt distinta de lo que indica lo seu títol».³⁹

Tot i l'incipient catalanisme que van mostrar aquest grup de republicans, almenys fins al maig de 1881 es van mantenir, com Almirall, en el si del Partit Republicà Democràtic Federal (PRDF) dirigit per Francesc Pi i Margall. Així, en la primera participació electoral republicana de la Restauració, esdevinguda a les eleccions municipals del maig de 1881, la candidatura presentada pel PRDF a Barcelona anava signava per Valentí Almirall com a president del Comitè Democràtic Federalista de Barcelona i Josep Maria Vallès i Ribot com a vicepresident, els líders de les dues tendències del partit a Catalunya, la catalanista i

36. *Diari Català*, núm. 639 (16 de maig de 1881), p. 2.

37. *Diari Català* (1 de setembre de 1879), p. 1.

38. *Lo Catalanista* (18 d'octubre de 1880), p. 6.

39. *Lo Catalanista*, núm. 16 (31 d'octubre de 1880), p. 120.

la pactista federalista. Entre els candidats hi havia republicans catalanistes com Conrad Roure (advocat), Frederic Castells, Rossend Arús Arderiu (escriptor), Frederic Soler (autor dramàtic) i Jaume Pi i Sunyer, metge; així com altres estricteament federals com Carlos Castroverde, catedràtic, o Marià Sans, hisendat.⁴⁰

Però com hem vist, el grup catalanista dels federals catalans havia fet els primers passos per emancipar-se en els anys previs. A Lleida, el dia de la visita d'Almirall el 1879, fou rebut per Frederic Castells i Ballespí, Frederic Renyé i Francesc Malet, tots tres participants en l'esmentat primer Congrés Catalanista de 1880. Amb tot i amb això, en els darrers dies de la permanència dels federals catalanistes en el PRDF, Lo Tranquil Taller va participar en la rebuda de Francesc Pi i Margall a Lleida, el 22 de maig de 1881, de pas entre Madrid i Barcelona, on havia de fer un gran míting amb Almirall al Circo Ecuestre, que, curiosament, segons el mateix Almirall, va significar la seva ruptura —tot i que no ho va dir per carta fins al juliol.⁴¹ Aquell dia, Lo Tranquil Taller va cedir la seva coral perquè cantés fora del restaurant de l'estació, mentre Pi i Margall dinava, en la parada habitual que feia el ferrocarril que cobria aquesta línia.⁴²

Pocs dies després, el 7 de juny, Pi i Margall va venir expressament a Lleida, on va romandre dos dies. Aquell dia va impartir una conferència en la sala d'actes de Lo Tranquil Taller, i, posteriorment, va presidir un banquet al seu magatzem, amb 200 coberts i l'assistència de representants de 47 comitès republicans de Lleida. La trobada va finalitzar amb un ball, en una jornada republicana molt lluïda, que indicava uns llaços *fraternals* entre el republicanisme federal d'Almirall i Pi, que el mes següent es trencarien.⁴³ D'una altra banda, aquell any, probablement, fou el de major esplendor de la societat, ja que per Sant Joan i per Sant Pere va organitzar dos espectaculars balls als Camps Elisis de Lleida. La seva banda va tocar a la glorieta circular del parc, convenientment engalanada, com els jardins adjacents.⁴⁴ Tal com constatava el corresponsal de la *Revista de Lérida*: «Los bailes del “Tranquil-Taller” se ven siempre favorecidos por más numerosa y escogida concurrencia, y que son los únicos que han tenido hasta hoy el privilegio entre nosotros de que en ellos se vean confundidas en armónico consorcio todas las clases de nuestra

40. *El Diluvio* (1 de maig de 1881), p. 10.

41. *La Vanguardia* (30 de juliol de 1880), p. 6-7.

42. *Diari Català* (22 de maig de 1881), p. 3; i *Mundo Moderno* (24 de juliol de 1881), p. 1.

43. *Diari Català* (7 de juny de 1881), p. 3.

44. *Diari Català* (16 de juny de 1881), p. 4; i (23 juny de 1881), p. 4.

sociedad. En efecto; lo mismo en las reuniones que ha celebrado en los Campos que en la que tuvo lugar en el nuevo local, lucieron allí sus atractivos de elegante señorita al lado de la graciosa artesana, rivalizando en belleza y donosura».⁴⁵

Segons el corresponsal del *Diari Català*, el Tranquil Taller era «un centro que, encara que no té caràcter oficial, crech que servirà de molt pera unir los moltíssims elements que fins avuy vagaban dispersos, entre'ls que poden dir-se demòcratas històrichs, verdaderament autonomistes».⁴⁶

Tot i els presagis d'aquell periodista, com va succeir amb la Sociedad Literaria de Bellas Artes, perdem el seu rastre el 1882, tot i que aquell any encara apareixien les dues associacions en l'*Anuario del Comercio, de la Industria, de la Magistratura y de la Administración*, publicat a començaments de 1882.⁴⁷

En aquest sentit, intuïm que el final de Lo Tranquil Taller degué ser sobtat, probablement lligat a la partença de Frederic Castells a Barcelona. D'aquesta manera, a finals d'abril de 1882 el diari *El Diluvio*, que també es venia a les instal·lacions de la societat i era de tarannà republicà federal, informava que en l'edició de 1882 del certamen literari de la Sociedad Artística y Literaria de Bellas Artes de Lleida, prevista per al maig de 1882, es donaria «una copa, de plata y oro, dádiva del extinguido "Tranquil-Taller" al autor de la mejor trabajo referente al establecimiento de una Escuela de Artes y Oficios en Lérida, y medios para su sostenimiento».⁴⁸ En conseqüència, si fem cas de la notícia publicada a *El Diluvio*, la societat va desaparèixer de forma imprevista durant els primers mesos de 1882, ja que en principi tenia previst fer una donació per a un premi atorgat en aquell certamen.

Confirmant la nostra suposició, constatem que la seva pista es perd a partir de llavors en la premsa, ja que no hem localitzat cap més notícia referent a l'activitat d'aquesta pionera societat catalanista i de formació no reglada per a la classe treballadora de Lleida. El final sobtat de Lo Tranquil Taller i de la Sociedad Literaria de Bellas Artes de Lleida el mateix any 1882, ambdues de tarannà republicà i que en els anys precedents havien mostrat una vitalitat encomiable, sembla de dubtes i de foscor la causa de la seva desaparició.

45. *Revista de Lérida*, núm. 8 (24 de febrer de 1878), p. 63-64.

46. *Diari Català* (12 de març de 1881), p. 6.

47. *Anuario del Comercio, de la Industria, de la Magistratura y de la Administración* (1882), p. 1065.

48. *El Diluvio* (29 d'abril de 1882), p. 10.

4. L'ASSOCIACIÓ CATALANISTA. MAIG DE 1878

Per donar sortida civil a l'embranchida catalanista dels primers anys de la Restauració, van aparèixer unes altres dues institucions promogudes per l'advocat Frederic Renyé i Viladot (Lleida, 1849-1903). Primer, el maig de 1878, fundava amb un grup de catalanistes l'Associació Catalanista de Lleida. Tal com recollia la *Revista de Girona*, «acaba de constituirse definitivamente en Lérida una Asociación Catalanista cuya Junta Directiva la forman los Sres. siguientes: D. Federico Renyé Viladot, Presidente; D. Federico Castells Ballespí, Vicepresidente; D. José Pleyan de Porta, Vocal Secretario; D. Ramon Maria Vicens Roca, Vocal Depositario y (el procurador) D. José M.ª Tarragó Corselles, Vocal Contador». ⁴⁹ En segon lloc, el mateix Renyé, amb el fidel Josep Pleyan de Porta, va fundar l'Associació Excursionista Ilerdanesa (1884-1891), precedent del Centre Excursionista de Lleida actual, que va fundar, entre d'altres, l'arxiver Enric Arderiu en 1906.

A partir d'aquest moment, i després de la marxa de Castells a Barcelona el 1881, Frederic Renyé es converteix en l'autèntica ànima del catalanisme lleidatà fins a 1900; almenys és el que mostra major continuïtat, tant en la vessant cultural com la política. Així, el 1878 es donava a conèixer literàriament amb les seves *Odes d'Anacreont*, traducció directa al català de l'obra grega; a més de col·laborar en la premsa catalana, publicant diversos treballs en prosa i vers en les revistes *Lo Gay Saber*, *La Renaixensa* i *La Il·lustració Catalana*.

Dos anys després publicava a Lleida, amb Pleyan de Porta, que fou el seu principal col·laborador, l'*Àlbum històric monumental pintoresch de Lleyda y sa província* (1880), que imitava les obres publicades en fascicles a Europa per exaltar el patrimoni monumental dels seus pobles i ciutats. Aquest àlbum fou editat entre 1880 i 1883, i il·lustrat amb quaranta-quatre heliografies (un tipus de fotografia amb major exposició) de monuments i paisatges lleidatans, comentades per diversos escriptors de prestigi. ⁵⁰

En la seva vessant jurídica, Renyé i Viladot va destacar com a expert de la legislació foral catalana. Així, va participar, el 1880 a Barcelona, en el Congrés Català de Jurisconsults en representació del Col·legi d'Advocats de Lleida. En aquella reunió es van prendre en consideració algunes de les seves propostes en la

49. *Revista de Gerona* (1 de juny de 1878), p. 286.

50. JOSEP PLEYAN DE PORTA; FEDERIC RENYÉ Y VILADOT (1880), *Àlbum històric, pintoresch y monumental de Lleyda y sa província*, Lleida, Estampa de Joseph Sol Torrens, 416 pàgines.

redacció de conclusions. A més, dos anys després (1882), va promoure una *Exposición elevada a las Cortes en ruego de que no se altere la legislación civil de Cataluña*, amb Antonio Calderón, que fou defensada al Congrés pel progressista comte de Torregrossa, Jaume Nuet i Minguell.⁵¹ Als Jocs Florals de Barcelona fou membre del jurat el 1894, i l'any següent (1895) fou premiat amb el segon accèssit de l'englantina d'or per la seva composició poètica *Lo cabaler, costums que quedan*, inspirada en els usos familiars ancestrals catalans.⁵²

Amb tot i amb això, si fem cas d'un editorial de *La Comarca de Lleida* de 1900, l'Associació Catalanista devia suspendre les seves activitats també cap a 1882, per a reprendre-les el 1894. Així, segons deia aquell diari: «A principis de l'any 1899 figurava tan sols en l'inventari del catalanisme de Lleyda una "Associació Catalanista" que venia funcionant des de 1894 y que desperta en aquesta població ab los Jochs Florals, que anyalment ha vingut organisant, l'esperit catalanista de la comarca sicorina y especialment l'amor à la llengua, à la literatura y à la historia de Catalunya: Associació modestíssima, però fructífera y brillant en resultats positius, no ja pera la literatura, sinó pera la política catalanista».⁵³

Per tant, a Ponent tothom tenia molt clar que la fundació dels Jocs Florals de Lleida el 1895, a través de l'Associació Catalanista de Lleida, fou l'inici del seu definitiu relleu cultural catalanista. Els Jocs, que es van mantenir fins a 1923, tot just va començar la Dictadura de Primo de Rivera, foren, segons Gerard Malet, els segons en importància de Catalunya. Pel certamen lleidatà van desfilar com a presidents mantenidors molts dels més destacats poetes catalans del moment com Àngel Guimerà, convidat per a la primera edició de 1895, Víctor Balaguer el 1897, mossèn Cinto Verdaguer el 1901, Narcís Oller el 1904, Joan Maragall el 1907, Joan Alcover el 1912, Josep Carner el 1914 o Pompeu Fabra el 1915.

El màxim premi del certamen era la Flor Natural, que fou guanyada en edicions successives per alguns dels millors poetes catalans, com ara Magí Morera

51. *Exposición elevada a las Cortes; por Federico Renyé y Viladot y Antonio Calderón [...] en ruego de que no se altere la legislación civil de Cataluña; y presentada al Congreso de los Diputados por el Excmo. Conde de Torregrossa el día 11 de junio* (1882), Lleida, Imprenta y Estereotipia de José Sol Torrents.

52. Frederic RENYÉ (1895), «Lo cabaler», *Jochs Florals de Barcelona*, Barcelona, p. 81-88. En línia, Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (Arca): https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1342859 (consulta 17 de juny de 2020).

53. *La Comarca de Lleida*, núm. 46 (3 de març de 1901), p. 1.

i Galícia el 1896, Francesc Ubach i Vinyeta el 1897, Jaume Novellas de Molins els anys 1898 i 1899, Agustí Calvet el 1907, mossèn Anton Navarro el 1901 i el 1910 o Josep Estadella i Arnó el 1904 i el 1915. En definitiva, considerem que l'organització regular d'aquest certamen va culminar el procés de la Renaixença a Lleida, al mateix temps que la presència de les personalitats culturals catalanes més destacades del moment fou una eina vital de difusió del catalanisme.⁵⁴

Quant a la ideologia de Renyé, direm que fou un catalanista conservador, que s'alineà políticament amb la Unió Catalanista. A Lleida fou regidor de l'Ajuntament i primer alcalde *catalanista* des de l'1 de juny fins a l'octubre de 1890.⁵⁵ El 1888 acudí a presentar a la reina regent el missatge per reclamar les aspiracions autonòmiques del grup conservador del catalanisme i el 1892 assistí a l'Assemblea de Manresa, on va col·laborar en la redacció de les cèlebres Bases. Durant els anys 1899 i 1900, ja com a jutge municipal de Lleida, fou vocal permanent de la Unió Catalanista. A Lleida, des de l'Associació Catalanista continuà impulsant culturalment el moviment fins a 1903, ajudat per Enric Arderiu i Valls. Per donar sortida a les seves idees, el 1899 van fundar el setmanari *La Veu del Segre*, regionalista, i més tard *La Comarca de Lleyda*, catalanista.

5. L'EXPLOSIÓ DEL CATALANISME EN INICIAR-SE EL SEGLE XX

Sens dubte, la figura de Renyé es bàsica per enllaçar el catalanisme lleidatà de l'últim quart del segle XIX amb la nova generació dels inicis del segle XX. Efectivament, després de la doble pèrdua associativa a Lleida de la Sociedad Literaria i Lo Tranquil Taller, l'Associació Catalanista de Frederic Renyé va fer de pont fins a l'explosió definitiva del catalanisme cap a 1900. Això va fer que, fins i tot, com descrivia Valeri Serra i Boldú el 1933, el catalanisme lleidatà del segle XX *oblidés* l'existència de Lo Tranquil Taller, com a precursor del catalanisme a Ponent:

54. Vegeu, per al tema que ens ocupa, Gerard MALET (2009), *Els Jocs Florals de Lleida 1895-1923. Discursos i materials*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 9 i sq.

55. *La Correspondencia de España: diario universal de noticias*, núm. 11746 (2 de juny de 1890), p. 1.

He vist els començaments del catalanisme a les terres de Lleida. He conegut els precursors, bona gent a carta cabal; eren tan pocs que es podien comptar amb els dits, entre ells, Frederic Renyé i Viladot, instauradors a Lleida dels Jocs Florals —el proselitisme del qual feu que ben aviat es veiés enrotllat de l'Enric Arderiu, Joan Bergós, Manuel Espluga i Enric, Manuel Roger de Llúria, Salvadoret Rebés, per a no citar sinó la gent que avui en diríem vella.⁵⁶

Com deia Serra Boldú, la fita principal del grup que formà l'Associació Catalanista fou mantenir el catalanisme actiu, amb molt pocs elements, i promoure els primers Jocs Florals de Lleida el 1895. I això succeïa malgrat que a Lleida, fins a l'any 1900, el catalanisme va ser molt feble. Tal com ho descriu un altre dels seus promotors del moment, Josep Vilaplana, a l'octubre de 1900: «L'any passat en aquest temps, ¿què hi havia de catalanisme a Lleyda?, molt poca cosa, gayre bé res; solsament l'Associació Catalanista que per medi dels Jochs Florals fomentava el catalanisme literari».⁵⁷ Així ho veia, també, *La Comarca de Lleida*, que afirmava que «à l'antiga Associació han vingut à ajudar-la en sa empresa, primer un setmanari titulat *La Veu del Segre* que s'adherí à la Unió Catalanista; després una Associació "Unió de jovent catalanista L'Avenç", també adherida; continuaren les adquisicions del catalanisme àb la publicació de nostre humil setmanari *La Comarca de Lleida* y s'acabà ab la fundació d'una Associació tan valenta y decidida com la que funciona baix lo nom encisador de "Catalunya"».⁵⁸ En conseqüència, conclou Vilanova: «Hi ha doncs avui à Lleyda tres associacions catalanistes i dos setmanaris que guian nostre poble».⁵⁹

L'entusiasme de Vilaplana constata que a Lleida s'encetava un procés d'atomització catalanista, partint de l'antiga associació cultural Catalanista fundada per Frederic Renyé en 1878 o 1884, adherida a la Unió Catalanista. La citada associació, almenys fins a 1900, va mantenir units catalanistes de diversa mena com Romà Sol, Manel Roger de Llúria, Joan Rovira i Enric Arderiu, per

56. Valeri SERRA, «Dels primers anys del catalanisme a les terres de Lleida», *La Revista*, 1933, p. 56-58.

57. Josep VILAPLANA, «Lo catalanisme a Lleyda», *La Veu del Segre*, núm. 56 (21 d'octubre de 1900), p. 1.

58. *La Comarca de Lleida*, núm. 46 (3 de març de 1901), p. 1.

59. VILAPLANA (1900), p. 1.

citar els més coneguts, els quals van escriure en el seu principal òrgan de difusió, *La Comarca de Lleida*, dirigit per Manuel Espluga i Enric.

L'Associació Catalanista va tenir una vigència, segons Conxita Mir, que es va allargar fins a 1903.⁶⁰ Poc temps abans, es va començar a diversificar l'opció catalanista en el regionalisme de la Unió Catalanista l'Avenç, precedent de la fundació posterior de la Lliga Regionalista a Lleida (1902), que va adoptar *La Veu del Segre* com a òrgan de difusió, dirigit aleshores per Joan Rovira Agelet; i l'Associació Catalunya, fundada el 1900 pel comerciant Domènec Serra Sanjuán (? - Lleida, 12 de novembre de 1935), primer president, i Enric Arderiu Valls, que tenia base cultural i apel·lava a la unió del catalanisme.

D'una altra banda, completaven el panorama del moment el sector carlí de Joan Bergós i Manuel Roger de Llúria, amb el seu rotatiu *Lo Campanar de Lleyda* (1901); i els republicans, que fundaren el 1901 Joventut Republicana de Lleida, liderada pel metge Humbert Torres i per Alfred Perenya, una entitat que, segons Josep Lladonosa, va seguir inicialment la Unión Republicana de Vicent Blasco Ibáñez i Nicolás Salmerón fins a 1907, data en la qual es van escindir per catalanitzar el partit.⁶¹

Al marge d'aquest moviment, els partits espanyolistes *caciquils*, principalment el Partit Liberal, que dominaven la política local i copaven la majoria dels càrrecs de diputat, alcalde i regidor; comptaven amb fins a quatre diaris més: *El País*, conservador; *El Diario de Lérida*, catòlic integrista; *El Pallaresa*, liberal; i *El Ideal*, republicà.⁶²

6. L'ANY 1900, PUNT D'INFLEXIÓ DEL CATALANISME LLEIDATÀ

Fins a l'any 1900, el catalanisme lleidatà es va mantenir en el marge cultural, per la qual cosa la Unió Catalanista de Lleida aplegava catalanistes purs d'acció (Arderiu, Roger o Renyé) amb polítics liberals i conservadors que li

60. Conxita MIR (1985), *Lleida (1890-1936): caciquisme polític i lluita electoral*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 305.

61. Josep LLADONOSA, «Protagonisme lleidatà dins la política catalana durant el primer terç del segle (1900-1936)», *Diario de Lérida* (2 de maig de 1978), p. 3.

62. Romà SOL; Carme TORRES (1978), *Lleida i el fet nacional català (1878-1911)*, Barcelona, Edicions 62, p. 194-200.

mitaven l'abast de l'associació a l'impuls regional de la cultura catalana dins el marc legal de la Restauració (els Sol, Agelet, Prim i Tarragó o Manuel Gaya). Entre la puixança del grup purament catalanista de finals de segle XIX, s'ha de destacar la figura d'Enric Arderiu i Valls (Linyola, 1868 - Simancas, 1920), intel·lectual polièdric que fou clau en el desplegament catalanista del segle XX a ponent. En Arderiu hem de veure un intel·lectual tot terreny, preocupat pel desenvolupament de la cultura catalana, en perill davant la maquinària uniformadora espanyola. Tal com va afirmar en el seu dia Josep Borrell, Arderiu representava «el típic [treball] de “l'intel·lectual perifèric”, d'una molt diversificada activitat, encara que plantejada amb molta coherència [...] el cas d'Arderiu és d'una complicada varietat, filla de l'anhel que inspirà la seva obra i del desconsol que li produïa veure que a tot s'havia d'atendre, perquè tot restava inconscientment abandonat». Segons Borrell, «la tasca d'Arderiu es reparteix entre 3 activitats: recerca històrica, el periodisme i l'activisme politicocultural, a més de les edicions i els estudis de caire filològic».⁶³ Per tant, trobem un Arderiu que es va implicar i va produir escrits de caire històric, periodístic, filològic, polític, bibliòfil i de promoció cultural. Seguit per la joventut lletraferida i nacionalista lleidatana del moment, aconseguí bastir una aura cultural indestructible, al marge de qualsevol atac o tendència catalanista (Fig. 3).

Després d'estudiar filosofia i lletres i aprovar unes oposicions a Madrid del cos nacional d'arxivers el 1893, Arderiu és destinat a Lleida com a arxiver d'Hisenda a primers de 1894. Fou llavors que va iniciar el compromís amb el catalanisme, ja que, segons confessava en una carta al duc d'Almenara el 1900: «Soy catalanista desde 1895; si bien no se me conocen otras manifestaciones de catalanismo que las literarias, aunque yo creo en el catalanismo de las Bases de Manresa».⁶⁴

Per tant, Arderiu va iniciar-se en el catalanisme en el si de la conservadora Unió Catalanista, que fou l'encarregada de redactar les Bases de Manresa el març de 1892, les quals estaven inspirades en el *retorn contemporani* de Catalunya a l'estatus confederat previ a la Guerra de Successió. En la redacció i signatura d'aquest document no participaren els primers republicans catalanistes del moment, encapçalats per Valentí Almirall, i sí els elements més conservadors, catòlics

63. Josep BORRELL (1987), «Enric Arderiu: un model d'intel·lectual en l'inici del Nou-cents lleidatà», dins *Miscel·lània Homenatge a Josep Vallverdú*, Lleida, IEI, p. 361.

64. Carta d'Enric Arderiu al duc d'Almenara (15 de novembre de 1900). Informació cedida per Josep Varela.

Figura 3: Enric Arderiu Valls. Font: *Catalunya*, 8 de juliol de 1920, p. 1.
Arxiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (IEI).

i tradicionalistes del catalanisme del moment com els carlistes, la burgesia protectionista i la Lliga Regionalista.

En aquesta etapa inicial a Lleida (1894-1900), Arderiu, a banda d'exercir d'arxiver d'Hisenda, s'implicà molt en la defensa de la cultura catalana, fundant, amb el comerciant de llana Domènec Serra, l'associació Catalunya, que va veure la llum poc temps després de l'arribada del cap polític espanyolista i anticatalanista José Martos O'Neale. En aquest sentit, el nou cap va arribar a Lleida el 15 de març de 1899, procedent de les Filipines⁶⁵ i molt escaldat per la derrota espanyola contra els EUA el 1898, que va propiciar la cessió dels territoris d'ultramar als nord-americans (Cuba, Puerto Rico, Guam i Filipines).

De fet, només arribar, va amenaçar de suspendre les activitats de la Joventut Catalanista de Lleida, filial de l'Associació Catalanista, a més d'advertir que detindria qui s'oposés a la seva autoritat. Unes primeres denúncies del cap polític contra els diaris catalanistes *La Veu del Segre* i *La Comarca de Lleida* van

65. *La Época*, núm. 17518 (15 de març de 1899), p. 2.

acabar en multes d'entre 100 i 150 pessetes i les queixes dels dos diaris, les quals foren contestades per gran part de la premsa espanyola. Així, el 23 de gener de 1900, *La Época* afirmava el següent:

Las quejas que formula *La Veu del Segre*, semanario regionalista de Lérida, contra el gobernador de aquella provincia, D. José Martos, constituyen el mayor elogio de tan digna autoridad, que ha conseguido mantener el orden, que podría alterarse con la propaganda de la autonomía catalana, y el respeto a las leyes, cómo se necesita para mantener la unidad de la Patria. Si no gusta á *La Veu del Segre* la correcta y prudente conducta del Sr. Martos, en cambio satisface á los demás españoles y ha sido aprobada por los Tribunales, que han declarado ilícita la propaganda [que] aquel semanario hacía⁶⁶ (Fig. 4).

Les amenaces i coaccions de Martos continuaren i van arribar al Parlament espanyol, on Pi i Margall va defensar els catalanistes en la sessió del 8 de febrer de 1900: «Los catalanistas, como otras veces he dicho, sobre la reorganización del Estado y la autonomía de las regiones, no han hecho más que reproducir el programa del partido federal, que nosotros venimos defendiendo bajo conservadores y liberales, sin que jamás se nos haya puesto la menor cortapisa. Si razón hubiera para perseguir el programa de los catalanistas, razón habría para que se persiguiese también a los federales».⁶⁷

Uns dies després, el 18 de febrer de 1900, se celebrava un míting a Lleida, organitzat per l'Associació Catalanista, al qual van assistir 4.000 persones. En l'acte presidit per Manuel Folguera Durán, van prendre part destacades figures del moment com Joan Permanyer o el mateix Frederic Renyé, que va dir, al començament, que «el catalanismo, a la par que no tiene significación política, no es separatista ni tampoco anexionista. Pide menos papel sellado y que de Madrid vengan autoridades dignas de la cultura del pueblo catalán»,⁶⁸ en una clara al·lusió a Martos. Remarquem que el discurs de Renyé incidia a afirmar

66. *La Época*, núm. 17826 (23 de gener de 1900), p. 1.

67. *Diario de Sesiones del Congreso*, núm. 124 (8 de febrer de 1900), p. 4245; i Quintí CASALS (2019), *Catalunya dins l'Espanya centralista*, Lleida, Publicacions de la Universitat de Lleida, p. 291-292.

68. *La Autonomía: Diario republicano*, Año VII, núm. 1582 (20 de febrer de 1900), p. 2.

Figura 4: Baixada en barca el 1900. Font: *Catalunya*, 8 de juliol de 1920, p. 1. Arxiu de l'IEI.

que el catalanisme a ponent encara no tenia una significació política i es limitava a l'esfera cultural. L'acte va finalitzar amb alguns dels concurrents cantant *Els Segadors*, cosa que va indignar la parella de la benemèrita enviada a l'acte per Martos perquè vetllés perquè no es cantés l'himne.

Per copsar el sentiment anticatalanista de Martos només cal llegir l'incendiari títol del llibre que va publicar l'any següent (1901): *Peligro nacional. Estudios é impresiones sobre el catalanismo*, on criticava el catalanisme i en justificava la persecució. Amb aquesta predisposició, poc després de la seva arribada va prohibir, el 27 de març de 1900, que els mestres lleidatans poguessin ensenyar i parlar en català a les escoles. L'arxiver Enric Arderiu va respondre tot seguit, amb una carta publicada a *La Comarca de Lleyda* el 2 d'abril, que la prohibició era «una vertadera provocació als partidaris de les idees catalanistes».⁶⁹

69. *La Comarca de Lleyda* (2 d'abril de 1900).

Martos continuà en els mesos següents amb la seva política contra tot el que era catalanista i fins i tot lleidatà, assetjant Valeri Serra, a qui va enviar a buscar Linyola, Roger de Llúria o Arderiu. També va ordenar la detenció de la gent que cantava *Els Segadors* al carrer i la seva prohibició durant la celebració dels Jocs Florals de 1900, o les caramelles dels nens a la Festa Major de Lleida. Segons deia l'any següent *Lo Campanar de Lleida*: «Lo Sr. Martos, aquell cèlebre governador que [...] va fer ell sol més catalanistes que todas las propagandas dels companys de causa».⁷⁰ En la seva croada també es va topa un dia de 1900 amb l'enginyer militar Francesc Macià i Llussà, destinat a Lleida, amb el qual es va enfrontar públicament al Casino de Lleida.⁷¹

Amb aquest ambient, el març de 1900 se celebrà la junta general de l'Associació Catalanista, on «varen votar aprovant la conducta de l'Unió Catalanista los socios (Ramon) Canalda, (Manuel) Roger, (Frederic) Renyé, (Enric) Arderiu, Sans, Pagès, (Joan) Bergós, (Manuel) Espluga y (Antoni) Navarro y en contra los socios (Romà) Sol Mestre, (Miquel) Agelet Gose, (Antoni) Agelet Romeu, (Marian) Jaques, (Agustí) Prim, (Joan) Rovira, (Josep) Murillo, (Josep Maria) Tarragó y (Càndid) Clua».⁷²

La votació publicada a la premsa escenificava la divisió en el si de l'associació entre els catalanistes d'acció, favorables a la política d'oposició a Martos que encapçalava la Unió Catalanista, i els més moderats, de majoria liberal, que probablement només entenien que l'associació fos d'àmbit cultural. Probablement, aquest diferent posicionament va fer avançar la ruptura o disgregació dels catalanistes lleidatans entre els de la Unió Avenç (Rovira, Sol o Jaques) i l'Associació Catalunya (Arderiu, Serra o Roger).

De fet, constatem l'activitat de la novella Catalunya des de l'agost de 1900, mes en el qual va organitzar dues conferències impartides per Enric Arderiu sobre «Gramàtica catalana», explicant «en llargues y atinades consideracions, pera exposar l'opinió de que nostre idioma té son origen en la mescla del llatí y la llengua indígena que's parlaba à Catalunya, acabant per rebutjar les afirmacions dels que negan siga llengua l'idioma català. Lo conferenciant fou aplaudit».⁷³

70. *Lo Campanar de Lleyda*, núm. 11 (14 de juliol de 1901), p. 7.

71. Jordi Soldevila, «José Martos O'Neale», *Altres històries de Lleida*: <http://altreshistories-delleida.blogspot.com/2011/09/jose-martos-oneale.html> (consulta 20 d'abril de 2020).

72. *La Veu del Segre* (11 de març de 1900), p. 3.

73. *La Veu del Segre* (5 d'agost de 1900), p. 2; i (19 d'agost de 1900), p. 2.

Molt activa durant aquells primers mesos, el 30 de setembre de 1900 l'Associació Catalunya va organitzar una excursió fluvial catalanista el diumenge pel riu Segre. Segons informava el diari estatal *El Imparcial*:

No fué un meeting la manifestación catalanista celebrada el domingo anterior en Lérida, y en la que tomó parte el archivero y funcionario de aquella delegación de Hacienda D. Enrique Arderiu, el cual ha sido suspendido de empleo y sueldo, sino una excursión en lancha por el río Segre, lindante con toda la longitud de la calle de Blondel. Los manifestantes llevaban ondeando una gran bandera catalana, daban gritos de ¡Visca Catalunya! y cantaban *Els Segadors*. Llegaron á la villa de Torres de Segre y colocaron la bandera en el balcón de una posada, mientras prorrumpían en gritos antipatrióticos. Un capitán de la Guardia Civil, enviado por el gobernador, hizo callar á los alborotadores quienes arriaron su flamante bandera, se metieron en la iglesia, en donde no sabemos si también el organista entonaría el himno de *Els Segadors*.⁷⁴

Els tripulants de la barca foren entre onze i tretze. Avui podem donar els seus noms per la denúncia que el cap polític va fer contra ells: Salvador Revés, Domènec Serra, Mariano Jené, Càndid Clua, Agustín Guarro, Joan Bergós, Josep Escolà, Enric Arderiu, Lluís Borràs, Josep Aleu i Francesc Casanovas, que van quedar en llibertat provisional sense fiança.⁷⁵

Els cabdills de l'expedició foren el corredor de comerç i caixer al Banc d'Espanya, Joan Bergós Dejuan (Lleida, 1859 - Lleida, 1930), que llavors tenia 41 anys i havia estat propagandista de les Bases de Manresa; Càndid Clua, corredor de comerç del Banc d'Espanya, l'esmentat Enric Arderiu, amb 32; i el comerciant Domènec Serra, president de l'associació. L'advocat Manuel Roger de Llúria i Mensa (Anglesola, 1888-1917), president de la Junta Carlina de Lleida, va defensar quatre dels encausats, però no va participar en l'excursió com es creia. Amb tot, en el llibre que va publicar l'any següent, *L'as de bastos*, com a resposta al llibre citat de Martos O'Neale contra el catalanisme,⁷⁶ aquest autor explicava

74. *El Imparcial* (7 d'octubre de 1900), p. 2.

75. *Diari de Catalunya* (11 d'octubre de 1900), p. 2; *La Comarca de Lleida* (9 de juny de 1901), p. 3; també donava els noms de Jaume Piñol i Josep Mostany, com a encausats.

76. JOSÉ MARTOS O'NEALE; JULIO AMADO (1901), *Peligro nacional. Estudios é impresiones sobre el catalanismo*, Madrid, 1901. Sobre Llúria vegeu Francesc CLOSA (2017), «Manuel Roger

que els policies havien intentat enfonsar la barca quan passava per sota el pont vell de Lleida tirant-los un gran roc.

Tanmateix, el governador va fracassar en el sabotatge de l'excursió, que havia estat anunciada, i en la denúncia posterior. El jutge va arxivar el cas l'any següent, que segons *La Comarca de Lleida*, «tant gran y tant cèlebre volia que fos aquell dèspota, ex-governador, de fatals records per nostra província en Joseph Martos». ⁷⁷

Finalment, el 17 de febrer de 1901, Martos era traslladat a Saragossa, on es va fer càrrec del Govern Civil d'aquella província. ⁷⁸ Poc després de la seva marxa, *La Comarca de Lleida* relacionava els principals atacs de Martos al catalanisme ponentí:

1. Varies denúncies a *La Veu del Segre*, de les que n'ha sortit bé aquest setmanari. 2. Un judici de faltes à nou joves catalanistes que cantaren en dissabte de glòria certa cansó. 3. Un procés qu'arribà à judici oral contra nostre redactor: en Manel Roger de Llúria, lo qui fou sobresschit. 4. Un altre procés, ab condena, contra, nostre benevolgut company y redactor de *La Renaixensa* en Joseph Maria Roca. 5. Procés contra els excursionistes de Torres de Segre, que encara està pendent de resolució. 6. Expedient gubernatiu contra nostre redactor N'Enrich Arderiu, qui fou traslladat à Huelva. 7. Suspensió de vetllades à «L'Avenç» y à «Catalunya». 8. Dos multes de cent y de cinquanta pessetes à *La Veu del Segre* y altres dos de cent pessetes cada una à *La Comarca de Lleida*. 9. Alguna altra petita cantitat que ha sigut pagada en menuts ⁷⁹ (Fig. 5).

Com deia la nota de *La Comarca*, el cap, enrabià pels seus fracassos, s'acarnissà llavors amb Arderiu, que era l'únic funcionari públic del grup i al qual va poder perjudicar laboralment. Destituït a Lleida, passà un temps destinat a la Biblioteca Provincial de Huelva a finals de 1900; després, el febrer de 1901,

de Llúria i el procés de renovació del carlisme lleidatà (1888-1917)», a *La industrialització al Berguedà i el fenomen carlista: V Simposi d'Història del Carlisme, Avià, 13 de maig de 2017*, Avià, Centre d'Estudis d'Avià, 2017, p. 195-221.

77. *La Comarca de Lleida* (21 de juliol de 1901), p. 3.

78. *La Època*, núm. 18209, (17 de febrer de 1901), p. 3.

79. *La Comarca de Lleida*, núm. 46 (3 de març de 1901), p. 1.

Figura 5: Capçalera de *La Veu del Segre*. Font: Fons Romà Sol i Carme Torres - Universitat de Lleida.

passà a l'Arxiu d'Hisenda de Terol i el juny de 1901 al d'Osca. Desenganyat de la funció pública, va demanar l'excedència per dirigir a Barcelona, del juny de 1902 al febrer de 1903, el periòdic *La Renaixença*, que havia comprat l'enginyer Manuel Folguera Duran, president d'Unió Catalanista des de 1901. La seva gestió al capdavant d'aquest rotatiu es va caracteritzar per l'intent de reunir el catalanisme històric apolític cultural, del qual formava part; amb la branca política que encapçalava Enric Prat de la Riba, entre d'altres, al capdavant de la recent fundada Lliga Regionalista (1901). El fracàs de l'any 1902 per unir la Lliga a la Unió Catalanista va fer que Arderiu deixés la direcció i demanés el reintegrament al Cos d'Arxius, essent acollit a la Biblioteca Nacional de Madrid sota la direcció de Marcelino Menéndez Pelayo, amic seu.

Entretant, a Lleida, de la regionalista Unió Catalanista l'Avenç, sorgí la Lliga Regionalista a Lleida el febrer de 1902, que, com hem dit, va adoptar *La Veu del Segre*, dirigida per l'advocat Joan Rovira Agelet (Barcelona, 1868/1869 - Lleida, 20 de març de 1920), com a òrgan de difusió. Rovira fou un de tants catalanistes que el governador de Lleida, José Martos O'Neale, va voler detenir, en aquest cas l'abril de 1900, tot i que finalment no ho va poder fer per manca de proves. El Col·legi d'Advocats de Lleida el va defensar: «Per sas opinions regionalistes, lo bon concepte que'ls mereixia lo Sr. Rovira, en qui han vist sempre à un digne funcionari de l'administració de justícia fidel cumplidor del seu deber, sens que's tinga noticia dels radicalismes ni censures que se li volen atribuir

contra les institucions».⁸⁰ Uns anys després, Rovira Agelet arribà a la Diputació, el 1904, en una elecció parcial efectuada al districte de la Seu-Sort en nom de la Lliga. En una de les primeres sessions en què participà, demanà que es parlés en català en detriment del castellà emprat habitualment. Amb tot i amb això, Rovira va deixar la Lliga el 1911 per ingressar al Partit Liberal.⁸¹

CONCLUSIONS

El catalanisme lleidatà es va mantenir unit fins a 1903 dins l'àmbit cultural. Com a mostra, vegem que el jurat dels Jocs Florals de 1903 estava format pel poeta Francesc Matheu Fornells, president convidat; el carlí Manel Roger de Llúria, que llavors era president de l'Associació Catalanista de Lleida, vicepresident; Frederic Renyé Viladot, de la Unió Catalanista; Enrich Arderiu Valls, de l'Associació Catalunya, i Joan Bergós Dejuan, carlí, com a vocals, i el republicà Humbert Torres Barberà, com a secretari.⁸² Tot i la irrupció de la Lliga el 1902, el 1903 el catalanisme encara no sembla definit com a un moviment polític alternatiu als partits estatals hegemònics (conservadors i liberals). Aquesta tendència, com hem vist en les pàgines prèvies, era pròpia de la inèrcia del moviment catalanista lleidatà que s'arrossegava des dels primers anys de la Restauració.

D'igual manera, considerem que cap a 1903 es comencen a definir els futurs quatre grups polítics del catalanisme lleidatà. D'una banda, els regionalistes, que estaven dividits llavors entre els primers *lligaires* encapçalats per Joan Rovira i els autonomistes del partit Liberal, que el 1917 passaren a la Lliga, cas de Romà Sol o Josep Maria Espanya; d'una altra, els primers republicans catalanistes, encapçalats a Lleida pel metge Humbert Torres, futur primer alcalde escollit per elecció popular el 1917, i Manuel i Alfred Pereña; els carlins amb Manuel Roger de Llúria i Joan Bergós, i al bell mig de tots els partidaris de la unió de forces en un sol bloc, bàsicament els membres de la Unió Catalanista,

80. *La Veu del Segre* (28 de gener de 1900), p. 3.

81. Vegeu la dinàmica dels anys posteriors a Quintí CASALS (2015), «La lluita pel poder a Lleida entre Romà Sol Mestre i Joan Rovira Agelet: una pugna amb transcendència política en la Mancomunitat de Catalunya (1914-1920)», *Recerques: Història, Economia i Cultura*, núm. 71, p. 125-158.

82. *La Veu del Segre* (25 de gener de 1903), p. 1.

liderats pel patriarca del moviment Frederic Renyé i, més endavant, pel seu pupil Enric Arderiu, des de l'Associació Catalunya.

La dinàmica política alternativa als partits dinàstics liberal i conservador va portar, en un futur immediat, a un seguit de tensions amb els governadors civils i militars, que, com hem vist, ja va avançar la convivència amb el cap polític anticatalanista Martos O'Neale en el període 1900-1901.

En definitiva, concloïem, el catalanisme lleidatà estava totalment vertebrat cap a 1903 en les tendències que en un futur immediat plantarien cara electoralment als partits espanyolistes-centralistes, i era vist com una alternativa, tant per la societat com pel poder central, que, a partir de llavors, intentarà minimitzar-lo a través de l'actuació correctiva dels caps polític i militar.

EL BISBE JOSEP PONT I GOL I L'ESGLÉSIA DIOCESANA DE SOGORB I SOGORB-CASTELLÓ (1951-1970)¹

Antoni MOLINER PRADA
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 3 de juny de 2020. Acceptat el 5 de juliol de 2020

RESUM

L'article mostra la formació del bisbe Dr. Josep Pont i Gol i la seva actuació en la diòcesi de Sogorb i Sogorb-Castelló (1951-1970). La seva praxi pastoral era innovadora respecte de la concepció dominant del nacionalcatolicisme, i buscava la independència de l'Església del poder civil. La seva figura no ha estat estudiada en profunditat, malgrat la seva aportació cabdal al Concili Vaticà II. Defensor de l'ecumenisme, de la llibertat religiosa, del compromís de l'Església en el món, del paper del laïcat i de la utilització de les llengües vernacles en la litúrgia, se situà en el grup de bisbes espanyols aperturistes més compromesos en l'aplicació de les doctrines conciliars enfront dels partidaris del tradicionalisme conservador.

PARAULES CLAU

Església, Sogorb, Castelló, nacionalcatolicisme, Vaticà II, Josep Pont i Gol.

1. L'etapa com a arquebisbe de Tarragona serà objecte d'un altre article.

Bishop Josep Pont i Gol and the Diocesan Church of Sogorb and Sogorb-Castelló (1951-1970)

ABSTRACT

This article presents the education of Bishop Dr. Josep Pont i Gol and his actions in the diocese of Sogorb and Sogorb-Castelló (1951-1970). His pastoral work was innovative compared with the dominant notion of National Catholicism, aiming to separate the Church from civil powers. His figure has not been studied in depth, despite his major contribution to the Second Vatican Council. Being a defender of ecumenism, religious freedom and the Church's commitment to the world, as well as the role of secularism and the use of vernacular language in the liturgy, he belongs to the group of Spanish bishops who were most open and committed to the application of the Council's doctrines against those in favour of conservative traditionalism.

KEYWORDS

Church, Sogorb, Castelló, National Catholicism, Vatican II, Josep Pont i Gol.

FORMACIÓ SACERDOTAL

Josep Pont i Gol va néixer a Bellpuig d'Urgell el 9 d'abril de 1907 i morí a Solsona el 4 d'octubre de 1995. Tota una vida plena dedicada a l'Església, primer a la diòcesi de Solsona, després a la de Sogorb i Sogorb-Castelló i finalment a l'arquebisbat de Tarragona. De família humil i de tradició pagesa, va ingressar als dotze anys al Seminari de Solsona, on va cursar els estudis d'humanitats i de filosofia. Per la seva capacitat intel·lectual, el 1926 va aconseguir la beca que havia fundat el bisbe Ramon Riu Cabanes (administrador apostòlic de Solsona durant el període 1895-1901) per anar a estudiar a la Pontifícia Universitat Gregoriana de Roma, on es graduà com a doctor en teologia i batxiller en dret canònic. S'ordenà de prevere a Roma a la basílica de Sant Joan del Laterà el 21 de març de 1931 i l'endemà ja celebrava la primera missa a les Catacumbes de Sant Calitx.

Quan es va incorporar al seu bisbat de Solsona, va ser nomenat vicari de Palau d'Anglesola, vila de miler i mig d'habitants. La seva estada en aquesta

parròquia, fins a la fi de la Guerra Civil el 1939, li va servir d'aprenentatge com a pastor dels seus fidels. El jove mossèn Josep va viure amb la família Teixidó-Ripoll a Cal Panton i es va integrar plenament en aquesta família i al poble.²

L'actuació com a vicari va ser molt efectiva en tots els camps, religiosos i culturals. Participà en la catequesi comarcal, en el moviment de la Federació de Joves Cristians i en les Lligues de Perseverança del pare Vellet. L'ambient de la família Teixidó era acollidor i obert. Joan era militant d'esquerra, i rebia a casa els diaris *La Humanitat*, *La Jornada de Lleida*, *El Matí* i *El Sol*. El vicari estava apuntat a Unió Democràtica. Eren els temps convulsos de la Segona República. I quan sobrevingué el 18 de juliol de 1936, el doctor Pont va portar a casa el Santíssim, els calzes i els millors ornaments per amagar-los. Tres dies després van arribar al poble un grup de milicians de fora, i es van presentar a Cal Panton per trobar el capellà. Ell i els fills de la casa, Josep i Carme, sortiren per darrere de l'habitatge i es van refugiar en un magatzem d'alfals. El vicari volia anar-se'n del poble, però Joan Teixidó va decidir que es quedés amb ells, i durant la guerra es va dedicar a fer de professor dels seus fills.

No va ser fàcil la seva vida aquests anys. Amagat en una casa, quan la situació es va normalitzar després dels primers mesos va començar a dir missa cada setmana, amb l'assistència de la família. Quan el 9 de gener de 1939 arribaren al Palau els soldats franquistes, el doctor Pont va veure des de la persiana de la casa l'escenari de l'acte religiós que feien a la plaça Major. El presidia el capellà castrense, qui va pronunciar en un to triomfalista una homilia a la missa de campanya. El doctor Pont va plorar en veure aquest acte.³ Després el va incomodar molt la detenció de Josep Teixidó, que va ser condemnat primer a cadena perpètua i posteriorment desterrat a Tortosa amb tota la seva família.

El setembre de 1939 Josep Pont i Gol va ser nomenat professor del Seminari de Solsona, i hi exercí de superior de 1940 a 1945. Segons Antoni Deig Clotet, que fou secretari seu, el doctor Pont era un home senzill i atent, de caràcter bondadós, sempre servidor dels altres, i que es trobava molt bé entre la gent del

2. Josep TEIXIDÓ RIPOLL (1998), «Mossèn Josep, l'arquebisbe», a Joaquim CLAVER CASELLES [coord.], *Miscel·lània Arquebisbe Pont i Gol*. Tarragona, Arquebisbat de Tarragona, p. 51-60; Francesc BALCELLS LLOBERA (1998), «Al Palau d'Anglesola de vicari, per sempre Mossèn Josep», *ibidem*, p. 63-66. Els documents de l'arxiu personal del Dr. Pont, lliurats a l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona el gener de 2019, no estan catalogats i no els he pogut consultar.

3. Segons el testimoni del Dr. Josep Perarnau, que fou assessor del bisbe Pont i Gol i va col·laborar com a secretari seu en l'etapa del Concili Vaticà II (1961-1964).

poble.⁴ El bisbe Vicente Enrique i Tarancón, que era molt amic seu, el descriu també com un home senzill i humil, amb una notable formació teològica i una forta personalitat.⁵

De la seva estada al Seminari en donen testimoni companys seus i seminaristes. Els seus alumnes el recorden com un gran educador, erudit i un excel·lent pedagog, i els sacerdots ressalten la seva dedicació pastoral.⁶ Com a professor del Seminari va ensenyar diverses matèries: geografia, història, àlgebra i filosofia, aquesta darrera matèria per oposició. També ensenyava català fora dels horaris establerts, sobretot dissabte a la tarda, de forma clandestina amb la complicitat dels seus superiors.⁷

Quan el 1946 Vicente Enrique i Tarancón va ser nomenat bisbe de Solsona, va crear els secretariats diocesans d'Acció Catòlica i Catequesi, dels quals se n'encarregà el doctor Pont. També el va nomenar consiliari d'Acció Catòlica del grup de les noies. En opinió de Tarancón, el doctor Pont era una persona reflexiva i meticulosa, que analitzava els problemes i tots els seus aspectes amb gran serietat, sense oblidar cap detall. Per això va ser un magnífic assessor seu. Dos anys després, el 1948, a instàncies seves, va accedir a la canongia doctoral de la catedral de Solsona a través d'oposicions, i l'any següent el va nomenar secretari de cambra i de govern de la diòcesi, un càrrec que va exercir amb fidelitat i competència.⁸

Com a esdeveniment extraordinari d'aquells anys cal assenyalar la celebració del 29è Sínode Diocesà de setembre de 1949, del qual el bisbe Tarancón en confià l'àmplia organització al doctor Pont, des de la preparació per a l'acolliment dels setanta pares sinodals fins a la redacció de les 540 constitucions aprovades que quedaren com a lleis diocesanes. L'objectiu era el ressorgiment espiritual de la diòcesi.⁹ També va donar suport, juntament amb el doctor Ramon

4. Antoni DEIG CLOTET (1998), «El meu arquebisbe Josep Pont i Gol», a CLAVER CASELLES, p. 26-27.

5. Vicente ENRIQUE TARANCÓN (1996), *Confesiones*, Madrid, PPC, p. 132.

6. Xavier CLARAMUNT BATLLE (1998), «Servei del Dr. Pont al Bisbat de Solsona», a CLAVER CASELLES, p. 67-72.

7. Climent FORNER ESCOBET (1998), «El Doctor Pont, professor i superior del Seminari de Solsona», a CLAVER CASELLES, p. 73-79.

8. TARANCÓN (1996), p. 63 i 67.

9. Enric BARTRINA (2017), «Conferència sobre el doctor Pont i Gol durant la missa crismal», *Butlletí de l'Església de Solsona*, núm. 773, p. 186.

EL BISBE JOSEP PONT I GOL I L'ESGLÉSIA DIOCESANA DE SOGORB
I SOGORB-CASTELLÓ (1951-1970)

Esperit i Rafael Escuder, a la pastoral del bisbe Tarancón *El pa nostre de cada dia* (1950), que va ser interpretada per les autoritats com una crítica al règim franquista. Tots tres la van llegir abans de la seva publicació i no van proposar cap esmena ni suggeriment al text; més encara, li van dir que tenia l'obligació de consciència de publicar-la tal com l'havia escrit.¹⁰

BISBE DE LA DIÒCESI DE SOGORB (1951-1960)

El Dr. Josep Pont i Gol fou nomenat bisbe de la diòcesi de Sogorb el 4 d'agost de 1951, seu vacant pel trasllat del bisbe d'origen català Ramon Sanahuja a la diòcesi de Cartagena-Múrcia. La notícia va sorprendre molts i va ser molt ben rebuda a tota la diòcesi de Solsona. El seu nomenament va ser possible per la proposta que el bisbe Vicente Enrique i Tarancón havia lliurat al nunci el 1949, quan li va demanar noms de candidats possibles. En les seves memòries, el cardenal de Borriana escriu que el govern es va alarmar molt quan va veure el seu nom entre la llista de sis que va presentar la nunciatura. Les raons eren dues, que l'havia presentat el bisbe de Solsona —considerat aleshores rebel per l'escàndol que havia produït la seva pastoral—, i que el candidat era català. A Madrid, els capellans catalans els consideraven responsables d'un catalanisme que equiparaven amb el separatisme. El ministre d'Afers Estrangers, Alberto Martín-Artajo, era amic seu des dels anys trenta, i quan li va demanar informació al respecte, particularment per la seva condició de català, Tarancón li va contestar que el Dr. Pont era molt amant de la seva terra, de la seva llengua i de les peculiaritats del poble català. Que era catalanista, però també una gran persona. Això va tranquil·litzar el ministre.¹¹

La diòcesi de Sogorb era petita, formada per pobles eminentment rurals, a l'entorn de la ciutat del seu nom i altres territoris de les comarques valencianes del Racó d'Ademús, els Serrans i Santa Cruz de Moya (Conca). Aquesta seu episcopal ha estat governada per diversos bisbes d'origen català des del segle XIX: Francesc d'Assís Aguilar Serrat (1881-1899), Miquel Serra Sucarrats (1936), Ramon Sanahuja Marcé (1944-1950), i després de l'etapa de Josep Pont i Gol (1951-1972), Josep Maria Cases Deordal (1972-1996).

10. TARANCÓN (1996), p. 113.

11. *Ibidem*, p. 134.

El període més breu fou el del bisbe Miquel Serra Sucarrats, que va prendre possessió simbòlicament de la diòcesi a l'interior de la Catedral el 25 de juny de 1936. Pocs dies després el bisbe va ser empresonat i assassinat a la Vall d'Uixó el 9 d'agost a la carretera, quan el conduïen a Castelló.¹² La situació de la diòcesi de Segorb, després de la Guerra Civil de 1936-1939, era crítica: dels 110 sacerdots, més de la meitat van sofrir martiri, i les esglésies van ser destruïdes, així com els arxius parroquials.

Com evangelitzar i governar una diòcesi després d'haver viscut una guerra civil i la repressió posterior del règim franquista? La confessionalitat catòlica de l'Estat es va imposar a tota la societat, com ratificaven el Fuero de los Españoles (1945), el Concordat signat el 1953 entre Espanya i la Santa Seu, i la mateixa Ley de Principios Fundamentales del Movimiento (1958). L'Església disposava dels recursos propis i dels de l'Estat per garantir la recristianització de les masses i la unitat catòlica. El nacionalcatolicisme no es va qüestionar de fet fins al Vaticà II (1962-1965), que va significar el final de la cristiandat.¹³ En aquest context es va desenvolupar l'acció pastoral del bisbe Josep Pont i Gol.

Quan va arribar a la diòcesi, encara no s'havia normalitzat del tot la greu situació de la postguerra. La seva presa de possessió fou el diumenge 20 de gener de 1952. La ciutat s'havia revestit de gala: arcs de triomf, gallardets, els balcons amb domassos per rebre el nou pastor. La plaça de la Cueva Santa estava adornada amb banderes, garlandes, fanalets i nombrosos llums elèctrics. Els dos arcs els havien instal·lat l'Ajuntament, l'Hermanidad Sindical de Labradores y Ganaderos, la Cooperativa Agrícola, el Sindicato de Riegos, la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Segorbe i diverses associacions culturals i religioses. Al davant de la façana del Teatro Serrano una pancarta saludava el prelat en nom de les organitzacions del règim, Educación y Descanso, i FET y de las JONS. A la torre de la Catedral hi havia una gran creu amb la mitra i el bàcul, amb bombetes elèctriques de colors, que eren el símbol de l'alegria que inundava la ciutat.

A l'acte hi van assistir les autoritats civils i militars de Castelló i València, el capítol catedralici, representants dels arxiprestats, rectors i seminaristes, joves

12. Pedro SABORIT BADENES (2006), «Época contemporánea (siglos XIX-XX)», a Magín ARROYAS SERRANO; Vicente CÁRCEL ORTÍ, *Historia de las diócesis españolas*. Vol. 6. *Iglesias de Valencia. Segorbe-Castellón y Orihuela-Alicante*, Madrid, BAC, p. 575-576.

13. Hilari RAGUER, *Réquiem por la cristiandad: el Concilio Vaticano II y su importancia en España*, Barcelona, Península, 2006.

d'Acció Catòlica i un nombrós grup de persones vingudes de Bellpuig i de Solsona. Després de l'acte del *Tē Deum* a la Catedral, el Dr. Pont va saludar el poble amb l'expressió evangèlica *Pax vobis*. Després va recordar el frare caputxí Lluís Amigó, bisbe de Solsona (1907-1913), que li havia administrat el sagrament de la confirmació a Bellpuig i que posteriorment fou bisbe de Sogorb (1913-1934), molt estimat pel poble. Finalitzada la cerimònia religiosa, va rebre al Seminari tots els representants, autoritats, i moltes persones que havien assistit a l'acte.

Amb motiu de la festa de la Purificació de la Verge (2 de febrer), el bisbe va adreçar dues cartes de salutació al clergat i al poble, per explicar el seu programa pastoral. Emocionat de l'espectacle grandios que li van fer quan el van rebre, recordava al clergat les seves obligacions com a pastor i les seves principals activitats ministerials: la predicació, la catequesi, l'apostolat litúrgic i musical, la cura dels malats, la caritat, els apostolats d'Acció Catòlica i la cooperació missional. Es preocupava molt per la seva formació humanística i científica, principalment les ciències eclesiàstiques, i els demanava col·laboració plena i amistat. Al poble li demanava la seva ajuda per incrementar el benestar temporal i espiritual i que vetllés perquè la religió tingués la influència deguda en la vida familiar i social.¹⁴

Amb motiu de la celebració del XXXV Congrés Eucarístic Internacional de Barcelona de 1952, el bisbe va proposar als seus diocesans l'enfortiment dels organismes i associacions eucarístiques de les parròquies, per tal d'estendre la pietat eucarística entre els fidels i incrementar les tasques de l'apostolat i la renovació cristiana.¹⁵

La visita pastoral a les parròquies va ser l'objectiu prioritari del bisbe. A la *Carta pastoral* (19 de març de 1952) donava les instruccions precises al clergat perquè fos efectiva. Era un imperatiu moral obligatori i una necessitat personal, fins i tot afectiva, per conèixer els problemes concrets del clergat i dels pobles. Com a sacerdot, pontífex i pastor, paraules que va escollir el bisbe Pont com a emblema en el seu blasó, exercia la seva obligació d'ordre episcopal. La finalitat de la visita era doble, adonar-se de com s'administraven els sagraments a les

14. «Carta de Saludo del Excmo. Sr. Obispo de Segorbe a su Clero con motivo de su entrada en la Diócesis (2 de febrero de 1952)», *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Segorbe* (BOEOS), 15 de febrer de 1952, núm. 2, p. 14-17; «Saludo pastoral que el Excmo. Sr. Obispo de Segorbe dirige a su pueblo, con ocasión de su entrada en la Diócesis (2 de febrero de 1952)», *ibidem*, p. 20.

15. «Alocución pastoral sobre el XXXV Congreso Eucarístico Internacional de Barcelona (18 de febrero de 1952)», *BOEOS*, 1 de març de 1952, núm. 3, p. 33-37.

parròquies i del funcionament de la catequesi, de les associacions pietoses i les activitats apostòliques.¹⁶ Calia evitar que la preparació i l'acte de rebuda fos costós per als pobles. Els demanava la màxima austeritat possible, la celebració d'una missa solemne a la parròquia, la preparació catequètica adequada als que havia de confirmar i la reunió amb tots els grups parroquials i associacions o particulars.

L'apropament del bisbe Pont als problemes de les persones fou una constant i atenia les súpliques d'ajuda, com la petició d'una dona que li demanava que fes gestions pel seu fill empresonat, condemnat a pena de mort. El 18 de febrer de 1952 va escriure una carta a l'autoritat militar, suplicant clemència per a Miguel García, «[...] por los ruegos de su anciana madre septuagenaria». Per les diverses pressions rebudes, el tribunal va dictaminar commutar la pena de mort per la cadena perpètua.¹⁷

La preocupació principal de l'Església espanyola de la postguerra era la moralització dels costums. Com a pautes d'actuació, el bisbe Pont va publicar una *Circular* el 21 de maig de 1952 relativa a la celebració de les festes civico-religioses. Als programes de les festes religioses s'inclouien a vegades actes que no tenien cap sentit religiós, com ara balls, revetlles, cinema, etc. La seva determinació era molt clara: separar els actes religiosos de les diversions i en cas de no complir aquesta determinació, prohibir els actes religiosos. En una segona *Circular* del 20 d'agost insisteix el bisbe en la necessitat de restituir l'origen religiós de les tradicions de les festes i demanava que els clavis i majorals no prenguessin part en aquests actes *immorals* o que en sufraguessin les despeses.¹⁸

Un tema recurrent a la arribada de l'estiu era la qüestió dels vestits de dones i homes dins de les esglésies. La relaxació dels costums i la *tiranía de la moda* obligaven les autoritats eclesiàstiques a publicar admonicions pastorals al respecte, com la del bisbe Pont. Tractava d'unificar criteris i conductes: la de les dones que anaven sense mitges o amb vestits que no cobrien el braç, l'avantbraç i fins sota del genoll; o la dels homes que anaven en cos de camisa o samarreta.

16. «Carta Pastoral del Excmo. Sr. Obispo de Segorbe a su clero y pueblo anunciando la primera visita pastoral (19 de marzo de 1952)», *BOEOS*, 1 d'abril de 1952, núm. 4, p. 59-60.

17. Josep CLARA (2013), «Postguerra i pena de mort. Una carta de clemència del bisbe Josep Pont i Gol», *Revista Catalana de Teologia*, 38/2, p. 999-1008.

18. «Circular núm. 9. Sobre celebración de fiestas cívico-religiosas (21 de marzo de 1952)», *BOEOS*, 1 de juny de 1952, núm. 6, p. 103.

Quedava prohibida l'entrada al temple a totes les persones que no vestissin segons les normes dictades, per respecte, decència i dignitat.¹⁹

El greu problema que es va trobar a la diòcesi el bisbe Pont era l'aïllament del clergat, per les dificultats de les comunicacions en un territori molt muntanyós. En una *Carta pastoral* feia una radiografia de la situació i les solucions que calia prendre.²⁰ Era normal que cada capellà tingués al seu càrrec dues i tres parròquies, amb desplaçaments llargs per camins dolents, suportant la solitud de les muntanyes i la intempèrie del temps. Sense comoditats a les cases rectorals, sense correu diari, telèfons, carreteres, i de vegades sense llum. Molts capellans vivien sols, sense companys, i la solitud era perillosa per als sacerdots joves, ja que els portava al desànim, sense il·lusions ni inquietuds. Calia concentrar els sacerdots en un lloc cèntric d'una comarca i portar una vida en comú durant la setmana. Però, si això comportava la desatenció de les persones i parròquies, no era convenient. Havien de viure entre la gent i superar la solitud assistint a convivències periòdiques, recessos i actes de convivència.²¹

La necessitat de sacerdots implicava també tenir cura del Seminari, omplir-lo de seminaristes i donar beques i ajuts per als estudis. Durant la Guerra Civil, l'edifici del Seminari havia sofert greus desperfectes i va ser reconstruït per la Direcció General de Regiones Devastadas. El bisbe Sanahuja el va posar en marxa el curs 1945-1946. Superat el racionament dels aliments de la postguerra, ja era possible fer un pressupost anual. A partir del curs 1952-1953 el pressupost i els ajuts de les borses i beques d'estudi van ser regulats pels decrets de 20 d'agost de 1952 i 22 de maig de 1953.²²

La implicació dels homes en les funcions públiques al servei de la comunitat va ser una preocupació constant. Amb motiu del I Congrés Metropolità d'Acció Catòlica de València (novembre de 1952), el Dr. Pont va pronunciar la lliçó inaugural titulada *A Dios lo que es de Dios y al César lo que es del César*. La relació entre el poder civil i el religiós ha estat sempre una qüestió difícil i

19. «Admonición pastoral sobre la manera correcta de vestir en el templo y actos de culto (20 de agosto 1952)», *BOEOS*, 1 de setembre de 1952, núm. 9, p. 206-208.

20. «Carta Pastoral del Excmo. Sr. Obispo de Segorbe a todos sus sacerdotes con ocasión de los destinos de los nuevos ordenados (21 de julio de 1952)», *BOEOS*, 1 d'agost de 1952, núm. 8, p. 168.

21. *Ibidem*, p. 176.

22. «Decreto sobre algunos puntos de reorganización económica del Seminario», *BOEOS*, 1 de setembre de 1952, núm. 9, p. 209.

delicada. Segons el bisbe, el model històric antic cesaropapista no servia, però tampoc el liberal laïcista.²³ Per damunt de tot se situa l'home, com a individu, portador de valors eterns i primer ésser del món. Ni l'individualisme liberal, ni l'estatisme o col·lectivisme aporten la solució. Com a ésser social, la família, el municipi, la nacionalitat, són al seu servei i per a les seves necessitats.²⁴ Com a membres de l'Acció Catòlica, era indispensable la formació intel·lectual respecte dels valors doctrinals, polítics i socials, mitjançant els cercles d'estudi, i la pràctica del servei en les funcions públiques.²⁵

Campanyes i referents de la vida cristiana: Vicent Ferrer i Joan de Ribera

Clausurada la visita pastoral a la diòcesi de 1952, el bisbe Pont va dirigir el 21 de desembre una *Alocución pastoral* en la qual manifestava la unitat de l'Església diocesana entorn de la figura de Jesucrist. Calia portar Crist a una societat que estava trasbalsada, amb el testimoni personal, l'apostolat i la promoció de la pietat popular mitjançant el rosari en família.²⁶ L'orde dominicà va ser l'encarregat de promoure el res del rosari, amb la predicació a tota la diòcesi. La campanya de l'estiu de 1953, dirigida per una Junta Diocesana, es va estendre per totes les parròquies. La pregària de la campanya feia una relació explícita a les aparicions de la Verge a Lourdes i Fàtima i el seu missatge de resar el rosari.²⁷ La segona campanya del rosari la va promoure el bisbe durant el mes de novembre de 1953, com a preparació de la celebració de la festa de la Immaculada (8 de desembre) i del centenari de la definició d'aquest dogma per part del papa Pius IX (8 de desembre de 1854). L'any 1954 el va declarar el papa Pius XII *Any marià universal* i la diòcesi de Sogorb el va celebrar amb actes especials. A la

23. «Lección del Excmo. y Rvdmo. S. Obispo de Segorbe, en la Jornada para Hombres que sirven funciones públicas, en el I Congreso Metropolitano de la A.C. de Valencia (14 de noviembre 1952)», *BOEOS*, 1 de novembre de 1952, núm. 11, p. 291.

24. *Ibidem*, p. 293.

25. «Formación interior del hombre de Acción Católica. Lección del Excmo. y Rvdmo. Sr. Obispo de Segorbe en la Jornada de consiliarios del I Congreso Metropolitano de Acción Católica (14 de noviembre de 1952)», *BOEOS*, 1 de novembre de 1952, núm. 11, p. 297.

26. «Alocución Pastoral a los fieles de la Ciudad y diócesis de Segorbe. Predicada por el Excmo. Sr. Obispo en la Sta. Iglesia Catedral en el acto solemne de clausura de la Visita Pastoral de la Diócesis, el día 21 de diciembre de 1952», *BOEOS*, 1 de gener de 1953, núm. 1, p. 1-7.

27. «Campaña del Rezo del Rosario en Familia», *BOEOS*, 1 de juny de 1953, núm. 6, p. 258-261.

Catedral es va entronitzar la imatge de la Immaculada, i els fidels de la diòcesi es van concentrar al santuari de la Cueva Santa, que fou proclamada patrona dels espeleòlegs.²⁸

Com a referents de vida cristiana, el Dr. Pont es va fixar en dues figures insignes valencianes molt estimades pel poble, sant Vicent Ferrer i el beat Joan de Ribera. Amb motiu del cinquè centenari de la canonització de Vicent Ferrer (1455), establerta pel papa valencià Calixt III, va adreçar als fidels diocesans i al clergat una *Carta pastoral*. Vicent Ferrer era una figura rellevant, un sant valencià, per sang, per llengua, per formació i per temperament. Ell havia il·luminat la societat medieval decadent, mitjançant la seva predicació. El *Timete Deum* de Ferrer sempre és d'actualitat, més encara en una època de transició d'una espiritualitat rigorista i de la por a una situada en l'altre extrem d'optimisme i laxisme. Les noves devocions triomfants, com els Sagrats Cors de Jesús i Maria, havien promogut una pietat més afectiva i representaven un Déu més proper a l'home. Calia ser seriosos i fugir del sentimentalisme i de la vanitat. Com deia Vicent Ferrer: «Bona gent: torneu a la vida».²⁹ Amb motiu del cinquè centenari de la seva canonització, les seves relíquies, procedents de Vannes (França), van ser rebudes amb solemnitat a la catedral de Sogorb, de pas cap a València. La diòcesi tampoc no va oblidar el record del seu germà fra Bonifaci Ferrer, prior de la cartoixa de Valdecris d'Altura en el segle xv, a qui va dedicar un monument el 9 octubre de 1955 al santuari de la Cueva Santa.³⁰

Joan de Ribera, patriarca titular d'Antioquia i arquebisbe de València, mort el 1611 i beatificat pel papa Pius VI el 1796, és «algo nuestro y todavía la diócesis vive de la tarea pastoral y del ejemplo que dio».³¹ El beat Joan de Ribera estava molt lligat a la diòcesi de Sogorb, en relació amb el greu problema dels

28. «Sobre la apertura del Año Mariano y de la segunda etapa de la Campaña del rezo del Rosario en familia (21 noviembre 1953)», *BOEOS*, 1 de setembre de 1953, núm. 9, p. 396-402.

29. «*Timete Deum*. El aspecto penitencial en la vida cristiana. Carta Pastoral que el Obispo de Segorbe dirige a su clero y pueblo en la Cuaresma del año V del Centenario de la Canonización de San Vicente Ferrer (23 de febrero de 1955)», *BOEOS*, 1 de gener de 1955, p. 48-69.

30. Juan Luis CORBÍN FERRER (2004), «Fray Bonifacio Ferrer, la cartuja de Vall de Christ y el santuario de la Virgen de la Cueva Santa», a A.V., *La diócesis de Segorbe y sus gentes a lo largo de la historia. Volumen homenaje al profesor Ramón Rodríguez Culebras*, Castelló, Fundación Dávalos - Fletcher, p. 11-19.

31. «El Beato Juan de Ribera y la diócesis de Segorbe. Carta Pastoral del Obispo de Segorbe a sus diocesanos con motivo de la canonización del Santo Patriarca (11 de mayo de 1960)», *BOEOS*, maig de 1960, núm. 1303, p. 85-93. El 12 de juny de 1960 el papa Joan XXIII el va canonitzar.

moriscos. Des de 1569 fins a 1611, els vuit prelats que van ocupar la seu episcopal es van trobar amb el problema que va provocar la greu crisi de la rebel·lió morisca de la serra d'Espadà. Quan Joan de Ribera es va fer càrrec el 1569 de l'arquebisbat de València es va lliurar de ple a l'apostolat de la conversió forçada dels moriscos. Davant del seu fracàs, va aconsellar al rei Felip III la seva expulsió (2 de setembre de 1609).³² El seu esperit perdurava en el temps i es manifesta en alguns aspectes de la pietat dels pobles valencians, com la intensitat del culte i la pietat eucarístiques, l'adoració, les processons i confraries pietoses, entre d'altres.

La consolidació de la diòcesi (1957-1960)

A finals dels cinquanta, la diòcesi s'havia consolidat plenament. L'any 1957 la parròquia de Gatova va ser disgregada de la diòcesi de València i de l'arxiprestat de Lliria i fou agregada a la diòcesi de Sogorb. En total, la diòcesi reunia 65 parròquies, sis arxiprestats i un clergat parroquial format per 75 sacerdots, a més de les comunitats religioses. El bisbe Pont, al retorn de la visita *ad limina* a Roma el dia 14 d'octubre, es va trobar amb els efectes de les inundacions que varen afectar aquell dia el Regne de València. Ell mateix es va traslladar a la ciutat de València per fer patent a l'arquebisbe metropolità la comunió de la diòcesi amb el dolor que l'affligia pels morts, i oferir-li ajuts. Càritas Diocesana es va mobilitzar de manera immediata per atendre les necessitats més urgents. La catàstrofe havia provocat danys irreparables als pobles de les riberes dels rius, i havia fet desaparèixer les terres dels horts i del secà.³³

La pastoral diocesana va continuar en la mateixa línia anterior: exhortacions al rosari en família, vitalització de les confraries i devocions, compliment dominical, missions populars, dijous sacerdotals i exercicis espirituals per al clergat. També s'intensificà la predicació en la quaresma i les confessions extraordinàries a totes les parròquies. Tot el clergat de la diòcesi va retre el 1958

32. Rafael Benítez SÁNCHEZ-BLANCO (2001), *Heroicas decisiones. La Monarquía Católica y los moriscos valencianos*, València, Institució Alfons el Magnànim, p. 311-345; Eugenio CISCAR PALLARÉS, «Los moriscos en Valencia», a Antoni MOLINER PRADA [ed.] (2009), *La expulsión de los moriscos*, Barcelona, Nbla Ediciones, p. 158-176.

33. «Alocución Pastoral que el Obispo de Segorbe dirige a todos sus sacerdotes y diocesanos anunciando su próxima "Visita ad Limina", (2 de julio de 1957)»; «Alocución Pastoral. Después de nuestro viaje a Roma (27 de octubre de 1957)», *BOEOS*, juliol de 1957, núm. 1269, p. 135-136 i 202-204.

un homenatge als sacerdots que varen ser assassinats durant la Guerra Civil i al claustre de la Catedral es va inaugurar una petita escultura en homenatge seu.

Com a aspectes rellevants, cal destacar la celebració del centenari de Lourdes (11 de febrer de 1958) i la *Instrucción pastoral* sobre la primera comunió. Amb motiu del centenari de Lourdes, el bisbe Pont va publicar una *Carta pastoral* en relació amb la figura de la Verge i recomanava l'encíclica de Pius XII *Le pelegrinage de Lourdes* (1957), que aportava testimonis vius dels màrtirs de tot el món al llarg del darrer segle.³⁴ Era oportú adoptar una postura convenient de gratitud, de penitència i d'esperança, en una societat que havia perdut el sentit de Déu. La devoció del poble a la Verge era sincera, però sovint ingènua, per la rutina i la manca de doctrina. Calia despullar-la dels barroquismes que la desfiguraven.³⁵

La preocupació del bisbe pels actes litúrgics era principal. La celebració de la primera comunió dels nens i nenes calia unificar-la a les diferents parròquies. En aquest sentit va publicar una *Instrucción pastoral* el 20 d'abril de 1958 per adequar la primera comunió al nou esperit de l'Església, que no era un acte individual sinó parroquial. Aquest dia és el menys apropiat per als particularismes i distincions i no es podia arrencar els nens i nenes de la col·lectivitat. El luxe i l'ostentació en els vestits, convits i regals repugnava en aquest acte.³⁶

LA NOVA DIÒCESI DE SOGORB-CASTELLÓ (1960-1970)

Des de feia temps, les viles de Morella i Castelló havien demanat ser cap d'una seu o d'un bisbat desmembrat de la mitra de Tortosa. La proposta del rei Martí l'Humà al papa Benet XIII el 1408 i la del Consell al rei Felip III el 1600, respectivament, no van tenir cap èxit.³⁷ Fins i tot el bisbe de la diòcesi de Tortosa, fra Antonio José Salinas Moreno (1790-1814), va ordenar la construcció d'un

34. «Carta Pastoral, que el Obispo de Segorbe dirige a sus diocesanos en el Año Centenario de las Apariciones de la Virgen María en Lourdes (11 de febrero de 1958)», *BOEOS*, març de 1958, p. 33.

35. «Circular n.º 84. Sobre el mes de María en el Año Centenario de Lourdes (21 de abril de 1958)», *BOEOS*, abril-maig de 1958, núm. 1278 i 1279, p. 78-79.

36. «Instrucción Pastoral sobre la Primera Comunió de los niños (20 de abril de 1958)», *BOEOS*, abril-maig de 1958, núm. 1278 i 1279, p. 73-78.

37. Elena SÁNCHEZ ALMELA; Ferran OLUCHA MONTINS (2015), «Intents d'una seu episcopal per a Morella al Segle XVII», *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XCI, p. 129-240.

palau episcopal a Castelló, com a residència seva durant les llargues estades a la ciutat de la Plana.

La província eclesiàstica valenciana es va reorganitzar en aplicació del Concordat de 1953 en dues fases, la primera el 1957 i la segona el 1960. Pel decret consistorial *Tarraconensis-Valentine et aliarum, Decretum de Mutatione Finum Dioecesium* (6 de juny de 1957), la diòcesi de Sogorb va ser ampliada amb els pobles de la vall del riu Millars que formaven part de l'arquebisbat de València. S'hi van integrar 22 localitats pertanyents al territori històric del ducat de Vistahermosa i els 11 sacerdots que regien les parròquies van quedar incardinats a la diòcesi.³⁸ La segona fase es va aconseguir el 1960. El decret de 31 de maig de la Sagrada Congregació Consistorial va modificar els límits de les diòcesis de València, Sogorb i Tortosa en relació amb la província de Castelló. Les localitats de la província quedaven incloses dins de la diòcesi de Sogorb, a excepció dels tres arxiprestats del nord (Vinaròs, Sant Mateu i Morella) i la parròquia de Catí de l'arxiprestat d'Albocàsser, que es van agregar a Tortosa. Les parròquies i esglésies pertanyents a la província de València, Racó d'Ademús, Alpuente i Xelva, van ser agregades a l'arxidiòcesi de València. Així mateix es van desmembrar de la diòcesi de Tortosa els arxiprestats de Nules, Vila-real, Castelló de la Plana, Lucena i Albocàsser. Quedaven fora del decret les parròquies d'Arcos de la Salinas, Cervera i Las Dueñas, totes tres de Terol, i Santa Cruz de Moya, de Conca.³⁹

La butlla *Illas in Ecclesia catholica urbes* (31 de maig 1960) de Joan XXIII atorgava la categoria episcopal a la ciutat de Castelló, i ampliava la denominació de la diòcesi amb el títol de Sogorb-Castelló. L'església de Santa Maria de Castelló va rebre el rang de cocatedral, si bé la primacia de catedral restà en la de Sogorb, amb la possibilitat de constituir-hi un capítol de canonges, i donava facultat al prelat per residir a qualsevulla de les dues ciutats.⁴⁰ Tot aquest procés d'integració va concloure amb la promulgació d'una butlla de Joan XXIII, del 12

38. SABORIT (2006), p. 583; Joan LLIDÓ I HERRERO; Pere SABORIT BADENES (2010), *Diòcesis de Segorbe-Castellón, 1960-2010*, Castelló, Diputació de Castelló.

39. SABORIT (2006), p. 583-584. La diòcesi de Sogorb tenia el 1960 84 sacerdots, 7 arxiprestats, amb un total de 100 parròquies i 88.607 habitants.

40. *La diòcesis de Segorbe-Castellón: documentos fundacionales*. Sogorb, 1960, p. 8 (Biblioteca de Montserrat).

de maig de 1961, que declarava com a patrons de la diòcesi de Sogorb-Castelló la Verge de la Cueva Santa i sant Pasqual Baylón.⁴¹

El bisbe Pont va dirigir una *Carta pastoral* el 16 de juliol de 1960 a tots els fidels de la nova diòcesi de Sogorb-Castelló, per fer-los saber el nous esdeveniments tan transcendents, que calia interpretar-los amb l'esperit de fe.⁴² En aquesta etapa de reorganització, la diòcesi es va dividir en nou arxiprestats amb un total de 132 parròquies, ateses per 164 sacerdots, per a una població d'uns 285.000 habitants. L'objectiu del bisbe era visitar i conèixer personalment tot el clergat diocesà per integrar-lo a la nova realitat. Des del punt de vista pastoral, va uniformar les normes comunes a totes les parròquies i per a la integració dels laics va crear la Delegació Diocesana d'Apostolat Seglar, que incloïa els diferents organismes existents.⁴³

El Concili Vaticà II (1962-1965)

El bisbe Pont va participar intensament en les quatre sessions del Concili Vaticà II i va intervenir fins a sis vegades en l'aula conciliar per defensar entre altres punts la llibertat religiosa, l'ecumenisme i el consell pastoral dels laics.⁴⁴ El seu pensament, obert al món i proper als problemes de la gent, de l'Església i dels germans separats, es va anticipar d'alguna manera als postulats del Vaticà II. Per això s'ha dit que «l'escriptura del bisbe Josep és postconciliar abans del Concili».⁴⁵ Al *Pròleg* que va escriure el 1956 al llibre de Josep Ricart

41. «Circular núm. 4 sobre los Santos Patronos de la nueva diócesis de Segorbe-Castellón (29 de enero de 1961)», *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Segorbe-Castellón (BOEOSC)*, febrer de 1961, p. 53-54; «Comunicación Pastoral sobre los Santos Patronos de nuestra Diócesis. El Obispo de Segorbe-Castellón a todo su Rvdo. Clero y amado pueblo (9 de julio de 1961)», *BOEOSC*, juny de 1961, p. 245-246.

42. «Carta Pastoral que el Obispo de Segorbe-Castellón dirige a sus diocesanos, con motivo de la nueva estructuración de la Diócesis, decretada por la Santa Sede (16 de julio de 1960)», *BOEOSC*, juliol de 1960, p. 164-176.

43. SABORIT (2006), p. 585- 588.

44. Caldria consultar a l'Arxiu Apostòlic Vaticà els documents de les diferents discussions, que encara no són accessibles.

45. DEIG (1998), p. 29. Pel que fa a la participació del Dr. Pont i Gol al Concili, vegeu l'article d'Hilari RAGUER (1998), «El Dr. Pont i Gol i el Concili Vaticà II», *Qüestions de Vida Cristiana*, 181, p. 87-94; també d'Hilari RAGUER (1998), «El Diari del Concili del Dr. Pont i Gol», a *Miscel·lània Arquebisbe Pont i Gol*, p. 264-274. Sobre la història del Concili Vaticà II remeto al llibre de Giuseppe ALBERGO (2005), *El Concili Vaticà II (1959-1965). Per la joventesa del cristianisme*, Barcelona, Claret.

Torrens, entorn del filòsof Aranguren i l'autocrítica, ho expressava amb aquestes paraules: ⁴⁶

La Iglesia, inmutable en sus elementos divinos, es mudable y flexible en sus elementos humanos. [...] Una sana autocrítica debería separar los elementos buenos de fondo y la forma de integrarlos, y criticar debidamente, para calificarlos, los que no pueden ser aceptables.

La seva aportació a l'ecumenisme era palesa en aquells anys, fins i tot li va costar més d'un disgust. Ell va signar el 1960 l'*imprimatur* d'una pregària per a la Setmana d'Oració Universal per la Unitat dels Cristians, que els seus autors no havien aconseguit que els signés ningú més. L'any següent, des de la Nunciatura Apostòlica de Madrid li van prohibir tornar-la a editar.⁴⁷

L'Església va viure un període excepcional amb motiu del Concili Vaticà II. El 25 de gener de 1959 el papa Joan XXIII va sorprendre tota la cristiandat amb l'anunci transcendental de reunir tota l'Església universal, representada per tots els bisbes del món, en un concili ecumènic. La carta apostòlica *Consilium*, amb data 2 de febrer de 1959, fixava l'obertura del concili el dia 11 d'octubre. Set mesos abans, el bisbe Pont va escriure una *Carta pastoral* amb motiu d'aquesta convocatòria. El document, publicat al *Boletín de la Diócesis* i en una separata especial, a més de l'edició en llengua catalana del teòleg Josep Perarnau publicada per l'editorial Estela de Barcelona, va tenir un reconeixement internacional en ser una de les exposicions més completes sobre el Concili publicades fins aleshores.⁴⁸ El seu objectiu era ajudar els cristians a comprendre què seria el Concili i què se'n podia esperar. El Concili era una cosa de tota l'Església i tots els fidels podien col·laborar-hi i haurien de fer-ho.⁴⁹

Veritablement, la preparació del Concili fou intensa durant els quatre mesos abans d'iniciar-se la seva obertura. Seguint les recomanacions del papa Joan XXIII,

46. Josep RICART TORRENS (1956), *En torno a Aranguren y la autocrítica. Prólogo del Excmo. y Revdo. Sr. Dr. D. José Pont y Gol, Obispo de Segorbe*, Barcelona, Publicaciones Cristiandad, p. 5 i 7.

47. DEIG (1998), p. 29.

48. «La Iglesia ante el Concilio. Carta Pastoral que el Obispo de Segorbe-Castellón dirige a su clero y pueblo, con motivo de la convocatoria del Concilio ecuménico Vaticano II, hecho por el papa Juan XXIII (7 de marzo de 1962)», *BOEOSC*, maig de 1958, p. 94-138; (1962), *L'Església davant el Concili. Estudi preliminar de Josep Perarnau*, Barcelona, Ed. Estela.

49. *L'Església davant el Concili*, p. 27-28 i 40.

el bisbe Pont va introduir una pregària de la diòcesi pel Concili (*Laus perennis*) en tots els actes religiosos diaris. El 8 de setembre el bisbe va difondre una *Exhortación pastoral* en la qual s'especificava tots els actes de preparació al Concili que calia realitzar (romeries, actes penitencials, novenes a l'Esperit Sant, confessions i pregàries). Uns dies abans de marxar a Roma, a on el va acompanyar el teòleg Josep Perarnau,⁵⁰ el bisbe va fer un acte públic de comiat, en el qual va demanar a tots els fidels l'esperit de col·laboració i caritat.⁵¹

A la primera etapa del Concili, els dos mil cinc-cents bisbes de tot el món es van trobar una mica desorientats, ja que no s'havia convocat per a una finalitat especial, sinó per a una tasca àmplia, enfortir l'Església i adaptar-la a les necessitats del món i de l'home actual. El 8 de desembre de 1962 van finalitzar les sessions. Fou molt eficaç en aquesta etapa el treball de coordinació de les comissions de Fe i Costums i la d'Apostolat dels Seglars, que va donar origen al nou *Esquema de la Presència de l'Església en el Món*. Es van discutir els esquemes de litúrgia, revelació, mitjans de comunicació social i la unitat dels cristians. Després de la mort de Joan XXIII (3 de juny de 1963), el seu successor Pau VI va mostrar la seva voluntat de continuar la trajectòria anterior.⁵²

La segona sessió del Concili es va inaugurar el 29 de setembre de 1963 i va finalitzar el 4 de desembre. A la *Carta pastoral. Delante de la II Etapa del Concilio* (31 d'agost de 1963), el bisbe Pont fa una referència als textos dels esquemes revisats (*El segle de l'Església* i *El Concili de l'Església*) i demanava la col·laboració dels fidels, la pregària i l'acceptació de les reformes. En retornar de Roma, el bisbe va fer una invitació a tota la diòcesi per celebrar d'una manera especial el proper

50. Josep Perarnau i Espelt va informar de les sessions del Concili en les seves cròniques enviades des de Roma, que es van publicar al *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Segorbe-Castellón* (1962-1965) i als diaris *El Correo Catalán* de Barcelona i *TeleXprés*. Són un testimoni fidel de l'ambient que regnava a l'aula conciliar i una anàlisi perspicax dels diferents corrents presents en el Concili. La col·lecció «Constituciones y Decretos del Concilio Ecueménico Vaticano II», en 14 volums (1964-1965) de Perarnau, editada pel bisbat de Segorb-Castelló, edició bilingüe llatí-castellà amb introducció, notes, comentaris, índex de matèries i llocs bíblics i bibliografia, és una obra fonamental. També va publicar una edició bilingüe llatí-català, una part dins de la col·lecció esmentada anteriorment i l'altra a la col·lecció «Pensament cristià» d'Edicions 62 de Barcelona.

51. «Exhortación Pastoral que el Obispo de Segorbe-Castellón dirige a todo el clero y pueblo para la preparación inmediata al Concilio Vaticano II. Antes de su partida hacia Roma (8 de septiembre de 1962)», *BOEOSC*, setembre de 1962, p. 299-303.

52. «Carta Pastoral Ante la II Etapa del Concilio (31 de agosto de 1963)», *BOEOSC*, setembre de 1963, p. 222.

Octavari per la Unió dels cristians el mes de gener, tenint present el missatge que Pau VI va portar a Terra Santa de pau i caritat (6 de gener de 1964), a musulmans, jueus i germans cristians separats, i la trobada amb el patriarca Atenàgores.⁵³

La tercera sessió del Concili es va desenvolupar entre el 14 de setembre de 1964 i el 21 de novembre de 1964. Es van discutir els textos sobre escatologia, Verge Maria, col·legialitat dels bisbes, llibertat religiosa, jueus i religions no cristianes, revelació i apostolat dels seglars. Finalment es promulgaren la *Constitució sobre l'Església* i els decrets sobre l'ecumenisme i les esglésies orientals. A l'*Exhortació pastoral* (27 d'agost de 1964), el bisbe Pont feia una reflexió sobre el problema principal de l'Església, la manera com s'acomoda, reforma i troba els mitjans per entrar en contacte amb el nou món de la tècnica, la massificació i l'exaltació de l'home.⁵⁴

La quarta sessió del Concili es va reprendre el 14 de setembre de 1965 i el papa Pau VI va anunciar la creació del Sínode de bisbes i la propera visita a l'ONU amb motiu del vintè aniversari de la seva creació. El 7 de desembre es va celebrar la darrera sessió, on es va promulgar la constitució pastoral *Gaudium et spes*, els decrets *Ad gentes* i *Presbyterium ordinis* i la declaració *Dignitatis humanae*. El 8 de desembre, dia de la Puríssima, es va clausurar el Concili.

El desenvolupament de la col·legialitat dels bisbes a Espanya va trobar molts obstacles. En el si de l'episcopat hi havia diferents tendències. El bisbe Pont, i altres bisbes com Tarancón, Quiroga, Tabera, Jubany i Bueno Monreal, van apostar clarament per la col·legialitat i per la ràpida constitució de la Conferència Episcopal. Després de diverses reunions a Roma i Madrid, es va constituir l'1 de març de 1966, presidida pel cardenal Quiroga.⁵⁵

Com aplicar amb diligència i convicció les normes conciliars a les diòcesis? El bisbe Pont en una *Exhortació pastoral* del 7 de març de 1965 afirmava que el Concili:⁵⁶

53. «Saludo Pastoral a la vuelta de la segunda sesión del Concilio Ecuménico, invitando a celebrar de un modo especial el próximo Octavario por la Unión de los cristianos (10 de enero de 1964)», *BOEOSC*, 15 de gener de 1964, p. 1-5.

54. «Exhortación Pastoral. Ante la III Sesión del Concilio Ecuménico (27 de agosto de 1964)», *BOEOSC*, setembre de 1964, p. 209-211.

55. ECHARREN (1998), p. 281 i 185.

56. «Exhortación pastoral sobre la aplicación de importantes normas del Concilio Vaticano II a partir del 7 de marzo (1 de marzo de 1965)», *BOEOSC*, març de 1965, p. 85.

És una mentalitat, [...] és una línia que cal adquirir i començar a seguir. Dita mentalitat i línia no podien ser altres que les de l'Evangelí, vist amb l'autenticitat i vivència que els nostres temps reclamen.

A la pràctica, els canvis introduïts eren importants, la litúrgia se simplificava, es feia més comprensible i propera al poble, incorporant-lo i utilitzant la llengua familiar. Els serveis litúrgicoministerials s'unificaven dins de les diverses classes existents i es feien més austers, sense cap distinció de persones, riques o pobres. L'Església prenia formes més evangèliques i com a Església dels pobres es despenia de les aparences del poder, de la força de les riqueses i de tota influència terrena. Quedaven suprimits els aranzels i els seglars s'incorporaven vivament a la vida de la parròquia, amb responsabilitat.

El 1963 es va introduir a la diòcesi de Sogorb-Castelló una part de la constitució de litúrgia, com l'obligació de les homilies els diumenges i dies festius, així com la celebració del sagrament del matrimoni dins de la missa.⁵⁷ Les altres reformes litúrgiques es van aplicar des del primer diumenge de quaresma de 1964. Durant el mes de febrer el clergat diocesà va participar en diverses sessions per tal d'estudiar la *Instrucció*, referida a la pràctica dels nous ritus, la seva simplificació i aplicació concreta. *L'Ordinari de la Missa* es va editar en versió castellana, i en les misses celebrades amb el poble i en l'administració dels sagraments es podien utilitzar totes les llengües vernacles populars: valencià, castellà, francès i anglès (aquestes últimes a les parròquies amb turisme d'estrangers).⁵⁸ És un detall d'afecte i d'estimació del bisbe Pont al País Valencià la utilització de la denominació valencià i no català, en aquells temps de forta oposició entre moltes persones que veien el català com un instrument imperialista de Catalunya vers el Regne de València. Posteriorment la comissió diocesana de litúrgia, en notificar i autoritzar els nous cànons en castellà i valencià, va fer constar que el text dels nous cànons en llengua valenciana és el mateix català, amb algunes variants autoritzades pel consiliari per a les diòcesis de Balears i València.⁵⁹

57. «Comunicación al Rvdo. Clero, secular y regular, sobre la predicación de las misas de los días festivos», *BOEOSC*, febrer de 1965, p. 87-89.

58. «Sobre el latín y las lenguas vernáculas (20 de febrero de 1965)», *BOEOSC*, febrer de 1961, p. 51-52. Els bisbes Pont, Jubany i Masnou van aconseguir que el decret *Lumen Gentium* del Concili Vaticà II reconegués a les minories nacionals el dret a la seva pròpia llengua en la litúrgia.

59. SABORIT (2006), p. 591.

Cal tenir molt present que els bisbes Josep Pont i Ramon Masnou (de Vic) eren partidaris que es reconegués les llengües minoritàries. Això es va posar de manifest en l'assemblea plenària de l'episcopat espanyol, duta a terme a Madrid el 15 d'abril de 1964, que va tractar de l'aplicació a Espanya de la reforma litúrgica. Els bisbes espanyols no s'havien ni plantejat la qüestió de l'ús d'altres llengües d'Espanya. Llavors Pont i Masnou van intervenir per dir que en llurs diòcesis hi havia una altra llengua que calia tenir en compte. La sorpresa del bisbes espanyols va ser gran, i la resistència forta, però el dos bisbes es van mantenir fermes i van exigir que quedés a discreció de cada bisbe la determinació de quina o quines eren les llengües del poble en les respectives diòcesis. El seu argument era que la constitució sobre la litúrgia parlava de *lingua vernacula*, no de *lingua nationalis*.⁶⁰

Al retorn del bisbe del Concili, el 19 de desembre es va celebrar un solemne acte d'acció de gràcies de tota la diòcesi, la romeria al sepulcre de Sant Pasqual de Vila-real. El bisbe Pont va pronunciar una homilia referida al Concili, que va qualificar com d'acte grandios de l'Església, d'autoexamen i de recerca de remei a les deficiències trobades. El Concili havia redescobert l'apropament a Déu, l'autenticitat de l'Església cap a dins i cap enfora de si mateixa. L'Església no és el món occidental, ni un sistema polític, ni una mentalitat jurídica, ni una cultura, ni una filosofia. És la família dels fills de Déu, universal i oberta. No tenia cap valor l'aforisme en el sentit que «ser catòlic i ser espanyol és la mateixa cosa». ⁶¹ Com a bisbe, se sentia responsable de la predicació de tota la doctrina conciliar per a l'evangelització dels pobres, la promoció dels obrers i l'edificació de la pau i de la justícia. L'Església demanava la col·laboració plena del poble de Déu, en tots els camps i en tots els ambients, considerant l'acció dels religiosos, religioses i preveres fruit de l'esperit de servei. Col·laboració coordinada, combinant els principis de responsabilitat personal i de la unitat d'actuació, superant les divisions existents entre els grups o tendències. No era una obra d'imposició violenta, sinó de convicció, de canvi de mentalitat. Els problemes es podien superar amb l'estudi reflexiu, la humilitat, el diàleg i la maduresa del temps. ⁶²

60. RAGUER (1998), p. 273.

61. «Enraonades. Una necessària evolució», 1965 (6.4), p. 9, a Josep PONT I GOL (1976), *25 anys de presència i de fidelitat*, Tarragona, Arquebisbat de Tarragona, p. 347.

62. «Nuestra diócesis ante el Concilio. Homilía en el acto diocesano de recepción del Rvdmo. Prelado después de su regreso de Roma (Romería al sepulcro de San Pascual, 19 de diciembre de 1965)», *BOEOSC*, 1 de febrer de 1966, p. 89-97.

Les diverses declaracions que el bisbe Pont va fer el gener de 1966 als mitjans de comunicació, ràdio La Veu de Castelló i els periòdics *Mediterráneo* de Castelló i *La Vanguardia Española* mostren el seu tarannà aperturista, oposat al nacionalcatolicisme vigent en una part important de l'Església espanyola. A la ràdio va fer una exaltació de la declaració de *Llibertat religiosa*, i demanava el respecte als no catòlics i l'acceptació de tots els drets civils seus. Al mateix temps exclouïa qualsevulla forma de proselitisme, que és una de les formes de violència espiritual. Al periòdic *Mediterráneo* assenyalava el realisme de l'Església al Concili, cercant l'autenticitat, la necessitat de reforma, demanant perdó a qui hagués ofès i respectant tothom. En la vida espanyola invitava a respectar els que no es declaraven catòlics i els que dintre de l'Església no pensessin de la mateixa manera. I a *La Vanguardia* es referia a l'ecumenisme espanyol, les minories de germans no catòlics, protestants i a la unió de les esglésies.⁶³

L'acceptació del Concili per part d'un sector del clergat molt tradicional no va ser fàcil. Representava un pas traumàtic per a les esglésies i els sacerdots, ja que qüestionava els fonaments teòrics i pràctics del nacionalcatolicisme i de la cristiandat espanyola.⁶⁴ En una *Exhortación* de juny de 1967, el bisbe Pont reconeixia que aquestes tensions mostraven en certa manera la vitalitat de l'Església i demanava la convergència entre els diferents sectors sense ruptures. Davant els canvis en els costums i els efectes de les migracions, el turisme, l'urbanisme i la mateixa llibertat religiosa, calia mostrar una fe cultivada, sincera i viscuda. Era necessari elaborar un estudi socioreligiós de la diòcesi abans de crear el Consell Diocesà de Pastoral.⁶⁵

En una declaració de 1969 a la revista *Alborada* de les carmelites descalces de les Alqueries, el bisbe Pont assenyalava que el problema era intern a l'Església i no tant si es parlava de qüestions com la secularització, el materialisme, capitalisme, comunisme, etc. El problema era que uns volien anar massa de presa i els més endarrerits no volien adonar-se que ja no érem al segle xv ni al xix. Calia

63. «Declaraciones del Rvdmo. Prelado después de la clausura del Concilio Vaticano II. A la Emisora La Voz de Castellón; al periódico "Mediterráneo" de Castellón; al periódico "La Vanguardia Española" de Barcelona», *BOEOSC*, 1 de març de 1966, p. 6-13.

64. Juan José TAMAYO (2003), *Adiós a la cristiandad. La Iglesia católica en la democracia*, Barcelona, Ediciones B, p. 22-31.

65. «Exhortación, Nuestros primeros pasos hacia una revisión pastoral diocesana (8 de junio de 1967)», *BOEOSC*, 1 de maig de 1967, p. 222-223.

ficar-se en aquest món nou que estava naixent per tal de cristianitzar l'home del segle XXI. Arribarem a temps?, es preguntava.⁶⁶

L'etapa postconciliar

El bisbe Pont, des de la constitució de la nova diòcesi es va posar en contacte amb tots els sacerdots per fomentar l'amistat i crear lligams entre ells. La jornada sacerdotal celebrada a Vila-real (27 d'abril de 1961), amb motiu de les noces de diamant de la Secció Adoradora Nocturna d'aquesta ciutat, va servir per incrementar l'esperit fraternal. En aquest acte va participar el bisbe de Solsona Vicente Enrique Tarancón, exdirector de la secció d'Adoració Nocturna de Vila-real. De la mateixa manera, els diferents cursets d'apostolat seglar i d'Acció Catòlica anuals foren l'ocasió per intensificar el treball en comú i posar en pràctica les orientacions conciliars.⁶⁷

La crisi dels moviments especialitzats d'Acció Catòlica d'Espanya (JOC i HOAC) va sorgir l'estiu de 1966 per la desconfiança de la jerarquia eclesiàstica i la pressió governamental, a causa de les seves denúncies de determinats fets polítics i socials del règim franquista. La crisi es va tancar el 1972 amb les noves orientacions pastorals de la Comissió Episcopal d'Apostolat Seglar.⁶⁸ En aquest període el bisbe Pont va encoratjar els sacerdots per tenir una cura especial de l'apostolat seglar, veritable instrument de renovació de l'Església, de les comunions parroquials i de la seva vocació missionera.⁶⁹

La seva preocupació en aquesta nova etapa fou la creació d'un Seminari per als estudis de filosofia i teologia.⁷⁰ Les noves circumstàncies i l'augment del nom-

66. «Declaraciones a *Alborada*», *BOEOSC*, juliol de 1969, p. 369-371.

67. «Comunicación Pastoral a todo el Rvdo. Clero sobre unos actos sacerdotales a celebrar próximamente. Bodas de Diamante de la Sección de la Adoración Nocturna Española de Villarreal (25 de marzo de 1961)», *BOEOSC*, abril de 1961, p. 335-340; «Circular n.º 27. Sobre consignas de actuación para el curso que empieza (27 de septiembre de 1961)», *BOEOSC*, octubre de 1961, p. 119-123.

68. Feliciano MONTERO (2000), *La Acción Católica y el franquismo: auge y crisis de la Acción Católica especializada en los años sesenta*, Madrid, UNED Ediciones.

69. «Exhortación pastoral. El día de la Acción Católica en la coyuntura de 1968 (mayo de 1968)», *BOEOSC*, maig de 1968, p. 130-131.

70. La decisió la va prendre el Consell de Presbiteri en la reunió de juliol de 1968 celebrada a la Casa d'espiritualitat de Betxí. Cf. José Miguel ARREGUI GARBIZÚ (2016), *Evolución ideológico-doctrinal de la Iglesia de la diócesis de Segorbe-Castellón durante el tardofranquismo y la transición*

bre de seminaristes, de tres territoris diferents (Sogorb, València i Tortosa) demanaven un nou Seminari diocesà que es va ubicar a la capital de Castelló i va rebre la denominació de Mater Dei.⁷¹ No va ser tasca fàcil la recerca d'un terreny per a la seva ubicació. Fins els terrenys més allunyats i situats tradicionalment en terres de secà es convertien en horts, atesa la puixant economia tarongera a la Plana. Per fi, una persona va donar un lot de terra considerable, molt prop de l'històric ermitori i el castell de la Magdalena. El 25 de març de 1962, festa de l'Anunciació de la Verge, i dia solemne de la Romeria de les Canyes a l'ermita de la Magdalena, es va col·locar la primera pedra. El següent pas va ser trobar l'ajut econòmic de l'Estat, les corts van aprovar una subvenció de 15 milions de pessetes.

Després de quatre anys d'obres, es va inaugurar el Seminari Mater Dei de Castelló el 7 de maig de 1966, que acollia un total de 78 seminaristes. Amb la creació de l'Escola Superior de Teologia de València, després Facultat de Teologia, promoguda per les diòcesis valencianes i alguns ordes religiosos, la secció de teologia del Seminari Mater Dei es va traslladar el curs 1968-1969 a dos habitatges adquirits per la diòcesi al poble d'Alfara del Patriarca (València) per assistir a les classes al Seminari de Montcada.

En el Seminari Mater Dei es va desenvolupar l'Escola del Concili (1966), dirigida per l'insigne teòleg i professor Josep Perarnau. Constituint el Consell Presbiteral, el 3 de gener de 1967, i les vicaries episcopals (Doctrina i Formació, Pastoral, Apostolat Seglar, Migracions, Ajuda Exterior, Béns Eclesiàstics, Vida Sacerdotal i Religiosos), la diòcesi va recórrer un camí per renovar la seva Església des de dins, fidel al missatge de l'evangeli i a la problemàtica dels homes d'aquell temps.

El creixement dels barris a diverses ciutats de la Plana exigia la creació de noves parròquies. El 1968 es van inaugurar quatre noves parròquies a la Vall d'Uixó, dues a Borriana i una a Almassora, nous nuclis de vida i de família cristiana. El bisbe va dirigir diverses salutacions als nous fidels, situant els més pobres i febles com els primers a cadascuna de les parròquies.⁷² Any rere any, el bisbe Pont es dirigia als militants hoacistes i jocistes per celebrar el Primer de

a través de los medios de comunicación social, tesi doctoral, Universidad Cardenal Herrera, Departamento de Humanidades, València, p. 185. (consulta *on line*, 02/03/2020).

71. «Decreto erigiendo en Castellón de la Plana un segundo Seminario Diocesano (2 de septiembre de 1961)», *BOEOSC*, setembre de 1961, p. 261-263.

72. *BOEOSC*, desembre de 1968, p. 391-397.

Maig, festa del Treball, demanant-los una formació evangèlica plena i un testimoni de vida responsable vers els germans del treball.⁷³ El bisbe acudia als actes del Primer de Maig a les parròquies i concelebrava la missa amb els capellans presents. Els nuclis principals de la indústria a la diòcesi estaven radicats a les poblacions de Vall d'Uixó (sabates), Onda, Alcora, Vila-real (ceràmica) i Almassora, Castelló (química, etc.). Alguns capellans de les parròquies obreres estaven fixats per la policia, com Julio Silvestre Fornals, de la de Sant Jaume de la Vall d'Uixó, i van ser objecte de denúncies els anys 1967 i 1968.

En la dècada de 1960 l'economia espanyola havia experimentat un creixement molt fort, després del pla d'estabilització econòmica de 1959, que va suposar un trencament amb la política autàrquica del règim franquista. Malgrat això, el deteriorament de l'economia va provocar una disminució del poder adquisitiu dels salaris i la devaluació d'un 16,7% de la pesseta el novembre de 1967, que va produir molta inquietud a tot el país. Moltes empreses van obrir expedients de crisi, amb els consegüents acomiadaments del personal, augment de l'atur obrer i la congelació dels salaris. El bisbe Pont en l'*Exhortació pastoral* va denunciar la injusta situació en demanar sacrificis a tots els ciutadans, sobretot als més pobres, i no renovar les estructures econòmiques i socials anquilosades del país.⁷⁴ Aquesta pastoral va ser molt criticada per la premsa provincial i per les autoritats del règim.

La preocupació per les qüestions socials del bisbe Pont es manifesta en el suport i rellevància que ell va donar a l'organització de Càritas Diocesana, fundada el 1947. La Conferència de Metropolitans va crear el 1957 una comissió episcopal de la qual el bisbe Pont va ser-ne durant molts anys secretari, a més d'un dels membres més actius. Ell i el cardenal Quiroga van transformar Càritas en configurar-la com una institució no tant assistencial sinó d'acció social, basada en la promoció social, en el desenvolupament comunitari, en la recerca sociològica, de manera que es convertí en pionera i model de tota activitat social entesa en el seu més profund sentit, tant tècnic com cristià. En el context de l'acció pastoral de l'Església, el seu plantejament es va anticipar a la

73. «Fiesta cristiana del trabajo. Homilía del Sr. Obispo en la concentración diocesana de Apostolado Obrero del 1º de mayo en Almazora (mayo de 1967)», *BOEOSC*, juny de 1967, p. 227-228; «Reflexiones sobre el 1º de Mayo», *BOEOSC*, abril de 1969, p. 161-162.

74. «Exhortación Pastoral al servicio de la Paz (enero de 1968)», *BOEOSC*, gener de 1968, p. 3-6.

doctrina del Concili Vaticà II, en realitzar una veritable i evangèlica denúncia profètica de situacions injustes que atemptaven contra la dignitat humana, la defensa dels drets fonamentals de les persones, dels pobres i marginats. La realització del Pla de Comunicació Cristiana de Béns (1963-1970), inspirat pel bisbe Ramón Echarren, va significar de fet una de les accions més serioses que un organisme de l'Església havia portat a terme sota el règim franquista. El bisbe Pont va donar suport incondicional als nous *Estatuts* renovats de Càritas, aprovats el 1968 per la Conferència Episcopal Espanyola.⁷⁵

La preocupació missionera de l'Església de la diòcesi de Sogorb-Castelló, impulsada pel seu prelat, es va materialitzar en les parròquies de Safanè (Alt Volta) i Puchacay (Xile), amb l'ajut de sacerdots i seglars de la diòcesi fins als nostres dies. Els nous corrents pastorals d'espiritualitat de França, el moviment sacerdotal del Prado dirigit per monsenyor Ancel, bisbe auxiliar de Lió, i de la comunitat cristiana ecumènica de Taizé, es van difondre a la diòcesi a partir de 1964. L'any 1970 la diòcesi comptava amb 196 sacerdots i 213 llocs de culte per a una població de 310.000 persones. Malgrat la crisi de vocacions i de l'Acció Catòlica, cal ressaltar el creixement del moviment catòlic de dones, que tenia 14 centres i 80 agrupacions, els grups de Mans Unides, les agrupacions d'infermeres catòliques Salus Infirmorum, la fraternitat catòlica de malalts, el moviment matrimonial format per uns 50 matrimonis i la delegació diocesana d'escoltisme catòlic, per promoure el seu ideari entre la joventut.⁷⁶

Les relacions del bisbe Pont amb les autoritats civils durant la seva etapa al capdavant de la diòcesi van ser de respecte i d'una certa independència o separació en la mesura del possible. La qual cosa no vol dir que no rebés el cap de l'Estat amb el pal·li. El general Francisco Franco va visitar la ciutat de Sogorb l'11 d'octubre 1954 i va rebre una salutació d'homenatge i cortesia per part del bisbe a la Catedral, on va fer una referència explícita a l'ajut rebut per a la restauració del seu edifici i altres esglésies de diferents pobles destruïdes durant la Guerra Civil. Amb motiu de la inauguració d'un hospital i un centre d'ensenyament tècnic a Castelló, va rebre el general Franco a la cocatedral de Santa Maria el 5 de juny de 1967 i li va dirigir una salutació semblant a la de Sogorb. Com a fet

75. Ramón ECHARREN YSTÚRIZ (1998), «Monseñor Pont i Gol, miembro de la conferencia Episcopal de España», a CLAVER CASELLES, p. 286-288.

76. SABORIT (2006), p. 592-593; «Decreto erigiendo la Delegación diocesana de Escultismo», BOEOSC, maig de 1970, p. 137-138.

especial, els darrers anys de la seva estada al bisbat, el bisbe tenia el costum de començar les visites pastorals els darrers dies de setembre, per no haver d'anar l'1 d'octubre al Govern Civil de Castelló per assistir a la festa del Día del Caudillo. El darrer any, el 1970, era a Castelló i al final va anar a visitar el governador, amb qui tenia certa amistat. Dies després, des d'algun ministeri de Madrid van demanar informes sobre la seva persona. Segurament van ser bons, perquè el 26 de novembre es va fer públic el seu nomenament d'arquebisbe de Tarragona.⁷⁷

La notícia, inesperada, va ser rebuda amb felicitacions per part dels sacerdots, autoritats i poble, però al mateix temps amb dolor per la separació que suposava el nou càrrec. Les paraules que va escriure el bisbe Pont als seus estimats fills del bisbat de Sogorb-Castelló són entranyables i d'afecte:⁷⁸

Recorro con mi mente las ciudades y los pueblos, las iglesias y las escuelas, los suburbios y las calles, el litoral y el interior, las montañas y los llanos [...] y a todos os digo: vuestra imagen no se borrará de mi memoria; será objeto perpetuo de mi afecto y de mi oración.

Després de la consulta-enquesta de febrer de 1969 d'àmbit nacional sobre la problemàtica dels sacerdots, es va convocar l'Assemblea Conjunta de Bisbes-Preveres. De fet, la creació d'aquest organisme va suposar el trencament de l'Església catòlica amb el franquisme després de tres dècades d'aliança.⁷⁹ En la *Carta pastoral* de 26 de novembre de 1970, el bisbe Pont es mostra partidari d'aquesta Assemblea, com una nova forma de corresponsabilitat eclesial, de reflexió i de col·laboració per tractar els problemes del clergat.⁸⁰ El prelat va continuar essent administrador apostòlic de la diòcesi de Sogorb-Castelló fins a l'arribada del seu successor el 1972, el bisbe Josep Maria Cases Deordal. En el seu comiat

77. DEIG (1998), p. 28.

78. «Del Rvdmo. Prelado. Una palabra que no quiere ser de despedida (Segorbe, 7 de diciembre de 1970)», *BOEOSC*, 22 de desembre de 1970, p. 475-476.

79. El millor estudi sobre l'Assemblea Conjunta és el coordinat pels professors Feliciano MONTERO GARCÍA; Joseba LOUZANO VILLAR i Francisco José CARMONA FERNÁNDEZ (2018), *La Asamblea Conjunta de obispos y sacerdotes de 1971: Estudios diocesanos*, Universidad de Alcalá de Henares.

80. «Carta Pastoral. La Asamblea conjunta de Obispos-Presbíteros, 26 de noviembre de 1970», *BOEOSC*, 22 de desembre de 1970, p. 479-483.

definitiu recorda que aquests anys havien estat els millors de la seva vida com a bisbe:⁸¹

Nuestro mutuo adiós no es separación. El recuerdo, el afecto y la oración continuarán uniéndonos. No en vano han sido muchos los años de nuestra convivencia y de nuestro común trabajo. Han sido además los mejores años de mi vida de Obispo y han sido los años fundacionales de la diócesis en su nueva estructura, en que la hemos visto, a pesar de todo, afianzarse en su unidad y caridad, y proyectarse, para gozo de todos, hasta África y América.

CONCLUSIONS

El doctor Josep Pont i Gol, format al Seminari de Solsona i a la Gregoriana de Roma, va viure els temps convulsos de la Segona República (1931-1939) com a vicari de Palau d'Anglesola. Després fou professor del Seminari i col·laborador del bisbe de Solsona Vicente Enrique Tarancón, que va donar suport al seu nomenament episcopal. Bisbe de la petita diòcesi de Sogorb, va actuar de manera senzilla i propera als sacerdots i al poble. El seu objectiu fou la visita pastoral a les parròquies per conèixer els problemes concrets del clergat i de les persones. La seva preocupació pastoral va ser la moralització dels costums, la formació del clergat, la catequesi i el desenvolupament dels moviments d'Acció Catòlica. Respecte a les pràctiques tradicionals de la pietat popular, de vegades mancades de doctrina, calia despullar-les de la rutina i de l'individualisme, i donar-los un sentit de comunitat. Com a referents de la vida cristiana va proposar dues figures valencianes: sant Vicent Ferrer i el beat Joan de Ribera.

El bisbe Pont va contribuir a la creació de la nova diòcesi de Sogorb-Castelló. En aquesta etapa (1960-1970) va reorganitzar la nova diòcesi i va introduir normes comunes en qüestions pastorals. El seu pensament, obert al món i proper als problemes dels homes i dones, de l'Església i dels germans separats, es va anticipar d'alguna manera als postulats del Vaticà II. Cal remarcar la defensa que va fer en el Concili de la llibertat religiosa, l'ecumenisme, la col·legialitat, el

81. PONT I GOL (1976), p. 219-220.

consell pastoral dels laics i les llengües vernacles en la litúrgia. Atent als problemes econòmics i socials dels anys seixanta, va donar un gran impuls als moviments catòlics (HOAC, JOC) i a la transformació de Càritas en una institució de promoció social. Pel seu tarannà cal situar-lo dins del grup dels bisbes espanyols compromesos en l'aplicació de les doctrines conciliars enfront dels partidaris del tradicionalisme conservador.

ELS GREUGES DE GUITARD ISARN, SENYOR DE CABOET. **TRADUCCIÓ, DATACIÓ I LECTURA**

Josep M. SALRACH MARÈS¹
Institut d'Estudis Catalans
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Lliurat el 24 de juliol de 2020. Acceptat el 26 de juliol de 2020

RESUM

L'objectiu d'aquest treball es demostrar que el cèlebre inventari o memorial de greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet, que se suposava escrit entre 1080 i 1095, es va redactar a finals de 1105 o principis de 1106. Per defensar el canvi de data ha estat fonamental, d'una banda, el testament sagramental de Guitard i, de l'altra, l'inventari mateix. En aquest sentit, la traducció d'aquest document al català modern, que aportem, s'ha d'entendre com una prova a favor del canvi de data, sobretot pel que es llegeix al final del text. L'article s'acaba amb una interpretació, breu i voluntàriament limitada, del sentit d'aquest document, que es considera il·lustratiu dels conflictes per la distribució de l'excedent entre els senyors i els seus fidels.

PARAULES CLAU

Catalunya, català, feudalisme, greuges, clams, violència, justícia.

1. Josep.salrach@upf.edu

The Grievances of Guitard Isarn, Lord of Caboet. Translation, dating and interpretation

ABSTRACT

The aim of this paper is to show how the famous inventory of grievances or *Memorial de Greuges* of Guitard Isarn, *Lord of Caboet*, which was assumed to have been written between 1080 and 1095, was actually written in late 1105 or early 1106. Guitard's "sacramental will" (*testament sacramental*) and the inventory itself have been fundamental in justifying this change in date. In this respect, the translation of the inventory into modern Catalan, which is provided, should be seen as proof of the altered date, especially given what can be read at the end of the text. The paper concludes with a brief and intentionally limited interpretation of this document's significance, which is considered to illustrate the conflicts arising due to the distribution of surpluses among the lords and their vassals.

KEYWORDS

Catalonia, Catalan, feudalism, grievances, claims, violence, justice.

En les ratlles que segueixen farem una anàlisi de contingut dels *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet*, considerat per alguns el primer text escrit en llengua catalana o un dels primers redactats majoritàriament en català. D'aquest document, un pergamí de 102 x 527 mm, Joaquim Miret i Sans, que en fou el descobridor, en feu una datació aproximada, que no ha estat qüestionada, i que aquí ens proposem revisar i canviar.² Es tracta d'un memorial o inventari de greuges (*rancuras, querelles, querimonias*) que el senyor Guitard Isarn de Caboet, actual Cabó, declara tenir d'uns vassalls als quals acusa d'haver transgredit drets feudals i haver ocasionat damnats a ell, als seus familiars i a alguns dels seus homes.

2. Miret va donar a conèixer el document en un treball publicat l'any 1908, que és el primer en la llista d'edicions: apartat 1 de l'article.

I. ORIGINAL I EDICIONS

El document, que s'ha conservat en original a la Biblioteca de Catalunya (BC, perg. 384, Reg. 1910, 4-III-4), es pot consultar directament a la web, en l'enllaç <http://mdc.csuc.cat/cdm/ref/collection/pergamibc/id/69416>

De la importància del document, sobretot per a filòlegs i estudiosos de la llengua catalana, en donen fe les múltiples edicions que se n'han fet i que citem per ordre cronològic:

MIRET Y SANS, Joaquín (1908). «Documents en langue catalane (Haute vallée du Ségre, XIe-XIIe siècles)». *Revue Hispanique*, XIX, p. 6-19, facsímil p. 10.

MOLINÉ I BRASÉS, Ernest (1911). *La llengua catalana. Estudi històric*. Barcelona: Albert Martin.

RUSSELL-GEGBETT, Paul (1965). *Mediaeval catalan linguistic texts*. Oxford: The Dolphin Book, p. 74-75, doc. 14.

RUBIO GARCÍA, Luis (1979). *Documentos lingüísticos catalanes (s. X-XII)*. Múrcia: Universidad de Murcia. Departamento de Filología Románica, p. 72-73, doc. 55-XX.

MARTÍ, Joan; MORAN, Josep (1986). *Documents d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Empúries, p. 13-14, doc. 3.

RABELLA, Joan Anton (1997). «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (1080-1095)». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXV. Homenatge a Arthur Terry*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 15-17.

MORAN, Josep; RABELLA, Joan Anton (2001). *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Proa, p. 58-60, doc. 4.

MORAN, Josep (2004). «El proceso de creación del catalán escrito». *Aemilianense* (Logronyo), I, annex 2, p. 441-443.

GIMENO BETÍ, Lluís (2005). *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 79-80.

MARQUÈS, Josep Maria; ORDEIG, Ramon (2015-2018). «Diplomatari de Santa Maria d'Organyà (1091-1150)», *Urgellia*, 19, doc. 192.

SALRACH, Josep Maria; MONTAGUT, Tomàs [dir.] (2018). *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval. Col·lecció diplomàtica. Segles IX-XI*, Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia. Parlament de Catalunya, doc. 519.

2. TEXT I TRADUCCIÓ

No volem aquí oferir una nova transcripció i edició més dels *Greuges*, sinó una contraposició entre la transcripció del text originari, escrit en català antic, i la nostra traducció al català modern. Conscients de les dificultats d'interpretació del text, l'objectiu d'aquest exercici és mostrar els límits de la nostra lectura personal, i facilitar a altres especialistes la necessària revisió i correcció. El mètode que ens disposem a seguir, respectant l'ordre en què les frases pronunciades per Guitard Isarn han estat escrites, consisteix a dividir el text original (en lletra cursiva) en unitats discursives simples o paràgrafs curts, i fer-los seguir de la traducció al català modern (en lletra rodona), traducció que qualifiquem de provisional. Numerem convencionalment els paràgrafs per després poder-nos-hi referir en fer l'anàlisi del contingut i la proposta de nova datació.

Quant a la traducció, procurem acostar-nos tot el possible a la literalitat, en el sentit del vocabulari del text original, cosa que no sempre és factible perquè moltes paraules del català antic s'han perdut o tenen avui un sentit diferent del que tenien. Aquest és el cas del substantiu *rancura*, que podríem traduir per 'rancor' o 'rancúnia', però que en el llenguatge feudal del text té un valor de denúncia que no recullen avui els substantius 'rancor' i 'rancúnia'. Més clar encara és el verb reflexiu *rancurar-se*, inexistent en el català modern, i que es podria traduir, com hem fet en un altre lloc, per «tenir rancúnia de», al preu de perdre, però, part del sentit original. Avui i aquí ens sembla preferible traduir *rancuras* per 'greuges' i 'queixes', i *rancurar-se* per 'queixar-se' tot i que no sembla haver-hi plena equivalència semàntica: és més fort el sentit dels mots i el verb antics que els de la traducció.

1. *Hec est memoria de ipsas rancuras que abet domnus Guitardus Isarnus, senior Caputense, de rancuras de filio de Guillelm Arnall et que ag de suo pater, de Guilelm Arnall; et non voluit facere directum in sua vita de ipso castro de Caputense che li comannà.*

Aquesta és la memòria dels greuges que Guitard Isarn, senyor de Caboet, té del fill de Guillem Arnau i que tenia del seu pare, Guillem Arnau; i no li volgué fer dret al llarg de la seva vida del castell de Caboet que li comanà.

2. *Et comannà-l-en Mir Arnal que, en las ostes et en las cavalgades o[n] Guilelm Arnal és ab mi, che Mir Arnall s-i alberg ab Guilelm Arnal.*

I li comanà Mir Arnau perquè, en les hosts i les cavalcades en què Guillem Arnau és amb mi, que Mir Arnau hi prengui alberg amb Guillem Arnau.

3. Et si Guilelm Arnal me facia tal cosa que dreçar no·m volgés ho no pogés, ho ssi·s partia de mi, che Mir Arnall me romasés aisi com lo·m avia al dia che ad él lo commanné.

I si Guillem Arnau em feia tal cosa que esmenar no volgués o no pogués o, si es deseixís de mi, que Mir Arnau romangués amb mi com el tenia el dia que li vaig comanar.

4. Et in ipsa onor a Guillelm Arnal no li doné negú domenge ni establiment de cavalier ni de pedó per gitar ni per metre quan l·i comanné Mir Arnall.

I en l'honor no li vaig donar a Guillem Arnau cap domini ni establiment de cavaller ni de peó per treure o posar quan li vaig comanar Mir Arnau.

5. Et dixit mihi Guilelm Arnall, et coveng·m·o, che no siria mos dons ni ma folia per nullo ingenio.

I Guillem Arnau em va dir, i ho va convenir amb mi, que no em causaria danys ni m'injuriaria de cap manera.

6. Et ego dixi ad Mir Arnall in presència de Guilelm Arnall que de quant avia in Mir Arnall no me'n jachia re; et sicut in ista pagine est scriptum sic donavit Mir Arnall ad Guilelm Arnall.

I jo vaig dir a Mir Arnau en presència de Guillem Arnau que, de tot allò que tenia, no renunciava a res en encomanar Mir Arnau; i tal com en aquesta pàgina està escrit, així es va donar Mir Arnau a Guillem Arnau.

7. Et fuit rancurós de Guilelm Arnal e ssón·o del fil quar sí pres mils Mir Arnall che jo no·l li doné, e·l sí fed a ssi solidar e·l comannà a ssa muler et ad suo filio a chuit no·l doné hanc.

I vaig estar queixós de Guillem Arnau i n'estic del seu fill car va prendre per a ell a Mir Arnau amb més del que jo no li vaig donar, i se'l va fer vassall sòlid seu i el comanà a la seva muller i al seu fill al qual no li vaig encomanar.

8. Et rancur·me'n del castel de Caboded hon jo pris podstad per mal che Mir Arnall m'avia fait et dict a mi et a ma muler; e rredí·l a Guilelm Arnall aissi com jo·l·i avia comanad; et él redé·l a Mir Arnal et fed·l·en fer convenença che no m'estacàs dret e che no·l me fedés sens él.

I em queixo del castell de Caboet del qual jo vaig prendre potestat pel mal que Mir Arnau m'havia fet i dit a mi i a la meva muller; i el vaig tornar a Guillem Arnau tal com jo li havia comanat; i ell el retornà a Mir Arnau

i li feu fer convinença que no se subjectés a la meua potestat judicial i no se'm fes fidel sense ell.

9. *Et illum tortum que el me'n fed et dreçar no·m volg, jachí·l a ssuo filio et jo fuit rancurós del fil.*

I el tort que ell em feu i no em volgué esmenar, el deixà al seu fill i jo vaig estar queixós del fill.

10. *Et fforon-ne judicis donads et aculids, et Mir Arnall fer no·ls me volg.*

I d'això es feren judicis donats i acceptats, i Mir Arnau no me'ls volgué complir.

11. *Et fuit rancurós de Guilelm Arnall e ssón·o del fil, quar d'altra gisa a·n Mir Arnall si<n> no com jo lo·ls doné.*

I vaig estar queixós de Guillem Arnau i n'estic del seu fill, car té Mir Arnau d'una altra manera de com jo els el vaig donar.

12. *E ssó rancurós de Guilelm Arnal quar fed conveniència de la mia onor ab suo fratre senes lo men consel e·l men sobud, et non·o laud ne non·o hautorg.*

I em queixo de Guillem Arnau perquè va fer convinença de la meua honor amb el seu germà sense el meu consentiment i el meu coneixement i no ho aprovo ni ho atorgo.

13. *E per ço non·o rancuré in vita de Guilelm Arnal, quar non·o sub entrò mortuum fuerit Guilelm.*

I per això no me'n vaig queixar en vida de Guillem Arnau, car no ho vaig saber fins que Guillem hagué mort.

14. *E ssón rancurós de Mir Arnall del castel de Caboded, quar n'ere mès e·l recobrà d'altra guisa si no com lo s'avia; et són rancurós quar solidà de la mia onor a Guilelm Arnal et ad sua mulier et ad suo filio; et són rancurós de les toltes e de les forces que fa en la mea onor del servici del kastel et del Pug, que ad illum non debent facere.*

I em queixo de Mir Arnau del castell de Caboet perquè hi fou posat i el recuperà d'una altra manera de com ho havia de fer; i em queixo perquè feu sòlid de la meua honor a Guillem Arnau i a la seva muller i al seu fill; i em queixo de les toltes i forces que fa en la meua honor pel servei del castell i del Pui, que a ell no li han de fer.

15. *Rancur-me'n de la cavalleria de Mir Guilabert qui no m'és servida.*

I em queixo de la cavalleria de Mir Guilabert que no m'és servida.

16. *Rancur-me quar desmentist ma mulier ante me, e de las folias que li dexist davant me. Et rancur-me de Mir Arnall de la casa de Boxtera che s'à presa e m'à tolta, et non debet abere nisi solum decimum. Rancur-me de I bou de Oliba d'Ares, e no·l·i vol redre. Rancur-me de I vaca de Guilelm Oler, no la vol redre. Rancur-me de la casa de Pere Baró, et tollit servicium et non debuit abere.*

Em queixo perquè va desmentir la meva muller davant meu, i pels insults que li va dir davant meu. I em queixo de Mir Arnau per la casa de Boixedera de la qual s'ha apoderat i m'ha arrabassat, i no hi ha de tenir sinó només el delme. Em queixo d'un bou d'Oliba d'Ares, que no li vol tornar. Em queixo d'una vaca de Guillem Oller, no la vol tornar. Em queixo de la casa de Pere Baró, que en va prendre el servei i no l'ha de tenir.

17. *Et rancur-me de Guilelm Arnal de Rivo Albo, que dedit a Mir Arnall senes meo consilio, et tu non i avias nullum stabilimentum sino meo consilio; et rancur-me'n de Mir Arnal quar lo pres sine meo consilio.*

I em queixo de Guillem Arnau de Rialb, que va donar a Mir Arnau sense el meu consentiment, i tu no hi tenies cap dret sense el meu consentiment; i em queixo de Mir Arnau perquè el va prendre sense el meu acord.

18. *He rrancur-me de Mir Arnal quar d'altra guisa elegit bajulum en la onor de Guilelm Arnal sii·no con él·o manà in suum testamentum.*

I em queixo de Mir Arnau perquè va elegir batlle en l'honor de Guillem Arnau de manera diferent a com ell ho manà en el seu testament.

19. *Et totas istas rancuras que avia de Guilelm Arnal et é de suo filio et de Mir Arnall sic relinquo ad mulier mea et ad Mir, filio meo. Et preco totos meos omnes per fiduciam quam ego abeo in illos, et illos bajulos quam ego abeo electos in meo testamento per Deum et per fiduciam quam ego abeo in illos, que vos adjuvetis ad mulier mea et ad filio meo per pled et per gera tro lor dret los en sia exid.*

I tots aquests greuges que jo tenia de Guillem Arnau i tinc del seu fill i de Mir Arnau així els deixo a la meva muller i al meu fill Mir. I prego a tots els meus homes per la fe que tinc en ells, i als batlles que jo he elegit en el meu testament, per Déu i per la fe que tinc en ells, que ajudeu la meva muller i el meu fill per plet i per guerra fins que el seu dret els sigui reconegut.

3. DATACIÓ

Joaquim Miret i Sans (1858-1919) descobrí aquest document a la col·legiata d'Organyà, a l'entrada de la vall de Cabó (Alt Urgell), i el va donar, juntament amb uns cinc-cents documents més que hi va trobar i va comprar, a la Biblioteca de Catalunya.³ Miret va ser molt conscient de la importància de la trobada: «Cet- te charte est aux trois quarts, sinon plus, rédigée en catalan [...] nous pourrions presque considérer cet acte de Guitard Isarn de Caboet comme le premier en date des documents catalans connus» (Miret, 1908: 9).

La presència de la llengua catalana en aquest i altres inventaris de greuges de l'època s'explica pel fet que s'hi expressen realitats, fets i situacions noves, pròpies del feudalisme, per a les quals la llengua parlada aportava mots i expres- sions (*rancuras, cavalgades, cavalier, solidar, convenença, toltes, forces*) més adequa- des que el llatí, i també pel fet que no eren documents oficials.

Es tracta d'un text indatat per al qual Miret va proposar una datació apro- ximada a partir de les notícies documentals que va recollir sobre les tres persones principals que hi apareixen: Guitard Isarn, senyor de Caboet, Guillem Arnau, que possiblement era el seu feudatari o veguer, i el germà d'aquest, Mir Arnau, potser castlà o sotsfeudatari. Miret va suposar que es va escriure entre 1080 i 1095, encara que pels documents que cita també hauria pogut dir entre 1083 i 1097.⁴ Aquestes dates surten, en primer lloc, de considerar els dos extrems temporals de la documentació de Guitard Isarn, coneguda per Miret, que donen la forqui- lla 1065-1102 (Miret, 1908: 9-10),⁵ i, en segon lloc, de la identificació de fins a quatre documents en què Guillem Arnau, acompanyat o no de Mir Arnau, apareix al costat de Guitard Isarn:

3. Per a la biografia de Joaquim Miret i Sans, recomanem la conferència pronunciada da- vant del Ple de l'IEC el 17 de juny de 2002 per M. Teresa Ferrer i Mallol. Vegeu FERRER (2003).

4. «Bien qu'il ne soit pas daté, nous croyons pouvoir démontrer que ce texte appartient aux dernières années du XIe siècle; peut-être même serait-il permis de le circonscrire entre 1080 et 1095». MIRET (1908), p. 9.

5. Aquesta forquilla surt de la data (9 d'abril de 1065) d'una convenença entre Isarn, senyor de Caboet, i Guitard, fill seu, d'una part, i Arnau Dacó i la seva filla Gebel·lina, de l'altra, sobre el dot d'aquesta, esposa de Guitard (BC, Perg. 136, Reg. 3587. <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=3587>). I de la data (10 d'abril de 1102) d'una convenença entre Guitard Isarn i Arnau Ramon (BC, Perg. 105, Reg. 1922, <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=1922>).

El primer, del 1083, és una convinença entre Guitard Isarn i Arnau Ramon, el pare de Guillem i de Mir, que en una convinença posterior, del 1092, s'identifica com a veguer de Caboet (Miret, 1908: 16-17).⁶ Els germans Guillem Arnau i Mir Arnau signen com a testimonis en l'escriptura de 1083 (Miret, 1908: 10).⁷

El segon, del 1085, és una donació de terres i privilegis de la vall d'Andorra que Guitard Isarn de Caboet fa a la seva filla i al seu gendre. Arnau Ramon i Guillem Arnau, pare i fill, signen com a testimonis (Miret, 1908: 10).

El tercer, del 1090, és l'acta de confirmació de la dotàlia de l'església d'Organyà, que fan Guitard Isarn de Caboet i la seva esposa amb motiu de la restauració del temple. Els germans Guillem Arnau i Mir Arnau signen com a testimonis (Miret, 1908: 10-11).⁸

El quart, del 1097, és l'escriptura de donació d'Abella que el comte d'Urgell fa a Guitard Isarn, senyor de Caboet, al seu fill Guillem i a Agnès, esposa d'aquest (Miret, 1908: 11).⁹ Arnau Ramon i els seus fills, Guillem Arnau i Mir Arnau, signen com a testimonis, però Guillem degué morir poc després: el 1102, quan el seu pare, Arnau Ramon, fa una convinença amb Guitard Isarn de Caboet, sobre l'exercici i la percepció dels drets feudals a les valls de Cabó, Sant Joan i Andorra, Guillem ja no figura entre els testimonis i, en canvi, sí que hi figura el seu germà Mir Arnau (Miret, 1908: 11).¹⁰

D'aquests documents surt la forquilla 1083-1097, que Miret transforma en 1080-1095, i proposa com a data aproximada dels *Greuges*.

Llegides, però, les *rancuras* de Guitard amb atenció, es veu que la datació de 1080-1095 o 1083-1097 correspon potser als greuges denunciats com a tals, però no als anys entre els quals es va redactar el document. No hi correspon pel fet que Guitard es refereix en les *rancuras* a Guillem Arnau com a ja difunt (13. *E per ço non-o rancuré in vita de Guilelm Arnal, quar non-o sub entrò mortuum fuerit Guilelm*: «I per això no me'n vaig queixar en vida de Guillem Arnau, car no ho vaig saber fins que Guillem hagué mort»), i, per tant, s'ha de datar el document amb posterioritat a la seva mort. No tenint la data exacta del traspàs,

6. BC, Perg. 238, Reg. 3957. <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=3957>

7. BC, Perg. 123, Reg. 3641. <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=3641>

8. BC, Perg. 242, Reg. 3120. <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=3120>

9. BC, Perg. 62, Reg. 3117. <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=3117>

10. BC, Perg. 105, Reg. 1922. <http://www.bnc.cat/pergamins/detall?registre=1922>

però sabent que Guillem apareix documentat almenys fins al 1097, és clar que Guitard Isarn va dictar els *Greuges* amb posterioritat al 1097.

Es pot precisar més, però. Guitard, el senyor de Caboet, va dictar les *rancuras* quan el seu final s'acostava, just després d'haver fet testament. Cal fixar atenció en el que ell mateix diu: 19. *Et preco totos meos omnes per fiduciam quam ego abeo in illos, et illos bajulos quam ego abeo electos in meo testamento, per Deum et per fiduciam quam ego abeo in illos, que vos adjuvetis ad mulier mea et ad filio meo per pled et per gera tro lor dret los en sia exid* («I prego a tots els meus homes per la fe que tinc en ells, i als batlles que jo he elegit en el meu testament, per Déu i per la fe que tinc en ells, que ajudeu la meva muller i el meu fill per plet i per guerra fins que el seu dret els sigui reconegut»). Amb la data de redacció del testament de Guitard Isarn i la data de la seva defunció n'hi hauria d'haver prou, doncs, per situar amb la màxima exactitud possible l'any o, més aviat, la forquilla d'anys dins de la qual s'ha de situar la redacció dels *Greuges*.

L'acta d'adveració del testament de Guitard Isarn és l'instrument que proporciona la informació necessària (Marquès, 2006-2008: doc. 3).¹¹ Es va fer el 8 de juny de l'any 1106 (6 de les idus de juny de l'any 46 del regnat del rei Felip), dins del termini preceptiu de sis mesos posteriors a la mort del testador (*infra sex menses post eius excessum*), tal com estableix la llei goda (LV, II, 5, 12). En el mateix document es diu que Guitard Isarn va marxar d'aquest món el divendres de la segona setmana del mes de març (*ebdomada secunda mensis marcii feria sexta sic migravit ab hoc seculo*), és a dir, el 9 de març de 1106, quatre mesos i una setmana després d'haver dictat les darreres voluntats (*postea vixit in suo optimo sensu atque intellectu et in sua plena memoria atque loquella meses quatuor et ebdomada una*), cosa que permet afirmar que va fer testament a primers de novembre del 1105. La conclusió, doncs, és obvia: Guitard Isarn de Caboet va dictar els *Greuges* a finals del 1105 o principis del 1106. Atès que pressentia la proximitat de la mort i per això va dictar testament, és quasi segur que també va dictar els *Greuges* a continuació, possiblement el mateix mes de novembre del 1105, i per la mateixa raó.

A l'adveració consta el nom dels magnats ('comdors', en el llenguatge del feudalisme català) als quals Guitard va encomanar per testament la *baiulia* de la

11. Arxiu Capitular d'Urgell, Fons Caboet-Castellbó, núm. 2 bis. Agraïm a Montserrat Rius que ens posés sobre la pista d'aquest document tan important per al propòsit de la nostra recerca.

seva honor, i de la seva muller i els seus fills.¹² Es tracta d'Arnau Ramon de Tost, Ramon Guillem de Taús, Ramon Guerau de Taravall, Ramon Miró (vescomte d'Urgell i de Castellbó), Tedball de Vallferrera, Guillem Gausbert de Lavansa, Arnau Ramon de Favà, Tedbal de Montferrer i Ramon Folc de Galliner. És a ells (*bajulos quam ego abeo electos in meo testamento*) als quals demana també en els *Greuges* que ajudin la seva dona i els seus fills per les armes o la justícia a aconseguir el seu dret.

4. LECTURA

Que els *Greuges* no portin data no ha d'estranyar, generalment no en porta cap document d'aquest tipus. I és lògic: no es tracta de documents oficials validats per cap autoritat, i no porten la signatura dels seus autors, ni tampoc la de testimonis i escrivans. No proven en si mateixos cap de les *malefactas* que denuncien. Així i tot es presentaven, sembla, davant d'instàncies judicials o equivalents, com assemblees de barons o d'amigables componedors o d'àrbitres, per tal que que avaluessin, dirimissin i jutgessin els mals denunciats fent les indagacions que consideressin oportunes, i sentenciessin o portessin les parts a alguna mena de compromís. Conservats malgrat l'ús estrictament temporal o circumstancial, aquests memorials es van generalitzar al llarg dels segles XI i XII en consonància amb les transformacions que van acompanyar el desenvolupament del feudalisme.¹³

Els Caboet, que a mitjan segle XI tenien castells i dominis a les portes d'Andorra, a l'anomenada vall de Sant Joan (Ars, Civis, Tor i Aós), i a la vall de Cabó, entre el Pallars Jussà, la Noguera i l'Alt Urgell, era un dels llinatges més poderosos dels Pirineus (Viader, 2003: 106-108).¹⁴ Van estar vinculats als comtes i als bisbes d'Urgell, senyors de les valls d'Andorra, de qui vers el 1050 Isarn de Caboet va rebre en feu les parròquies de Canillo i Ordino. Llavors Isarn de Caboet va

12. *Baiulia* en el sentit de tutela i protecció: RODÓN (1957), p. 33-36.

13. Per a tota la problemàtica que envolta els memorials de greuges o *querimonias*, vegeu BISSON (1998).

14. Vegeu la genealogia dels Caboet, des de Ramon I, a la segona meitat del segle X, fins a Ermessenda, esposa de Roger Bernat de Foix, morta el 1230, a VIADER (2003), p. 111, i també a la *Catalunya Romànica*, VI, p. 80.

incorporar al seu servei Ramon, el pare d'Arnau Ramon, més amunt esmentat, i després, a finals del segle XI i principis del XII, a aquest i als seus fills Guillem Arnau i Mir Arnau, els quals va invertir amb béns i drets de les valls de Cabó, Sant Joan i Andorra, que van posseir i administrar amb l'ajut de tercers.¹⁵ Es va crear així una estructura de poder típica del sistema feudal amb senyors, comdors, feudataris, castlans o vassallors i cavallers, a més de batlles, saigs i altres fidels.

La força de l'alta noblesa, la dels barons o comdors, era molt considerable, però fins a cert punt també ho era la de la mitjana i baixa noblesa. Tots disposaven de mitjans de pressió i no era fàcil per als de dalt mantenir l'autoritat sobre els de baix. La documentació dels Caboet ho demostra: castlans que es resisteixen a donar potestat als feudataris, feudataris que es queixen dels senyors fins a obligar-los a pactar nous acords. I encara pitjor: el poderós senyor de Caboet no pot fer passar per l'adreçador els seus vassalls i es resigna a deixar l'inventari de greuges a la dona i els fills perquè ho facin, si poden, algun dia.¹⁶ L'anàlisi interna del document revela aquestes febleses del poder feudal dels grans.

Guitard Isarn, senyor de Caboet, fa memòria dels greuges no resolts que tenia del seu vassall Guillem Arnau, ja difunt, greuges que per aquest fet han passat, com si d'una herència de deutes no pagats es tractés, al fill de Guillem Arnau, del qual no se'n diu el nom (paràgrafs 1, 9 i 13). I també fa memòria dels greuges de Mir Arnau, el germà de Guillem. Guitard tendeix a emprar el passat en referir-se a Guillem, cosa lògica perquè en dictar els *Greuges* Guillem ja és mort, i a emprar el present en parlar del fill i del germà d'aquest, però es poc rigorós i de vegades canvia la sistemàtica dels temps verbals.

El més greu de tots els greuges denunciats és el control del castell de Caboet que se li escapava perquè Guillem, que en devia ser el feudatari, mai no li va voler fer el reconeixement de dret (*facere directum*: paràgraf 1), equivalent, suposem, a donar potestat, i perquè Mir, comanat per Guitard a Guillem possiblement com a castlà, hi cometia abusos (referències al comanament de Mir a Guillem als paràgrafs 2, 3, 4 i 6). I també perquè Guillem se'l va fer soliu seu i dels seus, és a

15. Aquesta afirmació es basa en la lectura de les convinences de 1083, 1092 i 1102 esmentades més amunt i també de la lectura dels *Greuges*, i de VIADER (2003), p. 109 i 142-143.

16. Pierre Bonnassie ho va veure clar: «[...] castlans et cavalers disposent sur la haute aristocratie de moyens de pression considérables. La puissante maison des Caboet l'apprend à ses dépens, qui subit, entre 1080 et 1095, mille avanies de la part de ses castlans de Cabó et s'avère impuissante à les mettre à la raison». BONNASSIE (1975-1976), p. 804.

dir, de la dona i del fill (paràgrafs 7, 11 i 14), lligam que l'allunyava de Guitard, i el més greu: ells dos, Guillem i Mir, van fer en secret una convinença que no ignorava només els drets de Guitard, el senyor superior, sinó que, de fet, establia entre ells una aliança en contra seva (paràgrafs 8 i 12). Sòlidament establerts sobre les possessions i els homes de l'honor del senyor de Caboet, els germans Guillem i Arnau en disposen al seu arbitri: Mir pren més del que li correspon, com per exemple Rialb, que Guillem li dona sense el permís de Guitard (fragments 7 i 17), i rapinya i imposa càrregues arbitràries (*toltes* i *forces*) i serveis indeguts, i no s'està de robar (una casa, un bou, una vaca) (fragments 14 i 16). Tan segur està de la seva força que no fa cas dels requeriments judicials (fragment 10) i falta al respecte degut a la dona del senyor (fragment 16). És «la montée des violences» que Bonnassie considerava característica del canvi feudal (Bonnassie, 1975-1976: 539).

El memorial, tal com el va dictar Guitard Isarn, té la seva pròpia lògica discursiva: primer s'identifica els principals responsables dels greuges, que són el feudatari Guillem Arnau, difunt, i el seu fill, que en va heretar la responsabilitat, suposem, en mantenir la desobediència i no esmenar els torts comesos pel seu progenitor (fragment 9). Immediatament s'identifica el greuge més gran: la potestat del castell de Caboet que no li era reconeguda. Després s'introdueix en el discurs la figura de Mir Arnau, germà de Guillem, a qui sembla que Guitard Isarn va designar com a castlà del castell (fragments 2 i 3). Mir Arnau haurà de complir amb els serveis militars que tal vegada Guillem no assegurava prou bé (fragment 3). Guitard Isarn, que no devia estar segur de la conducta dels dos germans, va advertir i va insistir, però, que no donava res del seu, és a dir, del que s'havia reservat per a ell, en l'honor de Caboet, a Guillem Arnau quan li va comanar Mir Arnau (fragment 4); va fer prometre a Guillem Arnau que ho compliria i no li causaria cap perjudici (fragment 5), i és amb aquestes condicions, és a dir, sense que Guitard Isarn donés res del seu a Mir Arnau (o a Guillem Arnau per dotar a Mir Arnau) que Guitard Isarn va encomanar Mir Arnau a Guillem Arnau (fragment 6). A continuació ve la llista de greuges que il·lustra en detall l'incompliment del que, des del punt de vista de Guitard Isarn, era el pacte o pactes que havia fet amb Guillem Arnau i, de fet, directament o indirecta, amb Mir Arnau.

5. CONCLUSIONS

Un dels fets més importants del canvi feudal és la creació de senyories dintre de la senyoria, amb els conflictes inevitables que això genera entre senyors i vassalls. Tots es necessiten, però tots viuen del producte excedent extret de la senyoria, cosa que genera una forta pressió de dalt a baix per capturar-lo, que, en darrer terme, recau sobre la pagesia, però que rebota cap amunt, en una pugna entre cavallers, castlans, feudataris i senyors per distribuir-se'l. La pressió sobre la pagesia condueix en casos extrems a la rapinya, l'extorsió i els robatoris, com mostra el memorial de greuges. I la pugna per la distribució porta a *rancuras* i judicis i, si és el cas, a la guerra entre senyors, i entre senyors i vassalls, situacions que a vegades s'intenta resoldre amb acords negociats (convinences) que, també per naturalesa, són inestables. La documentació dels Caboet ho demostra: el 1083 Guitard Isarn i Arnau Ramon pacten una convinença en virtut de la qual Guitard dona a Arnau la seva honor de la muntanya a canvi de serveis militars. Els fills d'Arnau, Guillem i Mir, que acompanyen el seu pare en l'acte, tenen llavors o més tard el castell de Caboet i l'honor de la vall de Cabó per Guitard, però a finals del segle XI entren en conflicte amb el seu senyor pel que li prenen i per com ho gestionen, com mostra el document de greuges. Paral·lelament, les relacions entre Guitard i Arnau també s'han deteriorat, de manera que el 1092 cal fer una nova convinença que resol provisionalment els greuges que el vassall té del seu senyor. El 1102, però, el conflicte entre Guitard i Arnau rebrota i cal fer una nova convinença per a la percepció i distribució dels drets feudals, que ara sabem que afecten les valls de Cabó, Sant Joan i Andorra. ¿Com es pot explicar tot això sinó dient que Arnau, el veguer o feudatari, i els seus malden per bastir-se una senyoria pròpia dins de la senyoria dels Caboet?

BIBLIOGRAFIA

- A.V. (1992). *Catalunya Romànica*. VI. *Alt Urgell. Andorra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- BISSON, Thomas N. (1998). *Tormented Voices. Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia, 1140-1200*. Cambridge: Harvard University Press. Traducció catalana: BISSON, Thomas N. (2003). *Veus turmentades. Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*.

- BONNASSIE, Pierre (1975-1976). *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*. Tolosa de Llenguadoc: Publications de l'Université de Toulouse - Le Mirail, 2 vol. Traducció catalana: BONNASSIE, Pierre (1981). *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Barcelona: Edicions 62.
- FERRER I MALLOL, M. Teresa (2003). *Joaquim Miret i Sans. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MARQUÈS, Benigne (2006-2008), «Els documents del Fons Caboet-Castellbó de l'Arxiu Capitular d'Urgell». *Quaderns d'Estudis Anadorrans*, 8.
- MIRET I SANS, Joaquín (1908). «Documents en langue catalane (Haute vallée du Ségre, XIe-XIIe siècles)». *Revue Hispanique*, XIX, p. 6-19, facsímil, p. 10.
- RODÓN BINUÉ, Eulàlia (1957). *El lenguaje técnico del feudalismo en el siglo XI en Cataluña*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- VIADER, Roland (2003). *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité et communautés*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail.

DOCUMENTS

UN DIBUIX INÈDIT DEL BOMBARDEIG D'ESPARTERO SOBRE LA CIUTAT DE BARCELONA

Jordi LÓPEZ VILAR¹
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

L'objectiu d'aquesta nota és donar a conèixer un nou testimoni gràfic del bombardeig que va assolir Barcelona l'any 1842. Es tracta d'un dibuix antic, de 15 × 9,5 cm, fet a ploma amb tinta de color sèpia que es troba a la guarda d'un llibre, concretament d'un diccionari de legislació penal de l'exèrcit publicat l'any 1838.² Tant pel tema del llibre com per l'any d'edició, només quatre anys anterior als fets, creiem que l'autor del dibuix podria haver estat un militar destacat a Barcelona, testimoni ocular dels fets.

És una vista de Barcelona presa vora la costa, fora muralles, davant del Portal de Mar³ (Fig. 1). La ciutat es mostra cenyida per la muralla amb una munió d'edificis en què ressalten els campanars dels diferents temples. A l'esquerra, el mar amb dues embarcacions de vela llatina. Destaca al fons la muntanya de Montjuïc amb el seu castell de baluards atalussats i, per sobre, la torre que serveix de suport al sistema de senyals que s'emprava com a ajut al tràfic i comerç marítim del port. Aquest artefacte, ben documentat des del segle xv, consistia en tres pals, un de vertical i dos d'inclinats, sobre els quals se situaven unes boles que indicaven, segons la seva posició, el tipus de vaixells que s'acostaven al port.⁴ Amb aquesta característica forma figura en tots els gravats fins als primers

1. E-mail: jlopez@icac.cat

2. Pablo ALONSO DE LA AVECILLA (1838), *Diccionario de la legislación penal del ejército*. Madrid, Imp. Miguel de Burgos.

3. Per fer el comentari del dibuix ens ha estat de molta utilitat el recull de gravats de Barcelona de Ramon SOLEY (1998), *Atlas de Barcelona. Iconografía de la ciudad de Barcelona. Vistes i plànols impresos de 1572 a 1900*, 2 vol., Barcelona, Mediterrània, Accessible a www.atlasedebarcelona.cat.

4. Sandra SÁENZ-LÓPEZ PÉREZ (2009), «Las voces silenciosas de las torres de señales: un sistema de comunicación mediterráneo ahora perdido», *Anales de Historia del Arte*, vol. extra:

FIGURA 1. Dibuix inèdit del bombardeig de Barcelona (1842).

anys dels segle XIX, com el de Sellent de 1806,⁵ però a partir de 1807 canvia d'aspecte i queda substituït per un pal vertical amb dos travessers, com mostra un altre gravat⁶ i tots els posteriors, i també el nostre dibuix. Aquest element quedaria integrat el 1849 en la xarxa de telegrafia òptica espanyola, decretada pel govern el 1844, i també en la xarxa urbana que comunicava els aquarteraments de Barcelona: Montjuïc, Drassanes, Ciutadella, Marquès de la Mina i Capitanía General, establerta el 1848 pel coronel Leonardo de Santiago.⁷

Del castell surten diversos projectils que cauen sobre Barcelona i una espessa fumerada provocada pels trets dels morters i els obusos. Concretament, són

Cien años de investigación sobre arquitectura medieval española, p. 323-337; Josep-Rafael ILLA SENDRA (2014), «El sistema de senyals de la torre de Montjuïc», *Barcelona. Quaderns d'Història*, núm. 21, p. 139-152.

5. *Atles de Barcelona*, núm. 373.

6. *Atles de Barcelona*, núm. 303.

7. Sebastián OLIVÉ ROIG (2007), «Distintas etapas de la telegrafía óptica en España», *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 29, p. 19-34.

sis bombes esfèriques amb les espoletes enceses i amb les trajectòries marcades amb línies puntejades. En un lloc s'han dibuixat les flames i el fum d'un dels múltiples incendis que van provocar. Segons les cròniques, es van llançar durant dotze hores 1.014 projectils, concretament 780 bombes, 96 granades i 138 bales, que van afectar 462 cases a més d'edificis de gran valor com l'Hospital de la Santa Creu i el Saló de Cent. El dibuixant ha ressaltat amb tinta més vermellosa les flames i les bombes i els seus traçats.

Entre els edificis és possible identificar-ne alguns. Començant per l'esquerra, es veuen dues construccions, una amb dues grans arcades i teulada a doble vessant que correspon a una esquematització de les Drassanes i, a tocar, un gran edifici que deu ser la caserna del mateix nom, avui desapareguda, construïda el 1792 i enderrocada a partir de 1935. Ambdós són al final de la Rambla, que en el nostre dibuix queda ben acotada gràcies a l'arcada que hi ha a la muralla, arran de mar, que assenyala la desembocadura de la riera d'en Malla. Aquesta riera recollia l'aigua que venia de les rieres de Sarrià - Sant Gervasi i de la riera de Gràcia i, baixant per la Rambla, desembocava prop de les Drassanes. Més tard, un cop enderrocades les muralles, va ser desviada cap al Bogatell per fer-la desaiguar al Poblenou.⁸

La continuació de la línia d'horitzó està marcada per les nombroses esglésies que amb els seus campanars definien la silueta de la ciutat. El primer que es troba, tot seguit de les Drassanes, és el campanar de cadireta de Sant Pau del Camp. A continuació, el cimbori de l'església de Sant Agustí Nou. Passades unes flames, un alt campanar correspon sens dubte al de la basílica de Santa Maria del Pi. Gairebé a tocar hi ha una torre de menors dimensions coronada amb una mena de merlets; per aquesta característica i per la seva situació, ha de tractar-se del campanar gòtic de Santa Àgata, que formava part del Palau Reial Major. Aquest campanar no acostuma a figurar tan ben caracteritzat en gravats coetanis, tot i que sí en altres vistes més antigues, començant per les de Wyngaerde. Un paral·lel de mitjan del segle XIX força semblant al nostre és un gravat d'un romanço de canya i cordill, tot i que des d'una perspectiva diferent a la nostra, on es veu, també, el Mirador del Rei Martí⁹ (Fig. 2).

8. Magí TRAVESSET I QUERALTÓ (1994), «La xarxa hidrogràfica del Pla de Barcelona entre la riera de Magòria i la riera d'Horta», *Finestrelles*, núm. 6, p. 57-69.

9. *El blasón de Cataluña, ó sea historia de la revolución de Barcelona bombardeada en 1842, á la presencia misma del regente de la nación*, Librería de Juan Llorens, s.d. També reproduït a l'*Atlas de Barcelona*, núm. 485.

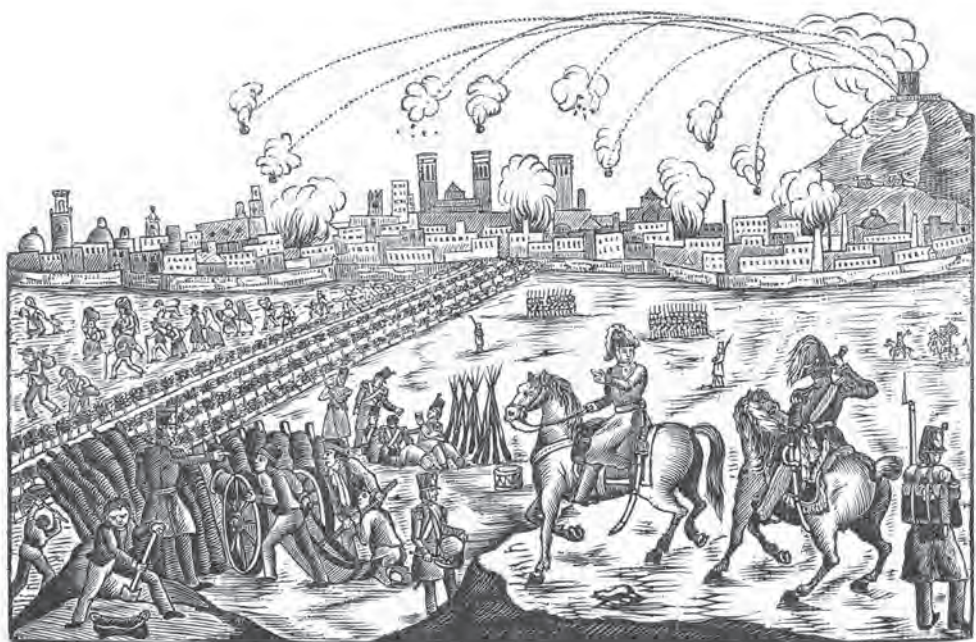

FIGURA 2. *Atles de Barcelona*, núm. 485. Gravat publicat en *El blasón de Cataluña, ó sea historia de la revolución de Barcelona bombardeada en 1842, á la presencia misma del regente de la nación*, Lib. de Juan Llorens, s.d.

Segueixen els dos campanars vuitavats de la Catedral, amb la corba de l'absis al mig. Notem que un d'ells està sobremuntat per una mena de cúpula que és la representació de l'estructura metàl·lica que serveix de suport a la campana *Eulàlia*, la que dona les hores en el campanar del rellotge o de Sant Iu. Malgrat que la campana actual és de l'any 1865, la seva predecessora estava col·locada en el mateix lloc, com mostren diversos dibuixos i gravats des del segle XVI. En canvi, el campanar de l'epístola, junt al claustre, té la coberta plana. Ara bé, segons la perspectiva del dibuix la torre de les hores seria la de la dreta i no la de l'esquerra. Pensem que es tracta d'un error de l'anònim autor del dibuix.

El darrer campanar del dibuix correspon a un dels dos bessons de la basílica de Santa Maria del Mar —l'altre ja no es va dibuixar per manca d'espai—. És característica la superposició dels tres cossos de finestrals, el darrer dels quals d'un diàmetre més reduït, que els fan inconfusibles.

Retornant a la part civil, referíem abans la muralla que tancava la ciutat, representada amb grans carreus ben escairats i amb un perfil atalussat, seguint la línia de la costa. En primer terme figura una alineació de vuit arcs que són la simplificació d'una sèrie de magatzems que hi havia a peu de muralla en aquest punt, segons es veu millor en alguns gravats coetanis.¹⁰ Al costat, un camí enfila cap a un portal flanquejat per una columna a cada costat¹¹ i rematat per una mena de frontó arrodonit: és el Portal de Mar, un dels portals històrics de la muralla, refet al segle XIX. En efecte, l'any 1837 es va començar a bastir allí un nou portal d'estil neoclàssic. El 1843 l'edifici era modificat i va quedar format per dues portes laterals de marc arrodonit, una d'entrada i una de sortida, que emmarcaven un cos central amb quatre columnes jòniques i un frontó i una cúpula que coronava l'edifici. Tot el conjunt va ser enderrocat el 1859 amb l'eliminació definitiva de la muralla de mar.

Finalment, entre la munió de cases veïnals és possible individualitzar-ne una; la que està en primer terme, que es distingeix de les altres perquè té balcons en lloc de finestres i dues petites cúpules en els angles. Es tracta de les Cases d'en Xifré, un edifici emblemàtic, el més modern de l'època, fins al punt que va ser escollit com a imatge principal del primer daguerreotip fet a Espanya, l'any 1839. Era un conjunt de cinc cases, erigides entre 1836 i 1840, que formen un gran bloc porxat. En foren promotors l'indià Josep Xifré i Casas i els arquitectes Francesc Vila i Josep Boixareu. En alçat comprenia planta baixa i entresol porticats —que no són visibles en el dibuix perquè queden tapats per la muralla— i tres pisos, els dos primers amb balcons. A les quatre cantonades hi havia cúpules que servien com a dipòsits d'aigua, i en aquest sentit cal recordar que van ser de les primeres cases de Barcelona a tenir aigua corrent. Tot aquest sector del Portal de Mar es veu molt bé en una vista de Barcelona publicada el 1854, amb tots aquests edificis i abans de l'enderrocament definitiu de la muralla.¹²

El dibuix que publiquem no és còpia de cap de les imatges conegudes, però sí que és comparable a algunes representacions d'època del luctuós succés de 1842, i integra elements de dues sèries de gravats que tot seguit referim.

En funció de la situació del dibuixant sobre el terreny, es pot relacionar amb unes vistes de la ciutat agafades de davant del Portal de Mar, on destaquen

10. Per exemple, en *Atles de Barcelona*, núm. 433, 479 i 541.

11. En realitat, eren dues per banda.

12. *Atles de Barcelona*, núm. 541.

les Cases d'en Xifré i altres veïnes just per darrere de la muralla, amb el portal i una línia de petits magatzems a peu de muralla i, a l'esquerra, una àrea de platja amb vaixells varats. Domina el fons la muntanya de Montjuïc amb el castell, des d'on es dispara una sèrie de projectils. En l'*Atles de Barcelona* hi ha tres gravats o litografies d'època des d'aquest punt¹³ (Fig. 3). Ara bé, per la perspectiva mateixa, el paisatge urbà queda gairebé tot ocult per les cases aixecades de nova planta aquells anys rere muralla, amb la qual cosa no s'observa la munió de campanars del nostre dibuix.

Una segona sèrie de gravats està feta des del mar, davant del port. En aquests gravats es veu tota la silueta de l'horitzó, amb Montjuïc a l'esquerra, la Barceloneta a la dreta i les muntanyes de Collserola al fons. Hi ha un gravat d'Antoni Monfort

FIGURA 3. *Atles de Barcelona*, núm. 486. Gravet publicat a *Barcelona bombardeada, verídico acontecimiento de los sucesos acaecidos en el día 3 de Diciembre de 1842*, Barcelona, lib. de Lluch, s.d.

13. *Atles de Barcelona*, núm. 479, 484 i 486.

publicat el 1833 en una guia de Barcelona que identifica els diferents edificis,¹⁴ tot i que el més conegut és el del gravador Domènec Estruch.

Estruch és autor d'una *Vista meridional de la ciudad de Barcelona* que forma part d'un conjunt de vistes de poblacions catalanes editades durant la primera guerra carlina, al voltant de 1837.¹⁵ La planxa de coure amb la vista de Barcelona fou retocada pel mateix gravador el 1842 per adequar-la a una nova publicació: un full volant imprès per Tomàs Gorchs en què es resumien els fets del bombardeig¹⁶. Els retocs van consistir a afegir les bombes i les seves trajectòries sobre la ciutat, així com el fum dels incendis, i a ampliar el gravat per la banda de Montjuïc, representant el castell que abans no hi figurava. Una atenta inspecció al gravat permet distingir una lleugera línia vertical, allà on la part nova fou afegida (Fig. 4). Encara podem sumar-hi una litografia semblant continguda en l'obra *Sucesos de Barcelona*.¹⁷

FIGURA 4. *Atles de Barcelona*, núm. 481. Gravet de Domènec Estruch publicat en el full volant *Vista de Barcelona bombardeada en 1842*, Barcelona, imp. de Tomàs Gorchs.

14. *Atles de Barcelona*, núm. 418.

15. *Atles de Barcelona*, núm. 480.

16. *Atles de Barcelona*, núm. 481.

17. *Sucesos de Barcelona. Desde 13 de noviembre de 1842 hasta 19 de febrero de 1843, en que se levantó el estado de sitio*, Imp. de A. Gaspar, Barcelona, 1843. Reproduïda també a l'*Atles de Barcelona*, núm. 482.

Finalment, tot i que des d'una perspectiva totalment oposada a la del dibuix que estem comentant, és interessant també el gravat abans citat inclòs en un full volant titulat *El blasón de Cataluña*¹⁸ (Fig. 2).

A nivell iconogràfic, és curiosa la relativa abundància de vistes generals de la Barcelona bombardejada per Espartero el 1842, mentre que no en coneixem dels bombardejos de 1843 ni del de 1856. Pensem que el nostre dibuix reflecteix també el de 1842 tant per la seva similitud amb els gravats com pel fet que en les dues darreres revoltes Barcelona fou atacada des de Montjuïc però també des de la Ciutadella, i el dibuixant hauria quedat sota el foc. En tot cas, la imatge que hem presentat, tot i que feta esquemàticament i òbviament sense cap pretensió artística, afegeix un nou document gràfic als ja coneguts.¹⁹

18. Vegeu la nota 9.

19. Agraïxo la col·laboració i els comentaris d'Antoni Vens Gassó.

RECENSIONS

ZIMMERMANN, Michel (2016. *Naissance de la Catalogne (VIIIe-XIIe siècle)*. Llemotges: Presses Universitaires de Limoges, 553 p.

Hi ha llibres que són sumes, aquest n'és un. Durant una fructífera carrera, amb desenes d'articles i diverses obres que s'han convertit en referències, Michel Zimmermann ens dona la seva obra de maduresa. Aquesta *Naissance de la Catalogne* és oportuna per recordar-nos que «Catalunya existeix» (segon paràgraf del llibre!) com a «produit de la història», i que l'historiador troba, a les seves riques fonts conservades, una informació gairebé única per estudiar i entendre l'aparició i l'afirmació de Catalunya en el panorama europeu, com a territori, com a entitat política sobirana, com a comunitat humana conscient de la seva identitat pròpia. En un llarg i útil prefaci, l'autor delimita el seu marc, traça el seu camí: el seu propòsit no és ni justificar ni invalidar cap reivindicació *nacional*, sinó recordar les circumstàncies, la conjuntura de la formació d'aquest país, sense determinisme, sense essencialització. L'autor segueix, des dels orígens fins a la seva realització, en actes (en el doble sentit de documents i d'accions), la formació d'una comunitat, el control d'un espai, la conformació d'una

pràctica política de l'escriptura. Zimmermann és un home de paraules, de moltes paraules, atent a llur aparició, al llur significat canviant. Només se sotmet a la documentació per tal de fer parlar els mots, que són el seu material.

Després d'un resum de les principals fases de la història de l'àrea futura de Catalunya, l'autor desplega el seu estudi segons una sèrie d'eixos temàtics, que caracteritzen la gènesi de Catalunya. Aquests eixos parteixen dels seus treballs anteriors (recordarem aquí el recull *En els orígens de Catalunya: emancipació política i afirmació cultural*, de 1989), que enriqueix i desplega en el temps i l'espai, sempre basats en l'estudi de les fonts: de les 1.681 notes a peu de pàgina, la gran majoria fa referència a documents dels arxius catalans, sovint editats, de vegades encara inèdits. És per tant, segons entenem, una obra «de primera mà», un treball real de recerca històrica i no una recopilació o una reunió d'obres anteriors.

L'espai de la futura Catalunya dins de l'Hispania visigòtica es pot considerar com a focus de particularisme, de resistència, de refugi. És especialment a nivell simbòlic que el període visigòtic adquireix una importància particular per a la formació de Catalunya, en el seu recordatori posterior, en el seu patrimoni mobilitzat pels es-

criptors dels diplomes: el dret, per descomptat, i una cultura gòtica reivindicada a través del gran èxit de noms gòtics, al costat dels noms francs, a la Catalunya carolíngia. Un dels capítols més importants, per la seva extensió i per la seva riquesa, és el que tracta de l'afirmació gòtica de la Catalunya carolíngia.

Però la identitat gòtica s'acaba esvaint, perquè les noves potències regionals es constitueixen de manera autònoma i coneixen una evolució comuna a la de tots els principats del regne franc. L'autor segueix minuciosament l'expressió d'aquest moviment dins l'escriptura dels documents, estudiant l'evolució del títol comarcal: l'afegit de la filiació «un tal comte fill d'un tal comte difunt». De mitjan segle x també data l'adopció per part de la cancelleria comarcal de Borell, de la fórmula *gracia Dei comes*. Al voltant de l'any 1000, la fórmula es va fer habitual. Finalment, el títol comarcal rep sistemàticament una definició territorial, el nom del comtat, testimoniant l'arrelament del poder a la terra.

Aquesta exaltació del poder comtal també es manifesta durant l'evocació dels comtes difunts en els actes de la cancelleria, amb epítets laudatoris i més notablement el títol de *princeps*, un pas cap a la reivindicació de la independència i la sobirania, amb un fort regust isidorià, com un retorn a la go-

ticitat. La imitació del poder reial i el seu caràcter familiar van acompanyades de la designació del poder comtal per la paraula *regnum*. Aquesta consciència dinàstica es dirigeix tant cap al passat com cap al futur, celebrant, glorificant i fins i tot santificant la memòria dels avantpassats del llinatge.

La fidelitat als avantpassats s'uneix a una fidelitat envers els sobirans carolingis, en particular en el moment de les usurpacions robertianes, o en tot cas allò que els escatocols de les cartes catalanes consideren com a tals: «Esperant un rei, el Crist regnant», o datant l'acte en anys transcorreguts des de la mort del sobirà legítim, es a dir carolingi.

El punt d'inflexió de la història i del llibre és el breu capítol que tracta del saqueig de Barcelona per al-Mansur el 6 de juliol de 985. La catàstrofe es registra gairebé immediatament a la documentació i és, en les dècades següents, un referent de la datació, una fita dolorosa que les cartes evocuen amb un vocabulari cada cop més terrible. Aquest esdeveniment esdevé fundador, punt de partida d'una reivindicació de legitimitat. La presa de Barcelona el 985 inaugura, per tant, un nou període en la història de Catalunya i sobretot en la història catalana, la que s'escriu després, cosa que la converteix en la data fundacional d'una història comuna, sovint ano-

menada *nacional*. La creació historio-gràfica esdevé, doncs, una especialitat catalana, on la llibertat d'escriptura impregna tota la producció d'actes, inclosa la més pragmàtica. Podem veure la memòria, i en particular la dels esdeveniments polítics, la de les accions del passat interferint en l'escriptura pràctica.

L'obra de Pierre Bonnassie impregna, no cal dir-ho, la totalitat de la de Zimmermann, tal com la seva trobada, com va dir en un altre lloc, el va marcar definitivament. El gran capítol 9 del llibre està dedicat íntegrament a la construcció de l'ordre feudal a Catalunya. L'estudi s'uneix, com tot el llibre, al vocabulari, les expressions i la forma dels primers textos del feudalisme català. La presentació de l'aparició de juraments, la seva formalització, la seva tipologia i la seva evolució constitueixen una de les grans aportacions de l'autor al coneixement de la Catalunya medieval i, sense cap mena de dubte, a la comprensió de la societat feudal. Destacaríem especialment l'interès de l'examen, molt subtil i molt actual, de les relacions entre gestos, ritual, oralitat i escriptura.

L'obra, fidel al seu títol, finalitza en el veritable naixement de Catalunya, o més aviat en el seu bateig, en un capítol on es mostra com, un cop els comtes es converteixen en reis, reis a Aragó,

però tractats, considerats i reconeguts com a reis a Catalunya també, el seu país d'origen trobarà un nom, com a terra dels castlans, en la narració d'Enric de Pisa, cap al 1115, de l'expedició de Ramon Berenguer III contra els musulmans de les illes Balears. Sembla que el papa Urbà IV va ser el primer que va utilitzar el terme Catalunya per designar aquesta terra i, poques dècades després, la cancelleria del rei Alfons (després de 1164) va introduir el terme en actes públics: finalment Catalunya era anomenada. Però, sempre atent a l'antroponímia, l'autor demostra que el nom Català (i precisament Catalana, en el seu primer esment) es va convertir en un cognom fins i tot abans del regnat d'Alfons, el 1125, i, de manera més freqüent, des de 1150.

Aquesta obra densa, rica, il·lustrada amb centenars d'extractes de textos i cites de documents, apareix al lector com la culminació de les investigacions realitzades durant gairebé mig segle, en un escrit exigent, sempre matissat, ric en exemples, prudència i aclariments també. L'autor no cau en cap moda, ni en la facilitat del llenguatge, no defuig cap definició conceptual i metodològica necessària; per tant, sobretot, i fins i tot abans de les seves aportacions històriques reals, aquest llibre val com a model

de recerca i de reflexió. És l'obra que s'esperava d'aquest gran historiador de Catalunya, un bell i gran llibre, ple d'idees i rigor, per posar com a exemple.

Aymat CATAFAU

Universitat de Perpinyà - Via Domitia
catafau@univ-perp.fr

CASTELLET, Manuel; FELIP, Rosa Anna (2020). *La no-extradició de Ventura Gassol*. Barcelona: Editorial Base, 104 p. + 45 d'annexos.

«Venceren perquè eren forts / i cruels sense recança», escriu Pere Quart a *Corrandes d'exili* i, efectivament, la seva força bruta va empènyer molts —els millors— cap a l'exili i la seva crueltat va provocar molts morts a l'interior i una persecució implacable —i també morts— contra els de l'exterior. Tot això després de la victòria.

La Segona República, la guerra, l'exili i fins i tot el franquisme semblen —i potser ho són— períodes àmpliament estudiats i des de molts punts de vista, però la història real és inabastable i sempre caldrà tornar-hi. Tal com ho han fet Manuel Castellet i Rosa Anna Felip amb un llibre sor-

prenent, amb una temàtica molt concreta i, tanmateix, imprescindible en la seva petitesa. El llibre ressegueix detalladament poc més de dos anys (del juliol de 1939 al setembre de 1941) de Ventura Gassol a l'exili, un període curt però molt dens en esdeveniments en els quals li anava la vida.

Aquest és un aspecte de l'obra; de fet, és el tema central sobre el qual tornarem. L'altre és l'aparell legislatiu i judicial que va muntar el franquisme per tal de dur a terme la política d'odi i de venjança contra els vençuts. Per tant el llibre analitza la Ley de Responsabilidades Políticas, el funcionament del Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas, el del Tribunal Nacional de RP, i més col·lateralment la Causa general i la Ley sobre la Represión de la Masonería y del Comunismo, així com els tractats d'extradició entre Espanya i França i els fonaments jurídics de la sentència de la Cour d'Appel d'Aix-en-Provence. Remarco tota aquesta temàtica no solament perquè és destacable, sinó perquè ve acompanyada d'una documentació, en part inèdita i sempre precisa i ben analitzada. Alguns trets de la legislació sobre el que s'anomenà «responsabilitats polítiques» són els següents: el seu caràcter retroactiu, la persecució d'accions o omissions que en el seu temps eren legals, la seva ambigüitat,

la possibilitat que un mateix fet pogués ser jutjat dues vegades, i que en última instància qui decidia era el govern, el mateix govern que nomenava els Tribunals. I sobretot la reinstauració de la pena de mort —i no pas com una amenaça teòrica— com a colofó de tot plegat. Sense oblidar la manca de precisió o indeterminació dels càrrecs, la inseguretat jurídica permanent, o que el concepte d'enemic o revoltat es basava més en una percepció subjectiva que no pas en uns fets provats, o també que els diputats de l'any 1936 podien ser encausats «por acción o abstención» si així, suposadament, havien contribuït al triomf del Front Popular. No estarà de més recordar que aquesta *justícia* sovint comportava dures penes de presó o l'afusellament.

La pedra inicial i angular d'aquesta legislació repressiva és la llei de Responsabilitats polítiques que data del 9 de febrer de 1939 i era concebuda com una eina bàsica per perseguir els derrotats. Una persona que fou doblement *vençuda* va ser Ventura Gassol. Perseguit per la FAI, va haver de fugir a finals d'octubre de 1936 a França i, a partir de 1939, va ser demanat i acusat pel règim franquista de manera insistent. La seva peripècia personal fou dramàtica. Des del juliol fins a l'octubre de 1936 va destacar per la seva tasca de salvament del pa-

trimoni artístic català i, sobretot, va salvar d'una mort més que probable destacades personalitats catalanes; molts religiosos com el cardenal Vidal i Barraquer, diversos bisbes catalans, l'abat de Montserrat i altres, però també civils com Puig i Cadafalch, Rafael Patxot i Josep M. de Sagarra, entre d'altres. Inicialment es va instal·lar a París. El juliol de 1939 el Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas inicià un expedient contra Ventura Gassol que acabarà amb una sentència condemnatòria el 7 de desembre de 1939. Se'l condemna per catalanista, per haver incitat a l'assassinat del bisbe Irurita i per haver-se apropiat de diner públic. Tot sense cap prova evident i sense possibilitat de defensa. La sentència serà la inhabilitació, l'estranyament —expulsió de l'Estat espanyol— i la pèrdua total dels seus béns (inexistents). Però no serà confirmada pel Tribunal Nacional, el qual demanarà engegar noves diligències inculpatòries.

Mentrestant, el juny de 1940 Hitler ocupa el nord de França, que queda partida amb el sud en mans de l'anomenat govern de Vichy. S'inicia d'aquesta manera un nou pelegrinatge per a ell i la seva família cap al migdia francès, ara sota les metralladores i bombes dels avions alemanys. Molts van seguir la mateixa ruta —des de Mercè Rodoreda fins a Joan Peiró— mentre

que alguns que no es van escapar van tenir pitjor sort, com fou el cas de Lluís Companys, capturat, traslladat a Espanya i afusellat aquella mateixa tardor de 1940. Finalment Ventura Gassol s'instal·larà a Saint-Raphaël —com Josep Tarradellas—, on en el futur també residirà el nou president de la Generalitat Josep Irla.

El gener de 1941 es dicta ordre de presó i se'n demana l'extradició, juntament amb Josep Tarradellas, Frederica Montseny i cinc republicans més, just quan encara era molt fresc el record de la tràgica fi del president de la Generalitat. L'agost de 1941 és empresonat, mentre les pressions sobre l'extradició per part del govern espanyol s'intensifiquen, però també les de personalitats rellevants (Vidal i Barraquer —i indirectament el Vaticà—, Rafel Patxot, l'abat de Montserrat...) i de països estrangers (Mèxic, EUA) per al seu alliberament. La situació es tornarà molt incòmoda per al govern de Vichy i, finalment, el 15 de setembre de 1941 la Cour d'Appel d'Aix-en-Provence dona a conèixer la sentència per la qual declara improcedent l'extradició i ordena la posada en llibertat de Ventura Gassol, cosa que es complirà immediatament. En síntesi, els arguments eren que hi havia indicis que el bisbe Irurita era viu, que la resta podien ser considerats delictes polítics i que, de fet, no esta-

ven suficientment provats. Posteriorment encara serà perseguit novament per maçó; tanmateix, i enmig de la confusió bèl·lica d'aquests anys, ell i Josep Tarradellas podran sortir cap a Suïssa a finals de 1942, i s'instal·laran a Lausana.

Aquests són, doncs, els dos grans temes del llibre: la peripècia vital viscuda per Ventura Gassol entre els anys 1939 i 1941, i els entramats juridicopolítics que van envoltar la fracassada demanda d'extradició durant aquest període.

En la redacció del llibre es fa evident la formació intel·lectual dels dos autors: Manuel Castellet, matemàtic, i Rosa Anna Felip, llicenciada en geografia, història i dret. Vull dir que el contingut destaca per la concreció, l'absència d'especulacions, la brevetat, la utilització d'una documentació apropiada i la lectura precisa i feta amb rigor i equanimitat d'aquesta. El llibre és breu però complet, no va més enllà del que promet el títol, però el seu contingut és exposat i analitzat amb coherència i fins amb profunditat. Tot presentat amb un llenguatge planer i concís. Ambdós autors han fet una consulta i un buidatge d'arxius que gairebé podríem qualificar d'exhaustius, tant a França com a Espanya i a Catalunya. En relació amb la documentació, crec que cal ressaltar-ne igualment l'edició, reproduïda en fac-

símil en color en els annexos al final de l'obra, la qual cosa denota una no gaire usual voluntat d'oferir una edició ben feta. Al final hi ha una bibliografia desigual, incompleta i poc actualitzada.

Un bon llibre és aquell que sempre et deixa un regust de voler-ne més. En aquest cas, dol que determinats fets, col·laterals però importants per al tema, no hagin estat més aprofundits, com ara el primer exili de 1936, bastant desconegut, o la suposada mort (?) del bisbe Irurita, les diferències d'actuació sobre els exiliats entre la França ocupada i la de Vichy, les referències sobre altres inculpats de manera paral·lela o l'absència de cap notícia sobre la Generalitat a l'exili (que de fet era inexistent, a part de l'assumpció del president Irla de les responsabilitats del càrrec, de manera més simbòlica que real en aquells anys), ja que Ventura Gassol havia estat conseller durant molts anys i, sobretot, la decisió de ser defensats pels mateixos advocats i d'actuar conjuntament en tot amb Josep Tarradellas. Ho dic perquè les coincidències són notòries i perquè pot tenir relació amb un dossier a què el llibre fa referència (pàg. 74-75) i que semblava cabdal com a peça de descàrrec per a ambdós. Un dossier en el qual hipotèticament haurien col·laborat alguns intel·lectuals catalans —entre

ells Antoni Rovira i Virgili— i que plantejaria una defensa semblant a la que va fer Henry Torrès de Macià en el judici sobre el complot de Prats de Molló i que va donar bons resultats. Finalment, ens queda també el desig de conèixer amb quatre pinzellades com va seguir i acabar l'accidentada vida de Ventura Gassol: si va anar o no a Mèxic, on tenia la seva família des de 1941, alguna al·lusió a la seva elecció (tot i haver anunciat el seu refús a acceptar-ho) com a president del Parlament l'agost de 1954 a l'ambaixada de la República Espanyola a Mèxic (la mateixa en què s'elegí Josep Tarradellas president de la Generalitat), el seu retorn a Catalunya el 1977 i la seva mort el 1980 a Tarragona als 87 anys. Tanmateix, com hem dit, moltes d'aquestes qüestions queden fora de l'abast del tema del llibre i no es poden retreure com a mancances.

En definitiva, un llibre interessant i suggeridor, que relata i informa de manera intel·ligent sobre un tema poc conegut i que significa una nova aportació al coneixement d'un exili ja llunyà, però que ha condicionat en gran mesura la política i la cultura del nostre país.

Josep M. ROIG ROSICH
Universitat Rovira i Virgili
jmroigr@gmail.com

GUAL Ramon (2018). *Pompeu Fabra a Prada. El seu exili en terra catalana entre família i amics (1939-1948)*. Codalet: Terra Nostra, 546 p.

MANENT, Jordi; PALOMA, David (2018). *Pompeu Fabra. Vida i obra en imatges*. Barcelona: Editorial Base, 224 p.

La personalitat i obra de Pompeu Fabra és ben coneguda de tots els catalans dels anys trenta i la seva significació patriòtica ocasionà que fos empresonat arran dels fets d'octubre el 1934 i que emprengués el camí de l'exili. Quan se'n va, als setanta-un anys, no té ni fortuna ni propietats; com tants d'altres, segueix el dur camí de l'incert per mantenir la fidelitat a uns principis davant la barbàrie dels violents, nacionalistes espanyols conservadors, obcecats a lluitar contra una identitat catalana diferent de la castellana. En aquest sentit, disposem d'un excel·lent treball en la monografia de Jordi Manent *Pompeu Fabra a l'exili* (2005), i dels escrits i recuperacions d'altres, entre els quals cal remarcar Jordi Mir, Josep Murgades, etc., amb l'excel·lent aportació d'una obra completa a cura del mateix IEC. Tanmateix sigui per cartes o per àlbums o escrits dispersos, encara hi ha materials difícils d'obtenir. Així, en

començar l'exili, hi ha un homenatge l'hivern de 1939 a Pau Casals amb els refugiats a Prada, com Josep M. de Sagarra, Francesc Pujol, Julià Gual i altres. Fabra hi pren part, també era amic seu, participant de la tertúlia dominical, i Joan Alavedra ens ha deixat un testimoniatge colpidor d'un Nadal en què qui no plorava somiquejava... Els refugiats homenatgen Casals amb l'ofrena d'un àlbum amb escrits, i dibuixos, de molts d'ells. Un autògraf, desconegut, de Fabra, conservat amb els papers de Casals diu a propòsit del músic universal: «Des de fa molts anys que com a artista teníeu guanyada la meua admiració, i ella sola hauria fet que m'associés amb entusiasme a l'homenatge que se us ret en el quarantè aniversari del vostre primer concert a París i avui, que en l'exili, he pogut apreciar la vostra bondat i el vostre patriotisme, m'és doblement grat que em sigui donada una ocasió d'homenatjar-vos; el meu homenatge anava adreçat, tant com a l'artista eminent, a l'home bo i al bon català que sou vós, caríssim Casals».¹

1. Text inèdit i escrit per a l'àlbum d'homenatge d'escriptors, artistes, intel·lectuals catalans exiliats a Prada de Conflent a Pau Casals la tardor de 1939. Conservat a l'ANC, Inv. 367, caixa 486, uc 11643-11733, full núm. 14.

Aquesta citació d'arrencada ens permet situar un Fabra a l'exili íntegre i coherent amb una vida en el comentari a dues obres que acaben d'aparèixer sobre el mestre per excel·lència. La primera forma part de la meritòria col·lecció «Terra Nostra», de la qual és el número XXII que dirigeix l'infatigable Ramon Gual i es titula *Pompeu Fabra a Prada. El seu exili en terra catalana entre família i amics (1939-1948)*, que poguérem adquirir a la Universitat Catalana d'Estiu el 2018, tot just va aparèixer. Es tracta d'una obra monumental de 546 pàgines, format foli, a tot color i que honora la resistència cultural catalana en terra de domini francès absolut, constant i abassegador —amb sovint la indiferència del sud—, cosa que fa més lloable l'actitud de treball dels qui malden per preservar la identitat pròpia. Aquest obra hi contribueix. Deixa constància de la presència de Fabra durant gairebé deu anys, a fins la seva mort el 1948.

Ramon Gual, com ha fet altres vegades, no és un acadèmic sinó un militant, generós amb tothom mentre hi hagi catalanitat entremig. El poguérem conèixer bé quan ens acompanyà, un dia d'estiu, pels camins pradencs resseguint els domicilis de Casals en aquesta ciutat tan clara i catalana. El treball que ha fet és, com els altres, una acumulació de materi-

als que presenta temàticament en tres grans blocs: fotografies, llibres i textos apareguts a la premsa, amb iconografia vària. Data i situa tots els materials i l'afany és d'exhaustivitat. Hi és tot, els escrits apareguts a la premsa d'exili, les imatges dels esdeveniments, públics i privats, les cobertes dels llibres de Fabra... Té la voluntat de mostrar aquesta relació entre el Rosselló i Fabra en els anys d'exili amb un afany, com remarcuem, d'aplegar-ho tot. Aquest és el mèrit; per tant, no és un treball acadèmic amb metodologia, bibliografia i anotacions, sinó un aplec documental, una col·lecta o silva, com en deien al segle XIX, que vol endinsar-nos en una vida. Si el treball de Jordi Manent ja ens acostava a la feina acadèmica, el de Ramon Gual, com un film, ens acostava a una vida. I reix, amb encert i escriu, en aquest objectiu perquè quan acaba el visionat dels centenars d'imatges i la lectura de tants i tants escrits —de Rovira i Virgili a Josep Carner, de Ch. Buby a Ll. Nicolau d'Olwer o Josep M. Corredor— esdevé una autèntica antologia literària de les terres al peu del Canigó fins a les asteques a Ciutat de Mèxic sota el volcà Popocatepetl, que un índex mostraria en la seva plenitud i ambició. L'aplec, insistim, és la demostració del lligam dels exiliats i la gent de les comarques del nord

amb el lingüista per excel·lència de la llengua catalana, i l'obra honora una col·lecció de militància amarada de sentiment. Escruixidora l'antologia fotogràfica de l'enterrament, sentides les paraules d'un jove Heribert Barrera i la presència textual de tants testimonis —de Joan Alavedra i Àngel Ferran a Ventura i Gassol i Emili Vigo— ens fa viure de prop la duresa de la llunyania imposada per la intolerància.

Joan Corominas també és a l'exili, a Chicago, com escriu, en uns Estats Units on exerceix la docència i es dedica a la seva obra per la normativització de la llengua. Dos gegants, dues personalitats de gran relleu a les quals devem agraïment per la gran labor de preservació. La carta, datada a Chicago, com escrivia Coromines, és del 15 de febrer de 1949, i expressa el condol per la pèrdua del filòleg autor del *Diccionari etimològic* a la filla del Mestre, Carola Fabra, i a la vídua, Dolors Mestre, arran de la mort. No és un condol habitual, és un plany del dolor col·lectiu i, en els moments més durs, també és un cant a l'amistat, l'esperança, sempre amb la tasca que ha de perseverar de rerefons. L'edició, que manllevem de la correspondència dels anys d'exili entre els dos lingüistes en el volum *Pompeu Fabra i Joan Coromines. La correspondència dels anys de l'exili*, és a cura de Joan Ferrer, Josep

Ferrer i Joan Pujadas, que edità la Fundació Pere Coromines el 1998 sota el peu de Curial gràcies a la mà de Max Cahner, gran amic de Coromines. Diu l'altre filòleg exiliat: «La notícia de la mort del Mestre em va causar un trastorn tan gran que, ajudant-hi les pesades obligacions que ací em tenen lligat, fins avui no he tingut calma per a escriure'ls. Poden ben creure que no per això he deixat de pensar un moment en el gran desaparegut i en vostès, que més vivament que ningú han de sentir la pèrdua. / Però en pocs casos es podrà dir tan verament que m'he sentit amb tota l'ànima al costat de vostès en aquesta pena. De cap no puc dir com d'ell que ha estat per a mi El Mestre, en tota la solemnitat d'aquest gran mot. Però la meva compenetració amb ell no resta pas completament definida en haver dit això. [...] Els catalans en el fons som molt sentimentals, i justament perquè ho som ens desplau d'ostentar-ho. Ell, com el meu Pare, era català a tot ser-ho i a l'antiga, en aquest punt com en tots (penso que jo també). La nostra simpatia no s'esplaia en magarrufes i escarafalls, li fa horror de deixar-se en frases; però traspua pels ulls, es flaira en tot el tarannà de la nostra conversa. Ben bé així era la d'ell. Així i tot, algun cop, de tard en tard, bota l'emoció incontenible, i com

més rars són aquests moments, més gran és l'eloqüència que tenen. Només dues vegades havia de produir-se un esclat així entre ell i jo. Sempre, mentre visqui, les recordaré. La primera va ésser l'endemà del 14 d'abril de 1931, quan vaig arribar a l'oficina vam fer-nos una abraçada. Amb el respecte que li tenia, no cal dir que la primera acció va partir d'ell. L'altra vegada, ai de mi!, només la vam arribar a pensar aquesta abraçada. En una de les seves darreres cartes ell em deia: "Abans d'acabar la vostra tasca a Amèrica, no fareu una escapada a Europa, que em donaria ocasió de poder parlar amb vós i donar-vos, ben estreta, una cordial abraçada?" [...] / Quan collia de terra el telegrama d'En Ventura i Sureda, el dia de Cap d'Any, que em va caure de les mans en llegir la trista nova, no sé per què em passaven pel cervell les notes de la *Tercera Simfonia*. Ell sí que ho era de debò, un heroi! Des de jove les hores dedicades a una tasca difícil i sense profits, prenent-les a una professió respectada i lucrativa; la posició segura a Bilbao, abandonada; després la caseta de Badalona i els modestíssims envans de l'oficina, per maldar tota una vida per una idea gran i adorada, però havent de vèncer a cada pas la ignorància, la poca-solta o la mala fe; sense altra recompensa a la vista que

el bé dels catalans i una mort voltada d'una veneració immensa. A la seva família, estimades senyores i amigues, li n'ha tocat una part ben gran d'aquest heroisme tranquil i silenciós. Poques vegades m'havia tocat l'íntima satisfacció de conversar amb vostès. Tant més commogut és el record que en servo! Però eren tantes les vegades que havia oït dels llavis d'ell les proves del bon seny i de la paciència infinita dels qui el voltaven. Res no m'agradaria tan pregonament com poder-los estrènyer la mà en aquests dies. Necessito dir-los que la meua amistat no vacil·larà mai a fer tot el que pugui si mai tinc la sort de poder-los ésser útil?».

Aquesta llarga citació ens permet copsar la incidència que tingué Fabra en el món de l'exili, autèntica Catalunya cultural amb la sortida de tants i tants intel·lectuals. D'ací que l'aportació de Gual amb la seva «Terra Nostra» dedicada a l'exili de Fabra ens sigui un document vital molt rellevant i d'alt interès humà que complementa, en certa manera, l'aportació de Manent fill, que ens explica tot el que feu el filòleg a les terres rosselloneses.

La segona obra és de la mateixa temàtica, antologia visual però amb uns matisos diversos. Efectivament, *Pompeu Fabra. Vida i obra en imatges* (Barcelona, Editorial Base, 2018) és també una selecció d'imatges presen-

tada en una obra d'alta qualitat formal, acurada i representativa, en la qual apareix visualment la vida de Fabra a través d'uns dos centenars d'imatges entre les quals trobem cobertes de revistes i llibres, reproduccions de cartes i impresos, però on destaquen, al nostre parer, tres aspectes: l'extrema elaboració textual de la rica i selecta informació de tota la vida, que conforma un àlbum que ressegueix la vida i l'obra del filòleg definit com a seny ordenador; assenyala Ester Franquesa al pròleg que la vida catalana haguera estat diferent sense la seva aportació, i així és. La normativització ha atorgat una modernització a la llengua quan teníem un Estat en contra i pogué ser la voluntat cultural, social, i amb Prat de la Riba política, la que impulsà aquesta acció tan fonamental per a l'ús públic acadèmic de la llengua, allunyant-nos de la dimensió de *patois* a la qual volien portar-la els poders polítics dominants.

Paloma i Manent divideixen el treball en cinc grans capítols —Barcelona, Bilbao, Badalona, exili i homenatges— i la qualitat dels textos fa que es conformi com una biografia més que s'afegeix a les del filòleg més estudiat i biografiat. Sorpren la qualitat formal, esmerada, pulcra, que ens fa pensar que malgrat la competència de les pantalles, el llibre sempre pervindrà

perquè un objecte com el present és insubstituïble i un plaer visual i tàctil. Fabra se'ns acosta de manera selectiva: per exemple, l'apartat de les col·laboracions de premsa conté una sola pàgina —amb la relació de les capçaleres on va col·laborar— i una altra pàgina de mostra. El detall ens mostra com ha dominat el sentit d'una representativitat i un afany didàctic amb especial cura a l'hora d'ubicar les imatges, i anotem la col·laboració d'Oriol Garcia Quera i Gemma Pauné, que faciliten el recorregut per la biografia de Fabra entesa com un camí personal. Pràcticament cap fotografia de caràcter general i totes del personatge, a diferència d'algun àlbum en què s'inclouen imatges més que conegudes, i poques del personatge biografiat.

Fem esment de l'amplitud de l'aportació: es mostra el Fabra íntim, familiar i personal, amb els nets, les aficions i activitats com l'excursionisme, la vida pública, amb actes, personalitats, efemèrides i, naturalment, com a eix central, la seva aportació, amb viatges a congressos o conferències, etc., dominant sempre unes imatges en les quals hi ha una voluntat molt ben definida: narrar una vida al marge de ser una antologia gràfica, que també ho és. Aquest és l'alt mèrit de l'àlbum, que no és una simple successió d'instantànies, sinó que es-

devé un recorregut per la trajectòria professional i humana, pública i privada, d'un personatge singular amb el qual el país està en deute per l'originalitat i qualitat d'una aportació que significà un extraordinari avenç a la normalitat. L'IEC, en paraules del seu president Joandomènec Ros, ha dedicat a Fabra molts recursos, des d'un Espai Fabra fins a exposicions i jornades acadèmiques; amb la seva implicació en aquest llibre, patrocinat per la Diputació de Barcelona, es disposa d'un vehicle important que potser podria ser ofert en obert a tota la ciutadania en temps de reclusió com el present gràcies a les noves tecnologies i, per què no, que el tinguessin també totes les biblioteques públiques del país atenent que pel disseny innovador, respectuós però modern, i els continguts, està destinat a ser una obra de referència amb tot el que això implica. La llista d'agraïments, més d'un centenar, mostra l'ambició de l'equip d'autors i d'editors en ser una singular i amena aportació a l'any Fabra que fou el 2018 i del qual ara, podem valorar, com hem fet amb aquests dos llibres, els fruits amb posterioritat.

Els dos treballs, un des de l'individualisme de la resistència, l'altre des de les institucions del país, ofereixen una molt nítida realitat del que fou una vida, la de Fabra, a cavall entre les dues Catalunyes, que tenen tanma-

teix una llengua compartida. Com va escriure l'enyorat Heribert Barrera a *La Humanitat* de l'exili francès el gener de 1949 arran de la mort a la segona pàgina; la primera va ser l'«Adeu a Fabra» amb Humbert Torras i un editorial central sobre la colonització de Catalunya, temps difícils per als qui no perdien l'esperança i seguien amb la tasca. Deia també posteriorment l'estimat químic i polític exiliat: «La vida de Fabra ha estat un exemple de treball, de modèstia i de mesura. Pocs com ell a l'exili s'han mantingut tan dignament, tan serenament. La gent de la nostra raça barreja, sovint al seny tradicional aquell gra de folia que recomana Horaci, però els arrauxats són, per dissort, molt més nombrosos que els genis. Fabra haurà estat el model del català de seny, cremant de la flama d'un ideal. I per això la seva obra, d'una ambició immensa, té aquest equilibri que podem qualificar d'hel·lènic. El català ha sortit de les seves mans flexible, sense ésser anàrquic, precís sense ésser encarcerat».

JOSEP M. FIGUERES

Universitat Autònoma de Barcelona

JosepMaria.Figueres@uab.cat

RAMÓN DE SAN PEDRO, José María (2017). *Banqueros románticos catalanes. Xifré, Remisa, Safont, Arnús. Cuatro biografías*. Edició d'Enrique Faes Díaz. Madrid: Marcial Pons Historia, 388 p.

Aquest llibre és una reedició de quatre estudis monogràfics de José María Ramón de San Pedro, publicats entre els anys 1952 i 1956, principalment pel Servei d'Estudis del Banco Atlántico, que analitzen les activitats econòmiques i les relacions personals i polítiques d'alguns dels més importants financers i empresaris de la Catalunya del segle XIX: Josep Xifré i Casas, Gaspar Remisa i Miarons, Josep Safont i Lluch i Evarist Arnús i Ferrer. Els tres primers foren, a criteri de Josep Pla, segons escriu a *Un senyor de Barcelona*, les tres grans fortunes barcelonines de l'època, «les tres grans potències del diner».

Evarist Arnús és posterior, però també és un personatge decisiu en la vida catalana del seu temps. Les primeres pàgines del text de Ramón de San Pedro sobre Arnús fan una presentació absolutament elogiada i molt encertada de la novel·la *La febre d'or* de Narcís Oller. A aquest novel·lista extraordinari es deu, en opinió meua, l'assumpció i popularització de la denominació de *febre d'or* per al període

de desenfrenada bombolla especulativa que culmina a finals de l'any 1881 a la plaça financera de Barcelona i que serà seguida per una autèntica *estimbada*. Al primer capítol d'aquella novel·la, que reuneix algunes de les millors pàgines sobre una sessió de borsa que s'hagin escrit mai a la literatura universal, apareixen dos individus elegants i segurs de si mateixos, als quals l'escriptor fa designar per alguns dels assistents a la sessió com «els de l'olla» i anomena don Evaristo i don Claudio. Evidentment es refereix a Arnús i López Bru, marquès de Comillas. Les relacions entre tots dos foren excel·lents, però si es vol conèixer tot sobre l'assumpte s'ha de llegir l'estudi que presentem.

José María Ramón de San Pedro, mort l'any 1994, va ésser director del Banco Atlántico i vicepresident de la Companyia Transatlántica. Va treballar tota la vida en el sector bancari i tenia un coneixement directe i extraordinari tant del sistema financer català i espanyol com d'allò que ell mateix qualificava de «petita història financera», que fou molt influent en la història dels grups de poder que controlen els estrats més elevats de l'administració pública i de les esferes del poder: les converses, les intrigues, les negociacions, les anècdotes, els acords, els sobreentesos... Tots quatre treballs originals foren escrits amb

un exemplar rigor tècnic i una gran expertesa, de manera que constitueixen, en conjunt, una peça insubstituïble per a l'anàlisi de l'economia i la societat catalana del trànsit de l'antic règim a la modernitat, els cent anys llargs que van precedir el violent trencament de la dècada de 1930-1940.

A més de l'avantatge de reunir tots quatre treballs en un sol volum, i facilitar-ne l'accés, la present edició hi afegeix un estudi introductori sobre el mateix autor fet pel seu net, el diplomàtic Juan Claudio de Ramón, i una sèrie de llargues anotacions d'Enrique Faes Díez, que amplien els aspectes culturals i socials d'alguns dels personatges estudiats, així com la introducció general del volum. Tanca el text una secció final de fonts i bibliografia.

Josep Termes¹ va voler emfasitzar la gran presència que tenen al volum *Industrials i polítics del segle XIX* de Jaume Vicens Vives els llibres de Conrad Roure, Guillem Graells, Casimir Martí, Pau Romeva, Maximiano García Venero, Josep Ventalló, Alberto del Castillo i, sobretot, Jaume Carrera Pujal. És molt cert. Jaume Vicens Vi-

ves no havia fet recerca original sobre l'època contemporània i, òbviament, per traçar aquesta gran síntesi que duu per títol *Industrials i polítics* es va servir de tots els repertoris de dades i de totes les històries d'institucions que existien aleshores, encara que fossin metodològicament molt tronades.

Però els grans encerts de l'obra de Vicens no procedeixen de la quantitat d'informació que hi va recollir, sinó de les idees profundes i renovadores que li van permetre una interpretació de conjunt força brillant. En aquest vessant decisiu del seu treball, va utilitzar al màxim dos treballs fonamentals publicats poc abans. És l'hora que algú ho faci notar. Un d'ells és l'obra mestra del gran economista Joan Sardà i Dexeus (*La política monetaria y las fluctuaciones de la economía española en el siglo XIX*). L'altre, el conjunt de l'obra, ara reunida en el volum ressenyat, de José María Ramón de San Pedro. Serveixin aquests paràgrafs d'homenatge i reconeixement a tots tres, Jaume Vicens Vives, Joan Sardà Dexeus i José María Ramón de San Pedro.

Jordi MALUQUER DE MOTES
Universitat Autònoma de Barcelona
Jordi.Maluquer@uab.cat

1. Josep TERMES, «La historiografia de la postguerra i la represa de Jaume Vicens Vives», a J. NADAL *et al.*, *La historiografia catalana*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1990, p. 37-51.

COSTA, Lluís (2017). *Las construcciones nacionales: entre el imaginario y la realidad. La formación de la conciencia nacional cubana después de 1898. Análisis comparativo con los casos de las identidades española, catalana y portorriqueña*. Barcelona: Ediciones La Tempestad, 161 p.

El sociòleg Zygmunt Bauman (Poznan, Polònia, 1925 - Leeds, Regne Unit, 2017) va encunyar els conceptes de modernitat líquida, societat líquida i, fins i tot, d'amor líquid. Així, segons aquest autor, una de les més grans preocupacions de la nostra vida social i individual és com prevenir que les coses es quedin fixades. Lògicament, aquesta perpètua inestabilitat té efectes sobre la identitat i és especialment angoixant sobretot en els joves, els quals, segon Bauman, pateixen «una devastació emocional i mental» quan s'incorporen a un mercat de treball precari o quan veuen —en propostes autoritàries— la solució a la seva intempèrie nacional i identitària.

Aquest professor coneixia molt bé en la seva pròpia pell el sentit del que significava una barreja d'identitats. Era jueu d'origen polonès, però el 1968 es va haver d'exiliar a Israel —a causa d'una purga antisemita i de la repressió política comunista— i,

posteriorment, va exercir la docència a la Universitat de Leeds, a la Gran Bretanya.

Segons Bauman, l'origen de la «modernitat sòlida» s'ha de situar en el terratrèmol de Lisboa de 1755 i l'incendi posterior que va destruir completament la ciutat: com que Déu i la naturalesa havien estat hostils, s'havia de posar tot el món sota l'administració de la racionalitat humana. Això també incloïa l'enderrocament de l'antic règim i la creació unificada dels estats-nació moderns. L'opinió de Bauman sobre la identitat nacional va quedar ben reflectida en una entrevista a *La Vanguardia* (Justo Barranco, 9 de gener de 2017), en què explicava —amb reticències— la seva opinió sobre la creació dels estats moderns:

«—Anem al quid de la qüestió. Com definiríeu avui una nació?

»—Precisament era això el que m'amoïnava de ser entrevistat per un periodista català! [...]

»—I en teniu, de resposta?

»—Aquesta és una de les preguntes que la teoria política de la democràcia moderna no ha respost adequadament. Penso que gairebé totes les nacions actuals es van crear en períodes predemocràtics i moltes són fruit de moltíssima violència. Gran Bretanya, França, Alemanya... totes aquestes nacions van construir llur

identitat nacional a còpia de neteges ètniques, assimilacions forçades i mètodes horrorosos! I, posteriorment, aquestes mateixes nacions es van democratzar. Per això a l'Europa occidental les democràcies s'edifiquen sobre nacions relativament homogènies, com ara França, Itàlia o Espanya. Però resulta que determinades nacions no en són prou, d'homogènies. I la cosa funciona mentre hi ha un règim autoritari, però és molt més difícil en democràcia. Cal convèncer el poble de quina és la llengua nacional, cal muntar una història i tenir uns símbols comuns. I trobo que això costa molt de fer, en democràcia».

La lucidesa de Bauman mostra que, per crear, cohesionar i mantenir una nació unida no n'hi ha prou amb la repressió, sinó que cal crear un univers simbòlic que faci que la societat s'adhereixi emocionalment a aquest projecte polític nacional. Això s'aconsegueix mitjançant una llengua comuna i nacional, la reinterpretació de la història i la creació d'uns símbols que siguin referents de la nació. És, justament, en aquesta mateixa línia, que el Dr. Lluís Costa de la Universitat de Girona, historiador de la comunicació, reflexiona sobre el procés de creació de les identitats nacionals de Cuba, Puerto Rico i Catalunya en el seu darrer llibre.

Aquest interessant estudi titulat *Las construcciones nacionales: entre el imaginario y la realidad. La formación de la conciencia nacional cubana después de 1898. Análisis comparativo con los casos de las identidades española, catalana y portorriqueñas* s'ha publicat en castellà, encara que es tracta d'una traducció i actualització del llibre *La creació de les construccions nacionals de Cuba, Puerto Rico i Catalunya*, publicat en català el 2016.

Es tracta d'un treball molt original i exhaustiu sobre la construcció de les identitats nacionals després de 1898 al Carib a partir, sobretot, de la reinterpretació de la història, la narració interessada de les guerres, la creació dels mites nacionals, les cançons patriòtiques i la seva difusió en l'àmbit de l'educació, els llibres i els diaris.

Lluís Costa fa seva la sentència de Joan Fuster que deia que «només hi ha una manera seriosa de llegir i és rellegir» i per això la seva trajectòria d'investigador ha estat estudiar les relacions dels catalans de Begur amb Cuba, el paper dels indians a Catalunya, la Llumanera de Nova York i, fins i tot, la imatge i la comunicació publicitària a Cuba... Els seus estudis han estat un anar i tornar constant de Catalunya al Carib. Ha estat una mena de detectiu que llegeix i rellegeixi —en els arxius històrics contemporanis per buscar les

pistes definitives que ens permetran saber quina és la tesi (l'assassí) d'algunes de les idees preconcebudes sobre la historiografia cubana i catalana.

Aquesta vegada ha trobat en el projecte nacionalitzador cubà (després de la seva independència de l'Estat espanyol, el 1898) un desllorigador per parlar de com s'han creat també la consciència nacional cubana, la catalana i la porto-riquenya.

El llibre també inclou una interessant documentació gràfica (poc coneguda o fins i tot inèdita) que complementa l'estudi i que és molt il·lustrativa de com es crea una simbologia de la identitat. Per exemple, il·lustracions històriques (com la portada del llibre, un gravat de J. Bachman, Nova York, 1851); l'acudit publicat a *La Tralla* (1905), on es critica la nefasta política desenvolupada pels espanyols a Cuba i el paper dels EUA; les portades dels llibres dels manuals escolars d'història; els cartells polítics (*Alegoría de la República de Cuba, Cuba Libre*); quadres al·legòrics de la història simbòlica de Cuba; una inèdita col·lecció de fotografies antigues sobre el paisatge urbà i de la vida de l'Havana del principi del segle xx de l'Estudio Fotográfico Otero y Colominas; les activitats de les escoles, les visites de formació del mestres cubans a les universitats nord-americanes, com la que van fer a Harvard el 1900...

El llibre inclou una volgudament provocativa presentació del professor del Departament d'Història de la Universitat de Puerto Rico Bruno Ferrer i Higuera, que demostra un gran coneixement de la realitat catalana: «Por supuesto que Cataluña también tiene un nacionalismo banal, y no me refiero solo al Barça y a los gritos “Visca el Barça i visca Catalunya” de sus jugadores. También existe una catalanidad basada en una especie de idealización novecentista, amarrada de un difuso esencialismo que apela a lo modernillo o hípster y, por supuesto, a la famosa marca Barcelona [...] Asimismo, es evidente que el independentismo catalán y sus símbolos —bandera *estelada* y *merchandising* incluidos— pueden convertirse en un nacionalismo banal [...]. Y, probablemente este tipo de nacionalismo oficial y aporoblemático continuará o hasta se reforzará, si un día se proclama la República en Barcelona o en San Juan. Y entonces, igual o con mucha más razón e intensidad que ahora, seguro que habrá que luchar contra la tal simplificación, en la línea del lema de Lluís Maria Xirinacs: “Lluitarem contra el fort mentre siguem febles, i contra nosaltres mateixos quan siguem forts”».

El professor Ferrer considera que la principal aportació de Lluís Costa és que ha estudiat la història i la soci-

etat cubana de després de la independència per concloure que «la historiografía y la aproximación a la propia sociedad e historia en el ámbito escolar son esenciales en la construcción, difusión, consolidación y asunción popular de una conciencia colectiva, de una identidad nacional».

El llibre del doctor Costa ha tingut una recepció curiosa ja que hi ha hagut alguns autors, com per exemple l'historiador Jordi Amat («Màquines nacionalistes», *Cultura/s*), que han vist la llum ja que han descobert que el procés nacional cubà hauria tingut la hispanitat com un dels ingredients de la seva articulació. Per tant, tenen l'esperança que això també pugui passar a Catalunya: «Quin és el propòsit que el professor Costa es planteja? Aclarir una aparent paradoxa. Val per al passat i, com revelen les cites del col·loqui "Espanya contra Catalunya" (al principi i cap al final), val per al nostre present. La identitat cubana havia tingut la hispanitat com un dels ingredients de la seva articulació, però aquest origen no invalidaria que l'elaboració i el desplegament social de la cubanitat actuessin una consciència nacional que apuntalés el projecte de construcció d'una república independent. No era una nova identitat que excloués l'altra, sinó que la subsumia. No es rebel·laven contra la identitat espanyola sinó contra l'Estat».

Aquesta aparent contradicció, el professor Costa l'aclareix en el capítol final del llibre: «Conclusión: el sentimiento de cubanidad no significa antiespañolismo», en què explica que és precisament el canvi de l'enemic exterior el que possibilita la cubanització basada en la hispanitat: «El enemigo exterior que podía complicar el proceso de concienciación nacional ya no era España: su lugar había sido ocupado por EE.UU., que era visto por sectores cubanos como un posible factor de "descubanización" de Cuba. La existencia real —o imaginada— de un enemigo externo propiciaba —y potenciaba— políticas radicales que propugnaban la unión del pueblo cubano. Dar sentido a esta unión era una tarea encomendada, sobre todo, a la escuela, que había de transmitir una potente carga de valores identitarios que tenían en las grandes gestas del siglo XIX sus referentes».

En aquesta línia de la reinterpretació de la tradició, en el llibre es descriu com es va modificar l'himne nacional de Puerto Rico (boriquen o borinquen, el nom aborigen taíno de la illa). Va passar de la versió revolucionària de la poetessa Lola Rodríguez de Tió de 1867 que feia referència a un passat gloriós i de lluites d'alliberament nacional: «Nosotros queremos / la libertad / y nuestro machete / nos la dará... / Vamos, borriqueños, / que nos espera ansiosa, / ansiosa libertad / ¡la

libertad, la libertad!» a una «versió renovada i adaptada al gust nord-americà» de Manuel Fernández Juncos. La nova versió de 1903 (en un context de gran influència nord-americana i de la por que provocava al seu poder), és un cant, en primera persona, que redueix la pàtria a un jardí florit que ja hauria vist el mateix Cristòfol Colom: «Cuando a sus playas llegó Colón; / exclamó lleno de admiración: / “¡Oh! ¡Oh! ¡Oh! / Esta es la linda tierra / que busco yo”. / Es Borinquen la hija, / la hija del mar y del sol /...».

A Catalunya, a diferència de Cuba i Puerto Rico, que van mantenir una certa lleialtat als seus orígens espanyols, la societat catalana del segle XIX «no sentía como suyo el proyecto nacional español [...]. A partir del último cuarto del siglo, se evidenciaba cada vez más un claro divorcio entre la vida oficial española (falsas elecciones, subordinación del poder local al poder central, corrupción política...) y la vida real, en donde la construcción de una sociedad civil catalana, moderna, culta y con una lengua propia reclamaba su propio espacio».

En definitiva, com diu el professor Ferrer en el pròleg, la identitat nacional no és líquida i funciona com a element de cohesió de la societat. La nació és una realitat molt sòlida en la ment dels ciutadans: «La nación no

es material, la nación es subjetiva, la nación es imaginaria porque está dentro de las mentes de los individuos, individuos que de alguna manera la experimentan, reflejan, dicen, relatan y piensan, como entre otras cosas, un espacio de comunicación y referencia compartida —por eso es esencial el estudio de los medios de comunicación masivos, como hace Lluís Costa». A més, pontifica que «quizás la nación sea un fantasma o un zombi, la identidad nacional una invención. Quizá la nación no exista, pero funciona».

Així, doncs, de la lectura del llibre de Lluís Costa, podem concloure que la identitat nacional no és només una vel·leïtat històrica, sinó que és molt present en el debat actual de les configuracions nacionals i, fins i tot, en el sentiment europeu: «Hoy más que nunca, el fenómeno del nacionalismo debe ser pensado y reinterpretado, no únicamente a la luz del conocimiento histórico, sino también a partir de lo que significa la creación de nuevos estados o la aparición de comunidades transaccionales e interculturales», escriu Costa.

Josep VICENÇ I ERES
Universitat de Girona
i Institut Montilivi
josep.vicen@udg.edu

RUBIRALTA, Fermí (2019). *L'evolució independentista del catalanisme. Claus històriques*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.

El denominat *procés* ha generat munió de llibres i assaigs, com destaca el prologuista de l'obra, Josep Maria Solé i Sabaté. Un bon aplec, creixent, que ha comptat amb les aportacions dels diferents protagonistes principals, però també de periodistes, politòlegs, sociòlegs, economistes i juristes; els historiadors, però, no hi han participat. Pel relleu de l'orientació que podien oferir al debat, amb aportacions prou destacades, la seva presència ha estat poc vistent. Caldria escatir si aquesta circumstància ha estat provocada per un determinat tarannà predominant o bé per manca d'instruments d'anàlisi fiables o bé de procediments adequats per entendre una circumstància ni de bon tros conclosa. L'aportació de Rubiralta vol començar a esmenar aquesta circumstància.

La historiografia, doncs, podria aportar llums a un debat que tot just es va albirar i que ara, més gestionat per opinadors i militants d'una banda o una altra, comença a canviar de sentit, gràcies a aportacions com la present. Prenguem-ne un aspecte central per entendre el motiu del llibre que ressenyem: cap a l'any 2014, hom va

plantejar, entre militants i activistes, una perspectiva segons la qual l'independentisme era la superació del catalanisme polític, superació no evolutiva, sinó substitutiva i diferenciada, de trencament: l'independentisme era una cosa diferenciada del catalanisme polític. Era la perspectiva vista de les forces polítiques emergents o tradicionals. S'associava el terme «catalanisme polític» als partits que, des de la Lliga Regionalista el 1901 fins a les forces que constituïren el govern de la Generalitat des de 2003 maldaven per trobar un *encaix* d'un autogovern potent català en una Espanya democràtica i des de la integració de l'Estat espanyol a la CEE el 1985, amb una clara vocació europeista. Rubiralta documenta aquest lligam amb dades: evolució, no escapçament.

Certament, l'aportació de la historiografia podria ser destacada a donar materials d'estudi i coneixement al *procés*, influent en els debats, si hagués pogut difondre una síntesi solvent que aplegués, com a mínim, una història de l'autogovern nacional (o intents d'assolir-lo) situada en els seus marcs polítics, lingüístics, culturals i socioeconòmics canviants, però, especialment la percepció i l'acció que, des de Madrid o en el conjunt de l'Estat, se'n tenia. Rubiralta, doncs, es proposa mirar de resoldre aquesta situació tot oferint materials solvents

per entendre on som des del debat historiogràfic.

Entre Euskadi i Catalunya ha confegint amb constància un panorama cada cop més complet de la història de l'independentisme fins a esdevenir, segurament avui, el seu principal especialista. Circumstància especialment d'agrair, atesa la tendència cap a un cert monocultiu temàtic, que no correspon, certament, al triat per Rubiralta. Resulta sorprenent que l'origen del moviment que ha estat protagonista dels darrers anys de la nostra història com a país, assenyaladament des de la sentència del Tribunal Constitucional sobre l'Estatut de 28 de juny de 2010, sembla un moviment sense passat. I cal destacar que el conjunt dels protagonistes diversos del moviment independentista han albirat un futur, però no han revisat el passat ni de la nació que volien definir ni del moviment que els va donar objectius, simbologia i hauria de donar referents. Així, doncs, Rubiralta ha combinat estudis de síntesi del moviment (fa poc fins i tot en castellà), amb estudis de les seves principals organitzacions com el Partit Socialista d'Alliberament Nacional (des de 1969) o el Partit Nacionalista Català (des de 1932) o dels seus principals dirigents corresponents als seus principals corrents: l'oblidada influència dels centres catalans de l'emigració

i de l'exili d'Amèrica en la configuració de l'independentisme, des de l'estudi de Joaquim Juanola; la que ha dedicat a un dels líders fonamentals per entendre l'evolució del Front Nacional de Catalunya i un gir en la història d'Estat Català durant la Guerra Civil, Joan Cornudella i Barberà; la del principal dirigent (i únic) de Nostres Sols! Daniel Cardona, que era la del separatisme que defugia adjectius; la del dirigent més *ferm* dels joves d'ERC aplegats sota Estat Català, Miquel Badia, sense oblidar el lligam entre el *separatisme* amb el que sovint fou la seva *casa mare*, la Unió Catalana, de la mà de Vicenç B. Ballester, en aquest cas amb la col·laboració de Joan Muray.

En conjunt, les peces van sent col·locades, les principals ja hi són. El que hauria estat un objectiu col·lectiu des dels instruments i el bagatge d'una disciplina científica, amb el suport acadèmic adient, es converteix en el projecte primigeni d'un abnegat historiador. Malgrat tot, encara queden unes peces importants, les més polèmiques.

La present obra, apreciablement més sintètica que les altres, i breu, també parteix de l'ambició d'encarar una visió àmplia, en conjunt, d'organitzacions i de temps, fins a 2017. Una obra com la que ressenyem corre un risc. Certament, als historiadors

se'ns demana sovint portar uns lectors dels antecedents fins a l'actualitat: tasca complexa, en la qual podem caure sovint en una perspectiva no prou distanciada i que, teòricament, hauríem d'oferir a la persona que cerca informació veraç, per a tothom.

L'obra es divideix en quatre capítols simètrics, amb un breu aparell crític, i albira, puntualment, la realitat dels moviments d'afirmació nacionals gallec i basc. Els dos primers destaquen la poca incidència efectiva de l'aleshores separatisme/independentisme en la vida política catalana i la persecució tenaç durant el franquisme d'un moviment que, també, es convertia en persecució efectiva de tota forma d'afirmació catalana nacional. Malgrat això, es produí la capacitat d'adaptació de totes les forces independentistes a la fi del franquisme (FNC, PSAN i PSAN-Provisional, principalment) vers l'estratègia d'unitat democràtica, que donarà naixement a estructures que pretenen ser més àmplies posteriorment, en consolidar-se l'Espanya constitucional, el Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional, Nacionalistes d'Esquerra, Catalunya Lliure i el Moviment de Defensa de la Terra.

La gosadia (i l'interès) per voler donar un sentit de continuïtat provoca l'entrada en un terreny, l'evolució i la situació de l'independentisme fins a

l'1-O, que esdevé sovint avui de confrontació interna, en el qual hi ha enfocaments estratègics divergents: per tant, haurien de ser figures d'un altre paner. I ens planteja l'interrogant de fins on arriba la comesa de l'historiador, una comesa cronològica, ben cert.

Un terreny difícil de sortir-ne, del qual tots plegats, malgrat l'esforç important de trobar un canemàs teòric per entendre on som, podem donar-ne una visió parcial, immediata. És des d'aquest punt de vista que els qui hem seguit i participat en el procés, no conclòs, cap a l'autodeterminació nacional podem esdevenir part, en la visió, en l'opinió, en la discrepància. Caldria evitar-ho tant com es pugui, malgrat la dificultat. Enmig, també és cert, de la més notable confusió. Circumstància poc adient per a l'anàlisi i la conclusió, a partir de la qual cal generar unes conclusions útils per a l'opinió.

Quines parts assumim, quines obviem de l'anàlisi del moviment? Una possibilitat és la de mirar de servir, al màxim possible (tasca molt complexa, no sempre reeixida) el màxim nombre, allò que ens apropa al nombre més gran, a allò que denominem «interès nacional», prou neutre, prou general, ampli i divers. Per això sorprèn que entre els factors que l'autor enumera com a generadors de l'esclat sobiranista hi hagi el canvi

social, el canvi polític i una crisi institucional. Certament, la voluntat de situar l'esclat sobiranista en processos globals li atorga un interès afegit. El sobiranisme català s'incorpora així als moviments que arreu del món treballen per restaurar els valors de la democràcia (i ampliar-los sense cap límit), la demanda (tan arrelada a la història de Catalunya) d'una ciutadania que demana uns poders públics que respectin la gent, que van tenir en el moviment llibertari l'expressió concloent i la lluita per abolir la llei de Jurisdiccions (1906) un exemple, principalment catalanista, de reclamació per a la defensa de drets i de llibertats; noves formes d'activisme social i polític amb l'eclosió de noves xarxes de comunicació social que han ajudat a crear noves formes d'activisme; però també la confluència del sobiranisme en allò que en direm «l'independentisme de butxaca», que ha generat la protesta per la manca d'infraestructures i el dèficit fiscal, en un conjunt econòmic global, especialment sagnant en els països del sud d'Europa que ha estat, arran de la crisi econòmica de 2008, especialment, la crisi de l'Estat del benestar i la retallada de prestacions i drets socials, especialment dura allà on calia fer polítiques, dictaminades des d'instàncies externes, per *millorar* les finances públiques.

Cal valorar, doncs, l'enfocament de contraposar els dos moviments, catalanisme i independentisme, i veure'n les continuïtats. Procés complex quan el que cal és percebre l'evolució d'un moviment que no deixa de ser part d'un altre i quan deixa de ser una part extrema a passar-ne al tronc central. Procés complex també com entendre la relació entre catalanisme polític i el cafarnaüm de sigles que han definit els crítics que volien dur el catalanisme més enllà i que eren, alhora, part i contrapart, crítics i renovadors. Procés complex, a més, quan la confluència d'estructures no és simplement partidista, sinó que emergeixen també estructures noves i més flexibles, de base més unitària i plural, més enllà de les jeràrquiques derivades del poder dels partits polítics, que, curiosament (vull destacar) recorden les estructures inicials del catalanisme, en trànsit cap a l'acció política, especialment la Unió Catalanista (fundada el 1891), i totes les estructures, eixides sovint del catalanisme radical, que qüestionaven les formes tradicionals de participació política, ja fos l'esmentada UC com Palestra, Estat Català, el CADCI, el Consell Nacional Català o un període del FNC. Procés complex, finalment, quan «l'absència» de tensions dins seu, tot sovint ha estat més una imatge generada que una realitat. Nova complexitat quan apareixen referències a la

realitat basca i gallega i quan el marc de referència de bona part de l'independentisme des dels seixanta, els Països Catalans, són un referent que té en les noves formacions emergents que el representen un segell distintiu i gairebé impulsor.

Un moviment que supera, així, de molt les estretes estructures de les organitzacions polítiques, fins i tot de les organitzacions civils. Què és, doncs, aleshores moviment? Com definir-lo? Aquí els interessos de la historiografia i la política no són coincidents (gairebé diríem que ho haurien de ser ben poc). Sí la historiografia ha d'establir un model amb variables, la política parteix de la necessitat de definir-lo poc, com menys millor.

Assenyalats els tres eixos anteriors (canvi polític, social i crisi institucional), ¿on caldria situar la manca evident factualment de reconeixement de la realitat nacional de Catalunya, especialment constatable en l'àmbit lingüístic, quan en la percepció que en té Rubiralta aquest aspecte no compta amb un relleu destacat? Trobaríem pocs moviments independentistes, al capdavant moviments d'alliberament nacional, que no fessin d'aquest objectiu eix principal o eix important, no negligible. Vaig als fets: *El Periódico*, a l'inici del procés, feia una aproximació sociològica a les motivacions per les quals un nom-

bre significatiu de ciutadans catalans consideraven adient la constitució del Principat de Catalunya en Estat independent: aproximadament, el 25% creien que els factors de no-reconeixement nacional eren els prioritaris, la resta s'adequava, si fa no fa, a l'aproximació del llibre. Tenint en compte que els factors de decisió, en aquest cas, no són excloents, malgrat l'interès que vulgui tenir un titular de diari.

Certament, una de les claus de l'anomenat Règim del 78, que l'independentisme en el seu conjunt qüestiona, rau també en diferents formes de submissió nacional (entre les quals la significació lingüística té un relleu important, bàsic, com es percep cada dia). El darrer informe de Plataforma per la Llengua Informecat 2020 així ens ho palesa amb dades diferents i concretes. L'Estat espanyol democràtic legisla sempre en favor d'una sola llengua. En canvi, la llengua catalana esdevé la llengua europea amb més mancances de reconeixement legal, si bé té un nombre de parlants semblant al suec i molt per damunt del búlgar, l'eslovac, l'estonià, el danès, el finès i el lituà. Una llengua europea que no té reconeguda, en molts àmbits, els drets que tenen les altres en la mateixa Unió. Com molt bé recorda Rubiralta, un dels elements propulsors del modern moviment independentista pateix una mancança democràtica evident.

El compromís del PSAN amb l'escola i la universitat catalanes i per a l'impuls del Congrés de Cultura Catalana van ser eines identificadores de l'independentisme en l'inici de la transició democràtica, i aquesta ha estat fins ara la seva continuïtat i el tret diferencial en el panorama general progressista. Els joves independentistes d'esquerra del moment van fer aportacions innovadores, en àmbits molt diversos, per configurar aquella llengua i aquella cultura catalana que sortia, després de quaranta anys, d'un intent (a voltes reeixit) per part de l'Estat de convertir-la en quelcom prescindible i, a la llarga, abocar-la a la desaparició a llarg o a curt termini.

Certament, l'any 2020, en què commemorem el centenari del naixement de Josep Benet, fora bo també de manifestar les continuïtats de «l'intent de genocidi cultural» (obra cabdal seva) i les «continuïtats» del Règim del 78, malauradament encara tan presents, especialment en aquest camp.

Esperem que Fermí Rubiralta continuï el seu remarcable esforç per anar complementant l'estudi d'aquest àmbit del catalanisme, cada cop més ampli i per això cada cop més complex; i que l'inici de la seva proposta agosarada de donar claus històriques a la circumstància on és el nostre país vagi acompanyada d'altres propostes tan fonamentades com la present. Se-

gurament també ens caldria una altra visió complementària, la relació del catalanisme majoritari, sovint governamental, amb la sobirania nacional (trajectes, aspiracions, projectes, marrades...), sabent, que, malgrat tot, rere la formalitat de la normalitat s'amaga, somorta, una tossuda història de continuïtat nacional, al capdavant el motiu que ho lliga tot plegat. I, especialment, la part de la visió que ben poc tenim en compte: l'acció de les forces polítiques espanyoles, de tota mena, durant més d'un segle; però això serien figures d'un altre paner... o no?

Lluís DURAN

Centre d'Història

Contemporània de Catalunya

lluisg.duran@gencat.cat

FERRÉ TRILL, Xavier (2019). *Ètica de l'acció: escola comarcal Puigcerver (1968-1983)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 210 p.

L'ESCOLA COMARCAL PUIGCERVER DE REUS

Vet aquí un estudi que fa pensar.¹

1. Xavier FERRÉ TRILL (2019), *Ètica de l'acció: escola comarcal Puigcerver (1968-1983)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Fa pensar al món dels educadors. Un món més abocat a l'activisme que no pas a la reflexió. Un món que s'embadaleix sovint per les novetats («innovació pedagògica», paraula fetitxe) i que menysprea incomprensiblement la història pròpia, el llegat d'allò viscut i experimentat....

Quan l'he llegit, el llibre, he trobat força similituds entre el procés que explica, que desenterra, de fet, i la història que estic ara mateix confegint d'Icària - El Sagrer, una de les dues primeres escoles del CEPEPC que es va integrar a la xarxa escolar pública catalana, l'escola on van formar-se els meus tres fills, tot s'ha de dir!

Tant en un cas com en l'altre, la imbricació escola-entorn urbà és important. L'escola de Reus històrica per Ferré Trill, ubicada al Barri Fortuny, zona urbana perifèrica als anys seixanta, va contribuir a una «vertebració interna de la vila»,² de la mateixa forma que les veus que propiciaren el pas a la xarxa pública de l'escola Icària - El Sagrer brandaven la cohesió de barri com a valor escolar.

2. Xavier FERRÉ TRILL (2020), «De l'aportació de la Joventut Agrícola Rural Catòlica i d'un cert bandejament historiogràfic». Document tramès per l'autor.

CALEN ESTUDIS D'AQUESTES CARACTERÍSTIQUES

Calen treballs amb voluntat metodològica renovadora i que aprofundeixin en la comparació en l'àmbit dels Països Catalans. Caldria avaluar al respecte de què han servit iniciatives com els congressos i publicacions de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana que en el seu moment vaig contribuir —amb Jordi Monés, Frederic Godàs, els companys del Seminari d'Història de l'Ensenyament i conspicus docents de l'Escola Universitària de Mestres d'Osona— a impulsar.³

El llibre de Xavier Ferré i Trill analitza de manera molt exhaustiva, sobretot, els quinze primers anys d'una escola activa privada catalana, concretament de Reus, Baix Camp.

Situa l'escola comarcal Puigcerver, una escola de la perifèria urbana

3. *Ibid.*, «Una recerca dels professors d'història de l'educació Carmen Agulló i Andrés Payà sobre l'aportació cooperativista de les escoles comarcals al País Valencià entre 1968 (la referència pionera de l'escola La Tramuntana) i 1976 —on, en algunes de les quals la Joventut Agrícola Rural Catòlica (JARC) hi tingué una participació ben destacada. [...] Foren, en alguns casos de manera precursora, peoners en l'ús de la llengua, concebuda com a vehicular i, doncs, en la consubstancial relació [...] entre educació i identificació i coneixement del territori, de la comarca».

de la capital comarcal, com a capdavantera en el seu moment d'un important moviment de millora escolar alimentat per l'associacionisme cristià progressista dels anys seixanta.

LA CULTURA CRISTIANA PROGRESSISTA DELS ANYS SEIXANTA

Un dels mèrits del llibre és haver reconstituït algunes de les claus ideològiques per on passava el potent moviment català pro «escoles actives» dels anys seixanta, en plena dictadura. Exemples n'hi havia a bastament, d'activitat en ebullició. Tenim el cas de l'escola Proa del barri barceloní de la Bordeta, fundada el 1966, un centre «constituït per la intervenció d'integrants del moviment escolta i del moviment especialitzat de la Joventut Obrera Catòlica».⁴

El catolicisme progressista tenia a la Catalunya dels anys seixanta diverses plataformes. Una era l'editorial Estela, creada el 1958 i closa el 1971, amb mentors com Joan Misser, Maria Martinell, Vicenç Nolla, Alfons Carles Comín, Josep M. Pinyol o Josep Verdura.⁵

4. *Ibid.*, p. 57.

5. En col·lapsar a principis dels setanta, el seu nucli dirigent (bàsicament, Comín i Verdura) s'integrà a l'editorial Laia, que actuà de

Va difondre essencialment el pensament de grups catòlics francesos en el solc marcat pel Concili Vaticà II. Publicacions com *Reeixir* i *Pre-gàries* de Michel Quoist assoliren un tiratge d'uns quaranta mil exemplars.

Revistes com la montserratina *Serra d'Or*, per al públic general, o la infantil *Cavall Fort* (1961-1962), que va rebre cobertura legal dels bisbats de Vic, Girona i Solsona, amb un tiratge inicial de 10.000 exemplars, responen a aquest impuls sota auspicis eclesialstic.

Aquest corrent i el marxisme impulsen també publicacions especialitzades com *Promos*, revista mensual d'economia publicada a Barcelona de 1961 a 1966, portada per economistes vinculats a la Universitat de Barcelona, que abordava una gran varietat temàtica internacional o relativa a l'Estat espanyol.⁶

relleu d'Estela des de 1972 fins a la seva desaparició el 1989, en la mateixa línia progressista de la darrera època d'Estela, publicant indistintament en català i espanyol. <https://www.encyclopedia.cat/EC-GEC-0025236.xml>

6. Diversitat: índex del número 48, de 1966: Inversión, ahorro y capital extranjero; Relaciones España-U.R.S.S. / V., X.; Wilson en un laberinto / Soler, Santi; Los trabajadores en Europa Occidental / D.P., S.; Contrastes en la India / C., E.; La sociedad y el capital social en Cataluña / R.H., J.; La inflación y la agricultura española / Vilaplana, Joan; Yugoslavia siguiendo su camino / Riera, Joan; As-

ELS REFERENTS DE L'ESCOLA NOVA

Els referents pedagògics d'aquesta florida pedagògica en plena nit dictatorial eren, d'una banda, pedagogs de l'Escola Nova, com Maria Montessori, Ovide Decroly, creador del mètode global de lectoescriptura⁷ o el també pedagog francès seguidor de l'Escola Nova amb d'idees comunistes Célestin Freinet, profusament difós a través de l'editorial Laia.

La idea cooperativa i comunitària d'aquest darrer inspirà, pel que sembla, segurament la dinàmica assembleària setmanal de les primeres promocions de l'escola historiada per Ferré Trill.⁸

pectos del sindicalismo en Francia / Salvador, Jesús; La sociedad burocrática / Markovic, Mihailo; Nuevos productos, clientela nueva: La canción de protesta / Soler, Santi; ¡84 pesetas! / Blanc, X.; Los 2 déficits / Serret, T.; El salario que los trabajadores no administran / Nualart, Jaume; Los precios suben / Blanc, X.; Planificación Indicativa: Las interrelaciones / Nadal, Joaquín; Desarrollo Regional e Industrialización / Borja, Jordi y Castells, Manuel; La evolución del Empresariado de la pequeña y mediana empresa / Muñoz, Xavier; El África negra ha empezado mal de René Dumont / C.N., J.; Salarios máximos / Castellet, Eduard.

7. FERRÉ TRILL (2019: 89); Ana RUBIÉS MONJONELL (1938), *Lectura-escritura global. Cuatro años de experiencias*, Barcelona, Bosch.

8. *Ibid.*, p. 127.

També obeïa al plantejament del moviment d'escoles actives de les tres primeres dècades del segle xx el disseny d'impulsar una forma de convivència democràtica tipus «república escolar», creant així un context de «tracte horitzontal (reforçador) de la legitimitat (autoritat moral) del mestre. La realitat d'autoorganització roman en les evocacions dels exalumnes».⁹

Tot plegat, en un ambient de companyonia facilitat pels viatges de fi de curs o els intercanvis escolars.¹⁰

Igualment apòstols d'aquests plantejaments van ser els pedagogs pont entre el moviment d'Escola Nova d'abans de la guerra i els afanys de millora escolar de la postguerra a Catalunya, sobretot, però no pas exclusivament, Artur Martorell i el potent Alexandre Galí.

EL TESTIMONI DE MESTRES, PARES
IMPULSORS I ALUMNES

Com diu Carme Miralles-Guasch a la presentació, un dels encerts del volum de Ferré Trill és haver fet parlar els mestres, els pares impulsors i els alumnes.

9. FERRÉ TRILL (2019: 195; i p. 15, 67 [Adolphe Ferrière]).

10. *Ibid.*, p. 156

Un altre dels encerts del llibre és l'intent d'atorgar la importància que té a la solidesa i coherència del pensament educatiu (implícit i explícit), en qualsevol projecte educatiu.¹¹

Pel que fa al primer d'aquests «encerts», la fidelitat a les fonts és absoluta.

Ferré Trill analitza butlletins i revistes internes escolars com *El Pi* (1973-1975) o *Xiulet* (1975-1983).¹²

I, per descomptat, recórrer a la veu dels exalumnes per avaluar els resultats del projecte escolar és un altre mèrit inqüestionable.¹³

Eren iniciatives escolars, no ho oblidem, amb vista d'una preparació de la part més progressista i liberal de la burgesia catalana, amb la idea de «promocionar nuclis dirigents per al futur cristià i català a la nostra ciutat i comarca», segons deixa ben clarament de manifest la lletra de 23 de maig de 1967 d'un dels membres de la societat civil Puigcerver a Albert Masdeu.¹⁴

Aquesta societat civil Puigcerver, veritable nervi de l'escola reusenca, es

va constituir formalment el 14 d'abril de 1968.¹⁵

Pretenia una formació tecnico-agrària «comarcalitzada» del jovent, d'acord amb els ideals de la JARC.¹⁶ Inicialment havia de ser una cooperativa de pares i mestres, però, legalment, això era inviable i es constituí en cooperativa únicament de pares.¹⁷ Però ja el curs 1967-1968 esdevingué una escola regida per la societat civil per tal d'activar la captació de «socis accionistes».¹⁸

El 1972 ja es preveia l'ampliació de l'escola fins a vuitè d'EGB i també una reforma arquitectònica.¹⁹ L'esforç dels avaladors de l'escola per fer-la surar, per remodelar-la²⁰ i per ampliar-la²¹ són ben descrits a l'estudi. L'ampliació de l'escola no preveia més de 480 alumnes.²² Darrere d'aquesta limitació hi havia tota una filosofia.²³ Un referent del centre reusenc era

11. En aquest sentit mostra molta admiració alhora que ret justícia a l'historiador de l'educació Jordi Monés i Pujol-Busquets, pioner en l'anàlisi del pensament educatiu a la història catalana contemporània.

12. FERRÉ TRILL (2019: 145-150 i *sq.*).

13. *Ibid.*, p. 15, primer paràgraf.

14. FERRÉ TRILL (2019: 59).

15. *Ibid.*, 69.

16. FERRÉ TRILL (2019: 61).

17. *Ibid.*, 62.

18. *Ibid.*, 172.

19. Acta de la societat civil 26 de febrer de 1974, p. 160.

20. Crèdit social amb garantia de béns de 40 avaladors. 1982, remodelació, p. 167.

21. Més ampliacions dels primers anys vuitanta, p.171-172.

22. FERRÉ TRILL (2019: 180).

23. *Ibid.*, p. 163 i 178 al mig.

l'Escola Garbí, d'Esplugues de Llobregat, 1965.²⁴

La imbricació de l'escola amb l'entorn, amb el veïnatge, és inqüestionable. Segons una radiografia interna de 1978-1979 gairebé la meitat dels pares eren treballadors d'un tipus o altre, un 30% responien a la tipologia de petits propietaris industrials o agraris, i una quarta part de les famílies eren de classe mitjana alta. El 73% de les famílies eren catalanoparlants.²⁵

El reclam d'aquesta mena d'iniciatives escolars era empènyer cap a l'escola pública de qualitat, evitar la segregació de classes, lingüística i cultural a l'escola, cosa no fàcil. El caràcter alternatiu, atípic, de llur trajectòria feia més necessari el recurs de mestres i AMPA a experts especialitzats en legislació educativa.²⁶

Entre 1980 i 1984, com a la resta d'escoles del CEPEPC, a l'escola de Reus es va plantejar la qüestió del pas a escola pública²⁷ o romandre com a escola privada.²⁸

COM ENCARRILAR LA VOCACIÓ DE SERVEI COMUNITARI?

L'horitzó del pas a escola pública s'estava plantejant en el si d'aquella xarxa d'escoles alternatives: «El període de debat intern plantejà la disjuntiva entre la conservació del patrimoni de l'escola al marge de la consideració del patrimoni públic, o bé incloure el centre a la xarxa pública, culminant la reivindicació del CEPEPC».²⁹

Sabem que hi ha escoles que es van inserir a la xarxa pública i d'altres que no hi van voler passar.³⁰

Fou un moment agònic abans de la crisi final: a la primera societat civil tothom n'era soci —amb una acció de 2.000 pessetes per família—, però després «es passà» a una societat anònima, fórmula «que li permeté [al centre] fer desaparèixer un règim de gestió massa assembleari».³¹ En efecte, des del curs 1980-1981, un cop enllestida la nova planta de BUP i de FP, «l'organització interna prengué una orientació tendent a substituir la dinàmica assembleària per una es-

24. *Ibid.*, p. 162.

25. FERRÉ TRILL (2019: 180).

26. AMPA (1977: 177 i 184, per a contactes amb Francesc Cases), Barcelona.

27. *Ibid.*, p. 174.

28. FERRÉ TRILL (2019: 187), contactes amb el coordinador del CEPEPC Carles Martínez Echalar i amb la cúpula del CEPEPC.

29. Qüestionari a les escoles del CEPEPC, 1978-1979, documentació CEPEPC (ANC), p. 181.

30. Maria Teresa CODINA (2007), *Educar en temps difícils*, Vic, Eumo.

31. FERRÉ TRILL (2019: 198).

estructura més adient, segons es concebia, amb la nova extensió d'estudis».³²

Segons el cronista, que es val de les paraules d'un exprofessor, es va produir a la primera meitat dels vuitanta «un característic fenomen de concentració de poder per part de qui [...] ha contribuït en grau superior a tirar endavant un projecte [...] i que, arribats a un punt determinat, veu que pot perdre el control d'aquest projecte vital».

Això em va fer pensar en la privatització de la gran Cooperativa de Guissona. D'una manera, s'arriba a un moment en què es planteja «l'alternativa entre el bé comú i la propietat privada, entesa com l'absoluta concentració de patrimoni i de poder en una sola mà».³³

El centre s'estava institucionalitzant amb un estil organitzatiu propi. El 1979-1980 havia incorporat el coordinador de cada etapa nomenat per l'equip de mestres.³⁴ El període decisiu 1980-1984 viu una dura pugna entre els defensors de l'escola com a centre privat (pares i fundadors de la societat) i els de l'escola pública, sobretot el claustre de mestres.³⁵ El cas és que l'escola no va fer el pas a la xar-

xa pública,³⁶ contràriament a llargues expectatives i a molts contactes amb la plataforma CEPEPC i amb defensors del model d'aquesta.³⁷

RESUMINT

Estem davant d'un assaig reflexiu, com he dit al principi. Això és força subversiu en una comunitat «educadora» oficial, impregnada de valors neoliberals, que adora els protocols i que adopta amb entusiasme de babau les tecnologies digitals.

Això de fer servir el document, les dades empíriques, per fer avançar el pensament crític pedagògic ja de per si és un encert.

Un altre dels encerts del llibre és la metodologia utilitzada en l'intent d'atorgar a la solidesa i coherència del pensament educatiu (implícit i explícit) en qualsevol projecte educatiu la importància que té. L'abordatge històric té una explícita voluntat comparativa i globalitzadora en l'àmbit dels Països Catalans.

L'autor crida a valorar historiogràficament, seguint el model educa-

32. *Ibid.*, p. 185.

33. *Ibid.*, p. 194.

34. FERRÉ TRILL (2019: 181).

35. *Ibid.*, p. 182, paràgraf central.

36. Assemblea del 21 de desembre de 1983, per la qual l'escola no s'adherí a llei 14/1983 de 14 de juliol, *ibid.*, p. 182.

37. FERRÉ TRILL (2019: 87), molt clar al respecte.

tiu comarcal valencià, el treball comunitari d'inspiració cristiana als Països Catalans. No ens diu gaire de quina manera. En qualsevol cas, la intenció crítica i l'abordatge històric i sociològic prometen desenvolupaments interessants.

L'autor va contracorrent: en un moment en què la inconsciència corporativa en les ciències educatives bandreja a nivell universitari la reflexió humanista i historiogràfica, es permet criticar una línia metodològica (suposadament) dominant en el camp historiogràfic (el materialisme històric), del qual diu que «no ha contemplat prou aquesta línia de treball analític».³⁸

Comptat i debatut, l'estudi de Ferré Trill palesa com en l'arrencada del centre escolar peculiar que estudia, en plena dècada dels seixanta (1966), hi sobresurten trets «identitaris» d'un projecte d'escola activa pensada per a un determinat entorn geogràfic i econòmic: importància del

treball cooperatiu i experimental, de la iniciació professional, l'escola com a element primordial de vertebració comarcal, l'escola com a ferment de participació —república escolar—, autoorganització, totes elles propostes sorgides de la «base humanista» d'un moviment especialitzat de joventut catòlica agrària al Baix Camp.³⁹

Al respecte, el llibre destaca, com s'ha dit, la importància decisiva de l'assemblatge entre el cristianisme conciliar i les ideologies progressistes del moment. Explica la implicació decisiva de membres de la JARC en el projecte inicial l'any 1966, alhora que assenyalava la manca d'estudis sobre aquest moviment cristià juvenil de base.

El llibre té un valor «seminal», en el sentit que brinda tot de «llavors» per desenvolupar.

Per exemple, seria molt útil prosseguir l'estudi i escatir en què ha parat la transformació d'aquest centre escolar les darreres dècades. Ha esdevingut un centre «purament comercial»? Té en l'actualitat una projecció comunitària transformadora d'algun tipus? Com és valorat per la ciutadania?

En un altre ordre de coses, la relació entre moviment social institucionalitzat i les iniciatives escolars

38. Parla de «grans contribucions teòriques a la concepció moderna i contemporània del país —només cal pensar en el pensament historiogràfic d'Eva Serra [1942-2018], o en les recerques del malauradament traspasat i encara no prou ponderat mestre d'historiadors que fou Jordi Monés Pujol-Busquets [1928-2020]». Xavier FERRÉ TRILL (2020), «De l'aportació de la Joventut Agrícola Rural Catòlica...», document citat a la nota 2.

39. FERRÉ TRILL (2019: 52-53).

alternatives als Països Catalans és un tema de fecunditat previsible i considerable.

Ferré Trill, a la nota aclaridora que m'ha enviat, es pregunta si l'estudi d'un model educatiu com el de la JARC no implica, també, l'anàlisi de la «qüestió nacional». Això ho hauria d'explicar molt i molt. En general, gosaria dir que preguntar-se sobre les xarxes associatives desplegades al territori vol dir inquirir sobre la identitat canviant d'aquest territori, en un context cultural de múltiples manlleus en tots sentits.

En tercer lloc, prosseguir la reflexió sobre l'instrument metodològic, la metodologia de la història de l'educació, és quelcom a no menystenir.

Pere SOLÀ GUSSINYER
Universitat Autònoma de Barcelona
Pere.Sola@uab.cat

KAHN, Albert E. (2020). *Reflexions de Pau Casals. Pensaments íntims i personals recollits per Albert E. Kahn*. Traducció de Rosa Queralt. Barcelona: Antoni Bosch editor, 3a ed., 228 p.

Aquests dies de confinament mundial per a la població urbanitzada ha aparegut la tercera edició en

català d'una obra important sobre la música catalana i la clàssica internacional, Pau Casals i la identitat i la història del país. Les converses del nostre músic més universal amb el periodista compromès Albert E. Kahn. No són les úniques, coneixem les de Josep M. Corredor, les més importants i extenses, si bé no gaudiren de gaire sort en les versions catalanes. Foren, malauradament, publicades parcialment sota el franquisme i reeditades *tal qual* amb l'aquiescència familiar i la despreocupació editorial en la dita etapa constitucionalista. Si la benemèrita editorial Selecta feu el que pogué en ple franquisme el 1967 i el 1974, és estrany o normal en temps de despreocupació cultural, com són els que ara corren, que la primera edició en llibertat fos l'escapçada; però ja està fet: anem a l'obra d'Albert E. Kahn.

Militant de causes populars durant la Guerra Civil espanyola, prengué posició pel bàndol legal o republicà i s'hi va implicar molt, ajudant amb tota mena de suports materials i intel·lectuals, articles, mítings, etc. Es va arribar a inscriure al partit comunista, de manera solidària i, sobretot, per coherència entre el pensament i l'obra. Renuncià a la bona feina familiar quan se li plantejà la disjuntiva: la feina o els mítings populars —era molt bon orador—, i l'activitat pública. S'implicà en la denúncia de la

propaganda nazi i de les activitats dels grups feixistes als EUA, que donà a conèixer en un periòdic militant que fou la base del seu llibre, molt venut, escrit amb Michael Sayers, *Sabotage. The Secret War Against America*. Contrari a la Guerra Freda, fou investigat i vigilat per l'FBI de J. Edgar Hoover i patí judicis, però resistí i publicà les seves investigacions, per exemple, sobre l'ocupació nord-americana d'Alemanya, etc., o bé de molts altres temes vius com ara la deserció de la filla d'Stalin. Va esdevenir un dels periodistes crítics més seriosos tot al llarg de la seva vida (1912-1979). Afeccionat a la música i a la història, escriví un llibre de la llegendària dansarina del Bolshoi Ulanova i una dissecció dels Estats Units contemporanis, com també diversos escrits sobre la Guerra Freda. Amb el suport dels sindicats d'esquerres i la prevenda dels seus llibres assolí una gran popularitat en ambients socials afins.

Casals fou tot un personatge simbòlic als Estats Units, pels contactes que mantingué habitualment amb presidents i amb mitjans de comunicació. Arribà a ser investigat per l'FBI arran de la seva croada de la pau amb missatges, articles i entrevistes, en què mantingué sempre una posició contrària a la dictadura del general Franco. Kahn s'hi fixa amb interès creixent. La biografia i l'activitat del

nostre músic l'atrau. S'hi relacionà viatjant als espais de Casals, i, afeccionat com era també a la fotografia, el retratà i, amb qualitat i originalitat, i com a resultat de la seva labor, confeccionà un llibre que és també una mena d'autobiografia ja que Casals se'n considerava coautor i fins i tot hi ha un contracte amb drets d'autor per al músic.

L'obra passa de l'original en què fou redactat, francès, a diversos idiomes. Així en podem constatar una quinzena en vuit idiomes i tres continents. Vegem-ne alguna en una relació no exhaustiva. Així, en anglès, *Joys and sorrows. Reflexions of Pau Casals* (Nova York, Simon and Shuster, 1970 i 1974, i Londres, Macdonald, 1973); hongarès: *Öröm és bánat: Pablo Casals emléjkei* (Budapest, Zeneműkiadó, 1973, i 2a ed., 1981); francès: *Ma vie raconté à Albert Kahn*, (París, Stock Musicae, 1979 *et al.*); alemany (*Pablo Casals: Licht und Schatten auf einem langen Weg*) (1991), castellà: *Vivir con alegría* (Buenos Aires, Grupo Editor, 1975 i 1976); coreà, japonès (s/d) i altres, a més de la catalana que ens ocupa.

Albert E. Kahn, prestigiós periodista i autor de llibres d'èxit, s'acara amb la personalitat de Casals amb una molt singular obra-diàleg al llarg d'uns anys de relació. De llibre de fotografies i entrevistes passa a ser

gairebé una autobiografia; escriu que les paraules de Casals era evident que havien d'anar soles. I així ho feu per aconseguir un treball extraordinari. Parla amb detall, fruit d'innombrables converses, molt ben ordenades i estructurades: és com l'autobiografia del músic. L'obra apareix el 1970 en quatre edicions simultànies: Nova York, Londres, París i Tòquio, i esdevé un text de referència. Ràpidament passa a altres idiomes i és reeditat pel saber fer de l'autor, que configura trets essencials amb amenitat i un to discursiu a bon camí entre l'anècdota i la reflexió.

En català tindrà també diverses edicions, tres en concret. De la primera, amb el títol de *Joia i tristor* (1977), fins a la darrera (2020), que conserva el mateix títol i totes amb bona crítica. L'editor de les tres, Antoni Bosch editor, mostra esplèndidament, amb imatges i cura de tots els detalls editorials, amb el títol *Reflexions de Pau Casals*, l'obra que fa parlar Casals. El treball de Kahn és, doncs, plenament un testimoniatge però no una autobiografia simple; és una conversa, una gran conversa, i també un diàleg en què es nota el coneixement i l'interès de l'autor, amb una voluntat de rigor més enllà de tantes simples aproximacions de repetició o afusellament que es troben en molts llibres dels pocs altres grans personatges cata-

lans coneguts internacionalment, de Gaudí a Dalí. L'intermediari mostra la seva posició amb les preguntes, la selecció, la prioritització, i aquest és el punt crucial d'una obra de to personal però fidel a una personalitat que presenta amb luxe de detalls i amb gran precisió. Kahn s'hi acara amb respecte, parla amb familiars com el seu germà Enric, amb músics com Rudolf Serkin o Alexandre Schneider i amb qui el va conèixer, com Alfredo Matilla a Puerto Rico. És un viatge per la vida de Casals, tot seguint-lo també en classes i concerts, i es configura un excel·lent relat que es manté encara fresc malgrat el mig segle passat. El 29 de maig de 1967 té lloc a Ginebra la conferència internacional *Pacem in Terris* II. Quatre anys abans havia aparegut la famosa encíclica homònima de Joan XXIII que en el punt primer de la introducció afirma que «la pau a la Terra és la suprema aspiració de tota la humanitat a través de la història» i s'adreça no sols als catòlics, sinó a tots els homes de bona voluntat. En aquest context, el 1963, de guerra freda entre el bloc occidental liderat pels Estats Units i el marxista per l'URSS, els papers del Vaticà i de Casals, coincidents, assoliran un punt àlgid en què confluiran els assistents, que Alavedra explica molt bé i que representa una voluntat de presència social davant el poder militar

dels estats. L'estil que configura Kahn és molt dinàmic i rellevant: vegem-ne un petit fragment, concretament a les pàgines 308-309 de la segona edició, idèntica en contingut a les altres:

Continuo exercint les funcions de president honorari del Comitè d'Ajuda als Refugiats Espanyols, l'organització que es fundà a Nova York acabada la Segona Guerra Mundial per a auxiliar els refugiats antifeixistes espanyols abandonats a França. Malgrat que un gran nombre d'exiliats havia trobat feina a França o s'havia instal·lat a Amèrica Llatina, encara en quedaven milers a França, malalts i vells, i aclaparats per la misèria. Molts mutilats a la Guerra Civil o, més tard, lluitant amb les forces aliades contra Hitler. Les condicions en les quals vivien eren punyents. Viuen en barris sòrdids, en barraques, la majoria al sud de França, i necessiten de tot —molts havien de sobreviure amb ingressos de menys de mig dòlar al dia—. Enviar aliments i roba i medecines, o bé diners per a carbó i llenya o per a l'escola dels fills, no era fer caritat. Amb aquests homes i dones tots tenim un deute que mai no pagarem. / Molta gent ha oblidat el que ha passat a Espanya. No pensem en els refugiats que ho van sacrificar tot per la causa de la llibertat. Però la justícia i la moralitat demanen que

aquestes coses siguin recordades —i, sobretot, el fet que el poble espanyol encara viu sota el jou de la tirania—. No fa gaire temps, en ser elegit Richard Nixon president dels Estats Units, li vaig escriure una carta sobre la situació a Espanya. Una vegada més expressava el meu anhel per veure la democràcia restaurada en el meu país i la meva aversió contra la dictadura que s'havia establert amb l'ajut de Hitler i Mussolini. «Espero —vaig escriure al president Nixon— que el seu país, tan remarcable en la lluita per la llibertat, considerarà la seva actitud envers el govern espanyol per tal de decidir si continua o no ajudant la dictadura franquista, com ha ocorregut els últims anys». [...] / No fa gaire temps, un amic que visitava Puerto Rico em va comentar que sentia nostàlgia —estava fora de casa des de feia més de tres setmanes—. «Sé el que vol dir», li vaig respondre. «He estat fora més de trenta anys». / Potser no tornaré a veure Catalunya. Durant anys, vaig creure que la llibertat tornaria a la meua volguda terra abans de la meua mort. Ara ja no n'estic tan segur. Tornarà, això ho sé, i em sento feliç davant aquest pensament. Però hi ha la tristesa de pensar que potser jo no viuré per a veure-ho. / He fet, després de tot, un llarg camí i no espero viure eternament. No miro la mort amb temor. És quelcom na-

tural, tan natural com néixer. Pera ara dolen algunes coses. Em dol deixar el món en unes condicions tan deploables. Em dol que Martita, la meua família i els meus amics pateixin. / Naturalment, jo continuo tocant i practicant. I ho continuaria fent si visqués cent anys més. No puc traïr el meu vell amic, el violoncel.

La tercera edició no té la presentació de relleu de les anteriors, tapa dura, etc., però està molt cuidada, les fotografies són més nítides i si bé la lectura, pel format i interlineat i cos és més fàcil en la segona, presenta l'avantatge de l'accessibilitat, edició digital i en paper, i d'un format més, diguem-ne de butxaca, gran, però de butxaca a diferència de les dues anteriors. Totes són tanmateix molt reeixides i acurades.

JOSEP M. FIGUERES

Universitat Autònoma de Barcelona

JosepMaria.Figueres@uab.cat

ROVIRA I VIRGILI, Antoni (2016). *La guerra de les nacions. Crònica coetània de la Primera Guerra Mundial*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

La present obra és una reedició, en un únic volum, de *La guerra de les nacions*, conjunt de cinc llibres escrits pel prolífic Antoni Rovira i Virgili sobre la Primera Guerra Mundial i publicats originàriament entre 1914 i 1925. L'àgil prosa del periodista i la reflexió crítica de l'historiador convergeixen en una obra fonamental, ara recuperada pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya, sobre una guerra que va canviar la història del món.

En aquesta ocasió, el text de Rovira està precedit per un estudi introductori de Jaume Sobrequés en el qual se'ns ofereix una solvent síntesi de la Primera Guerra Mundial. En aquestes pàgines introductòries, Sobrequés apunta algunes consideracions relatives a l'impacte de la guerra a la neutral Catalunya —i al conjunt de l'Estat espanyol— i, en especial, al debat intel·lectual i polític entre els partidaris dels aliats i els que ho eren dels estats centrals. En aquest sentit, Sobrequés ens recorda que després dels estudis recents sobre la qüestió, ja no podem continuar establint fronteres polítiques i ideològiques hermètiques entre germanòfils i aliadòfils. En la línia del que assenyala Andreu Navarra en el seu llibre *Aliadòfils i germanòfils a Catalunya durant la Primera Guerra Mundial*, també editat pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya (2016), no podem

continuar relacionant els germanòfils amb posicionaments conservadors o reaccionaris, i els aliadòfils amb ideologies progressistes o d'esquerres. Hi ha nombroses i significatives excepcions en relació amb aquesta assimilació excessivament simplificadora. I Sobrequés ens recorda que aquesta constatació és vàlida tant per a Catalunya com per al conjunt de l'Estat espanyol.

Els treballs de Fernando Díaz-Plaja (*Francófilos y germanófilos*, Barcelona, Dopesa, 1973), Joan Esculies (*Joan Solé i Pla: un separatista entre Macià i Companys*, Barcelona, Edicions de 1984, 2011), David Martínez Fiol (*El catalanisme i la Gran Guerra (1914-1918): antologia*, Barcelona, La Magrana - Diputació de Barcelona, 1991; *Els voluntaris catalans a la Gran Guerra (1914-1918)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991), Andreu Navarra (*1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española*, Madrid, Cátedra, 2014), Joan Safont (*Per França i Anglaterra: la I Guerra Mundial dels aliadófils catalans*, Barcelona, Acontravent, 2012) i el llibre conjunt d'Esculies i Martínez Fiol (*12.000! Els catalans a la Primera Guerra Mundial*, Barcelona, Ara Llibres, 2014), permeten configurar un quadre molt precís del que va ser la repercussió de la Gran Guerra a Catalunya i, també, del paper que va correspondre a Rovi-

ra i Virgili en la difusió de la causa aliadófila a casa nostra. Una Catalunya, ens recorda Sobrequés, que en aquell moment es trobava en un moment important de la seva vida política, que girava entorn de la Mancomunitat i també d'una important agitació social. Això farà que la societat catalana estigui dividida en dos grans grups ideològics enfrontats. L'esclat de la contesa no va deixar indiferents els intel·lectuals, els polítics i la premsa del país. Tots tres sectors experimentaran una divisió en dos bàndols, que rebien i difonien els ressons de la guerra de manera diferent i amb lletatats contraposades.

A hores d'ara, ningú no discuteix que Rovira i Virgili va ser un dels grans cronistes de la Primera Guerra Mundial. A més dels centenars d'articles sobre la guerra, publicats sobretot a *La Publicitat* i *Iberia*, va ser autor de dues obres rellevants: la que ens ocupa en aquestes pàgines, *La guerra de les nacions*, i *Les valors ideals de la guerra* (1916), que ha estat publicada pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya com a quart volum de la col·lecció «La I Guerra Mundial i Catalunya», que ha inaugurat, precisament, *La guerra de les nacions*.

El llibre que ara presenta el CHCC és una acurada reedició dels cinc volums publicats per Antoni Rovira i Virgili, entre 1914 i 1925, a la

Societat Catalana d'Edicions de Barcelona, amb el títol *La guerra de les nacions*. Si bé els quatre primers volums van aparèixer durant el conflicte o molts pocs mesos després (volum I, 1914; volum II, 1916; volum III, 1918; i volum IV, 1919), el darrer no va poder ser editat fins a 1925, quan la pau ja era un fet i les seves conseqüències ja s'havien començat a deixar sentir. Tots els volums portaran com a subtítol «història documentada». Els quatre primers Rovira els va publicar sota el pseudònim *Captain Morley*. Per contra, el darrer portava, entre parèntesis, sota l'esmentat pseudònim, el nom de l'autor.

A *La guerra de les nacions* Rovira i Virgili analitza les causes del conflicte, en descriu el desenvolupament, les gestions diplomàtiques, la situació política dels estats bel·ligerants, la fi dels imperis central i otomà i d'una bona part de les monarquies europees, així com els canvis en tots els nivells que van comportar els tractats de pau. El llibre és, a més, un estudi brillant sobre les nacions sense Estat i l'establiment de fronteres artificials.

Tenint en compte que Rovira escriví aquestes cròniques mentre s'estaven produint els fets i que, per tant, molts personatges o esdeveniments gaudien de certa notorietat en aquells moments i no calien més aclariments, els cent anys transcorreguts

des d'aleshores feien aconsellable que l'edició actual inclogués una detallada anotació —a cura de la doctora Mercè Morales— que fes comprensible el relat de Rovira al lector d'avui. Tot i la seva exhaustivitat, però, les anotacions no destorben la lectura del llibre. D'altra banda, l'obra original incloïa nombrosos mapes que ajudaven el lector a seguir la marxa dels exèrcits i la línia del front en els diversos moments de la guerra. L'edició actual els ha conservat, tot intentant millorar tipogràficament la reproducció d'uns mapes que en l'edició original presentaven les lògiques deficiències tècniques.

Com confessava Rovira en la seva nota («Al llegidor») als lectors del llibre, la seva intenció en escriure l'obra era «fer un resum documentat i seriós dels esdeveniments de la gran guerra europea». Per aconseguir aquest objectiu, Rovira es basava en els documents i les informacions oficials dels països en lluita. Aquesta és la informació que Rovira considera més segura, més verídica i més digna de confiança. L'objectiu era clar: escriure una història de la guerra tan real com fos possible, defugint les visions més novel·lades o literàries. La recerca de la veritat fins allà on era possible fou el motor que va moure Rovira a escriure el llibre.

També confessa Rovira en aquesta breu nota allò que Sobrequés posa

de manifest en el seu estudi introductor: l'autor no caurà «en la còmoda neutralitat que desconeix els furs de la justícia i es nega sistemàticament a emetre judicis favorables o desfavorables respecte a les diverses forces bel·ligerants. Parlant dels fets, no hem amagat el judici que ens mereixien».

El llibre inclou dos apèndixs: «La guerra europea. Manifest dels catalans», publicat a *La Campana de Gràcia* el 27 de març de 1915, en el qual un ampli i representatiu estol del món intel·lectual català manifestava el seu suport a la causa aliadòfila, i, un segon document, «Soldats de Catalunya», publicat a *Les valors ideals de la guerra* (Barcelona, Societat Catalana d'Edicions, 1916), en el qual Rovira planteja la qüestió del paper dels voluntaris catalans que van lluitar a França en la difusió al món de la causa catalana.

Ens trobem, doncs, davant d'una obra molt ben feta: fonamentada, veraç, ben escrita i ponderada, tot i l'evident presa de partit de l'autor per un dels dos bàndols en lluita. Una obra, en definitiva, que esdevé una sòlida aproximació a la Primera Guerra Mundial.

SANTIAGO IZQUIERDO BALLESTER
Universitat de Barcelona
sizquierdo@uoc.edu

LUPESCU, Ferran (2019). *Les paraules de la nació*. Barcelona: Edicions 1979, 422 p.

L'autor, *freelance* del coneixement, enfronta amb el projecte de diccionari de referències nacionals, que hem tingut el privilegi de llegir, una experiència no gaire freqüent: desenvolupar el significat de dos-cents setanta-vuit mots clau que articulen el significat i el sentit de l'existència dels pobles i les nacions. Hi ha pobles que no acaben de quallar nacionalment i hi ha nacions —majoritàriament sense Estat— que acaben essent objecte del desig colonial o imperial de la xarxa d'estats extractors monopolistes.

Per tant, una primera aportació —i crec que no és banal— és remarcar el plantejament d'un model d'elaboració que —si bé hom l'ha dut a terme en diccionaris d'economia i d'economistes, d'història política, d'historiografia, d'empresaris— no ha estat gaire sovintejat, ni tan sols en àmbits proclius (tot i que caldria contrastar la impressió) en el cas a què ens referim. O almenys no ho ha estat d'ençà dels anys setanta.

Així, el lector pot anar espigolant referents segons interessos propis de recerca o reflexius d'altra índole. Les remissions indicades al text duen

a altres referents. Aquest procediment va orientant laberints i camins que, sovint, poc hauríem imaginat. Ja se sap, però, que l'ús de qualsevol diccionari és il·limitat i els camins semàntics —com el coneixement— infinits.

Segonament, l'obra de Ferran Lupescu (1961), que interconnecta (com no podia ser d'altra manera) altres disciplines sociològiques —història, economia, pensament, assaig—, basteix microconstel·lacions situacionals, contextuals, que ens fan veure, encara, com n'estem, d'endarrerits, en l'anàlisi comprensiva de vies etnoculturals, nacionals, estatals, la lògica de les quals resten falsament *estilitzades* sota la retòrica dels estats dominants dits nacionals. Una derivada, doncs, del sentit del text de textos micronacionals que comentem és concretar limitacions que han tingut —i tenen— apriorismes ideològics —en clau metodològica— que continuen campant com si res en àmbits informats per *soi-disants* «especialistes-objectivadors»... Existeix la voluntat de l'autor de dur una crítica a models preestablerts (economicisme, institucionalisme, constructivisme, versió estatalista del fet nacional, crítica a la deformació mecanicista del materialisme històric: la nació no és una recepta factorial) que llasten, i de quina manera, una contextualització adient —complexa en no reduir-se a

uns elements-tipus predeterminats— dels múltiples fets culturals i polítics emergents —i condicionants— del fet nacional.

Com és sabut —segons el temps antipolític tacticista a l'ús—, es rescabalen referents que si bé poden ser de consulta continuada per motius historiogràfics, ho acaben essent per deslegitimar i marginalitzar projectes i fets polítics que contradiuen enfocaments i superen estratègies (com és ara el catalanisme). La reedició, en aquest sentit, de la tesi doctoral sobre la ideologia política de Prat de la Riba de Solé Tura (1967) no ha estat cap accident. L'ús polític de determinada bibliografia «passada» pot esdevenir una arma immobilitzadora —si no una eficaç cortina de fum— d'alternatives que albiren —traduïdes en múltiples àmbits alliberadors: el que representà i representa l'1 d'octubre de 2017 —una Nova Política, malgrat tots els artífexs immobiliers, també presents sota la forma de *camaleonisme* independentista digne d'estudi.

Tercerament, l'estudi aporta centralment una crítica explícita —present en l'enfocament general de l'obra— a la ideologia postmoderna. El postmodernisme nacional (aquella «constel·lació postnacional» enunciada per Habermas), traduït políticament, nacionalment, en cosmopolitisme, interculturalisme-multiculturalisme (entrades al

diccionari en qüestió) —interpretacions que acaben per diluir el sentit dels mots i llur història interna— és aplicat especialment a la interpretació del fet nacional.

Ho és perquè segons els portaveus de la doctrina filosòfica «postmoderna» explicativa del temps present —hiperanalític i fragmentador, en el marc de la descentralització productiva i la volguda reducció atomitzadora del treballador i dels subjectes polítics col·lectius—, les nacions sense Estat no tenen història: són invents de la tradició.¹ L'accepció «creacionisme nacional», una de les més representatives del diccionari, planteja un bagatge tot altre que l'invent de la nació. O la nació, diuen, com a producte del nacionalisme, dels nacionalistes. Abans d'una nació existia —o no— una identitat etnicocultural? Hi ha, o no hi ha, «nacions, abans de les nacions que emergeixen [sic] d'ençà de 1776-1789»? Una síntesi superadora entre *primordialistes* («nacions abans de les nacions») i constructivistes (la nació com a resultat de la imaginació cultural (símbols) i política (intel·lectuals orgànics nacionalistes) plana a *Les paraules de la nació*.

1. Posicionament tractat a «Introducció necessària: fet nacional i ideologia postmoderna», a Ferran LUPESCU (2017), *El país català i els altres*, Barcelona, Edicions del 1979, p. 19-58.

Si bé la nació és conseqüència —com no podria ser d'una altra manera— d'un procés de configuració sociohistòric (vegeu «construcció nacional») —i precisament per aquest espai precapitalista de formació d'identitats— no es forma al segle XVIII, amb l'auge capitalista industrial i, en conseqüència, amb la formació d'un mercat nacional (o mercat estatal-«nacional» derivat d'un assimilacionisme polític nacional previ?). La planta burgesa de l'Estat-nació no esgota l'existència —sense cap necessitat de caure en l'essencialisme historicista— d'estructures protonacionals prèvies.

Les diverses configuracions nacionals (formacions prenacionals i nacionals) són els escenaris a què assisteix el lector d'aquest text de suport. L'obra, concebuda a partir d'un mapa conceptual,² que en una propera edició hauria de ser-hi inclòs, empra, entre d'altres, conceptes sociolingüístics, sociològics (com «consciència

2. El minuciós bagatge de referents aglutinants d'entrades és format pels termes «elements constitutius i conceptualització nacionalitària» (capçada central de l'arbre semàntic). Deriva cap a «eines», «simbologia», «llengua i sociolingüística», «autopercepció», «dinàmiques demogràfiques», «moviment de població», «Estat», «opressió nacional», «resistència i alliberament nacionals», «experiències concretes», «corrents politicoideològics», «qüestió nacional i ideologia postmoderna».

fosca» a partir del coneixement —no gaire comú entre noves lleves d'estudiosos— de la sociologia de l'activista valencià Josep-Vicent Marqués [1943-2008]), antropològics —altres armes metodològiques efectives contràries als usos reduccionistes— a través dels quals hom pot anar relacionant orígens de significats —*nació, Estat, Estat anacional*— (en aquesta obra el coneixement dels ètims per part de l'autor és impagable) amb variables que hi són indestriables: «llengua», subordinació i substitució lingüística. Mots tan vigents —desfigurats intel·lectualment a mans populistes, de dreta i d'esquerra— com *ètnia* recuperen llur significat real a partir d'un exercici de

contextualització teòrica i històrica. Així copsarem, d'altra banda, quina és la dimensió real del *supremacisme*, mot d'ordre, pel que es veu vigent que, *degudament instrumentalitzat*, identifica (amb mala fe) processos d'alliberament nacional amb criptoracisme, quan no amb racisme explícit.

Ens trobem, doncs, amb una obra —em consta que es troba en revisió i ampliació— que hauria d'esdevenir referent entre els estudiosos dels mons (necessàriament heterodoxos) de les nacions.

XAVIER FERRÉ TRILL

Historiador

xavier.ferretrill@gmail.com

EVOCACTIONS

JOCELYN N. HILLGARTH (1929-2020)

Jaume AURELL¹
Universitat de Navarra

Jocelyn N. Hillgarth va ser un medievalista amb una obra immensa sobre la cultura a la Catalunya i Mallorca baix medieval, els estudis lul·lians, el món visigòtic, els mites a l'entorn d'Espanya i altres escrits de caràcter historiogràfic. Va intervenir amb erudició i profunditat en importants debats historiogràfics com el de la creació de l'imperi comercial català a l'edat mitjana, l'empremta memorística dels visigots i l'articulació dels estats hispànics a l'edat mitjana. Va combinar admirablement la tasca d'edició de fonts primàries (com la crònica de Pere el Cerimoniós o les obres de sant Julià de Toledo), estudis monogràfics d'ampli espectre (com la monografia sobre les biblioteques dels mallorquins a l'edat mitjana o el lul·lisme al segle XIV) i les obres de síntesi (com el seu assaig sobre els regnes peninsulars medievals). Les seves investigacions es caracteritzen per la utilització d'una gran varietat de fonts documentals, des de les obres literàries (poemes, literatura religiosa, filosofia) fins a fonts històriques (cròniques, cancelleria, correspondència reial, documents privats) i per la seva magnitud temàtica (des d'estudis sobre la historiografia visigòtica fins a la política dels Reis Catòlics). Amb les seves obres va contribuir decisivament a la divulgació internacional de la cultura catalana i mallorquina medieval, especialment la crònica de Pere el Cerimoniós i les obres de Ramon Llull.

Nasqué a Londres el 1929 i morí a la mateixa ciutat el 12 d'abril de 2020. Es va graduar a la Universitat de Cambridge el 1950 i es va doctorar al 1957 amb la tesi *A Critical Edition of the Prognosticum futuri seculi of St. Julian of Toledo*.

1. E-mail: saurell@unav.es

Va obtenir dues places d'investigador en dos centres de prestigi internacional: el Warburg Institute de Londres (1959-1962) i l'Institute for Advanced Studies de Princeton (1963-1964). Durant la dècada següent, va exercir de professor d'història medieval a les universitats de Texas (1964-1965), Harvard (1965-1970) i Boston (1970-1977). El 1977 es va traslladar finalment a la Universitat de Toronto, on es va establir i hi va ensenyar fins a la seva jubilació el 1995. A Toronto sempre va estar connectat amb el Pontifical Institute of Mediaeval Studies, un centre interdisciplinari fundat al 1929 per Étienne Gilson amb orientació interdisciplinària. Va exercir també de professor visitant a la Universitat de Cambridge (1980) i a la Universitat Hebrea de Jerusalem (1991-1992).

Va residir a Catalunya des de ben aviat, alternant la seva residència entre Barcelona i Mallorca, cosa que explica la seva intensa dedicació a la història de Catalunya, Mallorca i Espanya. La seva vinculació amb Mallorca va ser especialment intensa, ja que era propietari de Son Torrella de Santa Maria del Camí, una finca adquirida al 1930 pel seu pare Alan Hillgarth, militar i cònsol del Regne Unit a Mallorca durant la Guerra Civil espanyola. Va fer moltes estades a Santa Maria des de la seva infància, i es convertí en fill adoptiu de la vila el 2019.

En el prefaci del seu *The Visigoths in History and Legend* (2009) reconeix que Manuel C. Díaz y Díaz i Jacques Fontaine foren els que més l'inspiraren en la seva feina sobre la història dels visigots. Va formar molts medievalistes a través de tesis doctorals elaborades sobre la història medieval peninsular, alguns dels quals estan dispersos per diferents universitats americanes: Mark Meyerson (Toronto), Thomas Bruman (Tennessee), Leah Shopkow (Indiana). Tanmateix, es pot resseguir la llista dels seus col·legues més apreciats i bona part dels seus deixebles veient la llista dels que col·laboraren en el volum col·lectiu-homenatge amb motiu de la seva jubilació, editat per Thomas E. Burman, Mark D. Meyerson i Leah Shopkow, *Religion, Text, and Society in Medieval Spain and Northern Europe. Essays in Honor of J. N. Hillgarth* (2002).

Una mostra del seu prestigi és la llarga llista de reconeixements honorífics rebuts. A Catalunya, ha estat nomenat corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i de l'Institut d'Estudis Catalans i ha rebut el Premi Catalònia l'any 1994. Va obtenir el Premi Ramon Llull al 2001.

La seva obra és extraordinàriament versàtil i variada, però es pot agrupar en tres grans camps d'estudi: la història dels visigots a la península Ibèrica, la història cultural de la Mallorca medieval i la reflexió més general sobre l'articulació dels regnes peninsulars medievals, especialment Castella i la Corona d'Aragó.

La seva tesi doctoral sobre Julià de Toledo el portà a aprofundir en aspectes més globals de la cultura i la religió visigòtiques, els quals analitza a *The Conversion of Western Europe, 350-750* (1969). Analitzà també un tema tan original i poc conegut com les relacions entre Catalunya i Irlanda durant els segles de domini visigòtic a la Península. Els articles sobre aquest tema estan recollits al volum miscel·lani *Visigothic Spain, Byzantium and the Irish* (1985). El seu *The Visigoths in History and Legend* (2009) és una admirable intervenció en el debat sobre la continuïtat de la memòria dels visigots als regnes peninsulars durant l'edat mitjana i posteriorment en l'Espanya moderna. És un llibre que mereixeria una major atenció no sols per part dels especialistes del món visigòtic, sinó també per tots aquells interessats en els mecanismes de preservació i reproducció de la memòria col·lectiva i pels estudis historiogràfics globalment considerats.

Sobre la història intel·lectual i cultural de la Mallorca medieval destaquen els seus estudis lul·lians i l'estudi de la cultura librària. La seva obra *Ramon Llull and Lullism in Fourteenth-Century France* (1971) va constituir una fita per inserir Ramon Llull en els estudis medievals globalment considerats, ja que fins aleshores Llull era considerat una *rara avis* entre els intel·lectuals europeus del segle XIV. La contextualització de Hillgarth, i el seu focus en el naixement del lul·lisme van normalitzar l'obra de Llull, sense fer-li perdre la seva originalitat única. Els especialistes en Llull destaquen quatre grans aportacions de Hillgarth a l'estudi del lul·lisme: el descobriment dels fons documentals de l'obra de Llull; l'anàlisi dels orígens del lul·lisme; la documentació de la continuïtat del lul·lisme francès a partir de la mort de Llull, i l'anàlisi dels principals episodis del primer lul·lisme mallorquí i, més concretament, el naixement dels primers mestres i escoles lul·lianes a Mallorca al segle XV. Molts dels seus articles sobre la vida intel·lectual a Mallorca, i els estudis lul·lians, estan recollits al volum *Spain and the Mediterranean in the Later Middle Ages* (2003), que demostra l'habilitat de Hillgarth per combinar una erudició aclaparadora amb la perspicàcia interpretativa que demanen les qüestions de caire intel·lectual i cultural.

Sobre la cultura librària, destaca el seu immens *Readers and Books in Majorca, 1229-1550* (1991), que podria en si mateix justificar una vida dedicada a l'estudi. El primer volum està dedicat a un comentari contextualitzat de l'activitat lectora dels mallorquins baix medievals, els seus interessos culturals i les obres més representades a les seves biblioteques, així com les influències culturals del Renaixement italià. El segon volum conté una impressionant transcripció de centenars d'inventaris de les biblioteques de nobles i ciutadans mallorquins.

És aquesta una recopilació documental que continua alimentant la recerca dels especialistes en llibres i lectors a l'Europa medieval, un tema d'evident interès per a la comprensió de la cultura d'aquest període.

Respecte a l'evolució general de la Península durant l'edat mitjana, Hillgarth publicà una de les obres de síntesi dels regnes ibèrics medieval que ha tingut una major divulgació internacional: *The Spanish Kingdoms, 1250-1516* (1976-1978), traduïda al castellà com *Los reinos hispánicos 1250-1516* (1979-1984). En el pròleg de l'edició castellana (1979), Hillgarth considerava Jaume Vicens Vives com el veritable renovador de la història de la baixa edat mitjana de la Corona d'Aragó, especialment de Catalunya, Luis Suárez Fernández i els seus deixebles de Valladolid per a Castella, i Virginia Rau per a Portugal. Aquesta ha estat, potser, la primera obra en anglès que ha situat la Corona d'Aragó en el lloc apropiat dins el context de la història medieval d'Espanya, en fer-se càrrec de la diversitat i complexitat de la història peninsular i sense negligir el paper de les minories ètniques i religioses (jueus i musulmans).

El seu voluminós *The Mirror of Spain, 1500-1700: The Formation of a Myth* (2000) és un extraordinari coronament d'aquestes reflexions més generals sobre la història peninsular. És una documentada anàlisi sobre la creació, el desenvolupament i la consolidació del *mite* d'Espanya des dels orígens de l'edat moderna. Se centra en les percepcions que s'han creat d'Espanya des de les altres nacions europees, i els principals mites forjats per la imaginació col·lectiva, que expliquen la via específica («Spain is different») que ha dominat a Europa sobre la història d'Espanya.

És també destacable l'edició anglesa de la crònica de Pere el Cerimoniós, que va elaborar junt a Mary Hillgarth: *Pere III of Catalonia. Chronicle* (1980). Aquesta edició/traduïció segueix tenint plena vigència per als que s'apropen a aquesta crònica autobiogràfica des de l'anglès. Concretament, la introducció que Hillgarth preparà per al volum és un magnífic assaig sobre la personalitat i la consciència política del rei Pere.

Per fi, la seva reflexió sobre el concepte i significat de l'expansió catalana medieval, fou publicada originàriament el 1975 (*The Problem of a Catalan Mediterranean Empire, 1229-1327*) i traduïda com *El problema d'un imperi mediterrani català 1229-1327* l'any 1984. Allà posava en dubte l'existència d'un veritable «imperi» català mediterrani, que hauria estat el resultat d'un seguit de circumstàncies històriques i d'unes casualitats primàriament inconnexes, més que d'una explícita voluntat col·lectiva i premeditada.

ANTONI MOLINER PRADA (1948-2020)

Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Antoni Moliner Prada, membre de la nostra Societat Catalana d'Estudis Històrics, ens acaba de deixar. Amb ell se'n va un dels més sòlids i prolixos estudiosos de la Guerra del Francès o de la Independència i de les seves repercussions a Catalunya. D'entre la seva nombrosa aportació historiogràfica a aquesta temàtica, vull destacar, en aquesta apressada evocació —hem volgut parar la màquina d'impressió del *Butlletí* per deixar constància d'aquesta trista notícia—, algunes de les obres que podem considerar més rellevants i que han esdevingut clàssiques, i que, com a tals, conservaran plena validesa per sempre més. M'estic referint a *La Catalunya resistent a la dominació francesa, 1808-1812*, Barcelona, Edicions 62, 1989, i una de més recent, i de la qual es va fer ressò el nostre *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (XXV, 2014, p. 394-397) en una ressenya de Josep Fontana [Antoni Moliner Prada (2010-2014). *La Guerra del Francès a Catalunya segons el diari de Raimon Ferrer*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (Documents, 92), 364 p. Inclou un CD amb els 7 volums publicats per l'autor. Edició digital: Moliner Prada, Antoni [ed.]. *Barcelona cautiva 1808-1814*, publicació en PDF de lliure accés].

Qui amb més solvència que Josep Fontana —la pèrdua, prou recent, del qual plora encara la historiografia catalana— per posar en valor aquesta obra de Moliner? Ho va fer, com he referit, en el nostre *Butlletí*, en escriure el següent: «Antoni Moliner Prada té una llarga trajectòria en la investigació sobre la Guerra del Francès. Des d'una monumental tesis doctoral, presentada el 1981 i inèdita, en què estudiava comparativament les juntes provincials de Mallorca, Catalunya, Astúries i Lleó, ha publicat una sèrie de llibres sobre el tema, amb una especial dedicació a Catalunya; però la darrera de les seves aportacions, la

de completar els textos de la *Barcelona cautiva* del pare Raimon Ferrer, transcrivint-los dels manuscrits, em sembla la contribució més important que s'ha fet a la història de la Guerra del Francès, molt per damunt de les monografies, els col·loquis i les commemoracions més o menys circumstancials que ha suscitat el segon centenari del conflicte».

L'obra de Moliner va ser apreciada arreu d'Espanya i per part d'investigadors amb un arrelament professional fora de Catalunya. Una mostra: la que ofereix el professor de la Universidad Pública de Navarra Francisco Miranda Rubió, que en la ressenya que va publicar sobre el llibre de Moliner [*Tarragona (mayo-junio de 1811). Una ciudad sitiada durante la Guerra del Francés*, Madrid, C.S.I.C., Ediciones Doce Calles, 2011, 366 p.] va escriure: «De todo el aluvión de publicaciones [amb motiu del bicentenari de la Guerra del Francès] sobresale con creces el trabajo del profesor Moliner, por su enfoque, la gran cantidad de documentación que maneja, el tratamiento de las fuentes de primera mano y el tema, un episodio bélico transcendente e insuficientemente investigado como ha sido el sitio de Tarragona, tapado o cuando menos minusvalorado frente a otros más conocidos como los de Zaragoza y Gerona, pero no por ello de menores consecuencias».

D'altra banda, entre els meus llibres sobre aquest esdeveniment històric, m'ha aparegut un significatiu article de Moliner, publicat el 1990 dins les actes del Col·loqui que va tenir lloc a la Universitat Autònoma de Barcelona entre el 4 i el 6 de maig de 1989, sobre *Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya, 1789-1837*, que porta per títol *Revolución francesa y liberalismo español. Aproximación al vocabulario político de 1808* (p. 387-405). S'hi pot llegir: «La Guerra de la Independencia, o Guerra del Francés como se la denomina en Cataluña, marca una etapa importante en la ruptura del Antiguo Régimen en España. En este caso la dinámica de la revolución vino desde fuera, por la invasión del ejército francés, y su proceso fue controlado por quienes no estaban dispuestos a perder sus privilegios, las clases dirigentes que impidieron su radicalización. El instrumento utilizado para ello fueron las Juntas, verdaderos poderes revolucionarios constituidos ante el vacío de poder existente, que reasumen la soberanía y se pusieron al servicio de las oligarquías locales» [*Revolución francesa y liberalismo español. Aproximación al vocabulario político de 1808*, p. 387-405].

Dos motius més personals d'agraïment a l'Antoni Moliner. El primer fa referència a la revisió que, conjuntament amb Maties Ramisa, va acceptar de fer al llibre *La identitat catalana en temps de Napoleó (1808-1814)*, que l'estimat

amic Lluís M. de Puig va deixar sense enllestir, quan es va produir la seva mort, i que em disposava a publicar dins del projecte que hem endegat des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya sobre «El fet identitari al llarg de la història». Sense el seu suport, l'obra no hauria pogut ser publicada.

El lector d'aquest *Butlletí* trobarà en les seves pàgines «El bisbe Josep Pont i Gol i l'Església diocesana de Sogorb i Sogorb-Castelló (1951-1970)», que és el darrer que va escriure, i que, malauradament, ja no podrà veure editat. Ens plau publicar-lo com a record i homenatge a la seva persona i a la tasca brillant que realitzà com historiador. A més a més, l'Antoni era una persona simpàtica i de tracte cordial. No l'oblidarem.

JOSEP MARIA BENAUL I BERENGUER (1951-2020)

Jordi MALUQUER DE MOTES
Universitat Autònoma de Barcelona

El passat 28 de setembre de 2020 va morir a Sabadell l'historiador de l'economia Josep Maria Benaul i Berenguer, als 69 anys d'edat, a causa d'un càncer que li va ésser diagnosticat gairebé un any abans. Benaul va ésser, sens dubte, un dels millors historiadors contemporanis de Catalunya. Però també un dels més destacats especialistes de la història de la indústria tèxtil del món. Benaul sumava a la investigació exhaustiva, fins als detalls més mínims, de la història del remarcable districte industrial que van formar a l'acabament del segle XVIII i al llarg del segle XIX les dues ciutats bessones de Sabadell i Terrassa, mitjançant la manufactura tèxtil de la llana, un molt ampli coneixement de totes les àrees industrials d'Europa protagonistes d'un desenvolupament econòmic important lligat a aquella mateixa indústria.

Va formar-se com a historiador a la Universitat Autònoma de Barcelona, de la qual va pertànyer a la primera esplèndida generació de llicenciats. Des de bon començament es va incorporar a la docència a la mateixa institució, essent encarregat de curs al Col·legi Universitari de Girona i a la Facultat de Ciències de la Informació en el campus de Bellaterra, centres pertanyents a aquella universitat. L'any 1986 va ésser nomenat director de l'Arxiu Històric de Sabadell. La seva etapa de formació va culminar amb la realització d'una tesi doctoral modèlica i monumental sobre *La indústria tèxtil llanera a Catalunya, 1750-1870: el procés d'industrialització al districte industrial de Sabadell-Terrassa*.

No gaire temps després de doctorar-se, l'any 1991, fou contractat com a professor titular del Departament d'Història Econòmica per la Facultat de Ciències Econòmiques (Universitat Autònoma de Barcelona), plaça que va ocupar de manera interina fins a 1993 i en propietat fins a 1997. Quan ja tenia completament a

l'abast l'accés a una plaça del màxim nivell, la càtedra, va renunciar-hi amb el propòsit de fugir de tota aparença d'endogàmia per tal d'aconseguir-la en un altre centre universitari. La grandesa d'aquesta decisió insòlita a les universitats espanyoles no va tenir el reconeixement que mereixia i que sobradament s'havia guanyat. El cas és que l'any 1997 va acceptar la proposta d'incorporar-se a la Universitat de Barcelona amb el mateix nivell que ja havia assolit a la UAB. El seu nou centre no va saber o no va poder correspondre a la generositat i a la grandesa d'esperit del gest de Benaül.

Vaig tenir el privilegi i el plaer de dirigir la seva esplèndida tesi doctoral. Benaül havia estat alumne meu en el primer any en que m'incorporava a la docència universitària, en el pis superior del claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès, malgrat que jo aleshores estava vinculat professionalment a la Universitat de Barcelona. L'any següent vaig ésser contractat per la Facultat d'Economia de la mateixa Universitat Autònoma. Un dels meus primers passos a la UAB va ésser topar amb la sorpresa d'una visita de Josep Maria Benaül, de qui m'havia format una opinió excel·lent de les seves qualitats i de la seva força de voluntat com a alumne.

Quan ens vam entrevistar i em va demanar que em fes càrrec de la direcció del seu projecte doctoral no vaig poder evitar d'expressar-li alguna reserva. Era la primera tesi doctoral de la qual jo assumia la responsabilitat de la direcció i em creava un punt d'inquietud un projecte que semblava emmarcar-se en la història local. Li vaig fer saber que jo concebia la història com una disciplina científica, lluny de la simple crònica local, i que solament entenia el treball historiogràfic com el plantejament d'un problema de recerca important al qual calia trobar respostes a través de les hipòtesis pertinents i del procés de verificació i de contrast necessari. No podia concebre l'anàlisi de la trajectòria històrica industrial vallesana sense enquadrar-la en el conjunt de l'economia catalana i, més enllà, en el procés d'industrialització del continent europeu.

La seva reacció va ésser immediata i entusiasta. Ja no es tractava de *construir* la memòria històrica de la ciutat de Sabadell, sinó d'analitzar un fenomen històric singularíssim com fou la gestació, l'èxit i la consolidació del districte industrial de Sabadell-Terrassa amb la creació i el desenvolupament de la indústria tèxtil llanera més important de la península Ibèrica i una de les més destacades de l'Europa contemporània. Calia deixar de banda la història local, menuda i mancada d'horitzons, i emprar a gran escala el recurs a la quantificació i el mètode comparatiu per tal d'establir les causes d'aquell èxit històric i de detectar les raons

de l'extraordinària singularitat del model. Recórrer a la literatura internacional sobre el tema i contrastar el cas de les dues ciutats bessones del Vallès català amb els altres grans nuclis de la indústria llanera europea. Benaül va completar el treball, amb una feina ingent i amb resultats brillantíssims.

Contràriament a allò que alguns han volgut creure, Josep Maria Benaül no va ésser pas un historiador d'un sol tema. La seva anàlisi del fenomen de la industrialització del Vallès és rigorosament de caràcter multifactorial i, d'acord amb aquest enfocament, avança analitzant la influència simultània de multitud de variables. Tan aviat estudia els protagonistes de l'activitat econòmica —empresaris i treballadors, amb un enfocament sociològic— com les cèl·lules socials bàsiques —famílies, gremis, patronals, sindicats— o les estructures organitzatives —l'empresa. De la mateixa manera, analitza amb rigor i amb elevada qualitat tots els aspectes del procés productiu —les formes del crèdit i l'acumulació de capital, la transferència i la creació de tecnologia, la comercialització dels productes i el control dels mercats. En definitiva, els múltiples angles d'un fenomen extremament complex del qual va arribar a dominar tots els aspectes i del qual la seva obra constitueix un assaig d'interpretació magistral.

L'anàlisi de Benaül no desmereix gens del treball dels grans mestres, com ara l'anàlisi causal d'Alexander Gerschenkron o l'enfocament complex i divers de David S. Landes, si bé no comparteix els enfocaments d'aquests dos historiadors econòmics nord-americans. El seus treballs d'investigació van aparèixer en publicacions científiques com ara *Revista de Historia Industrial*, *Revista de Historia Económica*, *Recerques*, i en altres òrgans de difusió, singularment del Vallès mateix, com *Arraona*.

Va ésser un dels coordinadors de l'*Atlas de la industrialización en España, 1750-2000* —dirigit per J. Nadal, de l'any 2004— i també de l'*Atlas de la industrialització a Catalunya, 1750-2010* —conjuntament amb J. Nadal i C. Sudrià, 2012. També va participar en la història de *Sabadell Asseguradora S.A.* (2002), *Caixa Sabadell* (2008) i *El Gremi de Fabricants de Sabadell* (2009). El darrer any de la seva vida va assumir la direcció de la Fundació Bosch i Cardellach, de Sabadell. Durant el temps de la malaltia final, posant de manifest la seva qualitat humana incomparable, va dedicar-se sense descans a la biografia de l'historiador Andreu Castells, de qui es considerava deixeble i a qui va seguir en la direcció de l'Arxiu Històric de Sabadell.

Pocs dies abans de morir, Josep Maria Benaül m'enviava una abraçada ben forta per correu electrònic i em deia: «Em sap molt greu pel darrer projecte lúdic

no realitzat». En efecte, ja no hi va haver temps per resseguir la ruta dels castells d'Arnau Mir de Tost (Llordà, Mur, Orcau, Rubió, Alòs, Meià, Grialó, Àger, Vallferosa...), des d'Artesa de Segre, tal com jo havia preparat. L'exploració dels escenaris d'aquell extraordinari cabdill del segle XI es va haver de limitar al reportatge fotogràfic que li vaig fer arribar també per conducte electrònic. Mentre visqui, el record de l'amic brillant i generós m'acompanyarà en els pelegrinatges que repeteixo sovint pels camins del cavaller de Tost.

HILARI RAGUER I SUÑER (1928-2020), HISTORIADOR MODÈLIC. *IN MEMORIAM*

Josep M. FIGUERES
Universitat Autònoma de Barcelona

El prestigiós historiador Hilari Raguer, traspassat l'1 d'octubre passat, va tenir una relació molt cordial amb la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Fruit d'aquesta relació fou l'acord de la Junta de Govern de nomenar-lo soci d'honor, la qual cosa es feu efectiva el 25 d'octubre de 2019. L'agost de 2019, bona part de la Junta anàrem al monestir de Montserrat per fer-li ofrena dels *Escrits dispersos d'història* que edità el mateix any el servei de publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans amb el patrocini de la Diputació de Barcelona i en l'edició del qual la nostra Societat tingué un paper promotor.

Hilari Raguer representa un dels noms més rellevants en els estudis d'història eclesiàstica catalana i general, tant per les seves monografies sobre el paper de l'Església i del Vaticà durant la Guerra Civil —lluminoses per la profunditat i densitat de la seva aportació— com pels treballs sobre el Concili Vaticà II, esdeveniment que li interessà moltíssim, com tota la trajectòria de l'Església. Recordem que fou director de *Documents d'Església*, publicació que fundà el 1966 amb la voluntat de disposar dels textos contemporanis eclesiàstics en català i que dirigeix avui el monjo Bernabé Dalmau. Un material que no tenen pas totes les llengües. Aquest és l'estil de Raguer: fer feina de base que serveixi per la col·lectivitat.

Els seus estudis arrenquen de lluny. Estudià el partit més afí al catolicisme, Unió Democràtica de Catalunya (1976),¹ i seguí en aquesta línia fixant-se en els

1. Hilari RAGUER (1976), *La Unió Democràtica de Catalunya i el seu temps (1931-39)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

anys trenta com a cruïlla, punt d'inflexió del segle xx. Es fixà també en diversos eclesiàstics, com ara *Joan Vilar Costa* (2004);² Albert Manent, en parlar-ne, feu un retrat precís de la metodologia del nostre estimat monjo prevere. Deia l'il·lustre escriptor: «La biografia de mossèn Joan Vilar té el segell de les obres del pare Hilari Ragner: molta documentació, en part inèdita, i un escalf d'humanitat que traspua en tota l'obra». Efectivament, aquests són trets consubstancials de Ragner. Meticulositat en la recerca: l'abat de Montserrat parlà, en la seva glossa a les exèquies, de «perícia d'advocat» tot al·ludint als estudis jurídics, amb doctorat inclòs, que havia fet, al costat dels socials i teològics en diverses universitats com les de Barcelona, París, Roma... Un segon tret seria aquesta humanitat, en què destaca la seva implicació; així, les biografies esdevenen, dins la seriositat i el rigor obvis, un autèntic cant a la vida enmig de l'oprobiosa situació de l'autoritarisme militaritzador de la societat. El tercer, la visió sempre precisa, gens amarada d'acritud i amb un sentit humà pregon, on la finesa, la ironia sagnant, la contradicció, l'ús del fibló extret de la documentació o la mateixa realitat hi són presents en dosi justes. Tot plegat configura que la seva obra, a més de valuosa historiogràficament, sigui socialment valenta. Com a bon historiador, té l'honestedat per bandera i aquest és un altre dels seus mèrits. Molts historiadors seleccionen fets per construir una visió d'acord amb la seva ideologia o formació. No és el cas de Ragner, que raona el que ha esdevingut per escatir-ne els motius i aprofundeix, sense límits de temps en la recerca, amb una clara finalitat: respondre a preguntes, agradin o no, que siguin realitat.

Dels molts mèrits de la seva prosa acadèmica fem menció de l'estil narratiu, que li envegem, precisió i amenitat, que completa aquesta ràpida panoràmica. No podem ara elaborar una visió d'una molt extensa i valuosa obra. Ho férem en la introducció i a la bibliografia que vam aportar al volum *Escrits dispersos d'història*.

Humanament tinguérem una relació profunda amb ell, tant que ultrapassà el marc professional per endinsar-se en la dimensió personal, íntima. Així, un dels moments més emocionants de la nostra vida fou l'homilia que pronuncià arran del casament del meu fill Sergi. Allà va fer una petició, «perquè els pobles puguin gaudir dels seus drets» —que a Montserrat va repetir el monjo Bernabé Dalmau, en els curs dels precis i peticions que es digueren en els seus funerals. En el casament a què al·ludim, els sentits mots del pare Hilari al·ludint al respecte i a

2. Hilari RAGUER (2014), *Joan Vilar i Costa, profeta de la diàspora*, Barcelona, Claret.

la llibertat col·lectiva feren esclatar la nau del cenobi sancugatenc en un aplaudiment compacte, ple, seriós.

Raguer parla d'amor i felicitat i també de la llibertat, com feu en els llibres *Ser independentista no és cap pecat* (2012) i *La independència ja ha començat* (2019). No tenia mai un no per a qui li demanava un article o una entrevista i esdevingué així una veu per la independència de Catalunya des de posicions intel·ligents i allunyant-se de qualsevol rauxa.

L'univers temàtic d'Hilari Raguer, que pogué gaudir d'una vida llarga (Madrid, 1928 - Montserrat, 2020), es concentra a l'entorn d'aquest gran eix: Església i Guerra Civil. Això és important, atesa la profunda vinculació del franquisme amb l'estament i l'esperit religiós. Quan se li preguntà per un moment d'especial emoció en la seva recerca, respongué que fou quan s'adonà que l'Església no va donar suport inicial al cop d'estat i que posteriorment el Vaticà va actuar amb molt prudència.

Tornem a l'intent de racionalitzar la seva escriptura. Dèiem en la introducció de l'aplec dels seus articles:

Si dos mots identifiquen temàticament el monjo de Montserrat, uns altres dos el vinculen en el tractament formal: esperit crític i servei a la veritat. El rigor, la coherència i la fidelitat seran conseqüència d'aquests. Com li va dir a Joan Raventós, a propòsit de la vocació religiosa que l'empenyí a fer-se monjo, Raguer es lliura a fons a l'activitat que abraça, i així ho feu amb la historiografia i amb la fe. En aquestes dues grans temàtiques ha concentrat la seva vida d'historiador. Hi ha dedicat un treball de referència i a les biografies quatre obres de molt interès —Domènec Batet, Manuel Carrasco i Formiguera, Salvador Rial i Aita Patxi—, quatre planetes de la seva constel·lació de treballs. A més d'aquests, té una multitud de satèl·lits que hi orbiten, que són els treballs acadèmics profunds. De manera constant, diversos camps de petits asteroides hi giren a l'entorn i aporten un punt de vista fresc per nou, i innovador alhora que valent, que no agosarat com a article periodístic sempre amb l'espurna de la sorpresa. Efectivament, llibres i articles acadèmics, fruit de llarga recerca i meditada reflexió, i articles periodístics, immediats, fugaços com un estel, i també de dimensió pedagògica o divulgativa configuren un corpus impressionant que oferim al final del present volum que aplega obra esparsa seleccionada per ell mateix i, no exagerem, podria ser una obra que tripliqués la que pre-

sentem. Tots els textos, tanmateix, a l'entorn del que considera nuclear en la seva labor. Hilari Raguier s'acara als objectius de la labor de l'historiador: la cerca del coneixement amb el compromís de la cerca de la veritat, agradi o no als superiors, a les autoritats. S'hi ha dedicat amb el bo i millor del treball vital que en història és rellevant per una raó elemental: les temàtiques que hom selecciona per investigar ocupen un temps molt important de la vida atès que cada treball de recerca són sovint setmanes o mesos. Esdevindrà, doncs, un compromís temporal. Tots els historiadors trien el que volen investigar i en aquesta selecció hi ha tota una declaració d'intencions. En el cas de Raguier hi ha qüestions històriques i també respecte per uns criteris. En el seu redactat introdueix anècdotes, petites històries, l'amenitat de l'explicació del fet puntual i real. Per exemple, quan un capella requetè deté pistola en mà el clergue Aita Patxi i li demana les armes, aquest li dona... un breviari. Tot dit. Història i religiositat, separant els àmbits nítidament però la història sempre és amarada d'una profunda humanitat: entendre el biografat, l'historiat, sigui un partit, una persona o un episodi. Generós, no ha sabut dir no a conferències, actes i contribucions escrites. La visió de l'obra feta podria completar-se amb la relació de conferències dictades arreu del país, amb els escrits en tribunes humils, però lligides i estimades, i sempre amb el periodisme de combat, amb la recerca de rigor que aspiren a la veritat i a compartir el coneixement. Aquesta visió de coherència, al llarg de tota una vida de recerca, és una de les primeres dades que volem assenyalar en la seva obra. L'obra de Raguier, coherentment, és tota fixada en els planetes de la vocació, els planetes (i els satèl·lits i asteroides seguint la comparació) de la responsabilitat social que implica que l'historiador es fixi en una qüestió i no en altres. Al llarg de la seva vida, compromesa amb la societat, només cal fixar-se en el relat que fa en la monografia, farcida de testimonis vitals, sobre la vaga de tramvies del 1951, a la qual es vinculà activament. Raguier té una gran preocupació: allò que creu ho exposa i no ho explica només amb la metodologia historiogràfica, que abraça plenament tot i que la seva formació acadèmica és de jurista. Prenent els valors més purs d'aquesta disciplina, és a dir, l'aplicació d'una lògica expositiva, la serietat argumental seguint a priori pautes que constitueixen una dimensió fonamental en la seva prosa. Amb una òbvia claredat narrativa que atorga a la seva obra un toc especial per a la lectura, clara i plaent. Aquests són factors rellevants d'un original univers.

Des de la primer gran obra que hem citat, la dedicada a la Unió Democràtica de Catalunya que fou la seva tesi doctoral —dirigida per Maurice Duverger a París i acabada a Barcelona sota la tutela de Manuel Jiménez de Parga— fins a la darrera, *Escrits dispersos d'història*, hi ha tot un conjunt de treballs que redactà sempre en català, tant aquella tesi dels anys setanta com tota la resta. No defuig, tanmateix, la traducció però la seva obra original és redactada en català i la vintena de llibres, així com els articles i monografies, són majoritàriament en la llengua que tant estimà.

Després de les seves inicials aportacions sobre la UDC i el general Batet apareix el 2001 el gran treball que esdevindrà la consolidació del seu prestigi com a historiador de referència, una obra determinant per entendre la Guerra Civil —*La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra civil española (1936-1939)* (Península)— i per conèixer algun dels protagonistes ideològics centrals. Paul Preston escriu al pròleg el 2001: «Casi todas las grandes agitaciones políticas de períodos especialmente turbulentos han tenido un telón de fondo religioso en el que la jerarquía de la Iglesia ha tenido un protagonismo crucial y a menudo reaccionario. Solo por esa razón, este trabajo de Hilari Raguer podría considerarse como un hito histórico, pero es mucho más que eso. Se trata de una lección objetiva de cómo un acercamiento ético y moral a la historia es compatible con la honestidad sin prejuicios. El hecho de que la mayor parte de este doloroso material se presente de un modo tan claro y elegante hace que este libro sea a la vez una lectura agradable y una obra historiográfica capital».

El altres dos treballs, també amb la mateixa densitat i capacitat, són les biografies del vicari Salvador Rial, fonamental per entendre l'Església des de dins durant el conflicte de la Guerra Civil i retrat d'una personalitat singular, de gran talla humana i moral, i la biografia de Manuel Carrasco, del qual ja parla a *La pólvora. Manuel Carrasco i Formiguera* és un treball en creixement. La primera síntesi apareguda el 1984 a «El gra de blat» a Montserrat i complementada amb les *Cartes de la presó* de quatre anys després a la mateixa col·lecció és una cavalcada apassionant, de ritme vertiginós amb un vertigen narratiu que fa que no pugui deixar-se l'obra. La primera edició de *Divendres de passió*, amb el subtítol *Vida i mort de Manuel Carrasco i Formiguera* fou el 2002 ampliada i traduïda. La publicà PPC en castellà i el 2015 n'aparegué una tercera edició amb la nota «revisada i molt ampliada». Certament *molt*, com subratllem. En gairebé sis-centes pàgines configura a la col·lecció «Biblioteca Abat Oliba» de Montserrat l'estudi d'un dels polítics més íntegres i valents. Un personatge que

patí judicis i consells de guerra sota tots els règims del segle xx fins a arribar al final que li costà la vida en un dels exemples mundials d'iniquitat i venjança contra la catalanitat militant. Com afirma a la nota divulgativa, esdevé també una aproximació a la història del nacionalisme.

Personalment, tinguérem cura de preparar recentment dos llibres amb textos seus de difícil accés, un de periodístic i un altre d'historiogràfic. D'aquest, n'escrivírem a la introducció: «Siguin capítols de llibres, articles acadèmics o textos en opuscles, actes de congressos, pròlegs, etc., sempre hi ha el punt de novetat, tractament i rigor que converteix el text en no només erudició simple, tot i que enormement valuosa, sinó en punt de contacte amb una realitat que no agrada».

Entre les preocupacions historiogràfiques de Raguer remarcuem les relatives a l'edició de documents. Així, ha excel·lit amb el seu estimat Manuel Carrasco i Formiguera, de qui ha editat, com hem dit, les *Cartes de la presó* que envia a la seva esposa i en les quals apareix l'amor conjugal en la seva plenitud. Com és sabut, Carrasco fou capturat al vaixell *Galdames*, quan anava Euskadi a refugiar-se d'un possible atemptat d'incontrolats a Catalunya, i tot seguit empresonat. El llibre s'enriqueix amb altres documents, cartes del pare Ignasi Romañá, de Josep Tarradellas, etc. Ha tingut cura també de la publicació de documentació d'arxiu. Dels diversos volums documentals que ha publicat, el darrer és l'*Arxiu de l'Església catalana durant la Guerra Civil. II/2 Juliol-desembre de 1937*.³

Hilari Raguer seguí treballant fins al darrer moment, sovint amb materials molt personals, com la carta que enviava als presos polítics cada mes o les *Reflexions des de Lledoners*, amb Oriol Junqueras (2018) o *Tres catalans de la tercera España. Carrasco i Formiguera. Domènec Batet i Vidal i Barraquer* (2018)

La seva labor ha estat fructífera, el *Mecanoscrit sobre els monjos de Montserrat* (2008), del qual s'han fet tres edicions, és un exemple d'aquesta voluntat de no fixar-se només en el que li agradava més, sinó en el que convenia més: fos Montserrat, Catalunya o l'Església, va tenir la valentia constant, com escriví a l'endrella del llibre *Escrits diversos d'història* en què cita Joan XXIII, un referent seu: «La primera llei de la història és no gosar mentir; la segona, no tenir por de dir la veritat». Hilari Raguer n'és fidel exemple.

3. Hilari RAGUER, *Arxiu de l'Església catalana durant la Guerra Civil. II/2 Juliol-desembre de 1937*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2017. Primers tres volums el 2003 a la col·lecció «Scripta et documenta», núm. 65, 100 i 106. Conté: 1. Juliol-desembre 1936 / a cura d'Hilari Raguer i Suñer; 2.1. Gener-juny de 1937 / a cura d'Hilari Raguer i Suñer; 2.2. Juliol-desembre de 1937.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

1. Descripció. El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica, que es publica des de 1952, dirigida als historiadors interessats en els estudis des de la prehistòria fins a l'actualitat. Publica treballs d'història referents a Catalunya, o de temàtica universal que puguin tenir un especial interès metodològic i servir de referent per a treballs específics dels Països Catalans. En conseqüència, s'acceptaran solament treballs que facin aportacions científiques i que es presentin en el format adequat, amb aparell crític i bibliografia. Els treballs seran revisats pel sistema de revisió externa doble cega. S'accepten articles, articles de resum de tesis doctorals i recensions.¹ Es valora l'interès i l'originalitat de l'obra, així com el rigor científic i lingüístic.

Els articles enviats a la revista no han d'haver estat publicats anteriorment i no s'han de trobar en procés de revisió en cap altra publicació. Es recomana una extensió màxima d'entre 15 i 20 pàgines, excloses les taules i referències.

2. Sistemes d'indexació. Inclòs a CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR.

3. Difusió. Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals als dos portals de l'IEC, per mitjà de les URL <http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>; <http://publicacions.iec.cat>

4. Procés editorial. a) Recepció dels articles. El Consell Editorial acusarà als autors la recepció dels articles que li arribin i posteriorment informarà de l'acceptació o el rebuig de publicació. La recepció de l'article no comporta necessàriament la seva acceptació. b) Revisió interna. El Consell Editorial considerarà el treball per a la publicació després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: 1) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista; 2) el compliment dels requisits de presentació formal exigits per la revista. c) Revisió externa. Un cop l'article s'hagi considerat apte per a la publicació, serà enviat a avaluar per part de dos revisors experts, externs o del Consell Científic, de manera confidencial i anònima (cec), que indicaran si té la categoria científica requerida, si fa aportacions d'interès i originals, i si es presenta amb el rigor científic i en el format adequat. En el cas de judicis dispers entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador. d) Criteris

1. Vegeu les normes per a les recensions a l'apartat 14.

de selecció de revisors. La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tenen en compte els seus mèrits acadèmics, científics i l'experiència professional, incloent-hi especialistes tant d'origen nacional com internacional. Entre els revisors poden figurar ocasionalment membres del Consell Científic.

e) Criteris de política editorial. El Consell Editorial de la revista es reserva el dret d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir modificacions d'estil o retallar els textos que sobrepassin l'extensió permesa, amb el compromís de respectar-ne el contingut original. Els factors en què es fonamenta la decisió sobre l'acceptació o el rebuig dels treballs per part dels editors de la revista són els següents: 1) originalitat: text totalment original, informació valuosa, repetició de resultats coneguts; 2) actualitat i novetat; 3) rellevància: aplicabilitat dels resultats per a la resolució de problemes concrets; 4) significació per a l'avenç del coneixement científic; 5) fiabilitat i validesa científica: qualitat metodològica contrastada; 6) presentació: bona redacció, organització (coherència lògica i presentació material); f) Procés de publicació. Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del treball.

5. Responsabilitats ètiques. Els editors de la revista implicats en la publicació de la revista no es fan responsables ni garants de la informació continguda en els articles publicats, fins al màxim permès per la llei. Qualsevol punt de vista expressat en aquesta publicació correspon únicament al punt de vista dels autors, i no és atribuïble, en cap cas, als editors ni a les institucions ni a les universitats implicades.

6. Tramesa de manuscrits. Els treballs s'han de trametre per via electrònica a la Societat Catalana d'Estudis Històrics (sceh@iec.cat) en arxiu Word, amb lletra Times New Roman cos 12, l'espai interlineat del text a 1,5 i justificat. Les pàgines han d'estar numerades al peu. Cal adjuntar una carta de l'autor de sol·licitud d'avaluació del seu treball amb vista a una possible publicació, que ha de contenir el nom complet de l'autor, la seva adreça electrònica i postal, i el telèfon; títol de l'article; declaració sobre l'adequació del treball presentat a la revista i descripció de les novetats que el treball aporta; eventualment, l'agraïment a algun projecte o a alguna institució que hagin donat suport a l'article. Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a la revisió del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no intervinguessin en la revisió del seu article. Per això, cal indicar el nom, la institució, el telèfon i el correu elec-

trònic dels revisors proposats per a avaluar la seva feina (els àrbitres suggerits no poden pertànyer a la mateixa institució que els autors dels manuscrits).

7. Declaracions. L'enviament d'un manuscrit per ser publicat a la revista exigeix i implica el compromís per part dels autors de: a) Originalitat: que el treball enviat no s'ha presentat a cap altra revista per a la seva publicació, que ha estat únicament enviat a la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* per a la seva avaluació i publicació (excepció feta de l'eventual publicació d'un resum o com a part d'una conferència publicada o tesi acadèmica o en format *preprint* acadèmic). b) Autoria (declaració que tots els autors han llegit i aprovat el manuscrit i que els requisits per a l'autoria s'han complert). Cadascuna de les persones que figuri com a autor haurà d'haver participat de manera rellevant en el disseny i el desenvolupament de l'article i haurà d'assumir la responsabilitat dels continguts, per la qual cosa cal que estigui d'acord amb la versió definitiva del treball. Així, en general, per figurar com a autor s'han de complir els requisits següents: haver contribuït substancialment a la concepció i el disseny de l'article, a l'adquisició de dades o a l'anàlisi i la interpretació posterior; haver escrit l'esborrany de l'article o haver-ne revisat de manera crítica el contingut intel·lectual, i haver aprovat la versió que finalment es remet). c) Drets d'autor. La propietat intel·lectual dels articles és dels autors respectius. Amb les declaracions que els autors fan en el lliurament dels articles en cedeixen els drets d'edició a la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Així mateix, per a la versió de la revista en línia, donen el seu consentiment a la difusió a través de la llicència Creative Commons, amb la qual s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. «L'obra és subjecta —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència “Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya” de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Per tant, quan l'autor envia la seva col·laboració accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i publicació. Els drets derivats d'usos legítims o altres limitacions reconegudes per llei no queden afectats per l'autorització damunt dita». d) Si l'article és acceptat per ser publicat a la revista, no es tornarà a publicar en cap altre lloc de la mateixa forma, ni en català ni en cap altra llengua, sense el consentiment per escrit de l'editor i de qui en tingui els drets d'autor. f) Introducció de canvis.

S'accepta la introducció de canvis en el contingut, si s'escau, després de la revisió, i de canvis en l'estil del manuscrit, per part del consell editorial de la revista.

8. Encapçalament. L'article ha d'anar encapçalat pel títol del treball; a sota, el nom de l'autor o autora seguit del seu correu electrònic en nota a peu de pàgina, i al davall, la institució a la qual pertany; més avall, com a segon bloc, hi ha d'anar un resum i unes paraules clau en l'idioma de l'article, el títol en anglès i el resum i les paraules clau en anglès, segons l'esquema que segueix:

TÍTOL DE L'ARTICLE (El títol ha de fer referència al contingut del text i ha de descriure de forma succinta el tema de què tracta)

NOM I COGNOMS AUTOR (Nota a peu de pàgina amb el seu correu electrònic. Si és més d'un autor, es posen un sota l'altre, cada un amb la seva institució al davall)

Institució acadèmica o de recerca

Lliurat el xx de xx de xxxx. Acceptat el xx de xx de xxxx (a omplir pels editors)

RESUM (El resum, en l'idioma de l'article, ha d'incloure l'objectiu del treball, la metodologia emprada i una síntesi dels resultats i les conclusions del treball)

Text del resum.

PARAULES CLAU

Quatre a deu paraules clau separades per comes.

Títol en anglès

ABSTRACT

Traducció del text del resum, en anglès.

KEYWORDS

Traducció de les paraules clau, separades per comes, en anglès.

9. Estructura de l'article. El treball ha d'anar subdividit en seccions, que continguin els elements essencials, com introducció, metodologia i materials, resultats i discussió, conclusions, agraïments i bibliografia. Cal dividir l'article en seccions clarament definides i numerades. Les subseccions s'han de numerar: 1.1 (1.1.1, 1.1.2...), 1.2, etc. Es recomana un màxim de tres nivells de titulació. Convé usar aquesta numeració per a fer-hi referències. Es poden introduir breus encapçalaments en algunes seccions. Si hi ha apèndixs, s'han d'anomenar A, B, etc.

10. Text. Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

11. Citacions. Les citacions textuais s'han de reduir al mínim i se n'especificarà la procedència amb la cita corresponent. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte del text general. Les citacions textuais dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

12. Bibliografia. La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; després d'una coma, les xifres corresponents al volum i al número, si escau, el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural) i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: ASHTOR, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1, p. 5-29.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió

demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar A: entre l'una i l'altra. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («¹» «²», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura p. Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisi bancària de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot escriure només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

13. Il·lustració. Les imatges s'han de lliurar cada una en un arxiu individual, format JPEG, TIFF o PDF. Resolució: mínim 300 ppi. Les imatges es reproduiran en blanc i negre i s'han de lliurar en blanc i negre. Aniran numerades i citades correlativament al text (Fig. 1, Fig. 2...). Els peus de figura han d'anar en un arxiu Word a part. També s'hi ha de fer constar els autors. Els gràfics o

taules s'han de lliurar en arxiu apart. Si son elaborats amb Excel, s'han de lliurar en el format original.

14. Normes per a la presentació de ressenyes o recensions

S'admeten tres tipus de recensions:

Ressenya/recensió troncal, d'unes 3/4 pàgines, positiva o crítica, d'un llibre o article important aparegut en els darrers tres anys. Pot tenir fins a 8.000 caràcters, sense espais.

Estat de la qüestió que reuneixi més d'una obra i tingui un caràcter monogràfic, amb notes a peu de plana si cal. Extensió lliure, amb un límit de 10 planes o 20.000 caràcters, sense espais.

«Notícies de llibres», d'unes 10-15 línies. Aniran signades només amb inicials. La finalitat de les «Notícies de llibres» és crear un banc de dades o vehicle de difusió de caire eminentment descriptiu, tot i que no hi està exclòs un comentari, positiu o crític, sobre les produccions historiogràfiques que afecten les terres de parla catalana.

En tots tres casos el format serà el següent:

La recensió anirà encapçalada pel títol de l'obra, tot seguint les normes de publicació de la revista. A continuació s'escriurà la recensió, i al final, el nom de l'autor de la recensió. La resta de característiques del text, tramesa i procés d'edició seran els que defineixen les normes de publicació de la revista.

Forma d'encapçalament en cas de llibres:

Cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis, seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, seguit de coma, el nombre de volums en el cas que el llibre en tingui més d'un, seguit del nombre de pàgines del llibre, seguit de p., i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple:

PUJOL CASADEMONT, Enric (2015). *Tres imprescindibles: F. Soldevila, J. Vicens Vives i P. Vilar. Elements per a un cànon historiogràfic català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 134 p.

Forma d'encapçalament en cas d'articles:

Cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; després d'una coma, les xifres corresponents al volum i al número; després d'una coma, cal

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural), i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple:

BERNI MILLET, Piero (2015). «Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses». *Archivo Español de Arqueología*, 88, p. 187-201.

Agraïrem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així estalviarem molta feina de gestió i de composició.

An English version available on https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=revistes_cientifiques&subModuleName=&idCollec-cio=178#

President: Jaume Sobrequés i Callicó

Vicepresident: Alfred Pérez-Bastardas

Secretari: Santiago Izquierdo Ballester

Tresorer: Antoni Dalmau i Ribalta

Responsable del Butlletí: Marta Prevosti i Monclús

Vocals: Josep Maria Figueres i Artigues

Tünde Mikes Jani

Mercè Morales i Montoya

Joaquim Nadal i Farreras

Josep Maria Roig Rosich

Delegat de l'IEC:

Josep Maria Salrach Marès

Assessors:

Montserrat Duch i Plana

Lluís Duran i Solà

Antoni Iglesias Fonseca

Jordi Maluquer de Motes i Bernet

Josep Lluís Martín Berbois

Nota: A diferència d'anys anteriors, no publiquem la llista de socis per causa de les noves disposicions sobre la protecció de dades.

30/01/2019

Sessió acadèmica

EL MÓN ROMÀ I LA HISPÀNIA TARRACONENSE PRECATALANA, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó i Josep Maria Nolla i Brufau

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

27/02/2019

Sessió acadèmica

LA REVOLUCIÓ INDUSTRIAL EUROPEA I LA INDUSTRIALITZACIÓ DE CATALUNYA, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó i Jordi Maluquer de Motes i Bernet

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

11/03/2019

Presentació de llibre

ATLES DEL COMTAT DE BARCELONA (801-993), amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Jordi Bolòs i Masclans, Víctor Hurtado Cuevas, Josep Maria Salrach Marès i Rafael Català Dalmau

Sala Pi i Sunyer de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Editorial Rafael Dalmau

MEMÒRIA D'ACTIVITATS DE LA SCEH EL 2019

01/04/2019

Jornada

80È ANIVERSARI DE LA GUERRA CIVIL. LA HISTÒRIA DES DE LES VÍCTIMES, amb la intervenció de Josep Maria Solé i Sabaté, Oriol Quintana Rubio, Xavier Baró Queralt, Xavier Garí de Barbarà i Carlos Villán Duran

Sala de Graus, Universitat Internacional de Catalunya

Organitza: Universitat Internacional de Catalunya, amb el suport de la Societat Catalana d'Estudis Històrics i la Societat Catalana d'Estudis Jurídics de l'Institut d'Estudis Catalans

30/10/2019

Sessió inaugural

L'HERÈNCIA DELS VISIGOTS A L'IMPERI CAROLINGI A CATALUNYA, a càrrec de Josep Maria Salrach Marès

Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

9 i 10/12/2019

Sessió acadèmica

LA REPRESSIÓ DE LA LLENGUA CATALANA, amb la intervenció de Joandomènec Ros i Aragonès, Jaume Sobrequès i Callicó, Joaquim Nadal i Farreras, Josep Maria Roig Rosich, Josep Maria Solé i Sabaté, Josep Maria Figueres i Artigues, Marta Prevosti i Monclús, Pere Mayans Balcells, Montserrat Duch Plana i Lluís Duran i Solà

Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Centre d'Història Contemporània de Catalunya

11/12/2019

Sessió acadèmica

COL·LOQUI INTERNACIONAL SOBRE PREMSA CLANDESTINA. LLENGUA. CULTURA. COMUNICACIÓ, amb la intervenció de Jaume Sobrequés i Callicó, Rosa M. Calafat Vila, Daniel Casals i Martorell, Sebastià Serra Busquets, Alfred Pérez-Bastardas, Fermí Rubiralta i Casas, Robert Surroca i Tallaferro, Antoni Batista i Viladrich, Miquel Sellarés i Perelló, Joan Busquet Duran i Antoni Reig Pérez

Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans i Auditori de la Facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Facultat de Ciències de la Comunicació i Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània de la UAB

Antoni Rovira i Virgili

Pompeu Fabra

J.V. Foix

Joan Oliver

Mercè Rodoreda

Ferran Soldevila

Max Cahner

Josép Termes

Hi érem, hi som, hi serem!

Lola Badia

Josép Vicent Boira

Josép M. Cadena

Lluís Foix

Joaquim Molas

Aina Moll

Pere Verdaguer

Vicenç Villatoro

1924 2014
90
anys
d'història

R
*Revista
de Catalunya*

**La revista on han col·laborat i col·laboren els
millors escriptors i intel·lectuals de cada època**

Revista de Catalunya és la revista d'alta divulgació fundada per Antoni Rovira i Virgili i reimpulsada per Max Cahner i que enguany fa 90 anys. Una revista de reflexió que analitza el passat i el present de manera pluridisciplinària: història, art, economia, literatura, llengua... i que parla de tot el que passa al nostre domini lingüístic.

Subscriu-t'hi!

Contacta amb nosaltres:
truca al 93 317 92 38
o envia'ns un correu electrònic a
info@revistadecatalunya.cat

www.revistadecatalunya.cat

Número XXXI / 2020

Número XXXI / 2020